Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960

Kaaij, M. van der

Citation
Kaaij, M. van der. (2012, May 31). *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/19034

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/19034

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/19034 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kaaij, Meindert van der
Title: Een eenzaam staatsman : Dirk de Geer (1870-1960)
Date: 2012-05-31

Een eenzaam staatsman

Dirk de Geer (1870-1960)

Meindert van der Kaaij

Een eenzaam staatsman

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij financiële steun van: Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten.

Foto omslag: Gelaten en diep vernederd wacht De Geer in mei 1947 zijn strafzaak af. De rechtbank liet hem plaats nemen voor de getuigenbank met daarin – tussen partketwachten – de hooggeplaatste NSB'ers Ernst Voorhoeve (links) en Tobie Goedewaagen. Foto ANP.

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-293-6.

© 2012 Meindert van der Kaaij & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Dordrecht
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher

Een eenzaam staatsman

Dirk de Geer (1870-1960)

Proefschrift

Ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit van Leiden
op gezag van de Rector Magnificus Prof. Mr. P.F. van der Heijden
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 31 mei 2012
klokke 11.15

door

Meindert van der Kaaij

geboren te Leiden
in 1959

Promotor	Prof. dr. J. Th. van den Berg
Overige leden	Prof. mr. H. Franken Prof. J.C. Kennedy PhD Prof. dr. R.A. Koole Mr. dr. H.M.T.D. ten Napel Prof. dr. P. de Rooy

Woord vooraf

De wortels van dit boek liggen bij de gewoonte van mijn collega's van de politieke redactie van dagblad *Trouw* om af en toe elkaar af te troeven met weetjes uit de parlementaire geschiedenis. Eén van die weetjes ging over Dirk de Geer en dat wekte mijn interesse. Toen ik vervolgens meer over deze politicus te weten wilde komen, ontdekte ik tot mijn lichte verbazing dat van hem nog geen biografie was geschreven.

Hoe kon het zo zijn dat van een politicus die in zijn leven twee keer minister-president was, die tot 2005 – toen Gerrit Zalm hem passeerde – de langstzittende minister van financiën was, die tijdens het interbellum leider van de CHU was: dat kortom van zo'n staatsman geen studie was gemaakt? Het stellen van die vraag duwde mij een weg op waarop achteraf gezien geen terugkeer meer mogelijk was.

Het ontbreken van een biografie had waarschijnlijk te maken met zijn verleden tijdens de Tweede Oorlog en daarna, toen hij door het Bijzonder Gerechtshof werd veroordeeld. Kennelijk is het voor historici niet aantrekkelijk om naar een 'foute' politicus een grondige studie te doen. Laat ik nou mensen 'met een vlekje' veel interessanter vinden dan die met een smetteloos blazoen.

Bij nadere bestudering van bronnen en literatuur over De Geer vielen me een paar dingen op. Ten eerste de nauwelijks verholen minachting waarmee toonaangevende historici zoals De Jong, Fasseur en Bosmans deze CHU'er portretteerden. Bij tijd en wijle deden de beschrijvingen mij karikaturaal aan. Het wekte bij mij in ieder geval de behoefte om te controleren of bijvoorbeeld de Tweede Kamer van 1939 inderdaad in een vlaag van verstandsverbijstering De Geer had geaccepteerd als minister-president.

Ik ben overigens niet de eerste die op het idee was gekomen om een biografie van De Geer te schrijven. Eerder was W. Scholten – hij was onder andere minister van defensie en Tweede-Kamerlid voor de CHU – aan een promotieonderzoek begonnen, dat hij echter wegens een ernstige ziekte niet kon afmaken. Daarnaast was op het moment dat ik met de biografie begon H. van Osch al enige jaren bezig met zijn boek over De Geer dat in 2007 uitkwam.

In de zes jaar die ik nodig had om het leven van Dirk de Geer te beschrijven heb ik van vele kanten hulp en steun gekregen. Hoewel ik niet iedereen bij name kan noemen, volgen hier de belangrijkste mensen die me hebben bijgestaan.

Leen de Ruiter, oud-collega van mij bij dagblad *Trouw*, ben ik veel dank verschuldigd voor de nauwgezetheid waarmee hij het manuscript heeft doorgenomen, wat hem veel tijd moet hebben gekost.

Gedurende het onderzoek sprak ik met verschillende auteurs die mij voorzagen van achtergrondinformatie en adviezen. Joggli van Meihuizen informeerde mij over Jan Donner en de bijzondere rechtspleging. Hans van Spanning hielp me met informatie over de CHU. Job de Ruiter verstrekte me materiaal over Jan Donner. Met Jan Wieten sprak ik over *De Nederlander* en Gerard van Walsum. Tot slot verstrekte Kees Zevenbergen me nuttige gegevens over zijn stad Rotterdam.

De kleinzonen van Dirk de Geer, Dirk Jan jr. en Lodewijk, stonden mij interviews toe waarin zij vrijuit spraken over hun grootvader. Huib en Peter van Walsum heb ik kunnen spreken over hun vader Gerard.

Georg van Slageren uit Losser attendeerde mij niet alleen op het tragische verhaal van Lodewijk de Geer, de broer van Dirk, die zijn geadopteerde zoon doodschoot en daarna de hand aan zichzelf sloeg. Hij voorzag me bovendien van veel relevante feiten over deze affaire die zich rond 1900 in Losser afspeelde.

Ik dank de medewerkers van de vele archieven die ik in de loop der tijd raadpleegde, zoals het Nationaal Archief, de Raad van Adel, het Gelders Archief, het NIOD, het Gemeentearchief Rotterdam, het Politisches Archiv van het ministerie van buitenlandse zaken in Berlijn en de National Archives in Londen. Een speciale vermelding verdient W.K. van Veen, medewerker van de Groninger Archieven, die me voor een lelijke uitglijder heeft behoed. Onmisbare hulp kreeg ik van Sierk Plantinga van het Nationaal Archief bij het vinden van cruciale documenten omtrent het verdwijnen van de notulen van de ministerraad 1940-1945.

Het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten verstrekte mij financiële steun voor het dekken van de onkosten van dit onderzoek.

Tot slot wil Ik mijn collega's van het dagblad *Trouw* noemen. Ik werkte aan het proefschrift in de avonduren naast mijn werk als journalist. Ik twijfel er niet aan dat zij wel eens gemerkt hebben dat ik me bezighield met een proefschrift, maar zij vonden dat nooit een probleem. De collega's van de politieke redactie stimuleerden me om het project door te zetten. Een speciale rol daarbij speelden Hans Goslinga, Marcel ten Hooven en Willem Breedveld. Dat laatstgenoemde de voltooiing van dit boek niet meer mag meemaken verdriet mij buitengewoon. Minstens een keer per maand informeerde Willem naar de stand van zaken en besloot het gesprek steevast met een 'interessant man, moet je zeker mee doorgaan'.

Inhoudopgave

Woord vooraf 5
Inleiding 15

1 Familie van adel 22
Louis, koning der kooplieden 23
Van Louis tot Lodewijk 24
Vader Lodewijk 26
De Groninger richting 28
Rotterdamse Schiekade 29
Woelingen in de kerk 31
Villa Mariënhof 33
Oom Barthold 34

2 Jeugdjaren 36
Geboren op de Grote Markt 36
Brief in *De Standaard* 38
Studeren in Utrecht 40
Politiek Panorama 41
In dagen van strijd 43
Leger des Heils 45
Dominee Kan 47
Dilemma van een aristocratische heer 47

3 Journalist 1894-1907 51
Opzet en schuld 51
Solliciteren bij *De Nederlander* 52
Politieke keuzes 55
De Nederlander 57
Eerste baan 58
Dr. Kuyper 61
Twee christelijke partijen naast de ARP 62
Fusie met *Het Nederlandsch Dagblad* 64
Christelijk-Historische Kiesvereniging 65
De Savornin Lohman 66
Christelijk-Liberaal Bronsveld 68

4 Eerste stappen als politicus 1901-1908 70
Lid van de Rotterdamse gemeenteraad 70
Averechts conservatisme 72
Behoudend raadslid 74
Sociaal-democraat Hendrik Spiekman 79
Eindelijk getrouwd 80
Overleden familieleden 83
Lid van Provinciale Staten 84
De Christelijk-Historische Partij 85

5 De landelijke politiek 1907-1920 87
Strijd om de Schiedamse zetel 87
Ontgroening in de Tweede Kamer 89
Kleur van CHU-fractie 90
Voor algemeen mannenkiesrecht 91
Lintjeskwestie 93
Lid van Gedeputeerde Staten 95
Adres kiesrecht aan de koningin 96
Sociale wetgeving 98
Voorzitter tariefcommissie 100
Ondervoorzitter Tweede Kamer 102
Overwerkt 103
De Grote Oorlog 105
Kabinet-Cort van der Linden 107
CHU ook voor mannenkiesrecht 109

6 Ministeriabel 1918-1921 111
De formatie van 1918 111
In beeld als minister 113
November revolutiedreiging 117
Kabinet-Ruijs de Beerenbrouck I 120
Het gezin De Geer 123

7 Burgemeester van Arnhem 1920-1921 125
Afscheid van Den Haag 127
Burgemeester De Geer 129
Politieke situatie in Arnhem 130
Geen populaire burgemeester 131
Vertrek uit Arnhem 131
Kritiek op minister De Vries 132
Terug naar Den Haag 135

8 Minister van financiën 1921-1923 138
De Geer als indringer 139

Vuurdoop als minister 139
Eerste begroting 141
Leo Trip 143
Verkiezingen van 1922 144
Kabinet en koningin tegenover elkaar 146
Formatie-De Geer 148
Minister in tweede kabinet-Ruijs 152
Processieverbod 154
De harde gulden 156

9 De Vlootwet 1923-1925 158
De voorgeschiedenis van de Vlootwet 158
De Geer en de Vlootwet 161
Commissie-Patijn 164
Kroniek van een aangekondigd aftreden 166
ARP-CHU diep verontwaardigd 167
Colijn nieuwe minister van financiën 169
'Sterk standpunt vervangen door sterke man' 170
Een voorlopig memorie van antwoord 171
De Geer en bezuinigen 172
Te laat afgetreden 173

10 Minister onder Colijn 1925-1926 175
Overlijden van Lohman 177
Verkiezingen van 1925 179
Formatie Colijn-I 180
De Goedgezinden 183
Minister van binnenlandse zaken en landbouw 184
De nacht van Kersten 186

11 De geheime formatie 1925-1926 189
Formatiepogingen Marchant en De Visser 189
Formatie-Limburg 193
Formatie-De Geer 196
Terugblik formatie 201
De storm 203

12 Kabinet-De Geer I 1926-1929 206
Colijnse politiek 207
Colijn en De Geer 209
Bioscoopwet 211
Het Belgisch Traktaat 212
Wetgeving kabinet-De Geer I 214
'U is wel buitengemeen ingenomen met uzelf' 216

Geen ingreep persvrijheid 218
'Beredderaar van een onbeheerde nalatenschap' 218
Was kabinet-De Geer een intermezzokabinet? 221

13 Geld voor de gemeenten 223
Een onoplosbaar probleem 223
Commissie-Van Lynden van Sandenburg 225
Het stelsel van De Geer 226
Behandeling Tweede Kamer 227
'Geachte geharnaste tegenstander' 229
De waardering 231
Overlijden van Van Lynden van Sandenburg 231

14 Minister onder Ruijs 1929-1933 233
Formatie-Ruijs III 234
Formeren volgens De Geer 234
Derde keer minister van financiën 236
De beurskrach 238
Een schipperende vrijhandelaar 239
De jeneverbelasting 240
Het 'scheerwetje' 242
Goochelen voor een sluitende begroting 243
De val van het Engelse Pond 244
'Rechthaberei' 246
Verdrag van Ouchy 248
De Geer en de katholieken 249
Het einde van Ruijs III 251
Verkrampte minister van financiën 254

15 Fractievoorzitter van de CHU 1933-1937 257
Formatie-Colijn II 258
Fractievoorzitter 260
Voorzitter en hoofdredacteur 262
Indische Volksraad 264
Devaluatie 265
Vereeniging voor Volkenbond en Vrede 267
Crisis 1935 en formatie-Colijn III 269

16 Het einde van Colijn 1937-1939 273
Formatie van 1937 273
Van Boeijen 275
De Geer in de Tweede Kamer 276
Van Walsum 277
Barthianisme 279

Plan van de Arbeid 281
Lijkverbranding 284
Nationaal-Socialistische Beweging 285
Chamberlain 288
De zaak-Oss en het einde van Colijn IV 290
Colijn V 292

17 De Geer II 1939-1940 297
Formatie 1939 297
De zoektocht: wie geen minister werden 299
De ministers van De Geer II 302
Pieter Sjoerds Gerbrandy 305
De Geer en de SDAP 306
SDAP in de regering 308
'De dood van de coalitie' 309
De pijn van Colijn 311
Neutraliteit 313
Defensie 315
De kwestie-Reynders 316
De waarschuwingen van majoor Sas 317
Lichttoren 317
Maatregelen van De Geer II 319
Geen onrust zaaien 321

18 Den Haag-Londen 1940 323
De Duitse inval 323
De Tweede Kamer 325
Geen noodwetgeving 327
Telegrammen aan de Engelse regering 327
Wel of niet in ballingschap 328
Naar Hoek van Holland 330
Contacten met Wilhelmina 330
In ballingschap in Londen 332
Wetsbesluit buitenlandse tegoeden 334
Vrede van Amiens 334
Compromis met Hitler 336
De wapenstilstand van Plesman 339
Defaitisme in Nederland 341
Regeringszetel naar Nederlandsch-Indië 342
Reis naar Zwitserland 345
Wilhelmina 346
Ontslag van De Geer 348
Het ontslag staatsrechtelijk gezien 352

19 Lissabon-Den Haag 1940-1945 356
Regeringsopdracht in Indië 357
In Lissabon 359
Woordbreuk 363
Het lange wachten op de Duitsers 363
'Morele en politieke executie' 365
Terug in Den Haag 366
Frans Goedhart 367
Melaatsverklaring 368
Het onvermijdelijke verweer 369
De synthese in den oorlog 370
Reacties op de 'Synthese' 372
De laatste oorlogsjaren 374

20 De naoorlogse vervorming van De Geer 378
Vaandelvlucht 378
Het pacifisme van De Geer 381
Wat bezielde De Geer om premier te worden? 384
Op vakantie in Schwarzwald 385
Mobilisatie 387
Het oorkussen dat neutraliteit heet 388
Arrestatie van landverraders 390
Thuis slapen 391
Communicatie met Nederland 392
Van Blankenstein hoofdredacteur 393
'Imbeciliteit van een zwakkeling' 394
Compromisvrede met Hitler of niet? 395
Het ontslag 396

21 Levend begraven 1945-1960 398
Memorandum Gerbrandy 398
Bijzondere rechtspleging 400
Het Openbaar Ministerie 401
Het vooronderzoek 402
De rol van Gerbrandy 403
Het Bijzonder Gerechtshof 404
Het proces-De Geer 405
Het requisitoir 408
De verdediging 410
Het vonnis 411
De rol van Wilhelmina 412
Bijzondere Raad van Cassatie 413
Buiten de samenleving 414
Ruïne 417

Tachtigste verjaardag 418
Vriendschap met Donner 419
Publicaties 420
Overlijden 422

Nabeschouwing 424
Een karakterschets 424
De ideoloog 427
De politicus 430
Oorlogspremier 433

Noten 439
Summary 496
Bibliografie 500
Literatuurlijst 502
Persoonsregister 510
Curriculum Vitae 518

Inleiding

Daags na de veroordeling van Dirk de Geer in 1947 gaf het *Algemeen Handelsblad* blijk van zijn onbehagelijk gevoel over het strafproces.[1] De krant vond dat er sprake was geweest van een 'politiek proces'. De openbare aanklager had zich een 'politiek waardeoordeel aangemeten' over het oorlogskabinet-De Geer. Wat er precies niet deugde en of De Geer een rechtvaardige straf had gekregen, daar kon de liberale krant niet precies de vinger opleggen, maar "eenmaal (zal) het nageslacht de figuur-De Geer op zijn waarde en onwaarde toetsen".

Opvallend is dat in de vijfenzestig jaar die sinds de veroordeling van De Geer is verstreken, het oordeel over de CHU'er in grote lijnen onveranderd is gebleven. Vlak na de oorlog vond men hem een landverrader, een landgenoot voor wie iedere Nederlander zich diende te schamen. In tegenstelling tot het *Algemeen Handelsblad* wilde *Trouw* aan De Geer na zijn veroordeling geen woord meer vuil maken.[2] De man was een verachtelijke verrader en had voor de verzetskrant volledig afgedaan.

Trouw-journalist Jaap Hoek noemde De Geer in 1970 een 'soort Rudolf Hess in miniformaat'.[3] In het verlengde daarvan deugde van De Geer ook voor de oorlog niets, want hij had maling aan de "coalitiepartners, waarmee hij kabinetten vormde en opblies, zonder zich af te vragen of de partners zijn vreemde en achterbakse sprongen wel op prijs stelden". In een gezonde politieke en parlementaire democratie, zo stelde Hoek, "mogen figuren zoals De Geer niet op de zeef blijven liggen". Zo redeneerde ook sociaal-democraat Marinus van der Goes van Naters in 1980. Nederland had in 1939 de leiding gegeven aan een 'kneus', een 'zwakkeling', iemand met een 'zeldzame imbeciliteit'.[4]

In de wetenschappelijke publicaties waren de oordelen wel genuanceerder, maar niet positiever. Hoogleraar politieke geschiedenis J. Bosmans vond De Geer een 'benepen provinciaal' en een pacifist want 'geweldtoepassingen vond hij strijdig met het christendom'.[5] "Een groot minister van financiën" was hij volgens Bosmans nooit geworden; "daar voor miste hij in moeilijke tijden volharding en doorzettingskracht." De Geer stapte op in de kwestie rond de Vlootwet, omdat hij niet was opgewassen tegen de financiële problemen; het bood De Geer 'een prachtkans om de aftocht te dekken'. Hij volgde in zijn schets – soms bijna letterlijk – de beschrijvingen van Lou de Jong in zijn *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Voor De Jong was het een mysterie dat een man met zulke dubieuze kwaliteiten als De Geer, vóór de oorlog in Nederland zo'n voorname rol kon spelen en het twee keer tot minister-president kon schoppen. De Geer was de verpersoonlijking van het conservatieve, ingeslapen politieke klimaat in Nederland. De

Geer was een 'sluw' politicus die naïviteit aanwendde om de tegenstander zand in de ogen te strooien.

In de 21ste eeuw is de woede en afkeer die zijn naam oproept vanzelfsprekend verdwenen, maar de waardering is nauwelijks gegroeid. Aan het eind van de twintigste eeuw barstte het in kranten en tijdschriften van de 'lijstjes', ook die van 'beste premier van de 20ste eeuw'. In dat lijstje stond Cort van der Linden bovenaan en De Geer onderaan. Han van der Horst schilderde hem af als een halve malloot.[6] Volgens *NRC Handelsblad* was De Geer niet gek, maar het scheelde 'op het laatst een haar toen hij de collaboratie met de nazi's zocht'.[7]

Twijfel aan dit beeld van Dirk de Geer ontstond bij mij na het lezen van een stuk over hem van de gerenommeerde parlementaire journalist Doe Hans (*De Telegraaf*) uit 1920.[8] Ik was verbaasd over de positieve toon die de biograaf van Thorbecke vanuit de liberale hoek aansloeg over een confessioneel politicus, in een tijd dat Nederland zwaar verzuild was. Het portret van Hans was op geen enkele manier te rijmen met de wijze waarop De Jong, Bosmans en Fasseur De Geer neerzetten. Wat was hier aan de hand? Waar kwam dat verschil vandaan? Wie had er gelijk? Die vragen maakten me nieuwsgierig en toen bleek dat van De Geer nog geen biografie was verschenen, besloot ik me te verdiepen in zijn politieke carrière.

Deze biografie is geschreven door een buitenstaander. Dat wil zeggen dat ik ben opgegroeid in een atheïstische en apolitieke omgeving. Ik heb persoonlijk later geen binding gekregen met de politieke stroming waarin De Geer zich bewoog. Van bewondering of fascinatie voor mijn hoofdpersoon is daarom geen sprake. Ik was ruim een jaar oud toen hij in 1960 overleed en heb daardoor geen persoonlijke herinneringen aan hem. De belangrijkste reden voor het schrijven van een biografie is dat ik zoveel vragen heb over het politieke leven van De Geer.

Deze biografie belicht daarom vooral de politieke daden van De Geer. Daar was ik in geïnteresseerd en daar gaan mijn onderzoeksvragen over. Privékwesties, zoals zijn familieleven, komen alleen daar waar het relevant is aan de orde. Daaraan liggen eerlijk gezegd ook praktische redenen ten grondslag. Naast de politiek en zijn gezin waren er weinig andere zaken waarmee De Geer zich in zijn leven bezighield. Over het privéleven van De Geer zijn ook weinig bronnen beschikbaar. Daardoor komen bijvoorbeeld de moeder van De Geer en zijn vrouw Ria Voorhoeve in dit boek nauwelijks tot leven, hoewel zij overduidelijk een belangrijke rol in zijn leven hebben gespeeld.

Zoals zoveel biografen ben ik zo zuinig mogelijk met het psychologisch duiden van mijn hoofdpersoon. De kennis en de feiten voor een deugdelijk psychologisch portret ontbreken eenvoudigweg. De behoefte om bij De Geer zo nu en dan daarvan af te wijken is echter groot. Zijn karaktereigenschappen, zoals zijn eenzelvigheid, bepaalden niet zelden de loop van zijn politieke carrière. Bij bepaalde besluiten, zoals de terugkeer naar bezet gebied in 1941, ontkom ik er ook niet aan om zijn innerlijke beweegredenen te duiden. Zelf heeft hij dat immers nooit uitgelegd. Ik zal me daarbij zoveel mogelijk beperken tot de handelingen en mededelingen die verifieerbaar zijn.

Halverwege mijn onderzoek publiceerde Henk van Osch, in 2007, de biografie *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president*. Dat was voor mij een tegenvaller. Ik vreesde dat dit boek de voortzetting van mijn project nutteloos zou maken. Na lezing

concludeerde ik echter dat de opzet van Van Osch anders was geweest dan die van mij. Daar waar Van Osch in grote lijnen de oordelen van De Jong en Fasseur – en in indirecte zin die van Gerbrandy – over De Geer volgde, had ik me juist voorgenomen te onderzoeken of die wel klopten. Van Osch erkent de verdiensten die De Geer voor Nederland voor de oorlog had. Hij was een 'integere man' en een 'noeste werker'.[9] Maar een hoogvlieger was hij niet. Dat De Geer in de politiek een leidende rol kreeg kwam volgens hem doordat hij 'in de grond conservatief was' en dat paste goed in een conservatief tijdperk.[10] Of De Geer een conservatief was, dat wilde ik juist onderzoeken, zoals ik ook wilde weten of hij wel een pacifist was. In zijn beschrijving van het tweede kabinet van De Geer volgt Van Osch de – bepaald negatieve – lijnen die waren uitgezet door De Jong in zijn levenswerk over de oorlog en door Fasseur in zijn biografie van Wilhelmina. Was het inderdaad zo'n slecht kabinet en schreef dat kabinet door zijn samenstelling geen geschiedenis? Ook verschillen we over de vraag of het vonnis in zijn strafzaak in 1947 rechtvaardig en de straf proportioneel was – zoals Van Osch meent – of niet?[11]

Net als bij De Jong, Fasseur, Bosmans en Oud wijkt het oordeel van Van Osch af van de uitlatingen die politici en journalisten voor de oorlog over De Geer deden. In die stukken in kranten en tijdschriften werd het optreden van De Geer, met uitzondering van de AR-pers, niet zelden lovend beschreven. 'Onafhankelijke geest', 'welbespraakt', 'goed beargumenteerd', 'hoogstaand karakter', waren de woorden die tijdens het interbellum veelvuldig vielen. Bovendien, en dat viel echt op, werden deze woorden tevens geuit door niet-confessionele stromingen. Hoe komt het dat de bejegening van De Geer na 1945 hier haaks opstond? Waarom was men niet alleen kritisch over de oorlogsperiode waarin hij handelingen verrichtte waarvoor hij later strafrechtelijk is veroordeeld, maar ook over de jaren daarvoor. De vraag dringt zich op of daarmee de politicus De Geer, wat je ook van zijn handelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog mag vinden, volledig recht werd gedaan. Daarmee kom ik aan de eerste doelstelling van dit boek: wat was de betekenis van De Geer in de Nederlandse vooroorlogse politiek? Wat voor een man was hij? Wat waren zijn ideeën en opvattingen? Wat heeft hij bereikt als politicus?

Ten tweede wil ik duidelijkheid verkrijgen over zijn handelingen vanaf de start van het tweede kabinet-De Geer in 1939 tot aan zijn aftreden een jaar later in Londen. De Geer kreeg na de oorlog een lawine van beschuldigingen over zich heen, met name van Gerbrandy, die hem in 1940 opvolgde als minister-president. Was De Geer in Londen echt zo'n politieke brekebeen dat dit, zoals Wilhelmina zei, 'de spuigaten uitliep'? Welke verwijten berusten op feiten en welke doen dat niet? Waren het stommiteiten van De Geer of lag aan de breuk tussen De Geer en Wilhelmina eerder een politiek meningsverschil ten grondslag? In het verlengde van de kritiek over zijn optreden in Londen wil ik weten hoe het komt dat die vooroorlogse prestaties van De Geer na de oorlog in zo'n negatief daglicht zijn komen te staan.

Deze biografie bestaat grofweg uit drie delen. Het eerste deel loopt van zijn geboorte in 1870 tot en met 1907, wanneer hij voor de CHU lid wordt van de Tweede Kamer. Ik stelde me de voor de hand liggende vraag hoe zijn jeugd eruit zag. Wat voor invloed had zijn familie – met name zijn oom Barthold de Geer van Jutphaas, tien jaar lang antirevolutionair Kamerlid – op zijn latere politieke carrière? Wat was zijn religieuze overtuiging en hoe beïnvloedde die zijn politieke opvattingen? Welke rol speelde de Doleantie in

1886 daarbij? Na zijn studie rechten in Utrecht werd De Geer journalist bij *De Nederlander*, het dagblad dat banden had met de CHU. Waarom koos hij niet de richting van Kuyper, maar die van De Savornin Lohman en welke rol speelde laatstgenoemde in zijn politieke vorming? Wat voor een krant was *De Nederlander* en hoe functioneerde De Geer als journalist? Wat voor een effect hadden de veertien eenzame jaren op de redactie op de rest van zijn carrière?

Het tweede deel beschrijft De Geers actieve politieke leven tot aan het aantreden van zijn tweede kabinet in 1939. Al in zijn maidenspeech in 1907 sprak hij zich uit voor invoering van het algemeen mannenkiesrecht, als enig Kamerlid van de confessionele partijen. Wat waren zijn motieven daarvoor en maakte hij bij de confessionelen de geesten rijp om op dit omstreden punt in 1917 concessies te doen? De Geer kwam op voor het recht van katholieken om overal processies te houden, pleitte voor legalisering van crematie en was voorstander van toetreding van sociaal-democraten tot het kabinet, kwesties waar de CHU heel anders over dacht. Waar kwamen die opvallende keuzes vandaan?

Op gebied van financieel-economische kwesties hield De Geer er minder originele gedachten op na. Hij volgde de lijn die in Nederland gangbaar was en die werd uitgedragen door mannen als Colijn en Trip. Zij vonden dat Nederland moest vasthouden aan de gouden standaard, dat de overheid moest streven naar begrotingsevenwicht en dat inflatie moest worden voorkomen. Bleef De Geer die doctrine trouw of paste hij die in de loop van de jaren dertig aan, eerder dan andere confessionelen? Hij werd in 1923 een nationaal bekende figuur toen hij als minister van financiën aftrad vanwege de Vlootwet die voorzag in de bouw van een kostbare vloot om Nederlandsch-Indië te verdedigen. Was dat een teken van de pacifistische houding die De Geer zou hebben gehad, zoals wordt beweerd? Slaagde hij er niet in om te bezuinigen en was het een vorm van vaandelvlucht, of trad hij af omdat hij de uitgaven onverantwoord voor de Nederlandse schatkist achtte?

De Geer werd in 1926 voor de eerste keer minister-president nadat maandenlang op verschillende manieren getracht werd aan de Vaticaan-crisis een eind te maken. Heeft hij 'sluwe' methoden gebruikt om die positie te bemachtigen? De vraag is welke betekenis het door De Geer zo genoemde 'intermezzokabinet' voor de Nederlandse politiek had. Een apart hoofdstuk gaat over de 'Wet financiële verhouding gemeenten en rijk' van De Geer, die in 1929 door de Tweede en Eerste Kamer werd goedgekeurd. In 1933 accepteerde hij niet het aanbod om vice-president van de Raad van State te worden, maar koos hij voor een plek in de Tweede Kamer als fractievoorzitter van de CHU. Waarom zei hij de politiek niet vaarwel? Wat vond hij in de jaren tot 1939 van de NSB, het pacifisme, de Volkenbond en de SDAP? Hoe kwam hij aan dat liberale imago?

Het derde deel begint met de vorming van het tweede kabinet-De Geer en eindigt met zijn overlijden. Aanvankelijk was het mijn bedoeling om dit deel beperkt te houden omdat daarover al zoveel bekend is. Gaandeweg het onderzoek moest ik op dat voornemen terugkomen. Het bleek dat De Geer veel zaken in die oorlogsjaren ten onrechte zijn aangewreven. Bovendien is de context waarin hij handelde niet altijd volledig en waarheidsgetrouw weergegeven. Al deze kwesties heb ik bij elkaar gebracht in een afzonderlijk hoofdstuk.

Het tweede kabinet-De Geer kreeg over het algemeen een slechte beoordeling. Was dat negatieve beeld terecht? Maakte De Geer een 'akelige indruk' tijdens zijn ontmoe-

ting met Churchill? Streefde De Geer naar een aparte vrede voor Nederland met nazi-Duitsland? Was al het handelen van De Geer als minister-president gericht op het 'te vriend' houden van de Duitse bezetter? Was het terecht dat Wilhelmina De Geer in Londen dwong om ontslag te nemen? De Geer keerde tijdens de oorlog terug naar bezet Nederland. Waarom nam hij dat besluit dat later door zoveel Nederlanders werd afgekeurd? Terug in Nederland schreef hij de brochure *De synthese in den oorlog* waarin hij pleitte voor het opgaan van Nederland in een gemeenschap onder Duitse heerschappij. Hoe kon hij in die fase van de oorlog, toen inmiddels voor iedereen het ware karakter van de Duitse bezetter bekend was, nog een dergelijk toekomstbeeld hebben? Na de oorlog moest hij zich voor het bijzondere gerechtshof verantwoorden voor zijn terugkeer naar bezet gebied en het schrijven van die brochure. In hoeverre kreeg De Geer een eerlijk proces? Welke rol speelde Gerbrandy bij dat strafproces? Was het een politiek proces?

Tot slot wil ik ook algemene vragen over het politieke leven van De Geer beantwoorden. Wat is bijvoorbeeld de plaats die De Geer in de parlementaire geschiedenis inneemt? De Geer was lid van een confessionele partij, maar in hoeverre viel dat lidmaatschap te rijmen met zijn politiek handelen? Daarnaast vraag ik me af op welke manier de theorieën van de pacificatiedemocratie van Arend Lijphart pasten bij de politicus De Geer.

De scheidslijnen tussen de drie delen in dit boek hangen in hoge mate samen met de beschikbaarheid van de bronnen. Over de eerste periode, van zijn geboorte in 1870 tot 1907, bestaan relatief weinig documenten die het mogelijk maken om zijn leven tot in detail te beschrijven. Ik doe dat vooral aan de hand van secundaire bronnen. Dat veranderde toen hij in 1907 lid werd van de Tweede Kamer. De Handelingen van de Tweede Kamer geven weer wat hij daar heeft gezegd. Zijn inbreng bij de formaties, waarbij hij vanaf 1918 tot en met 1939 onafgebroken een rol speelde, is in ruime mate voorhanden. Vanaf 1907 schreef hij zijn stukken in *De Nederlander* maar ook in andere bladen onder naam. Het derde deel beslaat de periode vanaf 1939, het moment dat De Geer voor de tweede keer minister-president werd. Voor dit deel geldt dat de biograaf moeite moet doen om niet in het materiaal te verdrinken.

Een primaire bron voor dit boek is het archief van De Geer in het Nationaal Archief in Den Haag. Normaal gesproken bevatten dagboeken materiaal waarvan een biograaf dankbaar gebruik kan maken. De dagboeken van De Geer, die hij vanaf zijn jeugd bijhield, bleken bij lezing echter van weinig waarde te zijn. In de eerste plaats gebruikte hij die niet om zijn politiek handelen te documenteren – waar ik me in deze biografie primair op richt – maar meer om persoonlijke feiten te boekstaven, zoals een verhuizing, geboorte van een kind, bezoek aan de kerk en – dat vooral – uitgebreide beschrijvingen van de vakanties. Maar zelden meldde hij een politiek feit dat voor dit boek nuttig was.

De rest van zijn archief heeft hij in zijn laatste levensjaren zorgvuldig samengesteld. Het wekt sterk de indruk dat het is klaargemaakt voor de toekomstige biograaf. De kranten en tijdschriften met een stuk over hem bewaarde hij in zijn geheel en, om het als het ware voor de geschiedschrijver makkelijk te maken, schreef hij met blauw potlood op de voorpagina het paginanummer en zette hij bij het bewuste stuk een groot kruis. Het ligt er duimendik bovenop dat de bewaarde stukken louter een positieve boodschap hebben. Het archief is ontdaan van elke kritische noot. Uit de dagboeken zijn veel bladzijden gescheurd. In een liefdesbetuiging voor zijn toenmalige vriendin Amanda Schoch staat

in een afwijkend beverig handschrift bijgekrabbeld dat hij die opmerking 'reeds lang' voor zijn huwelijk had opgetekend. Te vrezen valt dat al te kritische en/of persoonlijke brieven in de prullenbak zijn verdwenen. De vele memoires en brochures die hij na de oorlog schreef, zijn voor dit boek gebruikt, maar gaan eigenlijk gebukt onder hetzelfde manco: elk zelfkritisch element ontbreekt. De meeste cruciale vragen bleven ongesteld. De enkele relevante vraag die hij opwierp voorzag hij van een schimmig antwoord.

Dit alles dwingt een biograaf tot voorzichtigheid, een kritische blik en zelfs argwaan. De Geer had – gelukkig – niet overal controle op. Zo kwamen de brieven die hij naar anderen stuurde keurig in het archief van die persoon. Menigmaal stond in die brief ook herhaald wat de ontvanger eerder aan De Geer had geschreven. De Geer heeft in zijn leven veel gepubliceerd en de uitglijders die hij daarin soms maakte, kon hij niet doen verdwijnen. De stukken die hij als journalist of opiniemaker veelal in heldere stijl schreef, geven een goed beeld van wat hij wilde en wat hij bedoelde.

Voor de beschrijving van zijn tijd als journalist bij *De Nederlander* vormde de studie *Dagblad en doorbraak* over die krant van Jan Wieten een onmisbare bron. Een stabiele en veel gebruikte bron zijn de *Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal*. In de ruim dertig jaar die hij in het Nederlands parlement optrad, als Kamerlid en als minister, heeft hij duizenden pagina's gevuld. De ervaring leerde dat juist uit die *Handelingen* een ander beeld naar voren kwam dan historici over De Geer na de oorlog hadden neergezet. De notulen van de Ministerraad tot aan 1940 hadden daarentegen een beperkte betekenis voor dit onderzoek, omdat deze tot dat jaar niet meer waren dan een besluitenlijst, zonder de voorafgaande discussie. Voor dit boek kon ik gebruik maken van biografieën zoals die van Colijn, Kuyper, Romme, Wilhelmina en Cort van der Linden. Handicap was daarentegen het gemis van goede studies over De Savornin Lohman, Ruijs de Beerenbrouck en Gerbrandy. Nuttig was *Het jongste verleden* van Oud, in meerdere opzichten. Oud was Kamerlid én minister in de periode die hij in die zes delen in beeld bracht, waarbij het de vraag is in hoeverre hij objectief was. Dat geldt te meer voor De Geer, wiens directe tegenstander hij op financieel terrein was. Bovendien schreef Oud zijn naslagwerk op een moment dat de politieke carrière van De Geer al gebroken was.

Het boek – het zijn eigenlijk drie boeken – waarvan ik regelmatig gebruik maakte is *Colijn en het einde van de coalitie* van George Puchinger over de formaties van 1918 tot aan 1939. De daarin integraal opgenomen brieven en aantekeningen van de hoofdrolspelers in de Nederlandse politiek in het interbellum, waren soms van grote waarde. Het bood bij tijd en wijle een prachtig uitzicht op het spel achter de schermen van de politieke elite van die jaren.

Niet onvermeld mag blijven de internetsite 'Parlement & politiek' van het Parlementair Documentatie Centrum. Van deze site heb ik talloze malen gebruikgemaakt voor de correcte spelling van namen en exacte data, uiteenlopend van verkiezingsuitslagen tot aan de datum waarop iemand in de Kamer kwam. Evenzeer maakte ik gebruik van de internetsite van de Koninklijke Bibliotheek die toegang verschaft tot een aanzienlijke hoeveelheid gedigitaliseerde kranten waarin met zoektermen interessante krantenberichten herontdekt konden worden.

Voor het derde deel van dit boek maakte ik gebruik van andere bronnen. In 1947 besloot de Tweede Kamer tot het houden van een parlementaire enquête naar de gebeurtenissen

'verband houdende met de Duitse inval in Nederland en naar het beleid in Londen'. Zestig jaar lang was van dat middel geen gebruikgemaakt. De motie die sociaal-democraat Van der Goes van Naters indiende kreeg brede steun in de Tweede Kamer. Al bij de start was duidelijk dat deze enquête geen volledig beeld kon geven van de gebeurtenissen. Men besloot, met het oog op artikel 55 van de Grondwet dat bepaalde dat de Koning onschendbaar is, om de rol van koningin Wilhelmina buiten het onderzoek te houden. Het bracht oud-minister Bolkestein ertoe om in zijn getuigenis voor de commissie met licht cynische toon op te merken dat de leden in dat geval slechts de 'formele waarheid' en niet de 'historische waarheid' zouden horen.[12] Niettemin leverden de duizenden pagina's aan verhoren feiten op die in dit boek een plaats kregen.

Een andere belangrijke bron vormt de uitgebreide serie die Lou de Jong na de oorlog over de aanloop naar de oorlog en de oorlog zelf schreef. Wat in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* stond, week menig keer af van de conclusies van de enquêtecommissie. Niet zelden waren dat zaken die te maken hadden met De Geer. Een bron vormde het witboek dat premier Gerbrandy uitbracht in 1946, na terugkomst uit Londen. In *Eenige hoofdpunten van het regeringsbeleid in Londen* legde hij verantwoording af voor zijn handelen als premier. Veel voordeel had ik van het boek *Het averechts handelen* van psychiater Hugo Pos en journalist Jan Kuijk, die een reconstructie maakten van De Geers besluit om in de oorlog naar Nederland terug te keren. Ten slotte gebruikte ik het strafdossier van De Geer dat in het Nationaal Archief ligt. Voor dit deel bracht ik bezoeken aan twee buitenlandse archieven. In Londen doorzocht ik The National Archives op mogelijke dossiers over De Geer, gemaakt door de Engelse geheime dienst. In Berlijn bezocht ik het Politisches Archiv van het ministerie van buitenlandse zaken in verband met zijn terugkeer naar Nederland in 1941.

1 Familie van adel

De familie waarin Dirk de Geer op 14 december 1870 werd geboren, behoorde nooit tot de allermachtigste figuren in Nederland. De opvolgers van stamvader Louis de Geer (1587-1652) waren echter wel regenten, mensen die hun bestuurlijke verantwoordelijkheid namen. Zij speelden een rol in het bestuur van het land als leden van ridderschappen, page van prins Willen V en bewindvoerder van de West-Indische Compagnie.

De mannelijke leden van adellijke families kregen van jongs af aan ingeprent dat zij uitverkoren waren om in de samenleving leiding te geven en dat weer aan hun nakomelingen door te geven. Van de Nederlandse patriciër Paulus Teding van Berkhout (1609-1672) is bekend dat hij zijn kinderen telkens voorhield dat zij, net als de familieleden die waren afgebeeld in de portrettengalerij, slechts een schakel vormden in een groeiende keten van generaties. Om die leidende rol te behouden moesten zij voorzichtig met het familiekapitaal omspringen, want dat was er niet voor hun 'bon plaisir' maar bedoeld voor hun nageslacht. Zij moesten zich bewust zijn van de superieure kwaliteit van de familieschool en dat voortdurend uitdragen.[1]

Van die houding, die levensinstelling die volledig draaide om de gedachte dat de familie in stand moet blijven, was bij Dirk de Geer weinig meer terug te vinden. Nu leefde Paulus Teding van Berkhout in een totaal andere tijd dan Dirk de Geer en dus gaat de vergelijking niet helemaal op. In de loop der eeuwen kostte het de adel in een democratiserende samenleving steeds meer moeite om zijn machtspositie vast te houden en door te geven. Het verschil in houding ten aanzien van de adellijke verplichtingen is wel opvallend. 'Non sans cause', niets zonder reden, zo luidde de wapenspreuk van de familie De Geer. Nooit maakte De Geer een verwijzing naar deze spreuk: niet op schrift en niet in het bijzijn van zijn kleinzonen Dirk Jan (1934) en Lodewijk (1936). Zij konden zich niet herinneren dat hun opa ooit met hen sprak over zaken als de stamboom van hun familie, hun voorvader Louis de Geer, de adelstand en de verplichtingen die daarbij horen. Hij sprak niet over het wapenschild van de familie of het rode adelsboekje. Nooit drong hij er bij de jongens van zijn oudste zoon Eddy op aan om lid te worden van de Adelsvereniging in Nederland. Hij wees hen nooit op de plichten voor de samenleving die personen van adel hebben en hij legde niet uit dat de tijden voor mensen van adel waren veranderd en dat een deftig heer niet meer automatisch voor een deftige betrekking in aanmerking kwam. "Het kon hem gewoon niet zo veel schelen. Hij praatte nooit over zijn familie en ook nooit over adel", zei Lodewijk de Geer over zijn opa.[2]

Na de oorlog speelde De Geer tijdens zijn bezoeken aan zijn zoon met zijn kleinzonen een potje domino. Hij sprak met hen over politiek. Het viel de jongens dan op hoe af-

standelijk en analytisch hij uitlegde hoe de situatie in zijn ogen in elkaar zat, zonder nu meteen een of andere partij te veroordelen. Dirk de Geer was alles behalve familieziek. Hij bezocht met regelmaat de verjaardagen op het landgoed Jutphaas van de vijf kinderen van zijn oudste zoon, Lodewijk Eduard (Eddy). De laatste jaren kwam hij alleen, omdat oma fysiek niet meer in staat was om te reizen. Maar zijn zussen en hun gezinnen (de vier broers van hem waren toen reeds overleden) hebben de kleinzonen Dirk Jan en Lodewijk in die tijd maar zelden gezien. Voor familiebijeenkomsten, die normaal gesproken in adellijke kringen van groot belang zijn, voelde Dirk niets. Vreemd genoeg ontbreekt in zijn archief een verwijzing naar de broer van zijn vader: baron B.J.L. de Geer van Jutphaas, die voor de ARP tien jaar in de Tweede Kamer zat.

Opvallend is voorts dat hij zelf maar heel zelden de titel jonkheer voor zijn naam zette in persoonlijke brieven. Als de afkorting jhr. ergens stond dan was dat in officiële stukken of in uitnodigingen die door anderen geschreven waren, bijvoorbeeld in de jaren dat hij minister en Kamerlid was. Het stond ook op het titelblad van zijn brochures. Nergens is in zijn stukken in het Nationaal Archief het schild van de familie te vinden. Hij droeg altijd een zegelring, maar niemand kan vertellen wat de afbeelding daarop was. Met de stroom brochures die De Geer na de Tweede Oorlog zou schrijven, wilde hij zijn geschonden blazoen oppoetsen, maar nooit beriep hij zich op zijn adellijke afkomst.

Dit roept de vraag op waarom hij zich zo weinig identificeerde met zijn adellijke achtergrond. En hoe zag die achtergrond er nu precies uit? De Geer heeft zich zo op het eerste gezicht weinig van zijn afkomst aangetrokken, maar het kan bijna niet anders dan dat dit hem in de rest van zijn leven heeft beïnvloed. Zo groeide De Geer op in een milieu waarin politiek een belangrijke rol speelde, met name door zijn oom baron B.J.L. de Geer van Jutphaas. Dirk profiteerde van de relatieve welstand die zijn voorvader Louis de Geer in de zeventiende eeuw vergaarde en doorgaf aan zijn erfgenamen. Doordat zijn vader niet onbemiddeld was, kon hij studeren. Toen hij na zijn studie een baan zocht vond hij die niet toevallig bij het dagblad *De Nederlander*, want hoofdredacteur De Savornin Lohman was meer dan een goede vriend van zijn oom Barthold.

Louis, koning der kooplieden

Stamvader van de adellijke familie De Geer was dus Louis de Geer (1587-1652). Jan en Annie Romein noemden hem de 'koning der kooplieden' in hun boek *Erflaters van onze beschaving*. De twee historici zagen deze zeventiende-eeuwer als het prototype van de moderne concernleider die erin slaagde om in snelle tijd een conglomeraat op te bouwen met vele filialen en toeleveringsbedrijven. In een lijst van de 250 rijkste mensen in de Gouden Eeuw staat De Geer op de vierde plaats.[3] Deze Louis stamde uit een aanzienlijk Luiks geslacht van kooplieden en ijzerfabrikanten.[4] De naam De Geer komt van het Waalse dorpje Geer. Het verhaal gaat dat de protestant geworden vader van Louis van een nog rooms gebleven familielid het bericht had gekregen dat de Heilige Inquisitie een aanslag beraamde op zijn familie.[5] Die avond in 1596, de Tachtigjarige Oorlog was in volle gang, besloot de familie uit Luik te vluchten naar Noord-Nederland. De achtjarige Louis ontkwam door zich schuil te houden op een hangmat die tussen de vier wielen

van een vrachtrijtuig was gespannen. De reis ging verder met een turfschip dat buiten de stad op de vluchtelingen lag te wachten en de Maas afvoer richting Holland. De reis eindigde in Dordrecht waar de familie zich aansloot bij de Waalse kolonie die zich daar had gevestigd.[6]
Louis verhuisde later naar Amsterdam waar hij samen met zijn zwager Elias Trip de basis voor zijn latere imperium legde.[7] Zijn grote doorbraak kwam met de leveranties aan de Zweedse koning Gustaaf II Adolf die met zijn geldverslindende legers was verwikkeld in de dertigjarige oorlog in Duitsland. Louis bouwde in Zweden voor die tijd moderne smeltovens, gieterijen en smederijen en verwierf in dat land de bijnaam de Zonnekoning van de zeventiende eeuw. In ruil voor de wapens kreeg Louis de Geer van koning Gustaaf niet alleen de grond en wat daaronder was, zoals ertsen met ijzer en koper, maar ook alles wat daarop was zoals bossen waar hij de houtskool voor zijn hoogovens won, de watervallen waarmee hij zijn 'hamers' van de smederij aandreef en de kanalen waarmee hij zijn waren vervoerde. Op die grond stonden ook de fabrieken zelf, die na verloop van tijd behalve wapens ook andere zaken maakten, zoals ankers, hoefijzers en spijkers.

Jan en Annie Romein noemden hem niet alleen een Nederlandse erflater omdat hij de belangrijkste koopman was, van de zeventiende eeuw, maar vooral omdat hij zijn grensoverschrijdende activiteiten ontplooide in een tijd waarin alles heel langzaam ging.[8] Behalve koopman was Louis de Geer ook bankier, industrieel en zelfs diplomatiek agent. Dat laatste kwam doordat hij niet alleen in nauw contact stond met de Zweedse koning maar ook een van de steunpilaren was van het hof, dat hem in de adelstand verhief. Hij genoot van zijn macht, bezat vele huizen waaronder het beroemde Amsterdamse Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123, en een eigen plezierjacht. De Geer liet zich graag door Amsterdam rijden met een karos met acht paarden ervoor. Hij speelde ook op cultureel gebied een rol. Zijn Huis met de Hoofden herbergde een aanzienlijke bibliotheek met unieke handschriften van onder anderen filosoof Jacob Böhme.[9] De Geer ondersteunde onderzoek en publicaties van dissidente filosofen en schrijvers. Hij onderhield de Tsjechische pedagoog en humanist Comenius. Toen deze De Geer in 1652 zijn ogen voorgoed sloot, bezat hij een vermogen van anderhalf miljoen gulden, voor die dagen een astronomisch bedrag.[10] De Geer kreeg dertien kinderen en sindsdien zijn de familietakken van deze stamvader breed uitgewaaierd, ongeveer de helft van deze familie woont nu, in de eenentwintigste eeuw, nog steeds in Zweden.

Van Louis tot Lodewijk

Na de dood van de industriële magnaat koos zoon Louis (1622-1695), die de bedrijfsvoering van het conglomeraat overnam, Zweden als zijn thuisland.[11] En ook diens zoon Jan Jacob (1666-1738) bleef wonen op het landgoed dat de familie in het plaatsje Finspang had laten aanleggen. Deze twee nazaten exploiteerden de uitgebreide bezittingen in Zweden. Het was Jan Jacob II de Geer (1714-1801), de derde generatie na 'stamvader' Louis, die Finspang verliet en zich vestigde in Oude Gein in Utrecht. Het lijkt erop dat deze De Geer zich niet aangetrokken voelde tot het werk in het familiebedrijf. In Nederland hield hij zich bezig met rentenieren, het investeren van zijn kapitaal. Hij trouwde

Gravure van Louis de Geer (1587-1652) gemaakt door Jeremias Falck.

twee keer, met Nederlandse vrouwen van adel, waardoor hij zich heer van verschillende gebieden in de provincie Utrecht mocht noemen. Hij was tevens kanunnik van St. Marie in Utrecht.

Dat werd anders met zijn drie zonen. De oudste, Jan Jacob III, koos voor een carrière in het leger. Hij werd page van prins Willem V en werd lid van de ridderschap in Utrecht en van de Grote Vergadering van Notabelen. Zijn broer Willem Carel Pieter was bewindvoerder bij de West-Indische Compagnie en lid van de ridderschap. Beiden waren oranjegisten. De derde zoon, Barthold, die voor dit boek van belang is omdat Dirk de Geer van hem afstamt, deed het op bestuurlijk gebied rustig aan. Willem Carel Pieter en Barthold grepen de kans die koning Willem I in 1815 regentenfamilies bood om tot de adelstand verheven of – in het geval van de De Geers die van Zweedse adel waren – ingelijfd te worden. Sinds de tijd van de Republiek kende Nederland nauwelijks nog een oude adel van enige omvang. Om de leeggelopen ridderschappen van Zeeland en Holland aan te vullen verhief de nieuwe koning regentenfamilies tot adel. Hij wilde in het Verenigd Koninkrijk – Nederland en België waren bij elkaar gevoegd – enig tegenwicht bieden aan de talrijke adel in de zuidelijke provincies. Dat was van belang voor de samenstelling van de Eerste

Kamer, want Willem I wilde niet dat in dit orgaan te veel zuidelijke en dus rooms-katholieke adel kwam. Op die manier werden Willem Carel Pieter en Barthold per Koninklijk Besluit van 13 juli 1815 in de adelstand verheven.[12]

Volgens de literatuur over de Nederlandse adel en patriciaat zijn die twee groepen ideaaltypisch te vereenzelvigen met respectievelijk platteland en stad, waarbij het patriciaat het beste kan worden omschreven als de 'stadselite bij uitstek'.[13] Dat gold ook van de familie De Geer waarvan vele takken, ook die van Dirk de Geer, tot de twintigste eeuw in of vlakbij de stad Utrecht woonden en daar belangrijke functies in het openbaar en kerkelijk bestuur vervulden. Anthony Gustaaf, de grootvader van Dirk, was de derde zoon van de in de adel ingelijfde Barthold. De oudste zoon van deze tak was Jan Lodewijk Willem, die behalve hoogheemraad ook 35 jaar griffier van de Tweede Kamer en vervolgens nog eens acht jaar griffier van de Eerste Kamer was. De voorzitter van de senaat heeft hem moeten dwingen om afscheid te nemen.[14]

Anthony Gustaaf (1788-1871) was kapitein van de schutterij in Utrecht en kerkmeester van de St Jacobskerk, maar verder vervulde hij in het openbaar bestuur geen indrukwekkende functies. Veel tijd besteedde hij aan een liefhebberij, het schrijven van boeken. Zijn biografie van H.H. Kemink, een boekhandelaar en uitgever in Utrecht en medeoprichter van de Aprilbeweging in 1853, is nog steeds in antiquariaten te verkrijgen. Hij dreef met een compagnon een houthandel en een kalkbranderij, maar na een paar jaar stopte hij daarmee. Vanaf dat moment was zijn voornaamste inkomstenbron de rente van zijn geerfde kapitaal.[15] Dirk de Geer was een jaar oud toen zijn grootvader overleed. Anthony Gustaaf kreeg drie zonen van wie Lodewijk, de vader van Dirk de Geer, de jongste was. Hij noemde deze zoon niet meer Louis, maar koos, zoals een orangistische familie betaamde, een vernederlandste vorm: Lodewijk. Barthold was de oudste zoon. De tweede zoon, Egbert Lintelo, was advocaat en later rechter in Amsterdam en werd lid van de Amsterdamse gemeenteraad.

Conclusie kan zijn dat de familie De Geer sinds de terugkomst in Nederland in de achttiende eeuw, meer tot het patriciaat hoorde dan bij de echte 'oude' adel. Zij was redelijk actief in het openbaar en/of kerkelijk bestuur. Dat zal Dirk de Geer van jongs af aan hebben meegekregen in zijn opvoeding.

Vader Lodewijk

Lodewijk (1831-1909) bracht zijn jeugd door in Utrecht, de plaats waar de familie sinds de terugkomst van Jan Jacob II uit Zweden domicilie had gekozen. Hij studeerde aan de universiteit van die stad theologie, promoveerde op een dissertatie over het oudtestamentische boek Jesaja. Na zijn promotie kwam hij bevestigd als predikant in achtereenvolgens Bunschoten, Baarn en Doesburg. In Doesburg bleef hij vijf jaar, alwaar hij in 1859 trouwde met Petronella Elisabeth Beckeringh. Deze vrouw was, hoewel niet van adel, van redelijk goede komaf uit de middenstand.[16] Haar vader bezat een florerende handel in tabak, snuif en sigaren, die hij van zijn vader had geërfd. Bij het overlijden van de moeder in 1902 bleek uit de boedelscheiding die de notaris opmaakte dat haar nalatenschap 14.000 gulden bedroeg. Dat is uiteraard een redelijk bedrag voor die tijd, maar

het was ook geen fortuin. Wellicht dat de zaken aan het eind van de negentiende eeuw minder goed waren gegaan.[17] Volgens beschrijvingen in stukken die verschenen na de dood van haar man, was zij een 'hoogst begaafde, hoogst beschaafde christin'.[18] De families De Geer en Beckeringh moeten elkaar wel goed hebben gekend. De broer van Lodewijk, Egbert Lintelo, trouwde met de nicht van Petronella Elisabeth Beckeringh.[19]

Lodewijk de Geer, vader van Dirk. (1831-1909) Nationaal archief.

De Geer had in Doesburg 'vijf zeer gelukkige en gezegende jaren' beleefd.[20] Het beantwoordde wellicht aan de idylle die voorkwam in de zogeheten pastorienovellen die in de negentiende eeuw zo populair waren. De predikant vormde de spil van het dorpsleven met een gezin in de pastorie, als het even kon onder de lindebomen.[21] Het rustieke stadje Doesburg zal als een walhalla van rust en schoonheid zijn ervaren in vergelijking met de volgende standplaats: Groningen. De stad had net enkele jaren van explosieve groei achter de rug. Na lange tijd van stagnatie en economische onderontwikkeling pikte Nederland in de jaren zestig van die eeuw opeens de modernisering op die Engeland en Duitsland in zijn greep had gekregen. Grote massa's trokken van het platteland naar de steden waar werk te vinden was.[22] Zoals zoveel steden was Groningen op zo'n grote toestroom van mensen niet berekend. Door de overbevolking braken regelmatig besmettelijke ziekten uit, zoals cholera, pokken en tyfus.[23] In 1871 overleden 227 Groningers aan pokken. Huizen verkeerden in een erbarmelijke staat en de lonen waren laag. Groningen was in die dagen een onaantrekkelijke stad. De Groningse universiteit was in 1870 een kwijnend instituut.[24] In die jaren was het grootste lokale politieke thema het probleem met de vervallen vestingwallen rond de binnenstad.[25]

Deze confrontatie met de moderne tijd in Groningen, met bittere armoede en barre leefomstandigheden, bracht Lodewijk de Geer tot nieuwe inzichten over sociale verhoudingen in de samenleving. Een van zijn herderlijke taken als dominee was het thuis bezoeken van mensen in crisissituaties. De Geer bleek niet ontvankelijk voor de gedachte in protestantse kring dat armoede eigen schuld was, dan wel besloten lag in de wil van God. Rijkdom en armoede waren volgens Zondag 10 van de Heidelbergse catechismus terug te voeren op de voorzienigheid Gods.[26] In 1870 luchtte Lodewijk zijn gemoed in een brochure. *De arbeidersvraag en hare oplossing vanuit kristelijk standpunt* is een onverbloemde aanklacht tegen het wrede gedrag van industriëlen. Hij betwijfelde of de beloning van arbeiders in verhouding stond met de winsten die fabriekseigenaren maakten. Arbeiders werden 'wreedaardiglijk' onderdrukt. "Het regt van den sterkste gold voor den regel van

't regt."[27] "De bedienden waren slaven en de eigene vrouwen waren zelven slavinnen. Beiden werden ze als werktuigen, als zaken, niet als personen beschouwd en behandeld."[28] Met zijn stelling dat de schrijnende armoede door de mens is gecreëerd, liep De Geer uit de pas met wat antirevolutionaire kopstukken over de sociale kwestie stelden. Hoewel de antirevolutionairen worstelden met de onverkwikkelijke toestanden in fabrieken, de lange werkdagen, kinderarbeid en de ongezonde woonsituatie van arbeiders, spraken zij zich lang uit tegen actief ingrijpen. In 1874 stemden antirevolutionaire Kamerleden tegen het kinderwetje van Van Houten om arbeid van kinderen jonger dan twaalf jaar te verbieden, omdat Kuyper een algemeen verbod stoelde op een 'revolutionaire wortel', een idee afkomstig uit de Franse revolutie: die van overheidsingrijpen.[29]

De Groninger richting

Het eerste huis in Groningen van Lodewijk de Geer stond in de Schoolholm, een nog steeds bestaande smalle straat die recht op de Der Aa-kerk op het Akerkhof uitkomt, niet zo ver van de Grote Markt.[30] Kort voor de geboorte van Dirk verhuisde de familie naar een statig pand aan de Grote Markt, tegenover het stadhuis. Het traktement van dominees was niet imposant, maar De Geer beschikte over bezittingen die hij had geërfd en die inkomsten opleverden in de vorm van rente en pacht. Hij huurde het huis van Willem Albert Scholten, de grote industrieel in Groningen.[31] Deze Scholten vergaarde in korte tijd een enorm kapitaal met aardappelmeelfabrieken en breidde zijn imperium later uit met de productie van karton en aardappelmoutwijn. Bekend is het Scholtenhuis, zoals dat is gaan heten, op de Grote Markt dat de fabrikant rond 1880 liet bouwen op de plek waar het geboortehuis van Dirk de Geer stond.[32] Scholten, een Gelderse predikantszoon en lid van de Hervormde kerk, kende De Geer uit de Martinikerk. De dominee kreeg zo de kans om het huis te huren.

Dat lidmaatschap van de kerk vormde waarschijnlijk de enige overeenkomst tussen de twee mannen. De Geer en Scholten hadden behalve uiteenlopende beroepen ook een kijk op de wereld die sterk van elkaar verschilde. De Geer behoorde tot de aanhangers van antirevolutionair Groen van Prinsterer, terwijl Scholten een uitgesproken liberaal was. Deze twee stromingen stonden in die tijd lijnrecht tegenover elkaar. De levensstijl van de bescheiden, sobere en godvruchtige De Geer stak schril af bij de exuberante levensinstelling van Scholten. De bouw van het, volgens Groningers, pompeuze en protserige huis aan de Grote Markt is daar een voorbeeld van, maar ook het praalgraf van Scholten op de Zuiderbegraafplaats.[33] Interessant is hun verschillende kijk op de maatschappelijke problemen van die tijd. Scholten was aanhanger van de Schot Samuel Smiles die het individualisme verheerlijkte. De samenleving heeft last van de overheid en moet het hebben van enkele individuen die boven de massa uitstijgen en de welvaart doen toenemen.[34] Winkler Prins, de man van de encyclopedieën, beschreef in zijn hagiografische biografie het kordate optreden van Scholten bij ongelukken die zich in zijn fabrieken voordeden. Een arbeider die net een lading stoom over zich heen had gekregen, duwde hij meteen in een kuip met koud water. De anekdotes lieten, onbedoeld, zien hoe beroerd de arbeidsomstandigheden waren.[35] Het ligt voor de hand dat de situatie in de

fabrieken van Scholten aanleiding waren voor het opmerkelijke geschrift van De Geer.

De Geer onderging in zijn Groningse tijd onmiskenbaar de invloed van de theologische faculteit van de universiteit. Aan die faculteit ontwikkelde onder anderen de theoloog Hofstede de Groot in de eerste helft van de negentiende eeuw een kerkelijke leer die bekend werd als de Groninger richting.[36] De groep vestigde de aandacht op het religieuze gemoedsleven en achtte zich minder gehouden aan de zestiende-eeuwse belijdenisgeschriften. Zware orthodoxe begrippen als zonde en genade speelden bij hen een ondergeschikte rol. Kenmerkender was dat in hun werk de nadruk lag op de geloofspraktijk. Deze mensen zetten zich actief in bij het lenigen van de nood in arbeiderswijken. Het was een taak van dominees om mensen op te voeden. Hofstede de Groot zette in Groningen een vrouwenorganisatie op. De Groninger richting werd beschouwd als de linkervleugel van het Nederlandse Reveil.[37] Mannen van de Groninger richting werkten op zondagavond als academiepredikers en stonden vaak voor een bomvolle Martinikerk.[38] Lodewijk is onmiskenbaar door deze Groningse theologen beïnvloed. Hij werd een man, zoals dat in domineeskringen heet, van de praktijk. Dat zou vooral later blijken tijdens zijn werk in Rotterdam.

Het sociale leven van Lodewijk de Geer in Groningen was niet bruisend. Hij had geen behoefte om zich als lid aan te melden bij de Groote of Heeren Sociëteit die was gevestigd aan de Grote Markt. Veel prominenten van de stad, zoals Scholten, maar ook hervormde predikanten, waren lid om daar een kaartje te leggen of te biljarten.[39]

Rotterdamse Schiekade

In voorgaande eeuwen bleven predikanten in Nederland aan een of twee standplaatsen verbonden. Maar in de negentiende eeuw groeide langzaam het gevoel bij dominees dat zij een carrière moesten opbouwen. Er ontstond een soort marktwerking binnen het beroep die ertoe leidde dat dominees van de ene naar de andere pastorie verhuisden met een traktementsverbetering als gevolg.[40] Een geslaagde loopbaan en een hoge status hielden in: vaak van standplaats wisselen en zo vroeg mogelijk naar een grote gemeente.[41] In dat licht beantwoordde Lodewijk de Geer aan de verwachtingen door in het dorp Baambrugge te beginnen en uiteindelijk in 1875 een beroep aan te nemen naar Rotterdam.[42]
De familie De Geer kwam met de verhuizing van Groningen naar Rotterdam niet bepaald in een fijnzinnigere leefomgeving. De omstandigheden waarin veel mensen leefden en werkten waren in Rotterdam in die tijd nog dramatischer dan in Groningen. Als predikant kreeg hij een gebied toegewezen met straten als de Coolsingel, Binnenweg, Javastraat, Westerhaven, Westplein, Maasstraat en Willemskade. Dit gebied bestond eigenlijk uit twee werelden. Aan de ene kant bestond het uit wat nu het Scheepvaartkwartier heet, met indrukwekkende koopmanshuizen en villa's van de havenbaronnen in de buurt van de Maas. Maar ook bediende hij de bewoners van Cool, de wijk rond de Eendrachtsstraat en de Boomgaardlaan met huizen waar op een verdieping vier families woonden. In een brochure over de geschiedenis van Cool zegt een oud-bewoner dat in een keuken/kamer soms wel tien personen woonden. "Als je langs de geopende buitendeuren van de arken liep kwam er een stank uit die je de adem benam."[43]

Nog meer dan in Groningen legde De Geer zich als predikant toe op de praktijk.[44] In Rotterdam noemde hij zich een van de navolgers van dominee O.G. Heldring, oprichter van de Christelijke Vrienden. Deze predikant uit Hemmen richtte zich op de noden op het platteland. Hij richtte in Zetten tehuizen op voor prostituees, bestreed drankmisbruik en hielp werkloze christen-werklieden aan de slag te gaan als zendeling. Zo hoorde Lodewijk de Geer in 1882 bij de oprichters van de Vereniging Te Huis Logement voor Vrouwen.[45] Niet alleen mannen trokken naar de Rotterdamse Haven voor werk, dat gold ook voor vrouwen. Voor die meisjes moest een deugdelijke en christelijke opvang komen en die kwam er ook, aan het Haringvliet. Toen De Geer in 1881 zijn 25-jarig ambtsjubileum vierde, zongen de leerlingen van de Inrigting voor Havelooze Kinderen op de stoep van zijn huis een danklied. "Waarde vriend van onze jeugd, Uwe liefde was ons dierbaar", klonk het op de Rotterdamse Schiekade.[46] Jarenlang was hij bestuurder van dit kindertehuis. In het boekje *Gedachten en Spreuken* bond De Geer de strijd aan met koning alcohol die in de Rotterdamse haven zijn destructieve werk deed, ongetwijfeld ook onder zijn kerkleden.[47] Op dit terrein steunde hij ds. J.H. Gunning, de nationale strijder tegen drankmisbruik die hij kende uit zijn studententijd van het Utrechts Studenten-Zendingsgezelschap Eltheto.

In tegenstelling tot zijn oudste broer Barthold begaf De Geer zich in zijn leven maar zelden in de frontlinie van de antirevolutionaire beweging van Groen en Kuyper. De dominee was daar te verlegen en te bescheiden voor. Dat is het beeld dat van Lodewijk de Geer tijdens zijn werkzame leven naar voren komt. Tekenend is dat hij vlak voor zijn emeritaat zijn collega's met klem verzocht zijn afscheidsrede niet gepaard te laten gaan met de gebruikelijke optocht van het woonhuis van de dominee naar de Grote Kerk.[48]

Predikanten zoals De Geer kwamen in de tweede helft van de negentiende eeuw klem te zitten tussen twee tegengestelde bewegingen: die van behouden en vernieuwen.[49] De diaconie van de kerk was niet opgewassen tegen de massale armoede die door industrialisatie ontstond in steden. De predikant hield nog wel zijn prestige binnen de burgerlijke cultuur, maar daarbuiten werd dat steeds moeilijker. "Het moest nog blijken of predikanten opgewassen zouden zijn tegen nieuwe verlichte waarden, een smeulende seculiere gezindheid en een groeiende mondigheid onder de mensen, die een dominee minder serieus namen dan vorige generaties."[50] Predikanten hoorden nog wel tot de intellectuele elite. Zij vormden een 'kring van achtbare mannen'.[51] Het beroep genoot een groot maatschappelijk aanzien vanwege de heiligheid van hun ambt, hun geleerdheid, hun plechtige manier van doen.[52]

In 1885, op 54-jarige leeftijd, besloot Lodewijk de Geer met emeritaat te gaan vanwege 'een zwakke gezondheid'.[53] De Geer had op dat moment dertig jaar op de kansel gestaan terwijl de gemiddelde ambtsduur 35 jaar was.[54] De Geer zou pas 24 jaar na zijn emeritaat overlijden. In de jaren na zijn pensionering leidde hij in Velp een actief leven. Zo zou hij voor de antirevolutionairen nog 13 jaar lid zijn van de gemeenteraad van Rheden. Een belangrijkere reden om zijn predikantschap waarwel te zeggen dan een zwakke gezondheid of een pensioenregeling lijkt te liggen bij de kerkelijke roering rond de Doleantie in 1886.

Woelingen in de kerk

In de tweede helft van de negentiende eeuw ging het calvinistische geloof gebukt onder een harde richtingenstrijd. We zagen al dat begin negentiende eeuw vanuit de Groningse universiteit een vrijzinnig geluid te horen was geweest, afkomstig van theoloog Hofstede de Groot. De theologen van deze Groninger richting zetten zich af tegen de rechtlijnige leer van orthodoxe gereformeerden. Later in de eeuw kwam er een stroming op die nog verder van de orthodoxie verwijderd raakte. Deze theologen stonden bekend als 'modernen' en gaven les aan de Leidse en, in mindere mate, aan de Utrechtse universiteit.[55] Zonder terughoudendheid vuurden de moderne theologen hun rationalistische kritiek af op de Bijbel en orthodoxe tradities en leerstellingen. Deze vrijzinnigen wilden zich niet laten binden aan belijdenis en leertucht.[56]
De stellingen van de modernen kwamen er op neer dat de wonderen in de Bijbel onmogelijk waren en openbaring, zonde en verlossing waren volgens hen loze begrippen. Interventies van de hand van God wezen deze modernen van de hand. Met deze inzichten maakten deze theologen zich geliefd bij het liberale en vrijzinnige publiek. Recht daartegenover in de hervormde kerk stonden leden die zichzelf orthodox noemden. Zij verenigden zich in de door Groen van Prinsterer in 1864 opgerichte Confessionele Vereniging en hielden juist 'onbekrompen en ondubbelzinnig' vast aan de gereformeerde belijdenissen. De gereformeerden vormden in de hervormde kerk de rechtse, conservatieve vleugel. Aan het hoofd van deze stroming stond onmiskenbaar Abraham Kuyper, die tevens in politiek opzicht de leiding van de antirevolutionairen van Groen van Prinsterer had overgenomen.

Tussen de modernen en confessionelen zaten de zogeheten 'ethischen'. Net als de vrijzinnige theologen vonden zij dat theologen en gelovigen open moesten staan voor het wetenschappelijk Bijbelonderzoek dat in die tijd was opgekomen. Men had het gevoel dat wellicht niet alles in de Bijbel letterlijk genomen moest worden. Met de orthodoxen hadden zij gemeen dat zij wilden vasthouden aan de erkenning van het schriftgezag als uitgangspunt voor het christelijk geloof. Minder dan de confessionelen hechtten zij aan een strakke belijdenis en meer aan een persoonlijke geloofskeuze. Meest opvallend aan de ethischen was hun streven om de hervormde kerk niet uiteen te laten vallen. Zij waren voorstander van een brede protestantse kerk en hadden daarom ook de naam ethisch-irenischen.

De scheidslijnen tussen al die stromingen waren in de praktijk niet altijd even makkelijk aan te duiden. Vormden de modernen nog wel een duidelijke groep, tussen de ethischen en confessionelen was er veel 'grensverkeer'.[57] Dat had niet zelden te maken met de wijze waarop Kuyper in kerkelijk en politiek opzicht de lakens uitdeelde en hoe hij in juridisch opzicht handelde. Menig predikant vond dat hij met zijn strijdwijze aankoerste op een breuk in de kerk. Zij hadden, met andere woorden, de rechtse kerkelijke opvattingen die pasten bij de confessionelen, maar waren huiverig voor een kerkscheuring. Tot die grensfiguren hoorde ook Lodewijk de Geer. Begin jaren tachtig werd hij lid van het bestuur van de Confessionele Vereniging, overigens voor een korte periode. Wat De Geer voor die beweging heeft betekend is onbekend, maar zeker is dat De Geer kerkelijk rechts was en van een scheuring binnen de hervormde kerk niets wilde weten.

Hij hoopte eerder dat de modernen de kerk zouden verlaten. De Geer schaarde zichzelf bij de ethisch-irenischen.

Orthodoxen, leden van de Confessionele Vereniging, vonden dat de moederkerk in haar geheel te ver afdreef van het strenge calvinistische begin in 1618 met de zogeheten Dordtse Synode. Zij vonden dat de 'confessie', de belijdenis overal in de kerk zou worden geëerbiedigd als 'voorwaarde der kerkgemeenschap'. Er moest een eind komen aan de leervrijheid die vele modernistische dominees in de hervormde kerk introduceerden. Dat ongenoegen leidde in 1834 al tot een eerste afscheiding van verschillende gemeenten die zich uiteindelijk in 1869 vonden in de Christelijk Gereformeerde Kerk. Hiermee eindigde de kerkstrijd niet. Onder leiding van Abraham Kuyper groeide er vanaf 1875 een nieuwe opstand die in 1886 uiteindelijk zou uitmonden in de Doleantie, waarbij een fors deel van de gelovigen uit de hervormde kerk zou stappen. De landelijke aandacht van deze kerkelijke richtingenstrijd richtte zich vooral op Amsterdam, de stad waar Kuyper zelf predikant was. Bij een conflict in de Amsterdamse kerkenraad werden 75 leden geschorst en uit hun ambt gezet. Zij besloten tot het afwerpen van het 'juk' van de 'Synodale Hiërarchie'. De leden vonden niet dat zij uit de hervormde kerk waren gestapt; door het afwerpen van dat juk waren zij juist in de kerk gebleven. Het betekende niettemin een ruwe splitsing in de hervormde kerk.

Ook in de Rotterdamse hervormde kerk liep de spanning van deze richtingenstrijd in de kerkenraad hoog op. In Rotterdam werd ze vooral gestreden door de gereformeerde kerkelijke kiesvereniging Guido de Brès die, sinds de invoering van algemeen kiesrecht in de hervormde kerk in 1867, stelselmatig gelijkgestemde aanhangers in de kerkenraad verkozen wist te krijgen. De zaak verergerde met de benoeming van Frans Lion Cachet in 1883 als predikant in Rotterdam. Lion Cachet slaagde er in om via een 'planmatige, strategische opzet' conflicten uit te lokken en zo posities van ethische collega's te ondermijnen. Deze 'guerrillatactiek' maakte vooral onder de gematigden slachtoffers.[58] Kerkenraadsleden raakten overspannen, bedankten of lieten zich niet meer herkiezen. Ook predikanten haakten af. Landelijke aandacht trok het vertrek van de befaamde dominee Jonker die met zijn preken mensen van heinde en verre trok. Door de chaos en de confrontaties rond de Doleantie raakte Jonker overspannen en vertrok naar een kleine gemeente op de Veluwe. Toen in Amsterdam in december 1886 het besluit van de Doleantie viel, was men in Rotterdam daar klaar voor. Een maand later besloten twee predikanten, alle ouderlingen op één na, en 23 van de 31 diakenen zich los te maken uit het synodale kerkverband.

Zoals gezegd verzette Lodewijk de Geer zich altijd heftig tegen de modernistische stroming in de kerk, maar voelde hij zich binnen die orthodoxe stroming meer ethisch dan gereformeerd. In 1886 stapte hij dus niet uit het synodaal verband. Lodewijk de Geer wachtte in Rotterdam de scheuring in zijn kerk niet af. Hij gaf een slechte gezondheid op als reden voor het vertrek en niemand in Rotterdam die dat durfde te betwisten. Reeds een week na zijn afscheidsrede had de familie De Geer het huis aan de Rotterdamse Schiekade verlaten.

Villa Mariënhof

De keuze van de nieuwe woonplaats zegt iets over hoe drukkend de familie De Geer de Rotterdamse hectiek en conflicten ervoer. De keuze viel niet op Utrecht, de stad waar de familie sinds de terugkeer uit Zweden had gewoond. Lodewijk kocht in 1886 Villa Mariënhof in het rustige villadorp Velp, dat op een paar kilometer van Arnhem lag. Velp grenst bijna aan het dorpje De Steeg aan de rand van de Veluwezoom, een plek die de familie vaak in de zomer had bezocht. In de zomers van '83 en '84 vierde zoon Dirk zijn vakantie van zes weken geheel in De Steeg. Net als van Schiekade 64 in Rotterdam is van Villa Mariënhof inmiddels niets meer over, maar het moet een riant, ruim huis zijn geweest met kamers voor de kinderen en aparte zitkamers voor meneer en mevrouw.[59]

1888 was een ingrijpend jaar voor de familie De Geer. Op 18 maart ontdekten artsen bij Dirks oudste broer Gus tuberculose. Hij stierf op 27 april op bijna 22-jarige leeftijd.[60] Hij studeerde op dat moment rechten aan de Utrechtse Universiteit. Op de begrafenis bij het familiegraf in Jutphaas volgden naar de woorden van Dirk 'zes weken van zware rouw'.[61]

Dat Lodewijk vrijgevig was bleek uit de papieren van de erfenis na zijn dood.[62] De notaris diepte uit de nalatenschap stapels schuldbekentenissen van mensen op, ten bedrage van soms een paar honderd en soms een paar duizend gulden, die vaak al overleden waren, maar nooit hun schuld hadden afgelost. Het was wellicht zijn reactie op de armoede, maar misschien was het ook de slordigheid van een man die weinig om geld gaf, en die ook wel vermoedde dat hij dit geld nooit terug zou zien.

Na een kort ziekbed van acht dagen overleed Lodewijk op 5 maart 1909. Enkele dagen later werd hij bijgezet in het familiegraf in Jutphaas. Bij het overlijden van De Geer in 1909 verscheen in het weekblad de *Vriend des Huizes* een necrologie waarin hij een 'eenvoudigen, gemakkelijken, in-vromen dominee' werd genoemd.[63] Hoewel De Geer vanaf het moment van de Doleantie in 1886 weinig van Abraham Kuyper moest hebben, durfde de schrijver van het stuk in de *Vriend des Huizes* heel voorzichtig te opperen dat hij in praktische zin een 'predikant der kleine luiden was'. "Maar dat die kleine luiden in ieder geval 't heel goed konden vinden met den man, die van adel was en groot en rijk, en die toch niet voornaam of groot of rijk deed, is een feit."[64]

In Groningen noch in Rotterdam werd hij lid van een sociëteit. Lodewijk zat liever thuis. Hij en zijn vrouw organiseerden soirees, met muziek en de gasten waren voornamelijk andere predikanten en andere niet-adellijke figuren. De Geer brak daarmee met gewoonten in adellijke families. Het op peil houden van het vermogen in die kringen was in hoge mate afhankelijk van investeringen in het zogeheten 'sociaal beheer'.[65] Dit was op zijn beurt weer van belang voor het op peil houden van het politiek vermogen.

De necrologieën die verschenen na het overlijden van Lodewijk in 1909 herdachten het heengaan van een hartelijke man die een sober en vroom leven leidde. In dit soort rubrieken geldt meestal het adagium: over de doden niets dan goeds. Maar in het stuk in *De Schatkamer* stond bij hoge uitzondering onverbloemde kritiek. Zo verwaarloosde De Geer zijn plicht om ook in het uiterlijke als een 'edelman' te zijn. "Dan wees hij wel eens te veel de slordige kant uit."[66]

Oom Barthold

Na 1870 heeft Lodewijk de Geer zich nooit meer publiekelijk uitgelaten over de toestanden aan de onderkant van de samenleving. Dat is niet echt logisch omdat in de situatie van arbeiders daarna eerder sprake was van een verslechtering dan van een verbetering vanwege de toegenomen industrialisatie en de toestroom van arbeiders naar de overvolle steden. Het is niet ondenkbaar dat De Geer over zijn publicatie uit zijn directe aristocratische omgeving zodanige kritiek heeft gekregen dat hij besloot om het onderwerp maar verder te laten rusten.
Barthold Jacob Lintelo baron de Geer van Jutphaas heeft daar zijn 15 jaar jongere broer op gewezen. Deze De Geer – achtereenvolgens rechter in Maarssen, hoogleraar Romeins recht en rector magnificus in Utrecht – stond politiek in hoog aanzien. Hij hoorde tot de voormannen van de antirevolutionaire beweging. Hij was een van de mensen uit de hogere standen die met vrees de opkomst bekeek van het werkliedenverbond Patrimonium binnen de Antirevolutionaire Partij, hoe gematigd die organisatie ook was. Tweede-Kamerlid A. Schimmelpenninck van der Oye vond dat voorzitter Klaas Kater 'rangen, standen en roepingen' miskende.[67] Dat Kuyper dweepte met de 'kleine luyden' was voor velen ergerlijk, maar nog te tolereren. Hij moest dat echter niet overdrijven door zijn voornemen om deze bevolkingsgroep een stem en zelfs invloed te geven. In dit koor van critici op Kuyper bevond zich de oudste broer van Lodewijk. Hoewel Kuyper zijn adellijke vriend, een van de weinigen die hij uit die kring had, vroeg om aan het Christelijk Sociaal Congres mee te werken, weigerde hij dit pertinent.[68] Op dit punt kreeg Barthold de Geer de volle steun van zijn vrouw, die vele brieven schreef aan De Savornin Lohman waarin zij haar gal spuwde over de groeiende invloed van lagere rangen en standen in de partij en de kerk.[69]

De Geer van Juphaas stond aan de wieg van de Aprilbeweging in 1853. Als jong Utrechts kerkenraadslid schreef hij het conceptadres tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland.[70] Dit adres veroorzaakte een golf van antipapisme en leidde tot de val van het eerste kabinet van Thorbecke. Vanaf dat moment vormde De Geer van Jutphaas een van de spillen in de antirevolutionaire beweging. Hij maakte kennis met Groen van Prinsterer en raakte betrokken bij de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNSO). Vervolgens had hij een aandeel in de oprichting van de Confessionele Vereniging in 1864. Later kwam hij in het hoofdbestuur van het Anti-Schoolwet Verbond (ASWV), de vereniging die in organisatorisch opzicht de voorloper was van de Antirevolutionaire Partij.[71] Bijna tien jaar lang zat De Geer van Jutphaas in de Tweede Kamer en was hij ook enige tijd fractievoorzitter, al noemde men dat toen nog niet zo. Journalist Frans Netscher maakte voor zijn boekje *In en om de Tweede Kamer* van De Geer een schets. "Zijn voordracht heeft iets wonderlijks, iets clownachtigs, en somtijds kijkt men verbaasd in de rondte om te ontdekken van waar dat stemmetje komt, als ware er een buikspreker aan het woord."[72]

Barthold spande zich op politiek gebied veel meer in dan de twee jongere broers Egbert en Lodewijk. In de literatuur over adel wordt vaak verwezen naar het gebruik bij adellijke families dat de oudste zoon een afzonderlijke positie innam. Zij werden gezien als 'chefs de famille'. Op deze personen rustte niet alleen de leiding van de familie, ook

leek het erop dat zij nog meer de plicht droegen zich in te zetten voor de publieke zaak. Zij fungeerden als de beheerders van de schriftelijke neerslag der collectieve herinnering.[73] Aan dat beeld voldeed Barthold de Geer geheel.

Hij kreeg het verzoek om het petitionnement tegen de schoolwet-Kappeyne in 1878 bij de koning aan te bieden. Tot verbazing van alle betrokkenen weigerde hij dit. Hij achtte zich als 'eenvoudig professor' niet waardig genoeg om het smeekschrift aan te bieden. Bovendien vond de baron dat hij te weinig bekend was met de hofetiquette. De keuze viel uiteindelijk op de bejaarde Elout van Soeterwoude om de gang naar de koning te maken. Stond de familie De Geer nu werkelijk zo laag in de adellijke hiërarchie dat Barthold de Geer die handtekeningen niet durfde aan te bieden? Dat is onwaarschijnlijk. Dat had eerder te maken met een bepaalde schuchterheid van de familie De Geer. Zij stond niet dicht bij het hof en hield liever enige afstand van die onvoorspelbare Majesteit. Die schuchterheid van Barthold was eveneens zichtbaar bij zijn broer Lodewijk, de vader van Dirk.

2 Jeugdjaren

Geboren op de Grote Markt

Het was in Groningen de gewoonte om met de getuigen na de aangifte van de geboorte een borrel te drinken. De kans dat Lodewijk de Geer dat heeft gedaan na de geboorte van zijn zoon Dirk is nihil. De twee getuigen die de geboorteakte in het stadhuis van Groningen tekenden, waren geen vrienden, maar ambtenaren. Bovendien had de dominee een grote afkeer, om morele redenen, van sterke drank. De zoon van Lodewijk kwam ter wereld in de ochtend van 14 december 1870, om half vier, in het statige pand aan de Grote Markt. De twee ouders vernoemden hem naar de grootvader van moederskant, Dirk Jan Beckeringh. Zijn roepnaam werd Dirk.

Dirk de Geer had de jeugd van een domineeszoon. Een vrome, beschermde opvoeding en een reeks van verhuizingen. Van zijn geboortestad Groningen herinnerde Dirk de Geer zich later weinig tot niets meer. In Rotterdam, eerst een jaar aan de Willemskade en daarna aan de Schiekade, woonde het gezin tien jaar. Het vertrek uit Rotterdam betreurde hij beslist niet. “Ik laat in Rotterdam niet heel veel achter”, schreef hij in het schrift waarin hij terugkeek op zijn jeugdjaren. Het leven in een drukke en zich razendsnel ontwikkelende stad kon De Geer niet bekoren. Hoewel hij van zijn twintigste tot zijn zeventigste hoofdzakelijk in grote steden als Utrecht, Rotterdam en Den Haag woonde, zocht hij het liefst rustige plekken op met veel natuur waar hij kon wandelen of fietsen. De Schiekade in Rotterdam was in die tijd nog niet gedempt en lag vol met vrachtboten. Dat huis vond hij ‘zeer gezellig’ en ook de tuin was ‘verrukkelijk’.[1]

In Rotterdam openbaarde zich reeds zijn eenzelvigheid, een karaktertrek die we zijn hele leven zien terugkomen. Veel vriendjes kwamen er niet over de vloer. Dirk was niet overmatig getalenteerd in het leggen van sociale contacten en er kunnen factoren zijn geweest die dit hebben versterkt. Dominees fungeerden in de negentiende eeuw als ‘’schakel tussen ‘groote lui’ en ‘burgerlui’, maar dat dit niet gold voor de kinderen die daardoor in een betrekkelijk isolement opgroeiden.”[2] Daarnaast blijkt uit studies naar domineesfamilies dat zij vaak leefden in een ‘glazen huis’. De hele gemeenschap had de ogen gericht op de pastorie.[3] Het predikantsgezin had een modelfunctie voor de inrichting van het dagelijkse gezinsleven en de onderlinge omgangsvormen. Een ander obstakel kan het standsverschil zijn geweest dat in die tijd in de samenleving een vorm van apartheid veroorzaakte tussen kinderen met verschillende achtergronden. In het geval van Dirk de Geer waren er in Rotterdam waarschijnlijk weinig jongens met een vergelijkbare achtergrond. Zijn klasgenoten op het gymnasium waren veelal afkomstig uit

Eindexamenklas Stedelijk Gymnasium in Arnhem, ongeveer 1888. De Geer staat tweede van links met hand in colbert. Nationaal Archief.

families die behoorden tot de havenbaronnen, mensen wier kapitaal niet afkomstig was van overerving, maar die hun vermogen met eigen handen hadden verdiend. De Geer speelde volgens het dagboek met de familie en met de met zijn vader bevriende dominees uit de stad regelmatig een spel met de naam 'klessie' en croquet in de ruim bemeten tuin. Pas in Velp ging hij zich echt thuis voelen. Daar ontmoette hij jongeren die afkomstig waren uit dezelfde stand.

Dirk was het vierde kind: hij kwam na Gustaaf en Marie. Een kind met de naam Lodewijk overleed op tweejarige leeftijd. Na Dirk kwamen Lodewijk, Betsy en Barthold. Vervolgens werden in Rotterdam nog Coba en Johanna geboren. De familie had in zijn jeugdjaren warme onderlinge banden. Tijdens zijn studie in Utrecht en vervolgens in de tijd dat hij in Rotterdam werkte bij *De Nederlander*, vormden de weekeinden die hij in het ouderlijk huis in Velp doorbracht een rustpunt. In Utrecht en in Rotterdam voelde hij zich alleen en geïsoleerd, schreef hij enkele keren in zijn dagboek. Als hij thuis kwam verdwenen de 'sombere gedachten'. Hij nam vaak de laatste trein naar Arnhem en op het station stond zijn vader of een ander familielid hem op te wachten met de 'brik', zoals het open rijtuig heette.

Behalve het riante huis gaven ook de vakanties aan dat Dirk niet opgroeide in een gemiddeld Nederlands gezin. Op 17-jarige leeftijd maakte hij met de familie een rondreis van 29 dagen door Duitsland en Zwitserland. De reis ging naar Darmstadt, Heidelberg, Bern, Basel en Keulen, ze beklommen de Jungfrau, Hardermatte, Glacier Supé. Zij reisden met trein, boot, omnibus en rijtuig. Deze reizen vormden voor De Geer het hoogtepunt van het jaar, geen andere zaken zijn in zijn dagboek zo uitgebreid beschreven. Ook de rest van zijn leven zou hij terugvallen op deze intensieve vakanties in het buitenland. Dirk de Geer groeide op in redelijke welvaart. Toen zijn vader overleed, bleek dat zijn vermogen zo'n zeven ton bedroeg, wat voor die tijd een aanzienlijk kapitaal was.[4]

School maakte weinig indruk op Dirk. Over zijn lager onderwijs meldde hij alleen dat Hendrik Bijleveld, later Kamerlid voor de ARP, hoofd van zijn school was.[5] Vanaf zijn elfde jaar was hij leerling op het Marnix Gymnasium in Rotterdam. Na de verhuizing naar Velp schreven zijn ouders hem in bij het Stedelijk Gymnasium aan de Bovenbeekstraat in

Arnhem. Daar had hij het de eerste maanden niet makkelijk, 'omdat men in Arnhem met alles voor is'.[6] Met onvoldoendes voor Engels, Duits, aardrijkskunde, geschiedenis en wiskunde moest hij het derde jaar overdoen.[7] Het jaar daarop kreeg hij de aantekening dat hij 'met Engels moest volhouden', maar daarna was hij met G.A.J. Hazeu de beste van de klas.[8]

In zijn jeugdjaren ontmoette hij Amanda Schoch, een dochter van generaal Schoch en jonkvrouwe Gevers Deynoot.[9] "Ik geniet van haar", schreef Dirk in zijn dagboek. Tragisch was dat Amanda, zo vermoedde Dirk althans, nooit iets van zijn verliefdheid heeft afgeweten. Enkele jaren later, hij moet toen in de twintig zijn geweest, vroeg hij zich menigmaal af of Amanda "niet waarlijk diegene was die mij gelukkig had kunnen maken, die ik had moeten pogen te winnen. Met wie ik een ideaal huwelijk had kunnen sluiten." Probleem was dat Dirk in die tijd verkering had met Sophie. "Wat mij van haar gescheiden hield was Sophie." Amanda trouwde in 1897 met dominee Gerard van Hoogstraten. In een brief aan Van Hoogstraten feliciteerde Dirk hem met 'het lotje uit de loterij'. Twee jaar later raakte het uit tussen Dirk en Sophie Schwarzenberg. Met Amanda van Hoogstraten-Schoch zou hij een levenslange vriendschap blijven onderhouden.

Brief in *De Standaard*

Vanaf zijn jongste jaren was Dirk de Geer hevig geïnteresseerd in politiek. Hij spelde *De Standaard*, de krant van Abraham Kuyper. Thuis moet veel over politiek en kerkelijke zaken zijn gesproken en gediscussieerd. Zijn vader zat in de gemeenteraad van Rheden, maar wellicht was nog wel belangrijker de vooraanstaande positie die zijn oom Barthold de Geer van Jutphaas in de landelijke politiek innam.

Ergens in 1888 noteerde hij: "Brief van mijnheer Gangel, die mij antwoordt dat ik goed schrijver kan worden. – Mijn eerste persartikel in De Standaard van 2 maart." Het is onduidelijk wie 'mijnheer Gangel' was, maar zijn aanmoediging inspireerde De Geer tot het schrijven van een stuk over de aanstaande Tweede-Kamerverkiezingen van 1888. Later toonde De Geer zich ingenomen met het 'persartikel' dat hij schreef in de vijfde klas van het gymnasium. Het stuk was niet alleen anoniem, maar hij had tevens nagelaten om zijn naam aan de redactie door te geven. Zijn vader vertelde later dat het gebruik was dat het stuk dan niet geplaatst werd. "Het was mij een grote voldoening dat ditmaal van dit gebruik was afgeweken", zo beschreef De Geer in 1949 zijn blijdschap.[10] Deze anekdote suggereert dat de scholier geheel op eigen houtje het stuk heeft geschreven en zijn vader daarover pas na inzending inlichtte.

De aanleiding van het stuk vormden de Tweede-Kamerverkiezingen van 6 maart 1888. Dit waren belangrijke verkiezingen omdat het de eerste waren na de Grondwetsherziening van 1887, waarbij er kiesrecht kwam voor mannen die beschikten over kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand. Deze verkiezingen waren voor de partij van Kuyper van groot belang.[11] De vergroting van het aantal kiezers gaf de stoot tot de oprichting van pakweg 70 nieuwe antirevolutionaire kiesverenigingen in het land. De Tweede Kamer groeide naar 100 zetels en alle Kamerleden werden om de vier jaar gelijktijdig gekozen. De verwachting van Kuyper dat het aantal antirevolutionairen in de

Tweede Kamer door de grondwetswijziging zou stijgen kwam uit: het zetelaantal ging van 19 naar 28. Aangezien de katholieken 26 zetels haalden, telde de christelijke coalitie nu 54 van de honderd zetels.

In de aanloop naar deze datum had *De Standaard* van Kuyper de verkiezingen geplaatst in het licht van de strijd tegen de liberalen. Hoofdartikel na hoofdartikel wees Kuyper zijn lezers niet alleen op de verderfelijke invloed van de liberalen, maar hield hij hen tevens het perspectief voor van een 'rechtse' meerderheid, door een samenwerking tussen antirevolutionaire en rooms-katholieke Kamerleden. Kuyper begreep dat de politieke verhoudingen in zijn voordeel waren veranderd.

Hij bundelde als eerste moderne politieke leider de lokale kiesverenigingen en formuleerde een gemeenschappelijke politieke doelstelling. In 1879 richtte hij de partij officieel op en publiceerde een partijprogramma.

Door de in alle hevigheid ontbrande schoolstrijd brokkelde het oude bondgenootschap tussen liberalen en katholieken af. Tegelijkertijd zorgde de schoolstrijd ervoor dat de oude vijandschap tussen het protestantse en het rooms-katholieke volksdeel langzaam verminderde. Een doorbraak in de verhoudingen tussen deze twee groepen vormde het petitionnement tegen de liberale schoolwet-Kappeyne van 1878, waarin de twee groepen met elkaar samenwerkten met als doel de gelijke behandeling van algemeen en bijzonder onderwijs.

Vanuit Dirk de Geer geredeneerd was het bijzonder dat *De Standaard* een stuk van een gymnasiumscholier plaatste. Andersom was dat niet zo vreemd. Uit het stuk dat de kop 'Eene oproeping ten strijde' kreeg, bleek dat De Geer een aandachtig lezer was van *De Standaard*. Inhoud en stijl sloten nauw aan bij andere stukken die in die dagen in de krant stonden. Bovendien was het stuk ondertekend met: 'een synodaal antirevolutionair'. Daarmee wilde De Geer zeggen dat hij na de Doleantie de hervormde kerk was trouw gebleven.

Kuyper kon de steun uit deze hoek goed gebruiken, omdat veel hervormden in de ARP begonnen te twijfelen aan zijn leiding. Invloedrijke, hervormde voorgangers als ds. Bronsveld, ds Hoedemaker en ds. Buytendijk verdachten Kuyper ervan dat hij de antirevolutionaire partij wilde gebruiken om de hervormde kerk te beschadigen. In kranten en brochures vochten de partijen een harde strijd uit. Deze hervormden vonden tevens dat Kuyper al te makkelijk politieke samenwerking zocht met rooms-katholieken. Het antipapisme was echter nog springlevend. De Geer probeerde die angst bij de hervormden weg te nemen en riep op tot samenwerken.

"Christelijke kiezers! Nog enkele dagen zullen verlopen en de stembus van 6 maart zal daar zijn. Nog een korten tijd zal de krijgstrompet van alle bergtoppen weerklinken en het brandpunt van den strijd zal aanbreken; van dien reusachtigen strijd, waarin beslist zal worden, of het zwarte spook der revolutie, het afgrijselijke gedrocht des ongeloofs, en de koele dorre rede onserieus over de doorgetrokken lijn onzer Christelijke historie, over ons dierbaar geloof in Jezus Christus en over 't heilig enthousiasme onzer godsdienst de zegepraal zal behalen en zoo ons land een schrede nader naar den afgrond zal voeren, dan wel of God ons voor zo'n ramp bewaren en, met zijn banier in top, ter overwinning voeren zal. Begrijpt gij, o christenen, welke plicht in deze hachelijke crisis op u rust?"[12] Kuyper zelf had het niet beter kunnen zeggen. Het sloot goed aan bij de

gedragen en bombastische toon van *De Standaard*. Kuyper zelf schreef op 5 maart: "Mannenbroeders, er ligt in den plicht, waarvan ge u op aanstaande Dinsdag te kwijten hebt, iets heiligs."[13]

In zijn stuk betichtte De Geer gezaghebbende predikanten zoals, Bronsveld en Buytendijk ervan dat zij liever naar het liberale kamp overliepen en 'revolutie en ongeloof de hand reiken' dan zich te schikken naar het beleid van Kuyper. De Geer wist wat deze mensen dreef: "een verschrikkelijke wraakgierige, niets ontziende persoonlijke haat tegen dr. Kuyper." Het is de vraag of dit de analyse was van een jongen uit de vijfde klas van het gymnasium of dat hij dit had opgevangen van discussies bij hem thuis. Met 'sidderende stem' vroeg hij de lezer of de kerkelijke doleantie niet genoeg scheuring had gebracht. "God opene uw oog en verlichte uw hart om voor de belangen van Godsrijk en Vaderland, van Nederland en Oranje op te komen." Bij latere lezing moest De Geer lachen om de 'jongensachtig opgeschroefde stijl' waarin de brief was geschreven.[14]

Studeren in Utrecht

Na het gymnasium ging Dirk de Geer in 1889 rechten studeren aan wat toen nog de Hogeschool in Utrecht heette. Hij koos niet voor de studie theologie zoals zijn vader. Het was in die tijd niet ongebruikelijk voor domineeszonen om het beroep van hun vader te kiezen.[15] Over de plaats waar hij ging studeren was waarschijnlijk weinig discussie. Vader Lodewijk kreeg zijn theologieopleiding in Utrecht zoals, voorzover na te gaan, alle zonen uit de familie De Geer voor die stad kozen.[16] Hij meldde zich aan bij het Utrechts Studentencorps en doorliep zijn ontgroening zonder gebeurtenissen die hij de moeite waard vond om op te tekenen.[17]

De Geer betrok een kamer op het Utrechtse Domplein, een plek waar enige jaren daarvoor een vrouw aan haar verwondingen was overleden nádat zij door dronken studenten was afgetuigd. Hierover ontstond een nationaal schandaal toen de studenten hiervoor slechts een lichte straf kregen. Multatuli ontstak in grote woede over het idee dat 'kwajongens die vrouw Van Rooyen doodsloegen eenmaal rechter zullen worden'.[18] De Geer hield zich verre van deze uitspattingen van het studentencorps. Ooit beschreef theoloog J.H. Gunning, die lid van het corps was enkele jaren voordat De Geer toetrad, in zijn autobiografie de gang van zaken tijdens de groentijd waarbij iedereen kaal werd geschoren.[19] "Nooit heb ik me zo rampzalig gevoeld als in die vier, vijf weken. Het tegen elk gevoel van billijkheid indruisende feit dat een student alleen door de omstandigheid dat hij een jaar vroeger aan de academie kwam, het recht heeft je als een kwajongen te behandelen, ja de grofste belediging, gemeenheid en lompheid kan aandoen, bracht mij in een toestand van permanente en machteloze woede. (...) Ik heb die weken tot de moeilijkste en onvruchtbaarste tijden van heel mijn leven beschouwd." Dit zou zo door De Geer geschreven kunnen zijn. Er zijn veel aanwijzingen dat hij zich net zo min thuis voelde bij het studentencorps.

Uit het archief van het Utrechtse studentencorps blijkt dat Dirk de Geer weinig activiteiten in de vereniging heeft ontplooid. Hij was alleen lid van de sportvereniging binnen het corps, Sphaerinda, waar hij cricket speelde en ook tenniste.[20] Eén jaar was hij van die

club ab actis, secretaris.[21] Dat hij zijn eerste sigaar bij oud-klasgenoot en medecorpslid Hazeu rookte en dat hij een bestorming van het Leidse studentencorps Minerva meemaakte, was het enige dat hij over die periode in zijn dagboek schreef. Verder bemoeide De Geer zich niet met het studentenleven in Utrecht. Omdat hij regelmatig sprak over het geheelonthouderschap is het onwaarschijnlijk dat hij meedeed aan drinkgelagen op de sociëteit.[22] Hij ging in het weekeinde vaak naar huis. Utrecht-Velp is niet een verre reis, maar in die tijd nam dit toch gauw twee uur in beslag. Het gevolg van het regelmatige studentenleven was dat De Geer relatief snel in een jaar tijd, op 23 september 1890, zijn kandidaatsexamen haalde.[23]

Opmerkelijk is dat Gunning zijn ongelukkige studententijd als een van de oorzaken zag voor zijn 'onbeholpen teruggetrokkenheid' in zijn latere leven. "Ik miste de gemakkelijkheid in de omgang, het zich-ongedwongen-bewegen in de nieuwe wereld en daardoor ook de wrijving van gedachten, die heilzaam en vruchtbaar wezen kan. (...) Ik was van aard eenzelvig en aan de academie is het er niet beter op geworden." De Geer legde overigens in zijn stukken nooit een dergelijk verband met zijn moeite in de omgang met anderen. Zijn studie vond hij, in tegenstelling tot onderwerpen zoals meisjes en vakantie, nooit belangwekkend genoeg om daarover iets aan zijn dagboek toe te vertrouwen. Het is de vraag of juridische kwesties hem wel interesseerden. Zeker is dat hij niet is onderricht door zijn oom Barthold die in Utrecht hoogleraar Romeins recht was. Twee jaar voordat Dirk de Geer in Utrecht arriveerde ging zijn oom met emeritaat en was hij alleen nog lid van de Tweede Kamer voor de ARP.

Politiek Panorama

Het mijden van de sociëteit leidde behalve tot een studie die flink opschoot, ook tot een project dat Dirk de Geer eigenlijk al begon in 1888 met zijn artikel in *De Standaard*. In 1891 publiceerde hij zijn brochure *Politiek Panorama, een woord aan Nederlands Protestanten*, onder het pseudoniem 'Hervormd Nederlander'.

De verkiezingen van 1888 brachten rechts met het verkiezingsthema van de schoolstrijd een overwinning. De antirevolutionairen en rooms-katholieken haalden, zoals gezegd, 54 van de 100 zetels. Het gevolg was het kabinet-Mackay, met daarin ministers van deze twee confessionele stromingen en een enkele conservatief. Het kabinet-Mackay werd vooral een 'schoolwetministerie'.[24] Het diende een herziening in van de in rechtse ogen 'onrechtvaardige' schoolwet-Kappeyne, waardoor bijzondere scholen voor een derde van de totale kosten een bijdrage kregen van het Rijk. Met deze partiële subsidiëring stelden minister Mackay en Kamerlid Lohman zich bewust gematigd op. De steun van de liberalen was nodig om de wet door de senaat te krijgen. De twee ARP'ers wilden volgens Kuyperbiograaf Koch stapsgewijs de schoolstrijd beëindigen.

Maar Kuyper, die gedwongen aan de zijlijn stond omdat hij niet in de Tweede Kamer zat en koning Willem III Mackay geschikter achtte als formateur, was hiermee niet tevreden. Hij vond dit slechts een begin. De enige waarde van het wetsvoorstel was dat dit de 'erkenning van ons goed en deugdelijk recht' betekende. Uit de 'scherpe resolutie', zoals Kuyper Kappeyne's schoolwet noemde, was slechts het 'scherpe' verwijderd.[25] De

irenische Lohman zocht naar verzoening tussen de partijen en was over de bittere reactie van Kuyper zeer ontstemd. Maar dat weerhield Kuyper er niet van om zijn streven naar volledige gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs voor zijn partij inzet te maken van de verkiezingen van 1891, die nodig waren omdat het kabinet-Mackay was gestruikeld over de dienstplicht.

Dirk de Geer werkte in zijn *Politiek Panorama* de stelling uit dat je als protestant de dure plicht hebt om de Antirevolutionaire Partij te steunen. Het stuk van veertig pagina's zijn beter doordacht dan de reeks strijdkreten uit *De Standaard* in 1888, maar de gedachtegang is exact dezelfde. In het spoor van Groen van Prinsterer en Kuyper stelde hij dat de stroming die zich christelijk-historisch of antirevolutionair noemde, tot de kern behoorde van het Nederlandse volk. "Omdat het hunne beginselen waren, die den stoot hebben gegeven tot onze onafhankelijkheid."[26] De Geer stelde zich lijnrecht op tegen de protestanten die hun stem en steun niet aan de Antirevolutionaire Partij gaven. Eén van die protestanten was oud-minister Van der Brugghen die in 1857 een herziening van de lagereschoolwet door het parlement loodste, dit tot groot afgrijzen van Groen van Prinsterer. Laatstgenoemde beschouwde deze wet, die voorzag in een 'gemengde school' voor alle gezindten, als zo'n grote belediging dat hij Van der Brugghen plechtig verzocht om hem tijdens Kamerdebatten nooit meer 'vriend' te noemen.[27] Van der Brugghen streefde op staatkundig terrein een scheiding na tussen kerk en staat, omdat christendom en staatkunde voor hem twee verschillende zaken waren. Christenen die een politieke partij vormden laten zich beperken door de dogma's van de kerk en dat werkt exclusivisme en klerikalisme in de hand, stelde hij. De Geer stelde daarentegen 'het onloochenbare feit dat in onze eeuw het ongeloof zijn machtigen invloed op de heersende staatkunde heeft doen gevoelen'. De opstelling van Van der Brugghen en anderen vormden 'een gevaar voor den godsdienst der vaderen'.

Het pleidooi van Kuyper voor de antithese, om het samen met rooms-katholieke Kamerleden op te nemen tegen de liberalen om zo subsidiëring van het bijzonder onderwijs binnen te halen, stuitte binnen de protestantse wereld op verzet. Geharnaste anti-Roomsen wilden niets van samenwerking weten, omdat anders het protestantse geloof weer zou worden onderdrukt. 'Welk een onzin', stelde De Geer.[28] Hier sprak volgens hem een gebrek aan zelfvertrouwen uit waar protestanten niet mee gediend waren.

Ook stelde De Geer de grief van vele protestanten aan de orde dat de 'kerkelijk ultragereformeerde richting tegenwoordig in de antirevolutionaire partij de boventoon voert'.[29] Tot deze critici behoorde W.A. Bronsveld. Behalve dat deze predikant grote bezwaren had tegen samenwerking met roomsen, zette hij zich af tegen het autoritaire optreden van Kuyper. Hij eiste de vrijheid op om kerkelijk te vinden wat hij wilde. Volgens De Geer draafde Bronsveld door.[30] "Ik wijs u slechts op de absolute machteloosheid van dr. Kuyper om, al wilde hij het doen, door zijn staatkundig optreden de Ned. Herv. Kerk ten val te brengen."

Al in 1891 waren de eerste spanningen in de Antirevolutionaire Partij voelbaar tussen aristocraten en democraten, toen de fractie over het onderwerp dienstplicht verdeeld stemde. In 1891 koos De Geer in die strijd nog niet expliciet partij. Hij schreef: 'Wij juichen de aanwezigheid van een krachtig democratisch element toe', waarmee hij op dat moment liet doorschemeren positief te staan tegenover het streven van Kuyper naar

meer democratie. Maar van het afscheid nemen van de conservatieven in de partij, daar voelde De Geer niets voor. 'Aristocraten en democraten' moesten de handen ineen slaan om de 'doorwerking van de christelijke beginselen te verzekeren'.[31]

In dagen van strijd

Over het algemeen is de studentenvereniging een instituut waar men vrienden ontmoet en de aangewezen plek om een netwerk op te bouwen dat later van nut kan zijn. Dirk de Geer werd echter lid omdat zijn vader en zijn ganse familie dat ook waren geweest. Niettemin leerde hij in zijn studententijd twee goede vrienden kennen. De een, een zekere Van Oordt, verloor hij uit het oog, bijna zeker voorgoed, toen deze enkele jaren na zijn studie naar Suriname emigreerde.

Met de andere, theologiestudent Jo Loeff, bleef hij zijn hele leven bevriend. Aan Loeff wijdde De Geer, inmiddels op hoge leeftijd, een hoofdstuk in het boekje *Hou en Trouw tot het einde* onder de titel 'Een eenzame pastor'.[32] De Geer ontmoette hem tijdens de groentijd van het studentencorps. De titel van het hoofdstuk sloeg op het gegeven dat Loeff ongetrouwd is gebleven en ruim veertig jaar, van zijn afstuderen tot aan zijn emeritaat, in het Zuid-Hollandse plaatsje Nootdorp had gediend. Een ongehuwde predikant was toen overigens niet heel erg uitzonderlijk.[33] De Geer had op zijn manier te doen met zijn vriend. "Zijn leven heeft naar het uiterlijke niet veel hoogtepunten gekend. Eenzaam ging hij naar de pastorie en eenzaam bleef hij daar al die jaren." In brieven aan De Geer herinnerde Loeff aan hun studietijd. "Telkens moest ik denken aan de genotvolle avonden op je studentenkamer op het Domplein (...) toen we *In dagen van strijd* lazen van Wallis."[34] In plaats van drinken op de sociëteit bracht De Geer samen met Loeff vele avonden op zijn kamer door met het lezen van boeken.[35]

In dagen van strijd was geschreven door A.S.C. Wallis, pseudoniem van Adèle Opzoomer, dochter van de filosoof C.W. Opzoomer. Zij schreef deze historische roman op 21-jarige leeftijd in 1877. Het boek, dat vijf herdrukken haalde, speelt in het begin van de opstand tegen Spanje. De hoofdfiguur is een vereenzaamde jongeman die zich had aangemeld bij het Geuzenleger en overleed in de slag bij Heiligerlee. Het boek eindigt met de woorden: "Maar een ding hoefde de dood hem niet meer te leren, zijn leven had hem dat geopenbaard: er is iets hogers nog dan geluk of liefde: het is – Vrijheid!"[36] De bestseller maakte een verpletterende indruk op De Geer. Op 4 juli 1891 begon hij een schrift met aforismen onder de titel *Gulden Woorden*. Enkelen had hij zelf verzonnen maar de meesten waren van anderen afkomstig. Menig spreuk haalde hij uit *In dagen van strijd* en in mindere mate uit het tweede boek van Wallis, *Vorstengunst*, dat eveneens succesvol was.

De toon van Wallis was zwaarmoedig en volgens haar biograaf S.J.R. Remecker zuchtten deze boeken onder het gewicht van haar geleerdheid. Het verhaal is langdradig en staat vol met geschiedkundige uitwijdingen die eerder in een leerboek thuishoren.[37] Het werk van Wallis paste volgens Remecker in het filosofische werk van haar vader, de Utrechtse hoogleraar Opzoomer, grondlegger van het theologisch modernisme.[38] De natuurwetenschap had de onbeperkte heerschappij van de grote wet der causaliteit volgens Opzoomer onomstotelijk vastgesteld. De kennis van de geestelijke wereld ont-

spruit uit het godsdienstig gevoel, zo leerde Opzoomer. Dit is het enige fundament van geloof en godsdienst. Tegelijkertijd zijn geloof en weten niet met elkaar in strijd, maar hebben zij 'elk op hun eigen terrein volle recht en vrijheid'.[39] Het modernisme leidde bijvoorbeeld tot een minder zwart-wit beeld op historische geloofszaken zoals de Hervorming en de Beeldenstorm. Zo stond in *In dagen van strijd*: "Nog grijpt zijn hart een gevoel van schaamte aan, als hij de kerken in België bezoekt, en men toont hem aan de wanden de sporen van vernield beeldhouwwerk, verhaalt hem van baldadig verdorven kunstwerken."[40]

De rationele benadering van Opzoomer paste allesbehalve bij de confessionele opvattingen van de familie De Geer. Dirks vader Lodewijk was een uitgesproken tegenstander van het modernisme. Hoewel Dirk zich op schrift nooit uitliet over theologische of kerkelijke aangelegenheden, duidt zijn fascinatie voor Wallis erop dat hij als student aanmerkelijk minder confessioneel was dan zijn vader. De boeken van Wallis baarden in Nederland in het begin groot opzien, vooral omdat de schrijfster zo jong was. De Geer zal zich wat dat betreft in haar herkend hebben. De kritieken waren aanvankelijk mild, maar later veranderde dat, niet in de laatste plaats door mensen uit de literaire stroming van de Tachtigers die zich verzetten tegen haar 'koude, doodse en ernstige' proza. Lodewijk van Deyssel voelde zich na het lezen van 'Vorstengunst' zo benauwd, alsof hij 'een steen had ingeslikt'.[41]

De Geer had daar geen last van en zwolg in de kalenderspreuken van Wallis over het barre aardse noodlot. Hij was niet de enige want in 1915 verscheen voor de grote schare fans het boek *Gedachten in de werken van* ASC *Wallis*.[42] De Geer citeerde uitspraken als: "Ik geloof dat ik gelukkig ben geworden omdat ik er mij mee verzoend heb ongelukkig te zijn." Maar ook: "Onze denkers hebben zoo dikwijls peinzend gevraagd, waarvoor de dood is; was het niet beter te vragen, waarvoor het leven dient, en dan te antwoorden, wat helaas de waarheid is: ik weet het niet en ik zal het nimmer weten." In diezelfde zwaarmoedige stijl produceerde De Geer zijn eigen spreuken: "Het is soms een soort fout te leven, en alleen de dood kan die fout verbeteren", en "De tijd is een wieg van bitter leed, maar ook een graf ervan." Hij noteerde daarnaast citaten uit boeken van Bosboom-Toussaint, een schrijfster voor wie Wallis volgens Remecker altijd een voorbeeld is geweest. Daarnaast noteerde hij fragmenten uit literaire werken zoals *Max Havelaar* van Multatuli, *Vanity Fair* van Thackeray, *De Ellendigen* van Victor Hugo, *The Mill and the Floss* van George Eliot. Van de Engelse boeken nam hij de Engelse versie, kennelijk had hij weinig moeite om die taal te lezen.

Tevens citeerde hij aforismen van dominees bij wie hij kerkte, zoals ds Kan (Velp), ds Astro (Arnhem) en ds Jonker (Rotterdam). In het schrift *Gulden Woorden* ontbreken de werken van de al eerder genoemde schrijvers van Tachtig. Deze stroming rond het tijdschrift de *Nieuwe Gids* hing het streven naar schoonheid aan om zichzelfs wille, l'art pour l'art. Kloos noemde kunst de 'allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie'. Van onder meer christelijke zijde kwam verzet tegen dit ver doorgevoerde individualisme. Het is twijfelachtig of een schoonheidsideaal zonder doel De Geer zal hebben aangesproken.

Leger des Heils

Rond de publicatie van *Politiek Panorama* sloeg Dirk de Geer enorm aan het twijfelen over zijn geloof en de politieke richting waarbij hij thuishoorde. Zo schreef hij in 1892: "In het najaar tot het besluit gekomen, dat dogmatiek van relatieve waarde is. Accidenteel, ieder naar ouders, land, tijd, omstandigheden, gewoonte, opvoeding, enz. Wil is van waarde. Ieder naar eigen dogmatiek, als onmisbare uiterlijke vorm. Geen ontkenning." De toon van dat cahier was voortdurend zakelijk, kort en concreet. De zinnen over dogmatiek waren dat beslist niet en komen totaal uit de lucht vallen. De zinnen staan, in afwijking van de rest van het schrift, midden in een pagina. Alsof hij daarmee een plechtige verklaring wilde afleggen.

Over de aanleiding voor die woorden moeten we speculeren, maar het meest waarschijnlijke is dat die raadselachtige zinnen verwijzen naar zijn eigen geloofsbeleving, zijn twijfel aan de doctrinaire wijze waarop velen in zijn omgeving met het geloof omgingen. Die twijfel werd gevoed door de colleges van vrijzinnige hoogleraren op de universiteit, door contacten met wetenschappers die een andere kijk op de Bijbel hadden. Ook speelden de boeken van Wallis een rol, waarin het modernisme van de filosoof Opzoomer doorklonk.

De geloofstwijfel maakte De Geer bij tijd en wijle zwaarmoedig. Een uitlaatklep voor zijn worsteling met het geloof vormden zijn bezoeken aan de bijeenkomsten van het Leger des Heils. De aantrekkingskracht tot deze beweging was op een gegeven moment zo sterk dat De Geer in 1893 overwoog om zich als soldaat bij het Heilsleger aan te melden. In die dagen schreef hij: "Ontwaakt met een gevoel van niets dan aardse rampspoed, onder 't gevoel van drukkende verpletterende smart, gebeden om hemelsgeluk. Naar bed gegaan onder grote dosis van aards geluk. 's Middags Loeff, 's avonds McVie (voorganger van het leger, mvdk) in 't Zaaltje te Arnhem. Groote opwinding. Heerlijke tocht naar huis!!"

De Geer maakte kennis met het Leger via zijn vriendin Amanda Schoch, met wie hij veel omging en bij wie hij thuis over de vloer kwam. Zij was de volle nicht van Celestine Schoch die gehuwd was met de Engelse kolonel E.W. Oliphant, die tot de oprichters van het Leger in Engeland behoorde. Hij was rond 1890 enige tijd leider van de Nederlandse tak van het Heilsleger. Zijn schoonvader, Carl Ferdinand Schoch, begon de eerste afdeling in de Amsterdamse Pijp. De Geer onderhield later met het echtpaar Oliphant/Schoch vriendschappelijke betrekkingen.[43]

Het leger werd in Engeland door William Booth opgericht als voortzetting van de Christian Mission en richtte zich aanvankelijk op evangelisatie in de sloppenwijken. Later zou de beweging zich ook bekommeren om dak- en thuislozen. De organisatievorm lijkt op die van een militair leger met rangen en een duidelijke hiërarchie. Bij het overlijden van een soldaat is de uitdrukking dat die persoon is bevorderd tot heerlijkheid. Booth was een man met een praktische inslag die zoveel mogelijk mensen wilde bekeren en de vorm van het Leger leek hem daarbij het meest effectief.

De bijeenkomsten van het Leger vormden eind negentiende eeuw een schril contrast met de diensten van de protestantse kerken. Er was veel muziek en zang op alledaagse melodieën en met eenvoudige teksten. Met handgeklap en tamboerijnen werden toehoorders uitgenodigd om met de muziek mee te doen. Het taalgebruik was beeldend

met de bedoeling het gevoel van de toehoorders te raken. De toespraken waren kort en veel tijd maakten zij vrij voor de persoonlijke getuigenissen van bekeerlingen. Hoewel de organisatie een mengeling was van hogere en lagere standen, was de doelgroep van het Leger de brede volksklasse. De diensten waren laagdrempelig door de eenvoudige teksten. Bovendien bestond een dienst voor het grootste deel uit zang en muziek. Dat het Leger zich richtte op de volksklasse hinderde De Geer niet. Kennelijk trok hij zich niet al te veel aan van standen, misschien had hij wel last van die knellende banden. Enkele jaren lang ging hij na de ochtenddienst van de hervormde kerk in Velp met een groep jongeren naar Arnhem om daar 's middags de bijeenkomst van het Leger des Heils bij te wonen. Hij bezocht niet alleen de Nederlandse velddagen maar ging in 1894 zelfs naar de wereldreünie in Londen. Als in die jaren belangrijke mensen uit het Leger in Nederland een toespraak hielden dan zat De Geer bij wijze van spreken op de eerste rij.

De leiding van de hervormde kerk zag in het Leger des Heils een groot gevaar. De kritiek luidde dat het Leger te luidruchtig, te opzichtig en te oppervlakkig was en dat het geloofkwesties zoals zonde en heiligmaking niet serieus genoeg benaderde. Een ernstig bezwaar was bovendien dat vrouwen bij het leger mochten prediken en leiding mochten geven. De Geer reageerde eens ongemeen fel op iemand die in het *Weekblad voor de gemeente Rheden* waagde over het Leger enkele kritische noten te kraken.[44] Hij vond het 'onbegrijpelijk' dat in een tijd van 'wassende ellende en dreigende catastrofes' niet iedereen met 'dankbare vreugde' deze 'krachtige poging tot redding' kon steunen. Volgens De Geer was er een 'gevaarlijke vijand' opgestaan, die van het 'bekrompen kerkisme'. De waarschuwingen van de hervormde kerk voorkwamen niet dat het Leger in Nederland succes boekte en dat de afdelingen zich in hoog tempo verspreidden. Bij de hogere klassen kon het rekenen op veel sympathie en geld. Zij stonden hun landgoederen regelmatig af voor het houden van nationale velddagen. Regentesse Emma nodigde kolonel Oliphant in 1894 zelfs uit aan het hof.

Een belangrijke verklaring voor dit succes vormt de benarde sociaal-economische omstandigheden als gevolg van jarenlange liberale politiek, waarbij de overheid zich niet veel aan armenzorg gelegen liet liggen. Ringelberg wijst in zijn dissertatie op de onrust in de Nederlandse Hervormde Kerk en het ontbreken in het Leger van dergelijke discussies over de interpretatie van de leer. Dit droeg bij aan de toenemende populariteit van het Leger. De heilsoldaten hadden een praktisch geloof, waarbij er veel ruimte was voor religieuze ervaring.[45] Dat zorgde er bij De Geer voor dat hij zich zo thuis voelde bij de eenvoudige evangelieprediking zonder scherpslijperij en ruzie.

Bij jubilea van het Leger des Heils in latere jaren was De Geer altijd bereid om een vriendelijk woord te spreken. In 1929 deed hij dat als minister-president bij de herdenking van de 100ste geboortedag van generaal Booth. Daarbij zei hij dat de invloed van Booth 'onberekenbaar' was. "Het leger dat hij stichtte heeft niet alleen eigen adepten en volgelingen bezield, het heeft niet alleen zedelijk- en maatschappelijk-verlorenen opgericht, maar het heeft ook velen, wier aanleg hen op den duur elders geestelijk voedsel deed vinden, in de ene of andere periode van hun leven in aanraking gebracht met een sfeer, waarmee zij de kennismaking voor hun latere vorming niet gaarne zouden hebben gemist. Tot hen behoren geestelijke denkers, theologen, en ook minder geschoolden."[46] De Geer sprak hier onder andere over zichzelf.

Dominee Kan

De bijeenkomsten van het Leger des Heils in Arnhem bezocht De Geer vaak met David en Arnold Kan, zonen van de hervormde predikant Abraham Kan uit Velp. Deze dominee moet in die jaren na 1890, toen De Geer geestelijk op zoek was, invloed op hem hebben gehad. Hij bezocht niet alleen de kerkdiensten van Kan maar ging hij daar vaak eten en maakte met de dominee wandelingen op de Veluwe. Waar de gesprekken over gingen, maakte hij in zijn dagboek niet duidelijk. Het ligt voor de hand dat het ging om zijn geloofstwijfel.

Waar De Geer zich evenmin expliciet over heeft uitgelaten is de Doleantie van 1886. Zijn vader bleef in de Hervormde Kerk en dat gold ook voor Dirk en we mogen aannemen dat hij die afscheiding afwees. Vanaf de jaren rond de Doleantie tot en met het schrijven van *Politiek Panorama* in 1891 zat De Geer in politiek opzicht steeds op de lijn van Kuyper. Op een of andere manier wilde De Geer die twee zaken, politiek en geloof, van elkaar scheiden.

Predikant Kan speelde in Velp ten tijde van de Doleantie een belangrijke rol. Deze ethische predikant weigerde in 1886 om nog langer predikanten van de gereformeerde richting te laten optreden in de wekelijkse Bijbellezing.[47] Over de bevestiging van nieuwe kerkenraadsleden die met de Doleantie sympathiseerden, was Kan 'zo gebelgd' dat hij dat wilde beletten. Op welke wijze hij dat wilde voorkomen vermeldde de *Gelderse Kerkbode* niet. Het twistvuur laaide in Velp niet zo hoog op als in sommige andere plaatsen waar mensen met elkaar op de vuist gingen. Maar kerkelijk brak het plaatsje wel in twee stukken. Kuyper kwam in hoogsteigen persoon naar de Veluwe toe om de Nederduitsch Gereformeerde Kerk van Velp te helpen stichten. Ds. Vethake was consulent van die kerk en die werd door Kan persoonlijk aangeklaagd en daarop geschorst en afgezet.

Dominee Kan, een uitgesproken anti-Kuyperiaan, heeft bijna zeker een rol gespeeld in de politieke draai die De Geer maakte eind 1891 en begin 1892. We zullen in het volgende hoofdstuk zien dat De Geer zich in dat laatste jaar afkeerde van Kuyper met een stuk dat hij schreef voor het blad van het werkliedenverbond Patrimonium. Hoewel directe aanwijzingen ontbreken, ligt het voor de hand dat oom Barthold, die in dezelfde periode samen met Lohman in conflict was gekomen met Kuyper, zijn neef op andere gedachten heeft gebracht. En anders was het wel zijn vader die hem tot het inzicht bracht dat na de Doleantie, Kuyper in 1891 met zijn politieke polarisatie op gebied van democratisering nu echt te ver was gegaan.

Dilemma van een aristocratische heer

Hoewel Barthold de Geer van Jutphaas, de oom van Dirk, uiteindelijk niet doleerde, weerhield hem dat er niet van om Kuyper nauw bij te staan met juridisch advies over het bezit van kerkelijke goederen in de tijd rond de opzienbarende paneelzagerij, waarbij Kuyper in 1886 zich toegang verschafte tot de consistoriekamer van de Nieuwe Kerk in Amsterdam.

Die tweeslachtigheid was ook zichtbaar in de houding van Barthold de Geer ten opzichte van de Antirevolutionaire Partij. Net als veel andere AR-leden van adel voelde hij zich aangetrokken tot de fundamentele keuze van Groen tegen de Franse revolutie van 1789 en het ongeloof dat daarmee zijn intrede zou hebben gedaan in de politiek, ook in Nederland. Hij voelde echter niets voor de democratische neigingen van Kuyper.

Ronald van Raak maakt in zijn boek over het negentiende-eeuwse conservatisme een onderscheid tussen conservatisme als levenshouding en als politieke leer.[48] Voor De Geer van Jutphaas betekende het conservatisme het beginsel van waaruit hij politiek bedreef. Na de succesvolle Aprilbeweging in 1853 richtte de Utrechtse chemicus Gerrit Jan Mulder de kiesvereniging Koning en Vaderland op, die een conservatief antwoord probeerde te geven op de liberalisering van de politiek die zo zichtbaar was geworden na de grondwetswijziging van 1848. In het kort kwam het erop neer dat deze vereniging een restauratie nastreefde van het traditionele gezag van koning, adel en kerk. Zij kwam daarmee voor het dilemma te staan dat zij zich in instituties moest bewegen waar zij eigenlijk tegen was.

De Geer van Jutphaas was aanvankelijk een van de 'kerkelijke' bestuursleden van Koning en Vaderland. Mulder voelde meer voor een humanistisch conservatisme dan voor een kerkelijk geïnspireerd conservatisme. In de uitgangspunten stond bijvoorbeeld dat een kabinet een ministerie des konings moest zijn en niet een ministerie van volksvertegenwoordigers. De Vereniging waarschuwde voor 'ministerieel despotisme' en wilde voorkomen dat de politiek in de openbaarheid kwam, 'in handen van dagbladschrijvers'. Koning en Vaderland wilde de kiezers opvoeden met pamfletten en brochures.[49]

Na de verkiezingen van 1854 ontstond er een breuk in Koning en Vaderland. Liberalen boekten overal in het land winst en dat had volgens Van Raak zijn weerslag op de samenwerking tussen de protestanten en conservatieven binnen de kiesvereniging. De Geer van Jutphaas stapte in december 1854 uit het bestuur. De politiek die men wilde voeren werd 'eene aan ons vijandige', schreef De Geer aan Groen van Prinsterer.[50] Zij konden niet instemmen met de politiek die Mulder voorstond. Zij voelden zich meer aangetrokken tot de antirevolutionaire politiek van Groen. De Geer was meer antirevolutionair dan volbloed conservatief.

Toen Kuyper stukje bij beetje het leiderschap van de antirevolutionairen van Groen overnam kreeg hij hierbij de steun van Barthold de Geer. Dat Kuyper geen deftig heerschap was dat zich aan aristocratische heren aanpaste, daar kon hij wel mee leven. Hij zag immers ook de talenten van deze predikant. Die kwamen aan het licht in *De Standaard*, de antirevolutionaire spreekbuis waarvan hij hoofdredacteur was. De Geer zag hoe handig Kuyper de schoolwet-Kappeyne aangreep om de antirevolutionaire beweging, die in 1878 organisatorisch in een dal zat, weer in beweging te krijgen. Liberaal Kappeyne van de Coppello schroefde de eisen voor de lagere school flink op zonder dat het bijzonder onderwijs daarvoor extra geld kreeg.[51] In één klap toonden de aristocraten in de antirevolutionaire beweging zich minder afkerig van Kuyper en steunden zij het voorstel dat hij samen met De Geer van Jutphaas en De Savornin Lohman deed om een petitionnement te organiseren. Deze actie – samen met de rooms-katholieken verzamelden zij een half miljoen handtekeningen – werd een doorslaand succes.[52]

Overal waar Kuyper kwam wekte zijn optreden echter irritatie op door de demagogi-

sche wijze waarop hij het publiek wist te bespelen. Het waren niet alleen katholieken en liberalen die zich ergerden aan de 'manipulaties' van de handige Kuyper. De orthodoxe protestanten, die voornamelijk afkomstig waren uit de betere kringen wonden zich op over zijn bemoeizucht bij hun handel en wandel in het bestuurlijk leven en zijn schreeuwerige optreden.[53] De weerstand van anti-revolutionaire adel tegen Kuyper groeide naarmate de predikant zich meer ging richten op de zogeheten 'kleine luyden', de groep diepgelovige middenstanders, onderwijzers, ambtenaren, boeren en arbeiders, in de termen van Groen 'het volk achter de kiezers'.

De Geer van Jutphaas steunde het politieke doel van Kuyper volledig, maar de weg daar naartoe niet. De Geer kwam uit een gesloten wereld die conservatief was ter bescherming van het aanzien en respect die de adel in de samenleving genoot. De mannen uit de hogere kringen ontmoetten elkaar in de plaatselijke sociëteit, bespraken daar de toestand in de wereld en, dat vooral, regelden onderling de lokale kwesties. Dat laatste ging in gemoedelijkheid, niet met het mes op tafel, met oog voor het gemeenschappelijk belang. Partijzucht was uit den boze en de heren praatten net zo lang door totdat er consensus was over een zaak. De heren waren er psychologisch nog niet aan toe om op voet van gelijkheid met middenstanders, ambachtslieden en arbeiders te discussiëren of zich door onderwijzers de les te laten lezen. Die wereld van de aristocratie kwam serieus in gevaar door de omarming van de moderniteit door Kuyper. De Geer moest een pijnlijke keuze maken.

De partij viel in de loop van de jaren tachtig steeds meer uiteen in twee vleugels: 'gauche' en 'droite'. Dat bleek al bij de behandeling van de persoonlijke dienstplicht in 1891. Uiteindelijk vormde het kiesrecht, begin jaren negentig, het breekpunt tussen Kuyper en aristocratische heren, onder wie De Geer van Jutphaas en De Savornin Lohman. Voor laatstgenoemde speelde overigens nog veel meer mee dan alleen het kiesrecht. Lohman had ook schoon genoeg van de aanvallen die Kuyper van buiten de Tweede Kamer op de antirevolutionaire kamerclub, waarvan Lohman de leiding had, lanceerde. Maar Kuyper liet zich door de 'heren met de dubbele naam' niet weerhouden om de weg naar meer democratie te vervolgen. In zijn Maranatha-rede van 1891 sprak Kuyper van een 'omslaan van den volksgeest' naar democratie en het einde van de 'oligarchie der financieel en intellectueel bevoorrechte klasse'. De breuk kwam bij de indiening van een nieuwe kieswet door minister Tak van Poortvliet die het electoraat ineens van 300.000 naar 800.000 kiesgerechtigden zou brengen. Lohman wilde een langzame uitbreiding. Hij dacht aan een vergroting van 50.000 kiezers. Kuyper schreef hem dat er wat hem betreft er wel 'een nulletje' bij mocht.[54]

De wet scheurde de Tweede Kamer in Takkianen en anti-Takkianen uiteen en de breuk liep dwars door de antirevolutionaire en de liberale partijen heen. In deze tijd vielen Lohman en De Geer elkaar in de armen. Het kabinet Van Tienhoven-Tak van Poortvliet viel in 1894 over een amendement bij de kieswet waardoor verkiezingen noodzakelijk waren. Een week voor de vervroegde deputatenvergadering, de toogdag waarbij de afgevaardigden van de partij in Tivoli in Utrecht bij elkaar kwamen, publiceerden tien aristocraten, onder wie Lohman en De Geer, een manifest waarin zij de kieswet-Tak afkeurden. De partij nam met vrijwel algemene stemmen afstand van het manifest en kondigde een strijd tegen het 'conservatisme van alle gading' aan.[55]

Na de verkiezingen, die uitdraaiden op een overwinning voor de anti-Takkianen, kwamen er twee soorten antirevolutionairen in de Tweede Kamer. Een jaar later was de vorming van de Vrij-antirevolutionaire partij een feit.[56] Een vooraanstaande rol in de partijpolitiek was er voor De Geer van Jutphaas daarna niet meer weggelegd. Zijn neef Dirk zou daarna steeds nadrukkelijker op de partij zijn stempel drukken.

3 Journalist

Al ver voor zijn doctoraal examen in december 1893 liet Dirk de Geer zich op zijn adres aan de Korte Nieuwstraat in Utrecht uitschrijven. Hij was uitgekeken op zijn bestaan als student en verhuisde terug naar het ouderlijk huis in Velp. In Utrecht verbleef hij steeds minder vaak omdat hij het druk had met sociale verplichtingen in Velp en het bezoek aan het Leger des Heils in Arnhem. De Geer zal in die periode gepiekerd hebben wat te doen met zijn toekomst. De uitkomst was tweeslachtig. Na zijn doctoraal examen besloot hij een promotieonderzoek te gaan doen bij de Utrechtse hoogleraar strafrecht Van der Pols. Tegelijkertijd bleef hij na zijn doctoraal actief op journalistiek terrein. Stukken die bewaard zijn gebleven stonden in studentenweekbladen, zoals *Vox Studiosorum* (Utrecht) en het *Algemeen Nederlandsch Studentenweekblad Minerva*.[1] De meeste artikelen schreef hij voor het Utrechtse antirevolutionaire blad *De Oranjevaan*, waarvan Jan van Boven hoofdredacteur was.[2]

Opzet en schuld

De Geer slaagde op 19 december 1893 voor zijn doctoraal examen. Het onderwerp van het promotieonderzoek bij prof. mr. S.M. van der Pols, hoogleraar strafrecht en oudvaderlands recht in Utrecht, lag op het gebied van het strafrecht: *De grenslijn tussen opzet en schuld*.

De Geer kwam in de problemen toen hij onder druk van Lohman naar *De Nederlander* vertrok terwijl zijn proefschrift nog niet af was. In zijn dagboek schreef hij op 20 maart 1895: "Brief van Pa; als dat ik zenuwachtig en hartstochtelijk ben en me niet doodwerken moet; ze hebben van oom Barthold gehoord dat ik met promotie bezig ben." Moeten we hieruit concluderen dat zijn ouders niet wisten dat hij aan zijn promotie werkte? Dat is bijna niet voorstelbaar, want toen De Geer daarmee begon, woonde hij al weer een tijdje in het ouderlijk huis. Het is ondenkbaar dat iemand in zo'n situatie dat geheim houdt. Op het moment dat hij deze aantekening maakte werkte hij sinds een paar maanden bij *De Nederlander*. De kans is groot dat De Geer zijn vader, die zijn zoon goed genoeg kende, had moeten beloven om de promotie een tijd te laten rusten tijdens zijn werk bij *De Nederlander* om niet overwerkt te raken.

De Geer verwachtte dat zijn promotie bij prof. van der Pols door zijn baan een behoorlijke vertraging zou oplopen. Dat viel uiteindelijk mee. In plaats van in maart promoveerde hij, cum laude, in april 1895. Vanzelf, zoals zijn vader vreesde, ging het allemaal niet. De Geer liep in die eerste maanden kwalen op, zoals gezwellen in zijn nek, waarvan

de dokter zei dat die werden veroorzaakt door opspelende zenuwen. Het was met zijn gezwellen soms zo erg dat hij genoodzaakt was om een kerkdienst op zondag over te slaan. Ook na de promotie kwakkelde De Geer met zijn zenuwgestel. "Zware hoofdpijn", klaagde hij in zijn dagboek. "Benauwde angst als het wat overging, dat het op mijn hart sloeg. Gebeden lang. En waarlijk rust gekregen. Nieuwe mijlpaal, heerlijkste aller mijlpalen, rijkste aller onderpanden, immers thans zuiver psychische (niet stoffelijke) weldaad."[3] Het waren de eerste tekenen dat het lichaam van De Geer niet bestand was tegen extreme stress. We zullen verderop in dit boek het patroon zien dat De Geer kampte met gezondheidsklachten zodra hij onder grote druk kwam te staan. Dit heeft hem op bepaalde momenten in zijn loopbaan parten gespeeld. In latere jaren werd geregeld geconcludeerd dat De Geer zich te makkelijk beriep op gezondheidsklachten om een functie af te wijzen.

Zoals gezegd promoveerde hij op het gebied van het strafrecht, een keuze die hij later nooit heeft toegelicht. In verschillende stellingen achter de dissertatie kwam zijn belangstelling voor staatkundige vraagstukken tot uiting. De Geer onderzocht de betekenis van het zogeheten voorwaardelijk opzet. Dat is een opzet waarbij iemand een niet-gewenst gevolg van een handeling voorziet en desondanks de handeling doorzet. "Zoo kan wie een huis in brand steekt, waarin hij weet dat zieken of gevangenen zitten, wier dood hij allerminst wenst, schuldig worden bevonden – behalve aan opzettelijke brandstichting – aan opzettelijke doodslag." De Geer zette de brede literatuur over de juiste begrenzing en fundering van dit soort opzet, op een rij.[4] In naoorlogse dissertaties over opzet en schuld wordt het boek van De Geer veelvuldig geciteerd.[5]

Solliciteren bij *De Nederlander*

Dat De Geer na de brochure *Politiek Panorama* verderging met het schrijven en het publiceren van stukken lag wel voor de hand. Op die brochure ontving hij positieve reacties. De Geer zelf was, begrijpelijk, het meest ingenomen met de brief van L.F. Duymaer van Twist, die later in de Tweede Kamer zijn collega zou worden.[6] "Tussenbeide kostte het lezen mij een traan en ik besloot dan ook Uw brochure met de gedachte: Ja amen God, zoo is het." Ook de recensies in verschillende bladen waren lovend. Ds. Gispen schreef in *De Bazuin*: "Deze brochure is blijkbaar geschreven door een man. Een man van kennis en overtuiging. Fors in de zaak en zacht in den vorm, boeit zij van het eerste tot het laatste woord." Het weekblad *De Wageninger*, het blad van ds. Buytendijk, dat een spreekbuis was van 'dissidente hervormden' en uitgesproken tegenstander van het beleid van Kuyper, moest van *Politiek Panorama* toegeven dat 'er ontzaggelijk veel waars is in datgene wat hier gezegd wordt'. "Zijn woorden verdienen gehoord en overwogen te worden. Ja, wij moeten zelfs verklaren, dat vele bezwaren, die wij er tegen hadden, gedeeltelijk zijn weggenomen."[7]

Hij was druk bezig met zijn promotie, maar kennelijk vond hij niet dat op dat terrein zijn toekomst lag. Negen maanden na zijn doctoraalexamen maakte hij de keuze voor de journalistiek. Op 24 september 1894 reisde hij naar Rotterdam waar de redactie van *De Nederlander* was gevestigd. De krant, die in oktober 1893 voor het eerst verscheen, had in

De panden van *De Nederlander* aan de Rotterdamse Oranjestraat, waar De Geer veertien jaar als redacteur werkte. *De Nederlander*.

De panden aan de Oranjestraat te Rotterdam, waar „De Nederlander" vóór 1908 was gevestigd.

de loop van 1894 twee stukken van De Geer geplaatst die integraal waren overgenomen uit het weekblad *Patrimonium*.

Dat *De Nederlander* die twee stukken van De Geer afdrukte was geen toeval. In naam was De Savornin Lohman hoofdredacteur van de krant, maar de dagelijkse leiding van de redactie was in handen van Jan van Boven, die De Geer nog kende uit zijn studententijd toen hij voor *De Oranjevaan* stukken schreef. Van Van Boven hoorde hij dat *De Nederlander* juist nog zocht naar een 'jonge jurist, die mr. Lohman, wiens tijd door hoogleraarsambt en Kamerlidmaatschap zeer bezet was, in het dagelijks werk te Rotterdam zou kunnen vervangen.'[8] Over dat moment schreef De Geer: "De drang om in de pers aan anderen door te geven wat in mijn hart leefde, bleef mij voortdurend bij en heeft tenslotte mijn beroepskeus bepaald."[9] De Geer deed het later lijken alsof hij per toeval

– er was een vacature – bij *De Nederlander* terechtkwam. Dat is een te simplistische voorstelling van zaken. Door te solliciteren bij *De Nederlander* van De Savornin Lohman koos De Geer impliciet voor de Vrij-Antirevolutionaire richting, die niet lang daarvoor zich van de Antirevolutionaire Partij had afgesplitst. Hij had ook kunnen solliciteren bij een van de vele antirevolutionaire kranten uit die dagen, maar dat deed hij niet.

De dag na zijn bezoek aan Van Boven reisde De Geer naar Den Haag om, vermoedelijk voor het eerst van zijn leven, een zitting van de Tweede Kamer bij te wonen. Van Boven adviseerde hem om een exemplaar van *Politiek Panorama* naar het Amsterdamse woonadres van Lohman te sturen. Hoe graag De Geer de baan bij *De Nederlander* wilde blijkt uit zijn dagboek. "Ik voelde mij weer dichter bij God dan tijden tevoren. En ik bad hem zoo dicht bij mij te blijven en mij maandag als gunst rechtstreeks uit zijn hand als een heerlijke gebedsverhoring antwoord van mr. Lohman te zenden, opdat ik mijn betrekking uit Gods hand ontvangen zoude."[10]

Daarna volgde een korte correspondentie met Lohman en uiteindelijk vertrok De Geer naar Amsterdam voor een sollicitatiegesprek. Dat verliep zeer gunstig, want Lohman vroeg hem om met onmiddellijke ingang aan de slag te gaan. Dat was lastig voor De Geer omdat hij nog volop bezig was met zijn promotie. Hij schreef Lohman dat hij verwachtte in maart van 1895 daarmee klaar te zijn. Lohman antwoordde al de volgende dag. "Ongetwijfeld is het wenselijk, dat uw promotie zo spoedig mogelijk volge. Maar zou het uw studies niet te veel onderbreken, indien Gij reeds nu uw werkzaamheden bij ons blad aanvingt?" Lohman voerde de druk op De Geer tot grote hoogte op om per direct de burelen van *De Nederlander* te versterken. "Kamerverslagen worden zeer begeerd; en NU is nog het gouden ogenblik om *De Nederlander* vooruit te helpen; als dr. K. terug is, zal de concurrentie zwaarder vallen."[11] Kuyper kreeg in 1894 een paar maanden na de breuk met Lohman zijn gebruikelijke zenuwinzinking die dit keer gepaard ging met een 'bloedige opwerking der long'.[12]

De Geer schreef daarop in zijn memoires: "De arbeid, die mijn eerste liefde had, riep. (...) Ik voelde mij het land van belofte geopend en wilde het terstond binnentrekken. Dies ging ik nog diezelfde dag naar Rotterdam om een kamer te huren. Drie dagen later had ik mij daar gevestigd en het ouderlijk huis te Velp verlaten voor de 'kille maatschappij', die niets kils voor mij had."[13] De journalistiek was zijn grote liefde, zo schreef hij later, maar hierbij moeten we aantekenen dat hij zijn memoires schreef na de traumatische ervaringen van de Tweede Wereldoorlog, op een moment dat hij betreurde ooit de overstap naar de politiek te hebben gemaakt. Aan de andere kant staat vast dat voor hem toen een droom in vervulling ging. Een teken van zijn verknochtheid aan *De Nederlander* is dat hij tot aan de Tweede Wereldoorlog alle jaargangen van die krant in zijn kelder had bewaard.[14] In 1894 schreef hij met nauwelijks verholen blijdschap: "Naar Rotterdam! Redacteur van *De Nederlander*."

Politieke keuzes

Met zijn besluit om bij *De Nederlander* te gaan werken, maakte De Geer ook een keus voor de Vrij-Antirevolutionairen. Was dat een consistente stap? Tot en met zijn brochure *Politiek Panorama* zat De Geer op de lijn van Abraham Kuyper. De nogal dominante wijze van optreden van Kuyper waar veel hervormden zich aan ergerden, bedekte hij met de mantel der liefde. Maar ergens in de periode na 1891 veranderde de houding van De Geer ten opzichte van Kuyper. Een duidelijk bewijs daarvoor leveren de twee reeds genoemde stukken die uiteindelijk integraal in *De Nederlander* terecht zouden komen. Daarin zette De Geer zich, wederom anoniem, plotseling fel af tegen de publicaties van Kuyper in *De Standaard*. Aanleiding voor die artikelen vormde de ontwerpkieswet van Tak van Poortvliet die vanaf het moment dat het in september 1892 werd ingediend, een dominante rol in het politieke debat speelde. Het gaf het sluimerende conflict tussen Kuyper en Lohman nieuwe brandstof. Maar ook in andere partijen dan de Antirevolutionaire Partij leidde dit ontwerp tot verhitte debatten en zelfs tot afsplitsingen.

Tak van Poortvliet probeerde inhoud te geven aan het zogeheten 'caoutchouc-artikel' uit de Grondwet van 1887 dat op vage wijze bepaalde dat het kiesrecht werd verleend aan ieder die voldeed aan de in de kieswet nader te bepalen 'kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand'. Tak wilde iedereen die ouder dan de kiesgerechtigde leeftijd was, lezen en schrijven kon, en zijn gezin kon onderhouden, het kiesrecht geven. Het gevolg hiervan was dat het aantal stemmers zou stijgen van 300.000 naar 800.000. Kuyper was hierover vanaf het begin enthousiast. Zonder overleg met Lohman gaf hij in *De Standaard* er zijn goedkeuring aan. Hij zag er de lang door de antirevolutionairen gekoesterde wens in van het huismankiesrecht. Lohman vond het juist indruisen tegen wat Groen van Prinsterer ooit hierover had beweerd.[15] De twist tussen de twee antirevolutionairen bereikte in het openbaar – Kuyper in *De Standaard* en Lohman in de *Protestantse Noord-Brabander* – grote hoogten. Maar achter de schermen ging het er nog harder aan toe. Lohman schreef op enig moment aan Kuyper: "Uw politiek komt vrijwel overeen met die van de Paus".[16]

In eerdere stukken had De Geer zich, in het spoor van Kuyper, positief uitgelaten over een uitbreiding van dat kiesrecht. Wat hij van het ontwerpkieswet van Tak vond, liet hij in die twee artikelen nog niet blijken. Het punt waar hij zich in *Patrimonium* tegen Kuyper keerde, ging over diens bewering dat de tegenstanders van Tak het gewone volk buiten de macht wilden houden. Hij wond zich erover op dat Kuyper in de 'Takkiaansche pers' verschillende keren bij het onderwerp het 'klavier van de klassenstrijd' had bespeeld. Kuyper sprak volgens De Geer voortdurend van een 'coalitie van machthebbenden' die zich inspanden om het 'arme, verdrukte volk' buiten de democratie te houden. Kuyper schreef in *De Standaard*: "Wat deze groepen (de tegenstanders van de kieswet-Tak) saamverbond, was uitsluitend ieders afzonderlijk eigenbelang. Het was een schildverheffing, heel het land door, van het egoïsme. Een stormlopen voor de Mammon, voor de eigen positie, eigen belang, voor het mainteneren van onhoudbare privileges." De Geer noemde dit een 'onware en gevaarlijke voorstelling' van het conflict, waarmee Kuyper 'twist en tweedracht' zaaide en inspeelde op de 'minst edele der menselijke hartstochten'. Volgens De Geer negeerde Kuyper bewust de grondwettige bezwaren die mensen

van 'droit', en dus van Lohman en zijn aanhangers, in de ARP tegen het wetsvoorstel hadden.[17]

Overigens nam ook het weekblad *De Vaderlander*, het blad van de 'hervormde malcontent' Bronsveld, De Geers stuk uit *Patrimonium* integraal over met een instemmende introductie. Uitgerekend Bronsveld, de dominee die De Geer in zijn *Politiek Panorama* zo hardhandig had aangepakt, schaarde zich achter zijn stuk. Het gaf aan dat de politieke stellingname van De Geer ten opzichtte van Kuyper tussen de publicatie van *Politiek Panorama* in 1891 (pro-Kuyper) en de twee stukken in Patrimonium (anti-Kuyper) in 1894 was omgeslagen.

Na *Politiek Panorama*, waarvan hij veel later na nadere lezing zei dat dit stuk op hem op menige bladzijde wat 'groen' en 'jongensachtige' indruk maakte, ging De Geer anders naar politieke verhoudingen kijken.[18] De vraag is welke factoren daarbij een rol hebben gespeeld. Dat proces kan zijn beïnvloed door het standpunt van zijn oom Barthold die in precies diezelfde periode afstand nam van Kuyper, in de stroming 'droit' van de ARP terechtkwam en uiteindelijk met negen anderen zich van de partij afscheidde. Waarschijnlijk bracht ook anti-Kuyperiaan dominee Kan hem op andere gedachten.

Zelf heeft De Geer deze wending in de anti-Kuyper-richting nooit nader uitgelegd. Pas in het naoorlogse boek *Herinneringen* (1958) schreef De Geer dat de gebeurtenissen rond de kieswet-Tak en de scheuring binnen de partij een 'schel licht' wierp op de 'eigenaardige plaats' die Kuyper in de ARP had ingenomen. "Een plaats welke het voor hen, die voor een gezond partijleven voortdurende gelegenheid tot openbare gedachtewisseling ook tussen de geestverwanten onmisbaar oordeelden, binnen de door hem beheerste partij te eng maakte."[19]

De Geer stelde bovendien dat niet de kieswet-Tak de oorzaak was van de scheuring, maar het onverdraagzame gedrag van Kuyper en zijn kijk op hoe een partij zou moeten functioneren. Door de kant van Lohman te kiezen wisten de dissidenten dat zij niet zouden verworden tot 'Lohmanianen', zoals de Kamerleden die achter Kuyper bleven staan het etiket 'Kuyperianen' zouden krijgen. Kuyper maakte een open discussie in de partij onmogelijk. "Zij wisten en ondervonden, dat deze staatsman (Lohman) ruime denkbeelden had omtrent de mogelijkheid en natuurlijkheid van verschil van opvatting ook tussen mensen die uit hetzelfde beginsel leven, en dat hij ook allerminst bevreesd was van zulk verschil, waar nodig, in 't openbaar te doen blijken."

Het is interessant dat De Geer meende dat de kieswet van Tak voor de Lohmanianen niet de oorzaak was van de breuk in de ARP. Zelf was De Geer, zo liet hij later blijken, net als Kuyper een voorstander van deze uitbreiding van het aantal kiezers, dit in tegenstelling tot Lohman en zijn oom Barthold de Geer. Normaal gesproken had dat een obstakel kunnen zijn om toe te treden tot een stroming. Nam De Geer toen het besluit dat er fundamentelere zaken waren om voor de vrij-antirevolutionairen van Lohman te kiezen dan alleen het kiesrecht? Of was dat een rationalisatie achteraf van zijn keuze?

De Nederlander

Voor we verder gaan met de journalistieke carrière van De Geer is het nuttig de ontstaansgeschiedenis van *De Nederlander* te schetsen. Die begint in Rotterdam waar in de jaren 1890 en 1891 in de kiesvereniging Nederland en Oranje de behoefte bestond aan een 'eigen krant'.[20] Hoewel op dat moment de kwestie rond het kiesrechtontwerp van Tak van Poortvliet nog niet speelde – dat begon pas in september 1892 – waren Rotterdamse antirevolutionairen toen al niet tevreden met *De Standaard*. Deze krant, die Abraham Kuyper in 1872 oprichtte, was het onbetwiste hoofdorgaan van de ARP.

In een artikel dat bij het 40-jarig jubileum van *De Nederlander* verscheen, stond dat er rond 1890 in Rotterdam een 'opgewekt politiek leven' in de kiesvereniging Nederland en Oranje heerste, waarin hervormden en gereformeerden 'nagenoeg even sterk waren vertegenwoordigd'.[21] Hoewel de Doleantie kerkelijk ook in Rotterdam behoorlijk wat onrust teweeg had gebracht, werd in die kiesvereniging op denominatie eigenlijk niet zo gelet. En toch ontstond in die stad de behoefte aan een eigen dagblad. Er waren in die tijd wel meer antirevolutionaire kranten die het aandurfden om Kuyper tegen te spreken, zoals *De Banier* van Hoedemaker en *Stemmen voor waarheid en vrede* van Bronsveld.

Deze bladen waren ontstaan uit onvrede met de Doleantie, maar die kant wilden de Rotterdammers niet uit. "Rotterdam was een stad van krachtig politiek leven (...) een koopstad die snel in ontwikkeling en macht groeide", zo stond in het jubileumnummer. De Rotterdamse antirevolutionairen waren in deze dynamische stad uitgesproken voorstanders van het liberale beginsel van de vrijhandel. De Rotterdammers noemden Kuyper een 'paladijn van de protectiepolitiek'. Dat kwam tot uiting tijdens de jaarlijkse vergaderingen in Utrecht, waar de Rotterdamse afvaardiging tevergeefs een lans brak voor vrijhandel. Kuyper zorgde er telkens voor dat met de opmerkingen niets gebeurde. Daarom moest een onafhankelijke krant de zaak van de vrijhandel maar eens hardop kunnen bepleiten. Een misverstand is dat Lohman tot de oprichters van *De Nederlander* behoorde. Een van de oprichters stelde dat men toen nog niet eens aan Lohman als hoofdredacteur dacht.[22]

Die nieuwe krant kwam er in oktober 1893. Maar eens over de koers van de krant werd men het niet. Dat had veel te maken met de machtsstrijd tussen Takkianen en anti-Takkianen die in volle hevigheid was losgebarsten. Na enige tijd waren het de tegenstanders van de lijn-Kuyper, veelal welgestelde mannen uit de haven, die aan het langste eind trokken. Een belangrijke rol speelde daarbij de zakenman J. van der Kooij, een van de commissarissen van *De Nederlander*.[23] Van der Kooij slaagde erin, na een overigens zeer rumoerige vergadering van de aandeelhouders, Lohman benoemd te krijgen als hoofdredacteur van de krant. Van der Kooij vond Lohman de enige met voldoende gewicht en talent om Kuyper tegenspel te kunnen bieden en de onderneming tot een succes te maken. Lohman had Kuyper bovendien in 1876 enige tijd vervangen als hoofdredacteur van *De Standaard* toen hij overspannen in het buitenland zat. Van der Kooij wist dat Lohman kon schrijven vanwege zijn bijdragen aan *De Protestantsche Noordbrabander*. Lohman was daar medewerker geworden om tegenwicht te kunnen bieden aan de snijdende driestarren van Kuyper. Met deze commentaren was Lohman het zo zelden eens dat hij behoefte had aan een eigen podium. Dat Lohman hoofdredacteur werd van een krant met de-

zelfde naam als die waarvan Groen van Prinsterer van 1850 tot 1855 de leiding had, deed hem veel genoegen. Kuyper en Lohman vochten immers een onderlinge strijd uit over de vraag wie nu de ware opvolger was van Groen.[24]

Voor een overgang naar een dagelijkse krant die in principe landelijk zou verschijnen voelde Lohman wel.[25] Na zijn acceptatie van zijn positie schreef Lohman: "Mijn doel is een serieus concurrent te worden van *De Standaard*: tegenover de geniale artikelen van dr. K. hoop ik met behulp van anderen, wat betere adviezen te geven."[26] "Onze roeping", schreef hij in zijn eerste hoofdartikel, "is de vrijmoedige en eerlijke bespreking van onze beginselen." Hij streefde niet naar partijvorming, maar naar propaganda van een beginsel. Hoewel Lohman in de 27 jaar die hij aan *De Nederlander* verbonden bleef, de koers van de krant nauwlettend in de gaten hield, gaf hij redacteuren veel vrijheid. Om een gezonde publieke opinie te laten ontstaan moest volgens hem ook 'bij eenheid van beginsel, veel verschil van toepassing toegelaten worden'. Ooit was ook *De Standaard* een vrij orgaan, stelde hij, maar vanaf 1891 was het afgelopen met de vrijheid, omdat Kuyper de partij aan zijn persoon had gebonden.[27] Later besloot hij tevens dat *De Nederlander* nooit gebonden zou worden aan 'Eenige partij' en nooit aan partijbesluiten.

Eerste baan

Weer woonde De Geer in Rotterdam. Op 5 december 1894 had hij een laatste gezellige avond thuis gehad met een sinterklaasviering en de volgende dag nam hij de trein naar de Maasstad. Er braken voor De Geer jaren van heel hard en lang werken aan. De zoon van de hospita bij wie hij een kamer huurde zei eens tegen zijn moeder 'meneer is over twee jaar dood', vanwege het nachtelijke uur waarop hij vaak van de redactie thuiskwam.[28]

In naam was Lohman hoofdredacteur van de krant, maar in de praktijk kwam hij daar maar heel weinig aan toe. Hij woonde in Amsterdam vanwege zijn hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit. Daarnaast leidde hij in de Tweede Kamer de Vrij-Antirevolutionaire Partij. Die partij stelde in het begin organisatorisch weinig voor, maar het kostte Lohman daarom wellicht juist meer tijd om daar leiding aan te geven. Tijd om zich af en toe op de redactie in Rotterdam te laten zien was er in ieder geval niet. Feitelijk beperkte hij zijn bijdrage tot het af en toe schrijven van een hoofdartikel. Het contact met de redactie verliep via de post. Aanvankelijk zat De Geer daar samen met Jan van Boven, maar op 9 mei 1898 ging Van Boven naar de bruiloft van zijn broer, zonder terug te keren. "Ik neem de hoofdleiding over te Rotterdam, voorgoed." Later bleek dat Van Boven in het stadje Kalamazoo (Michigan) uitgever was geworden van het Nederlandstalige blad *Teekenen der tijden*. In Michigan waren er verschillende steden waar veel Nederlandse emigranten zich vestigden. Van Boven is daar in 1938 overleden.[29]

De plaats op de redactie die Van Boven achterliet is nooit opgevuld. Daar was geen geld voor.[30] Het merkwaardige is dat De Geer dat helemaal niet erg leek te vinden. Hoewel hij goed met Van Boven overweg kon, werkte hij liever alleen, ook al betekende dit dat hij daardoor dagen van 16 uur moest maken. Van 1898 tot 1907, het jaar dat De Geer Tweede-Kamerlid werd, bracht hij in eenzaamheid zijn dagen door op een kamer boven de drukkerij aan de Rotterdamse Oranjestraat. In het Rotterdamse adresboek van 1898

stond achter de naam van De Geer hoofdredacteur, wat hij in de praktijk ook wel was. Het volgende jaar stond daar weer gewoon redacteur.

Over de werkomstandigheden bij *De Nederlander* zijn geen expliciete details bekend. De Geer kon in zijn dagboek soms klagerig doen, maar niet over zijn werk of over de karige beloning die hij tot zijn 37ste daarvoor kreeg. Met hulp van wat correspondenten en dominees die hun preek voor de krant bewerkten, vulde hij dag in dag uit de krant. Een detail dat De Geer later vaak aanhaalde was dat hij uit Nederlands-Indië veelvuldig een artikel aangeleverd kreeg van een zekere Hendrik Colijn, die als militair in dat land gestationeerd was.[31] Het is een raadsel wie De Geer verving tijdens zijn vakantie in augustus en de feestdagen aan het eind van het jaar. Vermoedelijk niemand, gezien de weinig actuele inhoud van die nummers. De Geer legde dan de stukken al geruime tijd van tevoren klaar met instructies voor de zetter en drukker. De magere bezetting bij *De Nederlander* vormde niet echt een uitzondering: kranten waren aan het einde van de negentiende eeuw een kleinschalige bedrijvigheid.[32] De meeste kranten bestonden uit niet meer dan een hoofdredacteur die werd ondersteund door een of twee redacteuren. Alleen de grotere kranten, zoals *Algemeen Handelsblad*, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *De Telegraaf* en *Het Nieuws van de Dag*, met een oplage van meer dan 8000, konden beschikken over een grotere redactie.

Het werk van De Geer bestond onder meer uit het wegwerken van de stapels post en telegrammen en kranten. In die tijd werd de meeste krantenkopij niet geschreven door de redacteuren zelf.[33] De kranten kwamen vol door creatief knip- en plakwerk van stukken die eerder in andere kranten hadden gestaan. Artikelen uit buitenlandse bladen werden vertaald, iets aangepast en zonder bronvermelding in de krant gezet. Daar kraaide geen haan naar. In *De Nederlander* stonden vaak artikelen die begonnen met: "*De Standaard* schreef gistermorgen het volgende". Waarop een lang citaat uit die krant volgde. Vervolgens plaatste De Geer daaronder zijn eigen commentaar. Het mooiste was als *De Standaard* in de dagen daarna hier weer op reageerde, want dat bood weer de mogelijkheid om het voorgaande nog eens af te drukken. Martin van Raalte, parlementair redacteur van *Het Vaderland* en oprichter van de Nederlandse Journalistenkring, noemde dit de 'wederkerige plundering van de bladen'.[34] De Geer was dol op dit soort polemieken. Het wakkerde de polemische, gelijkhebberige kant van zijn persoonlijkheid mogelijk aan. Hij nam de liefde voor debat later in ieder geval mee naar zijn werk in de Tweede Kamer.

De meeste energie stak hij in het bijna dagelijkse 'Kameroverzicht'. Nu bestonden er in die tijd verschillende opvattingen over wat een Kameroverzicht precies behelsde. *Algemeen Handelsblad*-journalist C.K. Elout vond bijvoorbeeld dat daar zo'n beetje alles onder viel: van de 'kritiekloze resumptie van het gesprokene' tot aan het overzicht in 'ironische of parodiërende vorm'.[35] Daar was niet iedereen het mee eens. Over het algemeen maakte men op de perstribune in de Tweede Kamer onderscheid tussen de verslaggevers die het 'beredeneerd verslag' schreven en de makers van het Kameroverzicht, waarin ruimte was voor observaties en opinie.[36]

Rond de eeuwwisseling was de perstribune eigenlijk al te krap bemeten: de journalisten zaten bijna bij elkaar op schoot. Bovendien zaten de verslaggevers en overzichtschrijvers elkaar in de weg. De eerstgenoemden wilden elk woord in de Tweede Kamer opvangen en dat viel niet mee omdat er nog geen geluidsversterking was. De overzicht-

schrijvers wilden daarentegen onderling van gedachten wisselen 'over het debat, over incidenten, over de betekenis van een verklaring, de portee van een stemming'.[37] In de veertien jaar dat De Geer Kameroverzichten schreef vanachter zijn bureau in Rotterdam, had hij echter nooit contacten hierover met collega's. Hij deed het allemaal in zijn eentje.

De reden dat De Geer in deze journalistenkring niet was opgenomen was natuurlijk tijdgebrek. Hij kon onmogelijk naar Den Haag gaan om zelf de debatten bij te wonen en ook de rest van de krant te maken.[38] Daarom spitte hij 's avonds en 's ochtends vroeg de verslagen en de overzichten van concurrenten van verschillende richtingen door om een 'zoo juist mogelijk beeld van den loop der debatten te vormen'. Vervolgens schreef De Geer, zoals hij dat formuleerde, een 'beredeneerd en vaak kritisch resumé' van het voornaamste dat in de Kamer was voorgevallen. Om toch een persoonlijke indruk te hebben woonde hij een enkele keer een zitting bij en dan zorgde de hoofdredacteur voor een plaats in de loge waar ambtenaren zaten. "Zo had in die jaren *De Nederlander* zijn dagelijkse Kameroverzicht zonder een vertegenwoordiger op de perstribune."[39] Wieten stelt in zijn studie over *De Nederlander* dat de parlementaire rubriek van De Geer in die tijd als goed bekend stond.[40]

In tegenstelling tot de hoofdredacteuren gingen de meeste journalisten anoniem door het leven.[41] De artikelen die zij schreven waren niet ondertekend. Een enkeling schreef onder pseudoniem en bij C.K. Elout stond bij elk stuk een hoefijzer, reden waarom hij later 'hoefijzercorrespondent' werd genoemd. Het *Algemeen Handelsblad* begreep dat de lezer enige vorm van herkenning op prijs stelde. De Geer ondertekende zijn stukken niet. Een enkele keer week hij daarvan af, bijvoorbeeld in een debat met Kuyper over zijn beroemd geworden Stone-lectures, de bundeling van zijn colleges in de Verenigde Staten, waarin hij zijn visie op het calvinisme gaf.[42] De stukken van De Geer draaiden om de stelling van Kuyper dat het doel 'van echte studie niet is het zoeken, maar het vinden'. Kuyper reageerde lauwtjes op de opmerkingen van De Geer en ook elders in het land leek men hier niet wakker van te liggen. De Geer schreef zijn naam onder de stukken op verzoek van Lohman, die het wel aangenaam vond dat de kritiek op Kuyper 'ook eens door een andere zijde betoogd werd'.[43]

De samenwerking met Lohman verliep, zo schreef De Geer later, probleemloos. Dat was niet altijd het geval, maar vaak wel. En dat kwam vooral doordat Lohman hem veel ruimte liet. De stukken die hijzelf schreef plaatste hij op eigen gezag in de krant, alleen in twijfelgevallen zond De Geer die ter lezing naar Amsterdam waar ze altijd goedkeuring kregen. De hoofdartikelen van Lohman las De Geer uiteraard. Lohman wilde een drukproef van die stukken voordat deze in de krant verschenen. De Geer maakte daarbij opmerkingen over de duidelijkheid of formulering, die regelmatig werden overgenomen. "De jaren onder Lohmans leiding aan *De Nederlander* doorgebracht behoren tot de beste herinneringen uit mijn leven.[44]

Na een aanvankelijke goede start daalde de oplage van *De Nederlander* langzaam en voor meer personeel was geen geld. De vrienden van Lohman, met name die uit Rotterdam, zagen zich genoodzaakt meer geld in de krant te investeren. Rond de eeuwwisseling stond *De Nederlander* financieel aan de rand van de afgrond. De krant had nog 1200 abonnees over, terwijl *De Standaard* er 3000 had.[45] *De Standaard* speelde maatschappelijk een meer toonaangevende rol dan *De Nederlander*. Wat *De Standaard* onvergelijkbaar maakte

waren de 'driestarren', in een driehoek geplaatste sterren, van Kuyper. Bijna elke dag opende de krant met twee of soms wel drie opinies van de aanvoerder van de ARP, geschreven in de zo kenmerkende stijl. Die stak duidelijk af tegen het plechtstatige, gewijde en notulerende proza van de concurrenten dat zo typerend was voor de journalistiek rond 1900. De driestarren waren 'kanonschoten, zweepslagen, gebeden, lentezuchtjes, aardbevingen, vervloekingen, watervallen, bliksems en donderslagen en soms complete blijspelen, drama's en kluchten', zei Charles Boissevain van het *Algemeen Handelsblad* over Kuypers proza. Zijn tegenhanger Lohman was niet alleen minder productief, maar het verschil zat vooral in de originaliteit van de onderwerpen, polemische scherpte, de grote metaforen en de welklinkende zinnen.

De Nederlander bestond zes dagen in de week uit vier bladen met onderaan de vierde pagina de advertenties. De krant bevatte verder de rubrieken die ook in andere kranten voorkwamen, zoals de beursberichten, het persoverzicht, de burgerlijke stand van Rotterdam, het weerbericht, buitenlands nieuws en af en toe een feuilleton. De krant telde één editie die in Rotterdam werd gedrukt en via de post werd verspreid. De krant van Kuyper had met drie journalisten een betere bezetting van de redactie.[46] Het kon over een groter budget beschikken.

Typerend voor de magere bezetting is dat *De Nederlander*, misschien wel het meest oranjegezinde dagblad van dat moment, een dag na het huwelijk van koningin Wilhelmina niets over die bijna historische dag publiceerde. Pas een dag later verscheen er een verslag met daarin fragmenten – ooggetuigenverslagen – die waren overgenomen uit de *Nieuwe Rotterdamse Courant*.[47] Ondanks al die achterstanden wilde De Geer de concurrentie aangaan met de krant die hij in zijn jeugd stuk las en die hem in zijn eigen artikelen zo had beïnvloed. De strijd speelde zich niet alleen af in de Tweede Kamer tussen de Kamerclubs van de ARP en de VAR, maar ook tussen de twee kranten die fungeerden als partijbladen.

Dr. Kuyper

Een van die zeldzame keren dat Lohman een stuk van De Geer afkeurde betrof een hooggopelopen kwestie rond de tussentijdse verkiezing van een Kamerzetel in 1897 voor het district Hilversum. De christelijk-historischen dachten op deze zetel beslag te kunnen leggen omdat het aftredende Kamerlid ook van die kleur was. De ARP hield zich niet aan de stilzwijgende afspraak om dan geen tegenkandidaat te stellen. Bovendien wierp de partij ook nog andere middelen in de strijd. Tegenover de VAR-kandidaat Jhr. J.H.J. Quarles van Ufford plaatste de ARP een persoon met ook een dubbele naam: het oud-Kamerlid A.Ph.R.C. baron van der Borch van Verwolde. Daarnaast verschenen in aan de ARP en *De Standaard* gelieerde bladen stukken waarin Quarles van Ufford zwart werd gemaakt, zo oordeelden de aanhangers van de VAR.[48] De Geer had zich over de kwestie enorm opgewonden en een vlammend stuk geschreven, omdat hij hierachter de machinaties zag van Kuyper. De weigering van Lohman, die even geen zin had in ruzie met zijn kwelgeest, om dit stuk te plaatsen kwam hard bij hem aan. Naar aanleiding van het besluit van zijn hoofdredacteur schreef hij: "Tot het besluit gekomen dat ik politieke

bestrijding van dr. K. moet opgeven, hoewel ik zijn ongelijk blijf gevoelen, daar ik er te zwak voor ben."[49] Quarles van Ufford werd ondanks alles gekozen, in de tweede ronde. Een half jaar daarna verloor hij alsnog zijn zetel bij de reguliere verkiezing, ten gunste van S. baron Van Heemstra, een andere ARP'er van adel.

De Geer begreep vaak niet waarom de houding van Lohman zo coulant en vergevingsgezind was in de richting van Kuyper. Een paar maanden na de Hilversumse kwestie noteerde hij in zijn dagboek, niet zonder teleurstelling: "De heer Lohman op bureau. Ik merk, hij correspondeert weer met Kuyper."[50] De Geer wilde het liefst in het strijdperk treden met de grote Kuyper, wiens faam als journalist bij andersgezinden groter was dan in zijn eigen kring.[51]

Lohman was ambivalent in zijn verhouding met Kuyper, maar dat kon ook worden gezegd van De Geer. In 1901 schreef hij in *Onze Eeuw* een positief stuk over het ministerie-Kuyper dat net was aangetreden. Daarop verscheen niet alleen in *De Standaard* een lovend stuk, maar Kuyper nam ook de moeite om dat De Geer in een persoonlijk schrijven te laten weten. Hij complimenteerde De Geer hartelijk met het 'prachtige' stuk in *Onze Eeuw*. Op deze briefkaart van Kuyper was De Geer bijzonder trots. Hij bewaarde hem in zijn archief en in zijn dagboek schreef hij dat hij de kaart had laten lezen aan zijn toenmalige liefde. De Geer kon inhoudelijk behoorlijk met Kuyper van mening verschillen en zich ergeren aan zijn onbehouwen wijze van optreden. Maar dat belette hem niet om de positieve punten van Kuyper te benoemen. Zo vond hij een van de grootste verdiensten van Kuyper dat hij een 'andere geest' bracht in het bestuursapparaat. Tijdens zijn kabinet slaagde Kuyper erin om meer rechtse ambtenaren, burgemeesters en andere bestuurders te benoemen. "Hij brak onmeedogend heilige huisjes af. Hij smeet het liberalisme van zijn voetstuk waarop het zichzelf had geplaatst. Hij vergruizelde de liberale Monroeleer: Nederland voor de liberalen."[52]

Twee christelijk-historische partijen naast de ARP

Na de dramatische gebeurtenissen tijdens de deputatenvergadering in 1894 brak de antirevolutionaire partij in tweeën. Na de verkiezingen van dat jaar zaten er in de Kamer twee antirevolutionaire Kamerclubs. Programmatisch stonden de partijen van Kuyper en Lohman niet zo heel ver van elkaar vandaan. In de dagelijkse praktijk op het Haagse Binnenhof bleken de partijen bij stemmingen vaak dezelfde keuze te maken. Natuurlijk verschilden zij van mening over het kiesrecht. 'Politieke extremisten' zouden met de kieswet-Tak volgens Lohman de gelegenheid krijgen om met fraai klinkende beloften onervaren kiezers achter zich te krijgen. Dat zou het einde betekenen, zo was zijn stellige overtuiging, van het parlementaire stelsel van die tijd.

In het verlengde hiervan verweet Lohman Kuyper te streven naar een eenheidspartij, naar een systeem waarbij de zelfstandigheid van Kamerleden zou verdwijnen ten gunste van die van de leiding van politieke partijen. Waar Lohman zocht naar 'volksinvloed', daar kwam Kuyper met 'partijmacht'. Zoals Kuyper de partij organiseerde zou de beslissingsmacht komen te liggen bij de partijleider, waarbij Kamerleden zouden verworden tot niets meer dan instrumenten. Dat Kamerleden werden gekozen als vertegenwoor-

diger van het hele volk en niet uitsluitend voor het kiesdistrict werd uitdrukkelijk vastgelegd in artikel 6 van het partijprogram van de vrij-antirevolutionairen dat Lohman later zou schrijven. Een ander geschilpunt was de neiging van Kuyper om uit de Bijbel staatkundige beginselen af te leiden. Lohman streefde eerder naar partijvorming op basis van algemene christelijke beginselen en niet op basis van een strak theologisch stelsel.[53]

Over het algemeen waren vrij-antirevolutionairen conservatiever en anti-Roomser – hoewel de mate van dat laatste per stroming kon verschillen – dan antirevolutionairen. Zij vreesden ook dat Kuyper uiteindelijk zijn oren te veel naar de lagere klassen zou laten hangen en zo de weg zou vrijmaken voor het ingrijpen van de overheid op sociaal-economisch gebied, waar Lohman helemaal niets voor voelde. Tot slot werden vele vrij-antirevolutionairen gedreven door een persoonlijke afkeer van Kuyper. Lohman had veel respect voor zijn daadkracht en intellect, maar moet na een hele reeks van affaires toch ook wel eens zijn gaan twijfelen over de integriteit van zijn tegenstrever. De definitieve breuk tussen die twee kwam in 1896 met de affaire die bekend werd als de Seinpostkwestie waarbij hij door Kuyper op slinkse manier werd ontslagen bij de Vrije Universiteit.[54]

Het vertrek van aristocraten uit de ARP in 1894 was niet de eerste keer dat mensen uit de partij van Groen van Prinsterer stapten. In 1888 richtte ds. Bronsveld samen met ds. Buytendijk de Nationale Partij op, een partij die zich onder meer keerde tegen samenwerking met rooms-katholieken.[55] De Nationale Partij vormde een belangrijke aanleiding voor de ingezonden brief van de 17-jarige De Geer in *De Standaard*. Maar deze partij was weinig succesvol en stierf een stille dood. Op bijna dezelfde tijd dat Lohman en andere ex-voormannen van de ARP, zoals De Geer van Jutphaas en Mackay, voorbereidingen troffen voor de Vrij-Antirevolutionaire Partij, besloot Bronsveld samen met de eveneens ethisch-irenisch hervormde predikant De Visser om in 1896 de Christelijk-Historische Kiezersbond op te richten.[56]

Op heel veel terreinen zat de Kiezersbond op dezelfde lijn als de vrij-antirevolutionairen. Het grote verschil was dat de bond net zo hervormd als anti-papistisch was. Samenwerking met de rooms-katholieken werd ten stelligste afgewezen. Dat ging zelfs zo ver dat zij bij herstemmingen, die vaak nodig waren bij het toenmalige districtenstelsel, kiezers opriepen om eerder op een liberale kandidaat te stemmen dan op een rooms-katholieke. Velen in de C-H Kiezersbond waren protestanten die zich lange tijd bij de liberalen op hun plaats hadden gevoeld. Zij keerden die stroming echter de rug toe toen de liberale minister Kappeyne van de Coppello op provocerende wijze bij zijn schoolwet in 1878 de bijzondere scholen subsidie onthield. Deze liberale protestanten zagen dit als een antiklerikale schoffering en raakten van het liberalisme vervreemd. Maar na een aantal jaren voelden zij er ook niets meer voor om langer bij de partij van Kuyper te blijven.

Bij de verkiezingen van 1897 was, kortom, het protestantse deel van de rechterzijde grofweg in drie groepen verdeeld. Lohman stond aan het hoofd van een vrij-antirevolutionaire groep en Kuyper leidde de antirevolutionaire fractie. Daarnaast was er De Visser van de Christelijk-Historische Kiezersbond die voor het Rotterdamse kiesdistrict in de Tweede Kamer kwam. De verkiezingsstrijd tussen Kuyper en Lohman werd overtuigend door de eerste gewonnen; de vrij-antirevolutionairen zakten terug van acht naar vijf zetels, terwijl het zetelaantal van de partij van Kuyper steeg van zes naar zeventien.

Fusie met *Het Nederlandsch Dagblad*

De oprichters van de Christelijk-Historische Kiezersbond vonden dat zij net als de andere politieke partijen een krant moesten hebben voor het propageren van hun ideeën. Met *Het Nederlandsch Dagblad* maakten zij in 1897 een veelbelovende start. De krant had het programma van de Kiezersbond als uitgangspunt voor het redactiebeleid. In de praktijk koos de redactie echter een openlijker anti-roomse koers dan de bond. De krant nam zelfs geen 'advertentiën van roomsen' op.[57] Hoewel de krant officieel losstond van de partij was voor iedereen duidelijk dat er hechte banden bestonden. Zo vormde het bestuur van de bond de raad van commissarissen van de vennootschap die het blad uitgaf. *Het Nederlandsch Dagblad* had veel te lijden onder de interne strubbelingen bij de bond en na de eeuwwisseling kwam een fusie met *De Nederlander* steeds nadrukkelijker in beeld, zeker toen Lohman en De Visser in de Tweede Kamer steeds nader tot elkaar kwamen. Lohman was echter huiverig voor de onderhandelingen, omdat *Het Nederlandsch Dagblad* meer abonnees had dan zijn eigen krant. Maar vooral wilde hij geen nauwe banden hebben met mensen als Bronsveld. Dat veranderde toen de 'liberalenvriend' Bronsveld het veld ruimde en een poging deed om een eigen partij op te richten. De Visser stelde medio 1901 Lohman voor de krant te laten opgaan in *De Nederlander*.[58]

De redactie van *Het Nederlandsch Dagblad* voelde weinig voor het initiatief van De Visser. Hoofdredacteur Verkouteren wilde aan het hoofd staan van een nieuwe krant die het orgaan zou worden van de nieuwe partij na de fusie tussen de vrij-antirevolutionairen en de Kiezersbond. Met *De Nederlander* wilde Verkouteren weinig te maken hebben. "Wij willen niet getiranniseerd worden door Lohman en De Geer, die voor niemand achting hebben en zelf zich op de voorgrond dringen."[59] Het is niet helemaal duidelijk waar Verkouteren deze uitspraak op baseerde, maar de voorspelling kwam later wel uit. Het eind van de fusieperikelen was dat *Het Nederlandsch Dagblad* verdween. *De Nederlander* nam de abonnees van de concurrent over en onderging een kleine naamsverandering. Vanaf de samensmelting op 30 september 1901 veranderde de ondertitel van 'Dagelijks verschijnend nieuwsblad' in 'Nederlandsch Dagblad tot verbreiding van Christelijk-Nationale beginselen'.[60]

Verkouteren werd medehoofdredacteur, maar daar zou hij weinig plezier aan beleven. Zijn vrees door Lohman en De Geer te worden overvleugeld zag hij snel bewaarheid worden. Na twee jaar verscheen onder een stuk over decentralisatie in Nederlands-Indië de initiaal V. met daaronder schuin gedrukt de verklaring dat nu *De Nederlander* drie hoofdredacteuren had het 'doelmatiger' was om de stukken van de Amsterdamse redacteur te kenmerken om zo 'aan de leden enige ruimte voor verschil van inzicht te laten'.[61] Lohman en De Geer wilden, kortom, niet meer dat Verkouteren zijn mening namens hen ventileerde, een hint die hij ongetwijfeld begrepen heeft. Daarnaast werd Verkouteren op een rantsoen gesteld van 50 artikelen per jaar. De Geer bleef de artikelen waarover hij twijfels had naar Lohman sturen. Veel van Verkouterens stukken die Lohman causerieën noemde, haalden de krant niet. Later zorgde De Geer ervoor dat die artikelen vooral tijdens het Kamerreces in de krant verschenen, op momenten dat er grote nood aan kopij was.[62]

De Nederlander van na de fusie was niet een krant die anti-roomse lezers van de bloedgroep Christelijk-Historische Kiezersbond kon bekoren. Deze abonnees liepen na een

tijdje weg en de krant bleef daardoor in financieel moeilijk vaarwater verkeren. De christelijk-historische pers kwam nooit tot ontwikkeling, zoals de concurrenten *De Standaard*, *Het Volk*, *De Maasbode* en *De Tijd*, die wel groot werden. Bij hervormden leefde niet die vanzelfsprekendheid om een krant te nemen die paste bij hun culturele achtergrond zoals bij gereformeerden of sociaal-democraten en – in mindere mate – bij katholieken. Zij abonneerden zich net zo lief op kranten uit de liberale hoek.

Christelijk-Historische Kiesvereniging

Vanaf de breuk in de ARP in 1894 is het onduidelijk van welke partij De Geer precies lid was. In de zomer van 1896 schreef De Geer voor het eerst over de Christelijk-Historische Kiesvereeniging in zijn dagboek. Op 30 juni werd hij gekozen in het bestuur, maar tussen haakjes meldde hij daarbij dat hij de functie niet had aangenomen. Het lijkt erop dat dit de oprichtingsvergadering was, maar zeker is dit niet. De oprichtingsplaats en oprichters van deze Rotterdamse kiesvereniging, daar is geen spoor van teruggevonden. Tijdens de Duitse bezetting is het secretariaatsarchief van de CHU in zijn geheel verloren gegaan.[63]

Op het moment dat Dirk de Geer die vergadering in 1896 bezocht was de Vrij-Antirevolutionaire Partij nog niet officieel als een partijorganisatie opgericht. De Kamerfractie-Lohman had zich weliswaar afgesplitst van die van Kuyper, maar een nieuwe partij was

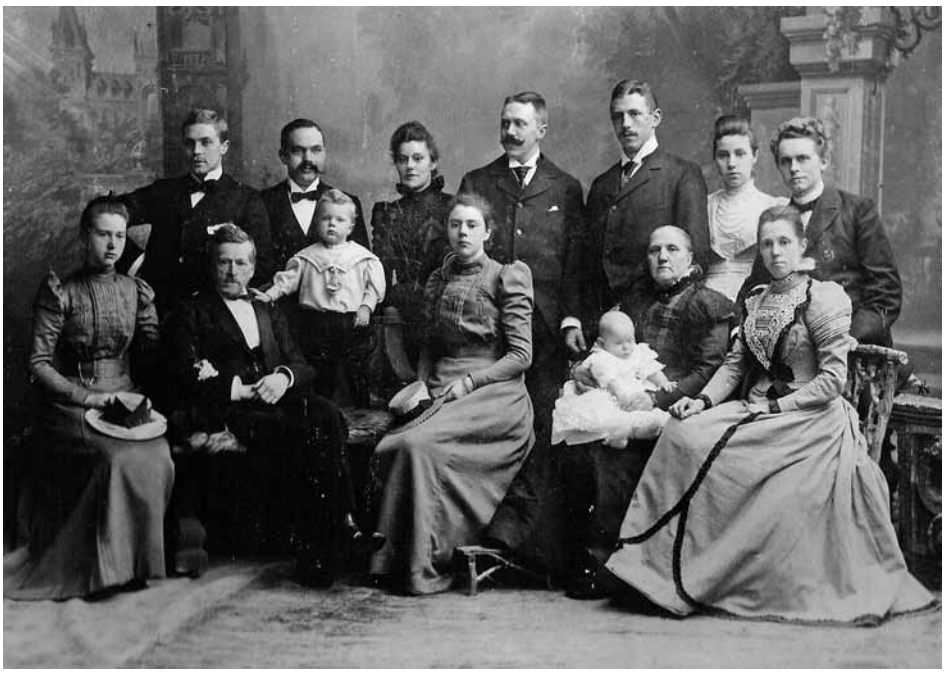

Familie De Geer circa 1900. Dirk staat vierde van links. Rechts van hem staat zijn broer Lodewijk. Dirks vader zit tweede van links en zijn moeder tweede van rechts. Foto privécollectie J.D. de Geer jr.

dit nog niet. Sommige Lohmanianen, van wie Barthold de Geer van Jutphaas er een was, hoopten stilletjes op een hereniging, maar daar zou het nooit meer van komen.[64] Het duurde tot het najaar van 1898 tot de partij iets meer vorm kreeg.[65] De biograaf van Lohman, L.C. Suttorp, constateerde dat 'men huiverig was voor een onmiddellijk samenbundelen in strak organisatorisch verband'.[66]

De splitsing van de Antirevolutionaire Partij in 1894 was een breuk aan de top en niet aan de basis. Na deze herenmuiterij bleven de meeste lokale kiesverenigingen in het land Kuyper trouw. Dat gebeurde ook in Rotterdam, waar Nederland en Oranje de kant van Kuyper koos. Ongeveer 300 antirevolutionaire leden zegden hun lidmaatschap op naar aanleiding van het gebeurde.[67] Slechts enkele kiesverenigingen verbraken de banden met het Centraal Comité. Na 1894 ontstonden daarom her en der in Nederland ook nieuwe hervormde kiesverenigingen die veelal in de naam eerder voor de term christelijk-historisch kozen dan voor vrij-antirevolutionair. Dat gebeurde in elk geval in Rotterdam en omgeving.[68]

Volgens De Geers financiële administratie was hij tot aan de oprichting van de CHU in 1908 lid van de Christelijk-Historische Kiesvereniging.[69] Daarna ging de contributie naar de CHU. Het is de vraag wat voor een partij dat nu was. In de eerste jaren na de breuk van 1894 bleef er onduidelijkheid over de naam van deze kiesvereniging. Eind 1896 had hij in een vergadering het 'voorstel tot naamsverandering' verdedigd. Hoe de naam dan wel moest luiden vermeldde De Geer in zijn dagboek niet, maar aangenomen mag worden dat hij wilde dat die veranderde in vrij-antirevolutionair. Kennelijk wist hij de vergadering niet te overtuigen, want de naam van de kiesvereniging bleef hetzelfde.

De Geer schreef in zijn dagboek in februari 1897 dat de CH-Kiesvereniging zich aansloot bij de CH-Kiezersbond. Een week later was er evenwel een bestuursvergadering van de CH-Kiesvereniging op het redactiebureau van *De Nederlander*. Ook in de advertenties in kranten in de jaren daarna bleef er sprake van Kiesvereniging en niet van een Kiezersbond. Het is kortom moeilijk te bepalen of De Geer zich in die jaren na 1894 meer thuis voelde bij de vrij-antirevolutionairen, de stroming van Lohman, of bij de CH-Kiezersbond, die van De Visser. Zelf was hij daar in zijn stukken niet helder over. De Geer meldde in zijn dagboek dat hij in november 1896 in Utrecht een bijeenkomst had bezocht van de fractie-Lohman. "Met verscheidene geestverwanten kennisgemaakt", schreef hij daarover.

Het is zeker niet uitgesloten dat De Geer sympathieën had voor de Christelijk-Historische Kiezersbond vanwege de diep verankerde anti-Kuyperiaanse houding. Daarnaast was de partij afkerig van 'systeemzucht en Bijbels dogmatisme'.[70] De oprichters vonden dat er in de Bijbel beginselen waren opgesloten maar dat het geen afgerond staatkundig stelsel bood. Aan de andere kant zal de anti-roomse houding van de Kiezersbond hem weer hebben afgestoten.

De Savornin Lohman

Het portret dat *Algemeen Handelsblad*-verslaggever C.K. Elout in 1909 van De Savornin Lohman maakte, begon met de vaststelling dat deze afgevaardigde uit Goes in de

Tweede Kamer nimmer meedeed aan het colporteren van districtsbelangen tijdens de begrotingsbehandeling. "Aan de jaarlijkse bedelpartijen (...) waarbij vooral om bruggetjes, dijkjes, sluisjes, kanaaltjes, spoortjes, trammetjes, postkantoortjes wordt gebedeld – aan die jaarlijkse prostituering van het Kamerlidmaatschap doet de heer Lohman nooit mee."[71] Het district Goes hoefde van zijn kandidaat op niets te rekenen. Maar volgens Elout overtuigde niemand zijn kiezers er beter van dat hij het landsbelang diende 'naar de beginselen die de hunne waren'. Het was zijn onafhankelijkheid en zelfstandigheid die Lohman zijn gezag in de Tweede Kamer gaf.

Het is duidelijk dat De Geer deze eigenschappen van Lohman bewonderde toen hij zich bij *De Nederlander* meldde om daar voor te schrijven. In zijn eigen loopbaan trachtte De Geer deze eigenschappen over te nemen en uit te dragen. Dat bleek uit de biografische schets die hij van Lohman in 1909 schreef. Daarin noemde hij als eerste kenmerk van Lohman zijn 'grote liefde voor de geestelijke vrijheid'. "Deze liefde was zijn slagzwaard in den schoolstrijd. Maar tevens het wapen dat zich keerde tegen geestverwanten die, langs den weg van dwang of bevoorrechting, den staat zouden willen dienstbaar maken aan de bevordering van hun godsdienstige gevoelens."[72] Dirk de Geer kreeg thuis, van zijn vader of via zijn oom Barthold, ongetwijfeld al veel te horen over Lohman. Vanaf 1892, het moment dat Lohman, samen met De Geer van Jutphaas, zich begon te verzetten tegen Kuyper, zullen die verhalen een positieve klank hebben gehad.

Uit de tamelijk hagiografische schets die De Geer van Lohman schreef, viel makkelijk te achterhalen wat hij nog meer in hem bewonderde: "Het zuiver rechtsgevoel, de grote scherpzinnigheid, de smetteloze eerlijkheid van dezen afgevaardigde (maakten) hem menigmaal tot meer dan een partijleider, tot leider der Kamer, wien men in moeilijke kwesties gaarne oor en vertrouwen verleende."[73] En verderop in dat boekje: "Een onbaatzuchtig ter beschikking stellen van kracht en tijd ten bate van de openbare zaak; een onpartijdig afwegen van het recht te midden van strijdige belangen."[74]

Dirk de Geer is altijd spaarzaam geweest met zijn commentaar op de politieke keuzes van Lohman. De Geer liet zich niet uit over het principiële verzet van Lohman tegen de uitbreiding van het kiesrecht in 1894, terwijl zij op dat punt fundamenteel van mening verschilden. De Geer kon zich evenmin vinden in Lohmans stelling dat de staat zich op geen enkele manier mocht bemoeien met het economisch leven, hoe schrijnend de uitwassen van de vrije markt ook waren, maar uitte daarover in het openbaar geen kritiek.

Een ander punt is de vraag hoe De Geer aankeek tegen het besluit van Lohman om uit de hervormde kerk te stappen en met de Doleantie van Kuyper mee te gaan. Zoals bekend moest De Geer van die afscheiding niets hebben. In zijn biografische schets schreef hij over Lohmans stap: "Het modernisme in de kerk was den heer Lohman een bron van smart. En van de staatskerkidee was hij een overtuigd tegenstander. (...) Daardoor viel het doleantiezaad bij hem in vruchtbare aarde, niettegenstaande zijn afwijkende dogmatische opvattingen." Als men daarbij de 'mystieke, min of meer dwepende aanleg van den heer Lohman' in ogenschouw nam, was het volgens De Geer begrijpelijk dat hij zich gaf aan de 'antisynodale beweging'.

Het is de vraag met welke intensiteit Lohman zich aan die beweging gaf. Na zijn dood verscheen een schets van de hand van H. van Malsen, die Lohman tijdens de laatste jaren van zijn leven veelvuldig sprak, waarin staat dat hij niet zo gereformeerd was als iedereen

dacht. Zijn christendom was volgens Van Malsen ver verwijderd van de 'benauwende Uitverkiezingsgedachte', die zo kenmerkend is voor de dolerenden van Kuyper. "In de loop van een gesprek (heb ik) weleens een flauwe verdediging van Voltaire beluisterd."[75] Van Malsen vroeg zich vaak af hoe het mogelijk was dat Lohman in de gereformeerde kerk werd geduld. Het antwoord van Lohman daarop luidde: "Ja maar, ouderling hebben ze me nooit gemaakt." Lohman onthield zich volgens Van Malsen van al te stellige uitspraken over het geloof. Hij had geen vastomlijnd of streng bepaald Godsbegrip. "Ik ben ervan overtuigd dat hij daaromtrent zelf in het onzekere was". Lohman zei dan volgens Van Malsen: "Alleen Kuyper weet over de schepping te praten alsof hij er zelf bij is geweest."

L.C. Suttorp constateerde dat Lohman vooral aan het einde van zijn leven meer begrip kreeg voor de ethische invalshoek.[76] De Gereformeerde Kerk schonk hem niet voor zijn zielenleven de volle bevrediging. Suttorp constateerde daarbij een overeenkomst met Groen van Prinsterer die in zijn laatste jaren koos voor de richting ethisch-gereformeerd. De conclusie is daarom dat de kerkelijke visies van De Geer en Lohman uiteindelijk niet zoveel uiteen liepen. Wat betreft politieke opvattingen stond De Geer echter dichter bij De Visser dan bij Lohman. We noemden al het kiesrecht. Toch lag zijn loyaliteit onmiskenbaar bij Lohman en dat kwam waarschijnlijk door de ruimte die Lohman hem al die jaren gaf zijn eigen lijn te kiezen.

Christelijk-Liberaal Bronsveld

Lohman was niet de enige door wie De Geer zich in politiek opzicht liet inspireren. Een ander voorbeeld was Bronsveld, hoewel hij in zijn jeugd nog niets zag in de christelijk-liberale idealen. In *Politiek Panorama* van 1888 voer hij uit tegen het verzet van Bronsveld tegen het bijzonder onderwijs. Ook het afwijzen van de coalitiepolitiek van Kuyper sabelde De Geer in zijn jeugdig enthousiasme neer. Dat veranderde door een latere 'ontmoeting' met de man die volgens velen een Don Quichot van de christelijke politiek was. De Geer bezocht een lezing die Bronsveld gaf voor het studentengezelschap Eltheto over recent verschenen literatuur. Niet vermoedend dat de schrijver in de zaal zat besprak hij ook *Politiek Panorama*. Dit deed hij volgens De Geer 'volkomen objectief'.[77] Hoewel De Geer dit voorval in een grappig kader beschreef, maakte die houding van objectiviteit en afstandelijkheid indruk op hem.

Ook had De Geer meer overeenkomsten met Bronsveld dan hij zelf in de gaten had of wilde toegeven. Bronsveld was een predikant, maar daarnaast vooral een publicist die over alles en nog wat een mening had. Via zijn maandblad *Stemmen voor Waarheid en Vrede* stuurde hij onafhankelijk van wie dan ook zijn opinie de wereld in. In zijn opinievorming hield hij er geen enkele rekening mee wie zijn vriend of vijand was. Het blad had een beperkte oplage maar was desalniettemin invloedrijk, niet in de laatste plaats door de heldere en ongezouten meningen van Bronsveld. Die eigenzinnigheid en de moeite die hij had om rekening met anderen te houden, stond succes bij het opzetten van een nieuwe partij in de weg.[78]

De breuk in 1894 tussen de aristocratische en democratische elementen in de ARP voorspelde Bronsveld in *De Stemmen* vier jaar daarvoor en hij hoopte toen dat 'de aan

het juk ontkomenen' samenwerking zouden zoeken met de liberalen.[79] Dat was niet het geval en erger nog, de vrij-antirevolutionairen hielden de deur open voor samenwerking met rooms-katholieken. Uiteindelijk liep ook de samenwerking tussen Bronsveld en medeoprichter De Visser schipbreuk in de Christelijk-Historische Kiezersbond. Het district Rotterdam koos De Visser in 1897 in de Tweede Kamer, in dat jaar als enige van de Kiezersbond. Al eerder was gebleken dat de bond bestond uit twee stromingen, die van Bronsveld en die van De Visser.[80] Zo hadden die twee partijleiders een geschil over het onderwijs. Bronsveld was voor een openbare school met een christelijk karakter, terwijl De Visser voorstander was van bijzonder onderwijs. Misschien was wel het belangrijkste verschil dat Bronsveld en zijn volgers rabiate papenhaters waren, terwijl De Visser cs. met name over dat onderwijs nog wel afspraken wilde maken met katholieken.

In de Kamer koos De Visser wel eens de kant van de ARP en katholieken en nam hij stelling tegen plannen van liberalen. Bronsveld was daarover diep teleurgesteld en verliet daarop met enkele anderen de partij.[81] Dat maakte vervolgens de weg vrij voor de samenwerking die de bond in 1903 aanging met de vrij-antirevolutionairen en waarbij de Christelijk-Historische Partij ontstond. Uit stukken in *De Nederlander* blijkt dat De Geer de kant koos van De Visser. In een nieuwsbericht naar aanleiding van een artikel van Bronsveld in *De Stemmen*, waarin hij zich boos maakte over het overheidsgeld dat via scholen ging naar de 'lofzangers van Alva, Philips, Balthazar Gerards en den Barthelomeusnacht', schreef De Geer: "Wat kan toch een bevooroordeeld mens verblind zijn!"[82]

4 Eerste stappen als politicus 1901-1908

De Geer had het niet erg gevonden wanneer hij zijn hele leven journalist was gebleven en niet in de actieve politiek terecht was gekomen. Hoewel hij in de jaren bij *De Nederlander* zeer lange werkdagen maakte, hoorde die tijd als journalist volgens hem tot de mooiste van zijn leven. "Ik wilde met de pen steunen wat mijn instemming had en wat de 'geroepenen' op de door hen bezette plaatsen verkondigden en poogden te verwezenlijken. Ook op deze wijze was het mogelijk om de publieke zaak te dienen", schreef hij na de Tweede Wereldoorlog in zijn memoires.[1]

Dit had een achteraf geconstrueerd beeld kunnen zijn van iemand die na de Tweede Wereldoorlog, toen hij op zijn politieke carrière terugkeek 'als op een ruïne', er spijt van heeft gekregen dat hij ooit de journalistiek had verlaten. Maar dat is bij De Geer niet het geval. Ook in publicaties van vóór de oorlog gaf hij op verschillende momenten aan dat hij eigenlijk per toeval en buiten zijn wil in de actieve politiek was terechtgekomen. In 1924 zei hij tegen een interviewer: "De praktische politiek is overigens mijn begeerte niet geweest; ik heb haar wel van jongs af aan met grote belangstelling gevolgd, maar zonder de bedoeling daarin een actieve rol te spelen."[2] In een interview met Doe Hans in *Het Vaderland* zei hij in 1928: "Ik had al jong wel grote belangstelling voor de politiek, maar niet met de bedoeling om er zelf in te gaan."[3] In 1928 was hij een succesvol minister-president en had hij geen excuus nodig voor zijn aanwezigheid in de politiek.

Lid van de Rotterdamse gemeenteraad

De Geer kwam in de actieve politiek terecht in 1901 toen hij buiten zijn 'voorkennis' door de Christelijk-Historische Kiesvereeniging, waarvan hij lid was, kandidaat werd gesteld voor een zetel in de gemeenteraad van Rotterdam. Met de huidige kieswet is het onmogelijk om zonder een schriftelijke bewilliging iemand kandidaat te stellen voor verkiezingen. Destijds kon dat wel. De vraag rijst of het ook waarschijnlijk was dat hij niets wist van zijn kandidatuur voor de raad? Het is moeilijk voorstelbaar vooral omdat De Geer het bestuur van de vereniging goed kende. Het redactielokaal van De Nederlander diende in de jaren daarvoor meer dan eens als vergaderruimte voor het bestuur van de kiesvereniging.[4] Aan de andere kant kwam het in die tijd wel vaker voor dat kandidaten zo voor het blok werden gezet. Wellicht wilden de bestuurders een 'onwillige' De Geer op deze manier dwingen, vermoedelijk omdat zij dachten dat hij een goed raadslid zou zijn. Het zou goed kunnen dat Lohman hoogstpersoonlijk achter die kandidatuur zat.

Hij kende De Geer al een tijdje en wist dat hij soms een flinke duw nodig had. Toen De Geer hem in 1901 liet weten dat hij niets voor een raadszetel voelde, zei Lohman dit te betreuren.[5] Lohman vertelde hem dat hij zich als Kamerlid tekort vond schieten, omdat hij nooit in de gemeenteraad had gezeten. Kennelijk had Lohman al plannen met hem die verder gingen dan het raadslidmaatschap.

Toch bleef De Geer bij zijn afwijzing. Hij riep de kiezers 'per advertentie' op geen stemmen op hem uit te brengen omdat hij wegens drukke werkzaamheden een benoeming niet zou kunnen aannemen.[6] Het was niet te combineren met zijn werk voor *De Nederlander* waarvoor hij dag en nacht in touw was.

Op zich was daar niets gelogen of overdreven aan. Wellicht had het nog met iets anders te maken. De Geer was namelijk niet helemaal accuraat toen hij in zijn memoires stelde dat 'het' allemaal begon met de gemeenteraadsverkiezingen in 1901. Hij vergat dat hij enkele maanden daarvoor al kandidaat was geweest van de christelijk-historische kiesvereniging bij de verkiezingen voor Provinciale Staten van Zuid-Holland. In *De Nederlander* van 22 mei stond een verslag van een bijeenkomst waarop de kiesvereniging een voorlopige kandidatenlijst had vastgesteld voor de verkiezingen van de Tweede Kamer en de Provinciale Staten. We mogen aannemen dat De Geer bij deze vergadering aanwezig was, want wie anders moet dat verslag hebben gemaakt dat de volgende dag in *De Nederlander* stond. Dat hij ook daar buiten zijn wil om kandidaat was, is onwaarschijnlijk omdat het ging om een voorlopige lijst. De week daarop stelde de partij de definitieve lijst vast. De Geer had kennelijk geen bezwaar gemaakt, want zijn naam prijkte in de dagen voor de verkiezingen van 12 juni in de advertentie van de kiesvereniging in *De Nederlander*. De Geer kreeg 244 stemmen en de kandidaat voor de antirevolutionaire partij haalde ruim 1700 stemmen. Een flinke nederlaag kortom die hem wellicht wat kopschuw maakte voor de gemeenteraadsverkiezingen.

Toen hij eenmaal was gekandideerd was volgens De Geer de politieke constellatie in het Rotterdamse district waar hij kandidaat stond zodanig dat de kiezers aan zijn oproep in de advertentie geen gevolg konden geven.[7] De christelijke kiezers kregen de keuze tussen een liberaal en de christelijk-historische De Geer. Hij kwam in de volgende ronde terecht en werd op 17 juli in de raad gekozen. Hij haalde bijna 1500 stemmen. Het bestuur van de kiesvereniging drong er bij De Geer krachtig op aan om alsnog de zetel te accepteren. De bestuursleden gebruikten daarbij het argument dat bij de nieuwe verkiezingen die nodig zouden zijn, het 'hoogst twijfelachtig' was of dan opnieuw een kandidaat van christelijk-historischen huize de zetel zou winnen. Vooral speelde mee dat als De Geer zou bedanken een liberaal in de raad zou komen die zich rijkelijk 'antiklerikaal' had uitgelaten. Bij de discussie in de Rotterdamse raad over het kleuteronderwijs had deze liberaal de rechtse partijen nogal hard aangevallen.

"En als ge nu zoudt bedanken dan zijt gij gelijk aan Jona die naar Ninevé moest, doch een andere richting uitging", was wat een deputatie van de kiesvereniging hem plechtig na de verkiezing mededeelde.[8] Zoals bekend viel Jona van boord, werd door een walvis verzwolgen en vervolgens toch naar Ninevé gebracht, zoals God Jona bevolen had. "Het slot was, dat ik aannam, maar tegelijk publiceerde, dat ik na één jaar mijn mandaat zou neerleggen, indien inmiddels blijken mocht, dat mijn overige arbeid voor een juiste waarneming van het ambt te weinig tijd liet."[9] Van die waarschuwing kwam uiteinde-

lijk niets terecht. “Eenmaal in het gareel kreeg ik tijd naar taak.”[10] In het eerste halfjaar hoefde hij van de elf raadsvergaderingen er maar drie te laten lopen. “De waardering, die ik bij mijn medeleden mocht vinden, verlichtte bovendien mijn taak.”

Het is echter de vraag of De Geer in het eerste jaar op die waardering kon rekenen. Ruim een jaar na zijn intrede werd hij met slechts 23 van de 37 stemmen gekozen als lid van de raadscommissie voor de plaatselijke werken.[11] Alle andere benoemde leden in deze commissie konden rekenen op de stemmen van de 37 aanwezige raadsleden. De week daarop kwam in de raad de mededeling dat De Geer ‘verhinderd’ was om de benoeming aan te nemen. Het kan zijn dat het overlijden van zijn moeder in die dagen daarmee te maken had, maar vermoedelijk vond hij dat hij te weinig steun van de raad kreeg. Hij kende de manieren van die tijd, die inhielden dat je dan een stapje terug deed.

Een klein jaar later bleek De Geer nog steeds niet het vertrouwen te hebben van een raad dat over het algemeen een collegiaal bestuur kende. Met 20 stemmen voor hem, 16 voor andere raadsleden, een blanco en een ongeldige stem, werd hij lid van de commissie voor het krankzinnigengesticht. Dit keer aanvaardde hij de benoeming wel. In deze commissie was hij de opvolger van B.J. Gerretson – partijgenoot en zo’n beetje zijn mentor in de raad – die reglementair moest aftreden. Hij accepteerde zonder het uitspreken van de gebruikelijke dankwoorden voor het in hem gestelde vertrouwen.[12] Pas in latere jaren werd De Geer in commissies benoemd met de algemene steun van de raad en kreeg hij het vertrouwen van zijn mederaadsleden.

Over de achtergronden van deze stroeve start in de Rotterdamse raad kunnen we slechts speculeren. Uit de debatten blijkt niet dat men hem verweet zich onvoldoende te hebben voorbereid op de vergaderingen. Het kwam wellicht doordat De Geer zich weinig liet zien in Sociëteit Amicitia aan het Beursplein, waar voor en na de raadsvergadering de leden bij elkaar kwamen. Zijn dagboek maakt geen enkele melding van bezoek aan dat etablissement.

Averechts concervatisme

Enkele maanden na zijn verkiezing in de gemeenteraad van Rotterdam verraste De Geer met een essay in het maandblad *Onze Eeuw*.[13] Dit blad was net opgericht uit onvrede over de inhoud van het literaire tijdschrift *De Gids*, nadat Couperus zijn ‘aanstootgevende’ Stille Kracht in dat blad had gepubliceerd.[14] Zijn essay kreeg landelijk enige aandacht. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* maakte er een samenvatting van. Over de inhoud van het stuk in *Onze Eeuw* was zelfs Kuyper, die op dat moment net de leiding van een kabinet had gekregen, lovend en hij stuurde De Geer een briefkaart met zijn complimenten.[15] Die loftuitingen uitte Kuyper ook in het openbaar, in *De Standaard*.

In het artikel ‘Een christelijk-nationaal ministerie’ pleitte De Geer ervoor dat christelijke partijen ‘over alle muren van kerkgenootschappelijk geschil elkaar de hand reiken’ om zich teweer te stellen tegen het liberalisme en de sociaal-democratie. Het verbaasde niet dat De Geer dit politieke richtingen vond van de revolutie en van het ongeloof. Het woord kwam in het stuk niet voor maar De Geer pleitte voor de antithese, ooit bedacht door Kuyper. Hij was blij dat op dat moment een christelijk kabinet was aangetreden,

inclusief 'de roomsen', om de kwade stromingen buiten de deur te houden. De gevaarlijkste vijand van dit kabinet vond hij de sociaal-democratie. Daar bedoelde hij de ideologie mee, niet de hervormingszin. Want juist het ontbreken van het zicht op de veranderingen in de samenleving was volgens hem een 'klip waarop de rechterzijde kon stranden'. Hij noemde dit 'averechts conservatisme'. "Zoowel op stoffelijk als op geestelijk gebied is stilstand uitgesloten. Waarom zich dan te verwonderen of te beangstigen, als ook de maatschappelijke samenleving vergroeit, zich ontwikkelt tot nieuwe vormen, of als de overheid daarbij optreedt als hovenier, die den groei steunt en in de juiste richting leidt?"[16] Een voorbeeld hiervan vond De Geer het verzet uit christelijke hoek tegen de komst van de vrouw op het gymnasium of het verbod voor de vrouw om op een fiets te rijden. Deze zaken werden volgens hem in christelijke kringen weggezet als 'moderne dwaasheden' die op basis van de Schrift werden afgewezen. De Geer constateerde tot zijn tevredenheid dat de vrouwwielrijdster 'burgerrechten' had verkregen en dat meisjes in Utrecht het gymnasium vanaf het begin konden volgen.

De Geer verweet sociaal-democraten niet hun hervormingsgezindheid, maar wel dat die hervormingen geen andere grondslag hadden dan het materialisme.[17] Een thema dat De Geer later verder uitwerkte en zijn hele leven uitdroeg is dat van de verderfelijke invloed van de klassenstrijdtheorie. "De klassenstrijd op staatkundig gebied onderstelt zelfzucht in tegenstanders, daar waar slechts verschil van zienswijze bestaat. Zijn fundament is verdachtmaking. (...) Nijd en egoïsme worden de grondslag der politieke actie. En de staatkundige strijd, van nature een worsteling der meningen over wat het meest in het belang is van het gehele volk, verlaagd tot een persoonlijken strooptocht."[18] Het uitgangspunt dat elke volksvertegenwoordiger zich louter moet laten leiden door het 'algemeen belang van het hele volk' sloot aan bij wat in zijn eigen partij sterk leefde.

Het essay van De Geer had voor dat specifieke moment politieke relevantie. Dat werd het best in beeld gebracht door *De Hollander*, een antirevolutionaire krant uit Den Haag.[19] Het openingsartikel constateerde juichend dat De Geer zich achter het ministerie-Kuyper had opgesteld. Die vreugde is goed te begrijpen omdat in dit kabinet de Kamerclub onder leiding van Lohman geen zitting had, terwijl het wel drie ministers van katholieken huize telde.[20] De steun van De Geer was temeer verrassend omdat *De Nederlander* bijna geen dag voorbij liet gaan zonder Kuyper en de anti-revolutionaire Kamerclub te bekritiseren. "*De Hollander* heeft meermalen *De Nederlander* moeten bestrijden, zeker niet tot ons genoegen; en in dien strijd hebben wij tot ons groot leedwezen maar zeldzaam reden gehad om ons te verblijden in welwillendheid van de zijde van de heer De Geer. (...) Doch dat mag ons niet weerhouden van het brengen van hulde aan het talent en de eerlijke en oprechte bedoelingen van den man, die sinds 1896 een zoo groten invloed heeft gehad op *De Nederlander*." De Geer toonde in zijn stuk in *Onze Eeuw* niet alleen het gevaar aan van het naar 'socialisme voortschrijdend liberalisme', maar vooral toonde de 'bekwame schrijver' zijn dankbaarheid voor het optreden van een 'Christelijk-nationaal Ministerie, gelijk hij het Kabinet-Kuyper noemt'. De waarschuwing voor 'averechts conservatisme' interpreteerde *De Hollander* als een steek in de richting van zijn 'eigen politieke vrienden'. Het waren antirevolutionairen die Lohman en de zijnen – *De Hollander* noemde hen 'afwijkende broederen' – van conservatisme beschuldigden met hun verzet tegen uitbreiding van het kiesrecht. Het stuk in *De Hollander* liet zien hoe De Geer als

journalist stond aangeschreven. "Hij is – meer dan de heer Lohman, wiens werkkring trouwens van geheel andere aard is – journalist, een kundig, scherpzinnig journalist", zo paaide *De Hollander*. Later noemde de schrijver De Geer iemand die hij 'gaarne een sieraad onder onze christelijke publicisten' wilde noemen.

Dit roept de vraag op welke De Geer de 'echte' is: die van *De Nederlander* of die van *Onze Eeuw*? Waarschijnlijk de laatstgenoemde. De band tussen *De Nederlander* en de partij, toen nog CHP, was weliswaar minder sterk dan die tussen *De Standaard* en de ARP, of tussen *Het Volk* en de SDAP. Dat neemt niet weg dat *De Nederlander*, en dus De Geer, het belang van de partij in het oog moest houden. Dat betekende voor De Geer minder vrijheid om te schrijven wat hij wilde. Vandaar het stuk voor *Onze Eeuw*.

Behoudend raadslid

Antirevolutionaire en christelijk-historische raadsleden van Rotterdam hadden de gewoonte om voor de vergadering de agenda van de zitting te bespreken. Volgens De Geer ging het niet om het vastleggen van stemmen of partijbinding. Het was slechts een 'wederzijdse oriëntatie'.[21] "In waarlijk principiële kwesties bevorderde het echter in de regel eenstemmigheid, al bleef verschil van mening mogelijk."

Al in zijn maidenspeech – over de verhoging van salarissen bij het openbaar onderwijs in Rotterdam – week De Geer af van de lijn die zowel antirevolutionaire raadsleden als die van zijn eigen groep hadden uitgezet. In Rotterdam was het salaris van onderwijzers op bepaalde openbare scholen lager dan op die van het bijzonder onderwijs. Het college van B en W wilde die verschillen weghalen en daar was De Geer het mee eens, hoewel hij geen voorstander van het openbaar onderwijs was. "Ik wens het openbaar onderwijs te beschouwen als een lastig heer, waaraan ik slechts mijn wettelijke tienden breng; maar ik wens de openbare onderwijzers te beschouwen als ambtenaren van gelijke beweging en op gelijke onbevoordeelde behandeling recht hebbend als andere ambtenaren."[22] Christelijk-historische en antirevolutionaire leden noemden dit een 'chique standpunt' van De Geer, maar bleven erbij dat het stelsel was gebaseerd op een onrechtmatigheid – het ontbreken van een gelijke behandeling van openbaar en vrij onderwijs – en dus waren zij tegen de verhoging van het salaris.

Dezelfde principiële houding kwam kort daarop naar boven bij de subsidiëring van bijzondere bewaarscholen. Nu was De Geer een verklaard tegenstander van het verschijnsel bewaarschool, voor de opvang van kinderen die te jong zijn voor de lagere school, omdat hij vond dat moeders zelf hun kinderen moesten opvangen. Maar gegeven het feit dat er openbare bewaarscholen waren die subsidie van de gemeente kregen, kon het volgens De Geer niet anders dat ook bijzondere bewaarscholen daarop recht hadden.[23] De motie werd aangenomen. Hoewel de schoolstrijd bepaald nog niet was afgelopen, zagen ook de liberale raadsleden de rechtvaardigheid van de rechtse wens in. De rede die hij in de raad hield wilde hij 35 jaar later in zijn herdenkingsboek hebben, omdat hij de aanvaarding van zijn motie in een liberale raad had ervaren als een 'evenement'.[24]

De Rotterdamse raad telde aan het begin van de 20ste eeuw 45 leden en de grote meerderheid daarvan was van liberalen huize. In de Rotterdamse historische reeks 'Als de dag

van gisteren' stond dat in die tijd 'boze tongen beweerden' dat politieke beslissingen niet in de raadszaal aan de Kaasmarkt, maar in Sociëteit Amicitia aan het Beursplein werden uitgebroed. Vooraanstaande Rotterdammers richtten de sociëteit in 1800 op.[25] Uit geschriften en pamfletten uit die tijd komt naar voren dat veel gemeentelijke besluiten op die plek werden voorgekookt. Bijna alle kiesverenigingen van de stad vergaderden in deze sociëteit.[26]

De Rotterdamse raad bleef gedurende het lidmaatschap van De Geer, tot 1908, een liberaal bolwerk met katholieke accenten. Het college van en B en W telde in die jaren drie liberale en een katholieke wethouder. Burgemeester F.B. s' Jacob was een liberaal, 'een regent van de oude stempel', in de woorden van De Geer.[27] De mannen die per jaar meer dan 50 gulden belasting betaalden mochten stemmen voor de gemeenteraad. In de negentiende eeuw bepaalde tussen de drie en de zes procent van de Rotterdamse mannen wie in de raad kwam. Verruiming van het kiesrecht leidde onmiddellijk tot andere verhoudingen in de raad, in het voordeel van de rechtse partijen. Maar pas in 1908 'wankelde' die liberale meerderheid toen de christelijke partijen erin slaagden een meerderheid te krijgen voor een verbod van de Rotterdamse kermis. In 1910 maakte de eerste antirevolutionaire wethouder, A. de Jong, zijn opwachting in het Rotterdamse college.

In de raadszaal zat De Geer naast S. van den Bergh, een pionier uit de margarine-industrie in Rotterdam. Zijn familie verplaatste het bedrijf in 1891 uit Oss naar een nieuwe fabriek aan de Nassaukade in Rotterdam.[28] Maar het meest had De Geer aan een andere buurman, de reeds genoemde B.J. Gerretson. Hij was eigenaar van een fabriek in lakken en vernissen in de stad, die door zijn vader was opgericht. Hij zat al jaren in de raad en was in de begintijd de 'loods en gids' voor De Geer.[29] "Wij begrepen elkaar", schreef De Geer over hem. In tegenstelling tot elders in het land waren de volgelingen van Lohman in Rotterdam niet afkomstig uit de rangen van de adel. De hoogste stand in Rotterdam bestond grotendeels uit vooraanstaande figuren uit het bedrijfsleven.[30]

Een voorstel dat De Geer verschillende keren uitvoerig in de raad aan de orde stelde, ging over de verhoging van de maximale klassengrootte in het lager onderwijs. Hij kwam voor het eerst met dit idee bij de begrotingsbehandeling in 1903. De stad zat in financiële problemen en was hard op zoek naar bezuinigingsmogelijkheden. De Geer stelde voor om net als in Amsterdam de klassengrootte te verhogen van 36 naar 42 'of iets dergelijks'. "Een klein aantal is nuttig maar niet noodzakelijk", meende De Geer.[31] Het handhaven van kleine klassen paste volgens hem niet voor wie krap in de financiën zit. Hij begreep niet waarom de katholieke wethouder J. Drost zo 'dogmatisch' vasthield aan het 'buitengewoon royale' getal van 36 kinderen per klas. De wethouder maakte hem duidelijk dat Rotterdam 'trots' was op de kleinste klassen van het land en dat een verhoging van het aantal leerlingen in een klas ten koste zou gaan van de kwaliteit. De raad steunde de wethouder. Een jaar later, toen de maximale klassengrootte in Rotterdam inmiddels niet meer op 36 maar op 38 leerlingen stond, stelde De Geer het punt weer aan de orde. In Amsterdam schommelde dit aantal tussen 42 en 46. In Rotterdam was er volgens hem sprake van een 'luxe' situatie, een luxe die de stad zich niet kon veroorloven. De Geer zou nog een derde keer zijn stokpaardje berijden in 1905, waarbij hij zelfs het onderwijs in Pruisen erbij sleepte. Hoewel de klassen meer dan 40 kinderen telden was het onderwijs

daar zo goed dat 'men in 1870 zei dat de Pruisische schoolmeesters de oorlog hadden gewonnen'. De raad bleef ongevoelig voor zijn argumenten.[32]

Opmerkelijk was De Geers verzet tegen pogingen in de stad Rotterdam zoveel mogelijk kinderen naar het voortgezet onderwijs te laten gaan. In een debat verdedigde hij de stelling dat ouders die niet in staat waren om het schoolgeld voor een middelbare school te betalen, kinderen dan van school moesten halen. Dit uitgesproken behoudende standpunt is verre van representatief voor De Geer. "Anders dan lager onderwijs is middelbaar onderwijs geen levensbehoefte. Tot op zekere hoogte is middelbaar onderwijs een luxe, waarvan alleen zij gebruik moeten maken die het zich kunnen veroorloven".[33] Het was goed dat ouders niet het volle pond hoefden te betalen, zodat zoveel mogelijk kinderen naar het middelbaar onderwijs gingen. De Geer vond het bedrag van 30 gulden per jaar echter 'belachelijk laag', zeker voor de hogere vormen van middelbaar onderwijs, zoals de HBS. Volgens hem schiep het onderwijs op die manier een 'halfwetenschappelijk proletariaat' en dat was vooral vervelend voor die mensen zelf. "Met de verbetering van de vakscholen die wij nastreven bestaat er minder reden dan ooit om kunstmatig deze toeloop naar het middelbaar onderwijs te bevorderen. Veel beter is het flinke vakmannen te kweken dan de mensen te verleiden om te vliegen boven hunner kracht."

Liberale raadsleden waren dat niet met De Geer eens. Volgens raadslid Ferares jr. konden vooral mensen met een administratieve functie niet meer volstaan met louter lagere school als opleiding. Daar moesten minstens drie jaar HBS bijkomen. Liberaal Visser was ontdaan over de opmerkingen van De Geer als zou een HBS-opleiding voor arme mensen 'luxe' zijn. Zelfs in de rechtervleugel stond De Geer met zijn mening alleen. Antirevolutionair W.B. van Staveren vond dat de weg naar de HBS open moest liggen als het verstand van een kind dat toeliet en de ouders dat graag wilden. De raad besloot een ruime tegemoetkoming te geven aan ouders die het schoolgeld niet konden opbrengen. Waarom De Geer dit conservatieve standpunt innam is niet helder. Over het algemeen was hij juist een voorstander van emancipatie.

De Geer boekte ook successen in de Rotterdamse raad. In september 1904 stuurde het Rotterdamse college het plan naar de raad om kinderen uit arme gezinnen schoolvoeding en schoeisel zoals klompen te geven. Uit rapporten bleek dat veel kinderen in Rotterdam in hartje winter uitgehongerd, gehuld in een paar lompen en blootsvoets in de klas verschenen. Met een gevulde maag en schoeisel aan de voeten zouden volgens de bestuurders deze leerlingen beter in staat zijn om het onderwijs te volgen. Bovendien hoopten B en W dat met deze goederen het spijbelen, een ander nijpend probleem in het onderwijs, teruggedrongen zou kunnen worden. De Geer was van het verstrekken van goederen in natura door de gemeente een principieel tegenstander. Het schenken van goederen kwam neer op het verlenen van armenzorg en die taak hoorde volgens hem niet in eerste instantie bij de overheid te liggen maar bij particuliere instanties, zoals de kerk. De overheid moest aanvullen daar waar het particulier initiatief tekortschoot. Volgens De Geer werkte overheidshulp aan kinderen juist 'pauperisme' in de hand, omdat de hulp de suggestie wekte dat er een 'recht is op onderhoud uit de publieke kas' en de prikkel weghaalde om voor deze zaken te werken. Hij vreesde daarnaast dat met deze hulp 'kinderen van staat' zouden ontstaan. Publieke armenzorg hoorde zich al-

leen te richten op het gezinshoofd. “Kinderen moeten niet bijeengebracht worden in een staatsopvoedingsplaats, waar zij door de Staat te ruste worden gelegd, gevoed en gekleed. (...) Met een zelfde redenering kun je uitkomen bij gemeentelijke schoolbaden, schoolbedden en schoolwoningen.”[34]

SDAP’ers lieten De Geer wel eens weten dat hij geen idee had hoe de werkelijkheid aan de onderkant van de samenleving eruit zag, hoe sommige gezinnen functioneerden met een vader die aan de drank was. Maar De Geer stond in zijn zienswijze niet alleen in de raad. Leden van de antirevolutionaire fractie gingen zelfs een stapje verder in hun verzet tegen het plan om behoeftige kinderen klompen en eten te geven. Zij verwachtten dat gezinnen totaal ontwricht zouden worden door het collegevoorstel. Daarnaast zou het plan de deur naar misbruik wijd openzetten. “Ouders leren hun kinderen liegen om voor brood en klompen in aanmerking te komen”, stelde antirevolutionair A. de Jong. Liberaal J. Hudig wierp het denkbeeld dat de gemeente het gezin wilde ‘desorganiseren’ verre van zich. Natuurlijk was er volgens Hudig een kans op misbruik, maar het stelsel dat iedereen maar voor zichzelf moest zorgen, daar zette hij zich tegen af. Over het misbruik zei De Klerk van de Algemeen Vrijzinnige Partij dat er ‘altijd slechte mensen zijn geweest’, maar dat dit ‘geen argument is om kinderen die geen schuld hebben aan hun armoede, gebrek te laten lijden, zo dat zij niet naar school kunnen’.

De Geer kwam vervolgens met een compromis. Hij stelde in een motie voor dat de overheid voor dit doel subsidies gaf aan particuliere instellingen die vervolgens kleding en brood op scholen uitdeelden aan kinderen die dat nodig hadden. De vrijzinnigen in de raad kregen zo hun zin dat de duizenden Rotterdamse straatschoffies een snee brood en klompen kregen, zonder dat dit rechtstreeks uit de ruif van de overheid kwam, waartegen de christelijke partijen zo gekant waren. De liberale wethouder S. Muller Hzn. verzette zich tegen de motie van De Geer. Hij vond dat hij zo geen controle had op de uitvoering van de regeling door vereniging en particulieren. Het geld kon naar brood en klompen gaan, maar ook naar andere zaken. Hij wilde dat bij de scholen zelf neerleggen. Maar dat verzet baatte niet. De katholieke raadsleden schoven naar de kant van de protestantse partijen en de motie werd met 23 tegen 14 stemmen aangenomen.

Een andere overwinning in de raad boekte hij met de prostitutiebestrijding in de Rotterdamse haven. De kwestie ging over de vraag of de verplichte medische keuring van prostituees moest worden afgeschaft, zoals christelijke partijen met een motie wilden bewerkstelligen.[35] Het was een debat dat vele dagen in beslag nam en waarvan een liberaal raadslid eigenlijk wilde dat het achter gesloten deuren plaats zou vinden vanwege de gedetailleerde medische rapporten die ter tafel kwamen, die niet geschikt waren voor publicatie. De christelijke partijen wezen dat voorstel af. Zij wilden juist dat kranten hun strijd tegen het zedelijk bederf breed zouden uitmeten.

De liberalen redeneerden in dit vraagstuk heel pragmatisch. Als een arts bij een prostituee een geslachtsziekte constateerde dan mocht zij dertig dagen niet werken. Dat betekende dat zij dertig dagen geen mannen kon infecteren die dat weer konden overbrengen op andere vrouwen, enzovoort. Dat beleid wierp zijn vruchten af in de zin dat de gezondheidstoestand van hoeren die rond de haven werkten na een paar jaar zichtbaar vooruitging.[36] De keerzijde van dit beleid was dat de gemeente met de controles en medi-

sche begeleiding de bedrijfstak tussen de regels door erkende, gedoogde en 'legaliseerde'. Dat liberalen dit nadeel voor lief namen verbaasde De Geer totaal. "Heeft die spreker dan helemaal geen oog voor de grote zedelijke winst, die behaald wordt, wanneer de overheid niet langer vergoelijkend en wijdend haar hand over de prostitutie houdt uitgestrekt."[37] De Geer vond, net als de andere confessionelen in de raad, dat het nodige was af te dingen op de medische rapporten die aantoonden dat het aantal geslachtziekten was afgenomen. Een meerderheid schaarde zich achter de motie van De Geer die vroeg om afschaffing van de verplichte medische keuring van prostituees.

Een van zijn laatste wapenfeiten in de Rotterdamse gemeenteraad ging over het verlenen van gedwongen ontslag aan gehuwde onderwijzeressen. De Geer verdedigde het standpunt van B en W dat gedwongen ontslag noodzakelijk was, en dat was een geaccepteerd standpunt bij christelijke partijen. "Waarom zou de overheid als werkgever niet kunnen zeggen: ik wil geen gehuwde vrouw als onderwijzeres omdat dat schade toebrengt aan haar en haar gezin, hetgeen in de regel het geval is."[38] Maar daarna ging hij verder. "Ik ben er zeer voor om aan de vrouw, voorzover zij niet gehuwd is, verschillende terreinen te effenen die zij vroeger niet had en ook om aan de gehuwde vrouw de baan vrij te laten welke zij kan betreden naast haar roeping en haar plichtsbetrachting tegenover het gezin." Een betaalde baan was niet te combineren met het gezin. Maar bepaalde vormen van zorg voor bijvoorbeeld ouders of ander vrijwilligerswerk, moest de getrouwde vrouw kunnen uitvoeren. De Geer sprak in dat debat over de 'gezonde kern in het feminisme'. Of dat echt de kern was laten we in het midden, maar hij wilde daarmee zeggen dat hij het feminisme niet over de hele linie verwierp.

Op 20 februari 1908 eindigde het lidmaatschap van De Geer van de Rotterdamse raad. Hij was een week daarvoor benoemd tot lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, een functie die niet mag worden gecombineerd met een raadslidmaatschap.

De zeven jaar in de Rotterdamse raad overziende lijkt het erop dat De Geer zich vrijwel altijd aan de partijlijn van de christelijk-historischen conformeerde. Alleen bij zijn maidenspeech week hij hiervan af. Bij onderwerpen als sociale zaken, waarbij hij vaak het woord voerde, stemde hij bij wijze van spreken zoals Lohman gestemd zou hebben: conservatief, voor individuele vrijheid en tegen staatsbemoeienis. Van Lohman werd gezegd dat hij eigenlijk thuishoorde bij de vrij-liberalen. Ook Elout constateerde in 1913 die grote aantrekkingskracht tussen de vrij-liberalen en de christelijk-historischen: "de voorstanders van persoonlijke vrijheid en van klassenevenwicht".[39] En met dat laatste bedoelde Elout dat beide partijen bevreesd waren dat de arbeidersklasse met algemeen kiesrecht zou gaan overheersen.

In zijn raadsperiode schikte De Geer zich in het denken in standen, dat bij zijn partij gemeengoed was. Dat bleek bij het debat over de subsidie voor onderwijs aan kinderen met minder draagkrachtige ouders, waarbij hij meende dat hoger onderwijs voor arbeiderskinderen 'luxe' was. Maar ook omarmde hij het idee dat te veel staatsingrijpen slecht voor de samenleving was en dat staatshulp de prikkel weghaalde om voor eten te werken. In de raad zei De Geer: "Armoede is geen schande. De mens moet niet worden beoordeeld op wat hij heeft maar naar wat hij is."[40] In *De Nederlander* verzette hij zich tegen het minimumloon omdat dit regelrecht leidde naar een socialistische staat.[41] De uit-

spraken in zijn laatste optreden sloten goed aan bij de stelling die hij in 1901 verwoordde in zijn essay in *Onze Eeuw*, namelijk, dat ook de vrouw burgerrechten had en naar het gymnasium mocht als zij daar de capaciteiten voor had. We constateerden al eerder dat De Geer in dat essay zich stoutmoediger voordeed dan in zijn andere publicaties, zoals in *De Nederlander*. Het lijkt erop dat De Geer in 1908, aan het eind van zijn raadsperiode, de draad van *Onze Eeuw* weer oppakte en een geluid liet horen dat niet helemaal overeenkwam met dat van de christelijk-historischen.

Sociaal-democraat Hendrik Spiekman

Het rommelde in Nederland al vanaf 1886 op arbeidsgebied. Maar in 1903 sloeg de vlam opnieuw in de pan doordat een staking van Amsterdamse havenarbeiders escaleerde. De spoorwegbedrijven stelden voor om boten door spoorwegwerkers te laten lossen. De spoorwegmensen kregen van de vakbond de oproep dergelijk 'onderkruiperarbeid' niet te doen. Vervolgens brak er een staking uit op het Amsterdamse spoorwegemplacement die zich als een olievlek verspreidde naar andere stations. Het land, dat toen behoorlijk afhankelijk was van het spoorvervoer, lag door de staking plat. De regering-Kuyper zag zich genoodzaakt om twee lichtingen van de militie onder de wapenen te roepen om de nood bij de spoorwegen te lenigen. Daarnaast kwam zij met een zogeheten dwangwet, die in arbeiderskringen beter bekend werd onder de naam 'worgwet'. Kuyper wilde onder meer stakingen strafbaar stellen. Dit deed de gemoederen bij vakbondsleden hoog oplopen, wat leidde tot een tweede spoorwegstaking.

In deze hectische tijd bezocht De Geer in Rotterdam een gecombineerde bijeenkomst van socialisten en communisten om daar mee te doen aan het 'vrije debat' over de ontslagen stakers, waar het niet zachtzinnig aan toeging.[42] De Geer liet zich, naar eigen zeggen, bij deze discussie in het hol van de leeuw niet onbetuigd en verdedigde de keuzes van het kabinet-Kuyper die in SDAP-kringen hartgrondig werden verafschuwd. Mensen uit aristocratische kringen zullen van de handelswijze van De Geer, die niet geheel van gevaar was ontbloot, vreemd hebben opgekeken. Een gebrek aan durf was hem hier niet te ontzeggen. Of was hij gewoon een beetje blind voor de risico's die hij nam? Direct na afloop van de bijeenkomst werd De Geer aangeschoten door Hendrik Spiekman, die hem aan de arm de zaal uittrok en vervolgens door de achterdeur van het pand naar buiten loodste. Spiekman was ervan overtuigd dat zijn mederaadslid op straat het gevaar liep om gemolesteerd te worden.

De bezorgdheid van Spiekman voor De Geer kwam niet uit de lucht vallen. Zij konden goed met elkaar overweg. Spiekman was de eerste sociaal-democraat met wie De Geer te maken kreeg in een publiek college. Zij waren beiden in 1901 in de Rotterdamse raad gekozen. Twee dagen na de verkiezingen stond in *De Nederlander* in een stuk, hoogstwaarschijnlijk geschreven door De Geer, dat Spiekman van verschillende kanten bij zijn verkiezing hulp had gekregen. De krant kende een oud-liberaal die zijn kandidatuur financieel warm had ondersteund. "Erkend moet dat de socialistische strooibiljetten dit alles makkelijk maakten. Ze waren gematigd, fatsoenlijk, bijna nederig gesteld. (...) Ook op de meeting waar de heer Spiekman sprak werd grote matiging betracht. Op zakelijke

wijs werden enige kwesties behandeld, zonder de gewone verdachtmaking van kwade trouw."[43] Maar geheel gerust was de schrijver van het stuk in *De Nederlander* er niet op. De strooibiljetten en de stukken van Spiekman in *Het Volk* verschilden van elkaar als 'licht en duisternis'.

De Geer leerde Spiekman, die van beroep letterzetter was, in de raad en later in de Tweede Kamer goed kennen en bewaarde uitstekende herinneringen aan hem. In zijn memoires herinnerde De Geer eraan dat hij met Spiekman meermalen scherp in debat was getreden zonder dat dit de 'wederzijdse waardering' schaadde. Zo ruzieden zij over kleine dingen, zoals de vraag of 1 mei een nationale feestdag moest worden of niet. Hard ging het eraan toe als onderwerpen als armoedebeleid of schoolgeld op de agenda stonden. Zij waren het ook vaak met elkaar eens. Zo sloten zij zich samen aan bij een verzoek uit de burgerij aan het college van B en W om meer te doen aan drankbestrijding. Het liberale college met katholiek randje voelde daar niets voor, maar vond Spiekman en De Geer tegenover zich. Ook vonden de heren elkaar op het punt om de jaarlijkse kermis in Rotterdam af te schaffen en te vervangen door andere feestelijkheden.

Zo rond de eeuwwisseling was het niet vanzelfsprekend dat een aristocraat van christelijk-historischen huize zo nauw samenwerkte met een sociaal-democraat die overdag in een drukkerij werkte. Zonder twijfel leidde dit bij De Geers fractiegenoten tot scheve ogen. In het verlengde van zijn samenwerking met Spiekman lag zijn kijk op vakbonden. Ter gelegenheid van de oprichting van de CHP hield hij als lid van het hoofdbestuur een stevig pleidooi voor de oprichting van een vakbeweging. Hoewel de partij met veel leden uit de hogere standen niets moest hebben van vakbonden betoogde De Geer in 1904 echter dat deze organisaties instrument zouden kunnen zijn waardoor de arbeider een gelijkwaardige medecontractant wordt van de werkgevers. "De vakorganisatie hangt samen met een opschuiving van de ene klasse naar een hogere plaats aan de levenstafel. Zulk een sociale evolutie heeft niets afkeurenswaardigs."[44]

Eindelijk getrouwd

Dirk de Geer had de gewoonte om in zijn dagboek veel aandacht te schenken aan zijn omgang met vrouwen. Elk teken dat hij van een vrouw kreeg belandde in het schrift met daarbij de aantekening of het knikje of de glimlach allerliefst was of niet. De Geer tobde wat af over de vraag met welke vrouw hij in het huwelijk moest treden. Zo was hij op zijn twintigste 'smoorverliefd' op Jeane Sprenger en maakte hij een tijd door van 'ongekend geluk'. Tegelijkertijd ontmoette De Geer Jetty Couvée en vroeg hij zich af of hij met haar moest trouwen. "Neen, want zij is een verrukkelijke bloem, maar ik heb een boom nodig", concludeerde hij in zijn dagboek.

Bij het Leger des Heils zag hij op 22-jarige leeftijd een meisje dat hij en zijn vrienden 't Zusje noemden, maar dat waarschijnlijk niet haar echte naam was. Dat meisje sprak hij op een gegeven moment aan en daarover noteerde hij in zijn dagboek: "Als vrucht van Zaterdagavondgesprek met 't Zusje tot inzicht gekomen hoe iedere minuut besteed moet." Twee weken later schreef hij: "Ongelukkig! Naar Torenberg. Heerlijk mooi weer. Tot resultaat gekomen dat zusje mij niet scheiden moet van God, maar dat ik haar uit

Gods hand moest ontvangen (of opgeven)". Op een dag was 't Zusje niet meer aanwezig bij de bijeenkomsten van het Leger: "Zusje verdwenen!" Twee jaar later stond in het dagboek: "Heilsleger Den Haag op 't Spui. 't Zusje is daar! Karel (Kan) zegt me dat ze het is. Ik spreek haar bij de uitgang. Na 2 jaren! Allercharmantst! Een lieflijk ogenblik. Dien avond doorkruiste mijn ziel de klacht: O stand! Stand! (Waarom scheidt gij de mensen?)"

In de eerste jaren dat hij in Rotterdam woonde ontbraken romantische verwijzingen naar vrouwen. Kennelijk had hij het daarvoor te druk bij *De Nederlander*. In die periode kon De Geer aanvankelijk zijn draai voor zijn persoonlijk leven niet vinden. Rond het pinksterweekend in juni 1896 schreef hij dat hij blij was om thuis te zijn. Bij *De Nederlander* in Rotterdam leefde hij te veel in een isolement. "Ik heb het gevoel dat ik buiten het leven sta." Op het religieuze vlak maakte hij een worstelende indruk. "Heilig met Jezus te leven, dat is mijn hoogste genot, niet naar de aarde te streven, maar alleen maar mijn God." Om uit dat isolement te breken ging hij eten bij families die bevriend waren met zijn ouders. Vooral bezocht De Geer de familie van Jacob Voorhoeve. De families kenden elkaar van vakanties die zij doorbrachten in de buurt van De Steeg op de Veluwe.[45] Voorouders van Jacob Voorhoeve bouwden een florerende handel op in effecten en de verkoop van verzekeringen. De familie had in De Steeg een tweede huis en woonde in een kapitale villa aan de Rotterdamse Westersingel. De vader, Jacob Voorhoeve H.Czn., had binnen de antirevolutionaire beweging halverwege de negentiende eeuw een grote naam.[46]

Tijdens diners bij de Voorhoeve-familie, die in een statig pand aan de Glashaven woonde, raakte De Geer vanzelf bevriend met de twee dochters, Anna en Elly. Met die twee vrouwen trok hij in de jaren daarna veel op; zij bezochten samen een orgelconcert en een bijeenkomst van het Leger des Heils, gingen roeien en speelden tennis. In november 1896 schreef hij over Elly: "Twijfel of ik hoofd van Elly niet op hol heb gebracht. Ik genoot zeer van haar, maar kan toch niet met haar trouwen." Het is onduidelijk waarom hij niet met Elly kon trouwen. Van standsverschil was niet echt sprake. Aan een huwelijk met Anna Voorhoeve dacht De Geer ook niet, zij trad rond die tijd toe tot het Leger des Heils.

Een jaar later beleefde hij een teleurstelling rond een zekere Marietje van Hoogstraten. Op haar werd De Geer verliefd, maar onbekende gebeurtenissen gooiden roet in het eten. Hoe het precies zat weten we niet, omdat verschillende pagina's uit het dagboek zijn verwijderd. De Geer was diep bedroefd. Op zijn verjaardag had deze vrouw aan zijn vriend gevraagd om hem te feliciteren en daarop direct laten volgen: 'doe het ook maar niet'. In zijn dagboek noemde hij dit 'bitter pijnlijk'.

In de jaren daarna bleef hij veel omgaan met Elly en uiteindelijk kreeg De Geer enige gevoelens van verliefdheid. In de zomer van 1901 heeft hij haar waarschijnlijk, ook hier ontbreken pagina's in zijn dagboek, ten huwelijk gevraagd. Op 6 oktober schreef De Geer: "Elly was allerliefst zonder hoop te geven. Dankbaar maar weemoedig ga ik naar huis." Twee weken later noteerde hij: "Met mijnheer Voorhoeve (die het volgens Elly alléén weet) over gesproken en gevraagd of ik nog aan huis zou komen." Voorhoeve reageerde kennelijk positief, want in de maanden daarna kwam De Geer als vanouds bij de familie dineren. En toen kwam het toch nog goed. Want behalve Anna en Elly had het echtpaar Voorhoeve nog een derde dochter, Ria. Deze vrouw – zij was op dat moment

Ria de Geer-Voorhoeve met Heddy op schoot. Circa 1907. Nationaal Archief.

20 jaar – kwam in 1903 in beeld bij Dirk de Geer. Ria woonde nog thuis en het is onduidelijk of zij op dat moment een opleiding volgde of ergens werkte. Na enkele maanden van wandelen en gesprekken schreef hij: "Wij komen dichter bij elkaar; dat voel ik." Maar hij bleef lange tijd tussen hoop en vrees leven. Op het ene moment spraken zij over de kerk en over het leeftijdsverschil tussen hen (12 jaar) en op het andere moment noteerde hij: "Ria gereserveerd, weinig hoop." Uiteindelijk vroeg hij haar ten huwelijk en kreeg hij een briefje met het verzoek om het antwoord bij haar te komen halen.[47]

Op 11 augustus 1904 zegende Lodewijk de Geer in de Grote Kerk in Rotterdam het huwelijk van zijn zoon en Ria Voorhoeve in. Dirk was toen 33 jaar. Voor die tijd een hoge leeftijd om te huwen. Dat gold voor vrouwen meer nog dan voor mannen. Vrouwen die op hun 35ste nog niet verloofd waren, konden een huwelijk wel vergeten. Maar ook mannen uit de burgerij dienden omstreeks hun 30ste getrouwd te zijn.[48] In Zeeland kregen vrijgezelle mannen van dertig de 'ossenwei' aangeboden, een symbolische castratie.

De huwelijksreis ging naar Duitsland en Zwitserland. Daarna trokken de twee in een huis aan de Spoorsingel in Rotterdam. Vanaf de trouwdag werden notities in het dagboek zeer spaarzaam. Van 1905 vond hij alleen de geboorte van het eerste kind Heddy en de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen belangwekkend genoeg voor zijn dagboek.

Overleden familieleden

Op 18 september 1902 overleed de moeder van Dirk de Geer, Petronella Elisabeth Beckeringh, op 62-jarige leeftijd aan de gevolgen van kanker na een kort ziekbed. "Sterven van ma", schreef De Geer daarover in zijn dagboek. Uit niets blijkt dat het overlijden van zijn moeder hem veel verdriet deed.

Wat voor een vrouw zij was is niet bekend. Al haar werkzaamheden verrichtte de moeder van Dirk de Geer, zoals bijna alle vrouwen in de 19de eeuw, in huis. Naar buiten toe waren zij niet actief, niet in de kerk of in de politiek. Zij speelden alleen op de achtergrond een rol. We moeten het doen met een fragment in de necrologie van Lodewijk de Geer in het blad *De Schatkamer*.[49] De moeder van De Geer noemt de schrijver een 'hoogst begaafde Christin'. "Zoo rustig en eenvoudig, vriendin van het beschouwende leven, die wist te spreken met den Heer om straks in de praktijk des levens van den Heer te spreken."

Veel meer indruk op De Geer moet de gewelddadige dood van zijn broer Lodewijk in 1904 hebben gemaakt.[50] Lodewijk werd twee jaar na Dirk geboren, in 1872. Hij koos na de middelbare school voor de studie theologie en werd in 1899 in Losser als predikant bevestigd. Hij was niet getrouwd en woonde met een huishoudster in de hervormde pastorie van het Overijsselse plaatsje. Na een paar jaar nam hij een jongen in huis, de 17-jarige Jan Posthumus, met de bedoeling dat hij geheel als kind zou worden aangenomen en opgevoed door De Geer. Hij had de vader van de jongen een geldbedrag gegeven op voorwaarde dat deze volkomen afstand zou doen van zijn rechten. Dit werd vastgelegd in een notariële akte.

In juni 1902 was er een 'vervelend voorval' met enkele lidmaten van de kerk die De Geer hadden bedreigd en uitgescholden, waarom bleef onduidelijk. Dit voorval zat hem kennelijk zo dwars dat hij zijn ambt als predikant neerlegde en Losser verliet. Begin 1903 kwam hij echter weer terug en werd 'weder' beroepen. In de tussentijd, was de jongen volgens De Geer onhandelbaar geworden. Hij had De Geer met een mes bedreigd en gaf hem later nog een klap. Dat kwam Posthumus op een gevangenisstraf te staan, maar De Geer nam hem daarna weer in huis. Dat ging niet lang goed. De kerkenraad en andere gemeenteleden waarschuwden De Geer verschillende keren om zich niet meer met Posthumus in te laten, omdat hij uit een gezin kwam dat niet bepaald goed stond aangeschreven. De jongen beschuldigde De Geer van heel veel dingen, zoals poging tot vergiftiging. Het classicaal bestuur onderzocht in een door gemeenteleden aangespannen tuchtprocedure de beschuldigingen en sprak de dominee vrij omdat het wettig en overtuigend bewijs niet was geleverd. Hiermee was voor De Geer de kou nog niet uit de lucht. Hoewel vrijgesproken, schreef hij daarna nog twee open brieven als 'rechtvaardigingsschrift'. De Geer liet deze epistels drukken en in Losser huis-aan-huis verspreiden met het doel om zijn naam verder te zuiveren. Kennelijk had dat een averechts effect, want de geruchten werden daardoor juist aangewakkerd.

Volgens *De Twentsche Courant* van 3 september 1904 stond Jan Posthumus 's ochtends op de tram te wachten om naar zijn werk te gaan toen 'eensklaps uit enige struiken' dominee De Geer tevoorschijn kwam. Hij schoot Posthumus eerst door zijn hart en daarna in zijn hoofd. Vervolgens rende hij weg en riep 'moord!, moord!' en wierp zich voor de tram. De trambestuurder stopte echter tijdig het voertuig waarop De Geer opstond, de loop in zijn mond stak en zich van het leven beroofde. De echte oorzaak van deze tragische en schokkende gebeurtenis is nooit opgehelderd. De dader was dood en daarmee was de zaak gesloten. Voor de familie De Geer moet deze affaire een enorme klap zijn geweest. Het dagboek vermeldt over deze affaire niets. Dirk de Geer was op het moment van het drama op huwelijksreis in Duitsland en Zwitserland. Ook later is hij op de dood van zijn broer nooit teruggekomen.

Veel later verloor De Geer nog een broer door een bijzondere omstandigheid. Barthold (1875) kwam in 1918 om bij het spoorwegongeluk in Weesp, waarbij 41 mensen het leven lieten. Het was tot 1962 het ernstigste spoorwegongeval in Nederland. Barthold was notaris in Baarn en liet vijf kinderen achter. De Geer werd van die kinderen voogd. Wat dat voor De Geer in de praktijk betekende is nooit duidelijk geworden.

Lid van Provinciale Staten

In de inleiding van zijn boek *Geschiedenis der Provinciale Staten van Zuid-Holland 1850-1914* schreef Harm van Riel, vele jaren senator voor de VVD en daarnaast bestuurder van de provincie Zuid-Holland, dat in dit gekozen college zelden iets gebeurde dat ook maar zweemde naar partijpolitiek.[51] "Zelfs over de onderwijskwestie, die zo zeer de gemoederen beroerde, werd nauwelijks gesproken." De tegenstelling tussen het liberale blok en de christelijke partijen gaf slechts eenmaal aanleiding tot felle discussies. Dat was in 1889 toen de schoolstrijd doordrong tot de vergaderzaal. In het begin van de vorige eeuw hielden Statenleden hun debatten zakelijk en a-politiek. Zij waren volgens De Geer op het provinciaal belang gericht.[52]

Tot aan de periode waarin De Geer kwam hadden de liberalen een groot overwicht, mede dankzij het censuskiesrecht.[53] Pas in de twintigste eeuw begon de machtsverhouding tussen liberale en confessionele Statenleden in evenwicht te komen. De Geer maakte op 1 juli 1902 namens het district Ridderkerk zijn entree en zou pas achttien jaar later vertrekken vanwege zijn benoeming tot burgemeester van Arnhem. Hij maakte zijn rentree in de staten in 1935, in de tijd dat hij fractievoorzitter van de CHU in de Kamer was.

Achttien jaar lijkt veel maar daarbij moet rekening worden gehouden met het feit dat Provinciale Staten in die tijd normaal gesproken twee keer per jaar vergaderden. Daarnaast waren er buitengewone zittingen, bijvoorbeeld voor de verkiezing van de leden van de Eerste Kamer. Veel tijd was De Geer hiermee niet kwijt, maar dat veranderde in 1908 toen hij lid werd van Gedeputeerde Staten. Tot die tijd nam hij enkele keren in de vergadering het woord. Opmerkelijk was zijn optreden bij het voorstel om vrouwen passief kiesrecht te geven bij het Hoogheemraadschap van de Zwijndrechtse Waard. Statenlid Visser van IJzendoorn wilde de woorden 'van het mannelijk geslacht' uit het reglement verwijderen. De Geer steunde dit voorstel. "Welk bezwaar kan er tegen bestaan dat in dit reglement de vrouw, die in andere opzichten de vereiste eigenschappen heeft, even goed benoembaar wordt verklaard als de man. (...) Tot het uitsluiten bij voorbaat van elke vrouw, bestaat mijns inziens op dit terrein geen voldoende reden."[54] Het voorstel werd wel verworpen.

In dezelfde Statenvergadering diende De Geer een voorstel in over twee kwartjes. Het ging om een afronding van de subsidie voor een ambachtsschool in Bodegraven. Gedeputeerde Staten stelden voor om het bedrag naar boven af te ronden. Volgens De Geer was die afronding naar boven in strijd met het wettelijk voorschrift, omdat de subsidie daardoor het gestelde maximum overschreed. Hij stelde voor om het bedrag naar beneden af te ronden. Het lijkt onwaarschijnlijk dat een politicus voor twee kwartjes in de pen klom voor een motie. Naar de letter van de wet had De Geer gelijk maar toch verwierpen de Staten met een ruime meerderheid zijn voorstel.[55]

De Christelijk-Historische Partij

In 1903 kreeg de fusie tussen de Vrij-antirevolutionairen van Lohman en de Christelijk-Historische Kiezersbond van De Visser officieel zijn beslag. In het vorige hoofdstuk

werd al duidelijk dat de samensmelting van *De Nederlander* met *Het Nederlandsch Dagblad* in oktober 1901 een belangrijk voorteken hiervan was.[56] Volgens Van Spanning maakte op de dag dat de krantenfusie bekend werd, de nieuwe redactie de hoofdlijnen van haar beleid bekend. Dit stuk bevatte diverse elementen die twee jaar later in het program van de CH-partij terug te vinden waren.[57]

Het initiatief voor de nieuwe partij lag bij de Vrij-antirevolutionairen. In mei 1902 legde Lohman contact met de secretaris van de Kiezersbond en daarna zijn waarschijnlijk de gesprekken begonnen. Vaststaat dat eind augustus van dat jaar Lohman naar De Visser een conceptprogram stuurde. Een probleem vormde nog de vorming van het bestuur. De Kiezersbond wilde dat De Visser voorzitter en Verkouteren secretaris van de nieuwe partij werd. Dat was onacceptabel voor de VAR. De oplossing was de vorming van een hoofdbestuur van zeven leden, drie van de VAR en vier van de CHK, waarbij op elke bijeenkomst van het bestuur een andere voorzitter aangewezen werd. Behalve Lohman, De Visser, Verkouteren en Röell, was ook De Geer hiervan lid. Hoe groot de rol van De Geer bij de totstandkoming van de CHP was, is met weinig zekerheid te zeggen.[58] Hij was in elk geval nauw betrokken bij de overname van *Het Nederlandsch Dagblad*. Bijna zeker had hij de redactie in handen van de 'hoofdlijnen van het redactiebeleid', dat later een fundament werd van de nieuwe partij. Daarnaast vermeldde zijn dagboek in 1902 regelmatig een vergadering met Lohman en Verkouteren.[59]

Tijdens de eerste algemene vergadering van de nieuwe partij zei De Visser dat de protestanten niet met de rooms-katholieken meegingen maar andersom. Dit maakte het af en toe samenwerken met katholieken ongevaarlijk.[60] Al eerder had de Kiezersbond aangegeven 'zittende anti-revolutionaire Kamerleden te helpen herkiezen'.[61] Deze veranderde houding van De Visser maakte de Kiezersbond ook voor De Geer aanvaardbaar. De Geer was anti-papist noch anti-gereformeerd. Hij pleitte juist altijd voor de samenwerking met de christelijke geloofsgenoten en was pleitbezorger van de komst van een 'nationaal christelijk kabinet'. Hoewel De Geer zich over de persoon De Visser nooit direct heeft uitgelaten, wekte hij in het begin van zijn loopbaan wel de indruk gecharmeerd te zijn geweest van de hervormde, ethisch-irenische predikant. Zijn vader en dominee Kan, een invloedrijke man uit zijn jeugd, hadden ook die signatuur.

Wat opvalt in *De Nederlander*, nog voor de fusie van de VAR met de Kiezersbond, is het aantal positieve stukken over De Visser, die hoogstwaarschijnlijk geschreven waren door De Geer.[62] De Visser kreeg veelvuldig een gunstig commentaar. Hij hield een 'uitnemende welsprekende rede', 'wiens talent en beginselvastheid door mannen uit alle partijen worden geroemd' en die 'achteraf zo groot gelijk heeft gekregen' met zijn tegenstem tegen de ongevallenwet.[63] Daarnaast bleek die bewondering ook toen De Visser er in 1905 niet in slaagde zijn Kamerzetel te behouden. De Geer wierp zich volledig in de strijd voor hem toen later een zetel in het district Leiden tussentijds vrijkwam. De Visser won deze verkiezing. Als dank schreef De Visser daarna een brief aan De Geer, waarin hij hem bedankte voor zijn hulp tijdens de verkiezingscampagne en voor het felicitatietelegram.[64] Met name de verdediging van De Geer in *De Nederlander* tegen aanvallen van de kant van ene ds K. Vos ervoer De Visser als hartverwarmend. "Zo meesterlijk, zo waardig." Daarnaast verbaasde De Visser het wel – hij sprak van een 'psychologisch raadsel' – dat De Geer zich in het openbaar herhaaldelijk uitliet over zijn beweegredenen en karakter, ter-

wijl zij elkaar nog nooit in levenden lijve ontmoet hadden. “Dat grenst aan het brutale”, aldus De Visser.

Vele jaren later, in 1913, wilde De Geer De Visser, die niet werd herkozen in zijn district Ommen, nog een keer uit de brand helpen, door zijn zetel aan de predikant af te staan.[65] De Geer had al aan de voorzitter van het district laten weten zijn zetel beschikbaar te willen stellen. De voorzitter adviseerde om tot oktober te wachten, omdat pas dan de vissers uit De Geers district Vlaardingen terug zouden zijn en konden stemmen. De Geer schreef aan De Visser dat hij daarom zijn zetel voorlopig aannam, met de bedoeling om in oktober uit de Kamer te stappen. Daar kwam niets van terecht, waarschijnlijk omdat Lohman daar niets van wilde weten.

Na het ontstaan van de CHP bleef De Geer nog een korte tijd, waarschijnlijk tot 1904, lid van het hoofdbestuur. In 1905 zocht de partij toenadering tot de ‘Bond van Kiesvereenigingen op Christelijk-Historischen Grondslag, in de provincie Friesland’. De partij van theoloog Hoedemaker was minder anti-paaps dan de Kiezersbond. Tevens waren de Friezen conservatiever dan die partij, want de Kiezersbond neigde vaak naar de kant van de liberalen. In 1901 kwam Schokking in de Tweede Kamer voor de Friese CH.

De Geer was lid van de commissie die met de Friese christelijk-historischen gesprekken voerde over nadere samenwerking.[66] In 1907 werd het conceptprogramma van de twee partijen bekend dat aanvankelijk bedoeld was om de misverstanden weg te nemen, maar uiteindelijk de basis werd van de fusie.[67] Een fusiecommissie besprak de reacties op het program en daarvan was De Geer geen lid, onbekend is waarom. De fusie kreeg in 1908 zijn beslag, en de nieuwe partij ging verder onder de naam Christelijk-Historische Unie.

5 De landelijke politiek 1907-1920

Net als zes jaar daarvoor moest Lohman in 1907 druk uitoefenen op Dirk de Geer om de volgende stap in zijn politieke loopbaan te zetten. De reeds bejaarde leider van de christelijk-historischen achtte de tijd gekomen dat de man in wie hij een politiek talent zag, zijn opwachting in de Tweede Kamer maakte. Zo langzamerhand moest er een opvolger komen die de strijd tegen aan de ene kant Kuyper en aan de andere kant de vrijzinnigen, voortzette.

Ook nu reageerde De Geer afhoudend. Hij zag er tegenop om de overstap van de eenmansredactie van *De Nederlander* naar de Tweede Kamer te maken. Veertien jaar had hij op de redactie het rijk alleen gehad. Nu moest hij samenwerken met collega's en onderhandelen met Kamerleden van andere partijen. Ook zou hij in het middelpunt van de belangstelling staan en kritiek krijgen van zijn voormalige collega's.

Strijd om de Schiedamse zetel

Op 20 juni 1907 ontving De Geer een brief van een zekere F.J. Dun uit Overschie, een bestuurslid van de Christelijk-Historische Kiesvereniging.[1] Daarin legde hij uit dat graaf Van Limburg Stirum, Tweede-Kamerlid voor het district Schiedam, sterk overwoog zijn zetel, om persoonlijke redenen, tussentijds op te geven. Dan zouden er nieuwe verkiezingen nodig zijn. Het bestuur van de Schiedamse Christelijk-Historische Kiesvereniging, namens wie Dun de brief schreef, vond dat De Geer de aangewezen kandidaat was om de graaf op te volgen. De Geer had begin 1907 in de regio Schiedam voor de Provinciale-Statenverkiezing campagne gevoerd en daar een uitstekende indruk achtergelaten.

"Ik kan U verzekeren dat Uw kansen uitnemend staan", liet Dun weten. Het bestuur had vergaderd over de beste tijd voor Van Limburg Stirum om terug te treden en unaniem vonden de heren dat dat na de hooitijd in augustus was. Dan hadden ook de boeren tijd om naar de stembus te komen. De Christelijk-Historische Partij had de meeste aanhang in de plattelandsgemeenten rond Schiedam, zoals Overschie, Kethel en Vlaardingen-Ambacht. Dun schatte de kansen voor De Geer hoog in, omdat de christelijk-historischen in Schiedam de vorige verkiezingen hadden gewonnen en dat ook de uitslagen van de partij bij de die zomer gehouden Provinciale Statenverkiezingen goed waren geweest. Dat nam niet weg dat er achter de schermen bepaalde zaken met de andere partijen op een akkoordje moesten worden gegooid. In het districtenstelsel had het niet zoveel zin om op de eigen kandidaat te stemmen als die bij voorbaat kansloos was, want alleen degene die de meerderheid kreeg, was gekozen. Zo ontstond er tussen districten een uitruil

van steunverklaringen. Met de 'roomsen' zat het volgens Dun wel goed, maar met de antirevolutionairen kreeg de CHP heel wat meer te stellen. Zij wilden de zetel opeisen om Kuyper de gelegenheid te geven om weer in de Tweede Kamer terug te keren. Dat de zetel ook daadwerkelijk naar Kuyper zou gaan, daarover wilde de mensen van de AR geen toezegging doen. Toen roken de CH-mensen onraad. "Toen wilden wij ook van dr. Kuyper niet meer horen", schreef CHP-bestuurder ds. P. Schokking.[2] De antirevolutionairen droegen in *De Standaard* het beeld uit dat de christelijk-historischen van meet af aan Kuyper uit de Tweede Kamer wilden weren. Het omgekeerde was volgens Schokking waar.[3]

De Savornin Lohman, die Kuyper beter kende dan wie ook, had het opzetje van de antirevolutionairen zien aankomen. In een brief aan De Geer schreef Lohman dat zijn kandidatuur zo onomstreden was dat hij niet hoopte dat hij er ook maar over dacht om plaats te maken voor Kuyper of wie dan ook. Kennelijk had Lohman in de gaten dat De Geer dit soort touwtrekkerijen rond zijn persoon hoogst onaangenaam vond. Het werkte op de zenuwen van De Geer.[4] Een week later, Lohman had via De Geers zuster lucht gekregen van diens twijfels, schreef hij op berispende toon dat hij zijn poot stijf moest houden. "Het schijnt mij ondenkbaar, dat gij u aan de strijd zou onttrekken." Volgens Lohman dacht de hele CH-Kamerclub er zo over en vonden zij de aanspraken van de 'Kuyperianen in de hoogste mate aanmatigend'.[5] Ook het ervaren Kamerlid graaf Van Bylandt, die twee jaar later Kamervoorzitter werd, praatte op De Geer in om niet opzij te stappen. "Gij moogt niet bedanken ter wille van een ander. (...) Wil dr. K. er in, laat dan een zijner vrienden voor hem de plaats ruimen. (...) Stirum stond voor u op. Hij krijgt een beroerte, vrees ik, als gij mocht bedanken."[6]

In Schiedam ontstond een felle, maar ook onverkwikkelijke verkiezingsstrijd tussen de CH en ARP over de tussentijds vrijgekomen zetel. Zoals Lohman al verwachtte schoof de ARP niet Kuyper maar iemand anders naar voren, de onbekende H.J. Versteeg. Niettemin had De Geer moeite om de verkiezing te winnen: hij kreeg op 22 oktober 3667 stemmen en Versteeg 3211. In het pamflet dat de CH in de campagne van 1907 gebruikte om De Geer bij de kiezer aan te prijzen stond: "Reeds eerder had de heer de Geer een Kamerzetel kunnen bezetten, als hij zijn eigen persoon op de voorgrond had willen plaatsen."[7] De Geer heeft zelf nooit melding gemaakt van een kans op of een verzoek voor een eerdere kandidatuur dan in 1907. We moeten aannemen dat dit een 'reclamepraatje' was van de CH om de bescheidenheid van De Geer aan te tonen en om te benadrukken dat hij nu toch echt aan de beurt was.

De Geer voerde later het geharrewar achter de schermen bij deze verkiezing aan als een voorbeeld van zijn 'tegenkanting tegen een actieve rol in het politieke leven'.[8] Het CH-bestuur stelde De Geer voor om tijdens de campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen van 1907 in het district enkele spreekbeurten te geven. Op die manier kreeg hij bij kiezers en politieke leiders in dat district alvast enige bekendheid. Daar voelde De Geer weinig voor. "Het scheen mij eigenlijk iets minderwaardigs met zulk doel uit spreken te gaan."[9] Maar Lohman overtuigde hem in een brief ervan dat het helemaal niet gek was om campagne voor jezelf te voeren. Mensen kregen iets te kiezen en daarom moest De Geer zich aan de kiezer tonen. "Gij behoeft U niet zelf te pousseren: daarom doe ik dat en eveneens verscheidene van mijn vrienden; maar nu moet gij ons ook een weinig helpen. Het politieke leven is nu eenmaal niet anders."[10]

Ontgroening in de Tweede Kamer

Op 22 oktober 1907 wenste Lohman in een brief zijn protégé van harte geluk met zijn verkiezing. “Gij hebt u van uw promotie af met grote ijver en bekwaamheid toegelegd op de behartiging van de publieke zaak en getoond daarvoor goede aanleg te hebben. (...) Ge kunt U rustig inwerken en in februari de behandeling bijwonen van de Grondwetsherziening.”[11] Daar zou weinig van terecht komen. Koud een maand in de Tweede Kamer kwam De Geer niet alleen midden in een kabinetscrisis terecht, maar maakte hij ook van binnenuit het Haagse spel mee dat hem ‘pijnlijk trof’.

De val van het liberale kabinet-De Meester in 1907 kwam niet helemaal als een verrassing.[12] Een jaar voordat De Geer in de Kamer kwam, december 1906, struikelde de regering bijna over de defensiepolitiek in de zogeheten Nacht van Staal, vernoemd naar de minister van oorlog, maar werd uiteindelijk de oorlogsbegroting toch aangenomen en het kabinet gered. Precies een jaar later worstelde het kabinet nog steeds met de bezuiniging op het leger.[13] Die avond speelde De Geer zelf geen rol van betekenis. Toch willen we nader op deze crisis ingaan omdat die een onuitwisbare indruk op De Geer zou achterlaten. Het betekende zijn ontgroening in de Tweede Kamer. De gang van zaken op die dag vormde voor De Geer een schril contrast met de eerste dagen na zijn installatie op 4 november. Hij genoot van zijn nieuwe omgeving. “Het verkeer met mijn fractiegenoten, de kennismaking met velen van andere partijen, onder wie mannen wier publiek optreden ik steeds van nabij had gevolgd, (...) dit alles bracht mij levensverrijking.”[14]

Aanvankelijk leek het debat over de defensiebegroting volgens De Geer een rustig verloop te hebben. ARP-fractieleider Heemskerk kwam ‘agressief uit de hoek’ maar leek daar volgens De Geer geen consequenties uit te willen te trekken.[15] Iedereen in de Kamer verwachtte dat de ARP-fractie voor de begroting zou stemmen. “Onder die uiterlijke kalmte smeulde een vuur”, merkte De Geer.[16] In de wandelgang hoorde hij dat in de ‘a.r. en r.k. clubs’ het parool was uitgegeven om tegen de begroting te stemmen. “Verschillende christ.-hist. collega’s werden persoonlijk bewerkt. Ook schrijver dezes werd daarover aangesproken.” De Kamerleden Talma (ar) en Regout (rk) gingen achter de groene gordijnen in de rechtse fracties op zoek naar een meerderheid tegen de begroting van Van Rappard.

Dirk de Geer, ongeveer vijftig jaar oud. Nationaal Archief.

De twee Kamerleden die Van Rappard en het kabinet wilden laten struikelen, hadden volgens De Geer Lohman bewust niet benaderd.[17] Zij waren bang dat de gouvernementele Lohman, net als het jaar daarvoor bij de ‘nacht van Staal’, een tegenactie zou beginnen die de redding van de regering

kon betekenen. De Geer schreef dat ook de Kamerleden aan de linkerzijde niet op de hoogte waren van de afspraken, om zo de anti-militaristen, die ongeacht de kleur van het kabinet uit protest altijd tegen de defensiebegroting stemden, niet ontijdig te alarmeren. Zij verkeerden in de veronderstelling dat zij zonder schade tegen de begroting konden stemmen. De Geer besloot om Lohman van het complot op de hoogte te brengen. Daarop bereidde Lohman een stemverklaring voor, maar die mocht niet, zoals het jaar daarvoor, baten. Het rooms-katholieke Kamerlid Van Vlijmen kondigde namens 'vele politieke vrienden' aan tegen te stemmen, maar aan het eind van de hoofdelijke stemming bleek heel rechts 'tegen' te hebben geroepen, op drie Kamerleden na: de christelijk-historischen Lohman, Van Bylandt en De Geer. De liberalen en de vrijzinnig-democraten kwamen pas achter het 'rechtse pact' toen de stemming al halverwege was. Zij beschuldigden de rechtse partijen naderhand van een 'sluipmoord'.[18]

De kabinetscrisis in zijn eerste maanden in de Kamer drukte De Geer met zijn neus op de harde Haagse werkelijkheid. Zelf vond hij het 'droevig' hoe de antimilitaristische linkerzijde tegen de oorlogsbegroting stemde, terwijl zij eigenlijk wilde dat de begroting werd aangenomen en dat het kabinet-De Meester bleef zitten.[19] Hij noemde dit een 'wonderlijke mentaliteit'. Daarnaast verbijsterde het De Geer hoe de confessionele partijen het spel in het parlement speelden dat in zijn ogen grensde aan bedrog. Hij keek ervan op hoe Kamerleden, die in zijn ogen onafhankelijk hoorden te zijn, onder druk werden gezet door de 'whip's' van de ARP- en de RK-clubs. Het allerergste vond De Geer de vertrouwensbreuk in zijn eigen Kamerclub. Sommige christelijk-historischen hadden hun leider Lohman bewust niet willen informeren over wat er op de achtergrond speelde.[20] Bijna een halve eeuw later kon De Geer er zich nog over opwinden, wat in zeker opzicht zijn naïeve inslag toont.

Kleur van CHU-fractie

De Geer kwam in 1907 in een overwegend conservatieve Kamerclub terecht. Aan de uiterst rechtse kant stond Van Idsenga, afgevaardigde van het district Bodegraven, die zich bijvoorbeeld heftig verzette tegen de sociale wetgeving die minister Talma tijdens het kabinet-Heemskerk tot stand trachtte te brengen. Hij was voorstander van het organisch kiesrecht en wees het individueel algemeen kiesrecht af. Hij meende dat lang niet iedereen in staat was om een afgewogen keuze in het stemhokje te maken. De Savornin Lohman kwam ideologisch dicht in de buurt van Van Idsenga. Beiden stonden dichtbij de oud-liberalen. Het vrijzinnig-democratische Kamerlid Limburg voorspelde in 1906 in *De Gids* dat Lohman en de oud-liberalen ooit zouden gaan samenwerken. Eveneens van conservatieve snit waren CHU-Kamerleden zoals Van Dedem en B.J. Gerretson.

Maar de fractie kende in de beginperiode ook enkele minder conservatieve leden zoals Van Lennep. Hij stemde als een van de weinige CHU'ers voor alle sociale wetgevingsvoorstellen van minister Talma van sociale zaken. Eveneens sociaal vooruitstrevend was Snoeck Henkemans, de Haagse wijnverkoper. Hij kende met zijn vele contacten de partij als geen ander. Maar daarentegen stemde hij in 1919, samen met Schokking, tegen het initiatiefvoorstel van Marchant dat vrouwen kiesrecht gaf.

Na de fusie van 1908 kwamen er ook mensen van de Friese bond in de CHU-fractie. De belangrijkste was Jan Schokking, oprichter van die bond, hervormd predikant en later korte tijd minister van justitie in het eerste kabinet-Colijn. Een tamelijk conservatieve man, maar niet al te uitgesproken. De meesten die in de periode 1907 tot 1920 voor de CHU in de Tweede Kamer zaten waren aanmerkelijk conservatiever dan De Geer. Niet dat dat voor hem veel uitmaakte. Hij stemde wat hij wilde en bemoeide zich niet met het stemgedrag van anderen. Hoewel men CHU'ers in de sociale omgang veelal als beminnelijke mensen beschouwde, had in politiek opzicht niet iedereen veel waardering voor deze fractie. Door het ontbreken van fractiediscipline vonden andere partijen dat met deze club mensen moeilijk afspraken te maken waren. In de correspondentie tussen niet-CHU'ers viel nogal eens het woord 'onbetrouwbaar'. Dat stempel had Lohman, maar in latere jaren ook De Geer.

Voor algemeen mannenkiesrecht

In 1903 had De Geer in het maandblad *Onze Eeuw* een essay geschreven waarvan de inhoud in de richting ging van het huismankiesrecht. In het stuk 'Een morgennevel', waarin hij het kabinet-Kuyper op zijn beleidsdaden beoordeelde, gaf hij een flinke aanzet voor het algemeen kiesrecht. Hoewel hij begon met de stelling dat er niet zoiets is als een 'recht' op kiesbevoegdheid, eiste het staatsbelang volgens hem wel degelijk een finale uitbreiding van het kiesrecht. "De mening laat zich verdedigen, dat, naar mate meer in brede volkskringen politiek wordt meegeleefd, het belang van den Staat eist het grondvlak te verbreden waarop de volksvertegenwoordiging rust."[21] Vervolgens vroeg De Geer zich af of het nog wel verstandig was om economische welstand als criterium voor dit kiesrecht te gebruiken. Het vaak door antirevolutionairen aangeprezen algemeen huismankiesrecht – voor gezinshoofden ongeachte hun inkomen, opleiding of bezit – leek hem een beter alternatief. Dit liet volgens De Geer zien dat het huisgezin het fundament vormde van de staat. Het legde de kiesbevoegdheid in handen van mensen die iets te verliezen hadden bij een verkeerde leiding van de staat. Tot slot hadden gezinshoofden het voordeel van enige bezadigdheid. De Geer sloot het stuk af met de grappig bedoelde opmerking dat hij hierdoor zijn stemrecht zou kwijtraken omdat hij nog vrijgezel was, maar dat hij dat 'blijmoedig prijsgaf'. Hij pleitte nog niet voor algemeen kiesrecht, maar koos al wel volledig voor het beruchte wetsontwerp van Tak van Poortvliet uit 1893 dat een jaar later zou leiden tot de splitsing van de ARP. De Geer stond hier dus aan de kant van Kuyper. De reactie van Lohman op het essay kennen we niet. Het is onaannemelijk dat hij van deze publicatie van de 'chef-redactie' van *De Nederlander* in een landelijk tijdschrift niet op de hoogte was. Het heeft Lohman er evenwel niet van weerhouden om iemand die het zo pertinent oneens was met hem over een van de belangrijkste politieke items van dat moment, in de Tweede Kamer te halen.

We weten evenmin hoe Lohman reageerde toen hij De Geer in de Tweede Kamer onomwonden voor algemeen kiesrecht voor mannen – over vrouwen had hij het nog niet – hoorde pleiten. Kende de CHU-leider de inhoud van de rede? Zat hij op het moment van uitspreken, direct na de dinerpauze bij de algemene beschouwingen op 19 novem-

ber 1908, zelf in de Kamerbanken? De andere partijen hadden niet meteen in de gaten hoe opmerkelijk deze rede was. Volgens De Geer vorderde het landsbelang dat het land 'nu eindelijk door een finale regeling voorgoed van het kiesrechtvraagstuk (...) verlost' werd.[22] Hoewel de letterlijke woorden hem niet over de lippen kwamen, pleitte De Geer die avond voor de invoering van algemeen kiesrecht. Het kabinet stelde op dat moment de Tweede Kamer het zogeheten 'gezinshoofdenkiesrecht' in het vooruitzicht en daar was hij geen tegenstander van, maar het ging De Geer niet ver genoeg.

Die avond maakte hij duidelijk dat hij niet redeneerde, zoals veel liberalen, vanuit de theorie van het persoonlijk recht op kiesbevoegdheid. De Geer had eerder praktische overwegingen. Hij verwierp de stelling dat het algemeen kiesrecht 'het evenwicht tussen de klassen' zou verstoren. Dit argument kwam bij elke kiesrechtuitbreiding weer naar voren. Daarachter schuilde de angst dat arbeiders, die getalsmatig de meerderheid van de Nederlandse bevolking uitmaakten, de andere klassen zouden overstemmen. De angst voor klassenoverheersing was volgens De Geer een 'boze droom'. Dit 'scheppen van evenwicht' vond De Geer niet meer toelaatbaar. Het zorgde volgens hem voor de 'voornaamste brandstof' voor het thema van de klassenstrijd dat de sociaal-democratie voortdurend naar voren bracht. Die klassenstrijd zag De Geer als een permanente bron van ellende, een 'demoraliserend dogma'. Het leidde ertoe dat politiek een podium werd waarop de strijd van deelbelangen de belangrijkste motor was, terwijl hij meende dat het debat moest gaan over de vraag hoe het algemeen belang het beste gediend kon worden.[23] Hij hield de Kamer voor dat het doel van kiesrechtuitbreiding niet was 'het scheppen van evenwicht', maar het 'scheppen van een zo goed mogelijke volksvertegenwoordiging, welke aller belang behartigt'. Al zou de sociaal-democratie door invoering van algemeen kiesrecht aanmerkelijk versterkt worden, dan is het alleen maar goed dat zo snel mogelijk aan het licht komt dat veel mensen die stroming steunen, redeneerde De Geer. Hij gebruikte de beeldspraak van een ziekte die onschadelijk gemaakt kon worden zodra die zich op een normale en natuurlijke wijze zou openbaren. "Laat de natuur maar haar eigen werk doen." Met algemeen kiesrecht maakte de sociaal-democratie sneller de evolutie door tot een 'radicale hervormingsbeweging'. De vrees voor sociaal-democratische overheersing was volgens De Geer in strijd met de feiten. Dat bleek in andere Europese landen die al een redelijk tijdje ervaring hadden met het algemeen kiesrecht.

De Geer ging met dit standpunt lijnrecht in tegen dat van de CHU, die net een paar maanden daarvoor officieel was opgericht (na de samensmelting van de Christelijk-Historische Partij met de Bond van Friese CH-Kiesverenigingen). Maar het was natuurlijk vooral een principieel punt dat bij de christelijk-historischen gevoelig lag. Zij waren al geen voorstander van het huismankiesrecht, maar dat had ten minste nog een organische grondslag met het gezin als kern van de samenleving en met erkenning van de centrale rol van de man. Het algemeen kiesrecht heeft een individuele grondslag die, zo vond men, rechtstreeks voortkwam uit de goddeloze Franse revolutie.

Opvallend was dat niemand uit de Tweede Kamer, ook niet van links, onmiddellijk reageerde op de woorden van De Geer. Hij sprak vlak na de dinerpauze, dus misschien zat nog niet iedereen op zijn plek of moesten Kamerleden hun avondeten verwerken. Een dag later bleken de kranten die de CHU niet goed gezind waren, zoals de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Volk* of *De Standaard*, het nieuws niet te hebben opgepikt. De

journalist van de NRC vermeldde dat de spreker 'zeer moeilijk verstaanbaar' was, en dat zou een andere verklaring voor de lauwe reacties kunnen zijn.

Oud schreef in *Het jongste verleden* dat De Geer met zijn uitspraken 'vriend en vijand verbaasde'.[24] Troelstra prees in zijn tweede termijn het 'eerlijke' standpunt van De Geer. Zijn partijgenoot Schaper interrumpeerde later Lohman met de vraag of hij nu het standpunt van De Geer voor zijn rekening nam. Hij antwoordde dat hij het standpunt van De Geer niet 'verwerpelijk' vond, maar dat het wel 'aanvulling' behoefde.[25] De fractieleider was natuurlijk ongelukkig met de woorden van De Geer. In zijn tweede termijn zei Lohman dat zijn fractiegenoot slechts zijn persoonlijke visie had gegeven op het kiesrechtvraagstuk. "Tegenover zijn tegenstanders toont de geachte afgevaardigde uit Schiedam zich bijzonder billijk, billijker, naar mij voorkomt, dan hij tegenover zijn partijgenoten, ditmaal althans, was." Lohman wist zich even geen raad met de situatie.

Het Volk besteedde pas een maand na die rede aandacht aan deze opzienbarende uitspraken.[26] De redevoering van De Geer, 'een jong, maar niet onbeduidend lid van de CHU', over kiesrechthervorming was daar in de smaak gevallen. Grote stukken uit zijn redevoering drukte *Het Volk* met instemming af. De metafoor die De Geer gebruikte over de sociaal-democratie als een ziekte werd door *Het Volk* weersproken in een artikel met de kop 'Laat ze doorzieken!'

Sommigen speculeerden wel eens over een eventuele overstap van De Geer naar het linkse, vrijzinnige kamp. Het is uitgesloten dat De Geer dat zelfs heeft overwogen. Het pleidooi voor algemeen kiesrecht was zonder meer vooruitstrevend, maar zijn motivering was fundamenteel anders dan die van de linkse partijen. Volgens Vermeulen, die op de beschrijving van de parlementaire periode 1901-1914 promoveerde, dacht De Geer dat met het algemeen kiesrecht de antithese eerder te handhaven was dan het zou verzwakken.[27] De Geer wilde volgens hem niet dat de klassenstrijd inderdaad zou ontstaan en dat christelijke arbeiders definitief de oversteek naar de sociaal-democratie zouden maken.

Enkele jaren later kreeg De Geer een briefje van een hoofdambtenaar van Binnenlandse Zaken.[28] Namens premier Cort van der Linden vroeg hij de precieze datum van De Geers rede in 1908, zodat hij die in de Handelingen kon terugvinden. Cort van der Linden wilde het stuk van De Geer gebruiken voor de memorie van toelichting op de kiesrechtherziening.

Lintjeskwestie

Eind juni 1909 brak een politiek schandaal los dat in Nederland zijn weerga niet kende.[29] *Het Volk* publiceerde vlak na de verkiezingen een interview met een Haarlemse advocaat, Pieter Tideman, die Kuyper ervan beschuldigde dat hij als minister-president in 1903 de Amsterdamse koopman Rudolph Lehmann, een koninklijke onderscheiding had gegeven in ruil voor geld dat terecht kwam in de verkiezingskas van de ARP. Wat deze zaak, die bekend werd onder de namen 'lintjesaffaire' en 'lintjeskwestie', nog smeuïger maakte was dat een mejuffrouw van 'niet onbesproken gedrag' daarbij een bemiddelende rol had gespeeld, Mathilde Westmeijer, die ook nog eens van roomsen huize was.[30] Het interview was het startschot van een reeks publicaties in vooral de linkse pers over de

affaire. Het was voor de liberalen en sociaal-democraten te mooi om waar te zijn dat de man die de mond vol had van moraal en van deugdzaam leven nu zelf, naar het zich liet aanzien, zich had bezondigd aan enkele ernstige feiten, zoals corruptie.

Hoewel De Geer met de lintjesaffaire niet veel had te maken, staan we bij deze kwestie stil omdat De Geer tijdens het Kamerdebat over de vraag of er een parlementaire enquête moest komen over de kwestie, één keer het woord voerde. De Geer voegde aan het debat inhoudelijk weinig toe, maar zijn rede en zijn houding ten opzichte van het schandaal zijn veelzeggend voor zijn kijk op het politieke bedrijf.[31] De Geer trad naar voren op de vierde en laatste dag van het debat. Eigenlijk waren de kaarten toen al geschud. En toch werd het een memorabel debat. SDAP-voorman Troelstra greep de kans om het einde van de loopbaan van Kuyper te markeren. De parlementaire verslaggever C.K. Elout van het *Algemeen Handelsblad* maakte van dat moment de volgende beschrijving: "Meent gij, zei Troelstra, dat wij zelfs nog maar nodig zouden vinden om die reus, die in zijn Achillespees is getroffen, nog te wonden? Gij weet immers even goed als wij aan deze zijde van de Kamer, mijne heren van rechts, dat de politieke carrière van dr. Kuyper ... (het werd langzaam gezegd en hier wachtte de spreker even) ... is afgelopen. Doodse stilte heerste enige ogenblikken in heel de Tweede Kamer na deze woorden. Links en rechts. En op alle tribunes. Ieder voelde blijkelijk even het geweldige en het ontroerende van die waarheid. Die juist zo huiveringwekkend waar bleek door de helle stilte, die er op volgde, het gemis aan elke tegenspraak, aan elk gebaar, aan elke ongelovige glimlach, zelfs bij de trouwste Kuyperianen. Het was een aangrijpend ogenblik. Want de dood werd daar bekendgemaakt, niet het roemvol sneuvelen, maar het trieste omkomen in een modderpoel, van een der grootste politieke figuren die Nederland ooit heeft gehad."[32]

In deze geladen atmosfeer nam De Geer plaats achter het katheder om zijn ergernis te luchten over het feit dat het debat zo'n politiek karakter had gekregen.[33] Hij had zelf in de gaten dat het aan 'menig lid dezer Kamer enigszins belachelijk' zou voorkomen, door te stellen dat dit debat volgens hem in de 'neutrale zone' thuishoorde. Toch meende hij dit te moeten zeggen. Alle partijen liepen volgens hem even warm voor bestrijding van corruptie en voor handhaving van politieke moraliteit. En als er een voorstel zou liggen om te onderzoeken of er inderdaad sprake was van een 'aanranding van die politieke moraliteit' dan zou het politiek beginsel hier helemaal niets mee te maken moeten hebben. De Geer constateerde teleurgesteld dat het debat was uitgelopen op de 'meest verbitterde politieke strijd' die zich maar denken liet. De belangrijkste oorzaak van dit deraillement lag volgens De Geer bij de sociaal-democratische partij. Dat was de poging van de SDAP om volgens De Geer een verband te leggen tussen de beweerde feilen van een man en het beginsel dat hij aanhing. Het was bovendien ook die partij die de rechterzijde ervan beschuldigde Kuyper te verdedigen louter en alleen om daarmee de coalitie (het kabinet-Heemskerk) te redden. "Dit is absurd", zei De Geer. "Wie mij in naam der coalitie zou vragen tegen te stemmen zou ik zeggen: Amica coalitio, magis amica Veritas." Kamerleden van de rechterzijde hadden zich volgens De Geer laten verleiden tot 'scherpe woorden', onder wie de afgevaardigden uit Waalwijk en Goes. Die laatste afgevaardigde was De Savornin Lohman! De Geer kapittelde zijn eigen fractievoorzitter en plein public in een cruciaal Kamerdebat.

Het afwijzen en het ontkennen van het politieke karakter van het debat vormde de

opstap voor zijn stelling, die later allengs een stokpaardje van De Geer werd, dat zijn stem door alles beheerst zou worden, behalve door het lidmaatschap van de politieke partij waartoe hij behoorde. Het enige wat De Geer mee wilde laten wegen was de vraag of het landsbelang een enquête over deze zaak eiste. Volgens De Geer stonden er reeds feiten vast die tezamen een 'somberen schijn wekken tegen den beschuldigde'. Was het mogelijk om nog meer feiten boven water te krijgen? De Geer dacht van niet. Hoe bewijs je dat iemand een lintje toekende in ruil voor geld? Volgens De Geer was hier sprake van een 'psychisch moment' en dat zul je nooit bloot kunnen leggen, met welk onderzoek dan ook. Hij stemde daarom tegen het voorstel van Troelstra voor een enquête naar het decoratiebeleid van het kabinet-Kuyper.

Lid van Gedeputeerde Staten

Op verschillende momenten, ook voor de oorlog, schreef De Geer dat één politieke baan in zijn leven hem echt bevrediging had geschonken. Dat was het college van Provinciale Staten en het daaruit gekozen college van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. Volgens De Geer liggen deze functies aan de 'zelfkant van de politiek'.[34] Van het vervullen van een actieve rol in het staatkundige leven is daar minder dan elders sprake. "Gedeputeerde Staten hebben een belangrijke bestuurstaak, maar een die de algemene politiek weinig raakt, terwijl ook de beslotenheid der vergaderingen niet tot politieke dwaaltochten op politiek terrein uitlokt."

De Geer haalde regelmatig het interview aan met *Het Vaderland* in 1928 – hij was toen premier – waarin hij zei dat het werk in GS hem zo aangenaam was geweest. Men werkte zo zakelijk en objectief, niet voor de tribune. In GS kon je volgens De Geer overtuigen en overtuigd worden. De Geer haastte zich altijd om daarbij aan te tekenen dat hij geen 'politicophoob' was, het gevreesde scheldwoord dat Kuyper gebruikte voor orthodoxen die weigerden om hun geloofsovertuiging om te zetten in politieke daden. Ook wilde hij niet neerzien op mensen die zich met ambitie op een actieve politieke loopbaan stortten. Vanaf zijn jongste jaren waren staatslieden, van zijn eigen richting maar ook die van andere, juist zijn 'hero's'. "Ik had steeds de besten op het oog en stelde aan een politiek mandaat eisen welke aan hun kwaliteiten ontleend waren. Vandaar waarschijnlijk dat ik ondanks al mijn liefde voor de politiek getwijfeld heb of ik daar nuttig werkzaam zou kunnen zijn. Tenzij dan op het tweede plan. Als een schildknaap die tot groot werk geroepen was. Gemis aan zelfvertrouwen? Misschien."[35]

In de vergadering van 22 juli 1908 verkozen de Provinciale Staten De Geer met 70 stemmen voor en een stem blanco tot lid van Gedeputeerde Staten.[36] De liberalen stelden geen tegenkandidaat. Zij accepteerden de nieuwe situatie die was ontstaan na de kieswet van Van Houten. Voor die tijd bezorgde het censuskiesrecht de liberalen in Zuid-Holland een overwicht. Na 1896 kregen de rechtse partijen in de staten van Zuid-Holland een duidelijke meerderheid, wat meer in overeenstemming was met de wens van de gehele bevolking.[37] Volgens Harm van Riel was dit geen stemming tussen links en rechts. Volgens hem had De Geer het algemene vertrouwen gewonnen door zijn 'prudent manoeuvreren' in een zaak rond een grenswijziging in de buurt van Delft.[38] In een ruzie tussen

de gemeente Delft en de inmiddels opgeheven gemeenten Hof van Delft en Vrijenban over de loop van de grens trad het Statenlid De Geer doortastend op. "De Geer nam op een moment de teugels in handen en bracht de kar in het spoor terug. Het rapport van de commissie (...) resumeert de zaak op voortreffelijke wijze. De heer De Geer was rapporteur!"[39]

De woorden die De Geer sprak bij de aanvaarding van zijn benoeming in februari 1908 waren lange tijd zijn enige in de vergadering van Provinciale Staten. Zijn eerstvolgende bijdrage was op 19 december 1911. Een periode van bijna vier jaar verstreek zonder dat hij een woord had gezegd. Hij verdedigde toen het voorstel om subsidie te verlenen aan de veerdienst Willemsdorp-Moerdijk.[40] Dit geeft aan hoe weinig politiek inhoudelijk de functie van De Geer was. Er valt over zijn functioneren dan ook weinig te melden.

Sociaal-democraat Spiekman, die De Geer al kende uit de Rotterdamse raad, vroeg in 1913 eens of de provincie een subsidie-uitkering aan de Hollandse Electrische Spoorweg-Maatschappij kon koppelen aan voorwaarden voor vrijheid van werknemers om lid te zijn van een vakbeweging. De Geer antwoordde dat de provincie staatsrechtelijk gezien geen middelen had om zoiets af te dwingen. Van Riel vond het antwoord prachtig. "Daarenboven was de gedeputeerde De Geer een erudiete man van grote intelligentie, die op zijn beurt iedere zwakke plek in het betoog terstond onderkende en van zijn inzichten een gepast gebruik wist te maken, zonder daarbij ooit aan de hoffelijkheid tekort te doen."[41]

Van Riel, die van 1954 tot 1970 ook gedeputeerde financiën van Zuid-Holland was, had van De Geer een hoge pet op. Zijn studie van de provincie loopt tot en met het jaar 1914. Over die laatste jaren stelde hij dat het college van GS, zeker wanneer zowel gedeputeerde Limburg (later in zijn leven Kamerlid) als De Geer zitting hadden, 'de leden ver de baas was'.[42]

Ook in de jaren daarna trad De Geer maar zelden op in Provinciale Staten. In 1916 herkozen de Staten hem als bestuurder. Drie jaar later waren er verkiezingen, niet meer op basis van een beperkt kiesrecht in een districtenstelsel, maar op basis van algemeen kiesrecht naar evenredige vertegenwoordiging. De Geer kwam wederom in GS terecht. Hij voerde nog slechts één keer het woord, over de aanleg van verkeerswegen in de Alblasserwaard. Op 22 maart 1920 liet De Geer aan de commissaris van de Koningin weten dat hij ontslag nam als lid van GS. De Geer had een benoeming als burgemeester van Arnhem geaccepteerd.

Adres kiesrecht aan de koningin

Op de derde dinsdag van september 1911 zag Den Haag zwart van de sociaal-democraten die pleitten voor invoering van het algemeen kiesrecht. Zo'n 20.000 zanglustige demonstranten trokken die dag door de stad, pakweg 600 vaandels van vakverenigingen en socialistische verenigingen met zich mee torsend. De SDAP wilde het door ruim 317.500 mensen ondertekende volkspetitionnement overhandigen aan minister-president Heemskerk. Die voelde daar niets voor en liet de ontvangst van de met handtekeningen geladen open rijtuigen over aan de portier van het ministerie.[43] Daarnaast besloot koningin Wilhelmina die dag niet de troonrede uit te spreken.[44] Beide zaken wekten bij

Troelstra irritatie. Op de eerste vergaderdag van de Tweede Kamer na deze Rode Dinsdag diende de sociaal-democraat het verzoek in om de niet uitgesproken openingsrede te beantwoorden met een zogeheten Adres van Antwoord aan de koningin. Het was jarenlang gebruik dat oppositiepartijen een antwoord formuleerden op de door de koningin uitgesproken troonrede. Om tijd te winnen was men daar vanaf 1906 mee gestopt. En Troelstra vond dat er dusdanige bijzondere omstandigheden waren dat het oude gebruik opnieuw moest worden ingevoerd.

De rechterzijde van de Kamer verzette zich hiertegen. Lohman, die ondanks zijn hoge leeftijd over een uitstekend geheugen beschikte, tekende tegen het adres protest aan. Hij bracht naar voren dat een dergelijk adres in het verleden nooit werd aangeboden als het staatshoofd niet ook zelf de troonrede had uitgesproken. De confessionele partijen weigerden vervolgens het voorstel in behandeling te nemen. Men wilde het zelfs niet 'doen drukken en ronddelen'.[45] Het was volgens Troelstra een voorwendsel van Lohman 'in wien de reactionaire leeuw brullend was ontwaakt'.[46] Na veel geharrewar, waarbij de sociaal-democraten zelfs besloten tot het plegen van obstructie, kwam er toch een Kamerdebat.[47] In dat debat speelde De Geer, weliswaar op de achtergrond, een opmerkelijke rol. Troelstra, Goeman Borgesius (Liberale Unie) en Limburg (VDB) brachten allen in hun rede de woorden in herinnering die De Geer uitsprak tijdens de algemene politieke beschouwingen van 1908. Het had even geduurd voordat men besefte dat De Geer toen iets belangwekkends had gezegd. De Geer was nog steeds het enige confessionele Kamerlid dat streefde naar de oplossing van het kiesrechtvraagstuk. Zij roemden zijn moed om uit de rangen van de rechtse coalities te treden in de vergeefse hoop anderen daar ook toe te bewegen.

Voor het einde van het debat nam De Geer zelf het woord. Hij liet de Kamer weten dat hij niet van mening was veranderd. De stelling van de rechtse partijen dat het land met het algemeen kiesrecht op een revolutionair spoor terecht zou komen verwierp hij. Goeman Borgesius diende een motie in, waarin hij uitsprak dat invoering van algemeen kiesrecht wenselijk was en dat zo snel mogelijk een grondwetsherziening aanhangig gemaakt moest worden om die nog voor de verkiezingen van 1913 in eerste lezing goed te keuren. De Geer drong er met succes bij Borgesius op aan om zijn motie in twee delen te knippen. Want hij wilde graag bij het eerste deel, invoering algemeen kiesrecht, voor stemmen. Met het tweede deel was hij het niet eens. Het kabinet-Heemskerk had net een staatscommissie in het leven geroepen om de grondwetsherziening voor te bereiden, een commissie met alle zwaargewichten uit de Tweede Kamer daarin. Om die op te zadelen met een Kameruitspraak vond De Geer niet juist. Toen na De Geer ook Troelstra pleitte voor het in tweeën hakken van de motie stemde indiener Goeman Borgesius daarmee in. Het eerste deel van de motie werd met 42 tegen 37 verworpen. Ook het tweede deel haalde geen meerderheid.[48]

Na afloop werd De Geer door zijn collega's uit de rechtse fracties hard aangepakt vanwege zijn interventies rond de motie van Borgesius en zijn stemgedrag. Vooral Kuyper sprak met hem een hartig woordje, hoewel de details daarover helaas niet bekend zijn. Over de bejegening door zijn collega's was De Geer 'ontsticht'. Dat weten we uit een brief die hij een dag na het debat naar Lohman stuurde.[49] Hij beklaagde zich over het 'hoogst onaangename' werk in de Kamer. Hij achtte het een 'onwaarheid' om tegen algemeen

kiesrecht te stemmen, terwijl hij een andere mening was toegedaan. De Geer voelde zich in een 'verradersrol' gedreven terwijl hij slechts zijn geweten volgde. Hij vond het 'onzinnig' dat de ARP streed tegen algemeen mannenkiesrecht terwijl zij dit zelf wel wilde. "Het is een van die staaltjes van het scheppen van kunstmatige antitheses waarin dr. Kuyper zo sterk is. Kuyper heeft op zeer boze wijze mij erover aangesproken."[50] De Geer hemelde zijn werk in Gedeputeerde Staten op. Daar kon je stemmen 'naar eigen overtuiging, zonder vrees voor niet-bedoelde gevolgen, zonder eisen van tactiek en politiek, zonder verwijten te horen dat men zich vangen laat en door listige tegenstanders listig opgezette valletjes'. Hij besloot door te stellen dat hij het Kamerleven zeer ondermijnend vond. "Ik trek mij de dingen (...) zeer aan en lig daar 's nachts over te denken." De Geer meldde dat hij overwoog om na 1913, als zijn Kamerperiode erop zat, zich te beperken tot de werkzaamheden in Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland.

De oude leider trok zich niets aan van De Geers zelfbeklag.[51] Hij begreep die kritiek van Kuyper natuurlijk wel. Wel was Lohman uitgevaren over een losse opmerking van De Geer dat Lohman kon overwegen om erevoorzitter van de fractie te worden. De Geer moest alle zeilen bijzetten om uit te leggen dat dat allemaal scherts was. "Het is een ramp voor onze fractie en voor de publieke zaak als u zou aftreden. Ik hoop dat u dit niet zult doen." De volgende dag koos Lohman weer de aanval, deze keer over De Geers stem voor de motie van Borgesius.[52] Lohman voelde zich als leider op dat dramatische moment met het adres van Troelstra, op zo'n belangrijk onderwerp, in zijn hemd staan. Lohman: "Vooral die kwesties (waarin) het leiderschap zich behoort te doen gelden". Daar moest De Geer een draai aan geven. Hij stelde dat het kiesrecht niet tot de beginselen van de CHU hoorde. "Pas bij beginselverschillen zijn er problemen." Daar was volgens De Geer nog niets van gebleken. En als dat 'scheen' dan moet dat een misverstand zijn geweest. Lohman bleef, zo schreef hij nog maar eens, voor hem de leider. De Geer was zijn inzinking weer te boven.

Sociale wetgeving

In 1906 schreef vrijzinnig-democraat Limburg in *De Gids* dat hij langzaam maar zeker een nieuwe partij-indeling zag opdoemen die de oplossing van de sociale- en kiesrechtvraagstukken mogelijk ging maken.[53] Hij zag daarbij een conservatieve samenwerking tussen De Savornin Lohman en de oud-liberalen. Antirevolutionaire Kamerleden, zoals Talma en Van Vliet (Rode Piet) en leden van vakvereniging Patrimonium, zouden zich niet meer thuisvoelen naast een conservatieve partijgenoot als Van Dedem. Na zijn pleidooi voor algemeen kiesrecht stond ook De Geer in het rijtje mannen dat het Nederlandse systeem uit de beklemming van de antithese kon losrukken.[54]

De verkiezingen van 1909 pakten echter anders uit dan vrijzinnigen en sociaal-democraten hadden gehoopt. De uitslag spotte met de gedachte dat er een einde kon komen aan de antithese. De rechtse partijen groeiden en haalden een stevige meerderheid van zestig zetels in de Tweede Kamer. De Geer werd in het district Schiedam moeiteloos herkozen.

Door de gunstige stembusuitslag kon het kabinet-Heemskerk rekenen op een flink

mandaat om wetgeving door de Tweede Kamer te loodsen. De Friese dominee Talma kwam op het ministerie van landbouw, nijverheid en handel terecht, waaronder sociale zaken viel. Deze sociaal voelende Fries versloeg in 1901 Pieter Jelles Troelstra in het district Tietjerksteradeel. Talma's missie was om de sociale wetgeving in Nederland een forse stap voorwaarts te laten maken. Behalve op de oud-liberalen stootte Talma ook op tegenkanting van de behoudende elementen uit zijn eigen Antirevolutionaire Partij en van rooms-katholieke Kamerleden. Misschien kwam het meeste verzet wel van de kant van Lohman, want die dacht er niet zoveel anders over dan de economisch conservatieve liberaal De Beaufort.

Dat lag anders bij De Geer. In tegenstelling tot Lohman stemde hij in 1911 voor de arbeidersziekteverzekering.[55] Hij stemde ook voor de Arbeidswet die voorzag in een verbod voor arbeid voor kinderen jonger dan 13 jaar en een verbod voor jongeren en vrouwen om langer dan tien uur per dag en 58 uur per week en 's nachts te werken in fabrieken of werkplaatsen. De Geer steunde zelfs als enig rechts Kamerlid het amendement dat sociaal-democraat Schaper indiende om arbeid voor kinderen jonger dan 14 jaar te verbieden plus de leerplicht uit te breiden naar die leeftijd.[56]

De Geer speelde een aanzienlijke rol bij de behandeling van de zogeheten Bakkerswet, waarbij de arbeid van bakkers, zowel de knechten als de eigenaren, in de nacht en op zondag werd verboden. Het eerste ontwerp hiervoor stuurde Talma al in 1909 naar de Tweede Kamer, maar de wet had heel wat voeten in de aarde. Alleen al van de twaalf CHU-Kamerleden waren er vijf die iets wilden zeggen. Hoewel iedereen vond dat er wat moest gebeuren aan de erbarmelijke situatie dat bakkers door de extreme werktijden soms hun gezin nauwelijks zagen, schrokken velen terug voor de wettelijke consequenties. Met name het verbod aan kleine zelfstandige bakkers om 's nachts te werken stuitte velen tegen de borst, omdat men dit een inbreuk vond op de vrijheid in eigen huis.

De Geer was net als minister Talma een warm voorstander van het afschaffen van de nachtarbeid voor bakkers. Maar hij wilde een uitzondering maken voor het grootbedrijf dat in ploegendienst werkte. "Bij een fabriek als die van de heer Verkade in Zaandam waar een drieploegendienst bestaat en de werklieden een van de drie weken 's nachts dienst hebben, terwijl ook overigens zeer goede arbeidstoestanden bestaan, zou toch niemand het in zijn hoofd halen den wetgever te doen ingrijpen en deze fabriek te desorganiseren."[57] In het grootbedrijf vond hij de arbeidsomstandigheden naar verhouding het gunstigst. De ontwikkeling van dat type bedrijf lag 'in de lijn van de tijd'. De Geer vond de Bakkerswet ondanks alle goede bedoelingen in de uitwerking een anti-sociale wet.[58]

De Geer kon Talma echter niet overtuigen. Het was een van de weinige keren dat De Geer zich tegen een wet van Talma keerde. In zijn stemverklaring, waarin hij ook toegaf in een moeilijk parket te verkeren, legde hij uit dat hij net als de sociaal-democraat Wibaut ervan overtuigd was dat wat de wetgever ook verzint om de arbeider langs wettelijke weg te beschermen, 'de meest spontane, gezonde en daarmee de meest duurzame verbetering van de arbeidsomstandigheden is gelegen in de verheffing van het industriele milieu zelf waarin de arbeider werkt'. Volgens De Geer waren de stilstaande wateren op nijverheidsgebied tevens de haarden van slechte arbeidsomstandigheden. Met deze wet van Talma was er geen sprake van verheffing van het peil van de industrie.[59] Vrij on-

verwacht haalde de Bakkerswet geen meerderheid in de Tweede Kamer. Minister Talma was over deze afwijzing, na jaren van grote inspanning in de Kamer, zeer verbitterd, 'alsof hij een kind verloren had'.[60]

Begin 1913 diende de katholiek Aalberse een fel omstreden amendement in bij het wetsontwerp van de Ziektewet. Hij wilde een verzekerde geen recht op ziekengeld geven indien het verzuim was veroorzaakt door onzedelijk gedrag. Aalberse vond dat een ongehuwde vrouw die zwanger werd geen aanspraak mocht maken op een uitkering. Minister Talma vond dat dit te ver ging. Een 'gevallen' vrouw wilde hij niet alleen laten. Aalberse meende dat Talma daarmee de bevalling van een gehuwde vrouw op een lijn stelde met die van een ongehuwde vrouw. Dit achtte het katholieke Kamerlid 'verderfelijk voor het zedelijkheidsbegrip' en de rechtsovertuiging van het volk. Dat een ongehuwde moeder steun kreeg was een kwestie van naastenliefde, maar om haar een rechtsaanspraak te geven, dat kon niet. Links was tegen het amendement en ook bijna alle CHU-Kamerleden. Een minderheid – alle katholieken, enkele ARP'ers én De Geer – stemde voor.[61] Ongehuwde moeders bleven verzekerd van financiële steun.

Het is onduidelijk waarom De Geer in dit geval de kant koos van Aalberse. Hij nam niet deel aan het debat. Zijn keuze is echter opmerkelijk omdat hij in de jaren daarvoor de neiging had de positie van de vrouw te verdedigen.[62] Een jaar later was er een soortgelijk geval waarbij het ging om de vraag of een vrouw deel mocht uitmaken van een zogeheten schattingscommissie, een functie bij de belastingen. De Geer nam in dit geval wel het woord. "(...) er is geen enkele reden om een vrouw, die voor het lidmaatschap van een schattingscommissie bijzondere geschiktheid mocht hebben, daarvan uit te sluiten."[63]

Voorzitter tariefcommissie

In 1911 diende de katholieke minister Kolkman een tariefwet in die per jaar tien miljoen gulden moest opbrengen.[64] De wet diende twee doelen. De belangrijkste reden, hoewel Kolkman dat niet wilde toegeven, was dat er geen andere manieren meer waren om het tekort op de begroting te dichten. Bovendien waren de laatste halve eeuw in het buitenland de invoerrechten op Nederlandse goederen flink verhoogd. De ministers wilden niets liever dan de vrijhandel omarmen, maar als het buitenland niet meewerkte dan hield het op.

Behalve in de Tweede Kamer ontstond hiertegen ook in de samenleving grote weerstand. Er kwam meteen een anti-Tariefwet-comité dat net als de al bestaande lobbyvereniging 'Het Vrije Ruilverkeer' met brochures, folders en posters de publieke opinie probeerde te beïnvloeden. Alle Kamers van Koophandel stuurden protestbrieven naar de Kamer. Zoals vaker in dit soort situaties zette de regering een commissie van Kamerleden aan het werk om een compromis te zoeken dat kon rekenen op een betrouwbare meerderheid. Deze commissie van voorbereiding bestond uit zeven leden. Zij kozen De Geer tot hun voorzitter.

Met het oog op de grote maatschappelijke commotie over deze wet besloot de com-

missie om 'hearings' te houden. Behalve het indienen van een schriftelijke reactie mochten belangstellenden hun stuk in Den Haag komen toelichten. Volgens De Geer lieten maar weinigen deze kans voorbijgaan.[65] Met deze verhoren gingen vele dagen 'heen' en het resulteerde in een verslag dat uiteindelijk, met alle bijlagen, 300 pagina's telde, een voor die tijd ongekende omvang.

Naast De Geer zaten in de commissie drie mensen van links en drie van rechts. De rooms-katholieken vaardigden Van Vuuren en Koolen af die op dat moment nog aan het begin van hun politieke carrière stonden.[66] Het derde rechtse lid was de onbekende Middelberg van de AR, die slechts vier jaar Kamerlid zou blijven. Dat stak mager af bij de kanonnen die de linkse partijen op deze kwestie zetten. Zo nam voor de Vrij-liberalen de oude De Beaufort plaats in de commissie, die op dat moment al 34 jaar in het parlement zat, en een van de felste tegenstanders van protectionisme was. Eveneens een gekend voorvechter van vrijhandel was Treub. Hij was nog niet zo lang lid van de Kamer, maar was hoogleraar economie en sprak met groot gezag over economische aangelegenheden. De Liberale Unie vaardigde Hubrecht af, een internationaal ondernemer, lid van de Kamer van Koophandel en zeer gekant tegen de tariefwet.

De scheve verhouding tussen links en rechts in de personele bezetting is terug te vinden in het verslag.[67] De argumenten van de linkse partijen leken zwaarder te wegen. Ook de sociaal-democraten waren tegen de tariefwet. Zij wezen erop dat een hoger invoertarief de producten van vele levensmiddelen duurder zou maken. Dit soort verhogingen, net als die van de BTW veel later, komen bij gezinnen met een smalle beurs relatief harder aan, vooral omdat het loon niet omhoog zal gaan. Uiteindelijk pakte de commissie de redactie van het wetsontwerp flink aan. Men stelde voor de hogere rechten op meel, een van heetste hangijzers omdat dit de prijs van brood direct zou verhogen, te schrappen. Zelfs rechtse partijen vonden dit moeilijk te verdedigen.

Uit het verslag wordt niet duidelijk welke rol De Geer in deze commissie speelde. Zijn zevende stem zal soms doorslaggevend zijn geweest met het oog op de stemverhouding van drie tegen drie. De Geer was bepaald geen voorstander van protectiemaatregelen. In de Rotterdamse gemeenteraad kreeg hij ooit een aanvaring met een wethouder die materieel wilde kopen van een Rotterdams bedrijf, dat echter duurder was dan dat uit het buitenland. De Geer vond dit ontoelaatbaar.[68] In latere jaren, de tariefwet van Kolkman was al van de agenda verdwenen, liet hij Lohman in een brief weten dat hij zich groen en geel ergerde aan de pro-protectie publicaties van partijgenoot Slotemaker de Bruïne in *De Nederlander*.[69] In rooms-katholieke kringen stond De Geer bekend als een liberaal.[70] Bij de formatie van 1918 was dat voor formateur Nolens reden om De Geer niet in aanmerking te laten komen voor de functie van premier, zoals Lohman had gewild. "Nolens vond De Geer niet constant genoeg, te variabel; hij keek evenals Lohman teveel naar de liberalen." Zijn antiprotectiestandpunt was zelfs bij koningin Wilhelmina bekend. Toen zij na de verkiezingen van 1922 met Ruijs de Beerenbrouck besprak welke ministers konden blijven en welke konden vertrekken, zei ze: "De Geer was goed, maar zou wat minder liberaal in zijn opvattingen moeten zijn. Tijdelijke bescherming van de industrie was nodig." Enkele maanden daarvoor waren in het kabinet plannen besproken over verhoging van invoerrechten en daartegen had De Geer zich verzet.[71]

De Geer was zich waarschijnlijk bewust van zijn taak als voorzitter van de commis-

sie en stelde zich bemiddelend op. Het stuk zag op 24 juli 1912 het licht, ruim voor de verkiezingen van 1913. Maar van een behandeling in de Tweede Kamer zou het niet meer komen. Volgens De Geer was de oorzaak 'breedsprakigheid' van de kant van de Tweede Kamer die het liever over de verkiezingen wilde tillen. Het bleef daardoor in de woorden van De Geer bij "Veel gekakel op den stok, maar geen eitje in het hok".[72]

Ondervoorzitter Tweede kamer

Aan het begin van de twintigste eeuw droeg de Tweede Kamer bij elke Prinsjesdag de voorzitter en zijn vervangers ter benoeming aan de Koning voor. Op 17 september 1912 belandde Dirk de Geer bij die verkiezing op de tweede plaats, achter de katholiek Van Nispen tot Sevenaer. Van Nispen kreeg 50 stemmen, De Geer twee minder. Van Nispen worstelde met zijn gezondheid en hij sprak met De Geer af dat hij tijdens de wintermaanden de avondvergaderingen zou voorzitten. De Geer meende dat er destijds avondvergaderingen waren die een 'eigenaardige spanning' hadden.[73] "Er zat in die dagen een soort obstructie in de lucht, niet formeel aangekondigd, maar praktisch gevoerd, en het best in haar schadelijke werking te beperken door lang voortgezette avondvergaderingen."[74] Die verkiezing tot ondervoorzitter kostte hem die winter 'vele vermoeiende avondvergaderingen'.[75]

Het was vooral de sociaal-democraat Duijs die zich in zijn redevoeringen niet liet beperken. Hij hield in 1913 een rede van negen uur, die begon in de ochtend en ging door tot in de avond. Het werd de langste parlementaire redevoering ooit. Duijs probeerde hiermee de afhandeling van de tariefwet te voorkomen. Toenmalig premier Heemskerk kwam in de loop van de avond een kijkje nemen in de Tweede Kamer. De Geer: "Hij staarde enige ogenblikken den spreker aan met een mengeling van verbazing, spot en ergernis, zoals alleen hij dat doen kon: en wandelde daarna door een tegenoverliggende deur de zaal uit. De Kamer lachte. De heer Duijs declameerde: 'Ships that pass in the night'."[76]

De Geer had het moeilijk met deze obstructie die in de Verenigde Staten bekend staat als filibuster. De rechtse partijen ergerden zich aan de vertragingen en zullen op De Geer druk hebben uitgeoefend om die tactieken te dwarsbomen. Bovendien is het de taak van de Kamervoorzitter om de normale voortgang van de vergadering te bewaken. Het parool bij de rechterzijde was volgens De Geer om ook 's avonds zoveel mogelijk aanwezig te zijn, terwijl die vergaderingen normaal gesproken matig zijn bezet. Zelfs Lohman, die toen al 75 jaar was, bleef in die uren zitten. En als hij rond middernacht naar huis wandelde werd hij op korte afstand gevolgd door het jongere CHU-Kamerlid Frank van Lennep om als het nodig was hem te kunnen assisteren.[77]

Op verschillende momenten kwam De Geer echt in de problemen, zoals op de avond van 12 november 1912.[78] Midden in zijn rede over de verzekering van arbeiders tegen de gevolgen van invaliditeit en ouderdom vroeg Duijs om de volgende ochtend zijn verhaal af te mogen maken. De Geer weigerde. Na enig heen en weer praten herhaalde Duijs zijn verzoek. Waarop De Geer besloot het voorstel ter stemming te brengen. Toen stapte Lohman uit de coulissen om dit besluit aan te vechten. Volgens hem kan een Kamerlid alleen een voorstel in stemming laten brengen op het moment dat hij zijn rede heeft be-

eindigd, eerder niet. “Als wij aan die regel niet vasthouden zijn wij eenvoudig het slachtoffer van elke redenaar die ons wil dwingen dagenlang hetzelfde te horen.” De Geer zei dat de voorzitter het artikel in het Reglement van Orde anders uitlegde en dat hij als tijdelijk voorzitter de opvatting van voorzitter Van Nispen volgde. Lohman ontplofte. “Ik weiger om te stemmen. Ik beroep mij op het Reglement van Orde. Volgens dat reglement is het recht aan mijn zijde.” De Geer hield vast aan zijn ingenomen positie en liet de Kamer stemmen. Het voorstel werd met 43 tegen 9 stemmen verworpen. De Geer schreef later opgelucht: “Gelukkig liep het goed af: het quorum was aanwezig.”[79]

Uiteindelijk zijn er in dat jaar wel vijf botsingen tussen De Geer en Duijs geweest.[80] Op 13 december werd het uitgesproken pijnlijk voor De Geer. Bij de behandeling van de begroting van minister Talma stelde hij voor om een stemming een paar dagen uit te stellen.[81] Daartegen kwam Duijs in het geweer. De sociaal-democraat zei dat hij het zo druk had dat het voor hem geen doen was om op elk moment beschikbaar te zijn. De Geer trok geschrokken zijn voorstel in en kwam met een andere datum die Duijs wel paste. Daarop zei Duijs tegen De Geer: “Ik zal mij thans met uw voorstel verenigen. (...) Maar ik wil er bij voegen dat dit absoluut de laatste keer is.”

Waarom zocht Duijs de confrontatie met De Geer? Kennelijk voelde Duijs aan dat De Geer geen sterke voorzitter was. Hij zag zijn kans schoon om ‘agitatie’ te plegen, het systeem aan het wankelen te brengen. Daar staat tegenover dat ook latere voorzitters zo hun problemen hadden met het venijnige Kamerlid uit Zaandam dat in 1937 overstapte naar de Nederlandse Volkspartij en een jaar later lid werd van de NSB.

Na de jaarwisseling werd De Geer van zijn taak verlost, omdat hij niet werd herkozen. Hij was slechts één jaar vice-president van de Kamer geweest, maar had er meer dan genoeg van. De rechtse partijen trokken de conclusie dat De Geer met zijn weinig doortastende optreden voor deze functie niet uit het juiste hout was gesneden. Daarbij kwamen ook de ervaringen van de Tweede Kamer in 1910 met Kamervoorzitter graaf Van Bylandt (CHU). Ook hij was niet opgewassen tegen de obstructietactieken van de SDAP.[82] Op Prinsjesdag 1913 behoorde De Geer niet meer bij de eerste drie kandidaten voor het voorzitterschap. De Tweede Kamer, *sadder and wiser* en ziende dat de SDAP veel groter was geworden, koos toen SDAP-leider Troelstra als vice-president. Die moest Duijs in bedwang gaan houden.

Overwerkt

Twee weken voor de verkiezingen, in juni 1913, schreef Dirk de Geer in een brief aan Lohman dat hij wilde gaan zorgen voor een stroom verkiezingsartikelen voor *De Nederlander*.[83] Vooral in tijden dat het in Kamer niet lekker liep had De Geer het er moeilijk mee dat hij geen journalist meer was. Op dat soort momenten had hij heimwee naar de krant. De Geer stelde aan Lohman voor om in zijn eentje de verkiezingscampagne van 1913 voor *De Nederlander* te verslaan. Daarvoor voerde hij als argument aan dat hij zo ‘tot volle kracht’ kon komen. Daarnaast zorgde zo’n soloproject voor de broodnodige ‘einheitlichkeit’ in het blad. Dat was volgens De Geer hogelijk gewenst, opdat ‘de kiezers geen ogenblik in verwarring komen’. Hij snakte naar eenzaamheid.

Het was onhandig van De Geer dat hij in dezelfde brief kritiek leverde, hoe terecht die ook was, op de gereformeerde Lohman die een serie was begonnen over de Hervormde Kerk. Hij waarschuwde Lohman dat hij met zoiets 'hervormden altijd tegen de haren instrijkt'. Vooral de uitspraak 'de Hervormde Kerk is troetelkind van het liberalisme' vond De Geer zo kort voor de verkiezingen niet verstandig. 'Dat wordt opgenomen als smaad' en 'liberalen zullen hiervan misbruik maken'. De reactie van Lohman is niet teruggevonden, maar uit het antwoord valt op te maken dat Lohman flink in zijn wiek was geschoten door de kritiek.[84] "Ik heb geen moment bedoeld te zeggen: u doet 't verkeerd, dus ik werk alleen mee als u zich terugtrekt." De Geer maakte meteen terugtrekkende bewegingen. "Ik schrijf dit niet om u alsnog over te halen. Ik leg mij con amore bij uw beslissing neer".

Kennelijk knapte na het posten van deze brief er iets bij De Geer. In een volgend schrijven aan Lohman, twee dagen later, meldde hij dat hij zich helemaal wilde terugtrekken als schrijver voor *De Nederlander*. Als reden gaf De Geer op dat een reactie van zijn hand op een stuk dat eerder in *De Nederlander* stond en waarover hij zich enorm had opgewonden, niet was geplaatst. "Ik acht mij thans niet in staat om goed werk te leveren aan *De Nederlander*. Ik heb er de kracht (onderstreept, mvdk) niet toe. Ik ben op dit punt uit mijn evenwicht geraakt. U zult deze weken wel zonder mij doorkomen."[85] Lohman schrok vermoedelijk wel van deze emotionele reactie van de man in wie hij toch een kandidaat zag om straks de leiding in de CHU over te nemen. Lohman antwoordde meteen. De Geer liet, eveneens per kerende post, weten dat hij zich had bedacht en toch wel stukken voor *De Nederlander* ging schrijven.[86] "Het gebeurde der laatste dagen drukte zoozeer op mij als een obsessie, dat ik alleen vrede vond in het denken en werken in andere dingen, aan *De Nederlander* denken deed mij pijn." Nu wilde De Geer zijn leermeester niet in de steek laten 'na zoveel jaren van vriendschap'. Dan volgde in de brief een deel dat Lohman moet hebben verontrust. "Mijn obsessie zal u een geesteskrankte schijnen. En ik geloof dat zij dat ook is. Er deden bij mij al meer staaltjes voor. Ik geloof dat ik dit laatste jaar mijn oude geestkracht verloren heb. Misschien wel door de vermoeiende avondzittingen tot diep in de nacht waarna ik nog uren wakker lag." Van dat geworstel als Kamervoorzitter was hij, kortom, overspannen geraakt.

Met een ander 'staaltje' bedoelde De Geer dat hij 'in een bui van oververmoeidheid' een paar weken daarvoor de leider van het Schiedamse kiesdistrict had laten weten dat hij zich niet meer verkiesbaar wilde stellen voor de Tweede Kamer. "Het bedanken is niet een voorbijgaande inval, maar een rijp besluit. Het abnormale is dat ik alles in die sfeer mij zo aantrek, dat ik hard verlang er uit te komen. Als ik mijn werkkring als gedeputeerde met die van Kamerlid vergelijk, dan schijnt mij de eerste heilig", schreef De Geer, waarbij hij Lohman op het hart drukte hier met niemand over te praten. Het waren ontboezemingen gedaan 'laat op de avond'.

Met de leider van het kiesdistrict had De Geer uiteindelijk afgesproken zich toch te kandideren en pas na de verkiezingen te bedanken. Uiteindelijk besloot De Geer om toch zijn plek in de Tweede Kamer in te nemen, toen hij in zijn district Schiedam wederom de verkiezing won. De briefkaart die De Geer een dag later, 4 juni, naar Lohman stuurde was zeer opgewekt van toon.[87] Hij had al weer twee artikelen naar de drukkerij gestuurd, meldde hij opgetogen. De zomervakantie vol met lange wandelingen op de

Veluwe, die volgde op de verkiezingen, had waarschijnlijk de zenuwen doen bedaren en rust in zijn hoofd gebracht.

Het deed hem waarschijnlijk goed om te horen dat Troelstra na de verkiezingen bij zijn allereerste bezoek aan Wilhelmina op 't Loo De Geer, samen met professor Struycken, noemde als kandidaat voor het ministerschap.[88] Ondanks alle hatelijke woorden van De Geer over de giftige werking van de klassenstrijd van de SDAP, zag Troelstra wel degelijk dat deze jonkheer progressieve ideeën had. Over het kiesrecht, maar ook over sociale kwesties, zoals bleek bij de debatten over de sociale verzekeringswetten van minister Talma, waarbij hij vaak aan de linkerkant stond.

Dat hij zijn depressie/overspannenheid te boven was, bleek tijdens de algemene beschouwingen in september 1913. Het kabinet-Cort van der Linden zat net in het zadel. De Geer trad weliswaar op als tweede woordvoerder, na Lohman, maar oogstte wederom aan de linkerkant van de Kamer bewondering. Die kwam eloquent naar voren in de analyse van de parlementair verslaggever van het *Algemeen Handelsblad*, C.K. Elout.[89] Nu verdacht de directie van het *Handelsblad* Elout wel eens van onpartijdigheid, een in die tijd onverkwikkelijke onhebbelijkheid voor een journalist. Elout herkende De Geer als een vreemde eend in de rechtse vijver: "Als nu maar genoeg anderen op rechts ook zo dachten."

Elout vond dat de rede van De Geer 'op een veel hoger peil' stond dan die van Lohman. De Geer beloofde dat hij alle voorstellen van het liberale kabinet uitsluitend naar hun eigen waarde zou beoordelen. "Dat klinkt fris en kloek. Zoals men het trouwens van deze afgevaardigde mocht verwachten." Hij maakte volgens Elout indruk door zijn gematigde opstelling op gebied van onderwijs, het terrein waar de regering definitief een einde aan de strijd moest maken met een grondwetswijziging die voorzag in vrijheid van onderwijs. "Een inderdaad kalm en verstandig advies."

De Grote Oorlog

Op vrijdag 31 juli 1914 zegde Dirk de Geer zijn vakantie af. De regering had net de mobilisatie afgekondigd en Nederland was in rep en roer. De Serviër Gavrilo Princip had een maand eerder Franz Ferdinand in Serajevo vermoord, wat later de lont in het kruitvat bleek dat het zwaar bewapende Europa was geworden. Het internationale wapengekletter greep De Geer bij de keel. Die vrijdag voelde hij zich niet in staat om te werken en ging hij wandelen op het strand van Scheveningen, waar de familie De Geer niet ver vandaan woonde. "Op het strand waar onder groot enthousiasme de Koningin voorbij rijdt."[90]

Die middag nam de ministerraad het besluit de mobilisatie af te kondigen. Nadat ook de koningin de besluiten had getekend, luidden in heel Nederland de klokken om iedereen op het nieuws over de mobilisatie te attenderen. De volgende dag moest een groot aantal lichtingen zich in de kazernes melden. In dorpen en steden renden mensen naar het gemeentehuis om de mobilisatiebulletins te lezen. "Ontzettende spanning ook in ons land al die dagen", schreef De Geer. Nederland vreesde ook bij de oorlog betrokken te worden en deed er alles aan om neutraal te blijven.

De beide Kamers der Staten-Generaal kwamen maandag 3 augustus in speciale zittingen bijeen om negen militaire en economische wetsontwerpen goed te keuren. In de Tweede Kamer werd het volgens De Geer een 'hoogst ernstige bijeenkomst'. Tot dat moment had hij zich in debatten in de Tweede Kamer niet uitgelaten over de conditie van de landsverdediging. Zijn gevoelen over de oorlog zal niet veel zijn afgeweken van dat van de rest van het land. En die houding verschilde sterk met hoe de rest van Europa over het verschijnsel oorlog dacht. In Engeland zongen mensen de tophit van die dagen: *'Let the war come, here we are, here we are, here we are again.'* Maar ook in Parijs en Berlijn stapten mannen op de trein naar het front alsof zij op weg waren naar een picknick. In Nederland daarentegen waren politici en burgers van een ding bezeten: het bewaren van de neutraliteit.[91]

Van verschillende politici was bekend of zij voor of tegen de Duitsers waren. Van De Geer was niet duidelijk waar zijn sympathie naar uitging, hoewel zijn schoonmoeder van Duitse komaf was en hij graag naar dat land op vakantie ging. In oktober 1914 ontstond de gematigde Nederlandsche Anti-Oorlogs Raad waarbij alle liberale pacifisten zich aansloten. Het werd de grootste beweging op dit gebied met als voorzitter de vrij-liberaal Dresselhuys. De raad probeerde verschillende vredesbewegingen in zich te verenigen. De denkbeelden stoelden op de idealen van de twee Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907. Men stelde zijn vertrouwen in onderlinge samenwerking, wapenbeheersing en een internationale rechtsorde met het Hof van Arbitrage in het Vredespaleis als sluitstuk. In tegenstelling tot de radicale pacifisten pleitten leden van deze raad niet voor een totale afschaffing van het leger. De Geer was nooit lid van deze raad. Ook sympathiseerde hij daar niet openlijk mee. Dat is op zich opmerkelijk omdat voorstellen van deze pragmatische raad voor de vorming van een Europese Statenbond hem als muziek in de oren moeten hebben geklonken. Dat hij zich hiervan afzijdig hield had te maken met de houding van de regering ten opzichte van de raad. Internationaal stond het kabinet onder grote druk om er zich van te distantiëren.[92] CHU'ers namen altijd een gouvernementele houding aan, zeker in deze zo precaire zaak van oorlog en vrede. Bovendien, met anarchistische pacifistische stromingen zoals 'Geen man, geen cent', die ook in die raad waren vertegenwoordigd, had De Geer helemaal niets op.

Op het eind van 1914 noteerde De Geer in zijn dagboek dat het gevaar 'voor ons land allengs minder acuut' was geworden. Nederland slaagde erin om neutraal te blijven en dat had het voor een gering deel aan zichzelf te danken, meende hij. Voor beide kanten van de strijdende partijen waren er voldoende redenen om ons land ongemoeid te laten. Het was een wankel evenwicht, Nederland was niet in staat om iets af te dwingen. Het bevestigde De Geer in de overtuiging dat een internationaal rechtsorgaan noodzakelijk was om kleine staten in de toekomst buiten oorlogen te houden.

In het dagboek van De Geer speelde de oorlog slechts af en toe nog een rol. Zo moest de familie de vakanties in Nederland vieren en kon zij niet uitwijken naar Nassau waar de grootouders van zijn vrouw Ria woonden. Maar ook het feit dat de kolen op de bon waren, ging aan de familie De Geer niet ongemerkt voorbij. Met de paasvakantie zaten zij 'bij felle koude' in huis. Na de oorlog bracht De Geer naar voren dat zijn zenuwgestel had geleden onder de gruweldaden begaan tijdens de Eerste Wereldoorlog.[93]

Kabinet-Cort van der Linden

Dat Troelstra en enige medestanders na de daverende stembusoverwinning in 1913 toch niet de stap durfden te zetten naar een burgerlijke regering, verdroot De Geer.[94] In 1904, hij was nog niet eens Kamerlid, schreef hij in een essay in *Onze eeuw* dat regeringsdeelname de beste manier was om radicale elementen en standpunten bij de SDAP te laten verdwijnen.[95] Met de stijging van zeven naar achttien zetels waren in 1913 de omstandigheden voor het aanvaarden van portefeuilles en regeringsverantwoordelijkheid voor die partij nog nooit zo goed. Maar Troelstra weigerde de drie posten in de regering die formateur Bos (VDB) de SDAP bood.

Op dat moment was een nieuwe formateur al bezig met de vorming van een extraparlementair kabinet. Cort van der Linden vormde een kabinet dat uitsluitend bestond uit vrijzinnigen. Het plaatste invoering van algemeen kiesrecht bovenaan op het program, maar omdat voor de wijziging van de grondwet tweederde meerderheid nodig was, moest ook rechts zijn medewerking verlenen. Dat kon alleen als tevens dat heikele punt van bekostiging van het bijzonder onderwijs werd aangepakt. De troonrede kondigde een staatscommissie aan die de mogelijkheden moest onderzoeken voor de subsidiëring van het bijzonder onderwijs. Cort van der Linden gaf toe dat zijn regering optrad als een 'eerlijk makelaar' tussen links en rechts.[96] Inhoudelijk was dit een kabinet naar het hart van De Geer. Hij was voorstander van beide zaken, zowel van vrijheid van onderwijs als

Gezin van Dirk de Geer. Links van hem zit Jetty en rechts Heddy, Lizzy, Ria, Lex en Eddy. Circa 1919. Nationaal Archief.

van algemeen kiesrecht. De aanvankelijke teleurstelling over de weigering van de SDAP om in de regering te stappen, sloeg om in het tegendeel.

Dit valt tussen de regels door te lezen in De Geers rede bij de algemene beschouwingen. Hij corrigeerde de regering over de benaming en de positie van het kabinet. Het was volgens De Geer, die steeds vaker Lohman als eerste spreker verving, geen extraparlementair kabinet. Het mocht dan niet aan een partijverband zijn gebonden en ook zaten er geen Kamerleden in, maar wat gaf dat? Het kwam met een program waar een meerderheid in de Kamer voor was te vinden. Dat was het kenmerk van een gewoon kabinet, "in den hier te lande enig duldbaren, immers met den geest onzer constitutie overeenkomende zin. (...) Een kabinet dat, formeel en moreel volkomen vrij, met de uitspraak der stembus, dat wil zeggen met de gevoelens van de meerderheid van het parlement, rekening houdt, (...) acht ik den enig toelaatbaren vorm van een parlementair kabinet."[97]

Al snel na de mobilisatie in 1914 rees de vraag hoe en waar de extra uitgaven van 275 miljoen gulden gevonden konden worden. De Geer had daarover vanaf het begin een duidelijke mening. Hij was een uitgesproken tegenstander van een heffing ineens via de vermogensbelasting, zoals de VDB en SDAP wilden. De Geer vond het principieel onbillijk om de rekening alleen bij mensen met een vermogen neer te leggen. Iedereen 'profiteerde' in gelijke mate van de mobilisatie en de veiligheid die ze de bevolking schonk. Hij meende dat het beter was om een lening af te sluiten die in tal van jaren kon worden afbetaald. De dekking moest komen uit opcenten van bestaande belastingen, zodat iedereen een bijdrage zou leveren. Minister Treub stond aan de kant van De Geer en dat bracht hem in botsing met zijn politieke vrienden van de VDB. Het betekende een finale breuk tussen Treub en zijn partij, want de golven gingen hoog in dat debat.

De betaling van de oorlogskosten was voor De Geer eigenlijk een kwestie waarover politici geen politiek zouden mogen bedrijven. Toen Troelstra dat toch deed, door erop te wijzen dat arme mensen jarenlang krom moesten liggen, terwijl vermogende burgers het zo zouden kunnen betalen, reageerde De Geer geprikkeld vanwege dit zogeheten 'klassenstrijdspel'.[98] "Ik dacht dat wij in onze crisistijd nu toch wel duidelijker dan ooit gezien hebben, hoezeer wij elkaar in de maatschappij nodig hebben, hoezeer de ellende van de een ook ellende voor de ander betekent (...) en hoe ongerijmd het is de grote politieke economische strijdvragen die de natie beroeren, toe te schrijven aan verschil van belang tussen volksgroepen, in plaats van aan verschil van inzicht omtrent aller belang."[99] Troelstra trok zich weinig aan van de afkeurende woorden van De Geer over het politiseren van de oorlogskosten. Bij een debat in 1918 brachten de opmerkingen van de SDAP'er De Geer tot de uitbarsting: "Ik haat de klassenstrijd met een innige haat. Wat hier uitsluitend moet en kan wegen is het algemeen belang."

Elke keer als tijdens de oorlog het vraagstuk van de oorlogskosten op de agenda stond, kwam De Geer in het geweer. Hoe langer de oorlog duurde hoe hoger de schulden werden en hoe meer oplossingen daarvoor op tafel moesten komen. Er kwam een verdedigingsheffing en vervolgens ook weer een ontheffing. Op een gegeven moment waren er nog maar een paar mensen die het allemaal konden volgen en De Geer was daar een van. Hierdoor verschoof tijdens de regeringsperiode van Cort van der Linden de belangstelling van De Geer steeds meer naar fiscale en financiële onderwerpen. Hij wierp zich in een wekenlang durend debat in 1916 op als warm voorstander van een invaliditeits- en

ouderdomsverzekering. Ook bij de oorlogswinstbelasting speelde hij een belangrijke rol. Amendementen van zijn hand werden in de meeste gevallen aangenomen. Hij vestigde zich in de oorlogsjaren definitief als een autoriteit op gebied van de overheidsfinanciën.

CHU ook voor mannenkiesrecht

In oktober 1915 diende de regering bij de Tweede Kamer de voorstellen in voor herziening van de kiesrechtbepalingen van de Grondwet. Een grote wens van De Geer ging daarmee in vervulling. De voorstellen voorzagen in algemeen kiesrecht voor mannen en passief kiesrecht voor vrouwen, maar ook wilde het kabinet de belemmeringen voor actief kiesrecht voor vrouwen uit de Grondwet wegnemen. Daarnaast koos de regering voor vervanging van het districtenstelsel door evenredige vertegenwoordiging en voor een opkomstplicht.

Aanvankelijk liep Lohman met een groot deel van de CHU-fractie niet warm voor deze voorstellen. De bezwaren zijn bekend. Te veel mensen waren niet goed toegerust, hadden te weinig kennis van zaken, maar zouden toch de gang naar de stembus mogen maken. Die houding van de CHU veranderde op 11 maart 1916, de dag dat de onderwijscommissie haar verslag naar buiten bracht. Het pleitte voor financiële gelijkstelling van de gemeentelijke uitgaven tussen het openbaar en bijzonder onderwijs. De regering nam het ongewijzigd over. Lohman en ook zijn collega's van antirevolutionairen huize realiseerden zich dat dit een historisch moment was, het einde van de schoolstrijd, waar zij jaren naar hadden uitgekeken. De oplossing van het kiesrechtvraagstuk was volgens Lohman vervolgens een 'politieke noodzakelijkheid'. Wat er op tafel lag was niet een organisch kiesrecht, het antirevolutionaire principe waar de CHU zo voor pleitte, maar een individualistisch kiesrecht. In de Tweede Kamer probeerde Lohman de stelling overeind te houden dat zijn keuzes consequent waren. Hij stemde in 1896 tegen de kieswet-Tak omdat hij dit in strijd achtte met het organisch kiesrecht. Maar nu was de tijd rijp voor algemeen kiesrecht.[100] Later zei Lohman dat van de beginselen van de Franse revolutie het algemeen kiesrecht de noodzakelijke consequentie was, maar dat het omgekeerde niet waar hoefde te zijn. "Het algemeen, individueel kiesrecht behoeft niet te zijn de uiting van de onware beginselen van de Franse revolutie."[101]

Snoeck Henckemans en De Visser dienden amendementen in om mensen het stemrecht te ontnemen die ofwel hun belasting niet hadden betaald ofwel van de gemeente of een instelling zoals de kerk financiële ondersteuning hadden gekregen. Deze mensen konden niet onafhankelijk hun stem uitbrengen. De Tweede Kamer verwierp de amendementen met grote meerderheid. Van de CHU-fractie stemden alleen Van Idsenga en De Geer tegen. De eerstgenoemde was tegen de hele nieuwe kieswet en zou later als enige in de Tweede Kamer tegenstemmen.[102] De Geers motief stond, zoals we weten, daar haaks op.

De CHU verzette zich tegen het vrouwenkiesrecht. Zoals gezegd bood de nieuwe Grondwet vrouwen het passieve kiesrecht en liet het de invoering van het actieve kiesrecht over aan de wetgever. Lohman vond dat in verschillende opzichten te ver gaan. Van

het passieve kiesrecht vreesde hij dat de mannelijke leden van de Staten-Generaal zich zouden laten leiden door gevoelens van sympathie voor de vrouwelijke collega's. "Om de vaak onbewuste invloed die de vrouw uitoefent in verband met de zwakheid van de man tegenover de vrouw." Hij diende daarom een amendement in om het passieve kiesrecht voor vrouwen uit de voorstellen te halen. De Tweede Kamer verwierp dit amendement met 68 tegen 15 stemmen. Van de CHU stemden behalve De Geer ook Ankerman en Snoeck Henkemans tegen.[103]

De al bestaande kloof over het kiesrecht tussen De Geer en zijn fractie was in de loop van 1914 verder gegroeid. De Geer trad in dat jaar toe tot de staatscommissie voor invoering van de evenredige vertegenwoordiging. Die stond onder leiding van de Leidse rechtsgeleerde Oppenheim. Deze jurist was staatsraad en had al verschillende commissies geleid, zoals die van de grondwetsherziening. We sluiten niet uit dat deze liberaal de nodige invloed heeft gehad op De Geer. In zijn dagboek in 1918 schreef De Geer dat hij 'vele interessante vergaderingen' bijwoonde van de staatscommissie.[104]

De inkt van de nieuwe Grondwet was nog niet droog of vrijzinnig-democraat Marchant diende een initiatiefvoorstel in voor invoering van het actief vrouwenkiesrecht. Tijdens de onzekere novemberdagen van 1918, toen Nederland vreesde dat de revolutie kon overwaaien van Duitsland naar ons land, liet premier Ruijs de Beerenbrouck de bevolking weten dat de regering dit initiatief snel ter hand zou nemen. Over deze kwestie bestond in de fractie van de CHU nog steeds groot verschil van mening. De Geer hoorde bij de voorstemmers, samen met zijn nieuwe collega Bakker. Volgens hem verzette geen enkel Bijbels beginsel zich tegen het actief kiesrecht voor vrouwen. Hij achtte het een groot voordeel dat vrouwen zich gingen bemoeien met belangrijke onderwerpen als onderwijs, kinderhygiëne en drankbestrijding. Hij veegde de vloer aan met het door Lohman gebruikte argument dat vrouwen hun gezin zouden verwaarlozen omdat zij het te druk hadden met politiek. En dat de vrouw anders kon denken en oordelen over politiek dan haar man, vond Bakker een bijzaak.[105]

Lohman liet zich door deze argumenten overtuigen en stond bij de stemming aan de kant van De Geer en Bakker. In de Tweede Kamer gaf hij ruiterlijk toe dat hij was teruggekomen op zijn eerder geuite bezwaar tegen vrouwenkiesrecht. Als reden gaf hij op dat hij niet meer verwachtte dat vrouwen zich zouden organiseren in eigen partijen.[106] Maar niet iedereen binnen de CHU schaarde zich achter het voorstel van Marchant. Schokking en Snoeck Henkemans stemden tegen.

Bij de behandeling van de wijziging van de kieswet vroeg De Geer één keer het woord. Dat was toen antirevolutionair Beumer, die een revolutie van vrouwen vreesde door de plotselinge verdubbeling van het electoraat, een amendement indiende dat tot gevolg had dat de nieuwe wet vertraagd ingevoerd zou worden. Volgens De Geer moest hij dat amendement maar intrekken. Je kon dan zoals Beumer tegenstander zijn van vrouwenkiesrecht, maar als eenmaal een wet was aangenomen, dan moest die volgens De Geer ook meteen worden uitgevoerd.[107] Het initiatiefvoorstel-Marchant werd met 64 tegen 10 stemmen aangenomen.

6 Ministeriabel 1918-1921

Tijdens het kabinet-Cort van der Linden was De Geer uitgegroeid tot de financiële specialist van de Tweede Kamer. Andere woordvoerders in de Kamer waren onder de indruk van zijn dossierkennis. Bij de elk jaar terugkerende discussie over de vraag hoe de oorlogskosten gedekt dienden te worden, waren zijn woorden, samen met die van vrijzinnig-democraat Marchant, gezaghebbend. Hij kreeg de Kamer achter zijn nota die hij over dit onderwerp bij de algemene beschouwingen in 1918 had opgesteld. De Geer hield verder voordrachten in het land voor gemeenteraadsleden van ARP en CHU over de financiële verhouding tussen gemeenten en het rijk.

Lohman, toen reeds 80 jaar oud, was lijsttrekker van de CHU. Hoewel De Geer op plaats zes stond, was hij al jaren de tweede man van de partij. Naast Lohman was hij de tweede spreker bij de algemene politieke beschouwingen. En uit alle uitingen van Lohman bleek dat hij De Geer als zijn opvolger beschouwde. Bij belangrijke kwesties, zoals bij de vraag of hij in 1918 formateur moest worden, raadpleegde Lohman alleen De Geer.[1]

De formatie van 1918

De uitslag van de verkiezingen begin juli 1918, voor het eerst onder het stelsel van algemeen mannenkiesrecht en evenredige vertegenwoordiging, pakte voor de CHU niet gunstig uit. De partij viel terug van negen naar zeven zetels. De winnaars waren de rooms-katholieken die dertig zetels binnensleepten en de SDAP die uitkwam op tweeentwintig zetels en daarmee weliswaar de tweede partij in de Kamer werd, maar het was toch een tegenvallend resultaat. De nieuwe zetelverdeling leverde een politiek gecompliceerde situatie op. Volgens Puchinger kon de verkiezingsuitslag 'niet ongelukkiger' zijn.[2] De Coalitie van ARP, CHU en rooms-katholieken beschikte over vijftig Kamerzetels, net geen meerderheid. De linkerzijde was zeer verdeeld en daardoor machteloos. Geen enkel moment is overwogen om aan die zijde een formateur te zoeken.

De antirevolutionaire Kamerclub pleitte voor een gemengd kabinet van liberaal en confessioneel. Voor zo'n kabinet voelden de rooms-katholieken helemaal niets. Nolens kreeg uiteindelijk zijn zin bij zijn streven om de Coalitie als uitgangspunt van de formatie te krijgen. Vooral omdat de koningin dit ook wilde.[3]

Toen het type kabinet duidelijk was, kwam de moeilijkste vraag: wie moest formateur/premier worden? Alle ogen waren gericht op Idenburg. Iedereen beschouwde hem min of meer als de leider van de ARP.[4] Maar Idenburg was in die weken vervuld van één stre-

ven: geen formateur en premier worden.[5] Lohman was de tachtig gepasseerd. Hoewel geestelijk nog vitaal, was een premierschap niet realistisch. Koningin Wilhelmina kon in die situatie niets anders doen dan de rooms-katholieke partijleider Nolens aanwijzen als eerste formateur. Echter, iedereen wist dat Nolens, die priester was, nooit zelf in het kabinet zou komen als premier. Nederland was voor een katholieke geestelijke als regeringsleider nog niet klaar en dat maakte Wilhelmina hem, wellicht ten overvloede, expliciet duidelijk.[6]

Voor de koningin en de protestanten was het even slikken dat voor het eerst in de Nederlandse parlementaire geschiedenis een rooms-katholiek deze taak kreeg. Als priester was Nolens gehoorzaamheid verschuldigd aan het hoofd van de rooms-katholieke kerk. De dubbele loyaliteit zagen protestanten als een probleem. Het regeringsprogramma had Nolens snel geschreven en ook de invulling van het kabinet had hij voor een groot deel al rond. De priester/politicus kwam zo al gauw bij zijn protestantse vrienden met de vraag: wie wordt er premier? Nolens wilde niets liever dan een rooms-katholiek.

Zo begon het geploeter bij de protestanten. Uiteindelijk was Lohman bereid om een premierschap te overwegen, maar dan wel in een constellatie dat onderwijs van binnenlandse zaken werd gescheiden en dat hij dan een 'klein-binnenlandse zaken' zou leiden, een ministerie dat zich meer op beheer dan op wetgeving zou richten.[7] Lohman wilde zich hierop beraden. Onmiddellijk zocht Lohman De Geer op om met hem te praten over een ministerschap van onderwijs. Dat lag niet voor de hand omdat De Geer inmiddels was uitgegroeid tot een financieel specialist. Met het onderwijsgebied had hij weinig ervaring. Tot geruststelling van Lohman vond ook De Geer dat in dit stadium het afzonderlijke departement eerder een organisator en jurist nodig had dan een onderwijsspecialist. De Geer beloofde zijn fractieleider over het voorstel na te denken. "Beraad u zoveel gij wilt, maar – ik reken vast op u", zei Lohman.[8] Na enkele dagen sloeg de twijfel bij Lohman over een premierschap toe. Hij zag steeds meer in dat hij niet berekend was op die taak, niet in de laatste plaats vanwege zijn leeftijd.

Tijdens een gesprek tussen Idenburg en Lohman liet eerstgenoemde de naam van De Geer vallen als mogelijke premier. Lohman had er uiteraard niets op tegen om zijn beschermeling naar voren te schuiven, maar hij vreesde dat De Geer te bescheiden voor die functie zou zijn. Idenburg bestreed dit. Als De Geer eenmaal bereid was het ministerie van binnenlandse zaken op zich te nemen, dan kwam hij vanzelf in aanmerking om ook als 'porte-parole' van het kabinet de binnenlandse politiek te leiden. Lohman besloot daarop de naam van De Geer telefonisch aan Nolens door te geven, dan kon hij die naam de volgende dag bij zijn bezoek aan de koningin meteen noemen.[9]

Nolens bezocht op 22 juli de koningin om de stand van zaken bij de formatie door te nemen. Die was weinig florissant. De naam van De Geer doorgeven aan de koningin deed hij wel, maar de katholieke leider voegde daar meteen aan toe dat De Geer daar hoogstwaarschijnlijk niet voor zou voelen. Daarnaast vertelde Nolens de koningin dat hij De Geer niet constant genoeg vond, te variabel en bovendien keek hij te veel naar de liberalen.[10] Koningin Wilhelmina had tot dat moment De Geer nog niet ontmoet. Wat zij toen van hem vond is niet bekend. Ook is onduidelijk waarom zij niet op de suggestie van Lohman inging. Wel weten we dat Nolens het moment rijp achtte om bij de koningin de weg vrij te maken voor een katholieke formateur/premier. Wat was daar het bezwaar

tegen, vroeg hij aan Wilhelmina. Hij noemde daarbij de naam van Van Nispen tot Sevenaer, op dat moment gezant in Rome. Ook liet hij de naam van Ruijs de Beerenbrouck vallen. Het is opvallend dat de hele formatie van 1918 louter draaide om personen die wel en, vaker nog, niet wilden. Het programma van de nieuwe regering speelde een secundaire rol.

Net als Lohman voelde ook Wilhelmina nog niets voor het idee dat de protestantse natie Nederland zou worden geleid door een katholiek. Half augustus was plotseling Colijn in beeld voor de leiding van het kabinet. Wilhelmina vond hem de ideale man om een kabinet te leiden. Zonder Nolens ervan op de hoogte te stellen gaf zij Colijn opdracht om een kabinet te formeren.[11] Een probleem vormde zijn directeurschap van de Bataafsche Petroleum Maatschappij, het bedrijf waarmee hij een contract had dat doorliep tot 1924. Nolens wilde onder geen beding meewerken aan zo'n 'petroleumkabinet'.[12] Colijn moest zo zijn tot mislukken gedoemde opdracht teruggeven. Dit betekende dat zowel Wilhelmina als de oude Lohman zich bij de politieke realiteit moest neerleggen. Uiteindelijk nam Ruijs het formatiestokje van Nolens over en zou premier worden.

In beeld als minister

Met de benoeming van Ruijs begon de laatste fase van de formatie. Bij bepaalde ministeries stond nog steeds geen naam genoteerd. Velen hielden er rekening mee dat aan het einde van dit proces De Geer in ieder geval minister zou zijn. Zijn naam kwam voor op lijstjes van Nolens[13] – op financiën maar ook bij binnenlandse zaken – en bij Colijn[14] op landbouw. Bij Kuyper stond De Geer zeker niet op het lijstje. Kuyper bracht tijdens de formatie zijn vakantie door in nabijheid van de vrouw van Idenburg. Die schreef aan haar man: "Er stonden hier enkele namen van toekomstige ministers in de bladen. Kuyper ergerde zich over De Geer en was bang dat de Christ. Hist. Partij nu zou bovenkomen."[15]

Lohman wist toen al dat De Geer allesbehalve stond te springen om een plek in het kabinet. Want nadat Lohman De Geer begin juli voor het eerst polste voor een ministersportefeuille en hij die voorzichtig accepteerde, ging hij kennelijk over die positie werkelijk nadenken. Een week later stuurde De Geer Lohman een brief waarin hij op zijn schreden terugkeerde en heel omstandig uitlegde waarom het een slecht idee zou zijn als hij minister werd. Zo vroeg hij zich af of de fractie in de Kamer niet sterk verzwakt zou raken als zowel Lohman als hij minister werd. De andere fracties bleven intact, dus dat moest ook bij de CHU gebeuren. En als er iemand minister van onderwijs moest worden dan lag de keuze voor De Visser volgens De Geer voor de hand. Deze man had zich intensief met het onderwijs beziggehouden.[16]

Het was bij de formatie van 1918 niet bijster ongebruikelijk dat mensen nee zeiden tegen een ministerschap. In de kleine Haagse wereld gonsde het van geruchten over wie was benaderd, maar ook wie had geweigerd. Puchinger noemt in zijn reconstructie van die formatie een schier oneindige rij mensen die zich van een post afkeerden. De reden waarom ze de stap niet aandurfden was ook duidelijk. De oorlog was nog niet afgelopen en de materiële nood bij de bevolking was hoog. Maar vooral was de politieke situatie

zeer instabiel met een coalitie die niet kon steunen op een meerderheid in de Kamer (50-50) met een oppositie die klaar stond om aan te vallen. Een kandidaat moest last hebben van enige ijdelheid om dit afbreukrisico niet te zien of althans zich hierdoor niet te laten leiden.

De Geer had zich in juli afgemeld bij Lohman, maar zijn naam bleef in het Haagse circuit rondzingen. Lohman bracht de weigering niet naar buiten, omdat hij wellicht hoopte dat hij zijn protégé uiteindelijk zou kunnen overtuigen van de noodzaak om minister van onderwijs te worden. Op 28 augustus hielp De Geer zijn leermeester definitief uit de droom. In een uitgebreid schrijven gaf De Geer verschillende argumenten voor zijn weigering om minister van onderwijs te worden. Zo vond hij dat er geen redenen meer waren om onderwijs van het ministerie van binnenlandse zaken af te splitsen. Aanvankelijk ging De Geer mee met dit plan met het oog op het voornemen van Lohman toe te treden tot het kabinet als minister van binnenlandse zaken. Om hem te ontlasten moest er een apart departement voor onderwijs komen. Toen Lohman besloot in de Kamer te blijven verviel dit argument.

Daar kwam bij dat De Geer zich niet de meest aangewezen persoon vond om het ministerie van onderwijs te leiden. "Wie als eerste 'minister van onderwijs' optreedt, treedt op met enige pretentie, waaraan ik meen niet te kunnen voldoen."[17] De reden waarom men aandrong op een apart ministerie was niet omdat Ruijs de Beerenbrouck de onderwijswet niet mocht afmaken of omdat de premier zich meer aan algemene zaken moest wijden, 'maar omdat men een man moet hebben die volbloed (ook technisch) onderwijsman is'. De Geer schreef dat hij zich meer geschikt achtte voor Binnenlandse Zaken.

Niet dat hij dát wilde. Want De Geer liet daarop meteen volgen dat hij steeds op het standpunt had gestaan dat hij veel liever Kamerlid en gedeputeerde bleef, 'ook omdat ik meen daarvoor meer geschikt te zijn dan voor minister'. Hij werd alleen minister als er sprake was van noodzaak, 'als ik het mijn plicht zou achten mij niet te onttrekken'. Er zou sprake moeten zijn van een 'sterk levensvatbaar rechts kabinet' met een 'mij sympathiek program'. Bovendien moest deze regering De Geer nodig hebben om 'af' te zijn. "Maar veel liever excuseer ik mij en de dag dat het kabinet in het Staatsblad staat zonder dat ik verplicht zal zijn om op te treden, zal voor mij een verluchting zijn."[18]

Vanaf het moment dat Nolens de drie christelijke partijen op een lijn had gekregen voor een christelijk kabinet, was het duidelijk dat de CHU voor het eerst in de geschiedenis ministers ging leveren. De rechtse kabinetten daarvòòr, van Kuyper en Heemskerk, konden rekenen op de gedoogsteun van de christelijk-historischen. Door het kleine zeteltal van de coalitie en de nauwe betrokkenheid van Lohman bij de formatie liep dat in 1918 anders. Het gegeven dat de CHU ministers moest leveren, verstoorde de rust binnen de partij danig. Het leidde tot een regelrechte machtsstrijd. Dat was wennen in 'onzer eens zoo vredige Unie', zoals de oude B.J. Gerretson schreef aan Lohman.[19] Na de breuk met Kuyper in 1894 genoten de christelijk-historische Kamerleden van de herwonnen vrijheid. In de partij ontwikkelde zich een cultuur waarbij iedereen elkaar respecteerde en er vooral geen ruzie werd gemaakt. Conflicten hielp Lohman snel de wereld uit. In geen enkele partij voerden gemoedelijkheid en respect in de omgang zo'n boventoon.

Vanaf het begin van de formatie in 1918 ging het gerucht dat De Geer in beeld was voor het nieuwe departement Onderwijs. Dat was een misrekening voor ds. De Visser, toen

Kamerlid en voorzitter van de Unie. De Visser liet niet na om in CHU-kringen te vertellen hoe verbolgen hij was over het feit dat sinds het begin van de formatie Lohman hem, als Unie-preses, permanent uitsloot van informatie. Iedereen leek van de ontwikkelingen op de hoogte te zijn maar De Visser wist van niets. Het pijnlijkst vond De Visser dat De Geer in de wandelgangen werd genoemd als kandidaat voor Onderwijs en niet hij.[20] De Visser achtte zich binnen de partij de specialist op gebied van onderwijs en voelde zich miskend. Het idee dat de komende minister gebruik ging maken van de grondwettelijke ruimte om een nieuwe – en historische – onderwijswet te schrijven die het einde betekende van de schoolstrijd, inspireerde hem mateloos.

De Visser trok zich tijdens de formatie terug als voorzitter van de CHU. Formeel omdat Lohman het hoofdbestuur buiten de formatie hield. Maar iedereen in de Unie wist dat het niet-kandidaat zijn voor het ministerschap de voornaamste reden was. De Visser stuurde zijn secondant Kamerlid Van Veen naar Lohman om zijn grieven door te geven.[21] Daarna beprak Lohman de klachten van De Visser uitgebreid met De Geer. Kennelijk trok Lohman zich weinig aan van De Visser, want hij bleef hem negeren. Daarop dreigde De Visser uit frustratie en woede zelfs het Kamerlidmaatschap neer te leggen. Die ontslagbrief is overigens nooit de deur uitgegaan.[22]

De woede van De Visser kwam tot uitbarsting op een vergadering van het hoofdbestuur van de CHU op 15 augustus. Ruijs de Beerenbrouck was nog niet aangewezen als formateur en de uitkomst van de formatie was nog onzeker. Lohman was zelf niet aanwezig, maar kreeg een schriftelijk verslag daarvan van F.C. Gerretson, die op zijn beurt was gealarmeerd door zijn vader, B.J. Gerretson. Volgens die beschrijving opende De Visser de vergadering met een tirade tegen Lohman. Hij zei onomwonden dat hij de 'aangewezen man' was om minister van onderwijs te worden, zelfs de 'Roomsen' hadden dat tegen hem gezegd. Mocht De Geer het worden, dan zou hij zich zeer gekrenkt voelen. Pikant is dat De Geer bij die vergadering aanwezig was. Hij moet zich buitengewoon ongelukkig hebben gevoeld met deze aanval van De Visser. "De Geer zweeg en verdween vóór de pauze. Partijsecretaris Ter Haar was woedend en de hele stemming is wantrouwig", schreef Gerretson aan Lohman.[23] Hij vreesde zelfs dat de partij uiteen zou vallen in een groep van De Visser en een van Lohman. De jonge Gerretson waarschuwde dat hij sterk het gevoel kreeg dat De Geer onder de druk van De Visser en anderen zich zou terugtrekken als minister. "Hij is er net de man naar." Deze Gerretson kende De Geer persoonlijk goed, omdat zijn vader hem vaak mee naar huis nam in de tijd dat zij beiden in de Rotterdamse gemeenteraad zaten.[24]

Ook de oude Gerretson waarschuwde Lohman een week later. Hij tekende voor hem in geuren en kleuren de aanval van Ter Haar op Lohman in 'een zeer hartstochtelijke rede met een soms door tranen verstikte stem'. Hij vond het een schande dat Lohman voor De Geer had gekozen boven De Visser. Gerretson schreef dat tijdens die tirade van Ter Haar tegen Lohman en De Geer, laatstgenoemde naar de punten van zijn schoenen staarde. "De Geer, die er was, zweeg lijdzaam!"[25] Vader en zoon Gerretson zagen voor hun ogen hoe De Geer geïntimideerd raakte door de tirades van De Visser en Ter Haar. De Geer had inderdaad vlak voor de pauze de vergadering verlaten.

Lohman was daarom niet verrast toen hij twee weken na de publieke oorwassing de brief met de definitieve afwijzing van De Geer las. Toen Lohman uiteindelijk met frisse

tegenzin met de nieuwe formateur, Ruijs de Beerenbrouck, om de tafel zat, moest hij hem melden dat De Geer zich voor Onderwijs had afgemeld. Daarop vroeg Ruijs Lohman om De Visser voor die post te polsen. De Visser had er oren naar maar wilde zich beraden. Maar niet dan nadat Lohman de wind van voren had gekregen over het feit dat hij De Geer minister van onderwijs had willen maken, terwijl die zich nooit daarvoor had geïnteresseerd.

Daarmee was De Geer niet definitief uit beeld voor een post in het kabinet. Een paar dagen later meldde Trip, thesaurier-generaal van Financiën, zich af voor de functie van minister van financiën. Trip kwam met het onwaarschijnlijk lijkende argument dat hij geen opvolger op het departement had. Tevens vroeg hij zich af of hij wel akkoord kon gaan met het uitgavenbeleid van het nieuwe kabinet. Hij zag liever De Geer in zijn plaats optreden.[26] Dat advies volgde Ruijs op hoewel anderen, ARP'er Heemskerk en De Visser, hem waarschuwden dat De Geer niet zou toehappen.

De Geer kwam op 3 september thuis toen formateur Ruijs hem in de woonkamer opwachtte.[27] De Geer hield meteen de boot af, maar hij zou nog met Lohman praten en erover nadenken. Bij Lohman veranderde De Geer niet van gedachten. Wel wist Lohman te bereiken dat hij zich als reserve gereed hield. Die middag bedankte De Geer telefonisch bij Ruijs.[28] Hij wilde alleen optreden als het niet anders kon. Maar zoveel andere kandidaten waren er niet meer, want iedereen weigerde. Dat probeerde kandidaat-minister Heemskerk hem in een brief duidelijk te maken en ook Lohman schreef een brief met die strekking.[29]

Ruijs vertelde de andere kandidaat-ministers dat hij met de weigering van De Geer ten einde raad was. Hij had bij de twee protestantse partijen geen geschikt persoon kunnen vinden en hij wilde niet nòg een katholiek benoemen. "Ik leg mijn mandaat neer, omdat ik geen kabinet wil voordragen met vijf rooms-katholieke ministers."[30] De Visser, die wellicht vreesde dat met een eventueel falen van Ruijs ook zijn eigen ministerschap achter de horizon kon verdwijnen, oefende grote druk uit op De Geer om toch de post te accepteren. Die avond kreeg De Geer een telefoontje van zijn vrouw Ria die meldde dat hij de volgende dag bij de koningin was ontboden.[31] Toen Lohman dat hoorde besloot hij bij De Geer de druk tot het maximum op te voeren. "Indien gij weigert, valt geheel de combinatie; de rechterzijde maakt daardoor een erbarmelijk figuur. De kracht van de rechtse partijen zal voor zeer lange tijd, zo niet voor altijd, gebroken zijn, en het odium daarvan komt op uw hoofd persoonlijk neer."[32] Lohman schroomde niet deze zware woorden te gebruiken, maar de situatie, na twee maanden formeren in oorlogstijd, was er ook naar.

Tegen de koningin zei De Geer de volgende dag dat hij zich fysiek niet in staat achtte minister te worden. Wilhelmina was ervan doordrongen in welke penibele situatie de formatie verkeerde en wilde zich er niet bij voorbaat bij neerleggen dat zij een zieke man voor zich had. Zij vroeg om een bewijs van zijn ongesteldheid.[33] De Geer raadpleegde huisarts dr. Oorthuys en die raadde hem het ministerschap af, zo schreef De Geer in zijn dagboek. De schriftelijke verklaring van Oorthuys liet hij naar de koningin sturen. In het archief van het Kabinet der Koningin is een aantekening bewaard: "De heer Jhr. de Geer heeft een bewijs van zijn medicus overlegd waarbij deze ten stelligste den heer Jhr de Geer ontraadt."[34]

Over de achtergronden van de – fysieke en/of mentale – ongesteldheid schreef De Geer niets in zijn dagboek. In 1950 was hij laconiek over dit bedanken voor Financien: "Een misschien ál te angstvallige en weerspannige houding aan het begin van deze loopbaan."[35] In *Het Vaderland* stond dat De Geer weigerde om gezondheidsredenen, maar 'niet in de zin dat dat hij aan een krankheid zou lijden'.[36] Hij mocht zich van zijn arts niet beschikbaar stellen voor zo'n 'uiterst moeilijke en voor een consciëntieuze man zo veeleisende taak als de regeling van onze door de oorlogstoestand totaal in de war gestuurde financiën'. Die angstvalligheid kwam dan vooral voort uit die CHU-vergadering van augustus toen De Geer zich liet wegblazen door het duo Ter Haar en De Visser. Wellicht besefte hij dat iemand die niet genoeg persoonlijkheid of hardheid heeft om zo'n aanval te doorstaan, als minister weinig kans van slagen heeft. Of hij kwam tot de conclusie dat hij te weinig draagvlak had binnen de Unie. Niemand was immers voor hem in de bres gesprongen. En tot slot kreeg zijn zelfvertrouwen vermoedelijk een knauw toen uitgerekend De Visser, iemand tegen wie hij opkeek, hem openlijk fel bekritiseerde. Net als in 1913, toen Kuyper hem de oren waste over het algemeen kiesrecht, raakte hij van de harde kritiek totaal van slag.

Op 4 september eindigde de betrokkenheid van De Geer bij de formatie. Die middag vroeg Ruijs de Amsterdamse wethouder S. de Vries Czn. Thuis bij Heemskerk zette men deze ARP'er onder grote druk met het gevolg dat hij als 'redder van de formatie in de ministersploeg werd opgenomen'.[37] Vijf dagen later ging het kabinet-Ruijs aan de slag. Het enthousiasme over De Vries zou snel omslaan in het tegendeel.

November revolutiedreiging

Uiteraard was De Geer net als alle Nederlanders opgelucht dat de Grote Oorlog begin november 1918 op zijn laatste benen liep. De uitgeputte Duitse legers trokken zich steeds verder terug en in Oost-Europa gaf de ene na andere bondgenoot zich over. Tegelijkertijd moet zich van De Geer een groeiende ongerustheid hebben meester gemaakt toen in Duitsland op 4 november muitende matrozen de leiding van de oorlogsvloot overnamen. Met ingehouden adem keek Nederland toe wat er in buurlanden gebeurde, want de vrees bestond dat het virus zou overwaaien. Al eerder, op vrijdag 25 oktober, braken er relletjes uit op de grote Nederlandse legerbasis De Harskamp. Soldaten negeerden bevelen van hun officieren en staken enkele barakken en de kantine in brand. Er waren schoten gehoord. *De Telegraaf* meldde de volgende dag dat er 60 doden waren gevallen. Uiteindelijk bleek er niemand te zijn omgekomen, maar het beeld van een onbetrouwbaar leger was gevestigd.

Naast de sociale en politieke onrust was de algehele situatie in Nederland erbarmelijk. Mensen leden honger en kou, er heerste werkloosheid en woningnood en tot slot maakte de Spaanse griep in korte tijd ruim 17.000 slachtoffers. Er was genoeg reden tot ontevredenheid bij de bevolking, een ideale voedingsbodem voor revolutie.[38] Daar kwam een derde factor bij die van binnenlands politieke aard was. In de loop der oorlogsjaren was er wrijving ontstaan tussen minister van oorlog De Jonge en de hoogste militair, generaal Snijders.[39] Het gerucht ging – dat later bleek te kloppen – dat De Jonge opperbe-

velhebber Snijders had ontslagen, maar dat koningin Wilhelmina, die veel bewondering koesterde voor deze eigenzinnige man, dit ontslag weigerde. In het eerste kabinet van Ruijs de Beerenbrouck zou De Jonge niet terugkeren, Alting von Geusau volgde hem op. Snijders overleefde het conflict en bleef op zijn post.

De SDAP'ers waren in de Tweede Kamer actiever dan ooit. Over veel onderwerpen vroegen zij een interpellatie aan. Minister Von Geusau erkende, in antwoord op de harde aanval van SDAP-leider Troelstra met zijn eis om generaal Snijders te ontslaan, dat er in het leger sprake was van ontevredenheid.[40] Dat het leger onbetrouwbaar zou zijn was echter onzin. Von Geusau wekte de indruk dat er weinig ging veranderen. De volgende dag, bij voortzetting van het debat, sloeg de minister een geheel andere toon aan.[41] Hij beloofde de 'reorganisatie van leger en officierskorps in modernen zin ter hand te nemen'.[42] Hij kondigde ook het ontslag van Snijders aan. Deze ontwikkeling was aanleiding voor nieuwe Kamerdebatten. Troelstra wilde nu meer weten over de slechte verhouding tussen minister De Jonge en generaal Snijders en de doorslaggevende rol daarin van Wilhelmina.[43]

Later bleek dat het gerucht over de weigering van Wilhelmina van het ontslag van Snijders op waarheid berustte. Afgezien van premier Cort van der Linden stond het hele kabinet achter het besluit van De Jonge om Snijders zijn congé te geven. Op de vraag van De Jonge aan de koningin of zij wel besefte dat hiermee het kabinet zou vallen antwoordde zij bevestigend. "Hare Majesteit was van mening dat men reizende heren niet moest ophouden", schreef De Jonge.[44] Over dit onderwerp kreeg Troelstra het op 8 november met De Geer aan de stok. Het was volgens De Geer geen gewoonte dat wanneer een Kamerlid een vraag stelde aan de regering dat een ander Kamerlid daarop de regering verzocht niet te reageren. En toch zag de CHU'er zich dit keer daartoe genoodzaakt. Wat volgde was wat Oud noemt een 'klein college in het staatsrecht' met name over het toenmalige artikel 54 van de Grondwet, het leerstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid.[45]

"Het overleg tussen den Minister en de Kroon is een interieure zaak, waarmede wij in het parlement niets te maken hebben", zei De Geer. "De Kroon verricht geen daad, welke tot ons doordringt. De wil van de Kroon kan zich slechts manifesteren in de wilsuiting van de minister. Wanneer een minister van oorlog een opperbevelhebber tot ontslag voordraagt en de Kroon ontraadt dit of weigert Haar medewerking, dan is de minister verantwoordelijk. (...) Dit is het a.b.c. van ons staatsrecht. (...) Die vraag (van Troelstra) schijnt mij reactionair. Zij voert ons terug naar een overwonnen tijdperk van conflicten tussen de Kroon en de volksvertegenwoordiging."[46]

In zijn Gedenkschriften erkende Troelstra dat de opmerkingen van De Geer over de ministeriële verantwoordelijkheid formeel gezien juist waren, maar dat het politieke belang van de vraag of de koningin haar bevoegdheden had overschreden, groter was.[47] Op de eerstvolgende vergaderdag, dinsdag 12 november, meende Troelstra dat hij ten volle recht had op een antwoord van Ruijs. De SDAP'er twijfelde er niet aan dat als hij tijdens zijn promotie aan de Groningse universiteit het antwoord had gegeven 'in de geest van wat de heer De Geer hier heeft laten horen' hij beslist cum laude zou zijn gepromoveerd. "Maar wij leven in een tijd die wat minder academisch is, (...) die spotten met alle academische wijsheid die den heer De Geer en ik indertijd hebben opgedaan."[48]

In zijn bijdrage had De Geer Troelstra eraan herinnerd dat hij bij een vergelijkbaar geval in 1901 was terechtgewezen. Troelstra wilde toen weten in hoeverre de toenma-

lige minister Eland zich had laten leiden door de koningin. Kamervoorzitter Gleichman waarschuwde de sociaal-democraat dat hij geen debat wilde toelaten over de tussenkomst van de kroon. "Mijnheer De Geer, ge hebt gelijk", zei Troelstra daarover zeventien jaar later. "Toenmaals (...) was de tijd nog zo dat ik kon worden afgescheept met een non possumus, daarover kan men niet spreken." De tijden waren volgens hem veranderd. Hij zou zich niet meer laten afschepen.[49] Troelstra meende dat De Geer en Ruijs de Beerenbrouck, die als minister van binnenlandse zaken verantwoordelijk was voor het koninklijk huis, zich ten onrechte beriepen op de ministeriële verantwoordelijkheid. Daar was volgens Troelstra juist een fictie van gemaakt. Er waren politieke krachten uitgeoefend die niet kwamen van de verantwoordelijke minister, maar van 'onverantwoordelijke kant'.

Dit debat over de ministeriele verantwoordelijkheid stond op 12 november uiteraard in de schaduw van Troelstra's uitspraken over de naderende revolutie. Hij had de dag daarvoor volgens velen daartoe een oproep gedaan.[50] Troelstra erkende dat hij zich die avond had laten meeslepen door het moment.[51] Zichzelf verliezen deed Troelstra ook in het debat de dag erna. In strijd met afspraken die de leiders van de SDAP intern hadden gemaakt, speculeerde hij opzichtig over een op handen zijnde revolutie.

De volgende dag maakte Ruijs, tot grote verbazing overigens van zijn kabinet, bekend dat de regering zich ging inspannen om op korte termijn het kiesrecht voor vrouwen in te voeren.[52] Verscheidene ministers, onder wie Aalberse, vonden dat burgers een dergelijke aankondiging konden opvatten als een concessie aan de sociaal-democraten. Anderen verklaarden dat economische en sociale hervormingen dringend nodig waren, uiteraard langs wettige weg en niet met 'het pistool op de borst', zoals Marchant zei.[53]

Op donderdag 14 november was de storm gaan liggen en weinigen vreesden nog dat de zaak uit hand zou lopen. Op straat ontbrak daarvoor eenvoudigweg de revolutionaire atmosfeer en in de Tweede Kamer maakten SDAP'ers duidelijk dat zij op dit punt niet achter Troelstra stonden. De Geer schilderde in het Kamerdebat hierover hoe vreugdevol Nederland het einde van de oorlog had kunnen vieren als niet 'mensen in hun verblinding' dit geluk hadden bedorven. "En nu gaan wij op dit zonnige, blijde moment ons dit grote geluk vergallen! Nu gaan wij kerven in ons eigen lichaam! Nu gaan wij in het huis, dat uit de vlammen bespaard is gebleven, moedwillig de brandende fakkel werpen! Nu gaan wij, aan de oorlog ontkomen, over tot den rampzaligste aller oorlogen: den burgerkrijg!"[54]

Het punt waarop De Geer inging was de in zijn ogen tegenstrijdige bewering van Troelstra dat zijn partij wel de macht wilde grijpen en de Grondwet buiten werking wilde stellen, maar tegelijkertijd geen geweld wilde gebruiken. De Geer gebruikte het beeld van een struikrover die tegen een passant zegt dat hij hem wil beroven en dat hij dat moet toestaan omdat het anders niet ordelijk zou verlopen. En als deze passant zich zou verzetten dan zou het geweld van hem uitgaan.[55] De Geer herinnerde Troelstra eraan dat als er in de Kamer werd gezegd dat langs parlementaire weg veroverd moest worden wat men wenste, de SDAP vaak stelde: geef ons algemeen kiesrecht. Geef ons dat en wij zijn het met u eens. "Het is voor mij, die misschien een van de eersten in mijn partij ben geweest om te ijveren voor algemeen kiesrecht, mede een voorname overweging geweest dat men daarmee een brede grondslag zou geven aan de handhaving van gezag en orde."

En het algemeen kiesrecht was nog niet binnen of het werd volgens De Geer alweer weggehoond. "Hoe kunt gij zo ongeduldig zijn om hiervoor ons land thans in een zee van ellende te storten?".[56]

Oud schrijft over de rede van De Geer in *Het jongste verleden*: "Deze redevoering maakte – het zijn al weer zijn eigen Gedenkschriften die het onthullen – evenals die van Marchant op Troelstra indruk."[57] Het eigenaardige is dat Troelstra De Geer in zijn 'Gedenkschriften' op dat punt helemaal niet noemt.[58] Het kan zijn dat Oud over meer informatie beschikte. Hij zat als Kamerlid ten slotte in de vergaderzaal toen De Geer namens de CHU sprak en kon de reactie hierop van Troelstra zien en wellicht ook horen.

In die rede riep De Geer Troelstra en zijn partij op te stoppen met hun aanvallen op de koningin. Zag de socialistenleider dan niet in dat hij de koningin zo in een staatsrechtelijk onmogelijke positie bracht, en dat hij ook zichzelf in de vingers sneed omdat het koningshuis ongekend populair was? Met die opmerking bleek De Geer het bij het juiste eind te hebben. Nadat er op zaterdag en zondag pro-oranje, en dus anti-socialistische, bijeenkomsten werden gehouden, kwam de dag daarop de apotheose. Op maandag 18 november vulde het Haagse Malieveld zich met duizenden oranjeaanhangers. In een juichende menigte maakte de koets met Wilhelmina, Hendrik en de kleine Juliana een rondrit en werden de paarden 'spontaan' ingeruild voor enthousiaste militairen.

Kabinet-Ruijs de Beerenbrouck

Door alle vertragingen bij de formatie kreeg het nieuwe kabinet nauwelijks tijd om invloed uit te oefenen op de begroting. Dat was lastig omdat de begroting door de oorlog veel zogeheten crisisschulden kende waar geen dekking voor was. Uit het 'novemberprogram' dat voor de begrotingsbehandeling was opgesteld, bleek dat de situatie aanzienlijk minder rooskleurig was dan in september werd aangenomen. Minister van financiën De Vries hield een lofzang op de accijnzen die niet bij iedereen even goed viel, ook niet bij De Geer. Het waren de grote gezinnen die hieronder leden. Maar niemand viel De Vries echt hard aan, hij zat er nog maar net. Hij was jarenlang wethouder voor de ARP in Amsterdam geweest waar hij waardering en respect had geoogst. Daarvoor was hij nog verschillende jaren Kamerlid geweest. Na zijn lokale carrière leek iedereen hem vergeten, totdat formateur Ruijs in grote nood verkeerde. Achteraf bleek dat Heemskerk zich hem herinnerde van de periode dat zij samen in de Amsterdamse raad zaten en dat genoeg vond om de gok met De Vries te wagen.[59] De rechtse partijen wisten het lef van De Vries, hoewel ook hijzelf hevig twijfelde, wel te waarderen. Maar de welwillende houding van de Kamer in de maanden na de eerste begrotingsbehandeling zou niet lang standhouden.

Bij de behandeling van de rijksbegroting was De Geer de enige woordvoerder voor de CHU. Op financieel gebied kende hij in de fractie zijns gelijke niet. Van veel uitspraken kunnen we ons afvragen of die door de rest van de partij werden gedeeld. Zo liet hij zich niet onwelwillend uit over de socialisatie van de productiemiddelen, een thema dat in die jaren door sociaal-democraten op de agenda was gezet. "Daar", zei hij, "zou hij geen traan om laten". Als het maar de 'algemene welvaart' zou dienen.[60] Hetzelfde geldt voor

zijn uitspraak dat 'zeer grote bezuinigingen' op de militaire uitgaven zeer waarschijnlijk waren. CHU'ers waren bepaald geen voorstanders van bezuinigingen op defensie. Maar voor De Geer stond het vast dat de wereld, nu die allesverslindende oorlog was afgelopen, op het punt stond een nieuwe tijd in te gaan. Het was te vroeg, dat wilde De Geer wel toegeven, om te zeggen hoe alles precies op zijn plek zou vallen, maar het zou in geen geval zo gaan als voor 1914. De oorlog was volgens De Geer te verschrikkelijk geweest om zonder gevolgen te blijven. "Wij zullen in de toekomst meer internationaal leven dan tot dusver. Er zal grotere orde in de wereld zijn, meer rechtsregelen, minder gewapende dreiging." Met het oog hierop, riep hij de regering op om te wachten met het opbouwen van een uitgebreide defensiemacht. "Wacht een ogenblik voordat gij voortgaat met het versterken van forten, het bouwen van schepen, het vermenigvuldigen van militaire organisaties."

Bij de rechtse partijen was de oproep van De Geer bepaald geen gemeengoed. Fractiegenoten als Schokking en Snoeck Henkemans en ARP'er Duymaer van Twist konden zich hier niet in vinden. Zij waren minder optimistisch dan De Geer en zij wilden een herhaling van 1914-1918 voorkomen. Die oorlogsjaren brachten pijnlijk in beeld hoe slecht bewapend Nederland was. De overzeese gebiedsdelen en dan vooral Nederlands-Indië, kon Nederland op geen enkele manier adequaat verdedigen.

De discussie over defensie-uitgaven viel in 1918 in het niet bij alle plannen van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck om de oorzaken van de revolutiedreiging in november weg te nemen. De regering kwam met serieuze hervormingsvoorstellen en wilde die invoeren met een 'snelheid die past bij de polsslag van deze tijd', zoals Ruijs het noemde. Het kabinet wilde vooral op sociaal gebied het nodige veranderen en een belangrijke rol daarbij was weggelegd voor de minister van sociale zaken, Aalberse. In korte tijd stonden de achturige werkdag en de 45-urige werkweek in het Staatsblad. Daarnaast pakte het kabinet de volksgezondheid aan, nam de bouw van nieuwe woningen een enorme vlucht, kwamen er her en der lagere en middelbare ambachtsscholen en kregen begaafde jongeren een studiebeurs.

Toonde De Geer zich bij de eerste begrotingsbehandeling nog inschikkelijk ten opzichte van minister De Vries omdat die nog zo kort zat, dat veranderde aan het eind van 1919. De Vries wilde de oorlogswinstbelasting afschaffen zonder daar een andere bron van inkomsten tegenover te stellen. De Geer vond dat onverstandig en vroeg per motie de afschaffing uit te stellen. Die werd ondanks het verzet van De Vries met een ruime meerderheid aangenomen.[61]

De Geer vond de financiële situatie 'zorgwekkend'.[62] Dat kwam vooral door de 'mateloze luchtvaart der uitgaven'. Maar de minister van financiën viel hierbij weinig te verwijten. De ambitieuze plannen van het kabinet op gebied van woningbouw, volksgezondheid en onderwijs kostten veel geld. De Geer pleitte opnieuw voor fikse bezuinigingen op defensie-uitgaven. "De vernielingstechniek heeft zulk een hoogte bereikt, dat de onmogelijkheid om op deze wijze voort te gaan zich voor de toekomst onafwijsbaar zal opdringen. (...) Ook economisch en financieel heeft de oorlog in deze vorm zich onmogelijk gemaakt. (...) Wij moeten de boeg wenden in het geloof aan de dampkringzuiverende werking van de verschrikkingen die achter ons liggen."

Volgens De Geer zou de militaire organisatie in Nederland zich moeten richten op drie elementen. Allereerst de mogelijke strijd in de koloniën. Daarnaast moest defensie reke-

ning houden met een verplicht contingent in een internationaal opererend defensie- of vredesleger. Ook moesten legeronderdelen paraat worden gehouden voor het bewaren van de binnenlandse rust. November 1918 lag nog vers in het geheugen. Praktisch gezien kwam De Geer hiermee op de lijn van de VDB en de antimilitaristische SDAP. Bij stemmingen over defensie-uitgaven in de Tweede Kamer zou dat keer op keer blijken. Inhoudelijk probeerde hij steeds afstand te nemen van het antimilitarisme van de sociaal-democraten en de vrijzinnig-democraten. Later, in 1919, zou hij deze partijen voor de voeten werpen dat zij in de jaren voor 1914 op 'onjuiste gronden' voor bezuinigingen hadden gepleit en daarin in het ongelijk waren gesteld.

Minister Bijleveld van Marine kwam half 1919 in problemen door een ambtenaar die zonder zijn toestemming geld had uitgegeven aan een schip. Noodlottig echter werd zijn besluit om kruisers niet te laten afbouwen waarmee hij het vertrouwen van de ARP verloor en omdat links altijd tegen de begroting stemde, kon de minister na acht maanden weer naar huis. Pikant in dit verband was het hoofdartikel van *Het Vaderland* bijna een jaar later over dit onderwerp.[63] Politiek hoofdredacteur Antonie Roodhuijzen – Kamerlid voor de Liberale Unie van 1905 tot 1918 – stelde dat Ruijs de Beerenbrouck vlak na de val van Bijleveld bij De Geer was geweest met het voorstel hem op te volgen als minister. Dat had De Geer afgewezen. Wel stelde hij voor om de plaats van De Vries in te nemen en dat die dan van Financiën naar Marine zou doorschuiven. Daar had De Vries op zijn beurt voor bedankt. Niemand sprak de feiten in het stuk van Roodhuijzen tegen, ook De Geer niet. Niemand had er belang bij deze zaak weer op te rakelen, want op dat moment verkeerde de regering weer in een crisis en nu, zoals we later zullen zien, lag De Vries onder vuur.

Behalve problemen met de minister van Marine had de Tweede Kamer die ook met de minister van oorlog, Alting von Geusau. Zijn begroting van de landmacht voor 1920 was 14 miljoen gulden hoger dan het jaar daarvoor. De kritiek kwam van links en rechts. Het was met name De Geer die hierbij voorop liep en zich hardop afvroeg of 'wij met de defensie-uitgaven op de oude voet verder moeten gaan'.[64] Het was inmiddels een bekend geluid en hij kreeg voor die duidelijke lijn ook steeds meer steun. De rede van De Geer maakte 'de nodige indruk op de regering'.[65] In de memories van antwoord kondigde het kabinet aan 'onverwijld' de nodige bezuinigmaatregelen te nemen.

Bij de begrotingsbehandeling van het ministerie van oorlog bleek dat Alting von Geusau bijna een hele Kamer tegenover zich vond, die aandrong op bezuinigingen. Naast de inmiddels bekende critici als Marchant en Dresselhuys kreeg hij ook uit het rechtse kamp, van Bomans (RKSP) en zelfs Duymaer van Twist (ARP) en Schokking (CHU), signalen dat het minder moest. Op voorstel van De Geer moest de minister alle voorstellen van de Kamer opnieuw bezien en wat volgde was een 'guerrillaoorlog'.[66] De begroting werd uiteindelijk aangenomen, maar voor Alting von Geusau hoefde het niet meer. De begroting was dermate onttakeld onder leiding van Marchant dat hij de eer aan zichzelf hield.

Waarnemer op de post van marine werd Van IJsselsteyn, ook minister van landbouw, nijverheid en handel.[67] Hij slaagde erin de Kamer ervan te overtuigen dat de twee pantserschepen moesten worden afgebouwd.[68] Enige tijd later, in maart 1920, werd bekend dat De Geer een benoeming als burgemeester van Arnhem had geaccepteerd. Hij bleef

lid van de Tweede Kamer, tot zijn aantreden als minister van financiën in juli 1921, toen hij De Vries alsnog opvolgde.

Het gezin De Geer

Nadat De Geer in 1907 lid van de Tweede Kamer was geworden, volgde een jaar later een verhuizing naar Den Haag. Hoewel de afstand tussen Rotterdam en Den Haag niet groot is en er toen ook al een treinverbinding was, wilde De Geer dichter bij zijn werk wonen. Kennelijk had hij met Rotterdam, waar hij zeven jaar raadslid was geweest en waar hij vanaf 1894 had gewoond, niet een bijzondere band opgebouwd.

Het gezin betrok een bovenwoning in de Johan van Oldebarneveltlaan, waar het met veel plezier zou wonen. Het was een 'verrukkelijk huis', waar de familie kon genieten van de 'bosjes en het strand'.[69] Het huis lag in het Statenkwartier, waar vooral beter gesitueerden woonden. Opvallend is echter dat het een huurwoning betrof. Ook het huis dat zij in 1915 zouden betrekken, Prins Mauritslaan 71, was niet gekocht. Geldproblemen waren daarvoor niet de reden. Na de dood van zijn vader had hij een bedrag van ruim een ton geërfd.[70] Samen met zijn eigen bezittingen beschikte hij over een vermogen van anderhalve ton, omgerekend naar nu één miljoen euro. Misschien was hij er op het moment van verhuizen nog niet van overtuigd dat hij in Den Haag zou blijven wonen.

Deze relatieve rijkdom betekende niet dat De Geer er een uitbundige levensstijl op nahield. In zijn eigen kasboek hield hij nauwkeurig bij wat het gezin uitgaf. Zelfs bedragen kleiner dan een gulden ontsnapten niet aan zijn aandacht. Af en toe werden er sigaren gekocht en gaf hij zijn vrouw Ria geld mee om kleren te kopen. Wat dat betreft is er geen groter verschil met Colijn denkbaar, die niet alleen een aanzienlijk groter fortuin bezat, maar dat tevens in grote mate liet blijken.

De enige uitzondering in dat uitgavenpatroon waren de vakanties die toen de kinderen nog klein waren werden doorgebracht op de Veluwe, vooral in De Steeg, de regio waar hij zulke goede herinneringen aan bewaarde. In latere jaren ging het gezin naar het buitenland met vakantie. De Geer was weinig materialistisch ingesteld, maar de maand vakantie in de zomer was bijna heilig. In 1929 hield de installatie van het kabinet hem niet van zijn vakantie af.[71] De Geer was ervan overtuigd dat hij de vakanties nodig had voor zijn gezondheid. Echt lichamelijk ziek was hij zelden, maar vanaf zijn jeugd was duidelijk dat hij zijn zenuwen niet altijd de baas was en dat kon zijn fysiek gestel ondermijnen. Hij werd regelmatig duizelig en moest zelfs een keer tijdens een kerkdienst naar buiten om frisse lucht binnen te krijgen en tot rust te komen. In de periode dat hij zijn werk bij *De Nederlander* moest combineren met zijn promotieonderzoek had hij regelmatig last van 'halsgezwellen'.

De 'zware hoofdpijnen' bleven hem ook na zijn promotie kwellen. Zo schreef hij bijvoorbeeld: "Zware hoofdpijn. Benauwde angst dat het op mij hart sloeg. Lang gebeden. Thans zuivere psychische weldaad."[72] De Geer beschikte over een taai gestel, hij werd niet voor niets 90 jaar oud, maar stress kon bij hem tot lichamelijke ongemakken leiden. Vaak zocht hij in die gevallen zijn heil in het gebed en dat hielp, soms.

Daarnaast kende ook zijn vrouw Ria zo haar medische problemen. In 1919 werd zij

geopereerd aan een tumor in haar borst en een jaar later aan een tumor in haar buik. Zij had lange tijd nodig om daarvan op te knappen. Later kreeg zij nog een aanval van galstenen. Gelukkig hoefde zij niet voor de kinderen te zorgen, daarvoor had de familie een kindermeisje. Door de operaties die Ria moest ondergaan liep de verhuizing naar Arnhem vertraging op. Een paar maanden na zijn benoeming verhuisde het gezin naar Villa Dunkeld aan de Velperweg in Arnhem. Ook toen moest Ria het huis bewoonbaar maken en de verhuizing regelen en bleef De Geer aan het werk.

Er is geen twijfel over dat De Geer een 'Godsvruchtig man' was. Hij bezocht trouw elke zondag de kerkdienst, zelfs tijdens de vakanties in het buitenland of op de zondag volgend op de inval van de Duitsers toen Den Haag onder vijandelijk vuur lag. Zijn dagboek geeft een duidelijk inzicht in deze toewijding, maar tegelijkertijd valt tussen de regels door een geloofstwijfel te proeven. Dat bleek al in zijn jeugd toen hij niet alleen bijeenkomsten van het Leger des Heils bezocht, maar zelfs overwoog zich daarbij aan te sluiten.[73] Zijn geloofsleven kende ups en downs. Zo meldde zijn dagboek eind 1904: "Ik heb mij opnieuw aan God verbonden."[74]

Over zijn vrouw, Ria Voorhoeve, is weinig bekend. Zij speelde een rol op de achtergrond, in die tijd niet ongebruikelijk. Wat uit de dagboeken naar voren komt is een redelijk harmonieus gezinsleven. Dirk en Ria kregen vijf kinderen: Heddy in 1905, Eddy in 1907, Lizzy in 1909, Jetty in 1911 en Lex in 1912. De Geer kon in vertederende woorden over zijn kinderen schrijven. Zo noemde hij Jetty het 'troetelkindje' en Lizzy het 'blondkopje' en waren de oudsten 'zonnetjes op mijn weg'. Het is de vraag of hij ze, afgezien van de vakanties, veel heeft gezien. Eind 1926, hij is dan net premier, verzuchtte hij: "Ik betreur wel eens door zeer grote drukte, mij te weinig aan de kinderen te kunnen geven." Het lijkt er niet op dat hij deze opmerking voor de goede sier maakte, het klonk oprecht. Net als zijn vader bracht hij graag zijn tijd thuis door in plaats van op de sociëteit. Als het maar even kon onttrok hij zich aan borrels aan het Binnenhof. Het was Ria die voor de opvoeding van de kinderen zorgdroeg, waarbij zij steun kreeg van een dienstbode en een kindermeisje.

In de week voor de verhuizing naar de Prins Mauritslaan maakte De Geer in zijn eentje een rondreis door het land en zocht oude vrienden en familie op. "Bij terugkomst heeft Ria gezorgd voor een heerlijk home", schreef hij in zijn dagboek. Hij had zelf daar geen hand voor uitgestoken, zoals mannen in die tijd wel vaker zich daaraan onttrokken.

Curieus is dat De Geer pas op 47-jarige leeftijd leerde fietsen, op een Fongers. Hij was in zijn jeugdjaren redelijk sportief, zeker voor die jaren. Hij tenniste, speelde cricket, maar vooral wandelde hij regelmatig. Tijdens vakanties maakte hij wandelingen van tien tot twintig kilometer. Maar na de rijlessen kon hij tijdens de vakantie-uitjes in De Steeg ook met de fiets op pad. En vanaf 1917 bewoog hij zich in Den Haag bijna altijd met de fiets. Als minister waren hij en zijn fiets onafscheidelijk.

7 Burgemeester van Arnhem 1920-1921

Het nieuws van zijn benoeming in 1920 als burgemeester van Arnhem kwam voor velen als een donderslag bij heldere hemel. In zijn dagboek meldde De Geer onder het kopje 'februari' dat hij door de commissaris van de koningin in Gelderland, jhr. S. van Citters, was gevraagd voor die functie. "Na lang dubieeren aanvaard ik dit en op 6 maart benoemd."[1]

Zijn dagboek vertrouwde hij niet toe welke redenen ten grondslag lagen aan zijn verrassende keuze. Het is niet zo moeilijk een paar motieven te noemen. Al eerder bleek bijvoorbeeld dat hij het werk in de Tweede Kamer niet altijd kon waarderen. Hij verlangde naar het rustige bestuurswerk, een beeld dat De Geer ongetwijfeld had van het burgemeesterschap, een functie zonder politieke spelletjes. Daarom had hij zoveel aardigheid in zijn werk als gedeputeerde.

Een andere factor was dat de stad waarvoor hij gevraagd werd Arnhem was en niet een andere middelgrote stad zoals Zwolle of Groningen. Hij kende Arnhem van de tijd toen hij bij zijn ouders in het nabijgelegen Velp woonde. Ook bezocht hij in Musis Sacrum vele bijeenkomsten van het Leger des Heils. Bovendien betekende de nieuwe baan dat hij vaak kon gaan wandelen in de bossen van de Veluwezoom, de streek waar hij zulke goede herinneringen had.[2] Bij zijn ambtsaanvaarding noemde hij het een 'retour à sa jeunesse'.[3]

Het Vaderland herinnerde eraan dat de CHU'er in 1918 'zeer ernstig aangezocht' was om minister van financiën te worden.[4] Dat maakte volgens de krant zijn positie als financieel specialist niet eenvoudig nu er een minister van financiën aan het roer stond met wiens beleid De Geer 'we zullen het maar zeer zacht zeggen, niet bepaald hoog weg liep'. De krant bracht tevens in herinnering dat De Geer bij de behandeling van de oorlogsbegroting van 1920 niet voor de eerste keer een ander standpunt innam dan de andere Kamerleden van rechts. "Dat kan niet dienen om het leven in een coalitie die slechts vijftig leden kent, te veraangenamen." De krant redeneerde dat De Geer helemaal geen zin meer had in die scheve ogen, terwijl hij alleen maar voor zijn mening wilde uitkomen: dat hij het beleid van De Vries afkeurde. In zijn besluit kan hebben meegespeeld dat een maand voor het verzoek bij zijn vrouw in haar buik een tumor was ontdekt.[5] Wellicht dacht hij dat het burgemeesterschap minder belastend was voor zijn zenuwen en dat hij vaker thuis kon zijn.

Het was vermoedelijk de eerste keer dat hij het aanbod van een bestuursfunctie, zoals burgemeester, kreeg. Bij de installatie zei De Geer dat een nieuwe bladzijde in zijn leven werd omgeslagen. "Vreemd aan uw gemeente en bestuur, ligt in dit nieuwe een bezie-

lend element; iets dat als een verfrissend bad op den geest werkt."[6] Zei hij hier dat hij na dertien jaar op de Tweede Kamer was uitgekeken en meer nog dat hij de machtspolitiek in Den Haag zat was? Ondanks zijn beperkte netwerk wist hij dat in Haagse kringen, zoals sociëteit De Witte, veel over hem werd gesproken, om niet te zeggen dat er over hem werd geroddeld. Zijn nogal halsstarrige en krampachtige weigering van ministersposten werd in de wandelgangen negatief becommentarieerd.

Wat De Geers motief voor zijn vertrek ook was, zijn benoeming was een verrassing. Dat doet de vraag rijzen waarom commissaris van de koningin Van Citters De Geer benaderde voor de functie van burgemeester van de grootste stad uit zijn provincie? In de eerste plaats kenden zij elkaar uit de Tweede Kamer. Zij kwamen in 1907 bijna tegelijk tussentijds in het parlement. De ARP'er Van Citters kwam in 1909 niet terug, waarschijnlijk omdat hij enkele maanden daarvoor wist dat hij was benoemd tot commissaris van de koningin in Gelderland. Daarnaast konden veel Kamerleden weten of vermoeden dat De Geer toe was aan iets anders en dat dit ook bekend was op het ministerie van binnenlandse zaken. Dit gegeven kon vervolgens op vele manieren bij Van Citters terecht zijn gekomen.

Maar vooral beschikte De Geer over kwaliteiten die hem niet alleen voor Van Citters gewild maakten, maar ook voor de gemeenteraad van Arnhem. De CHU'er was vijftig jaar oud, dus in de bloei van zijn leven. Hij zat dertien jaar in de Tweede Kamer en had in Den Haag zijn contacten op de ministeries, vooral op dat van Financiën. Daar kwam bij dat hij goed bekend was met het werk in de gemeenteraad, vanwege zijn zevenjarig raadslidmaatschap in Rotterdam. Tot slot kon hij bogen op twaalf jaar bestuurservaring als gedeputeerde van Zuid-Holland. Waarnemend voorzitter Goedhart bracht tijdens de installatie van De Geer al deze kwalificaties naar voren. Volgens hem had De Geer zich als 'eerlijk en onafhankelijk man' doen kennen. Voor een stad als Arnhem was De Geer, kortom, een droomkandidaat.

Zelfs de liberale *Arnhemse Courant* moest dat erkennen. "De benoeming (...) zal in onze gemeente met ingenomenheid begroet worden, want met hem komt aan het hoofd van ons gemeentebestuur een man, die door zijn verleden bewezen heeft een krachtige figuur te zijn."[7] De Geer was dan wel lid van de CHU, maar nam daarin volgens de Courant een onafhankelijke plaats in. De krant kon het uiteraard waarderen dat De Geer op verschillende momenten zich niets van zijn partijgenoten had aangetrokken en niet met de rechterzijde had meegestemd. "Dat heeft De Geer als Kamerlid doen kennen als een niet fel partijman, maar als iemand die de zaken naar haar eigen merites beoordeelt." Dat met name katholieke Kamerleden De Geer te liberaal vonden, zal de Arnhemse krant geen nadeel hebben gevonden.

De Geer was de opvolger van Aarnoud baron van Heemstra, een ARP'er die tien jaar op de burgemeesterstoel had gezeten. De baron en zijn gezin bewoonden de achttiendeeeuwse buitenplaats Zijpendaal, even buiten Arnhem. Hij leefde daar als een archetypische aristocraat. Hij reed paard op het prachtig aangelegde landgoed en was een fameus organisator van overvloedige soirées dansantes, die populair waren bij de plaatselijke elite. Hij zorgde ervoor dat de Heidemaatschappij Arnhem als vestigingsplaats koos, het Nederlands Openluchtmuseum van de grond kwam en dat in de stad betaalbare volkswoningen werden gebouwd. Begin 1920 legde Van Heemstra het ambt neer, omdat hij

vond dat zijn 'schrale bezoldiging' hem niet in staat stelde zijn taak naar behoren te blijven vervullen. Hij werd vervolgens advocaat-generaal bij het Arnhemse gerechtshof.[8] Met De Geer kwam er een saaiere, degelijkere soort aristocratie in het stadhuis.

De positieve ontvangst van de confessionele kandidaat lag niet voor de hand. De Gelderse hoofdstad was tot 1880 een uitgesproken liberaal bolwerk. Tot dan toe waren alle 27 raadszetels in liberale handen. Pas bij verkiezingen daarna wisten ook inwoners met een andere politieke kleur mondjesmaat door te dringen tot de raad. Het ging om katholieke raadsleden en vanaf 1900 tevens om ARP'ers. Invoering van het algemeen mannenkiesrecht betekende bij de verkiezingen in 1919 het definitieve einde van de liberale alleenheerschappij. De SDAP werd met elf zetels de grootste partij. De liberalen hadden er bij elkaar negen, de RKSP acht, ARP drie en de CHU één zetel.[9] Er kwam een college met twee liberale wethouders, één van katholieken en één van sociaal-democratischen huize. Volgens de *Arnhemse Courant* was het goed dat aan het hoofd van het bestuur kwam te staan 'een man die een open oog heeft voor wat bij andere groepen dan waartoe hij zich verwant voelt, leeft'.[10]

Op het moment dat De Geer aantrad telde Arnhem ongeveer 70.000 inwoners. Het was een middelgrote stad zoals het dat nu nog is. Het had de reputatie van een luxe woonstad of een 'bolwerk van taaie, saaie burgerlijkheid'.[11] De stad had de bijnaam 'Gelders Haagje'. Volgens stadshistorici maakten de stijve en deftige Arnhemmers een klein deel uit van de bevolking, maar zij namen lange tijd wel alle besluiten.

Afscheid van Den Haag

"Door de benoeming van de hr. De Geer tot burgemeester van Arnhem lijdt de Kamer in het algemeen en de Christelijk-Historische Kamerfractie in het bijzonder, een gevoelig verlies. De Geer is niet wat men een populair man kan noemen. Wij achten zelfs de mogelijkheid niet uitgesloten dat zij, die zich om ons politieke leven niet bekommeren, en dat is de overgrote meerderheid de Nederlanders, zeer weinig van hem weten. Hij is niet een figuur die op eigenschappen kan bogen, die de massa bij voorkeur impressioneren en het streven naar populariteit, forcant son talent, was zoverre beneden hem dat zelfs de gedachte daaraan nooit bij hem zou opkomen. En toch was het voor allen die aan ons politieke leven deelnemen geen geheim, dat hij een van onze beste Kamerleden was, in de Kamer buitengewoon geacht om zijn grote bekwaamheid en om zijn karakter, zodat men het haast kan betreuren, dat zijn grote bescheidenheid gemaakt heeft, dat zijn naam veel minder naar buiten kwam dan van anderen, die dat nu juist niet altijd aan benijdenswaardige eigenschappen te danken hebben."[12]

Dit is geen citaat uit *De Nederlander*. Het was het begin van het hoofdartikel van de liberale Haagse krant *Het Vaderland* op de dag nadat het plotselinge vertrek van De Geer naar Arnhem bekend werd. De schrijver, politiek hoofdredacteur Antonie Roodhuyzen, klaagde in dit stuk dat in deze 'veelbewogen tijden' de 'stille stoere werkers' als De Geer niet meer 'tot hun volle recht' kwamen. "Zij moeten de satisfactie van eigen arbeid slechts zoeken in het heerlijk gevoel hun plicht te doen." De schrijver besloot met de constatering dat De Geers verdwijning uit Den Haag, ook de mensen 'die niet tot zijne

politieke medestanders behoren', een gevoel van onvoldaanheid gaf. "Hoe eervol het nieuwe ambt ook is dat hem roept, het dwingt tot het schrijven van een politieke necrologie van hem, van wien wij niet voor het stedelijk, maar voor het landsbestuur nog zoveel hadden verwacht."

Roodhuyzen wist over wie hij schreef. Hij zat dertien jaar – van 1905 tot 1918 – in de banken van de Tweede Kamer voor de Liberale Unie, bijna tegelijk met De Geer. Daarnaast was hij lange tijd net als De Geer politiek overzichtschrijver, eerst voor de *Enkhuizer Courant* en later voor de *Schiedamse Courant*. En Schiedam was het district dat De Geer tot 1918 in de Kamer vertegenwoordigde.

Het artikel van Roodhuijzen was niet de enige journalistieke lofzang op De Geer. Het vormde bijna een kopie van het portret dat parlementair journalist Doe Hans had geschreven naar aanleiding van De Geers besluit om geen minister te worden.[13] Doe Hans was een liberaal, schreef een biografie van Thorbecke en was verslaggever bij *De Telegraaf*.[14] "Een redenaar (...) is De Geer niet. Waar nog bij komt dat zijn voordracht vooral in het begin van een speech eigenaardige en vermoeiende gapingen vertoont tussen het uitspreken van de woorden. Maar er zijn twee dingen die De Geer altijd onverdeelde aandacht bezorgen: zijn karakter en zijn kennis. Hoewel onverdacht principieel van beginsel, heeft hij altijd ten volle zijn zelfstandigheid en onafhankelijkheid bewaard. (...) Met zijn klaren, scherpzinnige blik heeft deze afgevaardigde al menige Gordiaanse knopen doorgehakt. (...) Hij is in zekere zin het geweten der Tweede Kamer. Zijn woord werkt antiseptisch en iedere regering moet met hem duchtig rekening houden. (...) Minister was hij al lang geweest als hij gewild had. (...) Maar hij heeft steeds bedankt. Gelukkig. Want in het parlement hebben we figuren als de zijne nodig."[15]

Het was geen toeval dat De Geer uit de liberale hoek van de journalistiek zo'n positieve beschrijving kreeg. In de eerste plaats had De Geer in de Kamer standpunten die door veel liberalen werden gedeeld. Te noemen valt het kiesrecht, afwijzing van protectionisme, maar ook koos hij bij bezuinigingen op defensie vaak de kant van de VDB van Marchant en de Liberale Unie van Dresselhuys. Zijn goede kritieken bij linkse kranten zoals *Het Volk, Het Vaderland, de Telegraaf, Algemeen Handelsblad* en in mindere mate de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, wekten ergernis bij zijn rechtse collega's. Katholieken als Ruijs, Van Nispen tot Sevenaer en Aalberse meenden dat De Geer wel heel makkelijk bij linkse mensen een wit voetje haalde door van de rechtse lijn af te wijken. Ruijs schreef in 1921 naar Van Nispen dat De Geer zenuwachtig was, 'vooral wanneer de linkse pers of heren in de Kamer hem minder vriendelijk behandelen'.[16] Daarop reageerde Van Nispen bevestigend. "Ik kan mij voorstellen hoe de Geer pijnlijk opkijkt nu hij door links niet met dezelfde vriendelijkheid wordt bejegend als vroeger."[17] Aalberse beklaagde zich over de neiging van De Geer om bij de linkse pers in het gevlei te komen.[18] "'t Is eigenlijk heel niet moeilijk om in de liberale pers voortdurend als karaktervol te worden geprezen: je stemt steeds tegen de regering en met de oppositie! Zo zijn Lohman, De Geer, e tutti quanti aan hun reputatie gekomen!"

De Geer noteerde in zijn dagboek dat hij na de bekendmaking van zijn aanvaarding van het burgemeesterschap bedolven werd onder een stroom van gelukwensen. En het aftreden als Kamerlid, wat kennelijk aanvankelijk de bedoeling was, gaf hem 'gemengde

gevoelens. Ook in andere kranten dan *Het Vaderland* verschenen stukken die lovend waren over De Geer. En die deden hem 'een ogenblik twijfelen of hij wel juist beslist had'.[19] Was dat een ironische opmerking? Dat kan niet anders voor een man die al dertien jaar Kamerlid was. Alsof hij zelf nog niet overtuigd was van zijn kwaliteiten als politicus en dat, als hij dit eerder geweten had, hij niet naar Arnhem was vertrokken.

Deze reacties in de dagbladen en in brieven hadden tot gevolg dat hij niet onmiddellijk een brief naar de Kamervoorzitter stuurde om als lid te bedanken. Waarschijnlijk liet hij dat vooral na op aandringen van Lohman. Het vertrek van De Geer naar Arnhem kon de CHU-leider niet bekoren. Mocht De Geer de oude wijze Lohman al om advies hebben gevraagd, dan zal het antwoord negatief zijn geweest. Hij smeekte De Geer om het Kamerlidmaatschap er niet aan te geven. "Neemt geen ontslag, waartoe zou dat dienen?"[20] De Geer was volgens Lohman de enige aan wie hij wat had. Daarbij kwam dat de volgende op de kieslijst Ankerman was. "A. heeft onlangs smoordronken een herendiner verlaten." Volgens Lohman 'verliest niemand er iets bij als gij niet bedankt'. "En de raad (van Arnhem) kan er ook niets op tegen hebben. Integendeel." Ook B.J. Gerretson wilde dat De Geer Kamerlid bleef. "Gij moogt niet heengaan! Beloof me geen besluit te nemen vóór je me gesproken hebt."[21]

In februari 1921 nam Lohman, op bijna 84-jarige leeftijd, afscheid van de Kamer. Hij stuurde De Geer een bedankbrief voor zijn warme woorden bij deze gelegenheid.[22] Lohman schreef dat hij voor het voortleven van de beginselen van de CHU 'in bijzonderheid' rekende op De Geer. Van andere Kamerleden had hij wel vriendelijke medewerking gehad, maar zij konden niet in de schaduw van De Geer staan, zeker niet op de gebieden financiën, grondwetsherziening en kieswetgeving. "Voor deze drie onderwerpen is er geen betrouwbaarder leidsman onder onze groep dan gij." Lohman schreef dat ook de anderen uit de Kamerclub wilden dat De Geer lid van de Tweede Kamer bleef.

Wel nam De Geer afscheid van zijn geliefde functie als gedeputeerde van Zuid-Holland. Bij het afscheid zei commissaris der koningin Sweerts de Landas Wyborgh, die toevalligerwijs ook burgemeester van Arnhem was geweest, dat hij 'bruid en bruidegom beiden kende' en dat hij daarom een 'gelukkig huwelijk dorst voorspellen'.[23] Daar zat de commissaris enigszins naast.

Burgemeester De Geer

Een commissie van drie raadsleden leidde De Geer op zaterdagmiddag 8 mei 1920 de raadszaal van Arnhem binnen. In een bijzondere zitting van de gemeenteraad werd De Geer als burgemeester geïnstalleerd door plaatsvervangend burgemeester Goedhart.[24] Hij was blij met een man die zich als politicus in Den Haag had laten kennen als eerlijk en onafhankelijk. De raad had al bepaald welke drie grote vraagstukken de gemeente de komende jaren dringend moest aanpakken: het woningvraagstuk, het haven- en industrieterrein en de geneeskundige dienst en de bouw van een ziekenhuis. Gecombineerd met de slechte financiële situatie van de stad, lag er voor De Geer een behoorlijke taak klaar.

In zijn acceptatierede beloofde De Geer dat hij goede persoonlijke verhoudingen in de gemeente zou nastreven. Het woord klassenstrijd viel niet, maar wel hield hij een

pleidooi om te werken aan het algemeen belang in plaats van het belang van enkelen. Iedereen mocht elkaar bestrijden zolang het maar duidelijk was 'dat 't het algemeen belang is, en niets dan dat, hetwelk tot richtsnoer strekt'.

De Geer ging in op de netelige financiële situatie van de stad. Nu hadden alle gemeenten, zo vlak na de oorlog, grote moeite om de eindjes aan elkaar te knoppen. Arnhem genoot volgens De Geer het twijfelachtige voorrecht om in discussies in andere gemeenteraden te worden aangehaald als het troostend bewijs dat het elders nog veel erger is dan in de eigen woonplaats. Hij zei erbij dat de toestand niemands schuld was en dat dit door een ongelukkige samenloop van omstandigheden was ontstaan. De Geer liet zelf doorschemeren dat een belangrijke taak was de stad te transformeren van woonstad tot ook werkstad.

Politieke situatie in Arnhem

De liberaal De Monchy, al in 1921 opvolger van De Geer, schilderde ooit een weinig rooskleurig beeld van het politieke leven in Arnhem in de jaren twintig.[25] In de eerste plaats worstelde de stad met de nasleep van de Eerste Wereldoorlog. Woningnood, werkloosheid, grote armoede, sociale onrust en almaar stijgende prijzen. Daarnaast wees hij op de grote veranderingen die de verkiezingen van 1919, met voor het eerst algemeen mannenkiesrecht, met zich mee hadden gebracht. De Monchy bleef tot 1934 burgemeester, maar van de beginjaren herinnerde hij zich het best de kloof tussen de nieuwe politieke verhoudingen in de raad na 1919 en het in sociaal opzicht toonaangevende deel der burgerij in verenigingen en liefdadigheid, die dacht dat er niets veranderd was.

De Monchy wees erop dat de uitgaven stegen onder het nieuwe bestuur, maar dat dit onder elk bestuur het geval was geweest. Er moesten nieuwe huizen komen, werklozen moesten ondersteuning krijgen en het gemeentepersoneel moest een hoger loon krijgen vanwege de gestegen prijzen. Maar de 'burgerij' wilde dit niet inzien, het lag allemaal aan die 'rode wethouders'.[26] Volgens hem kwam die tegenstelling tot uiting in de twee voornaamste kranten die de stad telde, de *Arnhemse Courant* en de *Nieuwe Arnhemse Courant*, die 'uitgesproken liberaal' waren. "Met grimmige argwaan keken deze persorganen, keek ook een deel van het toonaangevende deel der burgerij, (...) naar het oude 'Duivelshuis' waar het gemeentebestuur zetelde, dat men voor de malaise aansprakelijk meende te kunnen stellen. Voor de burgemeester was die spanning tussen de personen, (...) allerminst aangenaam." Het kan niet anders dan dat ook De Geer deze spanningen tussen die twee werelden in Arnhem aan den lijve heeft gevoeld. Toch heeft hij hierover nooit een woord losgelaten.

De Monchy was overigens voor De Geer geen onbekende. Hij kende de liberale jurist uit zijn tijd als gedeputeerde in Zuid-Holland. Daar was De Monchy lange tijd chef financiën onder De Geer, die financiën in zijn portefeuille had. In het archief van De Geer zit een brief van De Monchy waarin hij zijn politieke baas royaal bedankte voor diens steun aan zijn kandidatuur voor het griffierschap bij gedeputeerde staten van Zuid-Holland.[27] Die benoeming kostte volgens De Geer nog grote moeite omdat de rechtse Staten geen trek hadden in een liberale griffier.[28]

Geen populaire burgemeester

De Geer was in de veertien maanden in Arnhem niet uitgegroeid tot een populaire burgemeester, zoals zijn aristocratische voorganger dat wel was.[29] Volgens de *Arnhemse Courant* krant wilde De Geer dat helemaal niet. "Hij was te kort hier om in brede kring bekendheid te hebben verworven voor zijn werk." Die arbeid van De Geer was volgens de commentator vooral gericht op het weer gezond maken van de financiën van de stad. De krant herinnerde aan de krachtige toespraak die De Geer hield over dat onderwerp bij het begin van 1921. Ook het boek ter gelegenheid van het zevenhonderdjarig bestaan van Arnhem, prees hem voor zijn financieel beleid.[30] De schrijver van dat boek meende dat De Geer in de korte tijd dat hij de leiding had 'hoogst belangrijk geweest' was door het uitvaardigen van richtlijnen voor de uitgaven in een 'tijd waarin de naweeën van den oorlogstoestand zich reeds aankondigden'. De tekorten bij de gemeente waren overigens nog net zo groot als voor het aantreden van De Geer. Wel waren zij niet nog groter geworden.

De *Arnhemse Courant* verwees naar de toespraken bij de begrotingsbehandeling en het vaststellen van het belastingcijfer. "Dat waren redevoeringen waarin een schier verbijsterend aantal argumenten werden bijeengebracht." Volgens de krant bezat De Geer ook de gave van het woord. "(Dit) zou in handen van een minder eerlijk en ernstig man een gevaarlijk wapen kunnen zijn."

Als voorzitter van de gemeenteraad speelde De Geer geen belangrijke of dominante rol.[31] De Handelingen laten zien dat hij ieder raadslid rustig zijn verhaal liet afmaken. In de raadszittingen bleek ook weinig van de gepolariseerde sfeer die zijn opvolger De Monchy in zijn boek over Arnhem schilderde. Over de korte periode waarin hij de ambtsketen van Arnhem droeg was De Geer nooit zo uitgesproken, in zijn dagboek noch in openbare stukken. Beviel de functie, kon hij opschieten met zijn wethouders, vond hij dat hij Arnhem uit de crisis kon halen? Het zijn vragen waar De Geer nooit iets wezenlijk over heeft losgelaten.

In ieder geval hield hij één goede vriend over aan zijn burgemeesterschap: gemeentesecretaris Van Essen. Zij kenden elkaar van de studietijd in Utrecht waar Van Essen net als De Geer rechten studeerde. Bij de installatie in 1920 noemde hij Van Essen uitgebreid. "Uw goede naam is niet beperkt tot deze gemeente." Volgens De Geer had zijn aanwezigheid zelfs meegewogen bij de beslissing over het aanvaarden van het ambt.[32] Na de oorlog was Van Essen een van de weinigen die in De Geers onschuld geloofde.

Vertrek uit Arnhem

Veertien maanden na zijn installatie, op 27 juli 1921, opende de burgemeester op officiele wijze het Volkszangcongres dat in de stad werd gehouden. Na afloop van deze plechtigheid vroeg hij de aanwezige raadsleden nog even in de raadszaal te blijven. De Geer wilde een mededeling doen. Alle raadsleden wisten welke mededeling ging komen. Bijna iedereen was er die ochtend. De Geer zei dat hij veertien maanden geleden de functie aanvaardde om een reeks van jaren zijn beste krachten aan de stad te geven. "Het heeft

niet aldus mogen zijn."[33] De Geer kondigde aan dat in de *Staatscourant* die avond zou staan dat hij met ingang van de volgende dag benoemd was tot minister van financiën.

"Vooreerst een woord van verontschuldiging. Gij zult u over mij beklagen en niet zonder een schijn van recht. Het burgemeestersambt heeft voor alles een behoefte aan continuïteit. Beter ware het geweest het ambt ten vorige jaren niet te aanvaarden dan het zo spoedig neer te leggen. Ik hoop echter dat gij zult bedenken dat men niet steeds zijn eigen weg kan gaan en zich soms voor een conflict van plichten geplaatst ziet."

De mededeling van De Geer kwam allesbehalve als een verrassing. Al enige weken deden geruchten de ronde dat de burgemeester door minister-president Ruijs de Beerenbrouck was gevraagd als minister van financiën. Niet alleen in de stad Arnhem, maar vooral in de landelijke pers verschenen berichten die een dergelijke overstap suggereerden. *Het Vaderland* opende begin juli de krant met een stuk over de crisis in het kabinet, waarin driftig over de komst van De Geer naar Den Haag werd gespeculeerd.[34] De *Arnhemse Courant* liet haar lezers in een commentaar weten dat de burgemeester voor Arnhem niet te houden was. De rechtse partijen hadden volgens de krant voor de post van financiën geen kandidaat die in de schaduw van De Geer kon staan.[35]

Wethouder H. Goedhart, dezelfde die De Geer veertien maanden eerder nog verwelkomde in de raad, verklaarde dat de gemeente met diep leedwezen van zijn vertrek had vernomen. Het was een brave toespraak, maar waarschijnlijk niet zonder dat Goedhart het meende. Een blijk van teleurstelling en zelfs terechtwijzing over het veel te vroege vertrek was wellicht op zijn plaats geweest, maar bleef uit. De Geers kennis van financiën, zowel van het rijk als van de gemeente, was volgens Goedhart indrukwekkend. De Geer bedankte Goedhart en Zoestbergen, het oudste raadslid dat ook iets mocht zeggen, voor hun vriendelijke woorden. Hij verklaarde plechtig de gemeente Arnhem nooit te zullen vergeten en stapte daarna de zaal in om alle raadsleden een hand te geven. 's Avonds toog het muziekkorps van de brandweer naar het huis van De Geer aan de Velperweg om hem een serenade te brengen.

En de kranten, waren die ook zo positief? Zonder meer. Ook zij zagen af van verwijtende opmerkingen dat hij het roer van het schip Arnhem wel erg snel verliet. Het pleitte volgens hen voor De Geer dat hij duidelijk niet de betrekking van minister had gezocht. Hij had al eerder minister kunnen zijn. "Men mag veilig aannemen dat overwegingen van gans anderen aard dan persoonlijke eerzucht hem ertoe hebben gebracht om plaats te nemen achter de regeringstafel, een taak te aanvaarden die zeer zwaar en weinig dankbaar is."

Zijn leven lang betreurde De Geer de benoeming in Arnhem. Hij wist als geen ander dat de stad niet zat te wachten op iemand die slechts veertien maanden zou blijven. In 'Herinneringen' schreef hij bedremmeld dat dit nooit zijn bedoeling was geweest.[36]

Kritiek op minister De Vries

Vanaf het begin van het kabinet-Ruijs zat De Geer, de financiële specialist, in een lastig parket, omdat hij zelf de minister van financiën had kunnen zijn. De man die nu achter de regeringstafel zat, De Vries, was er op het laatste moment met de haren bij gesleept.

Iedereen in de Kamer wist van de krampachtige weigering van De Geer wegens gezondheidsredenen en dat daaraan getwijfeld werd. Had De Geer nu zijn handen vrij om deze minister te bekritiseren?

De CHU'er vond zelf waarschijnlijk van niet, want zijn commentaar was in het eerste jaar mild, hoewel ook toen volgens Kamerlid Oud, financieel specialist van de VDB, al het nodige in het beleid niet deugde.[37] Die terughoudendheid liet De Geer eind 1919 steeds meer varen. Dat bleek eerst bij de afschaffing van de oorlogswinstbelasting in oktober en later bij de behandeling van de begroting voor 1920. Hij maakte zich zorgen over de enorme stijging van de uitgaven.

Daarnaast waren de voorstellen van De Vries niet evenwichtig. Het ene moment waren nieuwe belastingen op levensmiddelen 'bij uitstek urgent'. Hierover ontstond in de samenleving en in Tweede Kamer de nodige commotie, omdat mensen toch al te kampen hadden met stijgende prijzen. Twee maanden later vond De Vries deze niet meer nodig en vernam de Kamer niets meer over dit voorstel. Bij de behandeling van een wijziging van de personele belastingen noemde hij een amendement onaanvaardbaar, omdat hij het geld dat hierdoor zou wegvallen hard nodig had, om even later het amendement over te nemen omdat 'verschillende kanten' in de Kamer hiervoor leken te voelen.[38] Afgezien van zijn eigen ARP, zagen alle andere partijen in dat De Vries slecht voor zijn taak was berekend.[39] Hij behoorde, net als de defensiebewindslieden, tot de 'zwakke plekken' van het kabinet.

De kritiek van De Geer op het beleid van De Vries nam in scherpte toe naarmate de tijd vorderde. Dat bleek bij de voorstellen van De Vries over de gemeentefinanciën. De minister wilde de gemeentelijke inkomstenbelasting vervangen door een heffing via het rijk met als gevolg een veel lagere opbrengst voor gemeenten. Gemeentebesturen protesteerden massaal. Minister De Vries reageerde zoals vaker bij kritiek: hij ging direct aan het voorstel sleutelen en dat pakte niet goed uit. De Geer vond die aanpassingen van 'hoogst geringe betekenis voor de financiële toestand van gemeenten'.[40] Hij verlangde een fundamentele herschikking van de financiële verhouding tussen gemeenten en rijksoverheid. De Vries zei dat hij nog niet zover was. De Geer hield voet bij stuk en meende dat de regering niet zomaar aan de inkomsten van gemeenten kon morrelen zonder dat er een doordachte vervanging voor zou zijn. Tegelijk moest een einde komen aan de grote verschillen tussen de gemeenten in de heffing van inkomstenbelasting. Er waren volgens De Geer gemeenten die drie keer zoveel uit inkomstenbelasting haalden als het rijk. Maar een halt aan het stelselloos belasting heffen kon er alleen komen als gemeenten tegelijkertijd wisten welk bedrag zij van het rijk kregen. De Geer kwam daarom met een in de vorm van een amendement gegoten noodregeling. De Vries noemde het amendement 'onaannemelijk'. "De veronderstelling is niet gewaagd dat het alleen 'ministers onaannemelijkverklaring is, die het amendement doet vallen', schreef Oud.[41] De rechterzijde stemde met uitzondering van De Geer en Van de Laar (Christelijk-Sociale Partij) tegen het amendement. Van links kreeg De Geer op drie leden na de volledige steun. De Vries had het net gered.

De Geer was niet de enige die bezwaren uitte en De Vries kreeg daar een beetje genoeg van. "De kritiek die de laatste tijd op mij in de kamer en daarbuiten is uitgeoefend heeft niet nagelaten gevoelige indrukken na te laten. Wanneer ik enkel gehoor gaf aan de kri-

tiek van politieke tegenstanders zou ik vermoedelijk onder het smoren van een minder christelijke wens in mijn gemoed, aan H.M. mijn ontslag vragen." En vervolgens liet hij erop volgen dat als hij opstapte, "meer politieke gevolgen zouden worden in het leven geroepen dan alleen het verdwijnen van mij zelf."[42] Deze dreiging met een kabinetscrisis viel niet bij iedereen in goede aarde.

De kritiek won aan kracht toen de minister later zijn begroting voor 1921 indiende. Het leek erop dat de dagen van De Vries waren geteld. De linkse partijen oordeelden hard. Van Doorn (Liberale Unie) vroeg de minister of hij ervan doordrongen was dat zijn financiën 'hopeloos in de war zijn'. Schaper (SDAP) noemde het beleid 'bijzonder slecht'. Marchant (VDB) sprak over 'experimenteren met weinig succes'. De rechtse partijen namen De Vries in bescherming, maar prezen allerminst zijn beleid. De katholiek Van Vuuren liet alle momenten van 's ministers onvastheid de revue passeren, maar concludeerde dat hij zijn vertrek toch zou betreuren. De Geer was van alle woordvoerders misschien wel het mildst. De Vries ging in de tegenaanval en noemde de onvastheid van zijn beleid die iedereen hem verweet, 'schijn'. Het waren de omstandigheden die hem telkens dwongen tot bijstellingen. "De rechterzijde heeft mij het vertrouwen niet opgezegd", concludeerde De Vries na afloop van de debatten.[43]

Hij kon weer even voort. Maar hoe deze minister voortmodderde was niet fraai. Het volgende obstakel was de verhoging van de accijns op gedistilleerd. Deze ging van 150 naar 330 gulden per hectoliter. Is het goed dat de schatkist op de jeneverkurk gaat drijven, vroegen Kamerleden zich af. Alle leden van rechts, dus ook De Geer, stapten over hun bezwaren heen, maar alleen om de regering een crisis te besparen. Dat gesloten front vertoonde barsten bij het debat over de accijns op tabak. Net als bij de jeneverbelasting kwamen de bezwaren van links en rechts. En net als vorige keren hield De Vries de Kamer voor dat wie hem wegstemde problemen veroorzaakte voor het kabinet. De Geer stemde voor. Zes andere leden van rechts stemden tegen, maar het voorstel strandde niet. De Vries ontsnapte doordat de linkerzijde bij de stemmingen zoveel afwezigen telde dat er toch een meerderheid voor zijn tabaksaccijns was.[44]

Bij de behandeling van de grondbelasting, in het voorjaar van 1921 had De Vries minder geluk. Hoewel de partijen op zowel links als rechts sterk verdeeld waren over de belasting – de SDAP was voor, maar zag ook dat kleine grondbezitters hard door deze zakelijke belasting werden getroffen – bleken er 39 tegenstanders en 36 voorstanders te zijn. De Geer was niet aanwezig. Nog gooide De Vries de handdoek niet in de ring. Hij beloofde een paar weken later met een nieuw voorstel te komen.[45] Maar zover kwam het niet. Want voordat hij daarmee naar de Kamer kon, struikelde een andere minister, wat een reconstructie van het kabinet noodzakelijk maakte. In maart van het jaar daarvoor was generaal Pop de vervanger van Alting von Geusau als minister van oorlog en hij nam tevens de post van Marine waar. In de zomer van 1921 kwam hij met een ontwerp voor de dienstplichtwet. Pop wilde het leger laten uiteenvallen in 'kerntroepen' en 'reservetroepen'. Deze splitsing beviel de ARP en de CHU niet en samen met de linkse partijen, die bij defensiezaken altijd tegen stemden, lieten zij Pop vallen.[46]

Dit was het zoveelste echec op militair gebied. Het kabinet besefte dat het zo niet verder kon en bood bij de koningin zijn ontslag aan. Van Wilhelmina kreeg Ruijs op 28 juni de opdracht om te bezien of het kabinet in gereconstrueerde vorm kon terugkeren. Dat

was een opvallend besluit want velen, onder wie Colijn, hielden rekening met de vorming van een nieuw kabinet. Maar Wilhelmina stelde zich op het standpunt: samen uit, samen thuis. Pas later bleek uit een briefwisseling die zij had met Lohman, wat het werkelijke motief was. Zij drong zo sterk op reconstructie aan, omdat zij – volgens biograaf Fasseur – vreesde dat bij vervroegde verkiezingen de tweede lezing van de Grondwetsherziening in gevaar zou komen. De herziening voorzag onder meer in een verdubbeling van het inkomen van de Kroon. Tegen Lohman uitte zij haar grote zorg dat de kiezer het zwakke beleid van de rechtse partijen ging afstraffen. In dat geval zou de tweede lezing niet op de tweederde meerderheid kunnen rekenen.[47]

Geen nieuwe verkiezingen was overigens ook het standpunt van De Geer. In een brief aan Lohman pleitte hij voor reconstructie van het rechtse kabinet en voor uitstel van verkiezingen.[48] Hij vreesde anders de 'grofst denkbare demagogie bij de stembus' over de militaire kwesties. Hij bedoelde dat de rechtse partijen zelf tot de crisis aanleiding hadden gegeven en zo de linkse partijen veel munitie hadden verschaft. Volgens De Geer moest Colijn maar eerder zijn directeursbaan bij de Bataafsche opgeven en in de Nederlandse politiek terugkomen. Dan kon hij 'flink en nuttig' werk doen. Dat vergrootte de kans dat de rechtse partijen de verkiezingen van 1922 konden overleven, zoals dat ook gebeurde met het kabinet-Heemskerk in 1909. De Geer zag, zoals zoveel anderen, uit naar Colijns terugkomst naar Den Haag.

De inschatting dat reconstructie het minst schadelijk was, maakten ook de rechtse fractieleiders, zo bleek uit hun adviezen aan de koningin (in de adviezen van de linkse partijen was Wilhelmina niet geïnteresseerd).[49] Deze mannen wilden voort met de Coalitie als bepaalde moeilijkheden uit de weg geruimd konden worden. Ook Colijn ging akkoord met een reconstructie, maar de uitkomst daarvan, de vervanging van 'zijn' minister De Vries door De Geer, kon zijn goedkeuring niet wegdragen. Hij vond dat daarmee de ARP als schuldige werd aangewezen. Toch vonden anderen dat de incapabele De Vries voor het kabinet een blok aan het been was. Dit was het ideale moment om De Vries te wippen, wat reeds vaak door de katholieke leider Nolens bij Ruijs was ingefluisterd.[50] Ruijs hield gesprekken met verschillende ministers, onder anderen met De Vries, over zijn mogelijke vervanging. De Vries was woedend over de suggesties van Ruijs en stuurde hem een paar dagen later een brief waarin hij de eer aan zichzelf hield.[51] Hij begreep dat hij niet meer op steun uit rooms-katholieke hoek kon rekenen. De Vries vond dat hij door de minister-president en de rest van het kabinet werd geslachtofferd.[52]

Terug naar Den Haag

Op 2 juli zat De Geer onder de kastanjeboom in de tuin van zijn Villa Dunkeld in Arnhem toen er een telegram werd afgeleverd. Het was afkomstig van Ruijs de Beerenbrouck en het bevatte een uitnodiging om naar Den Haag te komen.[53] Die boodschap kon geen verrassing voor De Geer zijn en de reden van het verzoek helemaal niet. Aalberse schreef in zijn dagboek op 3 juli dat Ruijs in de ministerraad vertelde dat hij voor Financiën De Geer wilde vragen en dat Ruijs al had gehoord dat hij wilde.[54] Kennelijk had iemand De Geer reeds gepolst.

Nadat De Vries zijn ontslag had ingediend, ging Ruijs op zoek naar een vervanger. Hij had eerst Trip benaderd, de hoogste ambtenaar op Financiën die net als De Geer in 1918 had geweigerd het ministerschap te accepteren. Hij zei ook nu nee. En ook de president van de Nederlandsche Bank, G. Vissering, wilde niet.[55] Ruijs besloot met de koningin om De Geer en Colijn voor een gesprek uit te nodigen. Colijn zat nog steeds bij de Bataafsche maar kennelijk kon Wilhelmina deze man maar niet uit haar gedachten zetten. De Geer stond op 5 juli bij Ruijs op de stoep. De Geer sloot het gesprek af met de mededeling dat hij zich op het aanbod 'ernstig' zou beraden. Ruijs sprak later ook met Colijn en bood hem de beide militaire departementen aan, maar hij voelde niets meer voor een gereconstrueerd kabinet. Hij wilde vervroegde verkiezingen.[56]

Een dag na het gesprek ontving Ruijs een brief van De Geer met diens voorwaarden.[57] Hij wilde zekerheid over het vertrek van De Vries en hij eiste een algemene bevriezing van de uitgaven en een bezuiniging bij de twee defensiedepartementen. Over de onderhandelingen gingen enkele weken heen, want Ruijs kon niet zo snel de bezuinigingen op defensie toezeggen. De reconstructie omvatte ook een nieuwe minister van oorlog, en die was niet makkelijk te vinden met de claims van de kandidaat-minister van financiën. Eigenaardig was dat De Geer aan Ruijs vroeg of er bij de fracties bezwaren leefden tegen zijn komst.[58] Dat stond haaks op het dualistische uitgangspunt dat hij zo vaak te berde bracht dat fracties zich niet moeten bemoeien met ministersbenoemingen. Net zo opvallend was dat hij de CHU-fractie advies vroeg over zijn kandidatuur. Hij wilde zelfs dat Schokking de fractie hiervoor bijeenriep.[59] Van zowel Ruijs als van CHU-fractievoorzitter Schokking kreeg De Geer, die kennelijk nog niet helemaal bekomen was van de harde aanval van De Visser in 1918, groen licht.

De katholieke minister Aalberse dacht dat het kabinet het wel met De Geer zou redden.[60] "Vroeger was ik er altijd tegen, dat hij gevraagd zou worden, omdat ik geloofde dat 't moeilijk zou zijn om met hem samen te werken. Thans is hij de aangewezen man, vooral als we voor Oorlog een anti-revolutionair kunnen krijgen", noteerde Aalberse in zijn dagboek.

Op 26 juli verklaarde De Geer, net als anti-revolutionair en oud-officier J.J.C. van Dijk die generaal Pop verving op Oorlog, zich definitief bereid om naar Den Haag terug te keren. Hij deed dat toen bleek dat alle rechtse fracties het eens waren over de wijzigingen en de voortzetting van het kabinet. Op 28 juli werd De Geer door de koningin op 't Loo beëdigd en een dag later droeg De Vries zijn ministerie aan hem over.

De grote vraag is waarom De Geer in 1921 wel minister wilde worden en drie jaar daarvoor niet. Wat was er anders dan in 1918? Volgens zijn memoires was hét grote verschil zijn gezondheid zonder dat hij vertelde wat er precies was verbeterd.[61] Zeker, de weigering in 1918 berustte op een officieel attest waarin de dokter, die overigens een huisvriend was, De Geer afraadde minister te worden. Ook De Geer zelf gaf in 1950 toe dat dit 'een misschien ál te angstvallige en weerspannige houding aan het begin van deze loopbaan' was.[62] De Geers zelfvertrouwen dat bij de hoogoplaaiende emoties in de CHU en de openbare vernedering door De Visser een knauw had gekregen, keerde in Arnhem terug. Het besturen ging hem daar redelijk goed af. In 1921 vond De Geer zichzelf, kortom, steviger in de schoenen staan.

In *Het Vaderland* suggereerde een 'man van rechts', zijn naam werd niet genoemd, na

de val van De Vries dat De Geer dit keer niet kón weigeren om minister te worden.[63] Zelfs in het jaar dat hij burgemeester was en weinig tijd in Den Haag doorbracht, bleef hij 'de meest invloedrijke en op financieel gebied zo deskundig lid' van de Kamer. De weigering in 1918 had zijn gezag op geen enkele manier aangetast. Daarbij kwam volgens deze anonieme bron dat De Geer met zijn initiatiefvoorstel voor een nieuw belastingsysteem voor gemeenten de ideale man was om De Vries op Financiën op te volgen.

8 Minister van financiën 1921-1923

"Zo eindigde een crisis, waarvan het resultaat onmiskenbaar een versterking van het kabinet betekende", concludeert Puchinger over de ministerswissel in de zomer van 1921.[1] Aan het einde was de lucht geheel opgeklaard en hadden de drie confessionele fracties reden tot tevredenheid. De katholieken hadden hun premier behouden, de ARP werd tegemoetgekomen in de door haar gewenste aanpak van defensie en in de toegezegde bezuinigingen. De CHU tenslotte kreeg met De Geer een tweede minister in het kabinet, en ook nog op Financiën.

De terugkomst van De Geer in Den Haag werd niet door iedereen met gejuich begroet. De door Colijn fel bestreden vervanging van De Vries zette bij de ARP kwaad bloed. In *De Standaard* verscheen een Driestar, hoogstwaarschijnlijk geschreven door Colijn, met over het ontslag van De Vries de opmerking: "Niemand begreep precies waarom."[2] Colijn was in 1921 nog directeur van de Bataafsche Petroleum Maatschappij, maar hij had het jaar daarvoor al wel de voorzittershamer van het Centraal Comité van de ARP van Kuyper overgenomen en was hoofdredacteur van *De Standaard*. Oud-premier Heemskerk uitte tegen Rutgers, fractievoorzitter van de ARP, zijn irritatie over dit stuk.[3] Hij snapte niet waarom De Vries in bescherming werd genomen en waarom de krant het beeld schetste dat hij wegens een 'politiek ongeluk' moest aftreden. Volgens Heemskerk waren er meer oorzaken, maar waarover 'men niet veel spreken kan'. Dat zijn opvolger De Geer een beetje in de gaten gehouden moest worden wilde Heemskerk nog wel geloven. "Maar dan moest men hem vooral niet het verwijt maken een stap in de goede richting te doen." Heemskerk tastte in het duister over de motieven achter de anti-De Geer-stemming. "Maar of hier tactiek is, dan wel een onwelwillende isolementstemming", Heemskerk kon er geen vinger achter krijgen.

Welke motieven speelden bij Colijn een rol? Hij voelde zich wellicht gepasseerd toen De Geer de functie aanvaardde en meteen aan de slag ging. Een aanwijzing daarvoor biedt een brief van F.C. Gerretson, vriend en vertrouweling van Colijn, aan zijn vader waarin stond dat de nieuwe minister van financiën, in strijd met de gewoonte, geen overleg had gepleegd met coalitiegenoot ARP over de te volgen financiële koers.[4] Dit 'eigenzinnige optreden' van De Geer had volgens hem velen bij de ARP geïrriteerd. Dat dit een 'gewoonte' was valt sterk te betwijfelen. Formeel gezien had De Geer alleen te maken met de premier/formateur, er was geen enkele reden om rechtstreeks te overleggen met de ARP. Hier wreekte zich waarschijnlijk dat De Geer weinig persoonlijke contacten had met andere politici. De Geer bleef voor iedereen een afstandelijke buitenstaander.

De Geer als indringer

De brief van Heemskerk miste zijn uitwerking op ARP-fractievoorzitter Rutgers niet. In de fractievergadering drongen Beumer en Scheurer aan om in het debat met het gereconstrueerde kabinet vragen te stellen over het aftreden van De Vries.[5] Met name Beumer vond dat De Geer zich op de plaats van minister De Vries had gedrongen. Rutgers kapte deze discussie af. Volgens hem zouden zij het antwoord krijgen dat De Vries uit eigen beweging zijn ontslag had ingediend. Anderen, zoals De Monté verLoren, meenden dat daardoor alleen maar de negatieve kanten van De Vries naar boven zouden komen. Toen een paar weken later Beumer en Scheurer op de kwestie terugkwamen, hield Rutgers weer de boot af.[6] Wat de positie van De Geer betrof 'moesten wij met ons wantrouwen al zeer voorzichtig' zijn. Daarvan openlijk blijk geven zou volgens Rutgers fout kunnen aflopen. De kritiek op De Geer van een deel van de fractie zou later naar andere partijen uitlekken.[7]

Marchant, politiek leider van de vrijzinnig-democraten, schreef in *De Opbouw* dat de komst van De Geer van 'grote betekenis' was.[8] Hij beschouwde De Geer als de tegenvoeter van De Vries. De Geer was een man die na een eenmaal ingenomen standpunt geen 'duimbreed' toegaf en zou daarom volgens Marchant – naast Troelstra de meest in het oog springende oppositieleider – in 'menig opzicht de leider van het kabinet worden'. De Geer zou, verwachtte Marchant, flink gaan snoeien in de militaire begrotingen, iets waar de vrijzinnig-democraten vurig voor pleitten. De Geer had immers al bij eerdere begrotingsdebatten naar voren gebracht dat hij niet verwachtte dat er op korte termijn in Europa een tweede oorlog zou uitbreken en dat investeringen in defensie minder urgent waren. Bovendien sprak hij dit ook uit in een interview met *De Telegraaf* vlak na het uitbreken van de kabinetscrisis. Die uitspraken zouden hem later verschillende keren voor de voeten worden geworpen.

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en het *Algemeen Handelsblad*, lieten zich positief uit over De Geer. Volgens de NRC was De Geer een versterking van het kabinet.[9] C.K. Elout van het *Handelsblad* vroeg zich af of De Geer de juiste man was om de miserabele toestand van 's lands financiën gezond te maken, maar stelde dat hij in elk geval vaak had getoond te weten wat hij wil.[10] *Het Volk* was ronduit opgetogen, omdat de krant dacht met hem een medestander te hebben in haar verzet tegen defensie-uitgaven.[11] Het spreekt vanzelf dat *De Nederlander* het verst ging in de loftuitingen. De Geer was een 'sieraad voor de Kamer'. Als hij was ingewerkt mocht Nederland volgens de krant veel van hem verwachten.[12]

Vuurdoop als minister

Dat de ARP'ers niets van De Geer wilden weten had een reden. Natuurlijk speelde de frustratie een rol dat één van hen was geofferd om de verhoudingen in de coalitie te verbeteren. Maar dat was niet het belangrijkste. Dàt was de gang van zaken rond de behandeling van de wet gemeentefinanciering. Daarvoor moeten we terug in de tijd. In het vorige hoofdstuk beschreven we hoe De Vries in 1921 een wetsontwerp naar de Tweede Kamer stuurde over de uitkeringen van het rijk aan de gemeenten. Het doel was om een

einde te maken aan het ongebreideld heffen van inkomstenbelasting door gemeenten. In plaats daarvan kwam een uitkering, maar die vonden veel gemeenten te laag. De Geer, en met hem SDAP'er Van den Tempel en de liberaal Treub, diende een amendement in om de uitkering te verhogen, maar De Vries verklaarde dat 'onaannemelijk'. Het amendement haalde net geen meerderheid. Kort daarop besloten de drie initiatiefnemers het voorstel in aangepaste vorm opnieuw in te dienen.

De Geer was echter nauwelijks minister toen hij zijn steun aan dit nieuwe voorstel introk. Dat amendement, waarover de Kamer nog niet had gestemd, voorzag onder meer in een verhoging van de uitkeringen aan gemeenten met in totaal dertig miljoen gulden. In plaats van zijn eigen voorstel wilde hij de wet van De Vries, met enkele wijzigingen, handhaven. Daarmee wekte hij bij de ARP diepe verontwaardiging.[13] Heemskerk was in de ARP een van de weinigen die het wel begreep. Hij had het wonderlijker gevonden wanneer De Geer zijn voorstel had gehandhaafd omdat dit financieel totaal onverantwoord was.[14] Heemskerk ging daarmee voorbij aan het toch wel te billijken bezwaar dat bij ARP'ers leefde over de vraag waarom De Geer, lid van coalitiepartij CHU, dan zo kort daarvoor nog met zo'n vergaand voorstel was gekomen.

Voorafgaand aan het Kamerdebat kondigde Ruijs in het kabinet aan de oppositie met een kluitje in het riet te zullen sturen. Dat mislukte volkomen. Minister Aalberse noteerde beschaamd dat de antwoorden onder het voorlezen al met hoongelach werden begroet.[15] Kamerlid Van Vuuren, een vriend van Aalberse, kwam verontwaardigd naar hem toe. "Zoiets onbenulligs had hij nog nooit meegemaakt." Ruijs beantwoordde de vragen 'zakelijk', wat zoveel betekende dat hij 'op geen enkele vraag' inging.[16] Het kabinet had voor het debat over de te geven antwoorden gediscussieerd.[17] Aanvankelijk wilde Ruijs glashard beweren dat De Vries uit eigen beweging was opgestapt. Formeel was dit waar, maar dat gebeurde pas nadat Ruijs De Vries had verteld dat het kabinet van hem af wilde. Aalberse pleitte ervoor om eerlijk voor de draad te komen met het verhaal dat het kabinet de positie van De Vries niet sterk genoeg achtte en dat het niet nóg een crisis wilde. Ruijs volgde dit advies op, maar hij hield het aanmerkelijk vager dan Aalberse wilde. De Geer wilde zelf antwoorden in het geval, wat toen al waarschijnlijk was, dat hij een persoonlijke aanval te verwerken zou krijgen over zijn houding bij de kwestie van de gemeentefinanciën. Ruijs wilde daar niets van horen. Voor de eerste termijn wilde De Geer dat wel accepteren, maar de tweede termijn? "Ook dan niet, stoof Ruijs op", aldus Aalberse. [18]

Het zou die 13de september anders lopen dan Ruijs dacht. Een element in het debat vormde het interview met De Geer in *De Telegraaf*, kort na het uitbreken van de kabinetscrisis in juni 1921.[19] Feitelijk had De Geer niet veel nieuws gezegd. Hij herhaalde zijn analyse dat hij niet verwachtte dat in West-Europa op korte termijn weer zo'n oorlog zou losbarsten en dat het dus niet nodig was om zwaar in defensie te investeren. Maar de timing, zo vlak na de kabinetscrisis, was zonder meer opvallend. Hoe zalvend De Geer ook over De Vries sprak, dit leek verdacht veel op een open sollicitatie.

Marchant begon met het prijzen van de persoonlijke kwaliteiten van De Geer.[20] Er was geen minister van financiën te vinden van zijn kaliber. Op het demagogische af schilderde de VDB'er hoezeer De Geer het ooit bij het rechte eind had, uiteraard net als Marchant zelf, bij oorlogsbegrotingen. "Hij is niet ambitieus, hij heeft nooit gedaan aan kleine politiek. (...) Wat gaf hij om coalitiebelangetjes?" Maar Marchant stelde dramatisch dat hij

zijn ogen niet kon geloven. “Aan (het ministerie van) Oorlog de volledige overwinning van de vertegenwoordiging van de militaristen. (...) Het resultaat is een karakterloos compromis.” De Geer voelde zich door Marchant aangevallen. Tegen alle kabinetsafspraken in maakte hij de Kamervoorzitter duidelijk dat hij het woord wilde. Een dag later vroeg Aalberse aan Ruijs waarom hij dat had toegestaan. “O, hij was niet te houden. Hij zei: als ik niet spreken mag, dan neem ik morgen mijn ontslag!”[21] Volgens Aalberse was het goed dat De Geer een ‘fulminante speech’ hield, want Ruijs sloeg een ‘beroerd figuur’. Het uitvoerige antwoord van De Geer leidde tot de kenschets van Oud die later nog vaak zou terugkomen: “De Geer laat eenmaal nooit iets op zich zitten.”[22]

De Geer richtte zich onmiddellijk tot Marchant.[23] De beschuldiging dat hij zich bij de gemeentefinanciën als minister een ander standpunt aanmat dan als Kamerlid, trof hem hard. Hij legde gedetailleerd uit waarom hij juist niet van standpunt was veranderd bij de gemeentefinanciën. Zijn voorstel als Kamerlid bevatte vier onderdelen en drie daarvan had hij als minister overgenomen. Maar het voorstel dat hij niet overnam, was wel het belangrijkste: dat schafte de limiet af van de uitkeringen voor de gemeenten. Hij kwam er in het debat niet voor uit, maar er was eenvoudigweg geen geld voor. De Geer legde daarna uit dat hij de uitkering aan gemeenten aan een maximum bleef binden, omdat hij direct na zijn aantreden een staatscommissie had ingesteld die zich over de hoogte van de uitkeringen moest buigen. Op de uitkomst van dat onderzoek, onder voorzitterschap van Van Lynden van Sandenburg, wilde hij niet vooruitlopen. Of iedereen zijn uitleg accepteerde was de vraag, maar zijn presentatie maakte indruk. De liberaal Dresselhuys roemde de ‘bruisende kracht’ waarmee De Geer blijk gaf van zijn nieuwe regeermacht.[24] Volgens Oud toonde De Geer hier zich een ‘meester in de dialectiek’ en argumenteerde hij op ‘spitsvondige wijze’ dat hij niet van standpunt veranderd was nu hij minister was.[25]

Het voorstel van De Geer om een commissie naar de hoogte van de gemeente-uitkeringen te laten kijken, kreeg de steun van de Tweede Kamer. Opvallend genoeg had hij daar de linkerzijde voor nodig. Van rechts stemden alle antirevolutionairen op één na en het grootste deel der katholieken tegen. De ARP had nog een rekening te vereffenen met De Geer. Een dag later zei Marchant dat hij niet begreep waarom “de minister van financiën met zoveel nervositeit op mij is aangevlogen.”[26] Ook Oud schreef dat De Geer zich beter niet zo boos had kunnen maken over de beweerde ontrouw aan vroegere denkbeelden.[27] “Alsof het te blameren zou zijn wanneer een Kamerlid, minister geworden (...), op sommige zaken een andere kijk heeft gekregen.[28] Om op deze manier in het centrum van de aandacht te staan was nieuw voor De Geer. Het zette zijn lichtgeraaktheid bij harde kritiek in het volle daglicht.

Eerste begroting

Een week later presenteerde De Geer zijn eerste miljoenennota. “De Geer heeft een zeer persoonlijken stijl en zorgt voor een literaire oase in de dorre cijferwoestijn”, was een van de reacties.[29] De financiën van het land stonden er uitgesproken slecht voor, was de algemene opinie. Het tekort bedroeg het recordbedrag van 48 miljoen gulden op een begroting van 1032 miljoen, met daarbij dalende inkomsten uit belastingen, toenemende

werkloosheid, teruglopende winsten van bedrijven. Daartegenover stonden de stijgende uitgaven, vooral als gevolg van recente uitbreidingen van sociale wetgeving. De Geer stelde dat het Nederlandse volk boven zijn stand leefde en dat de staat in de voorgaande jaren te makkelijk geld had uitgegeven. Volgens De Geer betekende dit niet alleen dat de overheid verspilling moest tegengaan maar tevens moest afzien van sommige 'begeerlijke en nuttige zaken, die overigens haar geld ten volle waard zijn'. Van verdere belastingverhoging verwachtte De Geer weinig heil. Hij berekende dat nu al 35 procent van het nationaal inkomen opging aan publieke lasten. Daarmee was de grens bereikt.[30]

In zijn miljoenennota poogde De Geer de in zijn ogen ongewenste gewoonte van Kamerleden aan de kaak te stellen om hun eigen 'stokpaardjes' buiten de bezuinigingen te houden. Net als Colijn later zou doen zette De Geer Kamerleden neer als lieden die maar al te graag een greep in de staatskas deden. Dresselhuys, leider van de half jaar oude Vrijheidsbond, zich maakte zich daar bij de algemene beschouwingen kwaad over. Kamerleden hebben volgens hem in de allereerste plaats de taak om keuzes te maken, aan te geven waarop zij wel en ook waarop zij niet willen bezuinigen. Dat is politiek. Dat De Geer deze keuzes afdeed als 'stokpaardjes' irriteerde menigeen.[31] Katholiek Kolkman, oud-minister van financiën, merkte op dat De Geer ook zijn voorkeuren had, omdat hij voor 'enige miljoenen mudden nieuwe haver' voor zijn eigen stokpaardje, de gemeenten, had vrijgemaakt.[32]

De Geer beet van zich af. Zo doceerde hij Kolkman dat de verhoogde uitkeringen aan de gemeenten niet zouden leiden tot een verhoging van de publieke uitgaven, maar tot een verschuiving daarbinnen. Van alle inkomende belastingen ging nu iets meer naar de gemeenten en iets minder naar het rijk. De burger hoefde per saldo niet meer belasting te betalen.[33] Dresselhuys herinnerde hij aan zijn pleidooi van vier jaar eerder, toen de Nederlandse economie floreerde, voor verruiming van de uitgaven met het 'reusachtige' bedrag van 250 miljoen gulden. De toenmalige minister De Vries moest maar bekijken waar hij het geld vond voor de plannen die volgens De Geer bekend werden als de 'miljoenenrit van Dresselhuys'. De Geer verbaasde zich erover dat de liberaal in 1918 het 'Geld spielt keine Rolle' uitdroeg en nu anderen bekritiseerde dat zij niet genoeg bezuinigden.[34]

De sneren van Dresselhuys hadden De Geer weinig geraakt, want opvallend was het zelfbewustzijn waarmee hij het debat met de Kamer aanging. De Geer pinde Dresselhuys vast op enkele 'bedenkelijke onjuistheden' in zijn betoog. Zo beweerde de liberaal dat de regering na een bepaalde datum nog nieuwe ambtenaren had aangenomen, terwijl zij beloofd had dat niet te doen. Dresselhuys moest uiteindelijk toegeven dat hij niet de beschikking had over de juiste gegevens.[35] De Geer vond dat de eerste maanden als minister zwaar waren geweest. "Het ministerschap geeft mij veel drukte, veel zorg, veel strijd, ook met collega's soms, heeft ook veel boeiends, oa de conferenties met belangwekkende persoonlijkheden uit de financiële wereld, en niet in het minst met de koningin."[36] Met Wilhelmina had De Geer in die jaren een uitstekende verhouding. Het leek alsof de stroeve start in de zomer van 1918, toen Wilhelmina van De Geer een doktersattest eiste, geen rol speelde. Tegen minister Aalberse gaf zij hoog op over hem: "Hij is tenminste econoom", wat lichtelijk overdreven was. Zij had in De Geer meer vertrouwen dan in zijn voorganger De Vries, op wie zij enorm afgaf.[37] In een brief aan haar moeder Emma

liet zij zich bewonderend uit over 'haar' minister van financiën. "De Geer is goed op de hoogte, behandelde de lastigste economische vraagstukken in het tempo van gamma's (toonladders) die vlug afgeroffeld worden; mijn bol draaide ervan, maar altijd beter dan te gapen bij het 'schoolmeestertje' (De Vries) waarvan ik afscheid heb genomen."[38] Wilhelmina's gunstige oordeel had ongetwijfeld ook te maken met Lohman: een van haar belangrijkste adviseurs in wie zij een enorm vertrouwen had.

Behalve Wilhelmina was ook Ruijs ingenomen met de komst van De Geer. Met name De Geers optreden in december kon Ruijs bekoren. "Ook door De Geer's aanwezigheid in het kabinet is 't-juni-1921-ongeluk een fortuintje gebleken te zijn."[39]

Ondanks de zwaarte van de functie genoot De Geer met volle teugen van zijn nieuwe leven. De Geer was een groot aanhanger van het Oranjehuis en waardeerde de bezoeken aan Wilhelmina. Daarnaast hoorde hij van verschillende kanten dat de fracties in de Tweede Kamer waardering hadden voor zijn optreden. Hij was optimistisch, maar hij sloot het jaar 1921 wel af met de opmerking dat zijn 'drang naar bezuiniging' op de begroting nog onvoldoende was bevredigd.[40]

Leo Trip

De eerste man die De Geer eind juli 1921 op het ministerie aan de Kneuterdijk de hand schudde zal waarschijnlijk Leo Trip zijn geweest. Hij was toen de hoogste ambtenaar van Financiën. Al snel bleek dat deze twee elkaar niet lagen.

Trip belandde direct na zijn rechtenstudie op het ministerie van financiën en werkte zich in relatief korte tijd op tot thesaurier in 1916.[41] Hij behoorde tot de grote groep die streefde naar een begroting in evenwicht. In financiële zaken was hij conservatief, maar zonder een reactionair te zijn.[42] Zoals al gezegd weigerde Trip in 1918 de post van Financiën omdat hij de afspraken om te bezuinigen te broos vond.[43] Hij wist als ambtenaar van financiën als geen ander hoe de hazen liepen, hoe de vakministers als puntje bij paaltje kwam onder de afspraken uit probeerden te komen. Ook bij de kabinetscrisis in 1921 weigerde Trip om die reden tot het kabinet toe te treden.

De latere minister van buitenlandse zaken, Beyen, werkte begin jaren twintig als ambtenaar onder Trip. Hij schetste later vrij helder de 'discordantie' die na verloop van tijd ontstond met De Geer. "Die wou alles zelf schrijven en die bovendien de minder prettige gewoonte had – waar ik ook onder leed – op zeer korte termijn een ontwerp voor een Memorie van Antwoord te vragen, maar er dan intussen zelf ook een te schrijven, zodat al onze moeite gratuit bleek te zijn". Beyen had als topambtenaar zo zijn ervaringen met De Geer.[44] "Hij wist wel heel veel en dat tot in de kleinste details. Hij was ongewoon knap, gespeend van humor en, althans wat zijn ambtenaren betreft, zonder menselijke belangstelling." Minister De Vries kwam met de tram naar het ministerie, maar De Geer niet. Die nam, weer of geen weer, de fiets en had daarom ook nooit een geklede jas aan. Naar de Kamer nam De Geer volgens Beyen nooit een ambtenaar mee. "Hij wist het zelf wel. Ik kon mijn jacquet voor begrafenissen of bruiloften bewaren." Beyen schreef dat ambtenaren De Geer benaderden met een 'nota': een dubbelgevouwen foliovel waarvan de rechterhelft werd beschreven. "Hijzelf schreef met een kroontjespen en had een

handschrift dat maakte dat wij zijn tirades in de miljoenennota (...) het 'kladschrift van Jantje' (stripje in de *Groene Amsterdammer*) noemden."

Volgens Beyen had De Geer in die jaren tot zijn aftreden in 1923 een grote invloed op de Tweede Kamer. "Hij wist precies hoe hij ze moest aanpakken. Maar zijn instrument was niet een smeuïg verhaal met een grapje, maar een gedegen, in kernachtige termen gevat, betoog. Hij was in die jaren een van de grote figuren in de Nederlandse politiek." Beyen vroeg later, toen hij geen ambtenaar meer was, aan Treub hoe het kon dat De Geer, 'deze knappe maar pietepeuterige man', zo'n groot prestige had in het parlement. "Zijn antwoord was wat de Fransen 'un mot admirable' noemen: Hij is net zo klein als de Kamerleden, maar dan in het groot." Beyen kon de opvolger van De Geer, de joviale Hendrik Colijn, veel meer waarderen. "Hij was echt, het was geen komedie. Hij was dapper, grootmoedig, schonk zijn vertrouwen. (...) Ik heb niet alleen grote bewondering maar ook oprechte affectie voor hem gevoeld." Ook Trip voelde zich veel beter thuis bij deze man met charisma. Volgens Beyen is Trip vanwege De Geer bij het ministerie vertrokken. "Had hij geweten dat De Geer spoedig zou aftreden en zou worden opgevolgd door Colijn, dan zou hij zijn dierbare werk als thesaurier wellicht niet zo gemakkelijk hebben opgegeven."

Verkiezingen van 1922

Voor het eerst mochten – en moesten, vanwege de opkomstplicht – op die vijfde juli 1922 vrouwen naar het stemlokaal om daar hun stem uit te brengen. Ook H.M. de Koningin-Moeder Emma. "Eerbiedig rijzen de leden van het stembureau te Baarn omhoog achter hun paperassen. Hun stoelen schuiven rumoerig over de kale houten vloer." Ben van Kaam, *Trouw*-redacteur en chroniqueur van de vooroorlogse protestanten, beschreef hoe zij met haar biljet in de hand de pijlen volgde van de bordjes 'stembureau'.[45] Maar de verkiezingsdag stond niet bepaald in het teken van het algemeen vrouwenkiesrecht. Het waren de woorden 'versobering' en 'bezuinigen' die tijdens de campagne hun schaduw over deze historische dag wierpen. De vraag bij welke ministeries de hardste klappen zouden vallen, vormde de kern van het verkiezingsdebat. Moest dat zijn Defensie, waar links voor pleitte, of Sociale Zaken, waar rechts veel voor voelde?

Opvallend was dat de rechtse coalitie de voortzetting van het kabinet met een bepaald program niet tot inzet van de verkiezingen maakte, zoals dat nog wel gebeurde in 1909 bij het kabinet-Heemskerk. De drie rechtse partijen waren elkaar in de maanden voor de vijfde juli gaan wantrouwen. Aan de kant van de rooms-katholieken had men bemerkt dat bij de twee protestantse partners het antipapisme de kop had opgestoken. "Zolang de verkiezingen in 't zicht zijn zullen de christelijk-historischen lelijk blijven doen: zij ondervinden zo veel last van een 'hyper-anti-katholiek' deel hunner partij."[46] Vooral in *De Nederlander*, waarvan Lohman nog steeds hoofdredacteur was, verscheen het ene na het andere stuk waarin duidelijk de 'Rome-vrees' zat verpakt. De artikelen over het processieverbod waarvan de rooms-katholieken zo graag af wilden, lieten weinig aan de verbeelding over. De Geer, die wist dat Lohman hierachter zat, klaagde over deze antiroomse verhalen.[47] Hij vond dat dit moest ophouden.

Lohman vond dat de rooms-katholieken te veel macht hadden. Behalve de minister-president waren ook de voorzitters van de Eerste en de Tweede Kamer van rooms-katholieken huize. Het stoorde hem dat in 1920 de katholieke ondervoorzitter Koolen de vertrokken liberaal Fock was opgevolgd als Kamervoorzitter. Daarnaast zag Lohman in alles een poging van de katholieken om Ruijs ook na de verkiezingen weer minister-president te laten zijn. In een brief aan De Geer draaide Lohman er niet om heen.[48] "Het is niet twijfelachtig dat sinds het optreden van dr. Nolens meer dan vroeger de R.K. eene kerkelijke overwinning najagen. Rome moet Nederland herwinnen. (...) Onophoudelijk wijst de roomse pers erop daar Rome nu weer 1e viool speelt. (...) Rome heeft ons niet meer nodig, en lacht over ons stoelen op een zelfde wortel. (...) Wij dienen op ons hoede te zijn."

Maar ook van de kant van de antirevolutionairen voelde Ruijs geen steun.[49] Het gevolg was dat de rechtse partijen elk met hun afzonderlijke programma's de campagne ingingen. Idenburg sprak zijn teleurstelling hierover uit in een debat over de staatsbegroting in de Eerste Kamer, in mei 1922, vlak voor de verkiezingen. Volgens hem waren de financiële noden zo hoog dat het noodzakelijk was om van de regering te horen welk beleid zij wilde gaan voeren. "Dat zou meer richting hebben gegeven aan de verkiezingen."[50] Ruijs reageerde niet op deze hint. De Geer hield daarentegen zijn mond niet. Volgens hem kon over de financiën voor de verkiezingen beter gezwegen worden, omdat dit onderwerp kon gaan werken als een 'splijtzwam'. De enige weg uit de moeilijkheden was volgens hem door samen te werken en dat kon het beste na de verkiezingen. "De verkiezingen plegen te werken als een donderbui, die een milde, gezuiverde politieke atmosfeer nalaat. In die atmosfeer moge het gelukken de nodige offers door allen te brengen."

De goede verstaander kon uit de zinnen van De Geer opmaken dat de discussies in het kabinet over de bezuinigingsmaatregelen hoog waren opgelopen. Het verdeelde kabinet was eenvoudig niet in staat om met een eenduidig programma naar de kiezer te gaan. Aalberse kreeg als minister van sociale zaken de ene na de andere aanval op zijn begroting te verduren. In maart kwam De Geer met de mededeling dat zijn ambtenaren verwachtten dat het tekort op Prinsjesdag ondanks alle al genomen maatregelen gegroeid zou zijn naar 100 miljoen gulden.[51] Dat was twee keer zo hoog als het jaar daarvoor. Bij elk kabinetsberaad kwam De Geer met nieuwe voorstellen om te snijden in de begroting. Zo wilde hij de leeftijd voor ouderdomsvoorziening verschuiven van 65 naar 70 jaar. Op de subsidie voor de bestrijding van drankmisbruik wilde De Geer, hoewel die al met vijftig procent was verminderd, nog meer bezuinigen. Hij overwoog de verhoging van de tuberculosesubsidie van 300.000 naar 1.100.000 gulden weer terug te draaien en de nieuwe subsidie voor de bestrijding van geslachtsziekten van 100.000 gulden helemaal te schrappen.

Volgens Aalberse was het in het kabinet er 'warm' aan toegegaan toen minister van handel Van IJsselsteyn voorstelde om bepaalde invoerverboden voor goedkope producten weer mogelijk te maken.[52] Met name de rooms-katholieken wilden met invoerbeperkingen de Nederlandse markt beschermen. De Geer wond zich daar zo over op dat hij dreigde onmiddellijk zijn ontslag in te dienen als dit voorstel naar de Tweede Kamer zou gaan. Van IJsselsteyn dreigde daar eveneens mee. Van Karnebeek, minister van buitenlandse zaken, steunde De Geer. Ruijs en Aalberse kozen, met de nodige twijfels, de kant

van Van IJsselsteyn. Na een lang debat gaf Van IJsselsteyn toe, omdat er volgens hem een Europese conferentie zou komen waarop Engeland wilde voorstellen om overal de invoerverboden op te heffen.[53] Tot die tijd wilde hij zijn voorstel in beraad houden.

Aalberse was persoonlijk onaangenaam getroffen door het voorstel van De Geer om de ministerssalarissen met tien procent te verlagen. "Ik vind dit een onkies voorstel." Aalberse verkeerde in financiële moeilijkheden en deze korting op zijn salaris kon hij er niet bij hebben. Hij vond het niet meer dan een 'gebaar' omdat het bij de rijksbegroting zo weinig gewicht in de schaal legde.[54] Wellicht vond hij het een tikje hypocriet van De Geer, van wie iedereen dacht dat hij vermogend was.

Vóór woensdag 5 juli 1922 was niet iedereen in de coalitie ervan overtuigd dat de kiezer de christelijke partijen een nieuwe meerderheid zou geven.[55] Onzekere factor waren de Nederlandse vrouwen die voor het eerst mochten stemmen. Die stemmen gingen vooral naar de confessionele partijen. Dat was voor de SDAP en de VDB, de grote pleitbezorgers van het vrouwenkiesrecht, een bittere pil. De sociaal-democraten verloren twee zetels – van 22 naar 20 – en de VDB bleef op vijf zetels staan. Een nog grotere klap kreeg de Vrijheidsbond, die van vijftien zetels terugging naar tien. De winnaars zaten bij rechts. De ARP won er drie, de rooms-katholieken wonnen er twee en de CHU ging zelfs van zeven naar elf zetels. Gedrieën kwamen zij op 59 zetels. Het was zonder meer een uitslag waaruit vertrouwen voor de coalitie sprak. Menigeen vond dat de winst van de CHU voortkwam uit de zwabberende liberale politiek. Vooral oud-liberalen maakten de overstap naar de partij van Lohman.[56]

Men zou de groei van de CHU dat jaar kunnen opvatten als een duidelijk signaal dat het antipapisme in het land weer de kop opstak. Dat de SGP van dominee Kersten, die zich verzette tegen de samenwerking van de ARP met de katholieken, voor het eerst een zetel bemachtigde, wees ook die kant op.[57] Lohman liet niet na om bij zijn bezoek aan de koningin daarop te wijzen.[58]

Kabinet en koningin tegenover elkaar

Voor het kabinet was het zo klaar als een klontje dat met deze uitslag – 41 tegen 59 – niets hoefde te veranderen. "Wat nu? Logisch zou de conclusie zijn: het kabinet blijft kalm aan", schreef Aalberse in zijn dagboek.[59] Datzelfde liet Nolens weten aan Ruijs, twee dagen na de verkiezingen. Ruijs moest net zo handelen als Heemskerk in 1909. Dat wilde zeggen: bij de koningin geen ontslag aanbieden en zelfs de portefeuilles niet ter beschikking stellen.[60] Wel moest er een nieuw regeringsprogramma komen en moesten er wellicht enkele ministers verdwijnen. Ruijs mocht van zijn collega's aan de koningin voorstellen om het kabinet te laten zitten. Nolens sprak zijn partijgenoot Ruijs moed in: hij was met aller goedvinden premier geworden en het Nederlandse volk had de kans gehad zich bij de verkiezingen tegen hem te keren. Dat was niet gebeurd.

Op 10 juli ging Ruijs op audiëntie bij de koningin en die gaf niet onmiddellijk haar fiat aan het voorstel om als kabinet aan te blijven. In plaats daarvan vroeg zij aan Ruijs of hij er bezwaar tegen zou hebben wanneer zij over de politieke toestand overleg zou hebben met de fractievoorzitters van zes grote partijen. Aalberse realiseerde zich onmiddellijk

dat dit het ontslag van het kabinet betekende omdat nu de klassieke formatieprocedure werd gestart, waarbij niet bij voorbaat vaststond wie de formateur zou worden.[61]

Wilhelmina deed een poging om een protestantse premier te forceren. Tegen Lohman zei zij dat de 'protestantse stroming die zich bij de jongste verkiezingen heeft vertoond' aan zijn trekken moest komen.[62] Volgens Fasseur leefden in het Koninklijk Paleis in die jaren de nodige anti-roomse gevoelens.[63] De koningin ruimde tijd in voor Minister van Staat Lohman die zich had opgewonden over de arrogante houding van Ruijs en Nolens die het kabinet wilden laten aanblijven. Zijn invloed op haar kon niet makkelijk worden overschat. In de 25 jaar tussen het aantreden van Wilhelmina en het einde van het publieke optreden van Lohman groeide tussen de twee een vertrouwensrelatie.[64] Vlak voor zijn overlijden zocht Wilhelmina hem in zijn woning in de Haagse Trompstraat op. Twee dagen na zijn dood zou zij aan haar moeder Emma schrijven: "Welk een leegte laat hij achter."[65]

Lohman wees Wilhelmina erop dat de 'meest beslist protestants voelende fractie' – dat was dus de CHU – in kracht was toegenomen door de verkiezingen. De onrust was volgens hem goed verklaarbaar want de RKSP had maar één doel: de bevordering van de invloed van de rooms-katholieke kerk in Nederland. Het was wenselijk dat de oorzaak van die onrust werd weggenomen. De eerste stap om de roomsen een halt te kunnen toeroepen was om het kabinet van Ruijs alsnog zijn portefeuilles ter beschikking te laten stellen. Lohman besefte dat dit niet op initiatief van de koningin kon gebeuren. Zij kon daarmee voeding geven aan de gedachte dat zij niet geheel objectief tewerk was gegaan. De rk-pers had al artikelen in die richting gepubliceerd.

Daarom had Lohman voor zijn bezoek aan de koningin besloten actie te ondernemen. Hij schreef een brief aan De Geer, waarin hij de netelige positie van Wilhelmina uitlegde.[66] Hij wees zijn 'waarde vriend' erop dat het het beste was om de natuurlijke gang te volgen nu de kroon buiten het kabinet om adviseurs had geraadpleegd, en de koningin buiten de politiek te houden door het kabinet de portefeuilles ter beschikking te laten stellen. "Doe ermee wat gij goedvindt."

De Geer bracht de suggestie van Lohman onmiddellijk ter sprake tijdens de ministerraad van die avond. "Nu kwam De Geer eensklaps met 't voorstel om over 't besluit terug te komen en alsnog de portefeuilles ter beschikking te stellen. Ik was daar zeer tegen. Tenslotte bleek niemand 't eens te zijn met De Geer", schreef Aalberse.[67] De volgende dag moest Ruijs naar de koningin. Zij liet hem weten, op advies van Lohman, dat zij geen gebruik wilde maken van haar 'ontslagrecht'. Zij verwees daarmee naar haar grondwettelijk recht om het kabinet te ontslaan, een bepaling die in de loop der tijd zijn betekenis echter had verloren. Van deze cryptische en verwarrende verklaring raakte Ruijs enigszins van de kook. Hij keerde terug naar de ministerraad om verder te discussiëren over het al dan niet opstappen van het kabinet. Behalve De Geer wilden nu ook Ruijs, Van Dijk, IJsselsteyn en De Visser hun portefeuilles neerleggen. De rest van het kabinet, met name Aalberse, wilde de knoop nog niet doorhakken, omdat men niet wist wat Schokking en Colijn de koningin hadden geadviseerd.[68] Na enig touwtrekken kreeg Ruijs de inhoud van de adviezen onder ogen. Gebleken was dat Colijn én Schokking wilden dat het kabinet zijn portefeuilles beschikbaar stelde. "Sterk gestimuleerd door minister De Geer werd daarom laat in die middag een nieuw besluit genomen." Het kabinet zag in

dat het eerder ingenomen standpunt niet langer houdbaar was.[69] 's Avonds bezocht Ruijs voor de derde keer die dag de koningin om dat besluit kenbaar te maken. Eindelijk was er een 'crisis' en kon de formatie echt beginnen.

Formatie-De Geer

Lohman had zijn zin gekregen: het kabinet was demissionair, maar vooral waren de plannen van Nolens en zijn katholieke vrienden doorkruist.[70] De rol van de oude CHU'er was hiermee nog niet uitgespeeld. Want op die 17de juli vroeg Wilhelmina hem wat er moest gebeuren wanneer Ruijs door de knieën ging en zijn ontslag aanbood. Daarop zei Lohman dat het land in het algemeen verlangde dat Colijn kabinetsformateur zou worden. Hij liet niet onvermeld, dat als De Geer minister van financiën zou blijven, hij in Colijn een sterke steun zou vinden voor de behandeling van de grote vraagstukken van internationaal-economische aard.

Wilhelmina vertelde dat Colijn door de rooms-katholieken beslist niet gewenst was. Bovendien zou Colijn zo'n opdracht niet aanvaarden zonder dat hij er zeker van was dat ook de roomsen hem als premier accepteerden. Dat was het moment waarop Lohman zijn kans schoon zag om De Geer naar voren te schuiven. Deze moest de partijen polsen of zij bereid waren mee te werken aan een door hem gereconstrueerd kabinet. Lohman verzekerde Wilhelmina ervan dat De Geer overtuigd was van de noodzaak om flink te bezuinigen. Mocht De Geer de opdracht niet aanvaarden – de koningin had dat tenslotte al eens eerder met hem meegemaakt – dan had zij er in ieder geval alles aan gedaan om weer een protestantse premier het land te laten leiden.

Lohman was er vrij zeker van dat hij Wilhelmina goed had bewerkt. De volgende avond, 18 juli, liet hij De Geer weten dat de koningin hem als formateur zou vragen.[71] Op woensdag 19 juli werd De Geer 's ochtends ontvangen door Wilhelmina. Zij vroeg hem of hij bereid was te onderzoeken 'of er een mogelijkheid van slagen zou bestaan, wanneer aan hem opdracht tot kabinetsformatie zou worden verleend'.[72] Dit was dus geen opdracht tot formatie. Volgens Puchinger was het de bedoeling dat De Geer zijn informaties zou inwinnen zonder dat iets publiek werd. Dit is van belang omdat de CHU-fractie later diep teleurgesteld was dat zij in de precieze gang van zaken niet was gekend. De Geer zou zich tegenover zijn fractie verdedigen met het argument dat de koningin volstrekte vertrouwelijkheid had geëist.

Die woensdagmiddag sprak De Geer al met zijn collega's Ruijs en Heemskerk. Hij vertelde dat hij van de koningin een vertrouwelijke opdracht had gekregen. Dat trof Ruijs als een mokerslag. In zijn dagboek tekende hij aan: 'De Geer bij H.M. ontboden – buiten mij om.'[73] Daarna ontmoette De Geer Colijn, in hotel Wittebrug in Scheveningen. De uitkomst was niet geheel helder. Volgens De Geer had Colijn hem 'de steun van A.R. zijde' toegezegd. Het *Politiek Dagboek* van Colijn is daarover genuanceerder.[74] Volgens hem ontvouwde De Geer twee plannen. Het eerste was dat De Geer zou formeren, minister van financiën zou worden en dat Colijn de beide militaire ministeries zou gaan beheren. Dat wees Colijn meteen af. Het tweede voorstel was dat De Geer de formatie zou doen maar dat Colijn vervolgens premier zou worden. Ook hierop reageerde Colijn negatief. "Wie

als premier optreedt, moet ook zelf formeren." Colijn zou De Geer hebben aangeraden geen verdere stappen te ondernemen voordat hij met Nolens over deze zaak had gesproken. De suggestie van De Geer dat de CHU aan een rechts kabinet niet zou meedoen maar dat wel zou steunen, wees hij van de hand.[75]

Colijn was niet gelukkig met de situatie. Dat De Geer en niet hij door de koningin aan het formeren was gezet, had hem onaangenaam getroffen.[76] De Geer bleek voor hem een 'onverwachte protestantse mededinger' voor het premierschap. Tot dan toe werd van protestantse zijde eigenlijk alleen Colijn als een serieuze kandidaat beschouwd, ook door CHU'ers. Door de vingerwijzing van de koningin was ook De Geer in beeld.

De volgende stap in de formatie was het bezoek van Nolens aan De Geer, een dag later. De Geer vroeg of de katholieke Kamerclub bereid was een door hem geformeerd kabinet te steunen. Hij bood de RKSP vier portefeuilles aan en noemde het wegwerken van de begrotingstekorten als hoofdpunt van het kabinetsbeleid.[77] Nolens vertelde daarop De Geer dat zijn fractie er nog vanuit ging dat het oude kabinet zou blijven, met Ruijs als premier. Hij wilde daarom zijn fractie eerst over de nieuwe situatie polsen. Maar zijn 'voorlopige indruk' was, vertelde hij De Geer, dat zijn fractie niets voelde voor een kabinet-De Geer. Van binnen kookte Nolens over de gang van zaken. Eerst nam het kabinet, tegen zijn wil, ontslag en nauwelijks een dag later hoorde hij dat de koningin, tegen zijn advies in en zonder dat iemand iets wist, een nieuw kabinet wilde met De Geer als premier.

Kenmerkend voor Nolens was dat hij schriftelijk keurig en heel rationeel de voors en tegens van een kabinet-De Geer tegen elkaar afwoog. Voor dit scenario pleitte volgens hem dat een nieuw kabinet altijd wat beter opereert: 'een oud heeft builen gemaakt'. Ook was het een pre dat de premier tegelijk de minister van financiën was, zeker in een tegenvallend economisch tij met oplopende begrotingstekorten. Maar deze voordelen vielen in het niet bij het gegeven dat de recente verkiezingen voor katholieken in het teken hadden gestaan van het beleid van Ruijs en Aalberse. Nolens wist dat Aalberse, op wie met name katholieke arbeiders gesteld waren, als minister vertrok indien De Geer Ruijs zou vervangen. Daarnaast had Ruijs de afgelopen vier jaar bewezen dat hij leiding kon geven en hoe zat dat met De Geer? Voor Nolens lag de conclusie voor de hand dat Ruijs een nieuw kabinet moest formeren en daar ging hij zijn uiterste best voor doen.

Nolens bezocht collega's als Koolen, Bongaerts en Van Schaik. Wat deze Kamerleden betreft hoefde Nolens de club niet eens bijeen te roepen. Een kabinet-De Geer zou er nooit komen. De volgende dag zocht Nolens De Geer op om hem dat te vertellen. Voor zijn partij was maar één uitkomst aanvaardbaar en dat was een kabinet met Ruijs en Aalberse. Nolens noteerde dat De Geer bepaald niet rouwig was om zijn negatieve antwoord en eerder opgelucht leek. Beiden kwamen tot de conclusie dat het het beste was dat nu Ruijs een formatieopdracht zou krijgen.

Hierna wachtte voor De Geer de geplande ministerraad, waar hij zijn geheime opdracht moest onthullen. Volgens de biograaf van Aalberse, Gribling, ontstond door deze mededeling 'onder de ministers een gevoel van onbehagen'.[78] Met name Aalberse reageerde als door een wesp gestoken. "Er is een penibele vraag. Wist De Geer maandag, toen hij zo aandrong om de portefeuilles ter beschikking te stellen, dat de koningin dan deze faux pas zou doen (...) Zoo ja, dan heeft hij een rare schaats gereden! In elk geval is

het onjuist van hem dat hij niet aanstonds afwees of althans verlof verzocht zijn ambtgenoten te raadplegen."[79]

De volgende morgen spoedde De Geer zich naar Wilhelmina op Het Loo. Volgens Puchinger had De Geer inmiddels contact gehad met Lohman, die zich moest neerleggen bij de mislukking van de poging van De Geer. Ze waren het erover eens geworden dat het in dit stadium het beste zou zijn als Ruijs aan de slag ging om een kabinet te vormen.[80] Dit advies bracht De Geer over aan de koningin en enkele uren later ging de telefoon op Suideras, het buiten van de schoonmoeder van Ruijs in Gelderland waar hij in het weekend vaak verbleef, met de vraag of hij bij Wilhelmina op audiëntie wilde komen. Er ging een communiqué uit dat meldde dat Ruijs een nieuwe opdracht tot kabinetsformatie had ontvangen. Over de vier dagen dat De Geer in het geheim zijn kansen polste bij de andere partijen kwam niets naar buiten, alsof de politieke wereld die dagen had stilgestaan.

Daarmee was voor De Geer de kous niet af. Het vervelendste moest zelfs nog komen. Enkele dagen nadat het kabinet formeel was teruggetreden en Ruijs de opdracht kreeg om een nieuw kabinet in elkaar te timmeren kwam de kamerclub van de christelijk-historischen bij elkaar om over deze ontwikkelingen een oordeel te vellen. De Geer had dan wel een geheime opdracht gekregen, maar hij snapte dat nu te veel mensen daarvan afwisten en dat dit ooit ter ore zou komen van de CHU-Kamerleden. Hij moest open kaart spelen. Wat zich tijdens de vergaderingen van de CHU-fractie afspeelde weten we dankzij H.W. Tilanus, die enkele weken daarvoor voor het eerst Tweede-Kamerlid was geworden. De gewezen docent van de Militaire Academie werd meteen fractiesecretaris en besloot, wellicht op eigen houtje, om de bijeenkomsten te notuleren.[81]

De mededeling van De Geer verraste de CHU-Kamerleden volledig. Op vier opeenvolgende vergaderingen zouden de verbijsterde CHU'ers lucht geven aan twee ergernissen. De belangrijkste was dat De Geer hun niets over de formatiepoging had verteld. De andere was het gemak waarmee de andere twee rechtse partijen 'hun' De Geer bijna achteloos terzijde hadden geschoven. De Geer probeerde de woede te temperen door te stellen dat er geen sprake was van een formatie, maar dat hij de partijen had gepolst om te zien of zo'n poging kans van slagen zou hebben. De volgende dag kondigde Snoeck Henkemans schriftelijke vragen aan over de gang van zaken. "Waarom de R.K. 'botweg' hun medewerking hebben geweigerd aan een kabinet onder leiding van een Christ. Hist. Staatsman."

De Geer vond het 'onjuist' om die vraag aan Ruijs te stellen, want hij was juist met de opdracht akkoord gegaan. Voorzitter Schokking eiste een publicatie van de weigering van de fracties van RKSP en ARP om mee te werken. Volgens De Geer kon dat echter alleen met 'overleg en goedkeuring van de koningin'. Kennelijk kon De Geer zijn ontzette collega's niet overtuigen.

Op 27 juli verklaarde Schokking dat volgens hem De Geer de CHU 'in een moeilijk parket' had gebracht. Als De Geer hem had gewaarschuwd dan had hij de Kamerclub bij elkaar geroepen. "En zou misschien overleg en samenspreking tot een ander resultaat hebben geleid". Uit de notulen blijkt dat De Geer behoorlijk alleen stond in de fractie. Alleen Frida Katz, net nieuw in de fractie en de eerste CHU-vrouw in de Kamer, deed een poging om de anti-De Geer-stemming te verzachten. Zij beurde De Geer op met de opmerking dat zij hem de 'aangewezen' man vond voor het premierschap.

Voor de ARP en RKSP had De Geer met zijn geheime missie een ronduit slechte beurt gemaakt. Zijn collega-ministers moeten het onaangename gevoel gekregen hebben dat zij tijdens de hoogoplopende discussies of zij al dan niet hun ontslag moesten aanbieden, een soort spion in hun midden hadden. Wist minister De Geer, op het moment dat hij dinsdagavond 18 juli zo sterk aandrong op het aanbieden van de portefeuilles, dat Lohman de vorige dag hem met succes had aanbevolen bij de koningin als formateur? Want dat vroeg Aalberse zich onmiddellijk af toen hij hoorde van de geheime missie van De Geer. Het antwoord hierop is dat hij dat hoogstwaarschijnlijk wist. In de fractievergadering van de CHU op 25 juli erkende hij dat Lohman hem op die 18de juli erop voorbereidde dat de koningin hem met het oog op de formatie bij haar ging roepen.[82] Het kabinetsberaad was 's avonds. We nemen aan dat De Geer niet ná de vergadering nog bij de bejaarde Lohman langs is geweest. Hij heeft, waarschijnlijk, Lohman dus voor het kabinetsberaad gesproken.

Colijn liet zich na de 'onderhandse poging om de leiding van 't Kabinet in handen te krijgen' weinig vleiend uit over De Geer. In zijn dagboek haalde hij een gesprek aan met de katholiek Kolkman die zijn vinger naar zijn voorhoofd bracht toen de poging van De Geer aan de orde kwam. Dat Colijn deze beweging noteerde en de manier waarop valt af te leiden dat hij zich daar ook in kon vinden.[83] Hij noteerde van Kolkman de uitspraak; "We gaan zeker niet in zee onder de vlag van die groep", waarmee hij de CHU bedoelde. Colijn had zelf ook zijn twijfels over de CHU.

De biograaf van Colijn, Herman Langeveld, was het oneens met de stelling van Puchinger dat reeds in de formatie van 1922 de oorsprong lag van het 'antagonisme' tussen Colijn en De Geer in latere jaren.[84] Langeveld vond dat Puchinger dit niet aantoonde met zijn bronnenmateriaal. Het woord antagonisme duidt op een tegenwerking die van twee kanten komt. En inderdaad, Puchinger schreef dat De Geer ten opzichte van Colijn zijn leven lang een 'zekere onbevangenheid' had.[85] Maar uit Colijns politiek dagboek van 1922 komen toch duidelijk wrevel, laatdunkendheid en irritatie naar voren over De Geer die in de loop der jaren telkens weer terugkomen.[86] Bovendien ligt het voor de hand dat de ambitieuze Colijn met enige jaloezie keek naar zijn protestantse rivaal, die bij de koningin in zo'n goed blaadje stond dat hij mocht gaan formeren.

Een andere conclusie van Puchinger is meer vatbaar voor twijfel. Volgens hem viel De Geer tijdens de formatie van 1922 weinig te verwijten.[87] De Geer was immers in die positie gebracht door de koningin, 'op instigatie van niemand minder dan Lohman'. Volgens Puchinger was De Geer gaan formeren omdat een opdracht van de koningin voor hem altijd 'buitengewoon zwaar' had gewogen, hoewel daar in 1918 overigens weinig van was gebleken. De Geer had bovendien in 1922 een geheel eigen beoordeling kunnen en moeten maken van het politieke krachtenveld. Hij had kunnen weten dat Nolens nimmer zou accepteren dat Ruijs aan de kant werd gezet, louter en alleen om de reden dat de premier ook minister van financiën moest zijn.

Bovendien had De Geer, zoals Aalberse schreef in zijn dagboek, een scheve schaats gereden door de formatieopdracht aan te nemen en de andere ministers daarvan niet op de hoogte te stellen. Hij had hier open kaart moeten spelen. Wilhelmina had weliswaar op 'voorzichtigheid' aangedrongen, maar de formateur in spe had hier zijn eigen afweging moeten maken. Dat De Geer in de fout ging valt wel te verklaren. In de eerste plaats was

hij nog niet ervaren in het formatiespel. Daarnaast kreeg hij te maken met een staatsrechtelijk novum: voor het eerst moest iemand tijdens een formatie een informatieronde doen die in het geheim moest geschieden. Hij wist zich met die afwijkende situatie geen raad. Vooral stond De Geer niet stevig genoeg in zijn schoenen om zowel zijn leermeester Lohman als Hare Majesteit te weerstaan.

De reacties van zijn eigen CHU-Kamerclub op zijn handelswijze waren begrijpelijk maar tevens een tikje overdreven. De opmerking van Schokking dat de partij met de opdracht een 'troef' in handen had en dat De Geer die verprutst had, getuigde van weinig realiteitszin. Maar dat Schokking het De Geer, die behalve minister ook fractielid was, kwalijk nam dat hij hem niet in vertrouwen had genomen, was te begrijpen.

Hoe moeten we tenslotte tegen de rol van Lohman in de formatiepoging van De Geer aankijken? Het is opvallend hoe bijna koortsachtig actief deze 85-jarige in die twee zomermaanden was.[88] Het lijkt erop dat hij zijn hand in die julimaand lelijk had overspeeld. Zijn grote invloed op Wilhelmina en zijn weerzin tegen de katholieken waren hem naar het hoofd gestegen.

Minister in tweede kabinet-Ruijs

Ruijs had eind juli nog maar net zijn opdracht van Wilhelmina binnen om een rechts kabinet te formeren toen De Geer hem in zijn kamer opzocht.[89] Hij stelde Ruijs voor dat hij geen minister van financiën zou worden in verband met zijn onoverkomelijke bezwaren tegen de Vlootwet. De bouw van een nieuwe vloot voor de verdediging van Nederlands-Indië ging de financiële spankracht van Nederland te boven. Hij stelde voor dat Colijn in het nieuwe kabinet deze portefeuille van hem zou overnemen. Kennelijk vond Ruijs dit nog niet zo'n gek idee, want hij legde dit enkele uren later voor aan zijn katholieke collega Aalberse. Die voelde er wel voor. Die avond besprak Ruijs met Nolens de personen die in aanmerking kwamen voor een plek in het kabinet.[90] Nolens verklaarde zich tegen de komst van Colijn. De katholieke voorman vond dat zijn directeurschap van petroleummaatschappij De Bataafsche nog te vers in ieders geheugen lag.[91] Uiteindelijk zag Ruijs geen andere weg om De Geer binnenboord te houden door voor de Vlootwet met een andere constructie te komen, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komt.

Vanaf dat moment werkte De Geer samen met andere kandidaat-ministers aan het programma. Vragen van Colijn over de bezuinigingsplannen stuurde Ruijs direct door naar De Geer.[92] In het kabinet werd al snel fors gebakkeleid over de ingrijpende bezuinigingen.[93] Vanaf het begin was de afspraak dat elk departement zeventien procent moest inleveren om aan het bedrag van 100 miljoen gulden te komen. Dat was het bedrag waarmee de begroting voor 1923 naar alle waarschijnlijkheid zou worden overschreden.

Aalberse kwam maar tot veertien procent en hij kreeg het daarom regelmatig aan de stok met De Geer. Het voorstel om de ouderdomsrente niet bij het 65ste maar bij het 70ste levensjaar te laten ingaan wees de katholieke minister categorisch af. Aalberse won. Een ander punt was de verlaging van de ministerssalarissen met tien procent. Aalberse verklaarde dat hij zo'n verlaging zich financieel niet kon veroorloven en dat hij in

dat geval moest opstappen. Daarmee was het van tafel, want een kabinet zonder Aalberse was 'onbestaanbaar', liet De Geer zich tijdens die formatie eens ontvallen tegen Nolens.[94] In de discussies van het kabinet, dat uiteindelijk bijna dezelfde samenstelling had als het vorige, vielen snel de botsingen op tussen de minister van financiën en die van oorlog. Het onderwerp van die debatten was de Vlootwet.

De uitkomst van de bespreking in 'Het Torentje', waar Ruijs de drie fractievoorzitters bij zich kreeg om de losse eindjes van het regeringsprogram weg te werken, was dat de premier de steun van die Kamerclubs kreeg. Maar Colijn was eind augustus bepaald niet enthousiast. Hij wilde financieel veel harder ingrijpen, bepaalde departementen werden te veel ontzien. Het stoorde Colijn dat in het kabinet de drie zwakke figuren bleven zitten: De Visser, De Graaff en De Geer. Van een derde minister voor de ARP in de regering wilde hij niet weten om een tamelijk cynische reden. Op het punt van de financiën zou de ploeg van Ruijs immers spoedig stuklopen, dus hoe minder antirevolutionairen er bij betrokken waren hoe beter.[95]

Op 21 september beëdigde koningin Wilhelmina het kabinet op 't Loo. Twee dagen daarvoor opende Ruijs de Staten-Generaal met een rede, geen troonrede, omdat Wilhelmina voor een staatsbezoek nog in Noorwegen zat. De miljoenennota was voor het eerst geheel van de hand van De Geer. Voorop stond het sluitend maken van de begroting met als achterliggend doel het veiligstellen van de gulden. In dat opzicht verschilden de monetaire opvattingen van De Geer niet van die van Colijn en Trip. Er kwam een pensioenkorting op de salarissen van ambtenaren. De rest van de bezuinigingen haalde De Geer binnen via een methode die we tegenwoordig de kaasschaaf noemen. Alle ministeries moesten zeventien procent inleveren. De kritiek op deze methode was niet mals. De Geer erkende dat de methode 'theoretisch aanvechtbaar' was maar hij zag geen andere manier om departementen te dwingen een deel van hun budget prijs te geven. De doelstelling van zeventien procent werd niet altijd gehaald. Bij sommige onderdelen moest De Geer volstaan met de zinsnede 'het perspectief van bezuinigingen in volgende jaren'. Een van de manieren om de overheid minder geld te laten uitgeven was de reorganisatie van afdelingen of soms een heel departement en dat leverde niet onmiddellijk een bezuiniging op.

In de Tweede Kamer oogstte De Geer met zijn maatregelen niet louter positieve reacties. VDB en SDAP klaagden dat hij op defensie te weinig en op gebieden zoals sociale zaken te veel bezuinigde. De Vrijheidsbond meende dat hij over de hele linie te weinig het bezuinigingsmes hanteerde. De regeringspartijen waren zuinig met hun complimenten.

Met veel energie verdedigde De Geer tijdens de algemene politieke beschouwingen zijn financieel beleid. In de Handelingen beslaan die maar liefst veertien pagina's.[96] Hij wijdde uit over veel details die Kamerleden de lust of de behoefte ontnam om nadere vragen te stellen. Over een hem onwelgevallige motie van Van Gijn (Vrijheidsbond), die wilde dat alle departementen werden onderzocht op geldverspilling, zei hij dat hij die vooral moest indienen. "Juichend zal ik heengaan. Voor mijn genoegen zit ik hier niet. Behalve de zware zorgen en de verantwoordelijkheid, die op zich geen onoverkomelijke ramp zijn, omdat zij nu eenmaal de attributen zijn van het ambt, zit ik in dezen tijd voortdurend in een geconcentreerd vuur van tegenstrijdige verwijten. (...) De weg van den minister van financiën is thans inderdaad een steile weg."[97]

Marchant en Oud van de VDB riepen deze woorden onmiddellijk in herinnering toen De Geer ruim een half jaar later aftrad vanwege de Vlootwet. Zij wreven hem in dat hij eigenlijk niet bestand was tegen de druk en zij verweten hem vaandelvlucht, omdat hij niet genoeg ruggengraat toonde om te bezuinigen. Achteraf zal De Geer van de woorden 'juichend zal ik heengaan' spijt hebben gehad, want de uitspraak was geheel onnodig. Die dag slaagde hij er in de Kamer te overtuigen. Geen motie haalde een meerderheid.

Het was overigens eerder Colijn die tijdens de beschouwingen de hoofdrol had opgeeist. In zijn maidenspeech stelde hij, dit tot verbazing van de Tweede Kamer inclusief zijn eigen fractie, dat op álle terreinen in de uitgaven gesneden moest worden. Ook in de militaire uitgaven. Colijn sloot zich aan bij de opmerking van Marchant dat zonder fikse bezuinigingen op Defensie een sluitende begroting onmogelijk was. Troelstra en Marchant plaatsten bijna juichend hun interruptie. De Geer noemde achteraf de opmerkingen van Colijn 'terecht', en betreurde het dat hij niet wat concreter was geweest. Wat wilde de ARP-leider nu precies afschaffen?[98]

Colijn kreeg in de ARP-fractievergadering in ongewoon scherpe bewoordingen van De Monté verLoren te horen dat hij zijn boekje te buiten was gegaan.[99] Hij had geen overleg gepleegd over deze drastische koerswijziging op defensiegebied, want dat was het zonder meer. De ARP wilde defensie zoveel mogelijk in stand houden. Colijns verweer dat hij niets nieuws had gezegd veegde De Monté verLoren van tafel. De fractie liet blijken het hartgrondig oneens te zijn met Colijn. In zijn tweede termijn moest de fractievoorzitter de 'terugtocht blazen'.[100] Het debuut was volgens velen ongelukkig. Puchinger weet dit merkwaardige optreden aan Colijns impulsiviteit.[101] Volgens Colijns biograaf Langeveld sprak hieruit de 'diep gekoesterde overtuiging' dat er ook bij defensie flink bezuinigd moest worden.[102]

Processieverbod

In de protestantse Republiek mochten rooms-katholieken hun erediensten houden, maar alleen binnen de muren van de zogeheten schuilkerken. Het houden van processies was verboden. De in 1798 grondwettelijk vastgelegde godsdienstvrijheid leidde paradoxaal genoeg in de negentiende eeuw tot groeiende onverdraagzaamheid en een repressief overheidsbeleid ten aanzien van openbare religieuze rituelen.[103] De centrale overheid van het koninkrijk kreeg sinds 1815 te maken met een van de problemen die de samenvoeging van het 'katholieke' België en het 'protestantse' Nederland op het gebied van godsdienstige rituelen met zich meebracht. De scheiding van kerk en staat en de gelijke rechten voor alle gezindten waren officieel in de Grondwet vastgelegd, maar dat betekende nog niet dat katholieken overal hun processies mochten houden. In katholieke landen, zoals Italië en België, maar toen ook al in de provincies Brabant en Limburg, is de processie een veel voorkomende godsdienstige plechtigheid, waarbij geestelijken en gelovigen een optocht houden en daarin relikwieën meedragen. Dat wekte bij menig protestant afkeer op.

Artikel 135 van de Grondwet bepaalde dat alle openbare godsdienstoefeningen werden toegestaan, mits deze niet de publieke orde en rust zouden verstoren. In 1848 kwam daar nog eens bij dat geestelijken het kerkelijk gewaad alleen binnen de daarvoor be-

stemde gebouwen mochten dragen. Sinds die tijd waren in het zuiden onder voorwaarden processies toegestaan en in het noorden niet. Bewoners van gemengde gebieden, zoals Twente en West-Brabant, kwamen er bekaaid vanaf.[104] Procureurs-generaal namen geen risico en verboden alle processies in deze gebieden.

Maar het processieverbod kwam naarmate de emancipatie van de katholieken in de twintigste eeuw vorderde en zij in Den Haag meer te zeggen kregen, steeds meer onder vuur te liggen. Het werd een 'steen des aanstoots'.[105] Katholieke burgers vonden het een onterechte beknotting van hun godsdienstvrijheid. Eind 1918 werd er een staatscommissie ingesteld om een herziening van de Grondwet voor te bereiden, inclusief de aanpak van het processieverbod. Een van de acht commissieleden was De Geer. De andere protestant in de commissie was de ARP'er Anema, hoogleraar recht. De rol van De Geer in deze commissie is niet duidelijk te herleiden. Persoonlijke aantekeningen over de zittingen maakte hij niet. De commissie nam een groot aantal onderwerpen onder de loep, maar slechts weinig veranderde. 'De Berg baarde een muis', heette het destijds.[106]

Wel stelde de commissie voor om artikel 170 in het hoofdstuk 'Van den Godsdienst' zodanig te wijzigen dat de processie algemeen geoorloofd werd verklaard, tenzij het gevaar van opstootjes bestond.[107] Toen in oktober 1920 de commissie haar voorstellen presenteerde was de verhouding tussen de twee bevolkingsgroepen dermate verbeterd dat men geen rekening meer hield met hoogoplopende emoties bij een processie. De protestante commissieleden Anema en De Geer hadden geen bezwaar gemaakt tegen de wijzigingen.

Rooms-katholieken die om deze uitkomst de vlag uitstaken, waren daarmee toch te vroeg. Hoewel de regering-Ruijs de suggesties van de commissie overnam en in maart 1921 de voorstellen voor herziening van de Grondwet bij de Tweede Kamer indiende, kwam er een kink in de kabel. Het weekblad *De Gereformeerde Kerk*, officiële spreekbuis van de Confessioneele Vereeniging, ontketende een 'beeldenstorm' tegen de voorgenomen herziening.[108] Dit verzet hield verband met de geschiedenis rond het gezantschap bij de paus dat in 1915 tijdelijk was hersteld. De reden hiervoor was dat Rome een van de weinige plaatsen in Europa was waar tijdens de Eerste Wereldoorlog vrij diplomatiek verkeer mogelijk was. In 1920 zette de regering-Ruijs de tijdelijke post, tegen de afspraken uit 1915 in, om in een permanente. Heftige protesten van Lohman bij Nolens – hij herinnerde de priester aan de afspraak dat het gezantschap tijdelijk zou zijn – hielpen niet. Vanaf dat moment namen de antipapistische gevoelens bij christelijk-historische politici, Lohman in het bijzonder, zienderogen toe.

De stortvloed aan artikelen in *De Gereformeerde Kerk* en later ook in andere bladen over het processieverbod miste zijn effect niet. Vooral binnen de CHU waren de bakens verzet. Op de jaarvergadering van de partij in maart 1921 werd De Geer hierover door Tilanus – ten overstaan van alle aanwezige leden, wat bij de bedaagde CHU niet vaak voorkwam – flink aan de tand gevoeld.[109] De Geer bleef bij zijn mening dat hij het toelaten van processies zag als een 'uitvloeisel' van het Nederlandse 'vrijheidsbeginsel'. Hij wilde katholieken niet hinderen in hun godsdienstbeleving. En voor wat veel CHU'ers noemden een 'psychologische werking' – dat katholieken dachten dat zij in een katholiek land leefden en dat protestanten in reactie daarop gewelddadig zouden worden – daar was De Geer helemaal niet bang voor.

In *De Nederlander* kreeg Tilanus een maand later twee keer de gelegenheid om zijn bezwaar tegen het opheffen van het processieverbod uit te leggen.[110] Tilanus vreesde dat de 'roomse pers' het 'roomse volk' niet zou voorhouden dat het schrappen van het processieverbod een vrucht was van verdraagzaamheid. Hij voorspelde dat in publicaties zou worden gejuicht dat de 'Roomse geest' een overwinning had behaald en dat dit het begin zou zijn van een reeks nieuwe eisen van rooms-katholieke kant. Tilanus gaf eerlijk toe dat de aanblik van een processie hem niet koud liet en hij was ervan overtuigd dat hij niet de enige protestant was die er zo over dacht. Het Kamerlid trok een vergelijking met april 1853, toen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland grote onrust veroorzaakte. De Geer ging volgens Tilanus te gemakkelijk voorbij aan dat gevaar.

Dat voorjaar ontstonden her en der protestbijeenkomsten. Het *Algemeen Handelsblad* noemde het – ietwat overdreven – de 'Juni-beweging'.[111] Langzaam verkruimelde de steun die aanvankelijk bestond voor het schrappen van het verbod. Het sneuvelde uiteindelijk toen de val van minister Pop van oorlog, in juli 1921, de reconstructie van het kabinet tot gevolg had. De katholieken hadden de afschaffing van het processieverbod geofferd op het 'altaar van de coalitieonderhandelingen'.[112] Het was de CHU die dit had bedongen. CHU-fractievoorzitter Schokking was de enige in het Kamerdebat die hierover zijn tevredenheid uitsprak. Troelstra zei 'de ziel van dat volksdeel' niet te begrijpen die de katholieken hun processie wilde ontzeggen.[113]

De Geer begreep die papenhaat van dat volksdeel waarschijnlijk wel, maar was het er niet mee eens. Na die algemene vergadering van de CHU in maart 1921 heeft hij zich niet meer bijzonder ingespannen om de partij over het recht van processie op andere gedachten te brengen. Op die partijdag had hij de boodschap luid en duidelijk te horen gekregen. Na Tilanus stonden er namelijk nog anderen op om De Geer over dit standpunt te ondervragen. In een brief aan Lohman luchtte hij zijn ergernis over de stukken van Slotemaker de Bruïne over het processierecht in *De Nederlander*.[114] Het liefst had De Geer dat erover werd gezwegen, wellicht dat het dan nog een kans maakte. Dat gebeurde niet. Pas in 1972 werd het verbod uit de Grondwet geschrapt.

De harde gulden

De Geer was nog maar kort minister toen christen-socialist Van de Laar langs zijn neus weg de opmerking maakte dat een 'beetje inflatie' ten behoeve van de bestrijding van werkloosheid en armoede niet erg was.[115] Bij de algemene beschouwingen van 1921 liet De Geer zien uit welke ideologische hoek zijn financiële beleid de komende jaren zou komen. "Deze beduidt een ernstige verlaging van den levensstandaard der arbeiders. Inflatie kan betekenen een vijfvoudige waardedaling van het geld met een vijfvoudige verhoging van het nominale loon." De Geer verwees daarmee naar de landen in Centraal-Europa die volgens hem zwaar moesten boeten voor een 'beetje inflatie'. Vooral vond hij inflatie een macht die men niet in de hand had. "Een 'beetje inflatie' uitlokken wil zeggen een dijk doorsteken om een eendekom te vullen, niet denkend aan het daarachter liggend land dat verzwolgen zal worden."[116]

Inflatie was, kortom, een groot gevaar voor de economie, onrechtvaardig voor mensen met een vast inkomen. Een van de voornemens van De Geer als minister van financiën was om niet te grijpen naar de geldpers om de tekorten op de begroting weg te werken. Hij wilde ten koste van veel de gulden hard en gaaf houden. Die boodschap liet hij duidelijk doorklinken op zijn departement aan de Kneuterdijk. De latere minister Beyen, die ambtenaar was onder De Geer, noemde hem de 'Paladijn van de gave gulden'.[117]

Een vurig pleidooi voor een harde gulden hield De Geer eveneens in de Eerste Kamer bij de algemene beschouwingen over de begroting van 1923. De linkse fracties klaagden over de kaalslag die de bezuinigingen in de samenleving veroorzaakten. De Geer was het daarmee eens.[118] De bezuinigingen vroegen volgens hem offers, aan onderwijs, aan woningbouw, aan alle onderdelen van staatszorg. Hij hield de linkse partijen voor dat de 'groot kapitalisten' het minste nadeel hadden van inflatie en de 'kleinste man' het grootste nadeel. "Er is in deze dagen dan ook geen groter sociaal werk te doen dan het veiligstellen van de gulden."

9 De Vlootwet 1923-1925

"Een gevoel van grote smart", schreef De Geer enkele weken na zijn aftreden als minister van financiën in zijn dagboek.[1] Niet alleen voor gewone Nederlanders, maar ook voor politiek Den Haag kwam zijn vertrek als een donderslag bij heldere hemel. Alleen nauw betrokkenen wisten al langer van de onoverkomelijke bezwaren van De Geer tegen de Vlootwet. Behalve van zijn politieke vijanden kwam er ook van bevriende kant kritiek op zijn besluit. De Kamerfractie van zijn partij voelde zich overvallen door zijn besluit.[2] *De Nederlander* noemde het aftreden 'onbegrijpelijk' en 'teleurstellend'.[3]

Vlak voor de zomer van 1923 wilde het kabinet een wet indienen die het mogelijk moest maken om binnen zes jaar een vloot te bouwen – met onder meer kruisers, torpedojagers, onderzeeboten, mijnenleggers en ander materieel – om Nederlands-Indië tegen mogelijk vijandige landen te beschermen. Over dit plan was veelvuldig gediscussieerd en uiteindelijk besloot De Geer als enige in het kabinet om er niet mee in te stemmen. Hij vond het voor een langere termijn vastleggen van de uitgaven voor de vloot niet verantwoord met het oog op de penibele financiële situatie waarin het land verkeerde. Hij diende zijn ontslag in en werd een maand later opgevolgd door Colijn.

Over de rol die De Geer bij de Vlootwet speelde is in de loop der jaren veelvuldig gespeculeerd. Gebruikte hij zijn afwijzing als dekmantel voor zijn falen bij het in evenwicht brengen van de begroting? Toonde de hele affaire niet aan dat De Geer een in de grond onbetrouwbaar en een deloyaal minister was? Wees zijn houding niet duidelijk op pacifistische/anti-militaristische sympathieën?

Zijn aftreden in 1923 is van grote invloed geweest op de beeldvorming die na de Tweede Wereldoorlog over hem is ontstaan. Reden genoeg om aan de Vlootwet ruim aandacht te besteden.

De voorgeschiedenis van de vlootwet

In een onbewaakt moment vatte het katholieke Kamerlid Bomans in de Kamer de staat van de Nederlandse marine krachtig samen: "Een bedroevend zootje".[4] De meeste andere woordvoerders konden zich in deze onparlementaire bewoordingen goed vinden. De defensiespecialisten hadden met verbazing geluisterd naar de minister van marine Naudin ten Cate (partijloos) die de deerniswekkende situatie beschreef waarin de Nederlandse marine anno 1918 verkeerde. Hij noemde de vloot een 'onbruikbare hoop oud roest'. Naudin ten Cate trad kort daarop af omdat hij genoeg had van de kritiek van de

Tweede Kamer op zijn beleid. Eén van zijn opvolgers, Van IJsselsteyn, – Ruijs (a.i.) en H. Bijleveld waren hem al voorgegaan – nam de beelden van een marine die moest werken met een stel oude boten, over in het Kamerdebat over de vraag of Nederland de twee kruisers, de Java en de Sumatra, wel of niet moest afbouwen. De Tweede Kamer voelde er aanvankelijk weinig voor, vooral de katholieke fractie twijfelde hevig. Maar de drie rechtse fracties gingen definitief om toen interim-minister Van IJsselsteyn in zijn tweede termijn stelde dat het stilleggen van de bouw van de kruisers het begin zou zijn van de liquidatie van de vloot. "Wanneer men in marinekringen niet het vooruitzicht geeft, dat er nog een kans is, dat er behoorlijke schepen komen te varen, is het verloop niet tegen te houden en dan is de marine ten dode opgeschreven."[5] Een flinke meerderheid schaarde zich begin 1920 achter het voorstel om de twee kruisers af te bouwen. De stemming bij vooral de rechtse partijen was met de rede van Van IJsselsteyn omgeslagen.

Afgezien van de SDAP wilde niemand in de Kamer het op zijn geweten hebben de marine naar de kelder te hebben gestuurd. Kamerleden zeiden dat Piet Hein en Michiel de Ruyter zich in hun graf zouden omdraaien als zij hadden gehoord dat de Nederlandse marine 'een bedroevend zootje' was. Vanaf dat moment maakte zich van de rechtse partijen het sentiment meester dat het beschamend zou zijn als er geen Nederlandse vloot meer zou bestaan. Emotionele factoren over de strijdkrachten op zee gingen bij de confessionelen net zo'n grote rol spelen als zakelijke argumenten.

Daar kwam bij dat het land nog steeds nerveus was door de revolutieachtige sfeer in de novemberdagen van 1918. Toen bleek, zo vond men, dat op de betrouwbaarheid van het marinepersoneel niet in alle opzichten viel te rekenen.[6] Op de Nederlandse vloot heerste een revolutionaire sfeer. Matrozen zouden plannen hebben gehad om het commando van de schepen met geweld over te nemen en op te stomen naar Amsterdam en Rotterdam. Zoals de novemberdagen leidden tot versnelde veranderingen op het gebied van kiesrecht en sociale wetgeving, zo begreep de Kamer dat er iets moest veranderen aan de werkomstandigheden van het marinepersoneel. Ook stoorden Kamerleden zich aan de 'onchristelijke' levensstijl van matrozen die vloekten, veel alcohol dronken en dames van lichte zeden bezochten. Zo'n veertig procent van de bemanning leed aan geslachtsziekten.[7] Daarom moest er hoogwaardiger personeel komen en de werving van deze mensen zou alleen slagen wanneer de marine een werkplek kon aanbieden op moderne schepen.

Al langer speelde bij opeenvolgende Nederlandse regeringen de vraag hoe Nederlands-Indië, een gebied dat zeventig keer zo groot was als Nederland, te verdedigen was tegen aanvallen van grote landen als Japan, Engeland of Rusland. In 1904, bij het begin van de Japans-Russische oorlog, dreigde Japan met maatregelen als Nederland de havens in Indië voor Russische schepen niet zou sluiten. Vooral de angst voor de Japanse 'imperialistische' ambities was aan het begin van de twintigste eeuw tot grote hoogte gestegen, ondanks dat Nederland met dit land lange tijd goede culturele en commerciële contacten had onderhouden. Ten tijde van de vlootwetcrisis in 1923 waren het de spanningen tussen de grootmachten Verenigde Staten, Engeland en Japan die de bouw van een vloot volgens de voorstanders nodig maakten.[8]

De eerste plannen om de Nederlandse kolonie weerbaarder te maken dateren uit 1892. Om uiteenlopende redenen, van gebrek aan samenwerking tussen marine en landmacht tot aan een tegenzittende economische conjunctuur, kwam daar niets van terecht. Ande-

re landen bouwden stug aan hun vloot verder. Engeland liet de zogeheten Dreadnought van de scheepswerf rollen, een enorm schip met lange afstandskanonnen en een stoomturbine, waardoor het het snelste schip ter wereld werd.[9]

Een nieuwe poging om Nederland in deze wapenwedloop mee te laten doen kwam in 1911 van de minister van oorlog, Hendrik Colijn, die Wentholt was komen vervangen als minister van marine. Hij stelde een commissie in die concludeerde dat de vloot ontoereikend was en dat moderne boten nodig waren om de Indische archipel te verdedigen. Colijn wilde dit in een wet vastleggen om zo de medewerking van Indië af te dwingen, maar ook om het soms wispelturige parlement vast te pinnen op de uitgaven over een langere periode. De commissie onder leiding van premier Heemskerk, dacht aan een bouwperiode van 35 jaar.

Het wetsontwerp kwam pas na de verkiezingen van 1913 bij de Kamer. Het volgende kabinet, van de liberaal Cort van der Linden, trok het wetsvoorstel niet in, maar wilde het ook niet volledig doorzetten. Er kwam met moeite een 'Vlootwet 1914' die de bouw voor tien jaar vastlegde. Vervolgens gooide de Eerste Wereldoorlog roet in het eten, waarbij Nederland met hangen en wurgen een neutrale positie wist te behouden. De bouw van een vloot paste niet bij dat evenwichtsspel. Na die oorlog was Nederland maritiem, kortom, niet verder gekomen dan een stapel plannen zonder dat er werkelijk iets was gebeurd.

Nadat minister Van IJsselsteyn in 1920 de Tweede Kamer ervan had overtuigd dat het voor de Nederlandse marine erop of eronder was, verving luitenant-generaal Pop hem. In het voorjaar van 1920 installeerde hij een commissie die wederom moest onderzoeken op welke manier Nederland de Indische archipel kon verdedigen tegen buitenlandse aanvallen. Deze commissie stond onder leiding van A.F. Gooszen, kapitein ter zee en marinestafchef en een groot voorstander van een Vlootwet.

De uitkomst van het onderzoek, dat zo'n wet hoogstnoodzakelijk was, lag in de lijn der verwachtingen.[10] Ook nu wilde men in een wet de uitgaven voor een reeks van jaren vastleggen. Het minimum dat Nederland op het water moest brengen was vier kruisers, 24 jagers, 32 onderzeeboten en vier mijnenleggende onderzeeboten. De commissie realiseerde zich onmiddellijk dat, hoewel het om een minimumomvang ging, dit het budget van de Nederlandse overheid ver te boven ging. Daarom stelde men voor deze bouwplannen in tweeën te hakken en alvast met het eerste deel te beginnen: twee kruisers, twaalf jagers, zestien onderzeeboten en twee onderzeeboten-mijnenvegers. Dat deel van de vloot moest binnen zes jaar in de Stille Zuidzee liggen.

Ondanks dat het nu om een halve vloot ging, betekende dit plan een ongekende aanslag op de rijksschatkist. Inclusief de aanleg van een nieuwe basishaven in de Indische archipel schatte de commissie de totale kosten op 300 miljoen gulden, een astronomisch bedrag voor die dagen. De totale rijksuitgaven voor dat jaar bedroegen 935 miljoen gulden.[11] Indië werd gedwongen de helft van deze kosten op zich te nemen. Dan bleef er toch nog 150 miljoen gulden over voor Nederland. Men koos voor fondsvorming, wat wilde zeggen dat Marine rente en aflossing zou betalen, maar wel over een periode van twaalf jaar. "Een vloot op afbetaling", zou Troelstra in het Kamerdebat hierover sneren. Om de aflossingen mogelijk te maken moest de begroting van Marine al die tijd van bezuinigingen worden uitgesloten.

De regering-Ruijs nam het plan van de commissie-Gooszen over en besloot tot het schrijven van een ontwerpvlootwet. Het voornemen van de regering was om dit in april, nog voor de verkiezingen in de zomer van 1922, aan de Tweede Kamer voor te leggen.

Daar stak vrijzinnig-democraat Oud met een motie een stokje voor.[12] Het linkerdeel van de Tweede Kamer had uit anti-militaristisch oogpunt grote bezwaren tegen het plan en wilde het ontwerp niet vlak voor de verkiezingen behandelen. De oppositie kreeg hulp van minister Van Karnebeek van buitenlandse zaken die op de dag van het Kamerdebat, 6 april, bij wijze van spreken met de koffers in de hand stond om naar Genua te gaan voor een conferentie. Hij wipte nog even bij de Kamer langs om zijn zegje te doen. Dat stuitte op bezwaren, want juist de internationale verhoudingen en de afspraken die minister Van Karnebeek kort daarvoor had gemaakt met de Amerikaanse regering over de vermindering van de bewapening ter zee in de Stille Oceaan, vormden een niet onbelangrijk onderdeel van de afweging.

In 1921 hadden de Verenigde Staten, die ongerust waren over de toenemende bewapening van Japan, een conferentie belegd om de spanningen in de Stille Oceaan te dempen. Het leidde tot het Verdrag van Washington, waarbij de drie grote zeemogendheden VS, Japan en Engeland besloten hun militaire investeringen te verminderen. Hoewel Nederland geen verdragspartner was, kreeg minister Van Karnebeek de verzekering dat de Nederlandse rechten in de Stille Oceaan 'geëerbiedigd' zouden worden. Met andere woorden, die landen zouden zich niet aan Indië vergrijpen.

De motie van Oud om het overleg over de Vlootwet over het paasreces heen te tillen kreeg steun uit onverwachte hoek: Nolens. Hoewel ARP en CHU het voorstel afwezen, oordeelde Nolens anders. Hij vond het een redelijke wens van de Kamer om ook met de minister van buitenlandse zaken te willen debatteren en later bleek dat het uitstel hem goed uitkwam. Na het paasreces kwam het wetsontwerp niet meer op de Kameragenda, dit tot grote vreugde van de tegenstanders. Dat gebeurde pas een goed jaar later, in oktober 1923.

De Geer en de Vlootwet

Het ontwerp-Vlootwet was zo goed als gereed toen De Geer medio 1921 zijn werk op het ministerie aan de Kneuterdijk begon. Het is niet bekend op welke dag de ministerraad besloot dit ontwerp bij de Kamer in te dienen, maar vaststaat dat de Kamer het op 3 november 1921 ontving. Evenzeer staat vast dat De Geer als minister heeft ingestemd met de indiening van deze wet. Op grond van zijn stemgedrag in de Tweede Kamer had het niemand hoeven te verbazen dat hij weinig voor de Vlootwet voelde. Dat gold zeker midden in een economische crisis, toen hij als minister van financiën elk dubbeltje moest omdraaien.

Het eerste bewijs dat De Geer twijfelde over de bouw van een vloot voor Indië is te vinden in de dagboeken van Aalberse, minister van sociale zaken.[13] Maart 1922 schreef Aalberse dat er een conflict in het kabinet dreigde vanwege een telegrafisch bericht van Fock, de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Fock adviseerde de regering dringend om van de Vlootwet af te zien. Indië draaide op voor de helft van de kosten, 150

miljoen gulden. Hij was tot de conclusie gekomen dat Indië dit financieel niet kon dragen. Bovendien betwijfelde hij of de kolonie veiliger zou worden met een vloot die ten opzichte van de vloten van de VS en Japan toch aanmerkelijk kleiner zou blijven.

Aalberse schreef na het bericht van Fock: "De Geer, die toch al tegen was, wil nu stopzetten." Daarop zei minister Van Dijk van Marine dat hij daarvoor de verantwoordelijkheid niet kon dragen. Het kabinet kwam er niet uit en zou een paar dagen later verder praten. Hoe dat afliep vermeldde Aalberse niet. Naar verluidt is er op 3 april besloten de zaak aan te houden en 'geen bepaalde voorstellen te doen om de behandeling van de vlootwet te forceren'.[14] Een paar dagen daarna kwam Oud met zijn motie en volgde uitstel. Dankzij het dagboek van Aalberse begrijpen we nu waarom het wetsvoorstel niet na het paasreces op de Kameragenda verscheen. Het kabinet worstelde met een onoverkomelijk probleem.

Dit veranderde niet na de verkiezingen van 1922. Bij de onderhandelingen over een nieuw regeringsprogramma tussen de ARP, CHU en de RKSP, vormde behalve het gezantschap bij de paus, de sociale verzekering en handelsprotectie, ook de Vlootwet één van de obstakels voor formateur Ruijs. Dat de wet in de besprekingen een hobbel was lag aan één man: De Geer. De rest van kabinet stemde in met een nieuwe vloot, die, zo bleek later, vooral gewenst werd door Ruijs.

Enige dagen na het aftreden van De Geer, in augustus 1923, beschouwde C.K. Elout het conflict als een 'onoplosbaar verschil van mening tussen de heren Ruijs en De Geer'.[15] Ruijs had volgens de journalist "al heel lang de vaste overtuiging dat het vlootplan volstrekt nodig was, onontbeerlijk was voor de defensie. Dat dit plan niet mocht worden opgegeven of op de lange baan geschoven." De conclusie die Ruijs eruit trok, het laten gaan van De Geer, liet volgens Elout zien hoe 'ernstig zijn overtuiging' was. Elout gaf niet aan wie zijn bronnen was of waren, maar hij liet doorschemeren dat hij Ruijs persoonlijk had gesproken. Over de diepere motieven die aan de overtuiging van Ruijs ten grondslag lagen is weinig tot niets bekend.

In het vorige hoofdstuk zagen we dat De Geer enkele dagen na het begin van de formatie, in juli 1922, de werkkamer van Ruijs binnenwandelde met het idee dat Colijn voor hem in de plaats moest komen.[16] Dit had alles te maken met de Vlootwet. De Geer wist dat in zijn eigen Kamerclub geharnaste voorstanders van de bouw van een nieuwe vloot zaten. Die besliste houding blijkt uit de CHU-notulen.[17] Waarom werd De Geer dan toch minister van financiën? In de allereerste plaats wilde Ruijs hem niet laten gaan. Ruijs had de stille hoop dat De Geer zich op den duur bij de vlootplannen zou neerleggen. Daarnaast besloot De Geer om uiteindelijk toch in het kabinet te blijven om te voorkomen wat na zijn aftreden gebeurde: de beschuldiging dat hij vaandelvlucht pleegde en dat hij niet was opgewassen tegen de druk om te bezuinigen. Bovendien hoopte hij dat het gezonde verstand, in zijn optiek uiteraard, op het eind zou zegevieren en dat het kabinet zou afzien van de wet.

Bij de bespreking door de CHU-Kamerclub van het ontwerp-regeringsprogramma voelde hij zich genoodzaakt om zijn bezwaren tegen de Vlootwet kenbaar te maken. Zo schetste De Geer dat hij na 1914 in de Tweede Kamer tegen 'grote oorlogsuitgaven' had gestemd. Niet omdat hij pacifist was maar omdat hij verwachtte dat de 'eerste twintigtal jaren' geen oorlog in Europa zou uitbreken. De fondsvorming voor de Vlootwet 'boort

onze financiën de grond in', zei De Geer. Hij vroeg zijn Kamerclub of het niet beter zou zijn indien hij zich als minister zou terugtrekken, omdat de opvattingen over de Vlootwet van hem en de anderen zo hemelsbreed verschilden. Hij vertelde dat hij bij de onderhandelingen met de andere kandidaat-ministers over de Vlootwet de portefeuillekwestie had gesteld. Ruijs had dat geweigerd, omdat hij niet opnieuw naar een minister van financiën op zoek wilde.[18] In reactie hierop zei fractievoorzitter Schokking: "Recht moet macht achter zich hebben. We hebben een leger en een vloot nodig." De fractie, uitgezonderd natuurlijk De Geer, schaarde zich achter het standpunt van Schokking. Wat zij vond van de suggestie van De Geer om geen minister te worden, meldden de notulen niet. Maar we mogen aannemen dat de reactie van de fractie negatief was, want De Geer bleef gewoon kandidaat-minister.

Een week later leverde de fractie, ongetwijfeld gealarmeerd door het verhaal van De Geer, in een brief kritiek op de plannen van het kabinet met de Vlootwet.[19] Het stelde de club teleur dat Ruijs eerst een commissie wilde benoemen die moest onderzoeken in welk tempo de vloot gebouwd kon worden. In afwachting van dit advies wilde de regering de wet aanhouden. Dit maakte het regeringsprogram 'onaannemelijk'.[20] Dat een commissie nader onderzoek deed was geen compromisvoorstel van de CHU-fractie,[21] maar een idee van Ruijs die hoopte daarmee De Geer als minister te behouden.[22] Het kabinet zou de Vlootwet pas bij de Kamer indienen na het advies van de commissie. De Geer stemde hierin toe en kocht zo enkele maanden tijd. Hij hoopte dat deze commissie zijn visie zou onderschrijven, waarna hij het kabinet opnieuw onder druk kon zetten het plan te laten varen.

Medio augustus was Ruijs redelijk ver gevorderd met zijn formatie, maar er waren nog wel enkele losse draden en de Vlootwet was er één van. Veruit de belangrijkste hobbel was de wens van de christelijk-historischen, en eigenlijk ook van de ARP, om een eind te maken aan het gezantschap bij het Vaticaan. Daar voelden de katholieken helemaal niets voor. Ruijs wilde deze onvolkomenheden 'onderling openhartig bespreken'. De bijeenkomst van de drie fractieleiders en formateur Ruijs op 23 augustus kwam bekend te staan als de bespreking in 'het Torentje' van Binnenlandse Zaken aan het Binnenhof. Wat betreft de Vlootwet was het resultaat weinig schokkend. Een commissie ging onderzoek doen, met 'bekwame spoed', zoals de CHU wenste, en tot die tijd werd de Vlootwet aangehouden.[23] De ARP ging ook akkoord maar wilde de verzekering dat de commissie voor 1 januari 1923 met het advies zou komen.[24] De drie partijleiders zetten daarna plechtig hun handtekening onder het regeringsprogramma.

Zo werd schijnbaar voor De Geer het laatste beletsel weggehaald om toe te treden tot het kabinet. Maar de inkt van het akkoord was nog niet droog of Ruijs ontving van De Geer een brief waarin hij nogmaals bezwaar maakte tegen de Vlootwet.[25] Ruijs besprak dit met De Visser, de andere CHU-minister. Hun conclusie was dat én de Vlootwet door moest gaan én De Geer als minister van financiën behouden moest blijven. De dag daarop sprak Ruijs uitvoerig met De Geer over zijn bezwaren.[26] Volgens Puchinger vertelde De Geer dat dit een nieuw kabinet was, dat de economische omstandigheden waren verslechterd en dat men daarom nieuwe afspraken moest maakten. Hij voelde zich vrij om een nieuw standpunt in te nemen. De Geer legde nog maar eens uit dat Nederland zich de Vlootwet niet kon veroorloven. Ruijs vond dat van verder uitstel onder zijn be-

wind echter geen sprake meer kon zijn. Hij vroeg De Geer om zijn standpunt nog één keer goed te overdenken. Reeds de volgende avond ontving Ruijs een brief van De Geer, waarin hij voor het ministerschap bedankte.

Formateur Ruijs was tamelijk wanhopig. Nu het kabinet zo goed als rond was, verloor hij een minister van financiën. Dezelfde avond sprak hij met Trip en met J.B. Kan, secretaris-generaal van binnenlandse zaken. Hij polste hen 'hypothetisch' voor de post. Zij weigerden. Vervolgens overlegde hij met zijn kandidaat-ministers Van Dijk (Oorlog) en Westerveld (Marine)in de hoop een compromis te vinden. Een eerder voorstel van De Geer om een vlootplan uit te werken zonder dat het kabinet zich zou binden aan een bepaalde jaarlijkse uitgave, hadden zij verworpen. De ministers vreesden dat de Vlootwet dan gaandeweg door de Tweede Kamer zou worden uitgekleed.

De volgende dag, 7 september, sprak Ruijs met De Geer en Van Dijk samen. Op dat moment deed Ruijs, wat Puchinger noemde, een noodsprong om zijn kabinet te redden. Hij stelde de ministers voor om het geschilpunt voorlopig te laten rusten. De commissie ging aan de slag met de onderzoeksopdracht, terwijl er van een eensluidend kabinetsbesluit geen sprake was. "Deze moest dan maar een middenweg zoeken tussen de wensen van de beide militaire ministers die de Vlootwet wensten te verwerkelijken en de minister van financiën die de Vlootwet niet wilde", schreef Puchinger. De betrokkenen bespraken het besluit nog enkele malen. Elke keer behield De Geer 'zich bij deze conferentie nadrukkelijk alle vrijheid voor inzake de Vlootwet', zo schreef Ruijs in zijn aantekeningen.[27] De afspraak tussen de ministers om de zaak te laten rusten werd niet wereldkundig gemaakt, wat De Geer later, na zijn aftreden, lelijk zou opbreken. Ook werden de ministers het eens over de afspraak dat Ruijs in de regeringsverklaring van het kabinet over de Vlootwet zou zwijgen.[28] De Geer bleef in het kabinet en de formatie leek definitief geslaagd.

Commissie-Patijn

Reeds enige maanden na de beëdiging van het nieuwe kabinet installeerde Ruijs de staatscommissie die de Vlootwet nog eens moest beoordelen. Voorzitter werd R.J.H. Patijn, liberaal oud-Kamerlid en ooit secretaris-generaal van buitenlandse zaken. Enkele andere leden waren H.N.A. Swart (oud-vicepresident van de Raad van Indië), R. Zuyderhof (lid van de Algemene Rekenkamer), de al eerder genoemde Gooszen (marineman en voorzitter van de vorige commissie-Vlootwet) en niet te vergeten Trip, de hoogste ambtenaar van Financiën. De officiële opdracht luidde: "Te onderzoeken in welk tempo de aanbouw van de in de ontwerpvlootwet voorgestelde vloot zal plaats hebben, zulks met handhaving van de scheepstypen in het ontwerp opgenomen en van de termijn van aanbouw van zes jaren."[29]

De commissie moest kijken of er iets te schuiven viel met de termijnen waarin de boten van de werven moesten rollen en of er iets aan de financiering kon veranderen. Wie niet wist dat het aanstellen van deze commissie een compromis was om De Geer als minister te behouden, zal hier weinig van hebben begrepen. Oud, die van alle moeilijkheden rond De Geer kennelijk niets wist, gaf blijk van dit onbegrip in zijn boek *Het jongste verleden*:

"Het nut der instelling van de commissie blijft een raadsel."[30] De uitkomsten gaven niets nieuws te zien, daarin had Oud gelijk. De omvang van de uitbreiding van de vloot was bij wijze van spreken in roestvrij staal geklonken. De termijn waarin de vloot operationeel moest zijn, stond al vast: zes jaar. Ook voor de financiering van het project waren er niet zoveel alternatieven.

Uit de notulen van de Vlootcommissie, zoals zij bekendstond, bleek dat Patijn al de eerste dag het een 'zonderlinge opdracht' noemde.[31] De door de wol geverfde Patijn stapte na de aanvaarding van de opdracht op Ruijs af om navraag te doen. Hij kreeg te verstaan dat het 'in den ruimeren zin' moest worden opgevat.[32] Heeft Ruijs achter de schermen voorzitter Patijn op de hoogte gebracht van de enorme politieke gevoeligheden binnen het kabinet? Waarschijnlijk. Want uiteindelijk lag er na een half jaar een robuust rapport op tafel dat veel verder ging dan de opdracht die officieel daaraan ten grondslag lag.

Op financieel gebied kwam de Vlootcommissie met een minimale aanpassing. Zij had uitgerekend dat de levensduur van de schepen niet twaalf maar veertien jaar was. Dat betekende dat de schatkist de afbetaling over meer jaren kon spreiden. Dit boekhoudkundige punt leverde welgeteld een besparing op van één miljoen gulden. De commissie besteedde vooral haar tijd aan onderzoek naar wat we tegenwoordig 'nut en noodzaak' noemen. Welk doel diende het project en was het noodzakelijk: waren er alternatieven, was uitstel mogelijk tot economisch betere tijden?

De antwoorden van de leden op deze vragen liepen uiteen. Aan de ene kant stond kapitein ter zee Gooszen die ten koste van veel zijn marine wilde redden. Alleen nieuwe boten – en wel direct, zonder uitstel – konden het legeronderdeel er volgens hem bovenop helpen. Aan de andere kant stond Trip, de rekenmeester die de commissie van het begin af aan erop wees dat Nederland aan de rand van een financiële afgrond stond. Investeren in een kostbare vloot in deze moeilijke tijd vond hij, net als De Geer, onverantwoord.

Twee leden kwamen met een afzonderlijke nota. Voorzitter Patijn vond dat de Vlootwet er moest komen, maar pas op een moment dat zeker was dat de financiën van het land dit aankonden. Trip ging een stuk verder. Hij vond uitstel van de wet heel wel mogelijk, zeker na het 'verdrag van Washington', waarbij Nederland van de drie grootmachten in de Stille Oceaan de belofte kreeg dat Indië met rust zou worden gelaten. Verder verloop onder het marinepersoneel vreesde Trip niet. De financiële risico's van een onmiddellijke invoering achtte hij levensgroot. Het afbouwen van schepen kon nog, maar daarbij moest het blijven.

De Vlootcommissie kon dus niet tot een eensluidend oordeel komen in het rapport, dat in april 1923 de regering en ook de Tweede Kamer bereikte. Een meerderheid vond dat de verhoudingen rond Indië de laatste kwart eeuw zodanig waren veranderd dat Nederland wel iets moest doen aan de verdediging van de kolonie. Uitstel was niet meer mogelijk, met het oog op de zorgelijke situatie onder het personeel van de marine. De regering moest de wet naar de Kamer sturen, maar eerst moest zij een pakket bezuinigingsmaatregelen treffen om de financiële toestand gezond te maken.

Wie was met de uitkomsten van de Vlootcommissie iets opgeschoten? Niemand. De Geer kon wijzen op het klemmende beroep van zijn hoogste ambtenaar om niet nu al de vloot te vernieuwen. De voorstanders van de wet konden zeggen dat een meerderheid van de vlootcommissie overtuigd was van de noodzaak van een nieuwe vloot. De rege-

ring, tenslotte, was niet gelukkig met de uitkomst, omdat uitdrukkelijk aan de invoering van de wet de voorwaarde werd gekoppeld van een sluitende begroting.

Kroniek van een aangekondigd aftreden

Premier Ruijs ontving nauwelijks twee weken na de presentatie van het rapport van Patijn een brief van zijn minister van financiën. De Geer meldde dat de conclusie van de commissie onhoudbaar was. "De stelling dat op Onderwijs, Openbare Werken, salarissen van Landsdienaren, rechtsbedeling drastisch bespaard moet worden (...) teneinde de onverzwakte verzorging van de Marine mogelijk te maken, moet met de meeste volstrektheid worden afgewezen. In de plaats van de bezuiniging ter veiligstelling van de gulden, stelt de commissie de bezuiniging ter beveiliging van de Marine."[33] Hierdoor zou verlaging van de marinebegroting volgens De Geer voor jaren onmogelijk blijven.

Toen het rapport op 23 mei 1923 op de agenda van de ministerraad stond, kon Ruijs allesbehalve verrast zijn dat De Geer, als enige, tegen het voorstel stemde. Ruijs besloot de zaak aan te houden en De Geer met de twee militaire ministers, Westerveld en Van Dijk, te laten overleggen. Volgens Aalberse had Ruijs toen al het besluit genomen om De Geer te laten gaan. In zijn plaats wilde hij de antirevolutionair Rutgers vragen.[34] Een paar dagen na dit kabinetsberaad stuurde De Geer zijn collega-ministers 'duidelijkheidshalve' een nota waarin hij berekende dat een bezuinigingsoperatie die 120 miljoen gulden moest opleveren, onmogelijk was indien Marine voor een reeks van jaren hier niet aan hoefde bij te dragen.[35] Met de bijdrage van dit departement werd de 120 miljoen ook nog niet gehaald, erkende De Geer, maar kwam men een heel eind in die richting.

Eigenlijk had de ministerraad op 30 mei over de Vlootwet moeten spreken, maar Ruijs besloot het agendapunt door te schuiven naar 8 juni vanwege het bezoek van de Noorse koning Haakon aan Nederland, begin juni. Volgens Aalberse vreesde Ruijs toen al een crisis en dat zou een smet werpen op het staatsbezoek.[36] Op 8 juni leek De Geer volgens Aalberse wat toeschietelijker in de ministerraad. "Als Marine enige concessie wil doen, wil hij blijkbaar wel blijven." Details over de 'toeschietelijkheid' van De Geer gaf Aalberse niet. De Geer onderhandelde een maand lang met de twee militaire ministers, maar uiteindelijk zonder resultaat. Tijdens het beraad van 11 juli maakte De Geer zijn collega's duidelijk dat hij ontslag zou nemen. Aalberse, die zelf ook hevig twijfelde over de Vlootwet, vroeg zich hardop af of het dan niet beter was als het hele kabinet zou opstappen.[37] Hij vreesde dat het vertrek van De Geer de positie van het kabinet zou aantasten. Aalberse voelde aan dat de Vlootwet bij het volk niet bijster populair was en hij vreesde dat de 'anti-militaristen' en de 'bezuinigingsmaniakken' een verbond zouden sluiten. Vooral wist hij hoe ambivalent zijn 'eigen' katholieke Kamerleden stonden tegenover de bouw van een vloot en dat de kans dat de wet een meerderheid kreeg niet bijster groot was. Maar Aalberse stond alleen in zijn mening om als kabinet op te stappen. De andere ministers wilden ondanks alle argumenten toch de wet aan de Tweede Kamer voorleggen.

Handelsblad-journalist Elout schetste al enkele dagen na het ontslag van De Geer correct de situatie in het kabinet waarbij twee bewindslieden – en verder niemand – lijnrecht tegenover elkaar stonden.[38] Hij constateerde dat dit tussen de twee heren geen onaan-

gename verhouding teweegbracht. “Over en weer is de mening van den ander ten volle geëerbiedigd.” Ruijs peinsde er niet over om de vlootplannen te schrappen en slaagde er in de rest van het kabinet hiervan te overtuigen.

ARP-CHU diep verontwaardigd

Voor de collega’s in het kabinet kon De Geers ontslag geen verrassing meer zijn. Toch reageerde Aalberse flink geïrriteerd. Hij werd geteisterd door hoge koorts en felle pijnen, veroorzaakt door enkele steenpuisten op het zitvlak. Geheel tegen zijn zin moest hij naar het crisisberaad van het kabinet. “Hij ziet er ook geen gat in om ’t budget sluitend te maken. In plaats van dat royaal te erkennen gaat hij liever om deze reden weg”, schreef hij in zijn dagboek. Aalberse eindigde met: “’t Was Opmerkelijk, zoo verheugd als De Geer van ons afscheid nam. Echt iemand die denkt: Goddank! Ik ben eraf! Ik wou dat ik ’t ook kon zeggen!”[39] Waarschijnlijk speelde bij deze overdenking de wetenschap mee dat wie De Geer ook zou opvolgen, de rekening van de Vlootwet vooral bij zijn departement terecht zou komen.

De houding van Ruijs ten opzichte van De Geer was geheel anders. Een maand na het ontslag schreef Ruijs hem een hartelijke brief, waarin hij de hoop uitsprak De Geer nog voor zijn vakantie te spreken. “Mocht dit niet lukken dan sta ik erop u bij deze mijnen besten dank te herhalen voor de loyale en prettige wijze waarop gij mij in de afgelopen jaren zijt tegemoet getreden.”[40] In de goede verstandverhouding tussen hen moet misschien de oorzaak worden gezocht voor het zo lang voortsudderen van de kwestie. Dat De Geer één of twee maanden na zijn aantreden niet meteen zijn veto uitsprak over de Vlootwet, daar valt het nodige voor te zeggen. Hij zat net op die post. Daarna maakte De Geer op verschillende momenten duidelijk dat hij het dure en onbuigzame investeringsprogramma niet voor zijn rekening ging nemen. Het werd een kroniek van zijn aangekondigde aftreden. Geen van beide mannen kon de knoop doortastend doorhakken.

Het ontslag op 11 juli werd pas publiek op 18 juli, door een zakelijk, kort bericht in de *Staatscourant* met als inhoud dat De Geer zich niet kon verenigen met de Vlootwet die de regering opnieuw naar de Kamer wilde sturen en dat hij de koningin om ontslag had gevraagd. Het maakte van De Geer op slag een nationaal bekend politicus. Zijn naam stond op alle voorpagina’s van de kranten. Praktisch alle Kamerleden, inclusief die van de CHU, vernamen via hun krant het besluit van De Geer. Het veroorzaakte een vloedgolf van verontwaardiging bij de ARP- en de CHU-fractie. De Geer had alleen fractievoorzitter Schokking een dag voor publicatie mondeling over zijn opstappen ingelicht. Het bericht sloeg volgens Tilanus ‘in als een bom’.[41] Vooral het feit dat zijn partijgenoten het uit de krant moesten vernemen voelde aan als een desavouering van de eerste orde. Schokking zag zich een paar dagen later, na een gesprek met De Geer, genoodzaakt de woede in de fractie te temperen.[42] Volgens De Geer was hij door een ‘opgelegde geheimhouding’ verhinderd om over zijn ontslagaanvrage en de oorzaken daarvan te praten met de CHU-club. ‘De grief’ dat de fractie van niets wist, moest volgens Schokking daarom worden teruggenomen. Van een ‘opgelegde geheimhouding’ is echter uit de stukken

niets gebleken. CHU-Kamerlid Snoeck Henkemans liet zijn ongenoegen blijken in het blad *Koningin en Vaderland*, waarvan hij hoofdredacteur was. [43]

Uit eigen kring kreeg De Geer de kritiek dat hij een interview had gehad met het 'linkse' *Algemeen Handelsblad*, een dag na de publicatie in de *Staatscourant*, en niet met *De Nederlander*.[44] Tegen Schokking verklaarde De Geer dat het hem ook speet dat het *Algemeen Handelsblad* als eerste zijn mededelingen had kunnen afdrukken en dat hij ze liever in *De Nederlander* had gezien. "Tot zijn leedwezen was er van dit blad niemand tot hem gekomen."[45]

De ARP-fractie reageerde eveneens ontsteld op het bericht, hoewel daar in het geval van De Geer niet zoveel voor nodig was. J.H. de Waal Malefijt was het meest uitgesproken in zijn kritiek. "'t Spijt mij dat mijne vrees dat De Geer, als veranderlijk en weinig beginselvast man, het ministerie veel verdriet zou berokkenen, is uitgekomen. Wat hij nu heeft gedaan is heel erg. Het is een aanval in den rug. (...)Hoe meer ik er over nadenk, des te laakbaarder komt mij de daad van jhr. de Geer voor."[46] Vele jaren later bleek dat ARP'er Jan Schouten het De Geer nog steeds niet kon vergeven dat hij om de Vlootwet was teruggetreden.[47] "De Geer was een man die bereidde je verrassingen – complete verrassingen!"

De Nederlander was teleurgesteld en in verwarring over de stap van De Geer.[48] Dat was voor *Het Volk* aanleiding voor een stuk met de kop 'De Nederlander laat De Geer los'.[49] Eerder had de krant De Geer voor zijn ontslag als een held binnengehaald. Het *Algemeen Handelsblad* was het eens met De Geer dat nu invoeren onverstandig was en dat de regering daarmee moest wachten totdat er meer geld was.[50] *De Telegraaf* betreurde het vertrek van De Geer, een *first class* kracht. Voor zijn karaktervolle houding kwam hem 'hulde toe van het gehele volk'.[51] De Geer kreeg van alle kanten steun voor zijn besluit, behalve van die van ARP en CHU.

De voornaamste kritiek kwam van *De Standaard*, die onder het kopje 'raadselachtig' het opstappen van De Geer afkeurde.[52] "Eerst toetreden tot een kabinet op een bepaald program: dan uittreden wegens een der punten van dat program, zonder dat er iets gewijzigd is; wij verklaren dit niet te begrijpen. (...) En de heer De Geer schijnt ons het grote politieke raadsel van deze tijd."

Vooral de reactie in *De Standaard* wekte verontwaardiging bij De Geer. Hij kon dit niet op zich laten zitten. Hij gaf daarom aan het *Algemeen Handelsblad* – de redacteur van *De Nederlander* had zich nog steeds niet gemeld – een tweede interview[53] De suggestie van *De Standaard* dat met de installatie van de commissie-Patijn de regering had ingestemd met de vlootplannen en dat De Geer zijn goedkeuring daaraan had gegeven en daar later weer op terugkwam, wilde hij met volle kracht bestrijden. Uiteindelijk hielp dit interview niet veel, want *De Standaard* bleef De Geer beschrijven als een minister die vaandelvlucht pleegde, iemand die een 'halsmisdaad' had begaan.[54]

Kennelijk had *De Nederlander* geen redacteur voor een interview beschikbaar, want op 9 augustus schreef De Geer een artikel voor die krant waarin hij zich andermaal trachtte te verdedigen. Hij vond het vreemd dat *De Standaard* hem niet verweet dat hij een andere mening had dan de rest van het kabinet, maar wel dat hij daaruit de conclusie trok om ontslag te vragen. Voor een minister is "zijn vrijheid van aftreden de enige volstrekte vrijheid die hij bezit." Kenmerkend was dat hij zich ook keerde tegen de linkse kranten, zij overlaadden hem met loftuitingen, die schreven dat De Geer 'de woestijn ingejaagd' werd of 'ondankbaar overboord geworpen' werd. Ook collega-ministers moesten het recht hebben op een

vrij oordeel en de vrijheid om van een collega afstand te nemen. "Anders wordt een portefeuillekwestie een soort terroriseren. (...) Daarom moet ik ook deze soort uitlatingen, hoe vriendelijk tegenover mij persoonlijk bedoeld, als onjuist en schadelijk afwijzen."

De antirevolutionaire *Nieuwe Haagsche Courant* schreef daarna het verhaal op zoals dat leefde bij Colijn en zijn vrienden en aanhangers. "Immers, de Vlootwet deed het 'm niet. (...) Zoo neemt geen minister ontslag. (...) Hij kon het niet. Hij was er de man niet voor. (...) Heel het perspectief van bezuiniging bleek een fata morgana geweest te zijn. (...) En alleen daarin kunnen wij den diepsten grond zien voor zijn ontslagaanvrage."[55] Het stuk was niet ondertekend.

Colijn nieuwe minister van financiën

"Zelden had een minister van financiën bij zijn optreden het heft zo stevig in handen gekregen als Colijn in 1923."[56] Het is een treffende conclusie van George Puchinger van de situatie op 11 augustus 1923, toen koningin Wilhelmina op 't Loo Colijn als minister beëdigde. Na het aftreden van De Geer had Ruijs niet de opvolgers voor het uitkiezen. Eigenlijk was er maar één man geschikt. Colijn wist dit als geen ander en stelde vergaande eisen voor zijn aantreden.

Zo moest de CHU verschillende keren door het stof en moest de partij beloven dat zij Colijn onvoorwaardelijk zou steunen. Vervolgens stuurde hij Ruijs een nota met al zijn eisen.[57] Daarop stonden verlangens die de AR tijdens de formatie van 1922 niet gehonoreerd kreeg, zoals afschaffing van de Staatsloterij, afschaffing van de stemplicht, niet opheffen van het verbod op lijkverbranding en een nieuwe Zondagswet. "In een kabinet dat niet bereid zou zijn deze onderwerpen aan de orde te stellen, zou ik geen zitting nemen", aldus Colijn. Het was slikken of stikken voor Ruijs.

Zwaarwegender voor het kabinet, met name voor minister Van Dijk van Oorlog, waren de financiële eisen die Colijn stelde. Hij wilde tot een sluitende begroting komen door 65 miljoen gulden te bezuinigen, tien procent van de totale begroting. Het departement van marine werd daarvan met het oog op de Vlootwet vrijgesteld, maar het ministerie van oorlog moest dat bezuinigingsaandeel overnemen. Het kabinet kon niets anders doen dan dit dictaat accepteren.

Het ontslag van De Geer leverde een 'belangrijke bijdrage' aan het succes van het verzet tegen de Vlootwet.[58] Een aanwijzing daarvoor gaf het SDAP-Kamerlid Duijs, die naderhand schreef dat het vertrek van De Geer 'zou als in een bliksemflits het gevaar, waarin land en volk verkeerden, belichten'.[59] Daarnaast werkte het optreden van De Geers opvolger Colijn als een katalysator. Om de Vlootwet te kunnen betalen moest hij 60 miljoen gulden bezuinigen op salarissen van ambtenaren en de ondersteuning van langdurig werklozen. Deze harde ingrepen trokken menig twijfelaar in het kamp van de tegenstanders.[60]

Met de behandeling van de Vlootwet door de Tweede Kamer ging Colijn akkoord. Maar was hij ook voorstander van de bouw van de vloot? Het antwoord is nee. Bij de ontwikkeling van de wet was Colijn totaal niet betrokken geweest, want hij kwam pas in 1922 in de Kamer. We zagen al dat Colijn in zijn eerste rede als fractievoorzitter tot afschuw van zijn fractie verklaarde dat op defensie nog genoeg bezuinigd kon worden.

In *De Standaard* liet Colijn dat in commentaren verschillende keren blijken. De taak van het defensieapparaat wilde hij terugbrengen tot handhaving van de neutraliteit.[61] Expliciteer over de Vlootwet liet Colijn zich uit in een brief aan zijn antirevolutionaire collega Zijlstra, waarin hij stelde dat hij de wet liever niet behandeld zou zien.[62] De financiële positie van Indië was volgens Colijn net zo slecht als die van Nederland. "Ik zou niet weten hoe men de middelen voor de Vlootwet zou kunnen vinden." In *De Standaard* had hij gepleit voor uitstel van de wet met het oog op de conferentie van Washington en de slechte financiële situatie.[63] Het standpunt van Colijn kwam meer overeen met dat van de liberalen én met dat van De Geer, dan met dat van zijn partijgenoten.

Toch stak hij geen stokje voor het project, want zijn fractie was overtuigd voorstander, dat had Colijn na zijn eerste toespraak ingepeperd gekregen. Wellicht hoopte hij dat de Vlootwet het einde van het kabinet zou betekenen, waardoor hij het roer zou kunnen overnemen. Daar had De Geer ook op kunnen gokken.

'Sterk standpunt vervangen door sterke man'

Vlak na de zomer – en voor de behandeling van de Vlootwet – kreeg Troelstra de gelegenheid de regering te interpelleren over het vertrek van De Geer. Het debat leverde weinig op. Ruijs weigerde uiteraard te praten over de gevoerde discussie binnen de ministerraad. En de motieven van De Geer om zijn ontslag aan te bieden hadden duidelijk in de kranten gestaan. De rechtse fracties deden er die dag helemaal het zwijgen toe. Troelstra greep zijn kans om Colijn neer te zetten als de 'sterke man' met een 'grootkapitalistische achtergrond'. "Ik deed een aanval op de nieuwe politiek (...) dat de bezuinigingen onverzwakt werden doorgezet ten koste van essentiële maatschappelijke en culturele belangen, terwijl de defensie werd uitgezonderd."[64] De Geer had volgens Troelstra 'in deze Kamer een zeker moreel gezag'. "Zijn kracht lag niet alleen in zijn persoonlijkheid, maar niet voor het minst hierin dat men in hem absoluut niet had te zien den vertegenwoordiger van de een of andere economische belangengroep. (...) Men kan zeggen dat het sterke standpunt vervangen is door den sterken man."[65]

Op 16 oktober begon het debat over de Vlootwet dat twee volle weken zou duren, met aan het eind een zinderende stemming. De Kamer liet zich grofweg in twee groepen indelen: links was tegen, de drie protestantse partijen waren voor en de katholieke fractie was verdeeld. Bij de linkse partijen waren de motieven om tegen te stemmen niet identiek.[66] De Vrijheidsbond kwam voornamelijk, net als De Geer, met financiële argumenten: de kosten van een nieuwe vloot zijn een bedreiging voor de economie en de staatsfinanciën. De veiligheid van de gulden vonden zij belangrijker dan die van Indië. De SDAP sprak er schande van dat de marine van bezuiniging werd uitgesloten, maar kwam daarnaast ook met principiële, anti-militaristische motieven. De vrijzinnig-democraten wezen erop dat de investeringen in de vloot weggegooid geld waren, omdat de vloot in een gevecht met een van de grootmachten geen schijn van kans zou hebben. "De tijd van De Ruyter is voorbij", zei Marchant.[67]

De CHU en ARP lieten er geen onduidelijkheid over bestaan. De vloot moest er komen om de veiligheid van Indië te garanderen en om het verloop onder het marinepersoneel

te voorkomen. Namens de katholieken waren er verschillende sprekers. Partijleider Nolens schaarde zich onder de voorstanders. Het jonge Kamerlid Van Schaik ontpopte zich als de leider van de minderheid die uiteindelijk zou tegenstemmen. Met het petitionnement dat de SDAP tegen de Vlootwet was gestart, wilde hij niets te maken hebben. Dat speculeerde op 'vaag-anti-militaristische instincten in de massa'. De noodzakelijkheid van de vloot erkende hij, defensie noemde hij een internationale plicht. Maar het op voorhand 'bevriezen' van de financiële lasten voor zes jaar stuitte hem tegen de borst. "Wij nemen voor de vloot praktisch een zesjarige begroting aan." Precies het argument van De Geer, zonder dat Van Schaik dat overigens erkende.

Op vrijdag 26 oktober brak de dag van de stemming aan. Journalist Elout noemde het de spannendste dag die hij ooit in de Kamer had meegemaakt.[68] Aan het eind van de stemming bleek dat alle ARP- en CHU-Kamerleden hadden voorgestemd en dat tien katholieke Kamerleden zich bij de oppositie hadden aangesloten. Het wetsvoorstel was met 50 tegen 49 verworpen. In drommen stonden mensen op het Binnenhof in spanning op de uitslag te wachten. SDAP'er Duijs riep door een open raam de uitslag en een luid gejuich ging op.[69]

Een voorlopig memorie van antwoord

Ook in deze kwestie kon De Geer zaken niet onweersproken laten. Toen hij eind 1923 het voorlopig verslag van de Tweede Kamer over de begroting van 1924 onder ogen kreeg, klom hij onmiddellijk in de pen. In de brochure *Een voorlopig memorie van antwoord* reageerde hij op suggesties over de 'echte' motieven van zijn aftreden.[70] Verschillende Kamerleden – zeker een ARP-lid en wellicht ook een partijgenoot van De Geer – hadden de opmerking gemaakt dat de toenmalige minister 'reeds geruime tijd in een mentaliteit was gekomen dat hij opzag tegen zijn taak'.[71] Dat stond in het voorlopig verslag, de schriftelijke behandeling van een wetsontwerp. Hierin werd destijds niet vermeld van welk Kamerlid welke opmerking of vraag was. Uit de begroting hadden 'enkele Kamerleden' de conclusie getrokken dat De Geer niet aan de verwachtingen had voldaan die hij bij zijn aantreden had gewekt. De minister had de Vlootwet aangegrepen als excuus.

"In de politiek moet men zich het een en ander laten welgevallen, doch de betichting van een zóó grote lafheid als mij hier aangewreven wordt, (...) behoeft niemand zich te laten aanleunen die (...) het tegendeel bewijzen kan."[72] Wat volgde was het reeds bekende verhaal: zijn bezwaren tegen de wettelijke vastlegging over zoveel jaar van de uitgaven en het buiten de bezuinigingen laten van Marine.

Het nieuwe was dat De Geer in de brochure fijntjes wees op de ommezwaai van Colijn, die in 1922 stelde dat defensie moest bijdragen aan de bezuiniging en nu als minister het omgekeerde bepleitte. Vervolgens legde De Geer uit, met meer omhaal dan nodig was, hoe hij bij de formatie in 1922 de komst van de staatscommissie had bedongen en dat hieruit bleek dat hij toen niet met de Vlootwet had ingestemd. Hij wees erop dat wanneer de commissie-Patijn de zijde van het lid Trip had gekozen (die pleitte voor uitstel van de wet), de regering haar standpunt had moeten wijzigen, er geen Vlootwet was ingediend en hij nog minister was geweest.

Voor het eerst bracht hij argumenten naar voren die niet begrotingstechnisch waren, maar ingingen op de investering zelf. Hij verwierp de vaak gemaakte vergelijking van de weermacht met een waterkering. Bij de laatste kon men aan de hand van wetenschappelijke gegevens de benodigde hoogte van de dijk bepalen. "Niets van dit alles is het geval bij het keren van een buitenlandse vijand."[73] Een klein land als Nederland is bij de verdediging zo afhankelijk van grootmachten, dat de bouw van een vloot volgens hem een 'relatief en aleatoir' karakter had. Het was allemaal een kwestie van een onzekere kansberekening.

Het is opmerkelijk dat De Geer zich tot dan had beperkt tot die financiële bezwaren. Hij verwees nooit naar andere argumenten, zoals het Verdrag van Washington. Het bezwaar van gouverneur Fock dat de Vlootwet financieel onverantwoord voor Indië was, zou De Geer nooit gebruiken, hoewel deze niet zonder politieke betekenis was. Hij vond dat de mededelingen van Fock vertrouwelijk waren gedaan aan het kabinet en daarom hield hij daarover zijn mond.

Het is van belang te constateren dat De Geer zich in de discussie over de Vlootwet verre hield van pacifistische en/of anti-militaristische argumenten. Zijn wens om niet op dat moment aan een nieuwe vloot te beginnen kwam voort uit zijn analyse van twee gebieden: de internationale situatie en de financieel-economische positie van Nederland. De Geer stelde dat het juist de schuld was van de 'ontwapeningsmannen' dat de zaak van de Vlootwet in de politiek zo op de spits was gedreven en dat er een 'alles-of-niets'-sfeer was ontstaan, die het sluiten van zakelijke compromissen onmogelijk maakte.[74]

De Geer en bezuinigen

De ARP hamerde er in die jaren onophoudelijk op dat De Geer was opgestapt omdat hij geen mogelijkheden meer zag om de begroting op orde te krijgen. De bezuinigingen mislukten en omdat De Geer geen man van karakter was, gooide hij de handdoek in de ring. Zit er een kern van waarheid in de stelling dat De Geer er niet in slaagde om te bezuinigen? Het antwoord is nee. Sterker nog: uit de cijfers blijkt dat De Geer dit juist goed afging. Zijn pech was dat de resultaten van het snoeien in de begroting destijds niet onmiddellijk duidelijk werden. Dat kwam doordat er een indeling was in 'gewone' en 'buitengewone' inkomsten en uitgaven. Als gevolg van de Eerste Wereldoorlog bestond er tot 1925 een 'crisisdienst', waarin uitgaven werden geboekt. De criteria op grond waarvan uitgaven dan wel in de ene dan wel in de andere sectie werden geboekt waren onduidelijk. En om de schijn van een 'sluitende gewone dienst' op te houden werden, soms tot woede van de Tweede Kamer, posten elders ingeboekt. Dit gerommel ging door tot onder het bewind van Colijn.[75]

Pas in 1970 werd een duidelijk overzicht gemaakt van de inkomsten en uitgaven van na de Eerste Wereldoorlog. Dat is te zien in tabel 1 (in mln gld). De Geer werd minister in juli 1921. De begroting van 1922 bood hij in september 1921 aan de Tweede Kamer aan. Deze viel dus onder zijn verantwoordelijkheid maar was vooral van de hand van zijn voorganger, S. de Vries (ARP). De begroting van het jaar daarna, 1923, was volledig opgesteld door De Geer. We zien dat de totale uitgaven van dat jaar met 316 mil-

joen gulden afnamen ten opzichte van 1922. Dat was een vermindering van meer dan een kwart (28 procent), terwijl de inkomsten gelijk bleven. Het jaar daarop, waarin De Geer in juli aftrad en dus waarschijnlijk nog een flinke vinger in de pap had, zeker omdat opvolger Colijn pas op 11 augustus werd beëdigd, namen de uitgaven nog eens met 70 miljoen af. Een vermindering van iets minder dan tien procent.

Tabel 1

jaar	uitgaven	inkomsten
1918	1074	604
1919	852	744
1920	935	917
1921	1032	847
1922	1123	776
1923	807	776
1924	737	737
1925	799	779
1926	689	833

Bron: *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen* (Den Haag, 1970), p. 126-127.

Latere analyse van de Nederlandse economie liet zien dat de crisis in 1922 haar dieptepunt bereikte.[76] Het aantal faillissementen liep op van 1500 in 1920 naar 4000 in 1923. In die periode halveerden de winsten van de NV's, waardoor de belastingopbrengsten eveneens kelderden. Het zag er zelfs naar uit dat de economie op de rand van een bankcrisis stond. In de jaren daarna kroop de Nederlandse economie weer uit het dal.

Voor het begrotingsjaar 1925, toen Colijn op Financiën de scepter zwaaide, liep de bezuiniging verder terug met veertig miljoen, om het jaar daarop bijna tot stilstand te komen (tien miljoen gulden). Econome Wantje Fritschy laat in een studie zien dat juist bij Colijn de resultaten van de bezuinigingen tegenvielen.[77] De Kamer bleek volgens haar een effectieve tegenspeler van 'de sterke man'. Fritschy spreekt van een grote discrepantie tussen Colijns 'onafwijsbare voorwaarden' bij zijn aantreden en de resultaten van zijn beleid.

Colijn kon zijn relatief povere prestaties destijds verhullen met zijn aankondiging dat de begroting voor het eerst sinds enige tijd in evenwicht was. Hij organiseerde een persconferentie om het herstel van de gouden standaard aan te kondigen. In 1925 pronkte Colijn met een overschot op de begroting dat ontstond door de aantrekkende economie en stijgende belastinginkomsten. De economen Van Zanden en Griffiths meenden dat de Nederlandse economie na 1924 eerder ondanks dan dankzij het monetaire beleid van de Nederlandse regering groeide.[78]

Te laat afgetreden

Bij de CHU was men wel teleurgesteld over het aftreden van De Geer, maar waren zij over zijn werk als minister van financiën zeker niet ontevreden. Juist omdat hij zo goed en volwaardig functioneerde en een doortastende minister leek, vonden zij het opstappen van De Geer onbegrijpelijk. De andere partijen vonden het een verstandig en moedig besluit, bleek uit de reacties van de liberale en sociaal-democratische kranten. De katholieken waren ten tijde van de Kamerstemming verdeeld over de kwestie, maar zetten zich daarna toch openlijk af tegen de Vlootwet. Zeker toen zij in de gaten kregen welke ingrijpende bezuinigingen de gevolgen waren van een nieuwe vloot. Zoals gezegd kreeg De Geer alleen uit de hoek van *De Standaard* en de ARP-fractie kritiek op zijn aftreden.

De Geer kreeg dan het zogeheten historisch gelijk aan zijn kant, maar heeft hij in de hele kwestie correct en verstandig gehandeld? Achteraf gezien moet het antwoord daarop negatief zijn. De Geer had tijdens de formatie in 1922 moeten zien aankomen dat hij de rest van het kabinet niet ging overtuigen en had zich moeten terugtrekken als kandidaat-minister. Tegen beter weten in hoopte hij dat hij een van de partijen – minister-president Ruijs of de ARP – van zijn gelijk zou kunnen overtuigen.

Vanaf maart 1922 tot aan zijn aftreden zocht De Geer een oplossing om wel de vloot te bouwen zonder dat de begroting op slot ging. Telkenmale probeerde hij met Ruijs en de twee defensieministers – achter de schermen, zonder dat in de publiciteit te brengen – tot een vergelijk te komen. De Geer wekte zo bij de anderen, ook bij zijn eigen partijgenoten die zijn dreigen met aftreden vanaf het begin niet al te serieus namen, de indruk dat hij op een zeker moment overstag zou gaan. Een gebrekkige communicatie speelden hem hierbij parten. Waarom hij die hoop bij de voorstanders zo lang levend hield, daarover valt alleen te speculeren. Waarschijnlijk kon hij moeilijk afscheid nemen van het ministerschap dat hem tot hard werken dwong, maar hem tevens veel voldoening schonk. Ook speelde de psychologische factor mee dat hij na het veel te korte burgemeesterschap in Arnhem, niet ook nog eens snel het veld wilde ruimen als minister.

10 Minister onder Colijn 1925-1926

Heel even deed rond het Haagse Binnenhof het gerucht de ronde dat Dirk de Geer na zijn ontslag als minister, burgemeester van Rotterdam zou worden, een functie die vacant werd door het aftreden van Zimmerman.[1] Bij de antirevolutionairen was De Geer de gebeten hond en zij moesten er niet aan denken dat hij op deze manier nog een 'troostprijs' zou krijgen voor zijn aftreden. Of dat gerucht klopte is niet bekend, maar het is de vraag of De Geer op een dergelijk verzoek was ingegaan. Hij weigerde in ieder geval de zetel die CHU-Kamerlid Rutgers van Rozenburg hem in 1923 aanbood.[2] Dat aanbod van de Utrechtse jonkheer kwam voor De Geer te vroeg. Hij was nog te veel bezig met het verwerken van zijn aftreden en met het verdedigen van die stap. Ook Van Boetzelaer van Dubbeldam wilde zijn zetel afstaan, maar omdat hij de enige koloniale specialist was, verzocht de fractie hem te blijven.

Waarschijnlijk wist De Geer toen al dat hij bij de Kamerverkiezingen van juli 1925 een belangrijke rol voor de CHU zou kunnen gaan spelen. Zijn krediet in de Unie was nog niet verspeeld. Na zijn aftreden bleef hij nog geruime tijd in Arnhem wonen, hij verhuisde pas na zijn benoeming in 1925 als minister van binnenlandse zaken naar Den Haag. Hij nam de tijd om in de bossen rond Arnhem te wandelen en 'eens wat rustiger te kunnen studeren'.[3]

Na het afstemmen van de Vlootwet maakte Ruijs de gang naar koningin Wilhelmina om het ontslag van zijn kabinet aan te bieden. Wie kon er een nieuw kabinet formeren? De eerste die een poging mocht wagen was Koolen, katholiek en Kamervoorzitter, want het waren de katholieken die hadden gebroken en nu moesten lijmen. Een links of gemengd kabinet was nog steeds een onhaalbare kaart en dus koerste hij af op een rechts kabinet. Maar de ARP was nog zo kwaad op de katholieken dat dit onbegonnen werk was. Diplomaat F. Beelaerts van Blokland, een CHU'er, waagde ook een tevergeefse poging. Tot slot gaf Wilhelmina de opdracht aan de drie rechtse partijen om een kabinet te smeden, een advies waarover Oud oordeelde dat dit een 'constitutioneel hoogst bedenkelijke' oplossing was.[4] Een kabinet dat daar uit voortkomt, zou niet de minste zelfstandigheid tegenover de Kamer hebben. De CHU-fractie weigerde om die reden hieraan mee te werken.

Uiteindelijk zag Wilhelmina na twee maanden getob geen andere mogelijkheid dan het ontslag van Ruijs en zijn kabinet te weigeren. Op 15 januari 1924 kwam Ruijs naar de Kamer met een 'regeringsverklaring'. Het nieuwe kabinet aanvaardde de stemming over de Vlootwet en de verbetering van de vloot zou pas weer aan de orde zijn op het moment dat de staatsfinanciën op orde waren. Dat laatste was precies wat De Geer had voorge-

steld toen hij nog in het kabinet zat. Maar terugkomen, dat deed De Geer niet, daar had zijn vertrek te veel wonden voor geslagen, vooral bij de ARP.

Toen enkele maanden later bleek dat het kabinet van zins was om een onderzeebootmijnenlegger te laten bouwen, ontstond in de Tweede Kamer verzet daartegen.[5] Liberaal Dresselhuys meende dat het kabinet via een omweg toch de Vlootwet wilde uitvoeren. Zijn amendement waarin dat werd afgewezen, nam de Kamer met ruime meerderheid aan. Het kabinet, en dus Colijn, voerde uiteindelijk het militair/financiële beleid uit dat De Geer voor zijn aftreden had voorgestaan, stelde Troelstra tijdens de algemene beschouwingen. Zoals al eerder gezegd, vond de SDAP'er het gek dat nu de vlootwetcrisis zo was opgelost, De Geer niet weer zijn plek in het kabinet innam. Dat was een pesterijtje van Troelstra, die wist dat dat weinig realistisch was. Maar hij gebruikte dit ook om zijn pijlen op Colijn te richten. 'Colijn hoort daar niet', zei hij en De Geer wel. Colijn had niet aangetoond een beter regeerder, bezuiniger te zijn dan De Geer. Troelstra verweet Colijn 'cijferdemagogie' en vergeleek hem met een zekere Bamberg, een destijds befaamde goochelaar.[6]

In de tijd tussen zijn ontslag in 1923 en de verkiezingen van juli 1925 zat De Geer niet stil. Zo kwam hij herhaaldelijk in verweer tegen aantijgingen dat de Vlootwet niet de ware reden was om af te treden. Hij schreef de reeds genoemde brochure *Een voorloopig memorie van antwoord*. Maar ook voerde hij met Ruijs een correspondentie over de 'geruchten', die volgens De Geer afkomstig waren uit het ARP-smaldeel in het kabinet, dat hij 'geen bezuinigingsplan' had ingediend.[7] Waar Colijn zijn schouders over zou ophalen, daar tilde De Geer zwaar aan deze, in zijn ogen, onterechte en ongefundeerde verwijten.

De Geer pakte in die 'werkloze' periode zijn schrijverspen weer op. Voor *De Nederlander* schreef hij verscheidene stukken, vooral in het zogeheten veertiendaags bijblad, een bijlage met langere bijdragen.[8] Op het eind van 1923 veroorzaakte hij een relletje door in een rede in Delft te verklaren dat er bij de kabinetsformatie in 1922 geen bindende afspraken waren gemaakt over de Vlootwet.[9] De tien tegenstemmers van de RKSP trof daarom geen blaam. Zij hadden, net als hij, de handen vrijgehad. Een dag later verschenen opgewonden hoofdartikelen in *De Tijd* en het *Algemeen Handelsblad*. Uiteraard sprak *De Standaard* schande over de woorden van De Geer. Op zijn beurt reageerde De Geer daarop weer in *De Nederlander*.[10] Hij was een ambteloos burger, maar hij verdween niet uit het nieuws.

Het halve jaar voor de verkiezingen van 1 juli 1925 reisde De Geer het hele land af met redevoeringen, terwijl hij helemaal niet van campagne voeren hield. Dit keer leek het erop dat hij elke uitnodiging van een CHU-kiesvereniging aannam. In totaal hield hij in die zes maanden 34 spreekbeurten: van Wolvega tot Zierikzee en van Gramsbergen tot Middelburg.[11]

Vijf weken voor de verkiezingen, eind mei, legde De Geer in de Tweede Kamer weer de eed af. Hij nam de zetel in die vrijkwam door het vertrek van de ernstig zieke B.J. Gerretson, de man die zijn mentor was geweest in de Rotterdamse raad. Deze terugkeer markeerde ook het feit dat De Geer zijn oude plek in de Unie had teruggekregen. Direct na zijn aftreden was niemand in de partij gelukkig met De Geer. Dat veranderde nadat de Kamer de Vlootwet afstemde en het uit bijdragen aan kranten leek alsof het Nederlandse volk het daarmee eens was. Plotseling stemden zelfs enkele CHU'ers voor

de motie van Dresselhuys om de bouw van een nieuwe mijnenlegger te voorkomen. Doorslaggevend voor de terugkeer van de sympathie voor De Geer was de wijze waarop minister Colijn zijn bezuinigingen moest binnenhalen. Vooral het ruwe ingrijpen in de ambtenarensalarissen wekte bij CHU-Kamerleden afschuw, zoals Colijn bij de formatie in 1925 zou merken. Kennelijk besefte de CHU toen pas wat de kosten waren van een nieuwe vloot.

Overlijden van Lohman

Op de ochtend van 11 juni 1924 ontving De Geer, die op het punt stond naar de jaarvergadering van de CHU te vertrekken, een brief van Lohman met daarin enkele punten die op die bijeenkomst besproken zouden kunnen worden. Op die jaarvergadering maakte fractievoorzitter Schokking bekend dat Lohman die nacht zijn laatste adem had uitgeblazen. Hij was 87 jaar geworden.

Lohmans brief aan De Geer eindigde met: "Ik ben altijd met mijn opmerkingen te laat, maar vergeet niet, dat ik, steeds op mijn bed liggende, hoe langer hoe meer de chronologische tijdsorde kwijt raak."[12] Als naschrift stond onder de brief: "Ik hoop stellig, dat gij na de grote vakantie weer de leiding van 'De Nederlander' wilt aanvaarden; anders is het blad verloren." Het ontroerde De Geer dat Lomans laatste woorden over hetzelfde gingen als dertig jaar daarvoor in de eerste brief, waarin Lohman hem vroeg snel als redacteur bij de krant te beginnen.

In de veertien jaar die De Geer Lohman in de Tweede Kamer meemaakte, verschilden zij vaak van mening en stemden zij verschillend. Of het nu ging om de aanschaf van mu-

In zijn werkkamer leest De Savornin Lohman met een loep de krant, maart 1923. Nationaal Archief.

nitie of om de invoering van algemeen kiesrecht, De Geer kreeg van de oude Lohman de gelegenheid om zijn eigen weg te gaan. Kamerlid en columnist Van Vuuren schreef eens over de nestor van de Tweede Kamer: "Zijn liefde voor het vrije onderzoek doet hem, men zou haast zeggen, met genoegen zien, dat de leden van zijn partij hun gang gaan. De heer Lohman ergerde zich daarover niet, ja men zou zeggen: hij vindt dit heel aardig. De heer De Geer, die de meeste neiging daartoe toont, is zijn ooilam."[13]

De keer dat Lohman eigenzinnigheid niet zo kon waarderen was in november 1911 toen De Geer tijdens het Kamerdebat over het kiesrecht de liberaal Borgesius suggesties aan de hand deed over de formulering van zijn motie.[14] Lohman voelde zich in zijn hemd gezet als leider van de CHU.[15] Afwijken van de fractie mocht van Lohman, als het maar niet tegen de beginselen van de club inging. Afgezien van dit ene voorbeeld had Van Vuuren gelijk: De Geer kon bij Lohman weinig kwaad doen. Toen De Geer Kamerlid werd in 1907 schreef Lohman: "Wij hebben zoveel jaren 'lief en leed' van De Nederlander gedeeld, dat ik niet dan zeer node U zie vertrekken, al erken ik de noodzakelijkheid daarvan ten volle. (...) Indien gij van mijn langere ervaring hebt kunnen profiteren, dan mag ik daartegenover stellen, dat ik in U een voortreffelijk discipel gevonden heb, die mijn streven volmaakt heeft begrepen, en in niet geringe mate heeft meegewerkt om dat ingang te doen vinden. (...) Op vrije uiting van gevoelen heb ik steeds prijs gesteld, en blijf dat ook nu nog doen. Wij waren het niet op alle punten eens, en zullen dat wel niet worden, maar ik zal gaarne steeds op uw bedenkingen acht slaan."[16]

Aanvankelijk was het alleen het kiesrecht dat De Geer scheidde van Lohman. Maar na een paar jaar kwamen daar de onderwerpen op het gebied van de sociale wetgeving bij toen minister Talma zijn best deed om arbeiders wettelijk te beschermen. Daar waar Lohman de zijde koos van de vrij-liberalen en vond dat de overheid zich zo weinig mogelijk diende te bemoeien met het economische leven, stemde De Geer voor de voorstellen van Talma.[17] De Geer ging ook anders om met sociaal-democraten dan Lohman. Tussen de leider van de CHU en Kamerleden van de SDAP heerste een ijzige kou. De Geer daarentegen stemde soms voor hun voorstellen en overlegde met hen. De contacten bleven natuurlijk wel zakelijk. Tevens vond De Geer dat sociaal-democraten deel moesten nemen aan bestuurscolleges in gemeenten, provincies en zelfs in de regering, iets waar Lohman weinig voor voelde. Op het eind van zijn leven kreeg Lohman uitgesproken anti-papistische trekjes die hun oorsprong vonden in de kwestie rond het gezantschap bij de paus. De Geer daarentegen deed zijn best om over politieke scheidslijnen heen te reiken en vond in katholiek Ruijs de Beerenbrouck een van zijn grootste politieke vrienden.

De overeenkomst tussen Lohman en De Geer was dat zij beiden door politieke tegenstanders als 'onberekenbaar' werden gekenschetst.[18] In een stuk naar aanleiding van de honderdste geboortedag van Lohman verwees De Geer naar dat etiket.[19] Het was een klacht die volgens De Geer begrijpelijk was. "Maar het was de onberekenbaarheid van een naar rechtvaardigheid en waarheid hunkerende geest (...) die te zeer nog dagelijks groeide om zich aan een modelmaat te laten binden." En er zat een lijn in die 'onberekenbaarheid', je kon het 'vooruit zien aankomen'.

Na Lohmans vertrek uit de Tweede Kamer in 1921 keek iedereen naar De Geer voor de richting waarin de partij zich moest ontwikkelen. Puchinger noemde De Geer terecht de

politieke erfgenaam van Lohman.[20] Hij vond dat waarschijnlijk zelf ook. Een paar jaar voor zijn dood drukte hij De Geer nadrukkelijk op het hart om in de Tweede Kamer te blijven nu hijzelf daar geen lid meer van was.[21] "Te hoger omdat wij zoo geheel geestverwant zijn en altijd zijn geweest. Er zijn in ons midden meerderen waarvan hetzelfde niet kan worden gezegd, al heb ik ook van hen veel vriendelijke medewerking ondervonden; maar voor het voortleven van onze beginselen reken ik in zonderheid op u."

Verkiezingen van 1925

Op 28 april 1925, ruim twee maanden voor de Kamerverkiezingen, onderbrak voorzitter Koolen de orde van de vergadering om de minister van financiën de gelegenheid te geven een verklaring af te leggen. Met veel gevoel voor theater kondigde Colijn aan dat Nederland de volgende dag tot de gouden standaard zou terugkeren. Bij het uitbreken van de oorlog in 1914 was het land van deze standaard afgestapt. Colijn eiste alle eer op van het herstel van de gouden standaard. De gulden had voor de burger de waarde van zijn honderd gouden centen behouden. Hij had toch niet voor niets altijd de gevaren geschilderd die de gulden bedreigden, indien het tekort op de staatsbegroting zou blijven voortbestaan? Dat tekort was bijna weggewerkt en daarmee was het doel van Colijn bereikt. Dat dit meer voortvloeide uit de veranderde economische conjunctuur dan uit de maatregelen van Colijn, werd in het vorige hoofdstuk al duidelijk. Uit niets blijkt dat De Geer tandenknarsend kennisnam van het toneelstuk dat zijn opvolger in de Kamer opvoerde. Hoewel De Geer vaak de naam had niets over zijn kant te laten gaan, accepteerde hij dat Colijn te boek kwam te staan als de 'redder van den gulden'. Hij had veel respect en zelfs ontzag voor de bestuurder Colijn.

Zoals in 1905 de verkiezingen in het teken hadden gestaan van Kuyper en zijn kabinetsbeleid, zo stonden die in 1925 in het teken van Colijn. Nadat hij in 1923 het ministerschap van De Geer overnam, had hij zijn premier Ruijs geheel in de schaduw gesteld. Met veel rumoer bracht hij zijn bezuinigingsvoorstellen en streek velen, niet in de laatste plaats ambtenaren die hij flink op hun loon kortte, tegen de haren in. Hij kreeg daarmee het aura van 'de sterke man' en zijn partij droeg hem op handen, zoals zij dat ook had gedaan bij Kuyper. Op de muren verschenen verkiezingsplakkaten met daarop Colijn als 's Lands Stuurman', met een zuidwester op zijn hoofd achter het scheepsroer. Het 'redden van den gulden' verbeeldde de ARP in de vorm van beursnoteringen waarmee de waardevastheid van de gulden werd aangegeven.[22]

De andere partijen keerden zich van Colijn af. De sociaal-democraten en de communisten hadden als leus: 'Colijn, verdwijn'. Zo bont maakten de RKSP en de CHU het niet, maar zij namen wel zo veel mogelijk afstand van hem en zijn rücksichtslose bezuinigingen. CHU'er Snoeck Henkemans meende dat er in het land een 'anti-colijnse wind' waaide.[23] Om zich van Colijn te distantiëren poneerde Henkemans in een interview met *De Telegraaf* de stelling dat na de verkiezingen De Geer en niet Colijn de aangewezen persoon was om formateur te worden.[24] De CHU'er had de brutaliteit – hoe boos was de CHU immers niet over het vlootwetstandpunt van De Geer geweest? – om te beweren dat De Geer met zijn aftreden had aangetoond over een betere kijk op de politiek te beschik-

ken dan Colijn. Een tijdje later stond in hetzelfde dagblad evenwel een ingezonden brief van De Geer waarin hij op zijn partijgenoot ongezouten kritiek leverde.[25] De Geer vond het een 'ontaarding' van de verkiezingsstrijd om tijdens de campagne al vooruit te lopen op de uitslag en zelfs een 'bepaald persoon' naar voren te schuiven voor de formatie. "Het daarvan gegeven voorbeeld is te laken. Wanneer christelijk-historischen in de kerk zingen: 'Geen aardse macht begeren wij', dan is dit niet hun zondagse plunje, doch het leidend motief ook van hun staatkundig leven."

De Geer stond op de tweede plaats van de kieslijst, na Schokking, die op dat moment fractievoorzitter was. Oud constateerde echter: "Op hun lijst is De Geer de meest prominente figuur en terecht of ten onrechte verpersoonlijkt deze na het gebeurde met de Vlootwet in de ogen van velen een politiek die aan Colijn tegenovergesteld is."[26] Van Schokking was in de voorgaande jaren bepaald geen krachtige leiding uitgegaan. Het waren veeleer Lohman, tot aan zijn dood, De Geer en De Visser die het beeld van de CHU bepaalden. Ook met de bleke Schokking zou de Unie het bij de verkiezingen niet slecht doen. In tegenstelling tot de ARP en de RKSP behield de CHU haar elf zetels. Volgens Oud had het zeker geholpen dat De Geer hoog op de kandidatenlijst stond. Colijn en zijn partij moesten van de zestien zetels er drie inleveren en de RKSP twee van de 32. De voormalige coalitie zag haar meerderheid van 59 naar 54 teruglopen. De CHU kreeg, naast die van de SGP, in de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij een tweede kaper op de kust in de persoon van dominee Lingbeek. Met zijn anti-Roomse uitspraken dwong die de CHU om in de campagne anti-papistischer te zijn dan menig partijlid eigenlijk wilde.

Formatie Colijn-I

Op de dag van de verkiezingen, 1 juli 1925, bracht Nolens 's middags een bezoek aan Colijn. Zij lieten de politieke kwesties van de afgelopen periode eens de revue passeren en trachtten vooruit te kijken.[27] Het betekende volgens Puchinger het begin van een periode waarin Nolens en Colijn in nauwe alliantie – deels publiek, maar vooral 'binnenskamers in vertrouwelijk beraad' – met elkaar zouden optrekken. Hoe verschillend van karakter en aanpak deze twee ook waren, 'zij erkenden in elkaar de sterke persoonlijkheid die noch voor tegenwind noch voor tegenstand spoedig beducht was of vrijwillig opzij ging'. Het stond voor Nolens en Colijn die middag vast dat er een rechts kabinet zou komen en wel onder premierschap van Colijn. Nolens nam na zeven jaar resoluut afscheid van Ruijs als zijn vertrouwensman. Aan de talloze bezoeken van Nolens en Ruijs aan de Scheveningse Pier, waar zij gewoon waren elkaar te ontmoeten, was een eind gekomen. De reden van deze radicale breuk is onopgehelderd.

Nolens en Colijn bespraken die middag een reeks van zaken die op hun weg zouden komen. Bijvoorbeeld: hoe om te gaan met de christelijk-historischen indien er weer een motie zou komen om de gelden voor het gezantschap te schrappen? Op de dag van de verkiezingen waren zij het er al over eens welke ministers niet meer in het kabinet zouden terugkeren. Van Karnebeek moest op buitenlandse zaken blijven, zeker met het oog op de problemen rond het Vaticaanse gezantschap.

Een paar dagen later adviseerde Nolens de koningin om te kiezen uit de leiders van de drie rechtse partijen, in volgorde van getalssterkte: Koolen, Colijn of De Geer.[28] Ruijs liet hij buiten beschouwing. Hij liet duidelijk doorschemeren dat Colijn zijn voorkeur had. Nolens noemde De Geer en niet Schokking of een andere CHU'er. Voor de CHU, maar ook voor de buitenwereld was De Geer op dat moment de partijleider. Marchant vond de aanwijzing van De Geer als formateur zonder meer de beste uitweg. De vrijzinnig-democraat wees de CHU aan als winnaar van de verkiezingen. Maar vooral steunde hij De Geer in zijn inhoudelijke keuzes: zijn weigering als minister om in te grijpen in de ambtenarensalarissen en zijn voorstel om de Vlootwet uit te stellen tot er financieel betere tijden zouden aanbreken. CHU-fractievoorzitter Schokking vertelde de koningin dat Nederland toe was aan een protestantse premier. Hij vond het niet wenselijk dat Colijn een kabinet ging formeren: de CHU zou hem hoogstens tolereren. Bleef over de kandidaat van zijn eigen club. De fractie was definitief over de teleurstelling van de Vlootwet heen. Na het overlijden van Lohman erkende de fractie dat De Geer de leider van de CHU was.

Wilhelmina wees Colijn aan als formateur. Dat de keus niet op De Geer viel, ondanks dat hij door verschillende partijen werd genoemd, lag vooral aan de houding van de ARP en RKSP. Zowel Rutgers als Nolens wilde dat Colijn ging formeren. Voordat Colijn deze opdracht aannam wilde hij eerst met de CHU praten over het Vaticaanse gezantschap, maar ook over de gereserveerde houding van de partij ten opzichte van hem. Want alleen tolereren, dat vond Colijn een te magere basis. Colijn zocht daarom de ziekelijke Schokking op in zijn woning in Leiden. Daar kreeg hij te horen dat de CHU hem niet persoonlijk afwees, maar dat de fractie bezwaren had tegen zijn financieel beleid. Vooral het snijden in de ambtenarensalarissen stuitte op veel verzet. Wat betreft het Vaticaans gezantschap zei Schokking dat de partij achter het standpunt bleef staan zoals dat in het verkiezingsprogramma stond: "Gestreefd worde naar de afschaffing van het gezantschap bij het Vaticaan."[29] Dit antwoord beviel Colijn niet en hij wilde daar een kwestie van maken. Uiteindelijk trok Nolens hem over de streep door te verklaren dat de katholieke fractie niet zo zwaar zou tillen aan het standpunt van de CHU. Hij vroeg Colijn om het er toch maar op te wagen. Daarnaast zei Nolens dat De Geer en De Visser, redelijke elementen in de CHU, in geval van nood hun club gunstig konden beïnvloeden.[30]

De Geer had geen 'a-priorisch' bezwaar tegen Colijn als formateur, zo bleek tijdens een fractiebijeenkomst thuis bij Schokking.[31] Toen al zag het er naar uit dat het gezantschap een probleem kon worden. De Geer vertelde de fractie dat Nolens in 1922 had bedongen dat de katholieke ministers zouden opstappen indien de Tweede Kamer de post bij de Heilige Stoel zou schrappen. Hij vond dit een onjuiste houding van de Roomsen. De Geer vond net als Van Karnebeek dat het gezantschap een zakelijke kwestie was: had het nut of niet. Daarom stelde De Geer dat er geen reden was om de afwijzende houding van de CHU op dit punt te wijzigen.

Nadat de CHU het licht op groen had gezet, ging Colijn aan de slag. Vanaf het begin stond De Geer op zijn lijstje van kandidaat-ministers, aanvankelijk zonder dat er een specifieke portefeuille achter zijn naam stond.[32] Een paar dagen later plaatste hij De Geer bij Justitie. Tot grote schrik van Colijn bleek de CHU in aanmerking te willen komen voor de gecombineerde portefeuille van binnenlandse zaken en onderwijs. Colijn weigerde dit onmiddellijk omdat hij Onderwijs al had vergeven aan Rutgers, terwijl de RKSP hier

ook haar oog op had laten vallen. Schokking was het met De Geer eens dat de CHU bij de verdeling van de posten er te bekaaid afkwam. Het voorstel was Justitie of Koloniën, naar keuze, plus Waterstaat en Landbouw. De Geer schreef een brief aan Colijn waarin hij meldde dat 'wij een gek figuur zouden slaan' als de CHU op zijn voorstel zou ingaan. Het was de gewoonte om een van de belangrijke posten aan ieder van de meewerkende partijen te geven. De twee CHU-kandidaten werden nu gebruikt 'als vlag – hadden geen invloed'.[33]

De weigering van de portefeuilleverdeling door de CHU wekte bij zowel Colijn als bij Nolens irritatie. Zij voelden zich zelfs 'pijnlijk getroffen'. In het verslag van de bijeenkomst tussen Colijn, Idenburg en Rutgers stond dat 'de heren elkaar hun ontstemming jegens de christelijk-historischen niet verheelden'.[34] Schoorvoetend, want Colijn en Nolens begrepen dat zij de CHU binnenboord moesten houden, herzagen zij de verdeling van de posten over de partijen. Daarop boden zij de CHU de posten Justitie en Binnenlandse Zaken en Landbouw aan, waarbij De Geer op Justitie terecht zou komen. Maar Colijn constateerde, wederom tot zijn ergernis, dat de formatie enige dagen vertraging opliep omdat Schokking en De Geer onder elkaar moesten uitmaken wie op welk departement terecht zou komen.

Puchinger suggereerde dat de twee heren 'questie' hadden over de post Binnenlandse Zaken, waar zij beiden minister zouden willen worden.[35] Hij citeerde daarvoor een brief van Idenburg aan zijn vrouw: "En dat die heren die altijd zo beweren dat het niet om de macht gaat! Het is zeker alles louter zelfopoffering!"[36] CHU-senator De Vos van Steenwijk foeterde in een brief aan partijgenoot B.C. de Savornin Lohman dat De Geer "een mooi Dept. opvorderde. Dat is het afschuwelijke. De zaken opofferen aan persoonlijke ambities. En hoe onChris. Hist.!"[37] Puchinger schrijft hierbij dat zowel Idenburg als De Vos van Steenwijk de inlichtingen over de formatie uitsluitend van Colijn kon hebben gekregen.[38]

Had de CHU uitstel nodig vanwege twee kibbelende kandidaat-ministers, zoals Colijn het deed voorkomen? Uit de notulen van Tilanus blijkt dat dit onjuist is. Dat de CHU meer tijd nodig had, had een andere verklaring: het kostte de partijtop veel moeite om de bescheiden en onzekere Schokking ervan te overtuigen dat hij een ministerspost moest aannemen. Tilanus schreef over die julidagen. "Schokking trad na lang aarzelen in het kabinet. Hij aarzelde zelfs bijzonder lang en dat kwam bij hem meer voor. (...) Ook het aanvaarden van het ministerschap was voor Schokking een heel probleem, maar eerlijk gezegd, vooral dr. De Visser en ik hebben hem gedwongen om minister van justitie te worden. We hielden hem in die dagen van beraad steeds voor: 'Je moet het aannemen'.[39] Schokking twijfelde vanwege de 'ernstige ongesteldheid' die hem tot kort voor de verkiezingen enkele maanden aan zijn bed had gekluisterd.[40] Tijdens de formatie die een jaar later nodig was vanwege de gezantschapskwestie, weigerde Schokking om die reden terug te keren als minister. Nolens typeerde na afloop van de formatie van 1925 de ministers. Bij Schokking schreef hij: 'de aarzelende'. De Geer noemde hij 'de onberekenbare'.[41]

Colijn had via Idenburg en De Vos van Steenwijk op slinkse wijze een onwaar – en vooral negatief – verhaal over De Geer de wereld ingestuurd. Hij was misschien nog wrokkig over de in zijn ogen grote broek die de CHU aantrok waarvan hij vermoedde

dat De Geer de kwade genius daarachter was. Het laat ook wel zien dat hij De Geer als persoon niet mocht. Uiteindelijk werd De Geer minister van binnenlandse zaken en landbouw. De koningin beëdigde het kabinet op 4 augustus op paleis 't Loo. Meteen de volgende dag vergaderde het kabinet.

De Goedgezinden

Als het aan Eerste-Kamerlid De Vos van Steenwijk had gelegen was De Geer na zijn aftreden in 1923 nooit meer teruggekeerd in de Nederlandse politiek. Maar weinig Nederlanders hadden in die tijd zo'n uitgesproken hekel aan De Geer als deze conservatieve Overijsselse landedelman, zoon van een Eerste-Kamervoorzitter, een functie die hijzelf later ook zou bekleden. Journalist Doe Hans noemde hem eens 'zo conservatief als een diligence'. Maar hij vond de baron ook 'knap, en welsprekend en geestig en gevat'.[42]

Maar heel zelden liet De Vos zich vleiend uit over De Geer. Hij beklaagde zich eens tegenover hoofdredacteur Snoeck Henkemans van *De Nederlander* over de 'meest onbetekenende' artikelen van De Geer. "Hij noemde dat een misselijk makende reclame maken voor jhr. de Geer."[43] Hij deelde die afkeer met F.C. Gerretson en B.C. de Savornin Lohman, neef van de CHU-oprichter. De drie stonden in de CHU bekend als aanhangers van Colijn.[44] Uit ongenoegen met onder meer de slappe houding van de Tweede-Kamerfractie in de kwestie van de Vlootwet richtte De Vos met zijn vriend B.C. Lohman eind 1923 de zogeheten Goedgezinden op.[45] Daar sloten zich bekende conservatieven, zoals F.C. Gerretson, bij aan, maar ook minder bekende CHU'ers als Van der Hoeven, Ter Haar en Verkouteren. Echt invloedrijk werd dit zeer conservatieve smaldeel niet. Zij vonden dat het oude gedachtegoed uit de tijd van de Vrij-Antirevolutionairen steeds meer in het gedrang kwam. De organisatiestructuur van de CHU ging te veel lijken op die van andere partijen. Zij wilden af van partijprogramma's, maar ook van bepaalde partijgenoten zoals Snoeck Henkemans die zij veel te modern vonden. Na de Vaticaancrisis in 1925 vernam men weinig meer van de Goedgezinden.

De Vos van Steenwijk steunde Colijn omdat hij hem de aangewezen man vond om het land te leiden. De twee mannen konden goed met elkaar overweg. Dat Colijn veel vertelde van wat er op het Binnenhof achter de schermen speelde, streelde waarschijnlijk het ego van De Vos. De baron was ook niet te beroerd om de pittige details, waar of niet waar, die hij van Colijn kreeg met zijn andere vrienden te delen.[46]

De Geer en Snoeck Henkemans waren niet de enigen binnen de CHU die van de 'groep De Vos van Steenwijk', zoals Oud hen noemde, ervan langs kregen.[47] De Vos vond dat het evenredig kiesrecht het parlementaire stelsel had 'vermoord'. Hij was een groot tegenstander van het partijstelsel en de partijpolitiek, waarbij de partijleiders grote macht hadden en alles bepaalden. "Zij trekken zigzagsgewijze door het land, geven links en rechts handjes en hebben voor iedereen een vriendelijk woord. Om wee van te worden. Wat een bestaan. Welk een minderwaardig gedoe. Wat een vuil werk. Mensonterend. Deplorabel en degoutant."[48] Niet toevallig bevatte het precies de beschrijving van wat De Geer deed na zijn ontslag als minister tot aan de verkiezingen van 1925: campagne voeren in het land, overigens de enige keer in zijn loopbaan.

In een brief aan B.C. de Savornin Lohman verklaarde De Vos min of meer de oorlog aan De Geer. “De Geer moeten wij er buiten houden. Un homme à surprises, hij zou eventueel een Kab.-Colijn (waarop ik vurig blijf hopen) in de Ned.(erlander) den voet dwars kunnen zetten. Daar werk ik nimmer toe mede. Colijn blijft mijn man.”[49] Nauwelijks een week later schreef hij: “Met mijne medewerking krijgt De Geer De Nederlander nooit. We zullen nog wat beleven met hem in de volgende jaren. (...) Zelf geloof ik in een persoonlijk succes van Colijn; wellicht omdat ik het zo vurig hoop.”[50]

Minister van binnenlandse zaken en landbouw

Nadat de CHU Waterstaat had geweigerd als ‘technisch’ departement, kreeg de partij een van de ‘sleutelministeries’ toegewezen: Binnenlandse Zaken en Landbouw.[51] De Geer werd daar minister. Het valt te betwijfelen of hij zich daar net zo thuis voelde als bij Financiën. Een jaar later koos hij na de kabinetscrisis weer voor Financiën.

Liberale kranten waren niet enthousiast over weer een rechtse regering, maar zij waren wel blij met de komst van De Geer. *Het Vaderland* noemde zijn terugkomst een ‘niet geringe versterking’ van het kabinet.[52] De krant vond het zelfs jammer dat de CHU’er alleen Binnenlandse Zaken en Landbouw ging beheren en niet ook Onderwijs. De Geer was een man van wie een land er niet genoeg van kan hebben met eigenschappen als ‘bekwaamheid, onpartijdigheid en eerlijkheid’. Het *Algemeen Handelsblad* loofde de komst van De Geer omdat hij ‘eerbied had voor de mening van een ander’.[53] *De Standaard* maakte

De Geer aan zijn bureau in het ministerie. Foto Wiel van der Randen. Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst.

in de beoordeling van het nieuwe kabinet geen woord vuil aan de rentree van De Geer.[54] Eigenlijk was *De Nederlander* nog het meest kritisch: De Geer had geen enkel verstand van Landbouw.[55]

In de korte tijd – van augustus 1925 tot maart 1926 – dat De Geer minister van binnenlandse zaken was, behandelde hij één kwestie van belang: de bioscoopwet. De wet was een heet hangijzer in de Nederlandse politiek. De meningen in de Kamer liepen zeer uiteen waardoor de wet al een vrij lange voorgeschiedenis had. De Geers voorganger, Ruijs de Beerenbrouck, slaagde er in 1923 niet in zijn wet door de Tweede Kamer aanvaard te krijgen. De CHU-fractie gooide roet in het eten door net als de linkse fracties tegen te stemmen, overigens met een heel andere argumentatie.

Het tweede kabinet van Ruijs wilde beslist werk maken van de 'bestrijding van de zedelijke en maatschappelijke gevaren' van de bioscoop. Het bezoek daaraan maakte in die jaren daarvoor een explosieve groei door: de film kon zo slecht niet zijn of hij trok volle zalen. Kamerleden van christelijke zijde zagen die populariteit met lede ogen aan. CHU'er Rutgers van Rozenburg sprak tijdens het debat onomwonden van een 'volkskanker'. SGP-Kamerlid Kersten nam een eenvoudig standpunt in: een totaal verbod voor openbare bioscoopvoorstellingen. Hij diende daarvoor een motie in. Bij de stemming daarover was hij echter afwezig. Op de roep 'waar is Kersten' brulde VDB'er Ketelaar: 'Naar de bioscoop!' Niemand in de Kamer steunde de motie van Kersten. De ARP-fractie vond het eigenlijk niet zo'n gekke gedachte, maar net als de CHU wilde zij liever plaatselijke regelingen. De RKSP voelde daar niets voor. Volgens Nolens ging het om een 'zeer delicate zaak'. Een gemeentelijke regeling liet te veel over aan de individuele interpretatie en dit bracht het onderwerp ook nog eens in de gemeentepolitiek.

De linkse partijen waren verbolgen over alle voorstellen. Volgens liberaal Dresselhuys paste de grondgedachte van het wetsontwerp niet bij de nationale cultuurvrijheid. Hij vond het een uiting van benepenheid en geestelijke enghartigheid.[56] Natuurlijk moest er toezicht zijn zodat jeugdigen geen 'prikkelfilms' bezochten, maar ook hier verwachtte hij niet veel van. De principiële vraag die hij opwierp was: waarom grijpt de regering in bij de film en niet bij de pers en het toneel? Hij vreesde dat de keuring op die terreinen zou afglijden naar censuur.

De rechtse partijen waren daar niet zo bang voor: de overheid was in goede christelijke handen. Ondanks dat de CHU het wetsontwerp niet steunde toen bleek dat het amendement voor een gemeentelijke keuring geen meerderheid haalde, liet Ruijs het onderwerp niet links liggen. Toen De Geer het onder handen kreeg hoefde hij het eigenlijk alleen nog maar te verdedigen in de Tweede Kamer.

Na bijna twee jaar maakte De Geer als minister zijn rentree in de Kamer en hij voelde zich er goed bij. Volgens Oud had hij de discussie in 1923 goed bestudeerd en beheerste hij de materie tot in alle onderdelen. In het wetsontwerp kwam De Geer tegemoet aan de bezwaren dat gemeenten te weinig hadden te zeggen. Zo kregen nu alle gemeenten de gelegenheid om alle personen onder de achttien jaar de toegang tot de bioscoop te ontzeggen. Ook kregen gemeenten de mogelijkheid om een nakeuring te doen als zij dat nodig achtten. Volgens Oud was voor een 'dialectisch vernuft' als De Geer dit een onderwerp om van te 'watertanden'.[57] Het meest opvallend was dat De Geer in dit debat tot het uiterste ging om de linkerzijde van de Kamer achter het wetsontwerp te krijgen,

terwijl dat eigenlijk niet nodig was om de wet aan een meerderheid te helpen. Met talloze citaten trachtte hij de vrijzinnigen ervan te overtuigen dat een filmkeuring niet in strijd was met geestelijke vrijheid en liberale principes. Dat je kinderen niet wilde laten kijken naar zoenende mensen had niets te maken met een benepen christelijke moraal, maar alles met algemene beschaving. De Geer vond dat links zich op sleeptouw liet nemen door een zeker 'snobisme' tegen wat zij noemden 'zedelijkheidsapostelen'. Dat was volgens hem iets van de vorige eeuw toen men sprak van 'fijne beschuiten' en 'blikken dominees'. Eigenlijk wilde hij zeggen: dat ik deze wet verdedig heeft niets te maken met mijn christelijke levensovertuiging. Ook als je liberaal bent kun je de overheid normen laten stellen over wat de samenleving acceptabel vindt.

Zijn wet kreeg zonder veel moeite een meerderheid. Dat SDAP, VDB en de Vrijheidsbond tegenstemden verdroot hem echter zeer. Als premier loodste hij een jaar later de bioscoopwet door de Eerste Kamer.[58] Minister van binnenlandse zaken Kan gunde De Geer zijn succes, maar vooral is het de vraag of hij de wet van harte steunde. Formeel was Kan partijloos, maar iedereen kende zijn liberale sympathieën.

De nacht van Kersten

Al jaren stonden de katholieken en de christelijk-historischen elkaar naar het leven op het punt van het gezantschap bij de Heilige Stoel in Rome. Dat was in 1871 afgeschaft en weer in ere hersteld door het kabinet-Cort van der Linden tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het argument was dat het Vaticaan in die dagen een van de weinige plaatsen was in Europa waar neutraal diplomatiek verkeer mogelijk was. Juist van die contacten kon een herstel van de vrede uitgaan, redeneerde het kabinet. Niemand in die oorlogsjaren betwistte het nut van die diplomatieke post in Rome, ook niet de CHU.

Minister Van Karnebeek van buitenlandse zaken stelde na de oorlog echter voor om de tijdelijke post te veranderen in een definitieve. Lohman was des duivels hierover omdat hij destijds akkoord was gegaan, nadat Nolens hem had beloofd dat het ging om een tijdelijke voorziening. Na de oorlog zou het gezantschap weer verdwijnen. Hij voelde zich door Nolens bedrogen. Die verweerde zich met het argument dat dit geen principieel punt was voor de CHU, anders had Lohman in 1914 er ook niet mee akkoord moeten gaan. Nolens kon de linkerzijde van de Kamer overtuigen van het nut van het gezantschap en de post in Rome bleef. Maar er ging sinds 1920 geen jaar voorbij of de CHU probeerde bij de begroting van Buitenlandse Zaken gedaan te krijgen om de financiering van het gezantschap te stoppen. Dat liet de CHU in 1924 na omdat dit bij de formatie was afgesproken. Maar als een andere partij hiertoe het initiatief zou nemen, mochten de Kamerleden er voor stemmen. De CHU had in het verkiezingsprogram ondubbelzinniger dan ooit verklaard te streven naar opheffing van deze diplomatieke post. Het jaar daarop besloot SGP-Kamerlid Kersten nog eens een poging te doen. Hij erkende dat de argumenten hiervoor 'vrijwel uitgeput' waren, maar omdat er een nieuwe Kamer zat, wilde Kersten toch nog een keer een kans wagen.

Het anti-roomse standpunt van de CHU baarde Colijn en Nolens de nodige zorgen tijdens de formatie, maar de kans dat een eventueel amendement zou worden aangeno-

men achtten zij uiteindelijk niet groot. De vrijzinnige partijen vonden het geen principieel punt. Bij hen gaf de doorslag dat het gezantschap enig nut had in het diplomatieke verkeer en stemden daarom altijd tegen dit amendement. Ook De Geer keek op een zakelijke wijze naar dit strijdpunt.[59] Zoals al gezegd, had hij met de hervormde litanie tegen het gezantschap weinig tot niets. Tijdens de formatie bood De Visser Colijn aan dat in het uiterste geval, hij, Van Boetzelaer van Dubbeldam en De Geer vóór het gezantschap zouden kunnen stemmen.[60] De Visser wist dat De Geer op dit punt geen scherpslijper was.

Voor de RKSP gold de vertegenwoordiger bij de Heilige Stoel als een algemeen landsbelang, maar Nolens gaf tevens toe dat de missie wel degelijk een 'erezaak voor de katholieken' was. Iedereen begreep dat en er leek geen vuiltje aan de lucht. Totdat een geïrriteerde Nolens, na enkele neerbuigende opmerkingen van Marchant, tijdens de begrotingsbehandeling plotseling zijn steun aan het kabinet tot inzet maakte van de uitkomst van het amendement-Kersten, dat afschaffing van het gezantschap behelsde. Hiermee drukte Nolens op knoppen waar hij beter van af had kunnen blijven. Hij zette een machinerie in werking die niet meer te stoppen was. Achteraf vonden velen dat Nolens hier een blunder van formaat had gemaakt.

De volgende dag, op 11 november 1925, legde VDB-leider Marchant vlak voor de stemming een korte verklaring af. Hij zei dat normaal gesproken de VDB het gezantschap 'weinig belangrijk' vond en als een kwestie van 'opportuniteit' beschouwde. Maar met de uitspraak van Nolens kwam dat anders te liggen. Al eerder had Marchant verklaard dat hij het kabinet-Colijn schadelijk achtte voor het land. Het belang van het vaderland vorderde volgens hem dat zijn partij voor het amendement stemde. De SDAP en de Vrijheidsbond deden dat ook. Alleen de RKSP en de ARP stemden tegen, uitgezonderd de hervormde leden Visscher en Duymaer van Twist die bij de stemming wegbleven. Het amendement werd met 52 tegen 41 stemmen aangenomen. Daarop boden de vier katholieke ministers hun ontslag aan en daarmee viel het kabinet.

Vervolgens brak er, zoals Puchinger beschreef, een pandemonium uit in politiek Den Haag waarbij iedereen driftig op zoek ging naar de schuldige van de crisis. Iedereen buitelde over de ander heen met kritiek. Zo gebeurde dat ook in de CHU. De meesten uit deze kring meenden dat de fout lag bij Nolens en zijn uitdagende taal in de richting van de VDB. De fractie van de CHU beriep zich erop gehandeld te hebben in de geest van de stichter van de partij die in 1920 zo stellig het omzetten van het tijdelijke naar het definitieve gezantschap, had bestreden. Het was zelfs een eerbetoon aan de een jaar daarvoor overleden Lohman, die vond dat hij in die kwestie door rooms-katholieken was beduveld. In de jaren daarna leek het of het anti-papisme van Lohman ook vat kreeg op andere CHU'ers, zoals Snoeck Henkemans, Bakker, Krijger en Langman.

Dat het gezantschap een 'grievende' aangelegenheid was vond zelfs B.C. de Savornin Lohman, die meestal een heel ander oordeel had dan dat van de goegemeente van de CHU. Zijn politieke vriend De Vos van Steenwijk maakte de oversteek niet en richtte al zijn giftige pijlen op fractievoorzitter De Visser, die het had bestaan om bij dit belangrijke debat verstek te laten gaan en dat over te laten aan Snoeck Henkemans. "Wat betekent anders een leider? Men neme een ander!"[61] De Vos van Steenwijk was vooral boos omdat het kabinet van zijn bewierookte Colijn was gevallen.[62] Hij behoorde tot de

groep die vond dat de CHU-fractie na de stemverklaring van Marchant – zijn partij zou om politieke redenen voor het amendement stemmen – tot haar positieven had moeten komen. Had de 'oude Lohman' niet opgestaan om uit protest tegen dit politieke stemmen van Marchant c.s. juist de andere kant op te gaan en de zijde te kiezen van de twee coalitiegenoten?

De Geer bevond zich tussen deze twee stromingen binnen de CHU. Natuurlijk vond hij de kwestie niet belangrijk genoeg voor een kabinetscrisis, maar hij begreep ook dat de fractie moeilijk anders kon na de aankondiging van Marchant. "Dit was voor de ch-fractie technisch onuitvoerbaar: er was geen tijd voor beraad meer na de verklaring van Marchant."[63] Daarop schreef De Vos van Steenwijk: "Onzin dat er geen tijd voor beraad was. Een kind kon de verklaring van M. zien aankomen."[64]

Een dag na de val van het kabinet kwamen de overgebleven ministers bij elkaar om te bespreken hoe het nu verder moest. De Geer en Schokking vonden dat Colijn alsnog een poging moest doen om de vier katholieke collega's op hun besluit te laten terugkomen. En als zij dat weigerden, dan moest hij de koningin adviseren om hun ontslag te weigeren.[65] Maar Colijn zei dat hij die weg niet meer begaanbaar achtte. Hij had daarover reeds uitgebreid met zijn politieke vriend Nolens overlegd. Hij had besloten om te proberen de CHU klein te krijgen.

De Geer vreesde voor een hopeloze patstelling. Een paar dagen na het ontstaan van de crisis wees hij Colijn op de mogelijkheid om het gezantschap tijdelijk te herstellen. Ook had hij Colijn opgebeld met zijn ontdekking van een passage uit het boek *Onze Constitutie* van Lohman. "Indien een koning, buiten bezwaar van 's Rijks schatkist, het gezantschap bij den Pauselijke Stoel wil herstellen, zouden de Staten Generaal dit niet kunnen of mogen beletten." Dit zou hij de CHU-fractie kunnen voorhouden. Tot slot stelde De Geer voor om niet de rooms-katholieke ministers te laten opstappen, maar die van de CHU. Hij bood aan om af te treden, hoewel hij aan de kwestie part noch deel had. Op die manier zou de RKSP volgens hem de eer kunnen redden. De CHU zou dan het kabinet kunnen steunen net zoals dat gebeurde bij het kabinet-Kuyper in 1901.[66]

Al deze mogelijkheden legde Colijn op 13 november voor aan Nolens. Die zag er niets in. Net als Colijn voelde hij er meer voor om de CHU-fractie een lesje te leren. Een dag later bezocht Colijn koningin Wilhelmina aan wie hij de portefeuilles van al zijn ministers ter beschikking stelde. Dirk de Geer was 133 dagen minister van binnenlandse zaken en landbouw geweest. Over de aard van zijn samenwerking met Colijn tijdens die vier maanden is niets bekend, maar het leidde in elk geval niet tot een toenadering. Het was de eerste en de laatste keer dat De Geer en Colijn samen in een kabinet zaten.

11 De geheime formatie 1925-1926

Nadat in vier maanden tijd formatiepogingen van verschillende politici waren stukgelopen, presenteerde De Geer op 11 maart 1926 aan de Tweede Kamer zijn kabinet. Het was de uitkomst van een korte, strikt geheime formatie. De terugkeer van het gestruikelde kabinet-Colijn werd daarmee onmogelijk. Niet alle partijen waren daar gelukkig mee en er leefden bij Kamerleden veel vragen. Zo legde ARP-fractieleider Theo Heemskerk tijdens de regeringsverklaring zijn hamvraag over het kabinet-De Geer op tafel: "Zal de geschiedschrijver dat rechtvaardig oordelen?"[1] Dat vormde het slot van een reeks vragen en persoonlijke aanvallen die Heemskerk in het debat in de richting van de minister-president had afgevuurd.

Was het niet betreurenswaardig dat De Geer zijn formatie in het geheim had uitgevoerd, zonder dat hij daarvan de demissionaire premier op de hoogte had gesteld? Was het acceptabel dat iemand van de CHU, de partij die volgens de ARP schuld had aan de kabinetscrisis, nu de leiding van de regering in handen had? Was het zuiver dat een demissionair minister, een vooraanstaand vertegenwoordiger van zijn partij, toetrad tot een extraparlementair kabinet? Kon het door de beugel dat uitgerekend De Geer, twee jaar daarvoor nog afgetreden, de leiding over het ministerie van financiën van Colijn overnam? Had, tot slot, De Geer geen dubbel spel gespeeld door de formatie van vrijzinnig-democraat Limburg te fnuiken, zodat hij zelf kon gaan formeren?

De Geer wist dat de zeeën hoog zouden gaan in het debat over de regeringsverklaring. Na afloop van de vier maanden durende crisis – op dat moment een record in de parlementaire geschiedenis – verdween partijleider Colijn gefrustreerd naar de achtergrond. De vragen die Heemskerk stelde waren niettemin wel op zijn plaats. Zij vormen in grote lijnen de rode draad van dit hoofdstuk.

Formatiepogingen Marchant en De Visser

De Nederlandse politiek trilde nog na van de gebeurtenissen op 11 november 1925, toen koningin Wilhelmina een paar dagen later een uitweg moest zoeken in de Vaticaancrisis. Het vergde weinig politieke kennis om te zien dat de breuk in de coalitie ernstig was. Voor de CHU-Kamerleden was er geen eenvoudige weg terug na hun stem voor het amendement om de gelden voor het gezantschap in Rome te schrappen. Dat gold ook voor de katholieke ministers die om die reden hun ontslag hadden ingediend.

De aanbeveling van Heemskerk (ARP), Nolens en Ruijs (RKSP) aan Wilhelmina om aan vrijzinnig-democraat Marchant de formatieopdracht te geven kwam eerder voort uit gramschap dan uit politiek inzicht. Zij verweten hem zijn opportunistische opstelling tijdens de nacht van Kersten. Marchant stemde voor het amendement en kwam er rond voor uit dat hij eigenlijk niets tegen het gezantschap had. Zijn enige doel was om het in zijn ogen schadelijke kabinet-Colijn ten val te brengen.

Marchant moest onderzoeken of er draagvlak was voor een coalitie bestaande uit de RKSP, VDB en SDAP, een rooms-rode variant. Nolens wist als geen ander dat deze combinatie geen enkele kans van slagen had, al was het maar omdat hij die zelf niet wilde. Toch lieten hij en Colijn Marchant aan de slag gaan. Zij wilden hem, in de woorden van Puchinger, zijn 'onmacht doen blijken'.[2] Zonder veel gêne bood Marchant Nolens niet alleen een herstel van het gezantschap aan, maar ook de opheffing van de beperking op het uitzenden van missionarissen naar Indië. Binnen de katholieke gelederen in de Tweede Kamer viel het woord 'omkoping'.[3] In de afwijzingsbrief aan Marchant verzochten Aalberse en Nolens deze brief meteen door te sturen naar het Correspondentiebureau, het toenmalige ANP, zodat er voor iedereen snel duidelijkheid was.[4] De volgende stap was veel moeilijker: was het nog mogelijk om de rechtse coalitie te herstellen, als het even kon onder leiding van Colijn? Dit kwam neer op een verzoeningspoging en dit was waar in eerste instantie de voorkeur van De Geer en vele anderen naar uitging. De Geer betreurde het sowieso dat Colijn niet was ingegaan op zijn suggestie om de breuk te herstellen nog voor Colijn naar de koningin ging om het ontslag van het kabinet aan te bieden.

De man die volgens de meeste partijen in aanmerking kwam om een rechts parlementair kabinet in elkaar te zetten was De Visser, de CHU-fractieleider. Daar waren verschillende redenen voor. De CHU was een van de brokkenmakers en het gebruik, hoewel daaraan ook wordt getwijfeld, wil dat die de rommel moeten opruimen. Daarnaast wilde De Visser én streven naar het herstel van het kabinet-Colijn én tilde hijzelf aan het gezantschap in Rome niet zwaar. Hij werd in staat geacht een compromis tot stand te brengen dat zijn anti-papistische partijgenoten zoals Snoek Henkemans, Krijger en Tilanus kon overtuigen. Al voor De Visser officieel formateur werd, had hij gesproken met Colijn over mogelijke compromissen, 'waarbij de christelijk-historischen wel naar Canossa zouden gaan, maar niet op blote voeten behoefden te staan'.[5] De Visser koos voor de optie om de Nederlandse ambassadeur van ofwel Wenen ofwel Bern twee of drie keer per jaar contact te laten zoeken met het Vaticaan.

Om de geesten hiervoor rijp te maken nodigde hij de CHU-fractie plus De Geer en Slotemaker, van wie de verwachting was dat hij Schokking als minister zou opvolgen, bij hem thuis uit in de J.P. Coenstraat in Den Haag.[6] De gezant, de katholiek Van Nispen tot Sevenaer, zou dan teruggeroepen worden naar Nederland. Dat was voor de katholieken een zwaar offer. Er zou diplomatiek contact blijven met Rome, maar daar stond tegenover dat er weer een rechts parlementair kabinet zou gaan optreden. De Geer pleitte ervoor om het voorstel van De Visser te steunen, omdat het offer van de katholieken bij dit compromis groter was dan dat van de CHU. Als er een motie van afkeuring zou komen over het herstelde contact dan moest de CHU-fractie volgens De Geer tegenstemmen. Secretaris Tilanus noteerde van De Geer: "Hij wil iedere Colijn-hetze uitschakelen." In analyses in kranten stond regelmatig dat behalve anti-papisme ook anti-Colijn-gevoe-

lens een rol speelden bij het besluit van CHU-Kamerleden om voor het amendement-Kersten te stemmen. De Colijn-onvriendelijke houding kon de terugkeer van het kabinet-Colijn, wat op dat moment De Geers voorkeur had, in de weg staan. De Geer bood 'met vreugde' zijn ministersportefeuille aan als dat nodig zou zijn om de poging van De Visser te doen slagen. De Geer kon de fractie niet overtuigen. Acht van de elf Kamerleden stemden tegen het voorstel van De Visser. Het was geen reden voor De Geer om De Visser te laten vallen. In de weken die hierop zouden volgen vormde De Geer volgens Puchinger de 'motor en stille kracht' achter de formateur.[7]

Koningin Wilhelmina nam geen genoegen met de mislukte missie van De Visser. Zij bleef hem zien als de aangewezen figuur om een einde aan de crisis te maken die met de week dieper leek te worden. Hij kreeg de opdracht om 'een kabinet' te formeren, in wat voor vorm dan ook. De eerste bij wie hij te rade ging was De Geer.[8] De Visser wilde het hele kabinet behouden en daarom moesten eerst de katholieke ministers op hun ontslag terugkomen. Als De Geer daarvoor nu eens wat voorwerk ging verrichten door hen te benaderen. Koolen en Bongaerts kende hij al vele jaren uit de Tweede Kamer. De Geer ging daarmee akkoord. Nolens was hoogst verbaasd over dit voornemen en hij stak daar een stokje voor. Het was nota bene de CHU-fractie die het plan Bern-Wenen had afgewezen. De Geer moest maar met zijn eigen fractie gaan praten. Ook Colijn was geïrriteerd, omdat De Visser eigen wegen ging bewandelen zonder met hem te overleggen. De formateur ving bij iedereen bot. Bij zijn eigen CHU-fractie leek hij wel enigszins op te schieten. De Geer wees erop dat de Unie in een moeilijke positie zat.[9] Meegaan met 'Bern' kostte stemmers, maar dat gold volgens hem ook voor het afwijzen van een rechtse coalitie.

De Visser concludeerde dat de 'waarschijnlijkheid' groot was dat de fractie tegen een motie van wantrouwen zou stemmen, maar waarbij Tilanus, Krijger en Lovink lieten aantekenen dat zij zich 'vrij' wensten te houden. In de weken daarop zette De Visser alles op alles om op dat pad verder te gaan, maar het lukte niet om een eenduidig 'ja' voor het compromis te krijgen. En de andere fracties? Die vertrouwden het niet, vooral vanwege eerdere ervaringen met de CHU. Colijn was bang dat die partij na de lijmpoging doodleuk haar eigen weg zou gaan. Medio januari liep de tweede poging van De Visser spaak omdat Colijn en Nolens de CHU te terughoudend vonden.

Na twee mislukte pogingen wilde De Visser nog niet van opgeven weten.[10] In zijn eerdere opdracht zag hij nog ruimte voor een 'strikt extraparlementair' kabinet. Het werd een alles-of-niets-poging. De publicatie van de derde poging wekte bij verschillende betrokkenen bezorgdheid. Mocht deze poging slagen dan zou één ding vaststaan: Colijn verdween bij deze extraparlementaire optie van het toneel. Niet alleen bij de ARP maakten mensen zich zorgen over deze ontwikkeling, maar ook bij de katholieken.[11]

Vanaf de derde poging van De Visser ontstond bij de CHU en de RKSP als het ware een scheiding tussen Colijn-aanhangers en mensen die dat juist niet waren. Bij de CHU hoorden de mannen uit de rechtervleugel onder leiding van De Vos van Steenwijk, zoals B.C. de Savornin Lohman en F.C. Gerretson bij de eerstgenoemde groep. Bij de katholieken waren dat Nolens, Koolen en Van Wijnbergen. Deze politici namen zich voor om alle verdere pogingen van De Visser te laten mislukken; net zo lang totdat de koningin niets anders doen kon dan het ontslag van het kabinet-Colijn ongedaan te maken. Zij hoopten dat het net zo zou gaan als met het kabinet-Ruijs in 1923 na de vlootwetcrisis.

Puchinger constateert dat Colijn en Nolens met argusogen en zo lijdelijk mogelijk iedere formatiepoging zouden bekijken.[12]

De Visser maakte in deze periode een getergde indruk. Tegen Ruijs zei hij bij een ontmoeting op straat: "Ik zal doorzetten, al duurt het nog drie weken."[13] Door de druk van de crisis werd hij een speelbal van anderen. De Visser benaderde Heemskerk, oud-premier en reeds 73 jaar, om de leiding van een zelfstandig rechts kabinet op zich te nemen. Heemskerk benaderde met dit voorstel Colijn en Nolens en begreep dat dit niet de oplossing was die de heren voorstonden.[14] Terwijl De Visser nog geen antwoord had gekregen van Heemskerk, benaderde hij De Geer al weer voor het premierschap.[15] Die zegde toe een portefeuille, mits niet Financiën, voor zijn rekening te willen nemen. Daarop ging De Visser op zoek naar andere ministers, zonder te zeggen dat hij De Geer als leider van een kabinet had gevraagd. Hij vroeg de katholiek Bongaerts, maar die kreeg van Koolen te horen dat hij moest weigeren. Koolen was het eens met Nolens en zag de derde poging van De Visser als 'manoeuvres om Colijn te elimineren'. Toen De Visser Wilhelmina vertelde van de 'sabotage' van Koolen werd zij boos: op die manier zou er nooit een kabinet kunnen komen.[16]

De Geer vond niet alleen dat er een einde moest komen aan die aller-ongelukkigste crisis, maar was tevens tot de conclusie gekomen dat een terugkeer van het kabinet-Colijn in deze fase van de crisis zeer ongewenst was. Het zou al te zeer de onmacht van de politiek bewijzen. Hij vond hierin een uitgesproken medestander in Ruijs en topambtenaar Kan en uiteindelijk ook in koningin Wilhelmina. Het is niet duidelijk wanneer De Geer bemerkte dat Colijn en Nolens alles in het werk stelden om elk ander kabinet dan dat van Colijn in de wielen te rijden. Deze negatieve houding, strijdig met het algemeen belang, beviel De Geer allerminst.

Ook Ruijs keerde zich tegen de terugkomst van het kabinet-Colijn. Hij had in de afgelopen maanden gemerkt dat Colijn als minister-president veel weerstanden opriep en dat voortzetting van zijn kabinet allesbehalve een garantie op stabiliteit betekende. In een brief aan gezant Van Nispen van Sevenaer in Rome schreef hij: "Over C.'s bekwaamheid, doorzettingsvermogen, hupschheid, vaderlandsliefde – niets dan lof. Maar de adoratie van partijgenoten en sommige niet-partijgenoten prikkelt de tegenpartij – maakt den betrokkene zelf soms minder zichzelf beheersend."[17] De terugkomst van Colijn zag hij als een noodoplossing, maar gewenst achtte hij het niet en dat gevoel zou in de loop van de crisis alleen maar sterker worden. Ongetwijfeld speelden bij Ruijs nog andere motieven mee. Dat de katholieke leider Nolens vanaf de verkiezingen in de zomer van 1925 zo nauw samenwerkte met Colijn en Ruijs als kandidaat-premier had laten vallen, zal hem wrokkig hebben gemaakt. Nolens liet doorschemeren dat hij zijn vertrouwen in Ruijs had verloren. De ooit zo warme contacten tussen Ruijs en Nolens waren in een half jaar tijd danig bekoeld.[18]

De Visser verloor langzaam de controle over de formatie. Een CHU-bijeenkomst, waar De Visser niet bij kon zijn maar die toch doorging, had als uitkomst dat de formateur het compromis van 'Bern' helemaal los moest laten.[19] De moed moet De Visser in de schoenen zijn gezakt. Terwijl hij nog druk bezig was, zocht de koningin al naar een andere formateur. Want zij was, net als Ruijs en De Geer, vast van plan om Colijn niet meer terug te laten komen. Al of niet door Ruijs daarop attent gemaakt, zag zij dat Nolens en Colijn

loyaal naar elkaar toe waren en alle andere pogingen blokkeerden. Wilhelmina wilde de vrijzinnig-democraat Limburg de werkzaamheden van de aan het einde van zijn Latijn zijnde De Visser laten overnemen. De klap van de mislukking zou de dominee niet meer te boven komen. Hij ging de rest van de crisis uitgeput op vakantie. Daarna maakte hij weer zijn opwachting in de Tweede Kamer.

Formatie-Limburg

Het nieuws dat de formatie door Limburg van De Visser was overgenomen viel niet goed in het kamp van de Colijn-aanhangers. Limburg was niet alleen een jurist van allure, hij was ook als mens zeer gezien. Katholiek Van Wijnbergen zei na die bekendwording dat Limburg tot de meest sympathieke en bekwame mensen behoorde die hij kende.[20] Het kamp Colijn achtte hem in staat een extraparlementair kabinet in elkaar te timmeren. De aanwijzing van Limburg kreeg van De Geer warme instemming. Zij kenden elkaar goed. In de eerste plaats zaten zij samen twaalf jaar in Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland (1908-1920) en daar vormden zij een goed samenwerkend koppel.[21] Daarnaast zaten zij elf jaar tegelijkertijd in de Tweede Kamer (1907-1918).

Toch zou niet De Geer bij deze formatiepoging de mentor van Limburg worden. Op aandrang van de koningin werd Ruijs de stille stimulator en adviseur van Limburg. Toen Limburg De Geer benaderde voor de post Binnenlandse Zaken zegde hij onmiddellijk zijn volledige medewerking toe. Voor Financiën had hij socialist Wibaut op het oog, op dat moment een succesvolle wethouder in Amsterdam. Uit de katholieke hoek dacht Ruijs aan Van Schaik en Waszink.

Zoals te verwachten raadde Nolens Van Schaik af om toe te treden. Hij had immers als stelregel dat geen (oud-)Kamerlid of (oud-)minister lid moest worden van een extraparlementair kabinet. Dat wekte de indruk dat de partij gebonden was aan het kabinet. De weigering van Van Schaik was een probleem voor Limburg, omdat De Geer en Slotemaker de Bruïne eisten dat ten minste één katholiek en één antirevolutionair met parlementaire ervaring in het kabinet zouden komen. Het kabinet zou volgens hen daarmee meer gezag krijgen, maar ook stonden zij zelf minder aan kritiek bloot door als uitgesproken CHU'ers in het kabinet plaats te nemen. Uiteindelijk kwam het thuis bij Nolens tot een gesprek tussen hem, Ruijs en Van Schaik.[22] Daar werd het glashelder hoe de vroegere politieke vrienden Nolens en Ruijs sinds de crisis tegenover elkaar waren komen te staan. Nolens vond dat na de poging van Limburg het kabinet van Colijn moest terugkomen. Daarop zei Ruijs ronduit dat het zo niet zou gaan en dat er na Limburg nog een andere poging zou komen. Van Schaik zat tussen twee vuren. Om er zeker van te zijn dat Nolens hem trouw zou blijven, had Colijn hem beloofd dat een heraangetreden kabinet-Colijn het integrale gezantschap zou voorstellen en dat hij als premier dit hoogstpersoonlijk in de Tweede Kamer zou verdedigen als Van Karnebeek daar tegenop zou zien.[23] Deze troef speelde Nolens in de richting van Van Schaik uit.

Gedurende de formatie was De Geer gaan twijfelen aan de operatie, want hij zag het liefst een parlementair rechts kabinet tot stand komen. Aanvankelijk zegde hij de VDB'er zijn steun toe, maar die draaide hij terug toen het erop ging lijken dat hij als enige oud-

minister in het kabinet terecht zou komen. Toevallig of niet, De Geer en Slotemaker bezochten beiden, op verschillende momenten, De Vos van Steenwijk voor advies. De Geer wekte bij De Vos de indruk dat hij dacht dat ARP-voormannen hoopten dat de poging van Limburg zou slagen.[24] De Vos heeft hem toen uitgelegd dat de ARP helemaal niet op een kabinet-Limburg zat te wachten. De partij legde hem weliswaar niets in de weg, maar met als enige reden dat zij naderhand niet het verwijt zou krijgen dat zij de formatie had gesaboteerd. De ARP wilde eigenlijk alleen een rechts kabinet onder Colijn, maar dat kon pas als de formatiepoging van Limburg zijn normale verloop had gekregen.

Een paar dagen later meldden De Geer en Slotemaker, wederom los van elkaar, zich bij Colijn met de vraag of hij het kabinet 'vrijwillig', dus zonder dat de koningin hierom vroeg, wilde laten aanblijven.[25] In dat geval zouden zij beiden namelijk voor het verzoek van Limburg bedanken. Dit was uiteraard een moeilijke vraag voor Colijn, bijna een strikvraag. Met een eerlijk antwoord, dat hij vast van plan was om zijn eigen kabinet voort te zetten, zou Colijn later het verwijt kunnen krijgen dat hij de formatie van Limburg had dwars gezeten. Dat deed Colijn dus niet. Hij gaf een omzichtig antwoord met als conclusie dat hij die verzekering niet kon geven. Na afloop van de gesprekken kreeg Colijn de indruk dat De Geer en Slotemaker zich door dit antwoord vrij voelden om het aanbod van Limburg aan te nemen.

Waarom bezocht De Geer zijn politieke concurrenten De Vos van Steenwijk en Colijn thuis op, met die tamelijk naïeve houding? Het is moeilijk voor te stellen dat de zo ervaren De Geer dit formatiespel van de ARP niet zelf doorzag en de hulp nodig had van De Vos en Colijn om de gang van zaken te duiden. Het lijkt erop dat De Geer zich bewust van den domme heeft gehouden. Zo schoof hij een deel van de verantwoordelijkheid om het aanbod van Limburg aan te nemen, op het bordje van Colijn. Hapte Colijn door te bevestigen dat hij met zijn kabinet door wilde, dan kon De Geer hem de schuld geven van het mislukken van Limburg. Zo niet, dan had De Geer wat meer de handen vrij om actief te opereren. Zowel Colijn als De Vos van Steenwijk moet achteraf het gevoel hebben gehad dat zij hier door De Geer en Slotemaker bij de neus waren genomen.

Na het gesprek met Colijn draaide De Geer – en later ook Slotemaker – weer bij. Op 23 februari kreeg Limburg van De Geer het bevrijdende telefoontje dat hij toch zijn aanbod in overweging wilde nemen. Nu het wederoptreden van Colijn wellicht toch onmogelijk was – hij had het uit zijn eigen mond gehoord – wilde De Geer opnieuw overleggen met Ruijs, die zo'n beetje schaduwformateur was geworden. De Geer liet min of meer weten weer in beeld te zijn voor een functie: hij wilde het laten afhangen van de andere kandidaten. Twee dagen later meldde Van Schaik dat hij wilde toetreden tot het kabinet-Limburg. Hij was een katholiek met een goede reputatie en hij vond net als Ruijs dat terugkeer van het kabinet-Colijn een slechte zaak zou zijn voor de Nederlandse politiek. Hij twijfelde zo lang omdat hij door Nolens onder druk was gezet, maar ging overstag na aandringen van Aalberse en Van Vuuren. De komst van Van Schaik trok vervolgens De Geer en Slotemaker over de streep.

De dag voor een gezamenlijke bijeenkomst van kandidaat-ministers sprak Limburg met de twee CHU'ers over zijn voorstel voor een integraal gezantschap in Rome.[26] De Geer en Slotemaker konden zich persoonlijk daarin vinden, maar vonden het voor hun eigen partij hoogst onaangenaam. Vanuit de partij hadden zij adviezen gekregen om het

op die voorwaarden niet te accepteren. Maar zij vonden dat ze toch het gesprek met de andere kandidaten moesten aangaan om het land te redden uit de onverkwikkelijke politieke crisis. Zij moesten wijzer zijn dan de Tweede-Kamerfractie.

Op vrijdag 26 februari kwamen in het geheim alle kandidaten bijeen in het huis van Limburg, Villa Candida aan de Scheveningse Weg. Zoals verwacht liep alles soepel totdat het gezantschap aan de orde werd gesteld. De Geer en Slotemaker zeiden dat zij zich niet konden verenigen met wat daarover in de regeringsverklaring zou komen: dat het gehele kabinet, inclusief de CHU-ministers, het gezantschap zou steunen.[27] Zij wilden het zo formuleren dat dit niet door het hele kabinet, maar alleen door de minister van buitenlandse zaken zou worden voorgesteld. Hiertegen protesteerde Van Karnebeek, sinds 1918 minister van buitenlandse zaken. Het voorstel van het gezantschap moest van het gehele kabinet komen. Van Schaik en Waszink, de andere katholieke kandidaat, stelden zich achter Van Karnebeek op. Wat De Geer wilde, dat het gezantschap de verantwoordelijkheid was van één minister, was voor Van Schaik en Waszink op hun beurt niet te verkopen aan de wantrouwige achterban. Limburg moest hen gelijk geven.

De Geer stelde dat het gezantschap in feite te weinig van belang was om er kabinetspolitiek van te maken. Hij wilde met Slotemaker dat het kabinet zich 'neutraal' zou opstellen om alle kritiek die zij uit hun CHU-achterban zouden krijgen, te kunnen pareren. Van Schaik en Waszink verwachtten dat het voorstel van de twee CHU-kandidaten in de Tweede Kamer geen schijn van kans had. Ontgoocheld verlieten de ministers de villa van Limburg. De poging faalde op het allerlaatste moment.

Een paar dagen later legde Slotemaker aan Ruijs uit wat de eis van de katholieke kandidaten was en waar het volgens hem fout ging: "Het kabinet (zal) zich vóór het gezantschap verklaren en het zal ten dezen homogeen zijn; de c.h. leden van het kabinet zullen (...) zich in principe vóór verklaren om de zaak te beëindigen. – Welnu dat *kon* ik niet aanvaarden, is 't wel?"[28] Deze brief maakt in elk geval duidelijk dat het geen soloactie betrof van De Geer. Slotemaker is niet het type dat zich voor het karretje van De Geer zou laten spannen. Dit maakt de theorie dat De Geer in zijn eentje de poging van Limburg heeft laten falen om zo stiekem zelf als formateur aan de slag te kunnen, aanzienlijk minder geloofwaardig. Over wat er precies voorafgaand aan het overleg is gebeurd, bestaat onduidelijkheid. Hadden de twee bewindslieden uit de CHU-fractie te horen gekregen dat een kabinet-Limburg met zulke afspraken over het gezantschap beslist niet kon rekenen op steun uit die hoek?

Na de mislukking zei Nolens dat hij die afloop van tevoren had zien aankomen.[29] Hij vond het een gevolg van Limburgs 'grove behandeling' van de delicate gezantschapsaffaire. Nolens vond het onbegrijpelijk dat Limburg de kwestie, waar alles eigenlijk om draaide, pas op het allerlaatste moment, toen alle kandidaat-ministers bij elkaar zaten, aan de orde stelde.

Het voorstel dat De Geer die avond bij Limburg thuis deed – alleen de minister van buitenlandse zaken is verantwoordelijk voor het gezantschap en het kabinet trekt uit een afstemmen door de Kamer geen consequenties – werd later uitgangspunt van zijn eigen kabinet. Dit keer accepteerden de katholiek Waszink en zijn adviseur Ruijs dit voorstel wel. Zij beseften dat ook bij een volgende gelegenheid – bijvoorbeeld het zakenkabinet van Kan waarmee de koningin voortdurend dreigde – er niet meer in zou zitten dan dat.[30]

Formatie-De Geer[31]

Colijn haalde opgelucht adem toen hij hoorde dat de poging van Limburg op het allerlaatste moment was stukgelopen. Hij meende dat de crisis hiermee op een keerpunt was gekomen. Voor hem restte er nog maar één vraag: wie de eerste stap moest doen voor de terugkomst van zijn kabinet. Moest hij naar de koningin om zijn diensten aan te bieden of kwam de koningin naar hem toe met het verzoek zijn ontslag in te trekken?

De mensen uit het kamp-Colijn waren over het mislukken van Limburg uitgesproken euforisch, zij beleefden hun 'gaudium'.[32] De Vos van Steenwijk stuurde naar de katholiek Van Wijnbergen een gelukstelegram: 'P.F. Vos Steenwijk' (proficiat)[33] Koolen schreef uitgelaten aan zijn partijgenoot Van Nispen in Rome: "Is dat niet om er een komedie over te schrijven?"[34] Iedereen aan de zijde van Colijn meende dat na vier maanden formeren de onmacht van de Tweede Kamer om een alternatief voor het kabinet-Colijn in elkaar te zetten, afdoende bewezen was. Zij wachtten in alle kalmte af wanneer de koningin voor

Donderdag 18 Maart 1926 — 15e Jaargang No. 6

DE ROSKAM

POLITIEK-SATYRIEK EN HUMORISTISCH TIJDSCHRIFT

VERSCHIJNT OM DE VEERTIEN DAGEN. Nadruk verboden. Abonnementsprijs: f 2.30 per jaar; f 1.20 per half jaar; f 0.65 per kwartaal; losse nummers f 0.10. Redactie- en Administratie-adres: EMMAPLEIN 2, 's-HERTOGENBOSCH. TELEFOON No. 70.

HET POLITIEKE KAARTSPEL of HET GEZANTSCHAP ALS KIJKKAART!

BETER ÉÉN VOGEL IN DE HAND DAN TIEN IN DE LUCHT.

KRAKENDE WAGENS LOOPEN MET LANGST.

ZIND GOED AL GOED

WIE HET LAATST LACHT, LACHT HET BEST.

GERARD GERRITS

Marchant: Pandoer! De Visser: Misère ouvert!!! Limburg: Privé!!! De Geer: Privé met 100!!!!

De Geer kwam volgens tekenaar Gerard Gerrits als winnaar uit het formatiespel te voorschijn. 'Het politieke kaartspel of Het gezantschap als kijkkaart!' In *De Roskam* 18 maart 1926. Met vlnr: Marchant, De Visser, Limburg en De Geer.

Colijn het licht op groen zou zetten. Toch dacht Wilhelmina daar anders over. Dat vond ook de groep met Ruijs, De Geer en Kan die het voordeel hadden regelmatig contact te hebben met de koningin, terwijl Colijn en de zijnen volkomen van informatie verstoken bleven. Er waren dus twee groepen geconcentreerd op de afloop die sterk geïsoleerd van elkaar waren. Puchinger schrijft: "Het kan de historicus slechts verbazen en tot lering strekken dat twee groepen politici, (...) enkele dagen zo weinig contact met elkaar onderhouden hebben, dat, toen eenmaal aan allen duidelijk werd welke kant het definitief opging, de slag al gevallen was."[35]

Wilhelmina wilde nog serieus kijken naar de mogelijkheid, waar Ruijs sterk op aandrong, om Kan een zakenkabinet met vooral ambtenaren te laten formeren. Maar Kan, liberaal gezind en hoogste ambtenaar op Binnenlandse Zaken, zag daar persoonlijk enorm tegenop. Hij betoogde dat zo'n kabinet in de Nederlandse politiek een onbekende figuur was. Ook zag hij niet direct welke personen in dat kabinet plaats moesten nemen. De koningin wilde nog twee ervaren staatslieden horen: Idenburg en Cort van der Linden. Idenburg deed een reeks suggesties voor nieuwe formateurs: een katholiek, Van Karnebeek, maar ook De Geer of anders oud-premier Cort van der Linden. Maar Cort bleek hiertoe niet bereid. De Geer, daar had hij, net als Idenburg overigens, weinig vertrouwen in. Wel geschikt achtte hij J.A.N. Patijn, liberaal en burgemeester van Den Haag. Wilhelmina voelde wel voor dit voorstel. Patijn schrok hevig toen de directeur van het kabinet van de koningin, Tets, hem bij de koningin uitnodigde. Hij achtte zichzelf te onervaren om een extraparlementair kabinet te leiden. Patijn vond zijn oudere broer, oud-Kamerlid R.J.H. Patijn, geschikter. Deze Patijn weigerde echter ook en zo kwam deze poging al na een halve dag tot een einde.

De tijd begon te dringen. Bijna vier maanden zat Nederland nu zonder regering. Alle onderhandelingen in de formatie geschiedden achter gesloten deuren. Alleen de eerste formateur, vrijzinnig-democraat Marchant, maakte zijn correspondentie onmiddellijk openbaar. In krantencommentaren ontstond gemor over zoveel geheimzinnig gedoe en schijnbare inactiviteit. Daar bovenop kwam de druk van de SDAP die medio februari de Kamervoorzitter verzocht om op 2 maart de Tweede Kamer bijeen te laten komen voor een debat over het voorstel om de Kamer te laten ontbinden. Dit voorstel had weinig kans van slagen, maar het was een uiting van de groeiende onvrede over de politieke onmacht in die maanden.

Wilhelmina had na de weigering van de gebroeders Patijn op 1 maart geen tijd meer te verliezen. Zij wilde De Geer aan het werk zetten, hij had nog geen kans gehad. Die middag stuurde zij haar topambtenaar Tets naar Ruijs om te vragen of hij het goed vond dat De Geer formateur werd. Zij besefte dat de poging van De Geer alleen kans had met zijn steun. Tets vertelde aan Ruijs dat De Geer nog niet persoonlijk was benaderd, maar hij verwachtte dat hij daartoe wel bereid zou zijn. Langs zijn neus weg meldde Tets dat De Geer tijdens de formatie van De Visser al eens had gesuggereerd om gelijktijdig zelf de opdracht voor een geheime formatie te ontvangen. Ruijs was door deze mededeling verbijsterd. In zijn aantekeningen plaatste hij er vijf uitroeptekens achter.

Hier moet Tets echter een misverstand hebben gewekt. Uit de aantekeningen van De Visser blijkt dat hij tijdens zijn derde poging op 17 januari De Geer had gevraagd of hij een premierschap wilde overwegen en niet andersom.[36] Ondanks zijn verbazing over de

opmerking van Tets over De Geer, was Ruijs het eens met het besluit van de koningin om de demissionaire CHU-minister aan het werk te zetten. Ruijs wist dat zij beiden aan dezelfde kant stonden in het streven om het kabinet-Colijn niet terug te laten keren en gaf zijn goedkeuring. Aan het eind van die middag bespraken Ruijs en De Geer hoe zij dit moesten aanpakken. De Geer wist dat Ruijs zijn enige bondgenoot was en vroeg hem, en dus niet Nolens, om zijn partijgenoot Waszink te benaderen voor een portefeuille. Het liefst had De Geer ook Ruijs in het kabinet. Sterker nog, hij vroeg hem of hij niet de leiding van het kabinet op zich wilde nemen. Maar dat wilde hij niet, Ruijs wilde wel helpen om de terugkeer van Colijn en Nolens te voorkomen.

De Geer stelde voor om de instandhouding van het gezantschap in de regeringsverklaring op te nemen, maar vervolgens iedereen vrij te laten in zijn stemming. Er zou geen enkele dwang komen door het stellen van de portefeuillekwestie, laat staan een kabinetskwestie. Ongeacht de uitkomst zou het kabinet gewoon blijven zitten. Zoals gezegd was dit voor katholiek Ruijs een moeilijk punt, maar hij achtte dit op dat moment het maximaal haalbare. De Geer kwam bij Ruijs beslagen ten ijs en had gedetailleerde plannen. Hij had verschillende mensen op het oog om in zijn kabinet op te nemen. Net als de vorige formateurs vond De Geer dat Van Karnebeek op Buitenlandse Zaken moest blijven. Partijgenoot Slotemaker wilde hij vragen voor Arbeid. Voor de portefeuille van Justitie kwam De Geer met een verrassende naam: de antirevolutionair Jan Donner, een jonge ambtenaar van Justitie.[37]

Na dit gesprek kreeg De Geer van Wilhelmina het groene licht en nog wel op zijn voorwaarden. Zij wilde dat De Geer 'snel en doortastend' zou optreden. Nooit is bekend geworden wat zij toen precies hebben afgesproken en op wiens initiatief. Tijdens de regeringsverklaring zou De Geer zeggen dat de koningin hem opdracht gaf om in het geheim te opereren. Later verlengde Wilhelmina dat mandaat nog twee keer met een dag. Waarschijnlijk kon De Geer Wilhelmina ervan overtuigen dat geheimhouding de enige manier was om de formatie te laten slagen. Hiermee werd voorkomen dat kandidaten van ARP en RKSP onder druk van de partijtop zouden weigeren. Hij nam zich voor om de geheimhouding consequent door te voeren. Aan niemand vertelde hij over zijn opdracht, niet aan de fractie en niet aan zijn collega's in het kabinet. Alleen de mensen die hij voor een post aanzocht kregen het geheim te horen. Dit ging uitdrukkelijk in tegen de gewoonte om de zittende premier op de hoogte te stellen van de nieuwe poging. Kennelijk vond De Geer dat het doel de middelen heiligde.

Terwijl De Geer aan de slag was voor een nieuw kabinet, dejeuneerde De Vos van Steenwijk met Colijn in 'high spirits'. De niets vermoedende heren waren zeker van de overwinning.[38] Op het moment dat De Geer sprak met Donner had Colijn een ontmoeting met Ruijs. De katholiek ontdekte daarbij dat Colijn nog steeds niet wist dat Patijn zich al lang had teruggetrokken als kandidaat-formateur en dat De Geer volop bezig was. Ruijs hield zijn mond.[39] De crisis verkeerde nu in een vreemde schemertoestand. Bijna niemand kende alle feiten.

Cruciaal in deze formatie achtte De Geer de komst van Donner in het kabinet. Hij vond Donner een scherp jurist. De Geer kon goed met hem opschieten en hij wist dat deze ambtenaar het departement justitie goed kende. Bovendien was deze jongeman een overtuigd antirevolutionair zonder dat hij al een geprononceerde politieke carrière

achter de rug had; precies het type bewindsman dat hij nodig had voor dit extraparlementaire kabinet. De Geer was ervan overtuigd dat het kabinet alleen kon overleven met ministers met én katholieke én antirevolutionaire achtergrond.

De Geer leerde Donner kennen tijdens de voorbereiding van de bioscoopwet. Donner was toen raadadviseur van de toenmalige minister van justitie Schokking. De Geer raakte van Donner onder de indruk nadat hij door diens opmerkingen meer begreep van de structuur van de wet dan na de uitleg van zijn eigen ambtenaren op Binnenlandse Zaken.[40] Tegen Colijn zei De Geer daarover: "Als je ooit nog eens een minister van justitie nodig hebt, denk dan aan Donner."

Direct na zijn gesprek met de koningin zocht hij die avond Donner thuis op. Hij vertelde hem hoe de zaak lag en dat hij zijn partijgenoot Van der Vegte voor Waterstaat had gevraagd. Maar Donner hield de boot af. Hij wilde er nog een nachtje over slapen. De volgende ochtend, 2 maart, liet niet alleen Donner, maar ook Van der Vegte hem weten dat hij niet accepteerde. Later vertelde Donner in een interview met Puchinger dat hij zich wel erg jong vond, 35 jaar, om minister te worden.[41] Daar kwam bij dat hij boven secretaris-generaal Jan van Blom, een man van gevorderde leeftijd die hij respecteerde, zou komen te staan. Van veel meer gewicht bij zijn weigering was zijn positie als ARP'er. Donner wist hoezeer Colijn hoopte op een mislukking van de formatiepogingen, zodat hij met zijn kabinet kon terugkeren. Door te accepteren zou hij diens wens frustreren. Behalve dat Colijn veel invloed had, was Donner in het jaar daarvoor ook op deze man gesteld geraakt. Voor de wijziging van de pensioenwet was Donner enige tijd door Justitie aan Financiën uitgeleend. "Daaruit was een persoonlijke verhouding tot Colijn gegroeid, die Donner niet gaarne wilde verstoren."[42]

Die dag sprak Donner met zijn hoogste ambtelijke baas Van Blom, die kennelijk door iemand was ingeseind dat Donner was gevraagd om minister te worden.[43] Van Blom reageerde teleurgesteld op Donners weigering. Hij had het een grote eer gevonden voor het departement wanneer een van de ambtenaren aan het hoofd daarvan zou komen te staan. Op dat moment was de formatie een goed bewaard geheim: maar twee mensen wisten dat Donner was benaderd. Van Blom, zoon van het liberale oud-Tweede-Kamerlid Ph. van Blom, moet dat te horen hebben gekregen van ofwel Ruijs ofwel De Geer. Die informatie is wellicht gepaard gegaan met het verzoek om eens een goed woordje te doen.[44] Het effect van de opmerkelijke interventie van Van Blom was in elk geval dat Donner anders tegen de zaak aankeek. Volgens de biograaf van Donner, Job de Ruiter, had hij bovendien in de loop van de dag langzamerhand zin gekregen in het ministerschap.[45]

Op de ochtend van de tweede maart stond een reguliere vergadering van het demissionaire kabinet op de agenda. Dat kwam De Geer slecht uit, maar hij wilde ook geen argwaan wekken door niet te komen. In het bijzijn van alle collega's vroeg De Geer aan Colijn of hij nog van plan was om naar de koningin te gaan met de vraag om de ontslagaanvrage ongedaan te maken. Colijn antwoordde daar wat onduidelijk op. Maar De Geer kon uit zijn antwoord wel opmaken dat Colijn nog geen idee had wie er nu aan het formeren was. De vraag van De Geer gaf Colijn later het gevoel dat hij hem had zitten uithoren.

Toen De Geer die avond Donner voor de tweede keer verzocht minister te worden – hij had nu eenmaal zijn zinnen op hem gezet –, reageerde Donner positiever. Voordat hij ac-

cepteerde stelde hij echter als voorwaarde dat hij eerst hierover met Colijn wilde praten. Daar schrok De Geer van, want Colijn mocht van niets weten. Als compromis stelde De Geer voor dat hij met een andere ARP-topman ging praten: fractieleider Theo Heemskerk. Die reageerde verbaasd op het bericht van Donner. Dat De Geer dit deed zonder Colijn daarin te kennen vond hij een schande. Van die woede zou Heemskerk tijdens het debat over de regeringsverklaring blijk geven. Heemskerk meende dat Donner niet een ministerschap kon accepteren voordat hij daarover met Colijn had gesproken. Vlak voor zijn vertrek kreeg Donner van Heemskerk wezenlijke informatie over de houding van de ARP-fractie. Deze club was, na alles wat er was gebeurd, tot de conclusie gekomen dat het kabinet-Colijn in deze fase moeilijk viel te handhaven. Of Donner deze boodschap aan Colijn wilde meegeven. Het ligt voor de hand dat deze harde conclusie van de fractie voor Donner politiek gezien de weg vrij maakte om het aanbod van De Geer te accepteren. Van de ARP zou hij het verwijt niet meer krijgen dat hij het oude Colijn-kabinet had getorpedeerd.

Na dit gesprek ging Donner bij De Geer langs. Met grote tegenzin gaf De Geer toestemming aan Donner om met Colijn te praten. Of hij dan tevens namens hem Colijn kon vertellen dat de koningin hem in het geheim een formatieopdracht had gegeven. Donner kwam zo bij Colijn met drie zwaarwichtige mededelingen. Dat De Geer formateur was ervoer deze, zoals we later nog zullen zien, als verraad. Hoe hij reageerde op het standpunt van de AR-fractie is niet bekend. Op de derde mededeling, dat Donner overwoog om minister van justitie te worden, kon Colijn niet vrijelijk reageren. Aan Puchinger legde Donner later uit dat hij Colijn die middag niet zo maar zijn raad vroeg.[46] Hij vroeg Colijn of hij argumenten kon geven om de portefeuille niet te aanvaarden, gegeven de situatie dat de formatie van De Geer dreigde te mislukken als Donner zou weigeren. Met deze vraag zette hij Colijn danig klem. Colijn kon die argumenten niet geven zonder later de schuld te krijgen van het mislukken van de formatiepoging. Toen Donner uitlegde dat hij als antirevolutionair in een onaangename positie verkeerde, hief Colijn zijn handen op en zei: "Als ze dat ooit zullen zeggen, zal ik je daartegen beschermen."[47]

Intussen had De Geer gesproken met de koningin en uitgelegd dat zowel Donner als Van der Vegte hevig twijfelden. Daarop stelde Wilhelmina voor om de twee ARP'ers persoonlijk te ontvangen om ze van de noodzaak van accepteren te overtuigen. Zover lieten zij het niet komen toen De Geer hun van dat voornemen van de koningin vertelde. "Onder de indruk daarvan zwichtten zij."[48] De inbraak van De Geer bij Donner en Van der Vegte was geslaagd. Met het jawoord van deze twee ARP'ers was de formatie zo goed als rond. De katholiek Waszink zwichtte onder de druk van Ruijs. De oud-minister-president was zelfs naar Heerlen gereisd, waar Waszink burgemeester was, om hem in een persoonlijk gesprek over te halen voor de post Onderwijs.

Kan zei snel ja op het verzoek van De Geer om minister van binnenlandse zaken te worden. Hij was al lang blij dat hij op deze manier af was van het plan van de koningin om hem een ambtenarenkabinet te laten samenstellen. Daarnaast had Kan ook vertrouwen in De Geer als premier. De Geer was de maanden daarvoor zijn politieke baas geweest. Maar zij kenden elkaar al langer. Vlak nadat De Geer in 1921 minister van financiën werd had hij onder de kastanjeboom in de tuin van zijn Arnhemse villa met Kan 'belangwekkende gesprekken' gevoerd.[49] Dit soort opmerkingen over ontmoetingen met vrienden,

waren bepaald niet talrijk in zijn dagboek. Kan wees overigens op Binnenlandse Zaken geen opvolger aan voor zichzelf. Hij bleef als minister zijn werk als secretaris-generaal erbij doen. Hij was er van overtuigd dat zijn ministerschap van korte duur zou zijn en dat hij daarna in zijn oude functie zou terugkeren.

Van Karnebeek (Buitenlandse Zaken) en Slotemaker de Bruïne (Arbeid) hadden hun steun al toegezegd. Daarnaast werd de partijloze Koningsberger – oud-directeur van de Botanische tuin in Batavia – minister voor Koloniën. De partijloze liberaal Louis van Roijen – hoogleraar uit Delft en ooit leraar bij de KMA – kreeg de ministeries van oorlog en van marine. Deze vier hadden zich al bereid verklaard om mee te doen aan het kabinet-Limburg en hadden geen bezwaar om bij De Geer in een kabinet te dienen. Na vier maanden was er een nieuwe regering die van De Geer de naam 'intermezzokabinet' kreeg.

Terugblik formatie

Tot de groep teleurgestelden behoorde De Vos van Steenwijk. Hij erkende dat 'de vrienden van het kabinet-Colijn' het spel volkomen verloren hadden.[50] In de laatste fase van de formatie waren zij 'overspeeld' door het koppel De Geer en Ruijs. Zij hadden vooral gewonnen door 'guichelspel' (geheim spel). Wat De Vos van Steenwijk niet kon weten was dat De Geer en Ruijs het spel konden winnen door de steun van de koningin. De Visser zei eens tegen een journalist dat Wilhelmina hem had toevertrouwd dat zij alles zou doen om het aanblijven van Colijn te verhinderen.[51] Wilhelmina ontkende dit later ten stelligste. Uit de feiten van die formatie blijkt echter dat zij vanaf de derde formatiepoging van De Visser tot het uiterste ging om de terugkeer van Colijn te voorkomen. Dat bleek uit de opdracht aan de totaal onervaren J.A.N. Patijn, op een vage voordracht van Cort van der Linden, een kabinet te formeren. Een ander voorbeeld van zo'n bijna radeloze actie was de toestemming die zij aan De Geer gaf om in het geheim te gaan formeren.[52] Kennelijk besefte ook Wilhelmina dat Colijn en Nolens, zonder daarin al te uitgesproken te hoeven zijn, kandidaten ervan weerhielden om minister te worden.

Puchinger toont in zijn uitputtende beschrijvingen van formaties in het interbellum aan dat Nolens en Colijn na de crisis in 1925 besloten hadden om pogingen van anderen om een kabinet te formeren te frustreren.[53] Colijn opereerde aanvankelijk hier heel voorzichtig in. Maar toen hij hoorde dat De Geer op het punt stond om zijn missie succesvol af te sluiten gooide hij alle schroom van zich af. Daags na zijn bezoek aan Colijn kreeg Donner van hem een telefoontje met de boodschap om zijn beslissing nog een dag op te houden.[54] Dat was te laat. Donner liet hem weten dat de zaak reeds beklonken was. Eenzelfde poging ondernam Colijn bij Kan.[55] Hij liet de kandidaat-minister bij hem komen en vroeg hem dringend om zijn toegezegde medewerking aan De Geer in te trekken. Dat Kan zijn woord reeds had gegeven deed er niet toe. Colijn: "De Geer heeft mij gemeen behandeld." Kan zei dat zijn 'begrippen van fatsoen' hem beletten dit te doen. Volgens Kan reageerde Colijn daarop 'woedend'. Vervolgens belde Colijn ook Koolen op met de vraag of hij wilde proberen om zijn partijgenoot Waszink ertoe te brengen het ministerschap niet te aanvaarden. Net als Kan was Waszink daartoe niet bereid.

Dat Ruijs hand- en spandiensten aan De Geer had verleend, werd hem zeer kwalijk genomen door de katholieken uit het Colijn-kamp. In de katholieke *Residentiebode* verscheen een uitgebreid verslag van de moeite die Ruijs had gedaan om Waszink het kabinet in te praten. Van Wijnbergen, oud-studiegenoot van Ruijs, wilde weten of dat schandelijke verslag op waarheid berustte.[56] In de brief aan Ruijs stipte hij aan dat dit moeilijk te geloven was, omdat Ruijs zoveel te danken had gehad aan Colijn die als opvolger van De Geer zijn kabinet van een zekere ondergang had gered. Ook wilde Van Wijnbergen weten wat er waar was van het verhaal dat er twee stromingen waren: een pro-Colijn, gesteund door Nolens, en een anti-Colijn, gesteund door Ruijs en De Geer. Het antwoord van Ruijs is niet bekend, maar het is duidelijk dat hij de geruchten in zijn brief moest bevestigen. Met name de vier katholieke ministers uit het kabinet-Colijn – Koolen, Lambooy, Welter en Bongaerts – en Nolens waren verontwaardigd over de hulp van Ruijs.[57] Daarbij speelde mee dat Ruijs alles wist van de formatie en Nolens daarover totaal in het duister had gelaten. Het is dat Colijn na het bezoek van Donner ook Nolens inlichtte, anders had deze de geboorte van een nieuw kabinet uit de krant moeten vernemen.[58]

Handelde De Geer nu terecht door de opdracht van Wilhelmina te aanvaarden voor het formeren van een kabinet? Puchinger vindt van wel en daar is veel voor te zeggen.[59] Ten eerste zette De Geer zich aanvankelijk ten volle in voor een oplossing in de richting van een herstel van het gezantschap en het kabinet-Colijn. Pas toen de pogingen mislukten, concludeerde De Geer dat het kabinet-Colijn onherstelbaar beschadigd was en richtte hij zich op de formatie van een ander kabinet. Het land moest nu eenmaal een regering hebben. De aanwijzing van De Geer als formateur was niet alleen begrijpelijk, maar tevens rationeel en in het belang van het land. Dat de ARP het hiermee niet eens was, kwam eerder voort uit partijbelang.

Colijn beschouwde De Geer, die minister-president werd en hem niets vertelde over de formatie, als een verrader. Hij verdacht zijn opvolger er zelfs van dat hij dit resultaat van het begin af voor ogen had gehad en dat dit niet losstond van de geheime verlangens die leefden in de CHU-club. Sprak Colijn hier niet meer vanuit zijn wrok en teleurstelling, dan op basis van feiten? Puchinger toonde aan de hand van bronnen aan dat De Geer zich inspande voor de terugkeer van het kabinet-Colijn. Daarnaast bleek ten tijde van de formatie van De Geer dat een vernieuwde poging van Colijn gedoemd tot mislukken zou zijn geweest, omdat ook zijn eigen ARP-fractie inzag dat het daarvoor te laat was.

Blijft over de kwestie van de geheimhouding van de poging voor Colijn en andere leiders. Formeel gezien was daar niets op aan te merken. Het was hoogst ongebruikelijk maar er is geen wet die zich daartegen verzet. De Geer achtte tot op hoge leeftijd zijn handelswijze op dit punt 'onaantastbaar'. Het staat vast dat Colijn niet passief had toegekeken als hij wel van de formatie had geweten. Hij zou – net als Koolen en Nolens eerder hadden gedaan – negatief hebben ingegrepen. Nadat hij ervan wist, stelde hij alles in werking om alsnog de poging van De Geer te vloeren. Het is te billijken dat de koningin en De Geer na vier maanden ploeteren dit risico niet wilden lopen en naar een extreem middel grepen.

De Geer ontpopte zich in 1926 als een uitgekookte Realpolitiker in zijn streven om een periode van schadelijke politieke patstelling te doorbreken. Hij was bereid om daarbij

vuile handen te maken. Het had De Geer gesierd als hij zich in de jaren daarna wat minder als een vrome christenpoliticus had gepresenteerd, die van de prins geen kwaad wist. Ook had hij Donner niet als boodschappenjongen moeten gebruiken, maar Colijn zelf het nieuws over de formatie moeten vertellen.

De Geer won deze slag van Colijn, maar daar zat wel een prijs aan. De twijfel aan de eerlijke bedoelingen en zuivere motieven van de CHU'er leefde in Den Haag vanaf dat moment zeer sterk, met name in de rijen van de ARP. Door de geheime formatie kleefde er een zweem van achterbaksheid en hypocrisie aan De Geer. De ARP en het kamp-Colijn deden er niet alleen alles aan om dat gevoel levend te houden, maar ook om dit te vergroten.

De storm

Midden in zijn geheime formatie vroeg De Geer, zoals al gememoreerd, aan Ruijs of hij niet de leiding van het kabinet op zich kon nemen.[60] Het was niet zozeer dat De Geer op dat moment opzag tegen de verantwoordelijkheid, zoals soms werd gesuggereerd. Wel voelde hij aan dat hij veel kritiek zou krijgen omdat hij én demissionair minister was én CHU'er, de partij die de crisis volgens velen veroorzaakt had, én in het geheim had geformeerd. Zelf moest De Geer toegeven dat dit geen fraai figuur was. Ruijs, als katholiek en Kamervoorzitter, had als premier veel minder te duchten.

Zoals reeds aangegeven kwam na de regeringsverklaring de hardste kritiek van ARP-fractievoorzitter Heemskerk. Na een eresaluut te hebben gebracht aan het nieuwe kabinet zette hij vol de aanval in op De Geer.[61] Het kabinet leidde aan een 'vitium originus': zijn formateur. "Het is niet zuiver dat een vooraanstaand vertegenwoordiger van zijn partij optreedt als formateur van een extraparlementair kabinet." Daar kwam bij dat de christelijk-historischen het kabinet mede ten val hadden gebracht. "En ziet, nu komt er een kabinet-De Geer." Heel pijnlijk vond Heemskerk het dat Colijn in 1923 De Geer opvolgde, orde op zaken stelde en 'zich heeft blootgesteld aan de Colijn-hetze'. "Nu neemt de heer De Geer de leiding van de regering en de portefeuille van den heer Colijn over."[62] In anti-revolutionaire kringen was men ontzet over de 'pseudodictatoriale allures' van De Geer, wat dat ook mocht betekenen.

Het meest persoonlijk werd Heemskerk op het punt dat De Geer Colijn op 1 maart niet van de formatieopdracht had verteld. Sterker nog, op 2 maart was er een kabinetsberaad, waarop De Geer Colijn uithoorde over zijn plannen met het oude kabinet. Donner moest Colijn vertellen dat De Geer formateur was. Ook suggereerde Heemskerk dat De Geer bewust de formatie van Limburg 'over boord had geworpen' om zelf premier te kunnen worden.[63]

Dat laatste ontkende De Geer. "Ik laat ter zijde het voor mij wonderlijke feit, dat de heer Heemskerk de tegenwoordige tragische formatie schijnt te beschouwen als een lotje uit de loterij, als een soort St. Nicolaassurprise die men elkaar afsnoept. (...) Ik was er zo weinig op gesteld, dat, zelfs toen ik noodgedwongen formateur was, ik nog een poging heb aangewend om een ander premier te maken."[64] Bij het verwijt dat de CHU het kabinet liet vallen en nu de leiding had van een nieuw kabinet, beet De Geer van zich

af. Was het niet juist de politieke logica dat de breker werd belast met de verantwoordelijkheid van een nieuw kabinet?

Bleef over het punt van de geheimhouding. De Geer legde uit dat hij van de koningin één dag 'voorberaad' had gevraagd om zich te oriënteren of een poging kans van slagen had. Die ene dag is twee keer verlengd met een dag en De Geer zag daarvan niet het bezwaar. Colijn, zo gaf hij toe, hoorde het een dag te laat. Maar hij wilde zijn tijd zo goed mogelijk gebruiken en Colijn wist dat De Geer bij de vorige formaties was betrokken en zoveel verschil zat er niet tussen die formaties. Ook was het Colijn bekend dat hij een aanbod van Limburg had geaccepteerd om minister van financiën te worden. Daarbij kwam dat De Geer in het begin in de veronderstelling verkeerde dat van zijn poging niks terecht zou komen. Vlak voor het kabinetsberaad had hij van de twee ARP-kandidaten nog nul op rekest gekregen.

Heel erg kloppen deed dit verhaal in de Tweede Kamer niet. Maar wat kon De Geer anders? Wellicht had hij de werkelijke reden van zijn geheime formatie – dat Colijn en Nolens hun uiterste best deden om formatiepogingen in de kiem te laten smoren – zonder enige terughoudendheid in het parlement moeten openbaren. Dit zou echter polariserend hebben gewerkt bij ARP en RKSP die toch al opstandig waren, terwijl De Geer juist de gemoederen wilde laten bedaren. Hij gaf toe dat hij niet de meest aangewezen persoon was om een extraparlementair kabinet te leiden, maar dat de situatie hem en de koningin geen andere keus liet. Alle mogelijkheden waren bekeken: parlementair, halfparlementair en extraparlementair. "Met nooit verflauwende volharding heeft dr. De Visser in die dagen alles beproefd. (...) Ik heb hem daarbij van harte en warmte gesteund."[65] De Geer gaf aan dat hij toen had bedankt voor het premierschap dat De Visser hem aanbood. In die fase vond De Geer dat ongepast.[66]

De rede van De Geer maakte indruk binnen en buiten de Tweede Kamer. Aan het slot van zijn betoog klonken bravo's, van de rechter- én linkerzijde van de Kamer.[67] Dat is een zeldzaamheid in de Nederlandse politieke arena.[68] Applaus maakt alleen indruk als het niet van geestverwanten komt.[69]

Heemskerk, die hem zo hard en persoonlijk had aangevallen, zei dat hij De Geer met 'veel genoegen en instemming' had aangehoord en dat de premier met grote openheid en strenge zakelijkheid antwoord had gegeven. Hierna stapte Heemskerk op de groene tafel af om De Geer de hand te drukken. "De vrede scheen hiermee getekend", schreef de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.[70] De krant prees de minister-president voor zijn 'rondborstige openheid' over het 'crisisdrama' van vier maanden waarin het publiek verstoken bleef van informatie. Puchinger oordeelt dat "De Geer uitermate goed van de tongriem was gesneden en niet van plan was zijn tegenstanders te ontzien. Hij miste de pompeusheid van Colijn en was daardoor zakelijker; hij miste de slordigheid van Ruijs en was daardoor preciezer."[71]

In de Eerste Kamer keek iedereen uit naar de rede van De Vos van Steenwijk, die het De Geer zeker lastig ging maken. Die verwachtingen kwamen niet uit. "Rouwdragende over het heengaan van het kabinet-Colijn treden wij het kabinet De Geer met grote welwillendheid tegemoet; wij zullen het geen stroowisch in de weg leggen."[72] De Vos van Steenwijk wist dat een aanval in dit stadium geen zin zou hebben. Zijn uitgangspunt was het snel terugbrengen van Colijn in het centrum van de macht. Daarvoor was nodig

dat de drie rechtse partijen weer bij elkaar kwamen. Een woedende uithaal naar De Geer zou dat doel niet dichterbij brengen. De Vos van Steenwijk kon het niet opbrengen om na de pauze het antwoord van de premier af te wachten en meldde zich bij de voorzitter af. De Geer maakte in zijn antwoord geen woord meer vuil aan De Vos. Volgens *Het Volk* bleef dit detail bij de senatoren niet onopgemerkt.[73] De Geer wekte de indruk dat hij de komende jaren zich weinig van de baron zou gaan aantrekken.

12 Kabinet-De Geer I 1926-1929

De Geer presenteerde zijn regering als een 'intermezzokabinet'. "Waarin de politieke strijd, althans van de regeringstafel, rust en de partijen gelegenheid verkrijgen volkomen zichzelf te zijn en van uit haar vereenzaamde positie zich opnieuw in een of andere richting te oriënteren."[1] Met het voorvoegsel 'intermezzo' bedoelde hij dat zodra een kabinet zich zou aandienen dat kon bogen op een parlementaire meerderheid, het kabinet-De Geer direct plaats zou maken. Niet dat hij serieus verwachtte dat dit op korte termijn zou gebeuren, daarvoor waren de verhoudingen te ernstig verstoord.

Tijdens de formatie lichtte De Geer zijn kandidaat-ministers in over hoe hij de twee meest delicate zaken zou aanpakken: het gezantschap en het Belgisch Traktaat. Verder stond hij een zakelijke benadering voor van verschillende onderwerpen. Alle kandidaten konden zich in deze summiere toelichting vinden.

Dat betekende niet dat het kabinet-De Geer tijdens dit tussenkabinet op zijn handen zou gaan zitten. De Geer legde de Tweede Kamer een uitgebreide lijst voor met zaken waarover geen groot verschil van politiek inzicht bestond. Dat liep uiteen van de verbetering van het wegennet en de bespoedigde uitvoering van de Zuiderzeewerken tot aan versobering van de weermacht. Daarnaast wilde De Geer grote zaken aanpakken, zoals de herziening van de financiële verhouding tussen rijk en gemeenten en de samenvoeging van de departementen Oorlog en Marine. De vraagstukken die politiek omstreden waren, zoals de zondagsrust en lijkverbranding – onderwerpen die de Kamer in rechts en links verdeelden – bleven rusten tot een volgend kabinet.

De noodsituatie bracht De Geer in de positie de Tweede Kamer zijn spelregels op te leggen die in zekere zin vorm gaven aan zijn ideale politieke wereld. Zo waarschuwde hij de Kamer dat zij geen van de bewindslieden mocht beschouwen als de vertegenwoordiger van zijn partij. Tegelijkertijd moedigde hij ieder Kamerlid aan om te stemmen naar eigen zakelijke overtuiging. Nooit hoefden zij ter wille van het kabinet een voor of tegen uit te spreken.

Deze spelregels waren noodzakelijk om de belangrijkste taak van de regering uit te voeren: oplossing van het probleem van het gezantschap in Rome. De Geer wilde dat voor elkaar krijgen door te doen alsof die stemming over het gezantschap er nooit was geweest. Die Kameruitspraak werd beheerst door politieke overwegingen – Marchant zag zijn kans schoon om het kabinet-Colijn ten val te brengen – en was dus niet zuiver. Hij wilde de Kamer nogmaals in de gelegenheid stellen over het gezantschap een uitspraak te doen. Wat de uitkomst ook zou zijn, geen minister zou hier zijn politieke lot aan verbinden.

De Geer kreeg hierop tijdens het debat over de regeringsverklaring scherpe kritiek van zijn eigen partij. Snoeck Henkemans verweet de minister-president dat hij handelde in strijd met de wil van De Savornin Lohman, die categorisch tegen het gezantschap was. Volgens de Geer speelde zijn persoonlijke mening hier geen rol. Hij verwees naar Lingbeek – van de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij, de luis in de pels van de CHU – die erkende dat de onpartijdigheid van de regering juist een zeer moedige houding was.[2] Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* onderging Snoeck zijn 'verdiende afstraffing' door De Geer.[3]

Het ARP-Kamerlid Beumer was verbaasd over de lange lijst met onderwerpen die De Geer wilde aanvatten. Hij vroeg zich af wat voor kabinet het nu was. Het antwoord van De Geer was duidelijk: 'dit is geen zakenkabinet dat eenvoudig gouverneren wil'.[4] Het kabinet wilde met voorstellen komen die de ontwikkeling van het land vooruit moesten brengen, zolang die maar niet samenvielen met de oude partijtegenstelling. Hij noemde het een neutraal extraparlementair kabinet.

Colijnse politiek

Een gewaagd plan was de aangekondigde vereniging van de departementen van Oorlog en Marine en vervolgens de splitsing van de vloot in een Nederlands en een Indisch deel. Hoewel deze voorstellen niet nieuw waren – bij het vorige kabinet stonden deze hoog op het wensenlijstje – waren ze niet zonder risico. Op het terrein van defensie waren de laatste jaren de nodige bewindslieden gesneuveld. De samenvoeging van twee ministeries riep in het land en in de Tweede Kamer heftige emoties op.

Colijn moest in 1922 van zijn eigen fractie zijn stevig pleidooi voor bezuinigingen op defensie later, niet zonder gegniffel bij de oppositie, terugnemen. Dat er bij de weermacht efficiënter gewerkt kon worden, daarvan bleef de oud-militair overtuigd. Het samenvoegen van de twee departementen zou een behoorlijke bezuiniging mogelijk maken. Toen Colijn in 1925 het roer in handen kreeg, dreef hij zijn zin, ondanks een tegenstribbelende fractie, door.

De Geer was het volkomen met Colijn eens dat de samenvoeging een verbetering zou zijn. Minister Van Roijen (van Oorlog en ad interim van Marine) was van oorsprong een officier die via technische functies in het leger doorleerde en uiteindelijk in Delft hoogleraar werd.[5] Vanwege zijn achtergrond vroeg men Van Roijen vaak voor adviescommissies over militaire aangelegenheden en zo kwam hij in beeld als minister. Hij had liberale sympathieën, maar was partijloos en dat was een pre in een extraparlementair kabinet. Zijn start was ongelukkig. Van de ARP kreeg hij er in de Kamer van langs omdat hij de bouw van torpedojagers had stilgelegd. Vervolgens ontstonden problemen over de uitkeringen aan militairen die tijdens de wereldoorlog invalide waren geworden. Een motie daarover werd met ruime meerderheid aangenomen. Het ministerschap bleek hem zwaarder te vallen dan hij had ingeschat. Toen de ingewikkelde en beladen kwestie van de fusie van de departementen aan de orde kwam hield hij, na zes weken ministerschap, de eer aan zichzelf en keerde terug naar de wetenschap.

In zijn plaats kwam de katholiek Lambooy, die ook minister op de twee defensiedepartementen was geweest in het kabinet-Colijn. Aanvankelijk had De Geer hem meteen

Kabinet-De Geer I, 1926. Vlnr: Van der Vegte, Waszink, Kan, Donner, Van Karnebeek, De Geer, Koningsberger, Slotemaker de Bruïne en Lambooy. Nationaal Archief.

in zijn kabinet willen hebben, omdat hij een uitgesproken voorstander was van de fusie. Lambooy weigerde toen, want ook hij sprak schande over het optreden van De Geer. Dat een man van verdiensten, zoals Colijn, werd opgevolgd door De Geer die zich zo onbekwaam had getoond, noemde hij een 'ezelstrap'.[6] Nauwelijks twee maanden later lag de kwestie totaal anders. Nolens had Lambooy 'aangemoedigd' om te aanvaarden.[7] De katholieken, die in de gaten kregen dat De Geer stevig in het zadel zat, kozen voor de strategie om de invloed binnen het kabinet te vergroten en de aanvankelijke afstandelijke houding te laten varen. Bovendien kon Lambooy Nolens vertellen wat in het kabinet speelde.

Het besluit van Lambooy verbaasde de protestantse fracties in hoge mate. Van de koerswijziging van Nolens wisten zij niets. Heemskerk vroeg hierover een interpellatie aan, want de Colijn-aanhangers zagen hier een duidelijk patroon: de onbetrouwbare De Geer wilde zijn kabinet geleidelijk omzetten in een 'coalitiekabinet', alleen zonder Colijn. De vorming van zo'n kabinet via de achterdeur konden zij niet verdragen. ARP-senator Anema noemde dit een 'sluipwespenpolitiek'.[8]

De Geer wilde de aanhangers van Colijn bij de ARP en zijn eigen partij, de CHU, in de Tweede Kamer geruststellen. De terugkomst van Lambooy paste in de woorden van De Geer in de 'Colijnse politiek' die het kabinet voerde.[9] Verschillende ARP'ers reageerden furieus op de brutaliteit van De Geer om die uitdrukking te gebruiken. Het gedwon-

gen vertrek van Colijn uit het hart van de politiek was bij de mannenbroeders nog een open zenuw. De Geer suste de opwinding door te zeggen dat hij dit niet in 'coalitiezin' bedoelde. "Niet in de zin van rechtse meerderheidspolitiek. Maar in de zin van goede, sobere, economische defensiepolitiek. Een politiek welke beduidt: bezuiniging door reorganisatie, opruiming van onnutte ballast, verwijdering van beschimmeld spinrag." De Geer maakte vilein gebruik van het gegeven dat de ARP slechts met grote tegenzin Colijn volgde op defensiegebied. Zij konden moeilijk hardop verklaren dat zij afstand namen van het beleid van hun eigen politieke leider. De ARP-Kamerleden hielden na deze toelichting wijselijk hun mond.

Heemskerk richtte vervolgens zijn pijlen op De Geer. Die was 'wel niet anti-militarist, maar toch in sommige gevallen wel meer bevreesd om militaristisch te wezen dan om anti-militarist te zijn'. Daar ging De Geer niet op in. Ook zijn eigen partij had de fusie tot het laatste moment bestreden. Het hielp allemaal niet veel. Met de steun van de linkerkant van de Kamer smolten de departementen, ruim twee jaar later, samen in een ministerie van defensie.

Colijn en De Geer

Het nieuws dat de formatie van zijn rivaal De Geer was geslaagd en dat hij ook minister van financiën zou worden, kwam bij Colijn aan als een rake klap. Aan Ruijs schreef hij over de ontwikkelingen: "Amice, ik zou me er volkomen bij kunnen neerleggen. *I'm a good loser* – indien er binnen in me niet een duiveltje werkte dat telkens zegt: de intrige geslaagd."[10] Aan een partijgenoot, de Katwijkse burgemeester De Waal Malefijt, schreef Colijn ook over dat duiveltje in zijn hart dat hij telkens het zwijgen moest opleggen. [11]"Maar beter uit het bewind met een volmaakt schone lei dan er in met allerlei lelijks op geschreven." Colijn verdacht De Geer ervan dat hij met behulp van anderen, een complot had gesmeed om hem eerst te laten struikelen over het gezantschap, om vervolgens zelf een regering te vormen en zijn plek als minister van financiën over te nemen, zonder dat hij daarvoor bewijs of aanwijzingen had. "Ik kan mij bij de 'verlossing' best neerleggen. Het minst aangename is dit: De Geer liep weg om de moeilijkheden. Nu die – althans de grootste – voorbij zijn en er wat ruimte komt om iets te doen springt hij de tussenperiode over en gaat straks strijken met de vrucht van mijn werk."[12]

Nu viel dat met die 'vrucht' wel mee. Colijn had een licht verwrongen beeld van zijn prestaties als minister van financiën. Hoewel toenmalig topambtenaar Beyen een zwak had voor Colijn, moest hij later toegeven dat de 'sterke man' allesbehalve een geschoold econoom, of financier, of een 'eigenlijke zakenman' was.[13] Dat onder het bewind van Colijn sprake was van begrotingsevenwicht was volgens Beyen te danken aan het herstel van de internationale economie. "Het is zonder kwestie onrecht te zeggen dat De Geer een debacle achterliet."

Al eerder kwam de vraag aan de orde of de vijandschap van Colijn ten opzichte van De Geer stamde uit 1926 of dat die zich al eerder had doen gelden. De stelling van Puchinger, en daar is veel voor te zeggen, is dat die gespannen verhouding vanuit Colijn al langer bestond. Colijn ergerde zich al aan De Geer in 1922, toen hij plotseling een

formatieopdracht van Wilhelmina aannam. Maar ook nam hij het De Geer kwalijk dat hij ARP'er Simon de Vries in 1921 als minister van financiën opvolgde, terwijl hij zich voor die post in 1918 'ziek' had afgemeld. Colijn liet al vanaf dat moment hier en daar vallen dat hij De Geer een slecht minister van financiën vond.

Wat had Colijn tegen De Geer? Het zal niet hebben geholpen dat De Geer lid was van de CHU, een partij waarmee Colijn weinig op had. Een aversie die 'genetisch' was en terugging naar de splitsing in 1894. Daarbij kwam dat Colijn, als menig andere ARP'er, de christelijk-historischen te veranderlijk, onvoorspelbaar en onbetrouwbaar vond.

Maar de weerzin van Colijn voor zijn rivaal ging dieper. Er speelden bijvoorbeeld elementen mee van afgunst over de afkomst van De Geer. Volgens zijn biograaf Herman Langeveld had Colijn een levendige belangstelling voor zijn voorgeslacht.[14] Hij liet tot twee keer toe door specialisten een stamboom opmaken. Vervolgens nam hij het niet al te nauw met de waarheid toen hij in een brief aan zijn partijleider Kuyper schreef: "Christus mea petra was de door de tijden heen bewaarde zinspreuk onzer familie, afkomstig van de in 1535 vermoorde Amsterdamse burgemeester Pieter Colijn." Nooit kon dat familieverband worden aangetoond, maar Colijn zou tot zijn dood 'Christus mea petra' als lijfspreuk voeren. Dit is een groot contrast met een De Geer die van adel was, in rechte lijn afstamde van de Nederlandse erflater Louis de Geer, maar daar eigenlijk niets van wilde weten. Werd Colijn geprikkeld door het rijkeluiskind? Door zijn relatief eenvoudige afkomst had Colijn voor alles hard moeten werken. Zijn tegenstander Snoeck Hurgronje noemde hem een streber.[15] "Een geestelijke acrobaat, wiens sprongen ik met meer ver- dan bewondering, en zonder achting, gadesla." Die tomeloze en openlijke ambitie van Colijn was bij De Geer ver te zoeken. Het gegeven dat hij veertien jaar in zijn eentje doorbracht in een redactielokaal, zegt wat dat betreft veel. Ook het opportunisme dat volgens Langeveld bij Colijn regelmatig zichtbaar was, was niet een eigenschap die bij De Geer hoorde. Flexibiliteit, sociale vaardigheid en spontaniteit waren bij hem geen sterk ontwikkelde karaktertrekken.

Colijn was niet te beroerd om zijn jongste broer P.A. Colijn tot twee keer toe aan een burgemeesterspost te helpen, eerst Boskoop en later in Alphen aan den Rijn.[16] Hij slaagde er ook in om voor zijn zoon H.A. Colijn een betrekking bij de Indische overheid te regelen.[17] Volgens Langeveld was dit voor die tijd niet bijzonder. Het vormde echter wel een contrast met de onkreukbare houding van De Geer op dat vlak. Die reageerde eens als door een wesp gestoken op een bedankbrief van A. van der Hoeven, die meende dat hij het aan De Geer te danken had dat hij voor de CHU op een verkiesbare plek in de Eerste Kamer stond.[18] De Geer maakte hem in bitse bewoordingen duidelijk dat hij voor niemand als kruiwagen zou dienen. "Ik ben geen Franse député."

Colijn was uit geheel ander hout gesneden dan De Geer. Volgens Langeveld was een van de meest in oog springende karaktereigenschap van Colijn zijn enorme zelfvertrouwen, dat raakte aan zelfoverschatting. Bij De Geer leek het er op dat hij juist gebukt ging onder een gebrek aan ambitie, dat hij door anderen, bijvoorbeeld De Savornin Lohman, naar een plek geduwd moest worden. Colijn bezat een vaste geloofsovertuiging.[19] Na wat twijfels tijdens zijn jonge volwassenheid volgde een spectaculaire bekering die samenviel met de keuze van een vrouw die net als hij gereformeerd was. Daarna twijfelde hij nooit meer aan het orthodoxe geloof. Dat is een wereld van verschil met De Geer, die zijn

hele leven zou blijven worstelen met vragen over het geloof. Zoals het geloof bij Colijn werkte als een bron van vertrouwen, zo werkte dat bij De Geer eerder destabiliserend. We zagen dat hij in zijn jeugd zelfs overwoog toe te treden tot het Leger des Heils. Ook later in zijn leven bleef hij zoeken, stelde hij zich vragen en vond hij zichzelf, vooral dat, tekortschieten. Een factor die in de relatie meespeelde was dat het Colijn steeds duidelijker werd dat De Geer, hoewel van een kleinere partij, een geduchte rivaal was voor het regeringspluche. Omgekeerd zag De Geer Colijn niet als een concurrent. We zullen zien dat De Geer Colijn vaak steunde.

Na het aantreden van het kabinet-De Geer bevond Colijn zich, in de woorden van Langeveld, 'in de woestijn'. De Geer stak hem toen de helpende hand toe. In september 1926 werd hij lid van de Eerste Kamer, maar dat alleen was niet passend bij de statuur van Colijn. De Volkenbond organiseerde in 1927 een economische wereldconferentie om een oplossing te zoeken voor de wereldwijde economische problemen. Het kabinet-De Geer besloot om Colijn te vragen als Nederlands afgevaardigde naar deze conferentie. Hoewel het een prachtige gelegenheid was zijn internationale contacten uit te breiden, accepteerde hij met tegenzin, omdat uitgerekend De Geer hem hiervoor vroeg.

Bioscoopwet

In het vorige hoofdstuk zagen we dat De Geer als minister van binnenlandse zaken de bioscoopwet door de Tweede Kamer loodste. Hoewel hij in het nieuwe kabinet minister van financiën was wilde hij toch het wetsontwerp in de Senaat verdedigen. Minister Kan vond dat kennelijk geen probleem.[20] Tijdens het debat zei De Geer dat het louter een kwestie van efficiency binnen het kabinet was.

Dat de bioscoopwet de Eerste Kamer bereikte, stuitte bij linkse partijen, die in de Tweede Kamer tot groot verdriet van De Geer tegen hadden gestemd, op bezwaren. Het druiste in tegen de belofte van het intermezzokabinet om de vraagstukken die niet ook de instemming van de linkse partijen hadden, te laten rusten. Maar De Geer vond het geen 'partijkenmerkende' wet.[21] Uit het advies van een staatscommissie, begin jaren twintig, bleek volgens hem dat ook linkse Kamerleden voorstander waren van overheidstoezicht op bioscoopfilms. Ook zei De Geer net als het jaar daarvoor dat deze bioscoopwet niet in strijd was met liberale beginselen.

De senatoren Van Embden (VDB), Rink (Vrijheidsbond) en Mendels (SDAP) meenden echter dat het onderwerp in de sfeer van de 'rechts-linkse tegenstelling' behoorde.[22] Zij verzetten zich tevergeefs tegen de behandeling van het ontwerp en ook het aannemen van de wet konden zij niet voorkomen. De Geer zette stoïcijns door. Uitstel van de wet tot een volgend kabinet zou de kans op afstel aanzienlijk vergroten.

Hij duwde dit ontwerp er ook door omdat Jan Donner, net toegetreden tot dit kabinet als minister van justitie, bij de totstandkoming van de wet in 1925 een belangrijke rol had gespeeld. De Geer gunde hem het plezier dat deze wet de eindstreep haalde.

Het Belgisch Traktaat

Een paar maanden na het aantreden van kabinet-De Geer stemde de Tweede Kamer over de gelden voor het gezantschap bij het Vaticaan. Weer kreeg het amendement een meerderheid, maar dit keer ontstond er geen commotie. Iedereen haalde zijn schouders op en de katholieke ministers Waszink en Lambooy stapten niet op. Wat restte was een andere nalatenschap van vorige kabinetten, ook een buitenlands onderwerp: het Belgisch Traktaat. Daar kreeg het kabinet-De Geer veel meer de handen vol aan.

Dit onderwerp had zijn wortels in de Eerste Wereldoorlog.[23] Na afloop daarvan keken België, dat zwaar had geleden, en andere oorlogvoerenden kritisch naar het neutraal gebleven Nederland dat de oorlog zonder al te veel kleerscheuren was doorgekomen. De zuiderburen achtten de tijd rijp om oude verlangens door te zetten, zoals de annexatie van Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg. In het voorjaar van 1919 moest Van Karnebeek in Parijs de zaak verdedigen bij de ministers van buitenlandse zaken van de geallieerden. Hij deed dat met goede argumenten met als gevolg dat de aanspraken van de Belgen op Nederlands grondgebied naar de achtergrond verdwenen. De prijs die Van Karnebeek daarvoor moest betalen was dat het scheidingsverdrag van België en Nederland uit 1839 op de helling ging.

In het voorjaar van 1920 lag er een ontwerptraktaat gereed voor ondertekening, toen België plotseling de soevereiniteit over het vaarwater De Wielingen, een toegang tot de Schelde, opeiste. Nederland was daartoe niet bereid en het verdrag ketste af. Pas in 1925 lag er nieuw traktaat. Dit hield in dat er een nieuw Schelderegime zou komen voor de doorvaart van oorlogsschepen en dat Nederland zou zorgen voor nieuwe kanalen om de verbinding tussen Antwerpen en de Rijn te verbeteren. Nederland verplichtte zich ook de snel dichtslibbende geul in de Schelde doorvaarbaar te houden.

Inmiddels was de vrede reeds zeven jaar geleden getekend en waren de machtsverhoudingen in Europa weer veranderd. Grote mogendheden, zoals Groot-Brittannië en de VS, hadden hun interesse in de kwestie verloren, waardoor het een zaak tussen louter België en Nederland werd. De politieke partijen vonden dat België een gematigder toon moest aanslaan. Bovendien ontstond een serieuze buitenparlementaire actie onder leiding van, onder anderen, een ingenieur van Rijkswaterstaat, Anton Mussert. Het nieuwe Schelderegime achtten velen een gevaar voor de belangen van Zeeland. Het kanaal naar Moerdijk vond men een aanslag op de levensader van Rotterdam. Het onderwerp rakelde nationalistische sentimenten op.

Met de kwestie van het Belgisch Traktaat zat De Geer tijdens de formatie lelijk in zijn maag. Van Karnebeek had het traktaat tijdens het tweede kabinet-Ruijs ondertekend en nu moest er iets mee gebeuren. Maar wat? Van Karnebeek was niet voor niets de enige constante factor in de formaties na de oorlog. Nooit ontbrak hij op de lijstjes van de formateurs, omdat hij zo goed in het delicate dossier zat. In het buitenland beschikte hij over een uitgebreid netwerk dat van nut was bij het traktaat.

Bij de regeringsverklaring zei De Geer dat nu het verdrag was ondertekend, het door de regering ‘op de meest loyale wijze moest worden verdedigd.’[24] Hij vertelde er niet bij wat er zou gebeuren als het parlement het zou afkeuren, wat op dat moment een reële mogelijkheid was. Geheim bleef dat het kabinet – net als bij het gezantschap – van

het Belgische Traktaat geen vertrouwenskwestie zou maken. De Geer zag geen reden waarom hij van het verdrag dat een jaar daarvoor was getekend een halszaak zou moeten maken. Hij hield dit geheim omdat anders de kansen voor het traktaat aanzienlijk minder goed zouden zijn geweest.[25] De partijloze diplomaat Van Karnebeek stond er bij deze kwestie helemaal alleen voor.

De Geer was vermoedelijk – hij heeft het nooit hardop uitgesproken – geen voorstander van het traktaat. Later schreef hij dat het verzet tegen het verdrag 'uit bevoegde kringen' kwam en met 'redelijke argumenten' was gestaafd.[26] Een andere aanwijzing voor zijn houding komt uit de dagboeken van Ernst Heldring. Tijdens de formatie van Limburg had De Geer in een drie uur durend gesprek over het traktaat aangegeven dat hij zich niet aan het verdrag gebonden achtte.[27] Heldring was goed op de hoogte, want hij wist op 3 mei 1926 al te melden dat Van Karnebeek wel en het kabinet niet zou opstappen als het verdrag werd verworpen.

Van Karnebeek kon weinig anders doen. De minister wilde natuurlijk dat het kabinet zijn lot aan het verdrag zou verbinden.[28] Van Karnebeek kon weigeren, maar dan wist hij zeker dat het verdrag, waarvan hij vond dat het zijn levenswerk was, zou sneuvelen. De Geer wilde hem per se in zijn kabinet, omdat hij vond dat België het verdiende dat het verdrag met overtuiging zou worden verdedigd.

In oktober 1926 behaalde Van Karnebeek in de Tweede Kamer, met een 'knappe verdediging' en de steun van Nolens, met de hakken over de sloot een overwinning. Een half jaar later kwam het verdrag in de Senaat en in die tijd was het tij definitief ten nadele van het traktaat veranderd. Het Comité van Actie van Mussert en CHU'er F.C. Gerretson – samen met Vlaamse en Nederlandse aanhangers van de Groot-Nederlandse beweging – ontketende een publiciteitsoffensief met veel populistische/nationalistische elementen waartegen Van Karnebeek het moest afleggen.[29] Naast het argument dat het verdrag de economische belangen schaadde, kwam dat in tijden van oorlog België het recht had om over de Schelde oorlogsboten te laten varen, waardoor de neutraliteit van Nederland in gevaar zou komen.

De scheidslijn van voor- en tegenstanders liep dwars door bijna alle partijen. Alleen bij de liberalen zou iedereen tegenstemmen. Bij de ARP was Colijn voor en Anema tegen.[30] Maar liefst 27 senatoren hadden zich gemeld om het woord te doen. Een voltallige Eerste Kamer verwierp het verdrag met 33 tegen 17 stemmen.

De Geer noemde de geschiedenis van het traktaat een 'stukje tragiek' in het negenjarig ministerschap van Van Karnebeek.[31] Hij kreeg volgens De Geer – die zelf in de Eerste Kamer naast Van Karnebeek zat, maar niet aan het debat meedeed – onwaardige aanvallen te verduren en werd van 'landverraad' beschuldigd. Na de stemming in de Eerste Kamer stond op het Binnenhof zo'n 'bewogen menigte' dat de minister geraden werd om via een omweg de Kamer te verlaten, herinnerde De Geer zich. Van Karnebeek trok zijn conclusies en trad af.

Nooit maakte De Geer de indruk dat hij had overwogen Van Karnebeek steviger te steunen. Karikaturist Johan Braakensiek tekende na afloop van de kwestie een boerenkar met De Geer op de bok en het kabinet in de wagen. Van Karnebeek lag achter de kar met zijn achterwerk op de grond en De Geer schopte tegen het paard als teken om door te rijden. 'Samen uit, niet samen thuis', stond eronder.

De opvolger van Van Karnebeek had De Geer snel gevonden. Dat werd zijn partijgenoot Beelaerts van Blokland, chef diplomatieke dienst bij Buitenlandse Zaken.

Wetgeving kabinet-De Geer I

In naam was het een noodkabinet, of, zoals De Geer het noemde, een intermezzokabinet. Maar na drieënhalf jaar was duidelijk dat die twee termen de lading niet dekten. De ministersploeg deed meer dan alleen de lopende zaken afhandelen.

We zagen hiervoor dat de departementen van oorlog en van marine in elkaar werden geschoven. Zonder enige twijfel was de totstandkoming van de financiële verhoudingswet de grootste prestatie van het kabinet-De Geer. Het maakte een einde aan een reeds tientallen jaren voortslepend probleem dat met het jaar ingewikkelder was geworden. Omdat De Geer in deze wetgeving zo'n grote hand had, wordt de totstandkoming van deze wet in een volgend hoofdstuk apart behandeld.

Succesvolle ministers van het kabinet waren Kan en Donner. Deze twee topambtenaren zorgden ervoor dat het geen kabinet van grijze muizen werd. Zij brachten belangrijke wetgeving op hun naam en slaagden erin bij het parlement het nodige gezag af te dwingen.

Kan wijzigde de Kieswet, waardoor het mogelijk werd om bij volmacht te stemmen. Hij herzag de provinciale wet ingrijpend waardoor bijvoorbeeld vrouwen tot griffier benoemd konden worden. Daarnaast maakte de wet het oprichten van provinciale bedrijven mogelijk. Bij het grote publiek kwam Kan vooral in beeld door zijn weinig orthodoxe wijze van optreden. Hierdoor kreeg hij in het land een grote populariteit. Kan maakte er een gewoonte van om elke maandag het land in te trekken, zonder hoed, om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van zaken waarvoor hij als minister van binnenlandse zaken en landbouw verantwoordelijk was. Hij kreeg de bijnaam 'reisminister' en kwam in alle regionale bladen met een foto waaronder vaak een bewonderende tekst kwam. Kan was een sportief figuur, hij kon geen zwembad openen zonder zelf een duik te nemen. De vader van cabaretier Wim Kan ging als een bohemien in de bestuurlijke wereld rond.[32]

Net zoveel aandacht trok Donner, die in het parlement de bijnamen 'baby' en 'kind van staat' kreeg vanwege de jonge leeftijd waarop hij minister werd. Hij was de eerste minister die jonger was dan Wilhelmina. Volgens zijn biograaf Job de Ruiter lag hij in het parlement goed vanwege zijn inzet en ijver en zijn 'verbluffend vermogen om moeilijke zaken te analyseren'.[33] Donner kwam met een ambtenarenwet waardoor voor geschillen tussen ambtenaren en overheid een aparte rechtspraak werd ingevoerd.

Was het toeval dat de twee voormalige topambtenaren samen met De Geer de hoofdrollen vertolkten? In menig opzicht leken Donner en Kan op De Geer. Zo hadden zij de neiging om de oplossing van een probleem in een zakelijke, niet-politieke richting te zoeken. Zij waren mannen van het dossier. Zij beschikten over juridische kennis waardoor zij moeiteloos in staat waren om zelf wetteksten te schrijven, wat normaal weggelegd was voor de ambtelijke top. Alledrie waren zij er trots op dat zij op de fiets naar hun departement reden.[34] De Geer mocht graag vertellen dat zij in de ministerraad veel

plezier hadden gehad over een rapport dat waarschuwde voor te lichtzinnige uitgaven door gemeenten en waarin werd gesproken over een 'wethouderlijke automobiel'. Zij maakten gebruik van een 'ministerieel rijwiel'.

De zwakste minister van het kabinet was M.A.M. Waszink. Het is de vraag of De Geer hem had gevraagd als het niet zo moeilijk was geweest om voor zijn kabinet een katholiek te krijgen die bereid was om de toorn van Nolens te weerstaan. Het probleem van Waszink was dat hij weinig verstand had van onderwijs en niet bereid bleek om iets aan die handicap te doen. In die jaren na de pacificatie was Onderwijs nog steeds een politiek tere portefeuille. De gelijkstelling binnen het onderwijs had de kosten opgestuwd, waardoor bezuinigingen noodzakelijk waren. Een van de daartoe dienende maatregelen – van Colijn – was het opschorten van de leerplicht voor het zevende leerjaar op de lagere school in 1924. Nu het financieel wat beter ging wilde de Tweede Kamer de zevenjarige leerverplichting weer instellen. Maar Waszink was niet snel tot daden te brengen. Op vragen daarover stelde De Geer in de Tweede Kamer dat hij zijn minister van onderwijs had geadviseerd 'om stoom te zetten achter zijn memorie van antwoord'.[35] Oud vond dit een opmerkelijke uitlating, omdat die binnen de muren van het kabinetsberaad thuishoorde. Het werd nog erger toen de nieuwe SDAP-leider, Albarda, De Geer aansprak over de vertragingen op onderwijs, omdat volgens hem de minister van financiën daarvoor verantwoordelijk was. Daarop ontstond een discussie in de Tweede Kamer die geheel over het hoofd van Waszink heenging. "Het is of zijn oordeel niet wordt geteld", schrijft Oud.[36]

In zijn dagboek meldde De Geer in 1928 dat het 'moeilijk' ging met Waszink. De katholieke minister overwoog op te stappen, vooral omdat de reacties op zijn begroting 'zeer ongunstig' waren. Van partijgenoot Nolens kreeg hij de wind van voren. Waszink verweet Ruijs later dat hij hem in de 'groote politiek' had betrokken, maar vervolgens niets deed om hem te beschermen. Waszink werd 'gepromoveerd tot verrader der Katholieke Staatspartij die van den beginne af door de R.K. Tweede-Kamerclub zoo hard en zo onaangenaam mogelijk moest worden tegengewerkt. Wat hebt gij, de auctor intellectualis van mijn ministerschap, daartegen gedaan?'[37] Hij zat de rit als minister wonder boven wonder uit. Waszink werd niet lang daarna burgemeester van Roermond.

Minister van sociale zaken was Slotemaker de Bruïne, een ijdele man met een lange baard, voormalig predikant en net als De Geer CHU'er. Aan het eind van de periode moest De Geer constateren dat de doelstelling 'unificatie van de sociale verzekering', om enige eenheid te scheppen in de door de tijd gegroeide lappendeken van sociale voorzieningen, niet was gehaald. Net als De Geer was hij bij bepaalde mensen niet populair, juist in zijn eigen partij. Toen Slotemaker in 1935 het departement van sociale zaken verliet en overstapte naar Onderwijs, noemden ambtenaren hem Slotemaker de B.: de ruïne had hij bij Sociale Zaken achtergelaten. Tijdens de formatie in 1926 trokken Slotemaker en De Geer nauw met elkaar op en vonden zij beiden dat het kabinet-Colijn niet kon terugkeren. Maar in het kabinet bemoeide De Geer zich weinig met Slotemaker.

Het is de vraag of Slotemaker bij zijn departement een ruïne achterliet, zoals de mythe wil. Zijn grootste prestatie was het invoeren van de ziektewet. Deze wet van Talma was in 1913 door de Tweede Kamer goedgekeurd, maar van invoering was het niet gekomen.[38] Ook ministers die na Talma kwamen, zoals Aalberse en Koolen, slaagden daar

niet in. Aanvankelijk werd het wetsvoorstel – dat door Slotemaker flink was uitgebreid, zo zouden ook zwangere vrouwen onder die wet vallen – door de Hoge Raad van de Arbeid bekritiseerd omdat de uitvoering te verbrokkeld was geregeld. Nadat Slotemaker aanpassingen had aangebracht haalde de wet in de Kamer een ruime meerderheid (64 tegen 16), mede dankzij de linkse partijen. Uitgerekend zijn partijgenoten Bakker, De Visser en Snoeck Henkemans hadden 'bepaald geen zachtzinnige kritiek' op de minister, onder meer vanwege het verplichtende karakter van de wet. Volgens Slotemakers biograaf Groenewold sprak hieruit een 'onverholen degout' (afkeer) van de minister in eigen politieke kring.

Slotemaker loodste ook een vernieuwde ongevallenwet door de Kamer.[39] Tot dan toe vielen beroepsziekten – arbeidsongeschiktheid die niet het gevolg was van een ongeval maar van langdurig slechte arbeidsomstandigheden – niet onder die wet. Dat wilde Slotemaker veranderen. Hij kreeg daarvoor ruime steun. In de Tweede Kamer werd ze zonder hoofdelijke stemming aangenomen en in de Eerste Kamer waren er zes tegenstemmen.

'U is wel buitengemeen ingenomen met uzelf'

Zoals eerder gezegd liep CHU-senator De Vos van Steenwijk in 1926 demonstratief weg tijdens het debat over de regeringsverklaring in de Eerste Kamer. De Vos van Steenwijk was een van de trouwste vrienden van Colijn. Het incident vormde een voorbode van het type van oppositievoeren dat van het kamp-Colijn zou komen tijdens de jaren van het kabinet-De Geer. Colijn werd lid van de Senaat. Hij had de pech dat hij zich inhoudelijk heel goed kon verenigen met de financiële politiek van zijn opvolger.[40]

Dat maakte oppositie voeren niet eenvoudig, ook niet voor De Vos van Steenwijk. Tijdens een van de eerste optredens van De Geer in de Eerste Kamer stelde hij daarom kritische vragen over het taalgebruik van de minister. Vooral het woord 'versobering' dat in de stukken verschillende keren voorkwam, was hem in het verkeerde keelgat geschoten. "Eerlang zal men er – het ligt volkomen in de lijn van 'versobering' – van 'verweeldering' spreken. Wat een Nederlandsch! Verschrikkelijk. Een soort koeterwaals, Bargoens, dieventaal. Amsterdam zal daar wel spoedig Groot Moekem heten."[41]

De tijd dat De Geer onder de indruk was van blazende partijgenoten lag achter hem. Hij reageerde uitgebreid en vooral ironisch. "Evenzeer als men spreekt over: veraangenaming des levens, verwarming van een kamer, verarming van een volk, verrijking van de taal, allemaal afgeleid van adjectieven, dat men mag spreken van 'versobering' van een staatsdienst. Het schijnt mij etymologisch een juist gevormd woord. Ik zou de heer De Vos van Steenwijk willen aanraden: laat de 'verkillende' adem van uw kritiek niet gaan tegen een woord, dat een 'verduidelijking' kan geven van de bedoeling en tot 'verrijking' kan strekken van de taal."[42] Direct stond De Vos van Steenwijk geïrriteerd op om te interrumperen. "U is wel buitengemeen ingenomen met uzelf."

Op dat niveau zat ook een reactie van senator B.C. de Savornin Lohman naar aanleiding van het kabinetsvoorstel om de Volksraad in Indië een Indische meerderheid te geven. De Tweede Kamer keurde dit zonder veel rompslomp goed. In de Eerste Kamer

gaf dit Colijn de gelegenheid om zijn kijk op Indië te geven, echter zonder dat De Geer daarbij aanwezig was. Hij had de verdediging van het voorstel in goede handen geacht van minister Koningsberger. Tot zijn verbazing las De Geer een dag later in *Het Vaderland* een bijtend stuk van de hand van senator B.C. de Savornin Lohman, vriend van Colijn, waarin deze klaagde over de afwezigheid van de minister-president bij het debat.

De Geer schreef daarop een brief naar zijn partijgenoot waarin hij erop wees dat hij op datzelfde moment in de Tweede Kamer een vergadering moest bijwonen.[43] "Ik ben soms meer dood dan levend van moeheid, maar op twee plaatsen tegelijk kan ik niet zijn." Was dat een kwestie van zelfbeklag, zoals is gesuggereerd door Van Osch?[44] Had De Geer niet het recht om Lohman op zijn ten onrechte gemaakte verwijt aan te spreken? Bovendien deed De Geer dat in een persoonlijke brief en niet in het openbaar. Een reactie van Lohman op de brief van De Geer is niet teruggevonden.

Bij de beantwoording door de regering was De Geer wel in de Eerste Kamer aanwezig. Colijn had de regering bekritiseerd in de lijn zoals hij dat ook had gedaan in zijn brochure *Koloniale vraagstukken van heden en morgen*. Colijn vond het onverstandig om voor heel Indië een centrale vertegenwoordiging in te stellen in de vorm van een volksraad. Volgens Colijn had de regering moeten aansturen op een decentralisatie, met raden op elk van de eilanden. Deze zienswijze van Colijn kon niet rekenen op veel bijval. Met name de koloniale specialisten zagen er niets in.

Dat De Geer halverwege de behandeling bij minister Koningsberger aan de regeringstafel aanschoof was ongebruikelijk.[45] Kennelijk wilde hij Colijn niet veel ruimte geven. De Geer gaf toe dat de regering best naar de regionale ontwikkeling van de volksraad wilde kijken. En expliciet in de richting van zijn tegenstrever vroeg De Geer zich af waarom Colijn, als hij al zo lang een fundamenteel andere richting in de staatkundige ontwikkeling van Indië voorstond, hij daar nooit blijk van had gegeven in die jaren dat hij lid van de regering was. Hij liet het na om zijn voorstellen bij de formatie van zijn eigen kabinet in 1925 te regelen. Dat was een uitgelezen kans daarvoor geweest. Colijn had geen zin om op dat argument van De Geer te reageren.

Toen het 'intermezzokabinet' eenmaal goed op streek was, kreeg het steun uit onverwachte hoek. Bij de behandeling van de begroting van 1928 in de Eerste Kamer trof De Geer zijn rivaal De Vos van Steenwijk in een positieve stemming aan.[46] Het kabinet zat volgens hem stevig in het zadel. "Geen verstandig man heeft het op zijn leven gemunt." Voor het financiële beleid had hij lof. "Diens beleid kenmerkt zich door bedachtzaamheid, terwijl er vastheid van lijn in is te onderkennen. Zijne Excellentie is er op uit zowel de belangen van de schatkist als van de veel te zwaar gedrukte belastingschuldigen te behartigen." En dat De Geer veel moties naast zich neerlegde, kon De Vos volkomen billijken. "Het door verdeeldheid onmachtig parlement, de beide kamers, vormen niet meer dan een Staten-Generaal in buitengewone dienst". Opmerkelijk was het slot waarin De Vos zei dat dit geen gewone toestand was, "maar noch is het zijne (De Geer) schuld, noch die van het kabinet." Dit stond haaks op het negatieve commentaar dat de senator in brieven aan vrienden had geleverd op De Geer bij de val van het kabinet-Colijn.

Geen ingreep persvrijheid

In februari 1929 ontstond in de Tweede Kamer enige commotie naar aanleiding van een stuk in het *Utrechts Dagblad*.[47] Daarin citeerde de krant uit een in 1920 tussen Frankrijk en België gesloten geheim militair akkoord. De krant had ook de notulen van een bijeenkomst van Belgische en Franse militairen in 1927 in zijn bezit. Volgens die besprekingen zou het soms nodig zijn om troepen over Nederlands grondgebied in Limburg te sturen. Daarover zou ook weer een overeenkomst tussen België en Engeland zijn gesloten.

Op het moment van publicatie was het Belgisch Traktaat net afgewezen en waren de spanningen tussen de landen toegenomen. Vandaar dat het artikel in het *Utrechts Dagblad* de nodige verontwaardiging wekte.

Enige tijd later legde De Geer in de Kamer een verklaring af. De regering had dezelfde tekst al eerder in bezit gekregen en meteen op echtheid laten onderzoeken. Het bleek om een vals document te gaan. Ook onderhield de regering intensief contact met de betrokken landen. Deze ontkenden dat zij een dergelijk verdrag hadden gesloten. Er was volgens De Geer niets aan de hand.

Het *Algemeen Handelsblad* had het stuk ook gekregen, maar weigerde dit te publiceren. De Geer wist dat het *Utrechts Dagblad* het wel zou afdrukken, maar wilde dit niet verhinderen via een rechterlijke uitspraak. De regering stelde de andere landen van tevoren van de publicatie op de hoogte. De Geer meende dat van dat artikel niet een zodanig gevaar uitging dat dit een ingrijpen in de persvrijheid rechtvaardigde.

Minister van buitenlandse zaken Beelaerts van Blokland was toen die kwestie speelde in Londen en kon niet tijdig terug zijn. Vandaar dat De Geer de zaak met de Kamer afhandelde. Hij werd bijgestaan door Michiels van Verduynen, toen topambtenaar en tijdens de Tweede Wereldoorlog gezant in Londen. Bij de Parlementaire Enquêtecommissie naar het regeringsbeleid tijdens de oorlog zei hij dat De Geer de zaak 'op de meest schrandere wijze' had afgehandeld.[48] "Dat De Geer niet die aanleg zou hebben gehad op het gebied van internationale problemen, moet ik tegenspreken; hij had die aanleg."

'Beredderaar van een onbeheerde nalatenschap'

Het kabinet-De Geer mocht dan geen directe bindingen hebben met de fracties in de Tweede Kamer, dat maakte de positie van de partijen er niet sterker op. Kamerlid en historicus Oud meent zelfs dat de positie van het parlement door het extraparlementaire kabinet danig was verzwakt.[49] Als voorbeeld gebruikt Oud de behandeling van twee moties die katholieke Kamerleden indienden bij de algemene beschouwingen in 1926 en door de Kamer werden aangenomen met steun van de linkse partijen. De motie-Bulten verlangde een verhoging van het salaris van onderwijzers en de motie-Suring vroeg om de invoering van de zevenjarige leerplicht. Van beide moties zei De Geer dat hij ze niet kon uitvoeren, omdat hij eenvoudigweg het geld niet had.

SDAP-leider Albarda was hierover ontstemd. Volgens hem diende een regering een aangenomen motie uit te voeren of op te stappen. De Geer was dat niet met hem eens.

Zelfs een parlementair kabinet hoefde dat volgens hem niet. De regering heeft haar eigen verantwoordelijkheid en kan zich iets niet laten dicteren. Moties hebben volgens De Geer in staatsrechtelijke zin geen andere strekking dan die van adviezen. De Geer haalde hierbij Groen van Prinsterer aan die stelde dat een motie moet voorkomen dat elk Kamerlid over hetzelfde onderwerp het woord voert.

Daarmee zette De Geer de toon voor de rest van zijn regeerperiode. Als door het kabinet afgeraden moties een meerderheid haalden, dan was dat veelal door een gelegenheidssamenwerking tussen de linkse partijen en de katholieken. De Geer wist als geen ander dat Nolens en zijn partij niets voelden voor een structurele samenwerking met liberalen, vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten. De kans dat het naast zich neerleggen van Kameruitspraken zou uitlopen op een motie van wantrouwen of afkeuring, was daardoor gering. Het zorgde ervoor dat de Kamer een onmachtige indruk maakte, dat zij gebukt ging onder de zweep van De Geer.

De Haagsche Post schreef in september 1927, toen De Geer wederom weigerde om enkele moties uit te voeren, dat de minister-president niet vrij was van 'dictatoriale smetten'.[50] Maar de schrijver voegde daaraan toe dat hij dit toejuichte en dat hij aannam dat de meerderheid van de Nederlanders dit met hem eens was.

Gedurende de regeerperiode groeide De Geer in zijn rol als premier. In november 1928 schreef het katholieke Kamerlid Van Vuuren in de rubriek Haagse Brieven in *De Tijd* over hem: "Het geheim van dit alles is dat hij een groot geloof in zichzelf heeft en een daarmede evenredig zelfvertrouwen. Hij leeft in en door de overtuiging, dat de dingen zijn zoals hij ze ziet."[51]

De ARP en CHU grepen het laatste begrotingsdebat van het kabinet, in 1928, aan om over de regeerstijl te klagen.[52] Heemskerk vond dat het eigenlijk geen kabinet was maar eerder een verzameling ministers, waarbij De Geer een 'overwegende' positie innam. De Geer was het uiteraard niet met hem eens. Dit kabinet was homogeen in de beperkte taak die het zich had gesteld. Tussen de ministers was het overleg hetzelfde als bij parlementaire kabinetten.

Veel venijniger beet De Geer van zich af in de richting van zijn oude 'hero' De Visser. Journalisten vonden het achteraf een pijnlijk tafereel, juist omdat De Visser had aangekondigd dat dit zijn laatste grote optreden was. C.K. Elout van *het Handelsblad* vond het een 'ware bastonnade van harde argumenten' die bijna een uur lang op De Visser 'neerkletterde'.[53] De schrijver haalde opgelucht adem toen De Geer een einde maakte aan de herhaalde 'castigatie van zijn grijze leider'.

De Visser vond dat onder het ministerie-De Geer veel onderwerpen waren geschorst, ingetrokken of verworpen en dat er nog veel waren blijven liggen, zoals zondagsrust, echtscheiding en lijkverbranding.[54] De Visser waagde ook kritische noten te kraken over de fusie van Marine en Oorlog. Over dat laatste zei De Geer dat dit al onder een vorig ministerie was voorgesteld, waaronder De Visser zijn naam had gezet. "Zodat hij thans dus eigenlijk zou moeten zeggen: Het is jammer dat er nu eens iets is aangenomen dat ik vroeger medeondertekend heb."[55] De sarcastische opmerkingen van De Geer wekten de lachlust op van de andere Kamerleden. De Geer kwam op zijn beurt met een lijst van onderwerpen die de kabinetten waarin De Visser minister was (Ruijs I en II) om een of andere reden niet hadden kunnen afmaken.

Het was overigens niet de eerste keer dat De Geer zijn vroegere voorbeeld publiekelijk zo hard aanpakte. Hij deed het bij de algemene beschouwingen van een jaar daarvoor toen De Visser voor de herziening van de Zondagswet pleitte.[56] "Had dat dan maar gedaan in de zeven jaren waarin u aan het bewind was", antwoordde De Geer. Ook verweet hij De Visser dat hij zijn stukken niet goed kende.[57]

De vraag is waarom De Geer zijn zelfbeheersing verloor en zo tactloos reageerde op de oude CHU-fractievoorzitter. Vermoedelijk is er een verband met de partijvergadering in 1918 toen De Visser, samen met anderen, grote druk uitoefende op De Geer om vooral geen minister van onderwijs te worden. De Geer droop toen in de pauze als een geslagen hond af. Wilde De Geer, tien jaar later, laten zien dat hij wel degelijk het ministerambt aankon? Elout schreef in 1928 dat de harde aanpak van De Geer hem deed denken aan het afscheid in 1871 tussen 'den ouden Thorbecke en den jongen Van Houten die zijn leider toen ook zo hard bejegende. En De Geer had niet het excuus dat destijds Van Houten kon doen gelden: dat het ging om beginselen.'[58]

Als premier maakte De Geer dezelfde fout als toen hij minister van financiën was in de jaren 1921/1923. Hij beschikte niet over het talent om werk te delegeren aan ambtenaren. Tijdens het eerste premierschap ontstond de bekendste anekdote die over De Geer bestaat. Hij werkte door tot diep in de nacht en stuurde iedereen, ook de portier, naar huis. Hij sloot zelf het departement aan de Kneuterdijk af en wierp de sleutel door de brievenbus naar binnen.

Van Vuuren schreef hierover in zijn Haagsche Brieven: "Hij heeft maar een gebrek: hij wil alles zelf doen. (...) Zijn werk is buiten kijf beter dan het anders zou zijn geweest, omdat het daardoor steeds iets persoonlijks is. (...) De minister zit erin gewerkt tot in de kleinste kleinigheden, kent van elk artikel en van elke toelichting de voorgeschiedenis en de geboortemoeilijkheden. Wat zijn eigenaardigheid tot een gebrek maakt is dat geen sterveling zo'n werken op den duur volhoudt."[59] Later kreeg Van Vuuren hierin gelijk. Nadat de Tweede en Eerste Kamer zijn financiële verhoudingswet hadden goedgekeurd, stortte De Geer in. Zijn huisarts, Van Oorthuys, stuurde hem een week op vakantie om bij te komen van de maagpijnen.[60]

Was De Geer een succesvol premier? In die tijd vond bijna iedereen van wel. Zelfs zijn grootste tegenstanders, die van het kamp-Colijn, erkenden dat op het leiding geven van De Geer weinig viel af te dingen. Eind 1926 maakte de katholiek Welter, minister van koloniën in het kabinet-Colijn, in een brief aan Nolens de balans op van dat jaar.[61] Hij constateerde dat het politiek veel rustiger was geworden dan in de jaren daarvoor. En heel voorzichtig suggereerde hij: "De Geer weet zijn scheepje blijkbaar heel handig te laveren."

In zijn Haagsche Brieven schreef Van Vuuren dat in 1928 iedereen bij de algemene beschouwingen lovend was over het optreden van De Geer.[62] "Of men wilde of niet, men kon zich evenmin onttrekken aan de erkenning van de waarheid, dat hij (De Geer), hij moge dan een intermezzominister zijn, een krachtige en sterke figuur is, een bewindsman bij uitnemendheid. En nu moge hem zeker het geluk hebben gediend – zonder geluk vaart niemand wel – voor zoverre dit het geval was, heeft hij bij uitstek de kunst verstaan dit geluk aan hem te onderwerpen en te leiden naar zijn doel."

Van Vuuren besefte dat De Geer 'geen perspectieven behoefde te openen voor de toekomst' en dat dit zijn rol vergemakkelijkte. Maar het neerzetten van grootse vergezichten, dat was zijn taak niet. Volgens de katholiek moest De Geer 'de wagen van Staat uit het moeras trekken'. Niets meer en niets minder. "Hij was de bereddernaar van een onbeheerde nalatenschap."

Lovende teksten over een protestantse premier waren in een katholieke krant niet gebruikelijk. Het is de vraag of Nolens gelukkig was met de Haagsche Brieven van Van Vuuren, een gezaghebbend financieel specialist voor de RKSP, en voor zijn Kamerlidmaatschap parlementair journalist van *De Tijd*. Zijn Haagsche Brieven waren altijd het hoofdartikel van de krant.

De Geer kon net als in eerdere jaren vaak rekenen op een positieve behandeling door de linkse kranten, zoals het *Algemeen Handelsblad*, *Het Vaderland*, *De Telegraaf* en zelfs bij *Het Volk*. De meeste kritiek op De Geer kwam, zoals altijd, van *De Standaard*.

Was kabinet-De Geer een intermezzokabinet?

Op het eerste gezicht kan een kabinet dat drie jaar aanblijft tot de reguliere Kamerverkiezingen geen aanspraak maken op de aanduiding 'intermezzokabinet'. Maar toen De Geer zijn regering die naam gaf wist hij niet wat de toekomst hem zou bieden. Het land had vier maanden zonder regering gezeten. De zaak was zo uitzichtloos dat men serieus overwoog een regering van ambtenaren te formeren onder leiding van Kan. Economisch ging het beter met het land, maar de kritiek op het functioneren van de parlementaire democratie, die in de jaren dertig verder zou aanzwellen, was toen al duidelijk hoorbaar.

Het streven van De Geer was een wettige regering die aanspreekbaar was op haar daden. Na het eindeloze en machteloze gehakketak moest de rust weerkeren en moest er vooral bestuurd worden. De Tweede Kamer moest weer onderwerpen hebben om over te debatteren. Met de term 'intermezzo' wilde De Geer aangeven dat de regering onmiddellijk zou opstappen zodra zich weer een parlementaire meerderheid had gevormd. Die 'kleine vertoning' of 'klein muziekstuk' (Van Dale) duurde drie jaar en daarmee was het achteraf geen intermezzo meer, maar een volwaardig kabinet, dat in 1929 kon bogen op redelijk wat wetgeving die de eindstreep had gehaald.

De Geer introduceerde zijn kabinet tevens als een extraparlementair kabinet. Voor een groot deel klopte dat. Bij de start hadden alleen De Geer, Slotemaker en Van Karnebeek kort daarvoor een politieke functie gehad. Maar zij lieten zich niet door hun partij iets gezeggen. Over die onafhankelijkheid beschikten ook de andere in het oog vallende ministers Kan en Donner.

Tot slot noemde De Geer zijn kabinet 'neutraal'. Hij beloofde dat de hete hangijzers langs de gebruikelijke links-rechtsverdeling zouden blijven liggen. Daar hield De Geer zich niet helemaal aan. De vervanging van de partijloze minister Van Roijen door de katholieke oud-minister Lambooy vormde daar een inbreuk op. Maar vooral wezen critici op het 'doorduwen van de bioscoopwet'. Het was niet voor niets dat niet minister Kan van binnenlandse zaken deze wet in de Eerste Kamer verdedigde, maar premier De Geer.

Bijna aan het eind van de rit erkende De Geer, tijdens de algemene beschouwingen van 1928, dat een bestendiging van de situatie ongewenst was.[63] "Op den duur (kan) slechts onder parlementaire ministeries de volksinvloed op het bestuursbeleid en de rechtsvorming zich in bevredigende en regelmatige wijze doen gelden." Het parlementaire ministerie was volgens hem het 'tere mechanisme dat enerzijds het regeringsgezag laat plaatsen waar het behoort en anderzijds den volksinvloed tot zijn volle recht doet komen'.

Dat het Nederlandse systeem na die traumatische vier maanden van onmacht in 1925/1926, drie jaar de tijd en rust kreeg om de verhoudingen tussen partijen enigszins te laten herstellen, is een van de grootste verdiensten geweest van het 'intermezzokabinet'. Daarbij komen de vele wetten die deze regering door de Tweede Kamer wist te loodsen, waardoor het land weer het gevoel had dat het werd bestuurd.

Hoe paste, tot slot, het kabinet-De Geer in het beeld dat Lijphart van de politiek in het verzuilde Nederland ooit schetste? Volgens Lijphart was de verklaring voor het relatief stabiele politieke systeem van Nederland de wijze waarop de politieke leiders van de zuilen ondanks hun verschillende inzichten, met elkaar trachtten samen te werken. De Geer paste als premier als geen ander de spelregels toe in zijn kabinet die Lijphart naderhand zou destilleren. Daar zou in de rest van zijn politieke carrière weinig verandering in komen. Ondanks zijn moeizame omgang met de medemens had hij goede zakelijke contacten met politici van andere partijen. Zoals gezegd had hij warme collegiale banden met Kan en Donner, maar kon hij vooral met Ruijs op politiek gebied vruchtbaar samenwerken.Daarnaast formeerde hij zijn kabinet onder strikte geheimhouding. Die geheimhouding van de onderhandelingen hadden de leiders nodig om hun geloofwaardigheid bij hun achterban te kunnen handhaven. De Geer voerde dat wel erg ver door.

De Geer zag politiek niet in de eerste plaats als een machtsspel, maar als het niet anders kon wel in de tweede plaats. Hij wilde wel resultaten boeken. De methode die hij gebruikte was het depolitiseren van politieke problemen. Kwesties ontdeed hij van hun principiële haken en ogen. Hij werd daarbij geholpen door zijn verdraagzame en pragmatische karakter. Hij gunde katholieken en sociaal-democraten hun eigen ruimte. Daarvan getuigde zijn standpunt dat katholieken hun processies zouden mogen houden en zijn langdurig streven de SDAP regeringsverantwoordelijkheid te geven.

13 Geld voor de gemeenten

De financiering van de gemeente was lange tijd een probleem, sommige Kamerleden noemden het zelfs een 'onoplosbaar probleem'. Het hield de politiek reeds enige tientallen jaren in zijn greep. Vanaf het begin van de twintigste eeuw was tussen het rijk en de gemeenten een lappendeken van belastingheffingen en bijhorende regels ontstaan, waardoor bijna niemand meer de weg wist in deze materie. Het liberale Kamerlid Pieter Rink vergeleek de berekening van een nooduitkering voor een gemeente eens met de berekening van de leeftijd van de kapitein van een schip uit de lengte van de mast, het aantal koppen van de bemanning en het aantal tonnen dat het schip meet.[1]

Kabinet na kabinet ploeterde met noodmaatregelen om bepaalde gemeenten financieel niet kopje onder te laten gaan. Een staatscommissie beet in 1907 op het onderwerp haar tanden stuk: het produceerde vier minderheidsnota's, voor geen enkele oplossing bestond een meerderheid. Toen de Eerste Kamer in 1929, ruim twintig jaar later, de 'Wet financiële verhouding tussen het Rijk en de gemeenten' goedkeurde was de opluchting bij gemeentebesturen groot.

Het is verre van gewaagd te stellen dat deze wet – van het schrijven daarvan tot en met de succesvolle verdediging in Tweede en Eerste Kamer – tot de politieke hoogtepunten uit de loopbaan van De Geer behoort. Zonder uitputtend te zijn volgt nu niet een beschrijving van de geschiedenis van de wet, de bemoeienissen van De Geer daarmee en het uiteindelijke resultaat.

Een onoplosbaar probleem

Van oudsher zorgden gemeenten op hun eigen manier voor de financiering van publieke taken, zoals het handhaven van de orde en de aanleg van straten. Zij hieven bijvoorbeeld accijnzen op bepaalde producten of hieven tol bij bruggen. Hoe, waar en hoeveel, dat mochten de gemeenten zelf bepalen. Zij beschikten over financiële autonomie. Bij de totstandkoming van de gemeentewet in 1851 werd nog niet stilgestaan bij de verhouding tussen het rijk en de gemeenten. Maar die autonomie van gemeenten kwam onder druk te staan door de groei van de landelijke overheid, die steeds meer activiteiten ontplooide en belastingen moest heffen om die uitgaven te bekostigen.

'De geschiedenis der financieele verhouding tussen het rijk en de gemeenten' begon in 1865, toen het de gemeenten werd verboden nog langer accijnzen te heffen. In plaats daarvan kregen zij een aandeel van de opbrengst van de personele belasting. Het was

geen rijksuitkering, want gemeenten waren niet verplicht om de belasting op te eisen. "Maar natuurlijk was geen gemeente zo braaf om voor de gracieuze hulp te bedanken".[2] Sterker nog, op rijksniveau zag men met lede ogen aan dat de opbrengsten voor gemeenten met het viervijfde aandeel van de personele belastingen op deze manier sterk stegen. Vandaar dat in 1885 een poging werd gedaan de stijging van deze inkomsten te bevriezen.

Uiteindelijk was ook deze 'fixatie' onbevredigend en kwam er in 1897 een uitkering voor gemeenten. Zij kregen een bedrag om het salaris van de burgemeester te dekken én een uitkering per inwoner. Het was bedoeld als een tijdelijke maatregel, maar uiteindelijk bleef zij in werking tot 1931, toen de wet van De Geer en minister Kan van binnenlandse zaken werd ingevoerd. Al die jaren groeide die bijdrage nauwelijks, terwijl de geldontwaarding doorging en – belangijker – de gemeenten steeds meer taken op hun bordje kregen. Vooral de zorg voor vervallen wijken, gezondheidszorg en onderwijs nam rond de eeuwwisseling toe. De gemeenten met hoge kosten op deze terreinen, veelal de grote steden met veel industrie, waren genoodzaakt de inkomstenbelasting, want die bevoegdheid hadden gemeenten toen nog, steeds meer te verhogen.

De situatie in de verhouding tussen rijk en gemeenten werd nog onoverzichtelijker toen het kabinet-Kuyper een verandering aanbracht als gevolg van een bepaalde gelijkstelling van het bijzonder en openbaar lager onderwijs. De salarissen van onderwijzers van bijzondere scholen kwamen een paar jaar later direct uit de staatskas, maar dat moest dan ook voor de werknemers van openbare scholen gelden. En dat geld bracht het rijk weer via een ingewikkelde berekening in mindering op de uitkering.

Het kabinet-Kuyper zag in dat hoognodig het mes gezet moest worden in de talloze regelingen die elkaar begonnen te overlappen. Daarom zette Kuyper in 1903 een staatscommissie aan het werk. Bij de installatie wees minister van financiën Harte van Tecklenburg op de gemiddelde gemeentelijke inkomstenbelasting van 6 à 7 procent. Dat beschouwde hij al als een noodtoestand. Dat percentage was in 1921, toen De Geer minister werd, reeds verdubbeld.[3]

De gemeentelijke inkomstenbelasting leidde tot grote verschillen in belastingdruk tussen gemeenten. Dat vond De Geer een groot kwaad. Hij schreef in zijn memorie van toelichting dat het niet zeldzaam is dat twee vlak naast elkaar gelegen gemeenten maar door één ding worden onderscheiden en dat is een groot verschil in lasten.[4] Gemeenten met een relatief arme bevolking hebben hogere kosten, terwijl de schouders die de lasten moeten dragen minder krachtig zijn. "De door de samenstelling harer bevolking, haar eigenaardige roeping als centrumgemeente, of andere onafwendbare omstandigheden buiten haar toedoen, verkeren gemeenten in die gevallen in de weinig benijdbare positie van getroffen te worden door een zich zelf voorttelend kwaad." De verschillen leidden bovendien tot een uittocht van de meest welgestelden uit de zwaarst belaste gemeenten.[5]

De commissie van 1903 studeerde hard, de nood was hoog en wellicht juist daardoor kwam men er niet uit. Na vier jaar produceerden zeven leden vier verschillende nota's, en geen één kon bogen op de steun van een meerderheid. Het enige waar men het over eens was dat gemeenten hun belastinggebied mochten uitbreiden om de financiële nood het hoofd te bieden.[6]

In 1915 deed minister van financiën Treub, toen nog vrijzinnig-democraat, nog een poging de financiële verhouding te herzien. Hij stelde een fonds voor waaruit het rijk aan gemeenten een uitkering verstrekte. Het stuitte af op het vinden van een goede verdeelmaatstaf.

De Geer ging zich rond 1920 actief met het onderwerp bemoeien. In het vorige hoofdstuk zagen we dat dit tot commotie leidde toen hij als minister afstand nam van een amendement dat hij zelf had ingediend. Hoe kon hij als minister nu iets anders vinden dan als Kamerlid? Wellicht zag De Geer dat er een fundamentele oplossing voor de moeilijke verhouding tussen rijk en gemeenten moest komen. Nu hij minister was, ging hij daarvoor zorgen.

Commissie-Van Lynden van Sandenburg

De Geer installeerde snel na zijn aantreden in 1921 een commissie onder leiding van ARP'er Van Lynden van Sandenburg die licht in de duisternis moest brengen. Hierin zaten alle specialisten uit de Kamer, zoals Treub, Van den Tempel, De Wilde en Kolkman. De Geer drukte de commissie op het hart dat het een 'zaak van grote urgentie' was en dat zij snel met een oplossing moest komen.[7] Daar kwam het niet van. Bij hun poging om gegevens te verzamelen over hoe de werkelijke toestand van de verschillende gemeenten was, bleek dat deze onderling totaal niet te vergelijken waren. Het zou drie jaar duren voordat in die chaos orde was geschapen.

Intussen was De Geer na perikelen rond de Vlootwet in 1923 op het ministerie van financiën vervangen door Colijn. Deze vond de hervorming van gemeentefinanciering niet zo belangrijk, vooral omdat dat geld dreigde te kosten. Colijn richtte zich sterk op het terugdringen van het begrotingstekort. Een van zijn eerste beleidsdaden was daarom het schrappen van de nooduitkering die De Geer aan de gemeenten had toegekend.

De staatscommissie kwam weer tot leven vlak na het aantreden van het kabinet-Colijn in 1925, waarin De Geer minister van binnenlandse zaken was. Of De Geer hierbij een beslissende rol heeft gespeeld is onzeker, maar waarschijnlijk is het wel. Er kwamen nieuwe leden in de commissie omdat Treub als Kamerlid had bedankt en Kolkman was overleden. Twee jaar later, augustus 1927, kwam deze commissie met een rapport dat zowaar door alle leden werd gesteund. Inhoudelijk waren de voorstellen voor De Geer, behalve premier ook minister van financiën, een ernstige teleurstelling. Het was volgens de commissie niet mogelijk de gehele financiële verhouding tussen gemeenten en rijk te behandelen. Een reorganisatie in één keer van een stelsel dat in de loop der jaren beetje bij beetje was gegroeid, was onmogelijk. Dan zouden te veel zaken opeens van hun plek komen. Geleidelijkheid was geboden.

De kern van het advies van Van Lynden van Sandenburg was dat men niet wilde tornen aan de bevoegdheid van gemeenten om inkomstenbelasting te heffen. Dat zou het fragiele stelsel te veel overhoop halen. Ook zag de commissie niets in een algemene rijksuitkering. Zij bepleitte een overzichtelijk stelsel van specifieke uitkeringen, door in de bestaande chaos van bijzondere uitkeringen streng te schrappen. In de nota gaven zij

gedetailleerd aan hoe dit zou moeten. Het is weinig zinvol hierop in te gaan, want De Geer ging uiteindelijk een heel andere kant op.

Het stelsel van De Geer

De financiering van de gemeenten had al geruime tijd de belangstelling van De Geer. Die dateerde uit de tijd dat hij lid was van de Rotterdamse gemeenteraad.[8] Daar kwam vervolgens bij dat hij twaalf jaar gedeputeerde van Zuid-Holland (van 1908 tot 1920) was met financiën in zijn portefeuille. Hij kende de financiële nood van de gemeenten van nabij. In de Tweede Kamer werd De Geer financieel specialist en leerde hij het probleem te zien door de ogen van de rijksoverheid en de minister van financiën, die worstelden met hun begroting. En alsof dat niet genoeg was, werd hij burgemeester van Arnhem, een stad die na de Eerste Wereldoorlog met zware financiële problemen kampte. Welgestelden verhuisden naar buurgemeenten waar zij prettiger konden wonen en waar ook de lasten aanzienlijk minder hoog waren. En daardoor kreeg de stad weer minder geld voor de bestrijding van woningnood, werkloosheid en armoede. Toen hij burgemeester werd bleef hij lid van de Tweede Kamer en bemoeide hij zich daar ook actief met de verhouding tussen gemeente en rijk, zoals met het amendement dat hij begin 1921 samen met Treub en Van den Tempel indiende.

Vermoedelijk had De Geer bij de start van zijn eerste kabinet in 1926 zich vast voorgenomen om het systeem van de grond af te vernieuwen. Zoals hij later schreef in zijn memorie van toelichting: "De ingezetene uit Wassenaar zal evenveel hebben te betalen als de ingezetene uit Den Helder, die uit Bloemendaal evenveel als de bewoner van Oude Pekela."[9] Het voorstel van de commissie-Van Lynden van Sandenburg ging dat 'kwaad van belastingexcessen' en de 'schrikbarende ongelijkheid in belastingdruk' niet tot 'in den wortel aantasten'.[10]

Zoals Oud terecht zou opmerken, gooide De Geer het daarom 'over een geheel anderen boeg'.[11] Hij nam een week vrij en toog naar Hotel Burgberg in Nassau, alwaar de premier een bezienswaardigheid vormde. Zijn aanwezigheid en de reden waarvoor stonden zelfs in de *Nassauer Courant*.[12] In die week schreef hij in zijn eentje de contouren van de wet op. De kern van zijn wijziging was dat hij de gemeentelijke inkomstenbelasting radicaal wilde afschaffen. Daar waar Van Lynden van Sandenburg te veel obstakels zag om dit privilege van gemeenten af te pakken, besefte De Geer dat het nu of nooit was. In de memorie van toelichting van de wet, die bekend werd onder de naam Financiële-verhoudingswet, schreef De Geer dat de plaatselijke inkomstenbelasting afkomstig was uit een tijd ''toen de gemeente meer een gesloten gemeenschap vormde dan tegenwoordig, de ingezetenen in sterkere mate aan hun gemeente gehecht waren en ook draagkrachtige personen veelal gedurende hun hele leven in de plaats van hun geboorte bleven wonen". Dat veranderde in de twintigste eeuw. Het verkeer tussen steden nam toe en de economische en sociale verhoudingen veranderden. Naarmate de eigenheid van de gemeentelijke samenleving verminderde maakte de 'psychologische betrokkenheid' op de lokale gemeenschap volgens De Geer steeds meer plaats voor de grotere staatsgemeenschap. Daar hoorde een ander belastingstelsel bij.

De Geer stelde voor om in plaats van de opbrengsten van de belasting gemeenten een uitkering te geven uit een gemeentefonds. Hij draaide de zaken als het ware om. Niet langer was voor de gemeente de inkomstenbelasting de basis en de algemene uitkering de buffer, maar andersom. Uit de gemeentefonds kregen de gemeenten van het rijk elk jaar een bedrag. De hoogte van die uitkering werd bepaald via een vrij ingewikkelde wiskundige formule, die we ter illustratie hierbij afdrukken:

$$\frac{\frac{a}{b} \times \frac{c}{d} \times e}{f} \times g = X$$ [13]

Het precies uitleggen van deze formule zou voor dit boek te ver voeren, maar het hield rekening met verschillende factoren die de lasten van een gemeente bepalen, zoals de uitgaven voor politie, onderwijs en armenzorg, maar ook met het gemiddelde inkomen per inwoner. Vermoedelijk heeft De Geer deze formule hoogstpersoonlijk uitgedokterd. Hoe ingewikkeld en gekunsteld zij er ook uitziet, later bleek dat het adequaat werkte en dat dit een redelijk rechtvaardige verdeelsleutel was die vooral ten goede kwam aan gemeenten die het hard nodig hadden. Eens in de vijf jaar zouden de berekeningen opnieuw bekeken worden om te zien of de uitkering aan een gemeente nog passend was. Voor gemeenten die in vergelijking met het verleden aan de nieuwe uitkering tekortkwamen, paste het rijk dat verschil bij. Gemeenten die daarentegen er buitensporig op vooruitgingen, kregen een limiet opgelegd. Zou het gemeentefonds ontoereikend blijken, dan nam het rijk dat tekort voor zijn rekening.

Dat waren niet de enige veranderingen. Kan en De Geer schaften de forensenbelasting af. Zij vonden dat deze belasting, voor mensen die in een andere plaats werkten dan waar zij woonden, als middel erger was dan de kwaal. Het hielp niet omdat mensen zich hierdoor niet lieten bewegen om in de stad te blijven wonen waar zij ook hun werk hadden. Tevens vonden zij het onrechtvaardig en maatschappelijk onaanvaardbaar. “De tijd is gekomen”, schreven Kan en De Geer op een liberale toon, “om mensen toe te staan te wonen waar zij willen.”[14] In plaats van de forensenbelasting kwam een belasting op het personeel en een grondbelasting, eigenlijk de voorloper van de huidige wet onroerend zaakbelasting (OZB). Dit onderdeel was een idee van minister Kan. Hij had dit al voorgesteld in een nota die hij samen met Treub had opgesteld toen beiden lid waren van de staatscommissie van 1903.

Behandeling Tweede Kamer

In de Tweede en Eerste Kamer zou het verlies van de autonomie van de gemeenten het belangrijkste punt van kritiek blijken. De Amsterdamse wethouder Wibaut werd hiervan in de Senaat de belangrijkste en ietwat eenzame spreekbuis. In de Tweede Kamer, die zich twee weken lang over de wet zou buigen, kwam die kritiek vooral van zijn partijgenoot Van den Tempel. Hij vreesde een ‘ernstige beknotting’ van de werkzaamheid van de gemeente door het verdwijnen van de voornaamste inkomstenbron: de inkomstenbelasting. Net als Wibaut stond Van den Tempel in zijn fractie met zijn kritiek vrijwel alleen.

Zijn partijgenoot Willem Vliegen en de meeste anderen steunden de ingrijpende plannen van De Geer.

AR-Kamerlid De Wilde, tevens wethouder van Den Haag en later zelf minister van financiën, verdedigde de keuze van het kabinet. Hij stelde dat gemeenten middelen moesten hebben om van de autonomie te profiteren. Volgens hem kregen gemeenten door de wet juist meer middelen, vooral die plaatsen die in moeilijkheden verkeerden. "Indien de autonomie samenhangt met de middelen, (...) dan is dit wetsontwerp een versterking van de autonomie en niet een verzwakking."[15]

Het wekte alom verbazing dat reeds een jaar na uitkomst van het rapport van Van Lynden van Sandenburg in 1927, een wetsontwerp bij de Tweede Kamer lag. Een voorstel dat bovendien diametraal stond tegenover het stuk van de commissie, die zich jarenlang over de financiering van gemeenten had gebogen. Nog verrassender was dat de Kamer al in april 1929 zich over de wet moest uitspreken. De Geer streefde naar een zo spoedig mogelijke behandeling. De kans dat hij na de verkiezingen van juli 1929 nog minister van financiën zou zijn, was aanwezig, maar daar wilde hij niet te veel op rekenen. Of een opvolger zijn wet zou willen verdedigen was de vraag. Bovendien wilde hij zijn 'eigen kind' in veilige haven loodsen. Dat het van een tijdige behandeling kwam had De Geer niet in de laatste plaats te danken aan Kamervoorzitter Ruijs de Beerenbrouck. Deze was niet alleen een stuwende kracht tijdens de formatie van het intermezzokabinet, maar gaf als voorzitter het kabinet veel ruimte om voortvarend te werk te gaan.

De Geer erkende dat ruimhartig. Vlak voordat de Tweede Kamer over de wet zou stemmen, stuurde hij Ruijs een bedankbriefje. "Nu ik in deze periode in de Tweede Kamer mijn laatste, min of meer omvangrijke debat achter de rug heb, is het mij een behoefte U hartelijk dank te zeggen voor de medewerking aan mijn collega's en mij verleend. Dat het U in het laatste kwartaal nog gelukt is de ziektewet, gemeentefinanciën en Donners strafrechtherziening te behandelen, spant de kroon en wordt door het hele kabinet ten zeerste gewaardeerd. (...) Er is nog een en ander voor de boeg. Maar persoonlijk gevoel ik mij vandaag dicht bij de eindpaal. En ik wilde niet wachten met wat juist vandaag sterk in mij leeft, U terstond en van harte mee te delen."[16]

Dit briefje laat zien hoe goed de verhouding was tussen de minister-president en de voorzitter van de Kamer, maar tevens hoezeer het intermezzokabinet ook van Ruijs was. De eerste maanden van 1929 legde Ruijs de Kamer een straf tempo op, dat soms op het randje was. De behandeling van de financiële verhoudingswet was daar een kras voorbeeld van. Daarin bracht De Geer op verschillende momenten, na kritiek of opmerkingen uit de Kamer waarvan hij vond dat die hout sneden, veranderingen aan die soms diep ingrepen. De Geer werkte dan 's avonds en misschien ook 's nachts aan de wijzigingen, liet zijn ambtenaren vroeg in de ochtend de gewijzigde teksten uittypen en verspreiden onder de Kamerleden.

De vrijzinnig-democratische senator Slingenberg beklaagde zich later over deze, voor die tijd, unieke werkwijze. Kamerleden waren aan die snelheid geheel niet gewend. "De mondelinge behandeling in de Tweede Kamer (heeft) tengevolge van het naderende reces, niet op die rustige wijze plaats gehad, als het wetsontwerp met het oog op zijn belangrijkheid wel eiste; de zeer ingrijpende wijzigingen die de minister van financiën gedurende het debat aanbracht, werden binnen 24 uren verwerkt, zonder dat men de

portee in alle opzichten daarvan kon overzien."[17] Slingenberg was een van de weinige parlementariërs die zich opwond over de snelheid waarmee het 'zeer ingewikkelde ontwerp' – de woorden zijn van Oud die namens de VDB het debat volgde – zijn gang door de Tweede en de Eerste Kamer maakte.[18]

Ook buiten de Kamer kon men de ontwikkelingen met grote moeite bijbenen. Een voorbeeld was de verandering van de zogeheten garantie- en limietbepalingen in de wet. Vooral de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) voelde zich 'volkomen overrompeld' door de snelle wijze waarop De Geer de wijzigingen verwerkte. Tevergeefs trachtte VNG-directeur Jonker hiervoor aandacht te krijgen bij Kamerleden. Hij merkte dat de partijen weinig zin hadden het marstempo dat nodig was om de wet nog voor het reces door de twee Kamers te krijgen, te veranderen. "Wij kunnen dit een schandelijk bedrijf noemen – het is gebeurd en niet te herstellen."[19]

Zoals gezegd kwam uit de Tweede Kamer de enige serieuze tegenkanting van sociaaldemocraat Van den Tempel. Hij vond dat de wet de gemeenten te veel beknotte in hun werkzaamheden omdat de voornaamste inkomstenbron wegviel.[20] De Geer begreep die kritiek wel, maar hij vond dat hij een keuze moest maken. Hij wilde voor alles een eind maken aan de verschillen in belastingdruk tussen gemeenten. Liet hij de gemeenten ruimte voor een eigen inkomstenbelasting dan begon 'de kringloop opnieuw'.

Op dit punt kreeg hij de volle steun van VDB'er Oud en De Wilde van de ARP. Zij vonden dat er een grens moest zijn aan de financiële vrijheid van een gemeente. Uiteindelijk stemde Van den Tempel, net als zijn hele fractie, toch voor de wet. Hij zag het wetsvoorstel ondanks zijn bezwaren niet graag stranden, omdat het op veel andere gebieden een aanzienlijke verbetering was. Een voor stemmende SDAP, dat was op zichzelf al een succes in de ogen van De Geer. Wibaut was op zijn beurt ontsteld dat 'de slechtste wet die in onze herinnering in het Nederlandse parlement tot stand is gekomen' ook nog zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen.[21] De Kamer stemde unaniem voor de wet. De Geer en Kan konden daarna elkaar 'hartelijk de hand schudden'.[22]

'Geachte geharnaste tegenstander'

De Amsterdamse wethouder Wibaut stuurde Dirk de Geer in 1921 een enthousiaste brief met zijn gelukwensen met zijn benoeming als minister van financiën. "Het is de verwachting dat gij de oplossing van het zoogenaamde 'onoplosbare probleem' der financiele verhouding tussen rijk en gemeenten zult aandurven en in elk geval de voorbereiding dier oplossing terstond zult aanvatten."[23] Al snel zou Wibaut van mening verschillen met De Geer over de nooduitkeringen aan gemeenten die door zijn voorganger Colijn in 1925 waren stopgezet en die De Geer niet wilde terugdraaien.

In tegenstelling tot De Geer kon Wibaut zich goed vinden in het rapport van de commissie-Van Lynden van Sandenburg, omdat het de gemeentelijke belastingpolitiek buiten schot liet. Hij gaf grif toe dat dit de ongelijkheid tussen de gemeenten niet of weinig verminderde, maar dat kon hem niets schelen. "Wij stellen dat deze ongelijkheid dient te worden aanvaard."[24] Als een van de weinige bestuurders stelde Wibaut de gemeentelijke autonomie boven alle andere uitgangspunten. De gelijkmatige verdeling van de belas-

tingdruk ging ten koste van de onafhankelijkheid van de gemeenten. De inkomstenbelasting diende tot dan toe als manier om de begroting van de gemeente sluitend te maken. De gemeenteraad had zo een middel om zelf de hoogte van de uitgaven te bepalen. Door de inkomstenbelasting weg te halen bij gemeenten, maakte De Geer de gemeenteraad vleugellam. De kern van gemeentelijk zelfbestuur viel daarmee weg, vond Wibaut.

Dat praktisch alle gemeenten voor de wet waren telde voor Wibaut niet. Dat zijn eigen Amsterdam van de nieuwe wet zou profiteren, speelde evenmin een rol. Met enige minachtig schreef hij dat gemeentebesturen alleen maar bezig waren met het maken van 'rekensommetjes'.[25] Dat de wet voor veel gemeenten een financiële verbetering betekende, bepaalde hun positieve houding en niet het beginsel van autonomie. Na zijn carrière gaf Wibaut grif toe dat de wet een 'groot succes' was voor De Geer.[26] In zijn autobiografie *Levensbouw* schreef hij dat hij het een 'verderfelijk wetsontwerp' vond.

Wibauts biograaf Gilles Borrie wees erop dat Wibaut nergens op het nationale probleem van de onevenwichtige belastingdruk tussen gemeenten onderling inging. Over de wet schreef de Amsterdamse wethouder de nodige artikelen en één daarvan gaf hij later uit als brochure, maar daarin liet hij die kwestie onbesproken. Na een artikel in *Het Volk* besloot De Geer om opheldering te vragen.[27] Hij vond dat Wibaut de motieven en grondslagen onjuist weergaf.[28] Hij nodigde Wibaut uit tot het leveren van kritiek. "Maar wat heeft men aan kritiek die niet op den wezenlijke inhoud van het ontwerp gebaseerd is?"

De Geer legde volgens Borrie de vinger op de zere plek.[29] Wibaut zette onvoldoende de voordelen tegenover de nadelen. "De financiële zelfstandigheid van de gemeente vindt zijn beperking in de belangen van de samenleving in haar geheel." Zijn standpunt werd volgens Borrie te veel bepaald door zijn positie als wethouder in Amsterdam. "Wibaut wilde als wethouder van financiën dirigeren op zijn eigen (gemeentelijk) territoir (...). Wat zou er van de socialistische gemeentepolitiek komen indien Amsterdam afhankelijk zou worden van de financiële gestes van de regering?"

De Nijmeegse hoogleraar staats- en bestuursrecht Van der Grinten maakte, veel later, die afweging wel in een publieke discussie. Hij vond dat de opheffing van de gemeentelijke inkomstenbelasting zonder twijfel een vermindering van de vrijheid der gemeenten was. Maar dat de wet de 'gemeentelijke autonomie onherstelbare schade' zou hebben toegebracht, zoals Wibaut stelde, was volgens hem niet waar. Hij vond de Financiëleverhoudingswet van De Geer een enorme verbetering.[30]

Vlak voor het zomerreces, op 10 juli 1929, debatteerde de Eerste Kamer over de wet. De Tweede-Kamerverkiezingen waren geweest, het kabinet was demissionair. Toen was al duidelijk dat de Senaat maar één 'geachte en geharnaste tegenstander' had, zoals De Geer Wibaut noemde. Het debat bracht geen nieuwe invalshoeken naar voren. Wibaut wist dat hij voor een verloren zaak pleitte. Zijn biograaf Borrie noemde de rede van bijna twee uur 'indrukwekkend'. Dat gevoelen werd niet overal gedeeld. *Het Vaderland* noemde het 'requisitoir' van Wibaut 'zóó zwak'.[31] Ook een minder bekwame verdediger van de wet als minister De Geer zou geen moeite hebben dit te ontrafelen. De krant voegde er fijntjes aan toe dat Wibaut verschillende keren sprak van 'wij' terwijl maar drie van de tien fractiegenoten net als hij zouden tegenstemmen.[32] Volgens *De Standaard* faalde Wibaut in zijn rol als onheilsprofeet.[33]

De vrijzinnig-democraat Marcus Slingenberg, wethouder van Haarlem, bezocht in de dagen rond de behandeling in de Senaat een bijeenkomst van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Hij kreeg 'van alle zijden de wens mee dat het wetsontwerp er mocht komen'.[34] Slingenberg stemde met volle overtuiging voor, hoewel, het is eerder opgemerkt, hij het geen voorbeeld vond van weloverwogen wetgeving. De Eerste Kamer nam de wet aan met 37 stemmen voor en 4 tegen, alle dus afkomstig van SDAP'ers.[35]

De waardering

De Standaard oordeelde na de behandeling van de Financiële-verhoudingswet nu eens niet negatief over De Geer en voorspelde dat de wet een 'blijvende en eervolle herinnering blijven zou aan den arbeid van minister De Geer en het intermezzokabinet'.[36] Het *Algemeen Handelsblad* noemde de wet een 'uebermenschliches werk' om het probleem van de gemeentelijke financiering 'zo oorspronkelijk van geest' aan de orde te stellen.[37] In het geven van lof spande katholiek Van Vuuren de kroon. In *De Tijd* schreef hij dat dit "algemeen wordt gewaardeerd als een geniaal stuk werk, dat aan een oud vraagstuk een frisse nieuwe oplossing tracht te geven en in de toelichting, die op zichzelf reeds een meesterwerk is, de hand en de stijl van de minister verraadt."[38] *Het Vaderland* vond dat men de minister-president niet genoeg lof kon brengen voor zijn wetsontwerp.[39] "Wat een ieder die van de lijdenshistorie van deze kwestie op de hoogte is, voor korte tijd nog onmogelijk geacht zou hebben, is gebeurd. De kwestie is opgelost." De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* vond het De Geers goed recht om tevreden te zijn over zijn wet, maar zijn stelling dat de beginselen waarop zijn wet steunde in de toekomst niet meer verlaten zullen worden, achtte de krant een tikje te optimistisch.[40]

De huidige werkelijkheid is echter dat de fundamenten van de wet nog recht overeind staan. Het enige dat is veranderd zijn de verdeelmaatstaven. Die zijn in de loop der jaren – recentelijk in 1984, 1993, 1997 en 2008 – verfijnd en aangevuld.[41] Sinds 2007 telt de wet ongeveer 60 van die criteria.

De Geer schreef daarmee een belangrijke wet op zijn naam. Hij deed dat op een manier die nu niet meer mogelijk is: een minister-president die een week vrijneemt om een wetstekst te schrijven. De wijze waarop hij iedereen zijn tempo oplegde om de wet tijdig door de twee Kamers te loodsen, was voor die tijd ongebruikelijk. Tot slot is onderschat welk geweldig risico De Geer nam om het commissieadvies naast zich neer te leggen en het gemeentelijke financieringsgebouw volledig te slopen en opnieuw op te bouwen. Voor die keuze van De Geer was veel politieke moed nodig.

Overlijden van Van Lynden van Sandenburg

Nog voordat het parlement zich uitsprak over de wet financiële verhoudingen ontving De Geer een brief van Van Lynden van Sandenburg waarin hij zijn 'sympathie' ervoor uitsprak.[42] Het is niet zeker waarom De Geer dit zo plompverloren in zijn memoires vermeldde. Was hij er trots op dat de voorzitter van de staatscommissie die De Geer met

zijn eigen wet zo nadrukkelijk in haar hemd had gezet, met die brief zijn eigen ongelijk erkende? Dat hij Van Lynden van Sandenburg, die jaren op zijn advies had geploeterd, in een moeilijk parket had gebracht door zo fundamenteel van zijn advies af te wijken was voor iedereen duidelijk.

Achter de schermen wás Van Lynden ook laaiend op De Geer. Een voorbeeld daarvan was het onderhoud tussen hem en Ruijs toen zij elkaar in de zomer van 1929 toevallig in de Haagse Parkstraat ontmoetten. Ruijs was volop bezig met zijn formatie en Van Lynden adviseerde hem geen zittende ministers op te nemen in zijn nieuwe kabinet, vooral De Geer niet. Die was 'volstrekt overwerkt en lastig'.[43] Ruijs trok zich van dit advies niets aan omdat hij wel wist waarom Van Lynden zo gebeten was op De Geer.

Zou De Geer enig benul hebben gehad van de kwade houding van Van Lynden, waartoe hij zeker enig recht had? Te vrezen valt dat De Geer niets in de gaten heeft gehad. Hier bleek wederom zijn sociale handicap, die door sommigen ook wel met sluwheid werd verward. Toen De Geer met zijn gezin om de kerstboom zat en het nieuws van het overlijden van de graaf hoorde,[44] schreef hij voor *De Nederlander* meteen een stuk dat de opening van de krant werd.[45] Uit dit 'In Memoriam' bleek een oprechte verslagenheid over het heengaan van een persoon die hij hoog had zitten.

14 Minister onder Ruijs 1929-1933

Voor de verkiezingen van juli 1929 trok De Geer niet het land in om campagne te voeren. Dodelijk vermoeid zat hij thuis om bij te komen van het harde werken in de laatste maanden van zijn kabinet. Hij stond op de kieslijst na Jan Schokking op de tweede plaats. Een dag voor de verkiezingen bood het kabinet bij de koningin zijn ontslag aan. De Geer had in 1926 te kennen gegeven dat wat er ook gebeurde, zijn zogenaamde 'intermezzokabinet' zou opstappen. Dat was drie jaar later, in 1929, niet veranderd: zijn opdracht zat erop.

"Er is aan deze verkiezingen zeer veel moeite en arbeid besteed, zeer veel geld, zeer veel kalk en heel wat radio, en het eind is, dat de zaak vrijwel blijft zoals ze was,"[1] Zo gaf de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de landerige stemming weer. Dat de verkiezingscampagne rustig was verlopen, kwam doordat geen enkele partij in staat of van zins was de successen van het kabinet-De Geer op te eisen. "Een grote leus waarvoor men warm zou kunnen lopen, ontbreekt", constateert Oud.[2] Hij schrijft die gelatenheid deels toe aan de opgaande economische conjunctuur.[3] De aangekondigde onaangename maatregelen van het kabinet-Colijn waren achterwege gebleven. De economische crisis, die zich in oktober zou aandienen in de vorm van de Amerikaanse beurskrach, was nog ver weg. Volgens Oud was de gemiddelde kiezer het geharrewar moe.

De Geer was na maagpijnaanvallen gemaand door zijn dokter het rustig aan te doen. Andere CHU'ers trokken het land in met niet zelden de anti-paapse geluiden waar De Geer zo'n hekel aan had. Jan Schokking zei eens dat hij 'liever met de Engelse Labour Party zou samenwerken dan met de Nederlandsche katholieken'.[4] De CHU zag zich tot dit soort uitlatingen gedwongen door de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij (HGSP), die in de waarschuwing voor de 'macht van Rome' haar voornaamste programmapunt had.

Bij de drie rechtse partijen veranderde na de verkiezingen, die de rustigste van het interbellum zouden zijn, weinig. De RKSP behield haar 30 zetels, CHU haar elf zetels en de ARP verloor er één van de dertien. De rechterzijde kwam van 54 op 53 zetels: opnieuw een meerderheid in de Tweede Kamer. Wilhelmina wees niet Colijn, maar Ruijs de Beerenbrouck aan als formateur. Na de breuk in 1925 over het gezantschap was Colijn niet de figuur om de rechtse coalitie weer aaneen te smeden, dat besefte hijzelf ook. Colijn achtte het raadzamer om wat terzijde te staan, wachtend op een beter moment om zijn rentree te maken.

De ARP voelde met een zetel verlies aan dat zij moeilijk iemand uit eigen rangen naar voren kon schuiven als formateur. Maar De Geer kon het ook niet worden, zo stelde Heemskerk bij de koningin.[5] Hij had aan het hoofd gestaan van een extraparlementair

kabinet en kon zich nu bezwaarlijk geroepen voelen om een rechts kabinet te vormen. Wel kon De Geer in het nieuwe kabinet minister worden, omdat hij zich 'immers getoond heeft voor het ministersambt berekend te zijn'.

Formatie-Ruijs

Wilhelmina was er na de adviezen van de fractievoorzitters snel uit. Ruijs moest een parlementair kabinet formeren. Hoewel zelfs Nolens De Geer als formateur niet uitsloot en liberaal Van Gijn een uitgesproken voorkeur had voor De Geer, viel de keus op Ruijs. Geen enkele partij had bezwaar tegen de 'edelman werkend voor het volk'. Vooral had Ruijs het volste vertrouwen van de koningin en De Geer.

Toch zou de formatie voor Ruijs niet meevallen, en dat kwam uitgerekend door zijn politieke vriend De Geer. Op de eerste CHU-fractievergadering sprak De Geer zich uit tegen het aangaan van bindende afspraken met een uitgewerkt kabinetsprogram bij de formatie.[6] Hij voelde meer voor de wijze waarop het kabinet-Mackay met de rechtse fracties had samengewerkt en hoe het kabinet-Heemskerk de steun van de rechtse fracties had verworven. Met dat advies ging Schokking naar Wilhelmina.

Nog voordat dat men wist dat Ruijs formateur was, ontving de CHU-fractie van hem een kabinetsprogramma. Daarmee was Ruijs te voortvarend volgens de fractie. Op het volgende beraad, op 17 juli, nam De Geer de leiding.[7] Snoeck Henkemans wilde met het program van Ruijs, dat Schokking in de vergadering had voorgelezen, akkoord gaan. De Geer, wiens gezag in de fractie niet makkelijk overschat kon worden, adviseerde het aanbod van Ruijs beslist af te wijzen: 'beleefd en duidelijk'.

De Geer en Schokking stelden een brief op voor Ruijs waarin zij aangaven een rechts kabinet te willen steunen, maar niet te willen instemmen met een regeringsprogramma. De fractie wilde zich niet a priori laten binden door een programma. Hiermee had Ruijs een probleem. De ARP en de RKSP hadden geen onoverkomelijke bezwaren tegen het program. Maar een zo losse band met het kabinet van de kant van de CHU, dat zouden zij niet accepteren, dat was geen parlementair kabinet. Hoewel Ruijs nog een 'torentjesbijeenkomst' belegde met de hoofdrolspelers, de CHU weigerde in te stemmen met gedetailleerde programma's. De partij wilde 'steun in vrijheid'. Ruijs was het eens met Colijn en Nolens: met de christelijk-historischen viel geen parlementair kabinet te maken.

Formeren volgens De Geer

Na het intermezzokabinet had De Geer veel overwicht op de fractie.[8] Zelden week de fractie af van de door De Geer ingezette lijn. Verschillende keren schreven Kamerleden een conceptbrief voor Ruijs maar elke keer koos men de versie van De Geer die op enkele punten werd aangepast.

De houding 'steun in vrijheid' van De Geer kwam niet uit de lucht vallen. In een rede in Delft in 1923 – hij was net afgetreden als minister van financiën in verband met de Vlootwet – stelde hij dat de formatie in 1922 een soort weeffout had.[9] De katholieke fractie

was akkoord gegaan met het regeringsprogramma, waarin duidelijke afspraken waren gemaakt over de uitvoering van de Vlootwet. Toch lag de schuld van de crisis net zo goed bij de voor- (ARP en CHU) als bij de tegenstemmers (tien Kamerleden van de RKSP), meende De Geer. Als Kamerleden geen ruimte meer hebben om tegen te stemmen, verwordt het parlementaire debat tot een schijnvertoning. Na een afspraak kunnen er altijd nieuwe ontwikkelingen zijn die een Kamerlid van mening doen veranderen. Zijn centrale stelling was dat een contract, bindende afspraken, het vastleggen van stemgedrag – in strijd waren met de Grondwet.

Schokking gaf later toe dat de CHU zich had laten leiden door De Geer.[10] Hij verwees naar een interview dat De Geer in 1928 had gehad met Doe Hans van *Het Vaderland*. "Wie dat interview gelezen had zou minder verbaasd zijn geweest over het terugzenden door ons aan formateur Ruijs de Beerenbrouck van het door hem aan ons toegezonden program." In dat interview zei De Geer: "Indien een parlementair kabinet zich vooraf gaat verzekeren van de steun van verschillende fracties op een bepaald program, (...) dan is dit feitelijk een ontaarding van het parlementair kabinet. Zo wordt over belangrijke punten van staatsbelang beslist voordat het publieke licht daarover geschenen heeft. (...) Een kabinet moet en mag niet de mandataris van enige fracties zijn wier wil het moet uitvoeren."[11]

Later zou De Geer ook wijzen op zijn rede bij de start van het kabinet-Cort van der Linden in 1913.[12] Hij poneerde toen dat dit kabinet, in tegenstelling tot wat Cort zelf vond, geen extraparlementair kabinet was.[13] Dat voor een parlementair kabinet goedkeuring nodig is van het program en dat de fracties zich daaraan binden was volgens De Geer een misvatting. "Het verschil tussen een parlementair en een extraparlementair kabinet is, dat het eerste zijn steun zoekt bij een vaste meerderheid in de kamer, terwijl het laatste geen bezwaar heeft voor de verschillende onderwerpen telkens wisselende meerderheden te zoeken. Wat de Engelsen noemen een *working majority* ontbreekt bij een extraparlementair kabinet; haar aanwezigheid is het kenmerk van een parlementair systeem."[14] De Geer wilde met zijn artikel in *De Nederlander* de 'begripsverwarring' bij de rechtse partijen wegnemen. Dat mislukte, want hij was de enige die er zo tegenaan keek.

Nolens en Colijn – en trouwens ook Ruijs – vonden dat De Geer goochelde met woorden. De kern van de zaak was in hun ogen dat De Geer, en dus de CHU, de handen vrij wilde houden om op een onvoorspelbaar moment weer de kont tegen de krib te kunnen gooien. Het verhaal van De Geer versterkte bij de andere partijen het beeld van de CHU als een onbetrouwbare coalitiepartner.

De Geer deed tijdens de formatie nog een uiterste poging in een brief aan Ruijs.[15] Hij vond dat de ARP het door de CHU ingenomen standpunt op 'onvoldoende gronden' afwees. Zij zag volgens hem over het hoofd 'de algemene beginselen die aan de rechterzijde liggen'. Die onderschreef de CHU en daar konden de ARP en de RKSP de CHU aan houden. Een dag na ontvangst van deze brief zat Ruijs bij de koningin om haar te vertellen dat zijn poging was mislukt.

Was De Geer nu consequent met zijn standpunt in 1929? Niet helemaal. Want in 1925, bij de totstandkoming van het eerste kabinet-Colijn, verleende de CHU volledige steun aan het regeerakkoord. Tegen dit verwijt verdedigde De Geer zich met het argument dat in het CHU-verkiezingsmanifest in 1929 een nieuwe zin stond die luidde: "Het onderscheid tussen de bevoegdheid van de regering en die van de volksvertegenwoordiging

blijve erkend."[16] Dit laat onverlet dat hij in 1925 handelde tegen zijn overtuiging die hij al veel eerder had.

Derde keer minister van financiën

Ruijs was niet verrast toen Wilhelmina hem op 3 augustus, na het inleveren van zijn opdracht, onmiddellijk een nieuwe formatie-opdracht gaf. Het gebruikelijke beraad met adviseurs was niet nodig, alternatieven waren er nauwelijks. Wilhelmina wilde aanvankelijk nog wel een rooms-rode combinatie onderzocht zien, maar liet dat idee varen toen Nolens daar niets voor voelde.[17] Ruijs ging bliksemsnel aan de slag met het benaderen van kandidaten voor ministersposten. Hij zou er niet veel langer over doen dan De Geer drie jaar daarvoor. Een obstakel voor Ruijs was Colijn, die nog steeds boos op hem was vanwege zijn hulp aan De Geer in 1926. Ruijs besloot om Colijn het ministerschap van buitenlandse zaken aan te bieden. De twee mannen hadden uiteindelijk een 'goed onderhoud'.[18] Colijn weigerde uiteraard het aanbod. Hij kon als leider van de ARP moeilijk in een extraparlementair kabinet plaats nemen.

Ruijs benaderde De Geer voor de post op Financiën. Dat wilde hij. Dit overigens in tegenstelling tot de leden van de ARP-fractie. Met het oog op de teruglopende financieel-economische toestand van het land hamerde Colijn erop dat die portefeuille niet in handen van de ARP moest komen.[19] De partij kon niet weer als in 1923 en in 1925 de klappen opvangen. Maar De Geer zag daar niet tegenop. Een dag nadat Ruijs hem als minister had gevraagd nodigde hij Tilanus en Snoeck Henkemans uit op het departement.[20] Hij stelde hen voor het voldongen feit dat hij 'onder zekere voorwaarden' het aanbod van Ruijs had aangenomen.[21] Met deze fractiegenoten had hij in juli veelvuldig en diepgaand overleg gehad over de positie van de CHU bij de formatie van Ruijs. Hij liet zich in dit soort situaties niet adviseren.

De Geer hielp met de invulling van de ministersposten. Ruijs adviseerde hij om ook Donner weer te vragen. De samenwerking met deze ARP'er was in de jaren daarvoor geslaagd.[22] In een briefkaart vertrouwde hij Ruijs een reeks van meningen over mogelijke kandidaten toe.[23] Zo schreef hij dat met R.H. Woltjer, hoogleraar aan de VU en een man met aanzien in de ARP, Waterstaat 'zwak' zou zijn bezet. ''Tegen W. gelden nog andere bezwaren dan zijn breedsprakigheid".

Het dagblad de *Zuid-Limburger* kon twee maanden later in een reconstructie van 'observator politicus' melden dat De Geer het aanbod aannam, maar wel zijn geneesheer wilde raadplegen omdat hij overwerkt was.[24] Een dag later belde De Geer volgens de *Zuid-Limburger* Ruijs op met de mededeling dat de arts geen bezwaar had, op voorwaarde dat hij onmiddellijk naar Zwitserland zou afreizen om daar een rustkuur door te maken. De Geer had de rotsvaste gewoonte om in augustus vakantie te nemen, als het even kon de hele maand. Afgaand op zijn dagboek had hij deze vakantie reeds gepland, want hij vierde tijdens de vakantie met zijn hele gezin – zonen, dochters en aanhang – uitgebreid zijn 25-jarig huwelijksfeest.[25] Het woord kuuroord kwam in dat minutieus bijgehouden verslag niet voor. Hij vertrok op 6 augustus met de trein naar Basel en met de rest van de formatie bemoeide hij zich niet meer.

Zo miste hij op 10 augustus als enige minister de beëdiging van het kabinet door Wilhelmina op het paleis Huis ten Bosch. Nu hoefde hij zelf niet beëdigd te worden, omdat hij als demissionair-minister nog onder ede stond. Het lijkt erop dat hij het advies van zijn geneesheer gebruikte om zijn vakantie niet in het water te laten vallen door de beëdiging van het kabinet, een ceremonie die hij al drie keer had meegemaakt. Op 3 september was hij terug in Nederland en twee dagen later maakte hij in de Trèveszaal kennis met zijn nieuwe collega's. In de ministerraad werd hij als vice-voorzitter aangewezen. Geen premier in de twintigste eeuw aanvaardde onmiddellijk na zijn optreden een andere portefeuille in een nieuw kabinet.[26]

Ria en Dirk de Geer vierden tijdens hun vakantie in Zwitserland in 1929 hun 25-jarig huwelijksfeest. Nationaal Archief.

Zou De Geer zich hebben gerealiseerd dat hij met zijn principiële standpunt over de steun aan het kabinet de formatiepoging van zijn vriend Ruijs in de waagschaal stelde? Vermoedelijk zal hij hebben ingeschat dat Ruijs hoe dan ook zijn derde kabinet niet kon ontlopen. Nolens wilde niet samen met de VDB of de SDAP. Een rechts kabinet bleef dan over. Het maakte De Geer niets uit of het een parlementair of extraparlementair kabinet werd genoemd.

Er kwam een kabinet waarin RKSP vier ministers kreeg en CHU en ARP twee. De negende was S. de Graaff, minister van koloniën, partijloos, Nederlands Hervormd en vrij conservatief. De ARP en de RKSP deden hun best om zich van het kabinet te distantiëren, wezen alle verantwoordelijkheid af, maar toch gingen zij ermee door.[27] Bijna geen enkele partij was uitgesproken enthousiast over het kabinet. Alleen de CHU kreeg wat zij wilde: een rechts kabinet met de handen vrij.

De regeringsverklaring stond in het teken van de vraag of men nu met een parlementair of een extraparlementair kabinet van doen had. Ruijs draaide om de kwestie heen. Niemand had volgens hem ooit de landmeter ontmoet die met nauwgezetheid de grenzen kon trekken tussen die twee soorten kabinetten. En in de Eerste Kamer ging het niet veel anders. Daar sprak Ruijs uiteindelijk dat het onderscheid een *distinction without a difference* was.[28] Het belangrijkste was volgens hem dat zijn kabinet op dat moment het vertrouwen had van een meerderheid in de Tweede Kamer en kon gaan regeren, totdat het tegendeel bleek.

De beurskrach

Het verbaast Oud dat niemand in de Tweede Kamer tijdens de algemene beschouwingen van 1929 in de beurskrach op Wall Street van de maand daarvoor, een 'mene tekel' had gezien voor de langste en diepste economische depressie tot dan toe.[29] Zelfs Colijn, die niet bekend stond om zijn optimistische blik op de economie, noemde het financieel perspectief van Nederland 'matig gunstig'. Hij spoorde minister De Geer daarom aan om een bedrag bestemd voor de ouderdomsvoorziening eerder beschikbaar te stellen. Oud vergat dat de hele negentiende eeuw gekenmerkt werd door korte recessies die meestal het gevolg waren van een financiële crisis in de VS.[30] Vaak voldeden fiscale en monetaire maatregelen om weer in een situatie van groei terecht te komen. Bovendien beschikte Nederland in 1929 over zulke ruime goud- en deviezenreserves dat het menige klap op kon vangen.[31] De stabiele politieke situatie en de verzekering dat Nederland vast bleef houden aan de gouden standaard trok veel kapitaal aan van beleggers die weinig risico wilden lopen.

Toch zou de beurskrach ook voor Nederland alles veranderen. De periode van 1929 tot en met 1933 zou het kabinet achter de feiten aanhollen, steeds kwamen er nieuwe tegenvallers. Hoewel de waarde van de aandelen op het Damrak niet onmiddellijk in net zo'n neerwaartse spiraal terecht kwam als in New York, vormde de dalende trend in Amsterdam wel de eerste indicator dat Nederland niet buiten schot zou blijven. In het derde kwartaal van 1930 was de index gedaald met 21 procent ten opzichte van hetzelfde kwartaal een jaar daarvoor. Ondanks de dalende koersen bleef de emissie-activiteit in 1930 omvangrijk.[32] De monetaire situatie – de gouddekking van de gulden was buitengewoon ruim – gaf nog steeds weinig reden tot bezorgdheid.[33] Gaandeweg zouden de problemen zich echter opstapelen. 1931 werd een economisch rampjaar met een kredietverlening die volledig instortte, bedrijven die in hoog tempo failliet gingen en als gevolg daarvan: een snel stijgende werkloosheid. Die ging van 80.000 (2,6 procent) in 1929 naar 350.000 (11 procent) in 1933.[34] Die hoge aantallen werklozen maakten op iedereen enorme indruk, ook op diegenen die nog wel werk hadden.

In 1933 verkeerde Nederland echt in een crisis. Iedereen besefte dat de overheid iets moest met die ongekend hoge werkloosheidcijfers. In Nederland was hierover zelden structureel nagedacht. T.J. Verschuur, die in het derde kabinet van Ruijs minister van economische zaken werd, beschreef zijn departement als een 'snoepwinkeltje'.[35] Hij wilde daarmee zeggen dat het ministerie niet in staat was de Nederlandse economie structureel in kaart te brengen. Psychologisch onvoorbereid en verzwakt door een chronisch gebrek aan economische gegevens werd Nederland overvallen door de internationale economische ontwikkeling in 1929.[36]

Van het naderend onheil was De Geer onwetend toen hij in de zomer van 1929 zijn miljoenennota voor 1930 schreef. Hij stelde vast dat de toestand 'niet zorgwekkend, maar wel zorgeisend' was, maar dat had te maken met de verhoging van de uitgaven in verband met de nieuwe wet gemeentefinanciën die in 1931 werd ingevoerd en die de staat 23 miljoen gulden extra ging kosten. Voor het jaar 1930 maakte hij daarvoor alvast een reservering. Toeval of vooruitziende blik: in de herfst van 1929 installeerde hij naar Engels voorbeeld een commissie die hem adviseerde over mogelijke bezuinigingen. Aan

het hoofd daarvan kwam de katholiek Welter, oud-vicepresident van de Raad van Indië. Zo'n commissie had De Geer al willen instellen toen hij in 1921 minister werd. Enkele jaren later kreeg hij nog het nodige profijt van deze commissie.

Een schipperende vrijhandelaar

Al eerder wezen we erop dat De Geer een uitgesproken voorstander van vrijhandel was. Hij verzette zich tegen protectionistische maatregelen die katholieken regelmatig in de Tweede Kamer bepleitten om de binnenlandse productie te beschermen. Het ging dan om schoenen of aardewerk uit het buitenland waar Nederland volgens de RKSP invoerrecht op moest heffen. Deze stemmen klonken des te harder toen de crisis begin jaren dertig in Nederland voelbaar werd. De prijzen van akkerbouwproducten kelderden in korte tijd en gooiden de landbouw terug op de rand van verliesgevendheid. Deze problemen openbaarden zich al voor de beurskrach. In oktober 1928, nog onder het kabinet-De Geer, vroeg ARP-Kamerlid en landbouwer Van den Heuvel De Geer om maatregelen wegens de subsidies in het buitenland aan grote suikerbietentelers.[37] De Geer wilde toen van invoerrechten noch van productiepremies weten. Het nodigde volgens hem andere landen alleen maar uit tot het nemen van vergeldingsmaatregelen en dan was iedereen nog verder van huis.

Dat vond hij ook in maart 1930, toen voor veel meer producten, zoals graanproducten en aardappelen, de eis van protectionistische maatregelen op tafel kwam.[38] Ruijs, die landbouw in zijn portefeuille had, weigerde hulp te bieden. Dat gebeurde echter onder druk van De Geer, want Ruijs zelf zag de bezwaren tegen invoerrechten niet zo. In november 1930 ging de regering – en dus ook De Geer – overstag voor de druk van het 'groene front'. Kort daarvoor had Ruijs de commissie-Lovink geïnstalleerd en die adviseerde om een 'compenserend invoerrecht' op suiker in te voeren. In zijn toelichting noemden hij en De Geer het een 'normale uitbouw van fiscale heffingen'. Colijn betreurde dit en wees op de ervaringen in Duitsland waar de maatregelen averechts hadden uitgepakt.[39]

Een grotere inbreuk op de non-interventionistische politiek vormde de Tarwewet in juli 1931, die eveneens werd voorgesteld door de commissie-Lovink. Een centraal inkoopagentschap kocht de binnenlandse productie op tegen gegarandeerde prijzen en verkocht die aan bakkerijen die verplicht werden een minimumpercentage aan binnenlandse tarwe in hun meel te verwerken.[40] Het vormde een compromis. Het kwam tegemoet aan de vrijhandelssentimenten in de Tweede Kamer omdat op papier op buitenlands graan geen tarief werd geheven.[41] De commissie-Lovink stelde voor om de aardappelmeelsector te steunen met het verstrekken van renteloze voorschotten. Hier stak de regering een stokje voor, en volgens Oud zat De Geer hierachter.[42] Een renteloos voorschot zou neerkomen op steun rechtstreeks uit de schatkist. Dit zou tot onhoudbare consequenties leiden tegenover andere bedrijven in nood. Een paar maanden later besloot de regering om toch een concessie te doen. Het verstrekte een krediet tegen twee procent rente, het percentage waarvoor de schatkist zelf rente leende en dus een stuk onder de marktprijs.

Oud, overtuigd vrijhandelaar, heeft als historicus hiervoor niet veel goede woorden

over.[43] "Vastheid van lijn is in het crisisbeleid kwalijk te ontdekken. Het kabinet laat zich geheel met den stroom meedrijven." In de Kamer liet Oud hier weinig van blijken. Zo kreeg de Tarwewet de steun van de Tweede Kamer, inclusief de vrijzinnig-democraten. De enige principiële tegenstem kwam van de communisten, want die vonden dat de maatregelen alleen maar ten goede kwamen aan kapitalisten. Ondanks zijn kritiek op de regering-Ruijs erkent Oud in *Het jongste verleden* dat vrijhandelaars in een moeilijke positie zaten. "Zij begrijpen wel dat de landbouwende bevolking moet worden geholpen."[44] De VDB ging alleen akkoord omdat het tijdelijke regelingen betroffen (maar die later wel definitief bleken).

De historicus Oud geeft hier de regering-Ruijs te weinig krediet voor het gevoerde beleid. Het kabinet werd tijdens de eerste crisisjaren bedolven onder verzoeken van bedrijven en werkgevers en – dat was nieuw – de vakbeweging om overheidssteun.[45] Kenmerkend was het verzoek van de kleine machinefabriek Ducroo en Brauns om een overheidskrediet. De Geer weigerde dat met de stelling dat de redding van het bedrijf een precedentwerking zou hebben en dat was te meer riskant nu de crisis dreigde toe te nemen.[46] Deze onversneden laissez faire-houding van De Geer zou Oud later, toen hij in 1933 De Geer als minister opvolgde, niet snel overtreffen. Waarom ging De Geer wel akkoord met steun voor de landbouw en niet voor de industrie? Dat was omdat men er in die tijd vanuit ging dat elk land zoveel mogelijk zelfvoorzienend moest zijn en dat gold vooral op gebied van voedsel. Van Zanden en Griffith suggereerden dat de nood in de industrie niet zo hoog was als in de landbouw, maar ook dat de belangenbehartiging van de landbouwsector minder pluriform – en dus effectiever – was dan in de industrie.[47]

De jeneverbelasting

In de miljoenennota van 1931 schreef De Geer dat er een 'wolk boven het budget hing van de teruglopende conjunctuur'. "Bij het achterwaarts kijken moge de lucht heldere plekken vertonen, vooruit dreigen de zwarte wolken. En van die laatste zijde komt de wind."[48] 1930 was voor Nederland nog niet eens een heel slecht jaar geweest, maar steeds duidelijker werd dat het niet zo zou blijven.[49]

In zijn zoektocht naar geld voor de langzaam stijgende kosten voor de werkloosheid en de teruglopende belastinginkomsten stuitte De Geer al snel op de accijns op het gedistilleerd. In december 1930 stelde hij voor die accijns te verhogen, terwijl hij dit het jaar daarvoor nog had afgewezen om het smokkelen van sterke drank minder aantrekkelijk te maken. Met minder fraude kreeg de schatkist toch min of meer hetzelfde bedrag binnen en de bevolking betaalde minder voor een borrel. De Tweede Kamer voelde er niets voor om na één jaar deze accijns weer te verhogen.[50] De katholieken wilden rust op het gebied van belastingen. De SDAP meende dat arbeiders hiermee werden benadeeld omdat zij meer gedistilleerd drinken dan mensen uit de hogere standen. De ARP vond dit voorstel schadelijk voor de producenten van sterke drank. Alleen de CHU en het katholieke Kamerlid Teulings steunden De Geer.

De minister zette zich schrap en verdedigde zijn plan met veel inzet. De begroting vertoonde een tekort en dat moest aangevuld met vier miljoen gulden die de accijnzen

Karikaturist Piet van der Hem tekende De Geer als kastelein in de tijd dat hij in de Tweede Kamer behoorlijke tegenstand kreeg bij zijn jeneverwet, waarbij hij de accijnzen verhoogde om meer inkomsten te krijgen. Nationaal Archief.

zouden opleveren. Het gevaar dat de smokkelarij weer zou toenemen noemde De Geer uitdagend 'legendarisch'. Bovendien kwam het volgens hem vaker voor dat de overheid na een jaar op haar schreden terugkwam als bleek dat ze fout zat. Tot lichte verbijstering van de Kamer zwaaide hij aan het slot van zijn betoog met zijn portefeuille. "Ik eis van niemand dat hij tegen een bepaalde mening stemt, maar ik laat mij ook door niemand ter wereld het recht ontnemen zelf te bepalen tot hoever ik de verantwoordelijkheid kan dragen."[51]

Kamerlid Boon protesteerde tegen deze 'krachtproef' van De Geer en toch stemden de liberalen – zij het met tegenzin – voor het voorstel, omdat zij 'op aanblijven van deze minister onder de moeilijke omstandigheden prijs stellen'. Het katholieke Kamerlid Van Vuuren wees op de stijfhoofdige eigenschap van De Geer om bij openlijke tegenwerking juist zijn hakken in het zand te zetten.[52] De Kamer had het voorstel van De Geer 'langs de weg van zoete koek' onder de tafel moeten vegen. "Het eenparig verzet heeft hem pas echt plezier doen krijgen in zijn voorstel. (...) Met de voorkeur voor het gebrekkig kind eigen aan elken ouder, moest en zou hij het redden, al kostte het zijn leven."

Afgezien van Van Vuuren begrepen maar weinig anderen waarom de minister om een 'ontwerpje als dit' de portefeuillekwestie stelde. Het haalde de eindstreep, ook in de Eerste Kamer.[53] Sociaal-democraat Wibaut zei dat een minister zeker mag en moet bepalen waar voor hem de grens ligt. "Maar dan moet het wel om een zaak van beginsel gaan en niet om een persoonlijke gevoeligheid."

Het 'scheerwetje'

"Wij rijden op het ogenblik economisch en fiscaal in een nevel. Niet te hard rijden is daarbij de eerste eis."[54] De Geer waarschuwde de Tweede Kamer dat de ontwikkelingen nu zo snel gingen dat zijn ramingen in de miljoenennota van 1932 de volgende maand alweer achterhaald konden zijn en nog strengere bezuinigingen nodig waren.

Het jaar 1931 verliep economisch tamelijk rampzalig voor Nederland. Nieuwe kredietverleningen aan bedrijven schrompelden ineen, bedrijven gingen in grote aantallen tegelijk failliet waardoor de werkloosheid snel steeg. Het maakte nieuwe bezuinigingen onvermijdelijk om te voldoen aan die harde eis die De Geer in navolging van Colijn stelde: een sluitende begroting en vasthouden aan de gouden standaard.

Zijn drie bezuinigingsvoorstellen vielen in de Tweede Kamer niet in goede aarde. De fikse verhoging van de belasting op benzine stuitte op de minste tegenstand. Anders lag het bij het voorstel van een 'progressieve korting' op de salarissen van rijksambtenaren. Dat progressieve betekende dat hoe hoger het salaris was, hoe groter de procentuele korting. Vooral Marchant vond dit onterecht omdat de ambtenarensalarissen de laatste jaren al waren genivelleerd.[55] Andere partijen vonden dat de overheid niet voorop moest lopen met salarisverlagingen maar de ontwikkelingen in het 'vrije bedrijf' moest volgen. Moties hierover haalden echter geen meerderheid.

Dat dreigde anders te lopen bij zijn derde voorstel. De Geer wilde gemeenten en provincies korten op hun rijksuitkering voor een bedrag gelijk aan drie procent van het totale bedrag dat zij uitgaven aan salarissen. Het peil van de lonen bij gemeenten en provincies lag boven dat van rijksambtenaren en dat moest veranderen, vond De Geer. Van links en rechts kreeg de minister het zwaar te verduren. Wat vooral stak was dat de inkt van de Financiële-verhoudingswet nog niet droog was of De Geer besloot de uitkering uit het gemeentefonds te 'scheren'. En dat terwijl De Geer destijds had beloofd de uitkering vijf jaar lang niet te veranderen, zodat gemeenten een vastigheid in hun begroting hadden.

In het algemeen zagen de partijen dat er sprake was van een bijzondere omstandigheid, dat erkent ook Oud.[56] De opbrengst van de belastingen was 'fenomenaal' gedaald en dit kon niet anders dan gevolgen hebben voor de gemeenten en provincies. Bij de opstelling van de wet in 1929 had men hier onmogelijk rekening mee kunnen houden. Anders was het met de suggestie die de regering wekte dat zij zich met de salarishoogte van ambtenaren van lagere overheden wilde bemoeien. Raakte De Geer met zijn 'scheerwet' niet het punt van de gemeentelijke autonomie? De Geer vond van niet. De gemeentebesturen waren immers vrij om salarissen onaangetast te laten en de bezuiniging elders in hun begroting te vinden. Hij gaf toe het ongewenst te vinden dat de lonen van

gemeenteambtenaren hoger waren dan van rijksambtenaren. Maar dat had hier niets mee te maken.

Na een uitputtend debat en wederom het machtswoord van De Geer haalde het voorstel in de Tweede Kamer dankzij de rechtse partijen een meerderheid, 48 tegen 42 stemmen. De Geer stelde zich in dit debat iets minder halsstarrig op dan bij de jeneverbelasting en reageerde minder geprikkeld op kritiek. Hij steunde bijvoorbeeld het alternatief van Van Vuuren, dat overigens geen meerderheid haalde. Twee maanden later was de Senaat minder toeschietelijk. Uiteraard stond Wibaut vooraan om De Geer met zijn Financiële-verhoudingswet om de oren te slaan. Hij zag in de korting zijn grote gelijk van destijds. Met veel sarcasme beschuldigde hij De Geer van woordbreuk. Eerst ontnam De Geer de gemeenten haar eigen inkomstenbeleid en nu pakte hij haar vrijheid van salarisbepaling af. "Zij zijn even vrij als de zoon van de schoenmaker wiens vader hem vrijheid van beroepskeuze liet, maar met de bijvoeging: 'kies je niet het vak van schoenmaker, denk dan om het rietje'."[57] Het bleef niet de enige keer dat Wibaut moest protesteren tegen een kortingswet. Ook Oud, de opvolger van De Geer, ontkwam er in 1933 en 1935 niet aan om gemeenten kortingen op te leggen.

VDB-senator Kranenburg stelde eveneens de houding van De Geer aan de kaak. "Met alle waardering voor de bekwaamheid, de werkkracht en de ijver van deze minister, doe ik toch niet mee. De minister is misschien de meest noeste werkman van het land, maar de politiek die hij in dit wetsvoorstel belichaamt is de politiek van een bureaucratisch administrateur en niet die van een staatsman."[58]

Hoewel de wet de eindstreep haalde kwam De Geer gebutst uit het debat. Er viel ook een lichtpuntje te noteren. Aalberse, die de in 1931 overleden Nolens was opgevolgd als fractieleider, had zijn kortingswet 'warm' ondersteund.[59] Dat moet een opluchting zijn geweest, want die twee lagen in het eerste kabinet-Ruijs voortdurend met elkaar in de clinch. De steun van de katholieken was voor De Geer in deze fase van impopulaire bezuinigingen beslist onmisbaar.

Goochelen voor een sluitende begroting

In zijn proefschrift over de werklozenzorg in het interbellum concludeerde Piet de Rooy over het derde kabinet van Ruijs: "Het was een moedeloos kabinet, dat hoopte dat het allemaal vanzelf weer over zou gaan."[60] Om aan te geven hoezeer het kabinet-Ruijs met de handen in het haar zat, schreef hij daarbij dat de premier in het najaar van 1931, toen het Engelse Pond de gouden standaard had losgelaten, 'ernstig' overwoog om een 'algemene biddag of bidstond' te organiseren.[61]

Het was niet uit moedeloosheid dat het kabinet besloot om niet actief in het economisch proces in te grijpen. Het kabinet had de vaste overtuiging dat de laissez faire-aanpak voor de lange termijn het beste was om de werkloosheid aan te pakken. Pas jaren later werd de gedachte gemeengoed dat de overheid met dit beleid de crisis juist had verdiept. In die eerste crisisjaren waren er echter geen aansprekende alternatieven. Sociaal-democraten vonden oplopende overheidstekorten net zo schadelijk voor de economie en steunden de gouden standaard. Bovendien lieten zij zich kennen als overtuigde

vrijhandelaars. In de herfst van 1935 zouden de SDAP en het NVV met hun Plan van de Arbeid komen dat een stimulerend economisch beleid voorstond. Het enige protest tegen het economische beleid kwam van de communisten, die op Prinsjesdag van 1932 na de troonrede van Wilhelmina iets hadden geroepen in de trant van: 'weg met de hongerregering Ruys'.[62]

Het beeld dat de Nederlandse overheid tijdens de crisis niet meer dan een 'hulpeloze toeschouwer' was die dacht dat de crisis 'vanzelf' weer over zou gaan, klopt niet. De regering-Ruijs richtte het Nationaal Crisis Comité op dat kleine zelfstandigen te hulp schoot en werklozen aanvullende 'steun in natura' gaf. Het protest uit sociaal-democratische hoek vond bij arbeiders weinig weerklank. "In het algemeen vond men de werklozenzorg nog niet zo slecht."[63]

Daarnaast trachtte de regering, met De Geer voorop, uit alle macht elke septembermaand met een 'sluitende begroting' te komen. Volgens historisch econoom Stevers maakte De Geer – overigens net als zijn voorgangers en opvolgers – regelmatig gebruik van manieren of trucs om de begroting er beter te laten uitzien door tekorten op andere plaatsen in te boeken.[64] Het gevolg was dat maar weinigen een goed beeld van de werkelijke stand van zaken hadden. Daarnaast gebruikte De Geer de voorstellen van de commisssie-Welter, die wilde op een begroting van totaal 600 miljoen gulden maar liefst 102 miljoen gulden bezuinigen. Deze maatregelen grepen diep in op de samenleving en de uitvoering vergde meer van de regering dan alleen 'passief' toekijken. Toch slaagde De Geer er vanaf 1931 niet meer in, hoe hij ook goochelde met cijfers, de begroting in evenwicht te krijgen. De regering moest geld lenen om de eindjes aan elkaar te knopen. Hoewel de regering-Ruijs zo onbedoeld een 'anticyclische conjunctuurpolitiek volgens Keynesiaans recept' voerde die volgens latere economen het leed van de crisis verlichtte, meende tijdgenoten dat De Geer als minister van financiën faalde.[65] Men erkende dat er verzachtende omstandigheden waren zoals de wereldwijde economische crisis, maar politicus Oud meende dat hij als zijn opvolger vele onbetaalde rekeningen – op de begroting verscholen in zogeheten crisisuitgaven – op zijn bordje geschoven kreeg.

In 1931 vroeg de sociaal-democraat Van den Tempel na de devaluatie van het Engelse Pond een interpellatie aan over de aanpak van de economische crisis.[66] Hij vroeg om meer overheidsbemoeienis, bijvoorbeeld door stimulering van de export. Over devaluatie van de gulden sprak Van den Tempel nog steeds niet, ook de SDAP hield vast aan de gouden standaard. Het pleidooi van Van den Tempel voor meer overheidsinterventie wees Ruijs van de hand, en daarbij had hij de steun van De Geer. Met het verwijt dat de regering zich te lijdelijk opstelde was Ruijs het niet eens. Hij wees op maatregelen op gebied van exportkredieten en werkverruiming door vervroegde uitvoering van openbare werken.

De val van het Engelse Pond

Van beslissend belang voor het verloop van de economische crisis was het besluit van de Engelse regering in september 1931 om het Engelse Pond te devalueren. Dat besluit werd genomen door het net aangetreden nationaal kabinet om de economische crisis in het

land te bestrijden. Het Pond werd goedkoper in de hoop dat Engelse producten in het buitenland goedkoper zouden worden en dat de export zou aantrekken. De Scandinavische landen twijfelden geen moment en volgden dat voorbeeld.

Dit had in vele opzichten ernstige gevolgen voor Nederland. De Geer was zich dat onmiddellijk bewust. Het was in de eerste plaats een morele klap voor Nederland. Het herstel van de gouden standaard was in 1925 een gecombineerde Engels-Nederlandse aangelegenheid geweest.[67] Zes jaar later kreeg Nederland sterk het gevoel in de steek te zijn gelaten. Daarnaast was het een economische tegenvaller van formaat omdat de Nederlandse economie in die jaren sterk gericht was op het Verenigde Koninkrijk. Door de devaluatie van het Pond verslechterde de concurrentiepositie van Nederland aanzienlijk, waardoor de export afnam en werkloosheid toenam. Bovendien leed De Nederlandsche Bank door de devaluatie een direct verlies van dertig miljoen gulden, in die tijd een geweldig bedrag. De Bank had in Engeland forse bedragen uitstaan in zogeheten 'goudwissels'. Deze buitenlandse deviezen leverden de staat veel geld op, maar hebben echter een bezwaar. Goud blijft altijd goud, maar een goudwissel wordt minder waard zodra het land de goudkoppeling loslaat.

Wist De Geer van deze enorme tegoeden bij de Engelse Bank? Ongetwijfeld. De enorme inkomsten die dit binnenbracht over een reeks van jaren – die de schade van dertig miljoen gulden ruimschoots overtroffen – moet hij vaak onder ogen hebben gekregen. Het besluit om die deviezen in Engeland aan te houden was destijds formeel niet de verantwoordelijkheid van De Geer, maar van bankpresident Vissering. De Tweede Kamer heeft de minister van financiën vreemd genoeg daarover nooit aangesproken. Het monetaire beleid lag in handen van De Nederlandsche Bank, maar De Geer had wel degelijk een belangrijke stem. Had Vissering dit verlies kunnen en moeten voorkomen? Onderzoek wees uit dat de directie voor de fatale datum alle reden had voor voorzichtigheid. Kort tevoren bezochten Vissering en enkele mededirecteuren Londen maar, zoals Oud schrijft, die 'hebben zich daar blijkbaar met een kluitje in het riet laten sturen'.[68] De Zwitserse circulatiebank had eenzelfde bezoek aan Londen gebracht, maar ontdeed zich na die reis van haar totale pondenbezit.

De Geer besloot om Vissering en zijn collega's te ontslaan. Daar was geen discussie over. Over de opvolger twijfelde hij geen moment. Hij koos L.J.A. Trip, president van de Javasche Bank. De komst van De Geer in 1921 was voor Trip reden geweest om als hoogste ambtenaar van Financiën te vertrekken. Inmiddels waren de verhoudingen veranderd.[69] Trip accepteerde het aanbod van De Geer en zou bankpresident blijven tot 1941. In de jaren na 1931 is een band van vertrouwen tussen de heren ontstaan.[70] Een paar maanden na de val van het derde kabinet van Ruijs bedankte Trip De Geer omstandig voor het getoonde vertrouwen bij zijn benoeming als president.[71] De intrigerende vraag is of De Geer kennis had van de afkeer die Trip in 1921 voor hem als minister had.

De schade van 30 miljoen gulden werkte De Geer samen met Trip weg. Hij sprak met Trip af dat het verlies op de balans van DNB zou blijven staan en dat de staat een vordering op de bank zou krijgen.[72] Het verlies zag er zo uit als een vordering. De Geer noemde dit een 'technische boekhoudkundige omlijsting'.

De Nederlandse regering piekerde er niet over om net als andere kleine landen het voorbeeld van de Engelse regering te volgen. Die gouden standaard was het symbool

van stabiliteit en betrouwbaarheid. Het was voor politici van rechts tot links een moreel beginsel. Bovendien was iedereen ervan overtuigd dat de uit de gouden standaard voortvloeiende vaste wisselkoersen de beste, zo niet de enige garantie was voor verdere welvaartsgroei.[73] De discussie over het loslaten van de standaard zou pas twee jaar later beginnen.[74] Het algemene klimaat nodigde niet uit om met de waarde van de gulden te experimenteren, hoezeer de crisis op dat moment al had toegeslagen. Tijdens het crisisdebat van Van den Tempel, vlak na de Engelse devaluatie, was er geen partij die aandrong op devaluatie van de gulden.

De nieuwe president van De Nederlandsche Bank, Trip, was in Nederland een van de meest geharnaste voorstanders van de gouden standaard. Dat gold voor zijn collega's in het buitenland, maar ook voor de topmannen in de bancaire wereld.[75] Het beleid van het beperken van de schade van de depressie kon in de Tweede Kamer, in de pers en onder de bevolking rekenen op brede steun. Uiteindelijk zou Nederland pas in september 1936, als laatste in Europa, de koppeling met het goud loslaten. Toen was Oud minister van financiën.

Econoom Van Zanden stelde in 1988 dat 1931 achteraf gezien het ideale moment was geweest om ook te devalueren.[76] Van Zanden berekende dat als Nederland het Engelse voorbeeld had gevolgd, de werkloosheid in 1935 niet elf procent was geweest maar zes. De helft van de massale werkloosheid in de jaren dertig schrijft hij toe aan het besluit van De Geer en zijn opvolger Colijn om de gouden standaard te handhaven. Daar hoort uitdrukkelijk de aantekening bij dat het beleid van De Geer door praktisch iedereen werd onderschreven en gesteund.

'Rechthaberei'

De bijdragen van De Geer tijdens het kabinet-Ruijs in de Handelingen van de Tweede Kamer overziend, valt op hoe vaak hij het met Kamerlid Oud aan de stok kreeg. Oud werd snel na zijn komst in de Kamer, in 1917, financieel specialist voor de Vrijzinnig-Democratische Bond. Op zich was het daarom niet vreemd dat hij regelmatig met de minister van financiën verbaal de degens kruiste. Maar het aantal conflicten tijdens het derde ministerie Ruijs is opvallend hoog.

In december 1929 stelde De Geer voor om het in alle postkantoren mogelijk te maken belasting te betalen. Het voordeel was dat mensen zo dichter bij huis terecht konden. Voor De Geer betekende dit dat hij op het platteland een groot aantal kleine ontvangstkantoren kon sluiten. Daartegen kwam oppositie uit zijn eigen partij.[77] Het platteland zat helemaal niet te wachten op deze aanpassing, betoogde CHU'er Bakker. Hij wilde dat er eerst een proefneming kwam in een aantal steden. Dat amendement wekte bij De Geer irritatie. Het verzet tegen zijn plannen vond hij het schoolvoorbeeld van conservatisme. De bezwaren toonden een hang naar het oude, 'het mooi vinden van iets omdat men dat altijd zo gekend heeft'. De Geer vond zijn maatregel een 'weldaad' voor de belastingbetaler.

De Geer zag dat hij stemmen tekort kwam voor zijn voorstel want de drie rechtse partijen waren niet van zijn ideeën gecharmeerd en ook de VDB niet. Oud stelde dat het

De Geer (vierde van links) ging op 30 juli 1931 voor het eerst vliegen. Hij is daarvoor uitgenodigd door KLM-directeur Albert Plesman. Nationaal Archief

sluiten van belastingkantoren weer een stap in de richting was van een niet-gewenste centralisatie. Het ontnam belastingbetalers de mogelijkheid om over hun aanslag te overleggen. Maar het belangrijkste was volgens Oud het privacyelement. Mensen wilden niet dat de plaatselijke postambtenaar te weten kwam hoeveel zij moesten betalen en dus kon schatten hoeveel inkomsten zij hadden.[78] Daarop stelde De Geer voor om de mogelijkheid om op postkantoren te betalen te beperken tot de steden en de kantoren op het platteland open te houden. Dit accepteerde de Kamer. Oud was nog steeds kwaad over de beschuldiging van De Geer dat de opposanten conservatief waren. Toen hij hoorde hoe De Geer bijdraaide, viel hij de minister in de rede. Met ironie prees hij De Geer dat hij eens naar de Kamer wilde luisteren. "Het is wel eens aangenaam in deze minister ook deze eigenschap een keer te kunnen ontdekken. Als hij zo gemakkelijk overstag gaat, had hij toch een andere toon moeten voeren dan hij gevoerd heeft."

Meestal hield De Geer zijn poot immers stijf wanneer Oud een wijziging voorstelde. Helaas voor Oud koos de rest van de Kamer vaak veiligheidshalve de kant van de minister.[79] Een kwestie waarbij dat anders dreigde te lopen leek aanvankelijk slechts een financieel-technische aangelegenheid. Het ging medio 1931 om de vraag hoe de crisisuitgaven, zoals de bestrijding van de werkloosheid en steun aan de landbouw, gefinancierd moesten worden. De Geer had hiervoor een wetsvoorstel ingediend. Volgens Oud maakte De Geer het veel te ingewikkeld en onoverzichtelijk. De VDB'er diende daarom een amendement in om de 'opcenten ongebouwd in de grondbelasting' af te schaffen.

De Geer weigerde dit, omdat het niet gebruikelijk was om een belasting per amendement af te schaffen. Bij aanneming van het amendement, dreigde hij, zou hij het hele wetsvoorstel intrekken. Oud kon hier met zijn verstand niet bij. In *Het jongste verleden* schrijft hij: "De minister geeft dus liever de gehele versterking der middelen prijs dan dat hij wat de opcenten op de grondbelasting betreft, het stijve hoofd zal buigen."[80]

Het technische onderwerp belandde zo in de hogere politiek. SDAP-fractieleider Albarda noemde de handelswijze van De Geer 'dwingelandij' die het 'gemeen overleg' met de Kamer geweld aandeed. Nolens, in een van zijn laatste optredens in de Kamer, zei daarop dat daar helemaal geen sprake van was en dat het helemaal niet nodig was dat De Geer 'met de portefeuille rammelde'. Ook Heemskerk, net als Nolens bepaald geen vriend van De Geer, kwam voor hem op. "De minister dwingt niet, doch zegt eenvoudig dat hij zich niet laat dwingen." Marchant gebruikte zijn geliefde stijlfiguur van het sarcasme: "Wat praat gij toch van dwingen? (...) De minister is nog nooit zo coulant geweest. (...) Als de Kamer het amendement aanneemt, neemt de minister het ontwerp terug. Kan het sympathieker?"

Uiteindelijk won De Geer deze strijd van Oud met nipt verschil, 38 tegen 36 stemmen. Oud concludeert in *Het jongste verleden* dat 'ook na een tijdsverloop van meer dan vijftien jaar' het voor hem moeilijk was om in de houding van De Geer iets anders dan 'Rechthaberei' te blijven zien. De historicus Oud constateert dat De Geer in 1933 het leningfonds niet alleen zonder saldo maar 'ook met een aanzienlijk tekort aan zijn opvolger zal overgeven'. Die opvolger was toevallig politicus Oud. "De hoge toon van deze bewindsman is wel omgekeerd evenredig aan het door hem gevoerde beleid."[81]

Verdrag van Ouchy

In juli 1932 sloten Luxemburg, België en Nederland het verdrag van Ouchy, vernoemd naar het Zwitserse dorp, maar eigenlijk gesloten in Genève.[82] De landen beloofden de bestaande invoerrechten tegenover elkaar jaarlijks te verminderen. Het was een poging om de almaar groeiende tariefmuren een halt toe te roepen. Andere landen in Europa werden van harte uitgenodigd zich bij deze tolunie aan te sluiten.

De Geer was voorstander van het verdrag van Ouchy. Dat veranderde na de zomervakantie toen de financiële situatie ondanks alle behoudende scenario's toch nog verslechterd bleek te zijn. De Geer had voor 1933 zo dringend geld nodig dat hij bereid was eenmalig zijn principes opzij te zetten. Hij stelde een algemene verhoging van de invoertarieven voor. Dat voornemen viel slecht in de Tweede Kamer. Zo slecht dat De Geer inzag dat dit keer het zwaaien met de portefeuille de tegenstribbelende partijen niet zou overtuigen. Het gegeven dat Colijn bij de tegenstanders zat, speelde een niet onbelangrijke rol. Hoewel Colijn achter de schermen zich niet lovend over De Geer uitliet, had hij de minister van financiën de afgelopen zeven jaar gesteund en zo nu en dan gecomplimenteerd. Dat ging niet van harte, maar Colijn kon niet anders omdat De Geer precies het beleid uitvoerde dat hem voor ogen stond.

De Geer had beloofd dat de tariefsverhoging voor België en Luxemburg zou vervallen zodra het verdrag in werking trad. Hij verkocht deze ontheffing als 'het brengen van eer

aan Ouchy'.[83] Daar trapten Colijn en Oud niet in. De leider van de ARP vond het onbegrijpelijk dat de regering zo handelde. Het had óf Ouchy niet moeten ondertekenen óf met een ander voorstel moeten komen om geld binnen te halen. Afgezien van Ouchy had de vrijhandelaar Colijn sowieso bezwaren tegen een tariefsverhoging. Dat gold ook voor Snoeck Henkemans, die Schokking als fractievoorzitter van de CHU was opgevolgd. De Geer kreeg alleen onvoorwaardelijke steun van de katholieken, die in die jaren de tariefsverhoging van harte ondersteunden.

De Kamer besloot tot opluchting van De Geer de kwestie over de algemene beschouwingen heen te tillen. Oud was kwaad op Colijn dat hij hierin toestemde. Hoe kon hij het kabinet dat zijn 'levenswerk in Genève' vernietigde, nog een reddende hand toesteken? Dit wekte weer de woede van De Geer. "De Geer noemde het weinig vaderlandslievend dat Oud tegenover het buitenland zegt dat de regering aan het traktaat geen waarde hecht."[84]

Het Vaderland noemde de situatie een 'latente crisis'.[85] Volgens Oud waren het de eerste voortekenen dat de regering op haar laatste benen liep, dat het was 'uitgeregeerd'. Colijn durfde uiteindelijk Ruijs de Beerenbrouck niet te laten struikelen. Binnenskamers sloten de drie rechtse partijen het 'compromis van de Kneuterdijk', vernoemd naar de plaats waar toen het ministerie van financiën was gevestigd.[86] De oplossing was om de tariefsverhoging alleen te laten gelden voor producten die niet in Nederland werden gemaakt.

Een ander heikel punt dat De Geer binnenskamers aan het eind van het jaar moest afhandelen was de verhoging van de pensioenpremies. In eendrachtige samenwerking met Aalberse wist hij dat gevaar op het laatste moment te bedwingen. "Zo werd het vrijdag een grote overwinning voor De Geer: alleen de sociaal-democraten en de communisten stemden tegen. Zo was de regering andermaal gered", concludeerde Aalberse.[87]

De Geer en de katholieken

Als er een karaktereigenschap was die De Geer onderscheidde van zijn partijgenoten dan was het wel dat hij niets van het anti-papisme moest hebben. Al vanaf zijn eerste schrijven, de brief naar *De Standaard* en *Politiek Panorama*, verdedigde hij het streven van Kuyper om samen met de katholieken te strijden voor vrijheid van onderwijs. De vrees dat protestanten snel door de rooms-katholieken onderdrukt zouden worden, noemde hij een schromelijk gebrek aan zelfvertrouwen.

CHU'ers vonden dat Nederland bestuurd moest worden als een 'christelijke staat in protestantse zin', zoals dat luidde in het beginselprogram uit 1908. Vooral de leden afkomstig uit de CH-Kiezersbond en de Fries Christelijk-Historische Bond waren vaak uitgesproken anti-rooms.[88] Rond de kwestie van het gezantschap bij het Vaticaan bleken behalve Lohman ook andere CHU'ers – zoals Snoeck Henckemans, Tilanus en Krijger – zich fel af te willen zetten tegen de RKSP. Deze CHU'ers kwamen uit de vrij-antirevolutionaire tak. In de jaren twintig wakkerde de opkomst van de Hervormde-Gereformeerde Staatspartij de latente anti-roomse houding van de CHU nog eens aan.

Als opkomend politicus was De Geers gematigde opstelling gebleken uit een artikel dat hij in 1901 schreef voor het maandblad *Onze eeuw*.[89] Een van zijn stellingen was dat de

'christelijke zettingen' en 'zedelijke vastigheden' in gelijke mate zijn terug te vinden bij protestanten en bij katholieken. Hij riep christenpolitici op tot eenheid. Tot op zekere hoogte leek hij daarin op zijn leermeester De Savornin Lohman, die in zijn 'jonge jaren' heel goed kon opschieten met de katholieke leider Schaepman. Later raakte echter ook Lohman bevangen door het anti-papismevirus.

De Geer moest zich bij zijn publieke uitingen over katholieke thema's enigszins inhouden. Hij had immers rekening te houden met artikel vier van het CHU-beginselprogram. Van Lohman mocht je flink van mening verschillen met andere CHU'ers en in de Tweede Kamer afwijkend stemmen, als je maar niet morrelde aan de partijbeginselen. De open houding van De Geer ten opzichte van katholieken is daarom zichtbaarder in zijn persoonlijke relaties met katholieke collega's. Dat was duidelijk het geval bij Ruijs de Beerenbrouck. Hoe goed De Geer en Ruijs konden samenwerken is reeds beschreven.

Veel minder bekend waren zijn goede banden met Octaaf van Nispen tot Sevenaer. Zij leerden elkaar kennen in 1912 toen De Geer een jaar ondervoorzitter van de Tweede Kamer was en de ziekelijke Van Nispen vaak moest vervangen. Daarna was Van Nispen gezant in Rome geworden totdat de motie-Kersten in 1925 daar een einde aan maakte. Al die jaren onderhielden zij contact. Een keer zochten zij elkaar tijdens een vakantie op in een hotel in de Duitse stad Königstein.[90] Nadat Van Karnebeek in 1927 was afgetreden, vroeg De Geer Van Nispen of hij minister wilde worden. Dat wees Van Nispen af vanwege zijn slechte gezondheid, maar ook omdat hij meende dat veel protestanten hem ervan verdachten 'onder Vaticaanse invloed' te staan.[91] Hij bedankte De Geer voor het in hem gestelde vertrouwen. "Er zijn geloof ik weinig protestanten in Nederland die de katholieken volledig hun vertrouwen schenken."

Een jaar later reageerde Van Nispen op de felicitatie die De Geer had gestuurd in verband met diens benoeming als gezant in Brussel.[92] Op die benoeming, waarop De Geer als premier de nodige invloed zal hebben gehad, kwamen negatieve, anti-rooms getinte reacties. Weer dankte Van Nispen De Geer voor het vertrouwen. "Gij stelde u met uw ruime opvatting boven dergelijke kleingeestigheid, maar er zijn er velen in ons land, die zich niet tot uw hoogte van opvatting kunnen opwerken." Na de oorlog zou De Geer zijn doodzieke oud-collega enige malen thuis opzoeken.[93]

Andere katholieken met wie De Geer meer dan uitstekend kon samenwerken waren Charles Welter en L.N. Deckers, over wie in volgende hoofdstukken meer.

Met de katholieke leider Nolens kon De Geer heel wat minder goed uit de voeten. Het is de vraag hoe dat kwam. De priester had vooral moeite met het 'onberekenbare' in het optreden van De Geer.[94] Daar kwam bij dat hij in de CHU in het algemeen een spelbreker zag en het anti-papisme in die partij natuurlijk verafschuwde.[95] Nolens' biograaf Gribling kon zich niet aan de indruk onttrekken dat de RKSP-leider in De Geer veel minder vertrouwen had dan in De Visser of Lohman. Hoewel Nolens zelf uiteraard zijn voorkeuren had, is het niet uitgesloten dat de mening van Colijn, met wie de katholieke leider vanaf 1925 zeer nauw optrok, hierbij een rol heeft gespeeld. Kennelijk had Nolens niet in de gaten dat in de CHU niemand zo onbevangen tegenover het katholicisme stond als De Geer. Daar had de priester politiek gezien meer munt uit kunnen slaan door De Geer welwillender te benaderen.

Net als bij Colijn ging die afkerige houding meer uit van Nolens dan van De Geer. Bekend is de toespraak van De Geer in 1927 bij de viering van het veertigjarige priesterfeest van Nolens. De aanwezigheid van de protestantse minister-president bij dit katholieke feest was op zich al opvallend. In zijn rede prees hij Nolens voor zijn scherpzinnigheid, nuchter verstand en zelfbeheersing.[96] De Geer gebruikte de woordspeling 'Nolens volens'. Dat is Latijn voor 'tegen wil en dank', waarmee De Geer wilde aangeven dat er in de Nederlandse politiek in de jaren twintig weinig gebeurde zonder de instemming van Nolens. De ironisch bedoelde uitdrukking 'Nolens volens' wekte in het land enige opschudding.[97] Hoe kon een protestant nu toegeven dat een katholiek in Den Haag zo invloedrijk was geweest?

Nolens overleed, na een korte ziekte, op 27 augustus 1931. Hij was toen nog lid van de Tweede Kamer. De Haagse politiek reageerde geschokt op zijn overlijden. De reactie daarop van De Geer is niet bekend.

Het einde van Ruijs III

Het kabinet overleefde de kwesties rond Ouchy en de pensioenpremies, maar met de herziening van de gerechtelijke indeling stond er een nieuw probleem voor de deur. Minister Donner moest flink bezuinigen bij Justitie en dat wilde hij doen door zeven rechtbanken en 48 kantongerechten te sluiten. Het was een van de voorstellen van de door De Geer ingestelde commissie-Welter. Eind 1932, toen duidelijk was hoe groot de weerstand was, bracht Donner het aantal te sluiten rechtbanken terug naar vier rechtbanken en veertig kantongerechten.

Deze bezuiniging wekte vooral op het platteland verontwaardiging want de gerechten die dicht gingen waren veelal daar gevestigd. De grote steden behielden hun rechtbanken. Deze reorganisatie lag van oudsher moeilijk vanwege de lokale belangen die daarmee waren gemoeid. Op dit plan kwamen 223 bezwaren uit alle windstreken van het land. Een niet te onderschatten omstandigheid was dat de Kamer debatteerde op een moment dat de verkiezingen, in april 1933, reeds in het zicht waren. Dat vinden partijen altijd een slecht moment om kiezers te ontstemmen.

De negatieve geluiden kwamen vooral uit de christelijk-historische hoek. Dat lag voor de hand, want in het verkiezingsprogramma stond: "Mede om den trek naar de grote steden tegen te gaan worde bij de Overheidsbemoeienis (...) gewaakt tegen achterstelling van het platteland."[98] Een forse meerderheid van de achterban van de CHU woonde op het platteland. Al bij de eerste CHU-fractievergadering waarop Donners voorstel ter sprake kwam, kwalificeerde Rutgers van Rozenburg dit als 'onchristelijk-historisch'.[99] Juriste Frida Katz betwijfelde of het voorstel wel zo doelmatig zou uitpakken als Donner voorstelde.

Voorzitter Snoeck Henkemans sprak de dag voor de fractievergadering met De Geer die hem op het hart had gedrukt dat minister Donner overwoog om de portefeuille- of zelfs de kabinetskwestie te stellen bij verwerping van dit ontwerp. De Geer had gehoord dat de fractie wilde gaan dwarsliggen en hoopte met dit dreigement zijn partijgenoten op andere gedachten te brengen.

Twee maanden later, op 2 februari 1933, bleek tijdens het debat dat de CHU-fractie niet onder de indruk was geraakt van de dreigende woorden van De Geer. Namens de fractie zei Katz dat de bezuiniging bij Justitie te eenzijdig bij het platteland terecht dreigde te komen. Zij wees het voorstel beslist van de hand. Omdat ARP en RKSP, hoewel met de nodige twijfels en bezwaren, aangaven het wetsvoorstel te willen steunen en de partijen aan de linkerzijde meenden dat de kleine omvang van de bezuiniging niet opwoog tegen de nadelen voor de bevolking op het platteland, kwam het lot van minister Donner en het kabinet in handen van de CHU te liggen.

De Kamervoorzitter willigde het verzoek van Donner, die zag dat de kwestie uit de hand dreigde te lopen, in om zijn verdediging uit te stellen. De volgende ochtend was er kabinetsberaad waar Donner de vraag opwierp of het nog verstandig was vast te houden aan de kabinetskwestie. Donner zelf had zich destijds blanco opgesteld en twijfelde. Ruijs twijfelde ook. Maar De Geer drong erop aan voet bij stuk te houden, want hij had dat al aan de CHU-fractie kenbaar gemaakt. Hij vond dat hij niet meer terug kon. Terugtrekken zou duiden op zwakheid.[100]

Iedereen voelde een crisis aankomen en achter de schermen werd druk met elkaar gesproken. Snoeck Henkemans en Tilanus wezen Ruijs erop dat de fractie van geen wijken wilde weten, omdat het ontwerp in strijd was met haar program.[101] De Geer had eveneens een afspraak met de twee Kamerleden, maar die ging niet door vanwege een gebeurtenis in Nederlands-Indië. Op zaterdag 4 februari brak op het pantserschip De Zeven Provinciën in de Indische wateren muiterij uit. De zeevarenden protesteerden tegen het verlagen van de soldij voor de manschappen. Wellicht speelde ook mee dat de Indiërs, die de meerderheid van de muiters vormden, een lagere status hadden binnen de marine.[102] Het land stond door deze actie op zijn achterste benen. Vooral de rechtse partijen zagen dit als een directe aantasting van het gezag, waartegen de regering snel en resoluut moest optreden.

De Geer vond het terecht dat de muiterij werd beantwoord met geweld.[103] De aantasting van het gezag vond hij erger dan gewapend optreden, waarbij zelfs doden vielen. De ramp was niet te overzien geweest wanneer de geest van de muiterij zou zijn overgeslagen naar andere oorlogsbodems. “Grover ontreddering is nauwelijks denkbaar.” De Geer was lang niet zo irenisch als velen dachten. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de pacifistische dominee Heering, met wie hij later veelvuldig in verband werd gebracht, die dit geweld bij de Zeven Provinciën categorisch afwees.[104]

De bezetting van het pantserschip betekende dat zowel de regering als de CHU-fractie met de crisis rond Donner onder grote druk kwam te staan. Hoe kun je een kabinetscrisis verkopen aan het publiek op een moment dat er stevig optreden van een regering wordt gevraagd. De besprekingen over de twee zaken gingen door elkaar lopen, wat de crisissfeer nog verhoogde.

De dag na het Kamerdebat over de Zeven Provinciën waaruit bleek dat velen zich zorgen maakten over de handhaving van orde en gezag, beraadslaagde het kabinet. Daar stelde De Geer dat als de CHU-fractie met het Donner-voorstel niet wilde buigen, dat dan ‘wij in de gegeven omstandigheid moesten wijken’.[105] Deze opmerking veroorzaakte enige consternatie bij de collega’s. Twee dagen daarvoor, toen het nieuws over de muiterij al bekend was, vond De Geer nog dat het kabinet voet bij stuk moest houden. Men maakte

De Geer het verwijt onvoorspelbaar en inconsistent te zijn. Donner probeerde later de draai van De Geer te verklaren door te wijzen op de omstandigheid dat voor De Geer een conflict dreigde met de CHU-fractie, omdat hij bij de komende verkiezingen als lijsttrekker zou optreden.[106] Blijft staan dat De Geer dat dan eerder had moeten bedenken.

In elk geval besloot het kabinet om de volgende dag, vlak voor het debat over het Donner-voorstel, verder te vergaderen. De Geer vond toen wederom dat het kabinet 'de wijste' moest zijn in de omstandigheden en aan de CHU moest toegeven. Omdat het ging om een financiële kwestie, zou hij daarover de wind van voren krijgen, maar dat had De Geer er voor over. De andere ministers waren dat niet met hem eens. 'Wijken' zou als zwakheid worden aangemerkt en dat was 'in deze omstandigheden niet minder bedenkelijk'.

Donner moest de vergadering vroegtijdig verlaten om zijn reorganisatieplan in de Tweede Kamer te verdedigen. Even later nam Ruijs naast hem plaats achter de regeringstafel en schoof hem een briefje toe met de uitslag van de stemming in het kabinet. Ruijs, Beelaerts van Blokland, Terpstra, Verschuur en De Graaff waren voor het stellen van de kabinetskwestie, De Geer, Reymer en Deckers waren tegen.[107]

Ondanks Donners gloedvolle betoog dat enigszins deed denken aan zijn roemruchte verdediging bij de wet tegen smalende godslastering, bleef de CHU bij haar afwijzing van de bezuiniging. De liberaal Boon diende na het antwoord van Donner een 'motie tot schorsing' in met als doel om de beraadslagingen over dit voorstel te stoppen. Dit ordevoorstel werd met 51 tegen 38 stemmen aangenomen. Alleen de ARP en de RKSP steunden de minister. Donner wilde dit niet accepteren en de meerderheid van het kabinet ook niet.

Na veel vijven en zessen besloot het kabinet tot een Kamerontbinding en vervroegde verkiezingen. Op dat moment was de muiterij op De Zeven Provinciën nog in volle gang. Ruijs vond het in een tijd van 'ongeëvenaard grote moeilijkheden van economische en andere aard' niet verantwoord om het ontslag van het kabinet aan te bieden.[108] Op die manier was het pad geëffend voor de vorming van een parlementair kabinet en kon het oude kabinet toch de lopende zaken afhandelen.

Puchinger maakte ooit de losse opmerking dat het een 'strategische fout' was van het kabinet om niet ook de minister van financiën aan het debat over de reorganisatie van de rechtbanken te laten deelnemen.[109] De Geer had dan de Kamer nog eens kunnen wijzen op de noodzaak van bezuinigen. Het is de vraag of dat veel geholpen zou hebben, maar vooral of De Geer daar veel voor gevoeld zou hebben.[110] Het is duidelijk dat hij in de kwestie rond de reorganisatie van de rechterlijke macht een inschattingsfout had gemaakt. Zijn collega's waren verbolgen over zijn 'opportunisme' of 'wankelmoedigheid'.[111] Ten opzichte van de vorige keer, toen hij de kwestie verdedigde, hadden er zich geen nieuwe feiten voorgedaan en waren er geen andere argumenten naar boven gekomen.

In de dagen rond de kabinetscrisis kreeg De Geer het aanbod om vicepresident te worden van de Raad van State. In een gesprek met Tilanus en Snoeck Henkemans vertelde hij dat hij gepolst was om de overleden Van Lynden van Sandenburg op te volgen bij de Raad van State.[112] De kwestie rond de rechtbanken was op dat moment volop aan de gang en de afloop was onzeker. De Geer zei dat hij dit aanbod in beraad hield, omdat de weg naar dit prestigieuze ambt open zou liggen indien het kabinet over de kwestie zou struikelen. Vijf dagen later – op 11 februari, het kabinet was gevallen – moest Tilanus bij

De Geer komen.[113] De Geer vertelde hem dat hoewel hij nu geen minister meer was, hij niettemin had bedankt voor het vicepresidentschap van de Raad van State. Hij wilde liever Kamerlid worden, net zoals zijn leermeester De Savornin Lohman, in de verwachting daar 'nuttig werk' te kunnen blijven doen.

Verkrampte minister van financiën

Bijna zeven jaar lang was De Geer achtereen minister van financiën geweest. In die jaren had hij het nodige gezag opgebouwd, behalve dan bij politici uit het kamp-Colijn zoals Van Wijnbergen, Koolen, Idenburg en Colijn zelf.[114] Illustratief voor dat gezag waren opmerkingen van katholieken wanneer in de fractie de vraag opkwam of zij het kabinet-Ruijs nog wel moesten steunen. Steeds minder voelden katholieke Kamerleden zich thuis bij de liberaal-economische uitgangspunten van de coalitie. Hoewel Nolens niet bekend stond als een politieke vriend van De Geer, twijfelde hij niet aan de bekwaamheid van de CHU-minister. Nolens wees op het gevaar van moties en een mogelijke kabinetscrisis die daarvan het gevolg zou kunnen zijn en "dat 't op 't ogenblik zeer moeilijk zal zijn een andere goede minister van financiën te vinden".[115] Dat hij het met De Geers beleid eens was, liet hij hem persoonlijk blijken.[116] Ook zijn opvolger Aalberse maande zijn fractieleden tot voorzichtigheid, bijvoorbeeld als Van Wijnbergen hem aanspoorde om zijn vertrouwen in het kabinet op te zeggen, omdat het 'niet bij machte is zijn taak te volbrengen'.[117] Aalberse reageerde dan met: "Bovendien moet bij dit alles ook deze vraag onder ogen worden gezien: welke gevolgen zal het aftreden van De Geer, die het vertrouwen van de 'haute finance' bezit, hebben? Dit is een zeer ernstige vraag."[118]

De stijl waarop De Geer zijn ministerschap uitvoerde noemde Oud 'polemiserend', want hij kon weinig over zijn kant laten gaan zonder terug te schieten.[119] Maar De Geer was volgens hem ook 'autocratisch', niet bereid of in staat om naar de Kamer te luisteren. Het was dan volgens Oud een kwestie van 'Rechthaberei'.[120] *Het Vaderland* schreef in 1930 onder de kop 'Stroef' over de bestuursstijl van De Geer.[121] In Haagse kringen werd steen en been geklaagd over het gebrek aan soepelheid bij de bewindsman. Die stroefheid was te verklaren uit de begeerte 'dat men altijd precies zal weten wat men aan hem heeft', maar dat was daarmee nog niet goed te praten, zo stelde de liberale krant. Het 'suaviter in modo, fortiter in re' zou voor de staatsman een wijze les kunnen zijn. Dat zou ook goed zijn voor het kabinet omdat De Geer veruit de belangrijkste man van het kabinet was, aldus *Het Vaderland*.

Hoezeer Van Vuuren overliep van bewondering voor de werklust en de intelligentie van De Geer, kritiek had hij ook. Vooral op het punt van het voeren van overleg met de Kamer. Eind 1929 overviel De Geer de Kamer met een wetsvoorstel tot afschaffing van de zogeheten verdedigingsbelasting II, een op zich onschuldig wetsvoorstel. Van Vuuren verweet De Geer in het debat dat hij dit ontwerp niet zo onverhoeds had moeten indienen. Hij had dit op zijn minst kunnen aankondigen in de miljoenennota.[122] De Geer zei daarop dat het wetsontwerp in september nog niet helemaal klaar was en daarom niet in de miljoenennota stond. Dit is niet een echt sterk argument, want deze nota staat doorgaans vol met aankondigingen van wetten die op dat moment nog in de steigers staan.

Maar het was volgens De Geer ook zo dat als een minister van financiën 'wat miljoenen te vergeven heeft' hij 'zoveel – overigens gewaardeerde – adviezen krijgt', dat het maar beter is om een ontwerp opeens in te dienen. Aan vooroverleg met Kamerleden had De Geer eigenlijk geen behoefte. Hij had zijn eigen verantwoordelijkheid.

De autocratische en solistische houding van zijn eerste ministersjaren leerde hij later niet af. De samenwerking met Van Doorninck, in 1923 door Colijn aangesteld als thesaurier-generaal, liep verre van vlekkeloos. Nu was Van Doorninck, twaalf jaar lang de hoogste ambtenaar op Financiën, zelf niet bepaald een makkelijke man om mee samen te werken. Uiteindelijk is hij in 1935, na de zoveelste hoogopgelopen ruzie met minister Oud, opgestapt.[123]

De Geer verschilde eens van mening met Van Doorninck over de vraag of de Tweede Kamer inspraak moest hebben bij de bestemming van overschotten op de begroting. In de gloednieuwe comptabiliteitswet was men vergeten om wettelijk te regelen wat er met de saldi van de gewone rekening moest gebeuren. Van Doorninck wilde de Kamer die invloed niet geven vanwege de 'deprimerende' werking die dit zou hebben op bezuinigingsarbeid. De Tweede Kamer had volgens hem de neiging om meevallers te verbrassen. De Geer was het inhoudelijk eens met zijn ambtenaar, maar had te maken met het budgetrecht van Kamerleden. Van Doorninck hield echter koppig vol en deed het uitzonderlijke verzoek hem te ontheffen van het maken van een conceptmemorie van toelichting, 'aangezien ik geen enkel argument ter verdediging van dit wetsontwerp naar voren zou kunnen brengen'.[124]

Dit was voor De Geer geen straf, integendeel, hij schreef dit liever zelf. Tijdens zijn bewind op Financiën waren bijvoorbeeld alle miljoenennota's van zijn hand. De wet over de overschotten kreeg het jaar daarop de goedkeuring van de Tweede Kamer. Dit conflict verpestte de persoonlijke verhoudingen tussen de twee mannen totaal.[125] De Amsterdamse ondernemer Heldring was goed bevriend met Van Doorninck en constateerde met enige regelmaat hoe slecht de samenwerking tussen zijn vriend en De Geer verliep. In zijn beschouwing over hoe leiding in de regering-Ruijs ontbrak schreef hij: "De Geer is de bekwaamste, maar leidt ook niet en schiet niet met zijn rechterhand Van Doorninck op."[126]

Het beeld van het derde kabinet-Ruijs was in 1933 niet goed. Zeker op het eind straalde het volgens velen te weinig zelfbewustheid uit. Op het moment dat het kabinet struikelde was het volgens Oud 'uitgeregeerd'. De liberaal Knottenbelt verweet de regering een gebrek aan 'kracht op nagenoeg alle terreinen van zijn beleid'.[127] Hij vond dat er niet genoeg werd bezuinigd, hoewel volgens Ruijs juist de liberalen als puntje bij paaltje kwam hun steun terugtrokken zoals bij het rechtbankenplan van Donner. Vooral in het laatste jaar vond men dat het kabinet onvoldoende instond voor rust en orde. Demonstraties, van links en rechts, liepen soms uit de hand. En van links kreeg het kabinet de schuld van de werkloosheid. Op 8 november 1932 demonstreerden werklozen tijdens de algemene beschouwingen op het Binnenhof en schreeuwden leuzen als:

"Wie brengt honger in ons huis?/ Dat is Ruijs, Ruijs, Ruijs!"
of
"Wie maakt onze centen zoek?/ Dat is Ruijs de Beerenbrouck!"[128]

Wat Ruijs III opbrak was het gegeven dat het niet de juiste receptuur vond voor de economische crisis, die de langdurigste van de eeuw bleek te zijn. Het economisch beleid was niet alleen niet adequaat, maar werkte zelfs averechts. De bevolking was na vier jaar het bezuinigen moe. Het kabinet – met name De Geer die de architect was van het economische en financiële beleid – zag zich gedwongen om telkens nieuwe bezuinigingen aan te kondigen en maakte daarmee de indruk amechtig achter de feiten aan te hollen.

De Geer moest soms van 'zijn geloof vallen' door te grijpen naar protectionistische maatregelen. Naar het einde van zijn ministerschap werd het beleid grilliger; dat kwam zijn consistentie niet ten goede. Viel het De Geer te verwijten dat hij begin jaren dertig geen adequaat antwoord kon formuleren op de economische crisis? We wezen er al op dat in die jaren geen enkele andere partij met de oplossing kwam die achteraf de juiste bleek te zijn: stimuleren van bestedingen door de overheid en loslaten van de koppeling aan het goud.

Slaagde De Geer dan in zijn doelstelling om te bezuinigen op de uitgaven van de overheid? Eigenlijk lukte hem dat in die jaren minder goed dan tijdens de vorige crisis, begin jaren twintig. De cijfers wijzen uit dat de begroting met name 1931 flink omhoog schoot, van 738 naar 865 miljoen gulden.[129] Dat kwam doordat dat jaar verschillende regelingen die in het vorige kabinet in gang waren gezet, zoals de Financiële-verhoudingswet en een verruiming van de ouderdomswet, in 1931 in werking kwamen. De Geer zag zich, zoals al gezegd, gedwongen om te snijden in zijn 'eigen' gemeentefonds. In 1932, zijn laatste jaar, slaagde hij er met moeite in om de begroting op 883 miljoen gulden te houden, 18 miljoen meer dan het jaar daarvoor.

Op het eind van zijn termijn als minister moest De Geer steeds vaker terugvallen op het machtswoord om zijn beleid door de Tweede Kamer geaccepteerd te krijgen. De opeenvolgende bezuinigingen en lastenverzwaringen om de begroting in evenwicht te houden waren voor de partijen steeds moeilijker aan hun achterban te verkopen en De Geer merkte dat in de debatten. In plaats erop te vertrouwen dat als puntje bij paaltje kwam de partijen toch wel zouden bijdraaien, reageerde De Geer steeds krampachtiger op het tegenstribbelen van Kamerleden. Het wekte bij velen de indruk dat De Geer, na zeven jaar Financiën, was uitgeregeerd. Zelf moet hij dat ook wel hebben aangevoeld. Met name de laatste jaren als minister van financiën golden als tropenjaren.

15 Fractievoorzitter van de CHU 1933-1937

Na zesentwintig jaar wilde De Geer, inmiddels 62 jaar oud, de actieve politiek nog niet verlaten. Vlak voor de val van het kabinet-Ruijs kreeg hij, zoals gemeld, het aanbod de overleden Van Lynden van Sandenburg als vice-president van de Raad van State op te volgen. Dat wees hij af, hij was bang dat hij de actieve politiek te veel zou missen.

Een paar dagen na de verkiezingen koos de fractie hem bij acclamatie als fractievoorzitter.[1] Puchinger noemde die verkiezing terecht omdat De Geer 'met kop en schouder' boven de anderen uitstak.[2] Hij leek in 1933 nog in de kracht van zijn leven te zijn. Zijn weigering van het vice-presidentschap van de Raad van State is door sommigen gezien als een 'gebrek aan zelfvertrouwen'.[3] Het is de vraag of dat een juiste beoordeling is. Over De Geer in 1933 schrijft Puchinger: "Hij had als minister-president en als minister van financiën een rijpe levenservaring opgedaan die hem niet alleen in zijn fractie maar ook binnen de Kamer een aanzien gaf, waarop slechts weinigen, zoals Ruijs de Beerenbrouck en Colijn, konden bogen. Voeg daarbij zijn juridische scherpzinnigheid, waarin hij verre de meerdere was van Ruijs en uiteraard van Colijn, alsmede zijn persoonlijke vasthoudendheid, en men begrijpt dat zijn invloed, toen hij in 1933 naar de Tweede Kamer terugkeerde, uitzonderlijk groot was."

Dat aanzien had hij ook in zijn eigen partij. Twee oud-medewerksters van het Uniebureau in Den Haag waren na de oorlog nog van hem onder de indruk.[4] "Je voelde bij hem dat je met een vooraanstaand staatsman te doen had." Hij was volgens de dames geen makkelijk man om voor te werken, want 'hij wilde op zijn wenken bediend worden'. "Merkwaardig is dat wij als hij wegging allemaal opstonden en een van ons hem de deur uitliet. Hij heeft nooit gezegd dat wij konden blijven zitten. (...) Als hij op het bureau kwam, kreeg je de indruk dat De Geer met zijn gedachten helemaal in de politiek zat en nauwelijks iets van zijn omgeving opmerkte."

De Geer bezocht het Uniebureau in zijn hoedanigheid als voorzitter van de CHU. Toen hij in 1933 in de Kamer terugkeerde vroeg het partijbestuur of hij die vacante functie wilde vervullen. Twee jaar later keerde De Geer ook terug in de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Voor het eerst in zijn leven nam hij ook verschillende maatschappelijke functies aan, iets wat voor politici in de ARP- en de SDAP-zuil vrij normaal was. De Geer werd curator van de Groningse Universiteit en werd lid van het presidium van de pensioenraad van de Nederlandse Hervormde Kerk.[5] Het is opmerkelijk dat hij in de nadagen van zijn carrière zich alsnog met het maatschappelijk leven ging bemoeien. De uitnodiging om wederom gedeputeerde van Zuid-Holland te worden, sloeg hij af.

Formatie-Colijn II

De verkiezingen van 26 april 1933 waren de verkiezingen van Colijn. Met uitzondering van Abraham Kuyper was nog geen politicus erin geslaagd zo zijn stempel op een verkiezing te drukken. Dat Colijn in het middelpunt stond had te maken met de gewelddadige gebeurtenissen rondom de kruiser De Zeven Provinciën. Het bracht het thema gezagshandhaving in de verkiezingen en Colijn maakte daar van alle lijsttrekkers het beste gebruik van. De ARP ging de verkiezingen in met de leuze 'Voor een krachtig staatsbestuur'.[6] Bovendien waren de omstandigheden van de muiterij en de economische crisis, waarvan de gevolgen in het jaar voor de verkiezingen pas echt goed in Nederland voelbaar waren, Colijn op het lijf geschreven. Volgens Puchinger meenden Nederlanders dat er nu ''meer nodig was dan een regeringsleider als Ruijs en De Geer, die enkel het dagelijks regeerwerk op bekwame wijze afhandelden".[7] De bevolking had Colijn leren kennen als een veelzijdig figuur, die door zijn werk bij de Volkenbond internationaal ervaren was, wist wat hij wilde als het op regeren aankwam, die als directeur van de Bataafse Petroleummaatschappij financieel-economische kennis had en als oud-militair niet met zich liet spotten.

In 1933 ging De Geer voor het eerst als lijsttrekker van de CHU de verkiezingen in. Dat dit niet eerder gebeurde leek telkens een bewuste keuze van hem. Of hij vond dat zijn handen als minister te veel gebonden waren, zoals in 1922, of hij vond dat hij door zijn aftreden wegens de Vlootwet niet de aangewezen man daarvoor was, zoals in 1925, of hij was overwerkt na drie jaar minister-president te zijn geweest, zoals in 1929. Nooit toonde hij de uitgesproken ambitie om leider van de partij te zijn. De Geer voelde misschien aan dat dit in de CHU niet hoorde. Bovendien was hij – afgezien van de campagne in 1925 toen hij met het oog op zijn aftreden als minister iets uit te leggen had – nooit een liefhebber van spreekbeurten in het land met mensen die hem de hand wilden schudden. Hij zat anders in elkaar dan Colijn die kon genieten van die aandacht.

Dirk en Ria in de tuin van hun huis in Soest. Jaar onbekend. Nationaal Archief.

De uitslag van de verkiezingen was voor de CHU, overigens voor alle grote partijen behoudens de ARP, niet goed. De partij verloor een van de elf zetels. Het is moeilijk te zeggen of De Geer dit viel aan te rekenen. Colijn kon bogen op een grote populariteit bij het protestantse deel van de bevolking, ook onder het hervormde deel. Colijn gebruikte de muiterij op de Zeven Provinciën slim om zijn gevestigde positie als 'sterke man' te verstevigen, terwijl De Geer hiervan geen verkiezingsonderwerp wilde maken. In de zes verkiezingsbijeenkomsten waarop De Geer sprak, liet hij de Zeven Provinciën

onaangeroerd.[8] Liever sprak hij over de economische crisis en de maatregelen die daarvoor nodig waren. Maar ook sprak hij zich uit over de NSB en de communisten die garen sponnen bij de economische malaise, terwijl zij in zijn ogen geen reële oplossingen hadden.

De Geer deed geen moeite om zich als 'sterke man' te profileren. In bepaalde CHU-kringen meende men wel dat de Nederlandse bevolking houvast en besluitvaardige politici nodig had in die roerige dagen. Slotemaker de Bruïne riep in de crisissfeer zijn kiezers op om politici van formaat te kiezen.[9] "De kiezers moeten niet vragen naar punten, maar naar mannen en vrouwen die in de Kamer in staat zijn daden te verrichten." Van de CHU-stemmers bracht 95.1 procent zijn of haar stem uit op De Geer.[10] Volgens Snoeck Henkemans was het verlies van 1,2 procent van de kiezers te wijten aan gebrek aan organisatie binnen de CHU.[11] Weinig predikanten van hervormden huize hadden enthousiast meegeleefd. Het is onduidelijk of De Geer over de verkiezingsuitslag een mening had of dat hij zichzelf iets verweet.

Verkiezingsaffiche uit 1933. Collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Met deze uitslag kon Wilhelmina weinig anders doen dan Colijn tot formateur te benoemen. De Geer vond dat het land niet om Colijn heen kon en drukte dat bij zijn eigen fractie erdoor. De rechtse coalitie bezat na de verkiezingen 52 zetels, een aantal dat Colijn een te smalle basis vond. Hij koos voor een kabinet met vijf partijen: de drie rechtse partijen plus de VDB en de liberalen. Uiteindelijk mislukte deze poging omdat de RKSP niet met de liberalen in zee wilde. Tegen de VDB van Marchant hadden de katholieken geen bezwaar. De CHU voelde vervolgens niets voor een kabinet met alleen de VDB en zonder de liberalen. Colijn legde zijn opdracht voor de vorming van een parlementair kabinet neer en kreeg direct daarop de opdracht om een zogeheten 'crisiskabinet' in elkaar te zetten. Colijn onderhandelde niet meer met fracties maar zocht individuele ministers aan. Aan het eind legde hij de Tweede Kamer een regeringsprogramma voor. De Geer had aangegeven dat hij na zeven ministersjaren niet meer voor die functie in aanmerking wilde komen.[12] Colijn zocht Slotemaker de Bruïne aan die na overleg met De Geer accepteerde.[13]

Colijn wilde de CHU een tweede ministerspost aanbieden. Aanvankelijk leek dat J.C. Kielstra te worden, een hoogleraar koloniaal staats- en strafrecht in Wageningen die weinig bekendheid genoot. Colijn had begrepen dat hij 'bij de christelijk-historischen te rangschikken viel'.[14] Over die post voerde Kielstra een gesprek met De Geer, die van Snoeck Henkemans had gehoord dat Kielstra CHU-lid was. Kort na dit gesprek kreeg

De Geer van CHU-Kamerlid Krijger echter het bericht dat Kielstra geen lid van de CHU was.[15] De Geer suggereerde vervolgens om A.C.D. de Graeff minister van buitenlandse zaken te maken. De Geer vertelde dat hij De Graeff 'meer representatief' achtte voor de CHU dan Kielstra. Nu was deze De Graeff, tot dat moment gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, bij Colijn ook al in beeld voor een ministerschap, dus dat kwam voor hem goed uit. Kielstra was daarmee kandidaat-af.[16]

Een paar dagen later benaderde Colijn De Graeff voor Buitenlandse Zaken en hij accepteerde. Dat kwam de volgende dag in de krant, waarbij werd gemeld dat hij van christelijk-historischen huize was. Toen kwam de aap uit de mouw: De Graeff was geen CHU-lid en zelfs geen CHU-sympathisant! Hij bleek 'liberale sympathieën te hebben. De benoeming terugdraaien, dat durfde men in de CHU niet meer aan, omdat alle kranten reeds erover hadden bericht. Zo had de CHU toch maar één minister in het kabinet.

Later bleek dat Snoeck Henkemans De Geer verkeerd had ingelicht. Hij had een brief gekregen van een De Graeff, maar dat was een broer van A.C.D. de Graeff, de (oud-) gouverneur-generaal. Snoeck Henkemans beriep zich er volgens de aantekeningen van Tilanus tevens op dat hij 'verkeerd was geïnformeerd door een oude dame bij wie hij inlichtingen had ingewonnen'.[17] Die 'oude dame' was waarschijnlijk degene die de ledenadministratie beheerde van de CHU.

Dit was kenmerkend voor de CHU; het liet zien hoe zwak de partijorganisatie was, maar ook hoe weinig de partij op macht was gericht. Als een formatie op zijn eind loopt, kun je de vraag van de formateur verwachten wie de kandidaten zijn voor een ministerspost. Maar De Geer had als partijleider geen lijstje op zak met kandidaten van CHU-huize in wie hij vertrouwen had. Het zegt iets over de geringe kennis die De Geer van zijn eigen partij had. Het gaf tevens aan hoe gebrekkig zijn netwerk was. Snoeck Henkemans kreeg de zwarte piet toebedeeld, maar uiteindelijk was De Geer als partijleider verantwoordelijk voor deze blunder. De Geer heeft in zijn geschriften, die voornamelijk zijn glorieuze politieke momenten belichtten, hier nooit een woord over vuil gemaakt. Geen journalist die er naar durfde te vragen. Dat gold ook voor de fractievergadering die volgde op de benoeming van De Graeff tot minister waar het 'misverstand' heel kort werd aangestipt. Er was niemand die De Geer iets kwalijk wilde/durfde te nemen, of de kritiek werd buiten de notulen gehouden.[18]

Fractievoorzitter

De Geer stelde zich als enige verkiesbaar voor het voorzitterschap van de fractie.[19] Hij had verwacht dat hij bij acclamatie zou worden gekozen, want De Geer las meteen zijn conceptadvies voor de koningin voor. Het advies hield in dat de koningin Colijn moest aanwijzen als formateur met de opdracht om een coalitie op brede basis te vormen. De economische crisis vereiste maatregelen van het nieuwe kabinet die diep zouden ingrijpen in de samenleving. De Geer vond het aan te raden dat daarbij de politieke tegenstellingen zouden worden vermeden en dat er een kabinet zou komen met een breed draagvlak. Het is De Geer ten voeten uit, die bij politieke problemen de weg kiest van depolitiseren en depolariseren.

In de CHU-fractie riep de naam Colijn gemengde gevoelens op, met name bij vicevoorzitter Snoeck Henkemans en secretaris Tilanus. De Geer luisterde beleefd naar de kritiek op Colijn, maar voelde er niets voor om een paar dagen later bij de koningin ook maar een millimeter van zijn standpunt af te wijken.[20] Ook in het vervolg van de formatie had de fractie weinig in de melk te brokken. De Geer had al snel zijn reactie klaar op Colijns regeringsprogramma.[21] De fractie reageerde tamelijk kritisch op het program van Colijn. Snoeck Henkemans vond dat Colijn veel te grof wilde bezuinigen. Frida Katz vond het stuk 'slap van inhoud' en was geïrriteerd door de zinsnede 'ontreddering van de geldmiddelen'. Zij vond dat dit verkapte kritiek was op het financiële beleid van De Geer, voor wie Katz een groot ontzag had. De Geer zei dat hij in zijn antwoord de gemaakte opmerkingen zou verwerken. In de brief aan Colijn stonden zinnen die zuinig van toon waren, maar het eindigde met: ''Onze fractie kan grotendeels met de aangekondigde maatregelen instemmen. Zij heeft dan ook goed vertrouwen dat zij in staat zal zijn het door Uwe Excellentie te vormen kabinet (...) krachtig te steunen."[22] De Geer had zich van de kritiek van de fractie op Colijn weinig aangetrokken. In het debat over de regeringsverklaring nam De Geer opnieuw een veel positievere houding aan tegenover het kabinet van Colijn dan de fractievergadering daarvoor had aangegeven.[23]

De fractie maakte zich bij de andere rechtse partijen weinig geliefd met haar onvoorspelbare en ongecoördineerde stemgedrag. De Geer merkte snel dat dit voor een voorzitter niet altijd prettig is. Bij de verkiezing van de Kamervoorzitter was een van de afspraken dat de CHU voor de derde voorzitter zou stemmen op Tilanus, tenzij de ARP deze functie opeiste voor haar kandidaat J.J.C. van Dijk. Dat laatste was het geval. Desondanks gaven vijf CHU'ers hun stem aan Tilanus. De Geer kwam daar in de volgende fractievergadering gepikeerd op terug. Hij wilde dat in het vervolg na een genomen besluit de fractie zo eenstemmig mogelijk stemde 'ter bevordering van kracht'.[24]

Als oud-minister van financiën werd De Geer in 1933 vanzelfsprekend woordvoerder financiën. Behalve met financiële zaken hield De Geer zich voornamelijk bezig met de internationale kwesties en de toenemende spanningen in Europa. Hij zette zich vooral in voor de Volkenbond. Tilanus beweerde later dat De Geer zich niet interesseerde voor buitenlandse onderwerpen.[25] "Een der boeiendste commissies, waar ik in zat, omdat De Geer – en dat was wel heel typerend voor hem – er geen zin in had."

Er zijn echter talloze bewijzen van het tegendeel. De Handelingen van de jaren 1933 tot 1939, toen De Geer weer de leiding nam van een kabinet, wijzen uit dat hij niet alleen elk jaar benoemd werd in deze commissie, maar bovendien bijna altijd het woord voerde bij de begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken. Dat gold ook voor debatten over internationale ontwikkelingen, zoals de zending van troepen naar het Saargebied, de inval van Italië in Ethiopië, de militaire bezetting van het Rijnland door het Duitse leger, het vredesverdrag van München en alle andere onderwerpen die met de Volkenbond te maken hadden. Over deze onderwerpen schreef hij met regelmaat opiniestukken in kranten en tijdschriften. Er valt te twisten over de vraag of De Geer op buitenlands gebied echt deskundig was of dat hij een 'provinciale kijk' hierop had, maar niet over de vraag of hij daarvoor belangstelling had.

Voorzitter en hoofdredacteur

In 1933 werd Slotemaker de Bruïne minister van sociale zaken. Dit had tot gevolg dat twee belangrijke functies – hoofdredacteur van *De Nederlander* en voorzitter van de CHU – beschikbaar kwamen. De Geer werd voor beide functies gevraagd: die van voorzitter accepteerde hij en die van hoofdredacteur voor de helft.

Over de werkzaamheden van De Geer als voorzitter, wat hij bleef tot 1939, is zo goed als geen archiefmateriaal bewaard gebleven. Een van zijn eerste daden was het bezoeken van een buitengewone vergadering van de Federatie van Christelijk-Historische Jongerengroepen. Voorzitter G.E. van Walsum, bijna 34 jaar oud, verwelkomde De Geer: "Dat hij in deze dagen, die zijn gehele persoon in beslag nemen, (...) aan onze uitnodiging gevolg heeft willen geven is het beste bewijs dat hij van de betekenis van onze jongerenbeweging voor de CHU doordrongen is."[26]

De Geer hield de jongeren voor dat de CHU allesbehalve een conservatieve partij was.[27] "Het is volkomen onterecht om de CHU een behoudzuchtige tendens te verwijten. (...) Net als de schepping dag en nacht groeit, neemt de maatschappelijke samenleving telkens andere vormen aan en daarvan moet het staatsleven de invloed ondervinden." Meer dan zijn voorgangers en leeftijdsgenoten bouwde hij een goede band op met de jongeren binnen de partij, zoals Van Walsum, maar ook met P. Lieftinck en Ph. J. Idenburg.

Wat heeft De Geer voor de CHU als partijvoorzitter betekend? Hij leidde de partij zonder dat iemand daar kritiek op durfde te leveren. Daar is, kortom, moeilijk iets zinnigs over te zeggen. Tilanus meende dat hij een gewaardeerde voorzitter was omdat hij in die functie 'zo bekwaam' was, zonder dat echter verder uit te leggen.[28] De CHU was een rustige partij waar de zeeën niet hoog gingen. De leden stelden het op prijs op dat er in hun geliefde Unie niet al te veel zou veranderen. Vaak hoefde De Geer dus niet in actie te komen.

Over zijn rol als hoofdredacteur is aanmerkelijk meer bekend. *De Nederlander* was in 1933 weinig veranderd ten opzichte van 1907 toen De Geer afscheid van de krant nam. Het was een kleine krant, zowel in omvang als in oplage. Wat betreft de invloed op het publieke discours had het blad niet de positie als die van *De Standaard*. De krant leidde een kwijnend bestaan, periodiek overeind gehouden door enkele gefortuneerde mensen die de verliezen voor hun rekening namen. De redactie bestond behalve uit een hoofdredacteur, uit een vaste kracht en een reeks freelance medewerkers.

Bij het vertrek van Slotemaker werd direct geopperd dat De Geer, nu hij toch geen minister meer was, veruit de meest geschikte opvolger was. Het verzoek om hoofdredacteur te worden heeft De Geer vermoedelijk afgewezen.[29] Uiteindelijk koos men niet voor de constructie zoals met Lohman, die een groep vaste medewerkers om zich heen kreeg. De Geer werd voorzitter van een commissie van hoofdredactie, waarin hij wel de primaire maar niet de exclusieve verantwoordelijkheid voor de inhoud van *De Nederlander* zou dragen.[30] Kennelijk vreesde hij dat het exclusieve hoofdredacteurschap te veel van zijn tijd zou vergen. De commissie bestond verder uit J. van Bruggen, G.W. van der Does, Ph.J. Idenburg, P. Lieftinck en G.E. van Walsum.

De twee laatstgenoemden hadden zich in de jaren daarvoor gepresenteerd als de vertegenwoordigers van een groep 'kritische, vernieuwingsgezinde, jonge intellectuelen'

binnen de partij. Het is niet duidelijk wie primair verantwoordelijk was voor de samenstelling van de commissie van hoofdredactie, maar dat De Geer daarbij een doorslaggevende rol heeft gespeeld ligt voor de hand.[31] Dat verklaarde ook het bezoek van De Geer aan de jonge CHU'ers een maand later.

De komst van deze jongeren bij de krant werd ook door anderen gesteund. In zijn dissertatie over *De Nederlander* stelt Wieten dat in de Unie na het zetelverlies in 1933 een sfeer van 'ontmoediging' was ontstaan. "Men vreesde het contact met de nieuwe generatie te verliezen."[32] Zo'n commissie was een goede mogelijkheid om enkele 'jongeren', zij waren de dertig ruim gepasseerd, naar voren te halen. "Zeker als zij dan ook nog onder de hoede konden worden geplaatst van een man als De Geer, die zich door de jaren heen buiten het gewoel van de elkaar bestrijdende facties had weten te houden."[33]

Wieten constateert dat De Geer zich goed kon identificeren met mannen als Van Walsum en Lieftinck. Ooit had hij net als zij 'de drang om in de pers door te geven van wat in (hun) hart leefde'.[34] De Geer nam met steeds meer plezier de rol van mentor op zich. Vooral met Van Walsum correspondeerde hij veel over het vak van journalist en de actuele politiek. Uit de talloze brieven blijkt zonneklaar dat De Geer hoge verwachtingen koesterde van Van Walsum. Hij zal veelvuldig hebben gedacht aan de relatie die hij veertig jaar daarvoor met toenmalig hoofdredacteur Lohman had gehad.

Deze vorm van hoofdredacteurschap duurde een jaar. Eigenlijk gaf De Geer er zelfs al na drie maanden de brui aan. De combinatie met het fractie- en partijvoorzitterschap viel hem te zwaar. Zijn neiging om alles zelf te willen doen, speelde hem weer parten.[35] Hij leidde de commissie met vaste hand. Stukken in de krant kregen alleen het stempel van 'redactioneel' als die door hem persoonlijk waren goedgekeurd. Hij behield zich het recht voor om artikelen te bekorten of te veranderen. Dat beviel niet iedereen. G.W. van der Does, in het dagelijks leven plaatsvervangend landsadvocaat, stapte snel uit de redactie. Hij had geen zin 'nog langer stukken voor de prullenmand van De Geer' te maken.[36] Ook probeerde De Geer volgens Wieten regelmatig de redactie al dan niet zelf bedachte journalistieke spelregels bij te brengen.[37] Tot slot schreef hij bijna dagelijks een hoofdartikel voor de krant.

Een maand na zijn 'afscheid' keerde De Geer terug op de redactie, omdat men niet snel genoeg een adequate opvolger kon vinden.[38] Bij De Geer bleef vermoedelijk de 'oude liefde' ook roepen. Dat ging enkele maanden goed, maar De Geer was onverbeterlijk en bleef zaken naar zich toe trekken. In juli 1934 vertelde De Geer aan de raad van commissarissen dat hij dit keer op doktersadvies definitief stopte met het hoofdredacteurschap. De andere betrokkenen bij de commissie van hoofdredactie hoorden pas een maand later van het besluit van De Geer.[39] De raad van commissarissen benoemde Van Walsum tot nieuwe voorzitter.

Daarmee was de rol van De Geer bij *De Nederlander* nog niet uitgespeeld, want hij bleef wel fractie- en partijvoorzitter. De band tussen de krant en de partij was weliswaar niet zo hecht als die tussen ARP en *De Standaard* en tussen SDAP en *Het Volk*, maar de hoofdredactie van *De Nederlander* was statutair wel gebonden aan het program van beginselen van de CHU.[40] Door het vertrek van De Geer veranderde er wel wat in die relatie. Tot dan toe was de krant aangestuurd door mensen die in de partij een leidende rol speelden, zoals Lohman, De Visser, Snoeck Henkemans en Slotemaker de Bruïne. Nu kwam de leiding

van de krant in handen van een groep relatief jonge mensen die buiten de partijtop stonden. Daarom werden er afspraken gemaakt. De commissarissen bonden parlementair redacteur J. Barents, later hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Amsterdam, zelfs op het hart om 'de C.H. Kamerleden, zooveel mogelijk is, goede beurten en geen slechte beurten te doen maken, die in het belang zijn van de CH Unie'.[41]

Het lag niet in de aard van De Geer om zich niet meer te bemoeien met 'zijn' krant. In de jaren tot 1939 bleef hij fungeren als een raadsman van de commissie. Van Walsum gaf later aan dat De Geer bemiddelde tussen de Unie en de redactie 'wanneer hij een conflict belangrijk genoeg vond'.[42] Met Van Walsum onderhield De Geer in die zes jaar het meeste contact.[43] Een enkele keer bezocht De Geer, op uitnodiging, een redactievergadering. "Het contact werd door de commissie gewenst en gewaardeerd", aldus Wieten.[44]

Vooral in de beginperiode hield de commissie rekening met de opmerkingen en de kritiek van De Geer. Dat viel de commissie wel eens zwaar, hoewel De Geer zich tolerant opstelde tegenover meningen die niet de zijne waren. Echt in actie kwam hij als de redactie, zoals hij dat noemde, 'een politieke vlag' plaatste.[45] Dat was het geval wanneer de krant een mening ventileerde als hét CHU-standpunt, terwijl de partij zich daar nog niet over had gebogen. "Met *De Nederlander* die de waarheid voor zich monopoliseerde kon De Geer niet overweg", schrijft Wieten.[46] Dit perkte zijn eigen politieke ruimte als partijleider te veel in. Maar de onafhankelijke positie van de krant ten opzichte van de CHU, daarmee had De Geer volgens Wieten geen enkel probleem. Het vormde de beste garantie voor de vrijheid van de partij en de fractie ten opzichte van *De Nederlander*.

Indische Volksraad

Begin 1937 dreigde De Geer met aftreden als fractievoorzitter. Aanleiding was een petitie van de Indische Volksraad om aan dit college het interpellatierecht toe te kennen. Dit hield in dat de raad de bevoegdheid kreeg om de gouverneur-generaal uit te nodigen voor het bijwonen van de vergadering en inlichtingen te verstrekken. De drie rechtse partijen in de Tweede Kamer voelden hier niets voor. Een interpellatie kon makkelijk aanleiding zijn voor een ruzie tussen de gouverneur-generaal en de Volksraad. Het schiep verwachtingen in een toch al prikkelbare situatie in Nederlands-Indië.

Als enige in de CHU-fractie was De Geer juist een voorstander van een interpellatierecht. Waarom de Volksraad het interpellatierecht onthouden terwijl hij al het budgetrecht en het recht van amendement had? Bij de begroting kon men alles ter sprake brengen, 'interpelleren naar hartenlust'.[47] De regering was volgens De Geer bang voor een conflict, maar dat kon ook ontstaan bij aanneming van een motie. Colijn meende dat het voorstel niet zo onschuldig was. Het gaf 'voet aan bepaalde elementen'. Een amendement van ARP-Kamerlid Van Dijk om het voorstel tegen te houden kreeg de steun van rechts, minus De Geer, en haalde een meerderheid.

Op de zondag volgend op het Kamerdebat bracht De Geer een bezoek aan Tilanus. "Je hebt het voorstel van Van Dijk ondertekend en dat neem ik je in hoge mate kwalijk."[48] Het ondertekenen van een motie gaat verder dan alleen het voor stemmen. Een paar dagen later kreeg echter ook de fractie ervan langs.[49] De Geer was gegriefd en bedroefd dat hij

in deze kwestie alleen kwam te staan met de SDAP en de VDB. Uit protest overwoog hij zich niet meer verkiesbaar te stellen. Verschillende fractieleden, met name Frida Katz, schrokken hiervan en haalden hem over om van dit voornemen af te stappen. Het was een lichtgeraakt optreden van De Geer. Zeker in het licht van zijn eigen stemgedrag in de Tweede Kamer waarbij hij als enige van zijn fractie de kant van de linkse partijen koos.

Devaluatie

Toen Engeland in 1931 de gouden standaard verliet vroeg de toenmalige gezant in Londen, De Marees van Swinderen: "Engeland is nu zeker overgegaan op het zilver?"[50] Deze uitspraak maakte duidelijk hoe vanzelfsprekend in die jaren de gedachte was dat een betaalmiddel gekoppeld was aan een edelmetaal. Op het moment dat de Engelsen de band met het goud doorknipten, was er in politiek Nederland praktisch nog geen steun voor de gedachte om dat voorbeeld te volgen. Als minister van financiën piekerde De Geer daar niet over. Devalueren was ver verwijderd van zijn denkwereld. Hij volgde hier de uitspraak van Trip, de president van de Nederlandsche Bank, dat Nederlanders geen 'muntvervalsers' zijn.

In het begrotingsdebat van 1934 durfde geen woordvoerder het onverbloemd op te nemen voor devaluatie; niet SDAP-leider Albarda en ook niet de katholieke leider Aalberse. Bij dat debat steunde De Geer de afwijzing van devaluatie door het kabinet-Colijn ten volle.[51] De voordelen van een waardevermindering klonken volgens De Geer mooi. Het was een eenvoudige wetswijziging en het zou de Nederlandse economie de oppepper geven die zij met de hoge werkloosheid zo hard nodig had. Maar feitelijk trok men hiermee 'de Rubicon' over en ging 'het vertrouwen op onze muntvastheid even stellig verloren als wanneer wij de gouden standaard hadden losgelaten'. Het leek volgens De Geer een onschuldig monetair experiment, maar devaluatie bracht het land op een hellend vlak. Waar moest de waardevermindering stoppen?

Rond die tijd waren er economen, vooral van katholieken huize, die pleitten voor het

De Geer in de Tweede Kamer, uiterst links. Ongedateerd. Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst.

eenzijdig verlagen van de hypotheekrente of het verminderen van de schulden, wat ook wel bekend werd onder de term 'consequente deflatie'. Rond 1934 voelde ook Aalberse hiervoor, hoewel hij dit nog niet openlijk wilde toegeven. De rente was zo gestegen dat steeds minder mensen aan hun verplichtingen konden voldoen. Dit middel vond De Geer nog schadelijker dan devaluatie. Hier werden contracten eenzijdig opgezegd en dat vond hij een aantasting van de rechtstaat. Dit middel zou het vertrouwen voor jaren schokken en banken ertoe brengen steeds minder uit te lenen. Dat zou de economie tot stilstand brengen. Mocht hij ooit voor de keuze komen te staan tussen devaluatie en het eenzijdig verlagen van de hypotheekrenten, dan koos hij voor de eerste. Niemand in de Tweede Kamer die over deze voorstelling van zaken van De Geer viel.

Het jaar daarop sprak De Geer over devaluatie in het kader van het enorme bezuinigingspakket dat de regering in juli 1935 voorstelde en dat uiteindelijk zou uitlopen op een kabinetscrisis.[52] Wederom plaatste hij devaluatie tegenover de consequente deflatie. Het verschil was dat op dat moment de regering-Colijn al was begonnen om, zoals De Geer het noemde, 'te hooi en te gras' schulden te herwaarderen. Deze vorm van het aantasten van het kredietrecht wees hij beslist af. Hij had dan nog liever devaluatie.

Dit keer schoot die vergelijking ARP-woordvoerder Schouten in het verkeerde keelgat. Hij vond dat De Geer in zijn rede devaluatie 'bijna aanbeval'.[53] Schouten zou hem dit jaren later nog kwalijk nemen en voerde dit altijd als hét voorbeeld aan dat De Geer een 'man van verrassingen' was.[54] De uitdrukking 'aanbeval' van Schouten is overdreven, maar De Geer zaaide met zijn woorden zeker twijfel. Witlox, hoofdredacteur van de *Maasbode*, vond in de rede van De Geer een 'niet onbelangrijke kentering naar devaluatie te lezen'.[55] De Geer zag zich na het debat genoodzaakt om zijn bedoelingen toe te lichten tegenover journalist Ernst van Raalte van het *Algemeen Handelsblad*.[56] "De tendens van zijn (De Geer) toelichting was dat de regering zich van deze weg van natuurlijke aanpassing niet zou mogen laten afdringen. Hij verkoos deze weg nog steeds boven dien van devaluatie", schreef Van Raalte.

Het moment van devalueren brak aan toen in september 1936 een vertegenwoordiger van de Franse regering zich aandiende bij Colijn en minister van financiën Oud met de mededeling dat Frankrijk de koppeling aan het goud ging loslaten.[57] Op dat moment waren er in Europa nog drie landen met die standaard: Nederland, Frankrijk en Zwitserland. De Franse regering stelde het op prijs als Nederland zich bij die maatregel zou aansluiten. Colijn en Oud piekerden er niet over. Het waren Franse interne ontwikkelingen die tot dat besluit hadden geleid en Zwitserland zou de pariteit aan het goud handhaven. In de loop van zaterdag 26 september 1936 bleek echter dat dit laatste niet klopte. De bladen meldden dat ook Zwitserland de gouden standaard had prijsgegeven. Nu was Nederland nog het enige overgebleven land uit het 'goudblok'. De ministerraad, voor een bijzondere zitting bijeen geroepen, kon niets anders besluiten dan ook de gulden van het goud los te maken. Men vreesde dat anders alle speculanten zich op Nederland zouden richten en dat na een paar dagen de Nederlandse goudvoorraad zo zou zijn geslonken dat een loskoppeling onafwendbaar was.

Colijn sprak maandagochtend 28 september het Nederlandse volk toe via de radio. Hij riep op rust en kalmte te bewaren. Voor de zekerheid werden de deuren van de Amster-

damse beurs twee dagen dichtgehouden. Dat was eigenlijk niet nodig, want het publiek nam de gang van zaken rustig op. Van paniek was geen sprake. Het kabinet-Colijn tilde zwaarder aan de devaluatie dan de bevolking. Ook De Geer was niet ondersteboven van het besluit, net als de rest van de Tweede Kamer. De ontspanning bleek uit de verklaring die Colijn en minister Oud van financiën een paar dagen later in het parlement gaven. De katholieke leider Goseling, die Aalberse was opgevolgd, was vanzelfsprekend vol lof. Evenals de andere partijen, met uitzondering van de communisten, de SGP en, hoewel nog niet in de Kamer, de NSB. Niet zo voldaan als Goseling, maar doordrongen van de onvermijdelijkheid van de devaluatie was De Geer wel.[58] De spoedbehandeling herinnerde hem aan de dagen na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen er naar de mening van De Geer een 'Schicksalsstunde' was aangebroken en snel beraad van het hoogste belang was. Zelfs de 'vurigste voorstanders' van de gouden standaard moesten volgens hem erkennen dat dit een kwestie van overmacht was. Hij stelde Colijn geen enkele vraag en sprak alleen maar zijn steun uit.

Er was nog wel een klein verschil tussen Schouten enerzijds en De Geer en Goseling anderzijds. Daar waar Schouten vond dat de regering de gulden zo snel mogelijk terug moest brengen op de goudpariteit, meende De Geer dat het streven naar een zo klein mogelijke devaluatie 'niet de hoogste waarheid behoort te zijn'. Hij vond dat de regering, nu het principe van de vaste goudprijs eenmaal was losgelaten, pragmatisch moest handelen.

Veereniging voor Volkenbond en Vrede

Het sturen van een contingent Nederlandse militairen onder de vlag van de Volkenbond naar het Saargebied in 1935, vormde voor De Geer het ultieme bewijs dat het met Europa goed zou kunnen komen. Het verdrag van Versailles had dit gebied tussen Frankrijk en Duitsland onder een voorlopig regime gesteld. Afspraak was dat de bevolking na vijftien jaar zelf mocht beslissen hoe zij staatkundig verder wilde gaan. Toen die verkiezingen in zicht kwamen, nam de spanning tussen de twee landen zienderogen toe en namen troepen hun stellingen aan de grens in. Duitsland en Frankrijk gingen akkoord met het voorstel dat de verkiezingen werden gehouden onder auspiciën van een door de Volkenbond georganiseerde politiemacht. Naast de grote mogendheden Engeland en Italië mochten ook twee kleinere landen hiervoor troepen leveren; Zweden en Nederland.

De uitzending zag De Geer als 'een feit van grote historische betekenis'.[59] Een gewapende macht van 'volkomen gedesinteresseerde landen' die alleen om de handhaving van de rechtsorde in actie komen, zo zei hij in de Kamer. "Dit is het prototype van wat wij nodig hebben om in de toekomst de oorlog tussen beschaafde volken onmogelijk te maken." De Geer wees de pacifisten erop dat voor het duurzaam verzekeren van de vrede op deze schaal de 'sterke arm' evenmin gemist kan worden als de politie in de nationale samenleving. De zending van de troepen was een daad waar meer kracht van uitging dan van vele woorden. De Geer ervoer de internationale samenwerking als een 'bevrijding'. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* schreef dat het met De Geer leek alsof 'wijlen Van Vollenhoven herleefd' was. "Beklagenswaardig zijn zij, die dit idealisme met een kleinerend

gebaar afweren", aldus de liberale krant. "Immers, bij brood alleen kan de mens niet leven."[60]

De actie van de Saarforce was een groot succes, de verkiezingen in het Saargebied verliepen zonder incidenten. De Nederlandse mariniers maakten een uitstekende indruk. De verkiezing liep uit op een klinkende overwinning voor Hitler, waardoor het Saargebied werd teruggegeven aan Duitsland. Van Diepen constateerde dat de uitkomst achteraf bezien allesbehalve de wereldvrede ten goede kwam.[61] De Geer, maar ook de rest van Nederland, zag dat toen anders. Men geloofde Hitler op zijn woord dat nu niets meer een toenadering tussen de landen in de weg stond.

De bijval van De Geer voor de actie van Saarforce en de Volkenbond had een redelijk lange voorgeschiedenis, die begon rond de Eerste Wereldoorlog. De bundeling in 1914 van een reeks artikelen die De Savornin Lohman ooit schreef voor *De Nederlander*, vormde voor hem een bron van inspiratie.[62] De rode lijn in *Gedachten over oorlog en vrede* is dat een statengemeenschap door het recht moet worden beheerst en niet door macht. Lohman gaf een overzicht van de oorlogen in Europa en constateerde dat er elke keer een gebrek aan recht was tussen de staten onderling en dat als er sprake was van arbitrage tussen landen, niemand zich eraan hield. Pacifisme vond hij het slechtste medicijn tegen het oorlogsgeweld. "En als pacifisten vragen hoe zij zich houden moeten tegenover de oorlog dan zouden wij willen zeggen: vecht niet tegen de oorlog maar voor het recht, voor het Statenrecht."[63]

De Geer verwees naar dit boek in 1915 toen hij voor de uitbreiding van de Landstorm pleitte.[64] Na 1918 begon hij menig debat met de stelling dat een 'zo'n zware les' als de Eerste Wereldoorlog niet nutteloos geleerd mocht zijn.[65] Hij voorspelde dat er in de toekomst meer 'internationaal leven' zou zijn, welke naam dat ook mocht krijgen. De Geer haalde de woorden aan die de Engelse premier Lloyd George uitsprak na de wapenstilstand: "Dit is de laatste grote oorlog geweest, of zo ik mij daarin vergis, dan zal de volgende van Europa een ruïne maken."[66]

Bij de oprichting van de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede (VeV) in 1919 meldde De Geer zich meteen aan als lid. Het was opgericht als voortzetting van de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad (NAOR) en de Vereeniging Vrede door Recht. Van deze organisaties was De Geer nooit lid geweest vanwege de pacifistische opvattingen die daar een overheersende rol speelden. De Vereeniging voor Volkenbond was in dat opzicht minder radicaal. Nederland trad in 1920 toe tot de Volkenbond. Dat betekende een rigoureuze ommezwaai in de buitenlandse politiek. Het deed daarmee afstand van zijn lang gekoesterde neutraliteitspolitiek. Wat De Geer op dat moment van het verdrag vond is niet bekend.[67] Begin jaren twintig was hij Kamerlid, maar ook burgemeester van Arnhem. Over internationale kwesties vormde hij zich pas publiekelijk een mening toen hij in 1933 fractievoorzitter werd en zich niet meer gebonden achtte aan de standpunten van het kabinet.

De Geer moest in 1935 toegeven dat de actie volgend op Saarforce, het optreden van de Volkenbond in het conflict tussen Italië en Ethiopië, veel minder succesvol was. Mussolini stilde zijn landhonger door in dat jaar het Afrikaanse land aan te vallen en te bezetten. Alle aangesloten landen, behalve Italië uiteraard, besloten tot het instellen van economische sancties tegen de aanvaller. Maar economische grootmachten, zoals Japan,

Duitsland en de VS, waren geen lid van de bond en hielden zich niet aan de sancties. De aanval van Italië op het arme Ethiopië wekte in Nederland verontwaardiging in kranten en bij politici. Met het besluit van de regering om de sancties te steunen stemden bijna alle partijen uit de Kamer in. Volgens Oud was het wederom De Geer die de aandacht trok en de steun voor de regering 'voortreffelijk' formuleerde.[68] Voorliefde of tegenzin tegen het fascisme speelde bij zijn keus geen enkele rol, zei De Geer in de richting van de NSB die buiten de Kamer luidruchtig tegen de sancties protesteerde. "De blinddoek van Themis werkt ook in het internationale recht."[69]

In deze fase was De Geer nog blij met het besluit van de Volkenbondsraad om Italië met een sanctie te treffen. "Men kan zeggen dat alles nog onvolkomen is; dat sommige landen nog buiten de bond staan (...) dat veel nog knarst en schrijnt. Maar dit neemt niet weg dat een stap is gezet als nimmer te voren." De Geer erkende dat de Volkenbond bij eerdere conflicten niet ingreep. Juist daarom was het zo belangrijk dat nu de 'ban is gebroken'. Ook een klein land dat lid is van de Volkenbond, 'al ligt die staat in Afrika', heeft recht op bescherming tegen een aanval. In het Italiaans-Abessijnse conflict bleek de Volkenbond uiteindelijk onmachtig.[70] Hoewel Nederland braaf zijn best deed om bedrijven aan het uit- en invoerverbod naar Italië te houden, bleven andere staten in gebreke. Bovendien was er geen sprake van 'universaliteit', niet alle landen zaten in de Volkenbond. Al snel bleek dat Italië van de sancties van de Volkenbond weinig schade ondervond. De sanctie werd na enige tijd opgeheven en het algemeen gevoelen was dat de Volkenbond in deze kwestie had gefaald.

Deze ontwikkelingen waren voor De Geer een fikse teleurstelling. Daar kwam bij dat Hitler in maart 1936 zijn troepen over de brug in Keulen stuurde en zo het Rijnland weer militair bezette. Dit vormde voor de Volkenbond de genadeklap. Duitsland schond het Verdrag van Versailles en het Rijnverdrag van Locarno en niemand die daar iets aan kon of wilde doen. Het toonde volgens velen het utopische karakter aan van de idealen van de aanhangers van de Volkenbond. Naar buiten toe hield Colijn vast aan de gedachte dat de collectieve veiligheid het beste was voor een klein land als Nederland en dat hij de Volkenbond, hoe imperfect ook, bleef steunen. In brieven naar bevriende politici schreef hij dat hij nog maar weinig vertrouwen had in de organisatie en dat hij zich liever richtte op versterking van de defensie.[71]

Na dit echec bleef De Geer behoren tot de groep aanhangers van de Volkenbond in Nederland. Volgens hem moest voorkomen worden dat de Volkenbond zou terugvallen tot een 'instelling van zuiver consultatief overleg'.[72] Uittreden vond hij geen optie. "Onderstel eens dat morgen den dag de Volkenbond verdween, hoe kil en troosteloos zou dan de toestand worden." Ook De Geer erkende in de Tweede Kamer dat op dat moment de situatie in Europa niet gunstig was en dat de toekomst 'naar menselijke berekening (...) verschrikkelijk' zal zijn als niet snel de Volkenbondgedachte bij regeringen terug zou komen. De Volkenbond was de enige manier 'om de wereld de mensonterende gruwel van de moderne oorlog' te besparen.

Crisis 1935 en formatie Colijn III

De discussie over devaluatie in 1934 legde tegelijkertijd bloot dat er steeds meer bezwaar kwam tegen de zogeheten aanpassingspolitiek van de regering-Colijn. Aanvankelijk waren het alleen de sociaal-democraten die erop wezen dat het economische beleid van de regering de koopkracht van de bevolking verminderde en de crisis verdiepte. De SDAP pleitte voor meer koopkracht door verbetering van salarissen en uitkeringen aan werklozen. Daarnaast slonk het aantal Kamerleden dat nog geloofde in de gouden standaard gestaag, vooral toen de Belgische regering in het voorjaar van 1935 besloot om te devalueren. Deze twijfelaars zaten vooral in de rooms-katholieke fractie.

Fractieleider Aalberse merkte snel na de start van het kabinet in 1933 dat menig fractiegenoot twijfelde over de economische en monetaire politiek van het kabinet. Bij het uitlokken van een crisis in 1935 had de RKSP alleen gestaan. Puchinger schrijft: "Anders dan Aalberse aanvankelijk hoopte had De Geer geheel achter het kabinet gestaan."[73] In zijn strijd tegen de diep ingrijpende bezuinigingsplannen van Colijn was De Geer de enige in wie hij een mogelijke medestander kon vinden. Steun zoeken bij de SDAP was een brug te ver. Helaas voor Aalberse steunde De Geer het aanpassingbeleid van Colijn, die zijn bezuinigingsontwerp voor de zomer van 1935 bij de Tweede Kamer indiende. Dat de CHU-fractie geen regelrecht verzet pleegde is volgens Puchinger vooral te danken aan de 'matigende leiding' van De Geer.[74] Colijn maakte tot 1933 geen aanmerkingen op het financieel beleid van De Geer en sprak daarmee stilzwijgend zijn steun uit. De Geer op zijn beurt was daar uitgesprokener in. De bezuinigingen om het gat op de begroting te dichten waren terecht, meende hij, want alles was beter dan inflatie.

Daar waar de CHU het bezuinigingsplan van Colijn in 1935 'troosteloos' (Tilanus) vond en men het betreurde dat er 'niets opgebouwd' werd (Snoeck Henkemans), daar zag De Geer geen alternatief voor dit beleid.[75] Voor de RKSP was met dit bezuinigingspakket van Colijn de maat echter vol. Aalberse uitte, voor het eerst publiekelijk, zijn fundamentele kritiek op het economisch en monetair beleid van Colijn. Die reageerde daarop zeer geprikkeld. Hij eiste van de katholieke fractie een 'uitspraak van vertrouwen', een tot op dat moment onbekend figuur in het parlement. Aalberse weigerde zo'n motie van vertrouwen af te geven. Colijn meende dat daarop de basis voor het kabinet om verder te regeren te smal was, en bood met zijn ministers zijn ontslag aan, hoewel er van een conflict met de Kamer geen sprake was.

Dirk de Geer aan het werk. Foto gemaakt in 1937. Nationaal Archief.

De Geer vond het een 'operettecrisis'.[76] Het vooraf vragen om vertrouwen door Co-

lijn vond hij een uitglijder. De regering hoort alleen te kijken naar het stemgedrag. "Al het andere is misgewas, feitelijk wortelend in de leer, dat een kabinet mandataris van het parlement is." Maar ook de RKSP zat volgens De Geer fout. Aalberse had moeten zeggen dat de fractie voor het wetsontwerp ging stemmen, dan was daarmee de kous af geweest.

In de wandelgangen ging al snel het gerucht dat De Geer door katholieken naar voren zou worden geschoven om te formeren.[77] Minister van Staat Ruijs de Beerenbrouck had dat de koningin inderdaad geadviseerd.[78] Maar Wilhelmina voelde daar niets voor.[79] Uiteindelijk kreeg Aalberse de opdracht, maar kansrijk was deze niet. De ARP zou immers nooit in een kabinet onder leiding van Aalberse gaan zitten, die kort daarvoor Colijn had laten vallen. Dan bleef een kabinet met SDAP over. De Geer stond zeker niet afwijzend tegenover een nationaal kabinet of een kabinet met een brede basis, onder leiding van Aalberse. De deelname van de SDAP aan een regering achtte hij van nationaal belang. Maar er waren ook een paar hobbels. Zo vond De Geer dat de ARP ook moest meedoen. Inhoudelijk strijdpunt was de rente van hypotheken die de RKSP wilde verlagen. De Geer vond dat onacceptabel. Wel wilde hij de rente van nieuwe hypotheken koppelen aan een maximum. Tegen het morrelen aan contracten bleef hij bezwaren houden.[80]

ARP-fractievoorzitter Schouten voelde, zoals voorspeld, niets voor een vervanging van het kabinet-Colijn door een kabinet-Aalberse. De ARP had het program van Colijn twee jaar lang verdedigd, dan kon de fractie niet opeens het program van Aalberse, dat daar sterk van afweek, gaan steunen. Toen Aalberse liet doorschemeren dat dan wellicht De Geer een kabinet zou gaan leiden, reageerden Schouten en Van Dijk, die ook bij dit gesprek aanwezig was, als door een wesp gestoken. Dan zagen zij liever een kabinet-Aalberse optreden.[81] De Geer lag in antirevolutionaire kringen nog steeds slecht. Aalberse probeerde vervolgens een kabinet te smeden van RKSP, SDAP en CHU. Maar De Geer wees dit lachend af met de opmerking: "Ik vrees dat ik mij dan te veel als fâcheux troisième zou gevoelen."[82] Daarop leverde Aalberse zijn opdracht bij koningin Wilhelmina weer in.

Zij wilde meteen Colijn weer een opdracht geven om zo snel mogelijk klaarheid in de situatie te brengen. De Amsterdamse beurs was buitengewoon nerveus, omdat de richting van het toekomstige monetaire beleid in hoge mate afhing van de formatie. Als Colijn zou doorgaan was de devaluatie voorlopig weer van de baan. Bij Wilhelmina speelde mee dat zij devaluatie verafschuwde. Zij beschouwde Colijn als de kampioen van de strijd tegen de muntontwaarding, reden waarom zij hem zo snel mogelijk weer in het zadel wilde helpen.

Colijn voelde er niet veel voor om meteen aan de slag te gaan. Hij wist dat Ruijs wederom had voorgesteld om De Geer met de formatie te belasten. Bovendien vroeg Colijn zich af of de koningin haar onpartijdigheid voldoende toonde door onmiddellijk hem een opdracht te geven. Hij verzocht haar om eerst met De Geer te gaan praten, hoewel Wilhelmina dit tijdverlies vond. Colijn hield voet bij stuk, hij was na 1925 een wijzer man geworden en hield nu terdege rekening met De Geer. De ARP'er wilde hem niet laten formeren, maar wilde hem de kans ontnemen dat hij in een later stadium alsnog als formateur aan de slag ging. Dat advies kreeg Colijn van F.C. Gerretson die hem in een brief schreef: "Snijdt hem (De Geer) de kans af!".[83] Hoewel Wilhelmina er niet over piekerde om Colijn te vervangen door De Geer, gaf zij toe aan de uitdrukkelijke wens van Colijn.[84]

In dat gesprek vroeg Wilhelmina De Geer of het gepast was dat Colijn aan het bewind bleef. Het antwoord daarop luidde ja. De Geer achtte een breuk tussen de coalitiepartijen niet gewenst. Wel moest er dan iets veranderen, want de partijen konden niet verder alsof er niets aan de hand was geweest. De Geer stelde voor om de missie te veranderen. De regering begon in 1933 als een 'crisiskabinet' en dit keer zou er sprake moeten zijn van een 'opbouwkabinet'. Dat laatste zou tegemoet komen aan de wensen van de katholieken, die vonden dat Colijn te veel afbrak en te weinig constructiefs totstandbracht. Dat was ook de kritiek die De Geer in de CHU over Colijn hoorde en dus kon hij met zijn voorstel zijn eigen fractie tevreden stellen. Tot slot adviseerde De Geer nog om in het kabinet een plek in te ruimen voor een SDAP'er.

Wilhelmina was met dit advies 'ten hoogste' ingenomen.[85] Een dag later kon Colijn aan de slag en op 31 juli was er een derde kabinet-Colijn. Overigens zonder een SDAP-minister, want dat vond zowel Colijn als Wilhelmina nonsens van De Geer. Het bezuinigingsontwerp werd door de Kamer aangenomen, maar de verhouding tussen het kabinet en de katholieke fractie was er een van gewapende vrede.

16 Het einde van Colijn (1937-1939)

De verkiezingen van 1937 waren voor Dirk de Geer de negende waarbij hij betrokken was. Hij zag aankomen dat Colijn bij die verkiezingen de grote man zou zijn. In een toespraak in Amsterdam nam hij stelling tegen de wijze waarop partijen dat jaar campagne voerden.[1] Het vooropstellen van personen vond hij 'een dier uitwassen' van het parlementaire stelsel. Het was een steek onder water naar de partij van Colijn. De ARP had de leuze: 'Colijn leider van ons volk'.

Bij de CHU ontbrak niet alleen die persoonlijke benadering maar zij vermeed ook de grootschalige bijeenkomsten, die kenmerkend waren voor de jaren dertig.[2] De antirevolutionairen, katholieken, sociaal-democraten en nationaal-socialisten hielden massabijeenkomsten waar duizenden mensen op afkwamen. Op 6 september 1936 demonstreerden 170.000 sociaal-democraten in elf steden voor het Plan van de Arbeid.[3] Voor de toespraken van Colijn – hij hield er 43 in drie maanden tijd – bestond zoveel belangstelling dat er een handel in zwarte kaarten ontstond.[4] Overal waren de zalen te klein. Tilanus kon niet ontkennen dat deze personalistische, op de grote massa gerichte aanpak vruchten had afgeworpen. Ook de CHU had volgens hem voor die strategie kunnen kiezen door De Geer naar voren te schuiven als strenge handhaver van het recht en solide bewaarder van 's Rijks schatkist. Ook hij was, net als Colijn, in staat grote groepen mensen toe te spreken.[5]

De Geer was het met Tilanus eens. Kiezers moesten maar kijken naar het gevoerde beleid van de afgelopen jaren. Daarbij kwam dat hij niets voelde voor die heisa rond de campagne. Daarom vermeldde het affiche van 1937 wel de naam van De Geer, maar droeg het niet zijn beeltenis. Centraal stond de slogan voor dat jaar, 'Gezag en vrijheid', de titel van een boek van grondlegger Lohman. De Geer sprak in die maanden op zestien bijeenkomsten, negen meer dan in 1933.[6] Tilanus erkende achteraf dat de bijeenkomsten van de CHU in omvang in het niet vielen bij die van de andere partijen.[7] De 'persoonsverheerlijking' van Colijn had de CHU stemmen gekost en vooral de 'kleurloze middenstof' van de partij was naar de ARP overgestapt. Van de CHU-stemmers gaf 96,6 procent hun stem aan De Geer, anderhalf procent meer dan vier jaar daarvoor.

Formatie van 1937

De ARP won in 1937 drie zetels en bracht het totaal op zeventien. De CHU verloor er twee en hield maar acht zetels over. In acht jaar tijd was de ARP twee keer zo groot geworden

als de CHU. De liberalen boekten drie zetels verlies, terwijl de RKSP drie zetels won en de NSB met vier zetels voor het eerst in de Kamer kwam. De vijf partijen van de regeringscoalitie behielden hun getalsmatige sterkte. De drie rechtse partijen groeiden van 52 naar 56 zetels, een aanmerkelijke verbetering die ook een terugkomst van de rechtse coalitie mogelijk maakte. Colijn wilde wederom aansturen op een kabinet met een brede grondslag, dus met liberalen en vrijzinnig-democraten. Maar dat voornemen zouden de katholieke leider Goseling en De Geer dwarsbomen.

Aanvankelijk adviseerde De Geer de koningin om het kabinet te laten aanblijven.[8] Er was volgens hem geen verband tussen het houden van verkiezingen en het ter beschikking stellen van de portefeuilles. Hij trakteerde Wilhelmina op een college staatsrecht. De opvatting dat de ambtstermijn van een kabinet eindigt met de verkiezingen was weliswaar gangbaar, maar onjuist. De oorsprong daarvan lag volgens De Geer in het toevallige gegeven dat tussen de grondwetswijzigingen van 1887 en 1917 bij iedere verkiezing de meerderheid van de Kamer om ging. Elke keer anticipeerde het kabinet op het verlies door na de uitslag het ontslag in te dienen. Omdat de meerderheid waarop het derde kabinet-Colijn steunde was gegroeid van 65 naar 66 zetels, had deze regering geen ontslag hoeven te nemen.

Het kabinet gaf er echter zelf de brui aan en de koningin accepteerde dit. Nu het op formeren aankwam vond De Geer Colijn de meest aangewezene. Hij moest eerst een kabinet met confessionele partijen proberen samen te stellen, omdat anders de indruk zou ontstaan dat de rechtse samenwerking voorgoed tot het verleden behoorde.[9] Het vormde voor De Geer geen bezwaar als enige vakbekwame mensen van vrijzinnige richting tot dit kabinet zouden toetreden. Dit mag een opmerkelijk advies heten van De Geer, die daarvoor vaak pleitte voor een brede basis. Hij gaf dat advies overigens op eigen houtje omdat de fractie om onduidelijke redenen niet in staat was om voor het bezoek van De Geer aan de koningin bijeen te komen.[10]

De Geer kondigde tijdens de verkiezingscampagne al aan dat hij de voorkeur had voor een christelijk kabinet.[11] De reden daarvoor was dat hij aan het eind van zijn lange loopbaan nog twee inhoudelijke kwesties geregeld wilde hebben. Hij wilde het huwelijksrecht aanpassen en een nieuwe Zondagswet, waarin de zondagsrust duidelijker werd verankerd; kwesties waar liberalen en sociaal-democraten niets voor voelden. Dit waren onderwerpen die al tientallen jaren sleepten en door verzet van vrijzinnige partijen nooit tot een oplossing waren gekomen. De kans dat een kabinet op brede basis dit zou regelen achtte De Geer gering en dus adviseerde hij de formatie van een rechts kabinet. Dat een brede samenstelling gewenst was met het oog op gegroeide internationale spanningen, speelde bij De Geer een ondergeschikte rol.

Toen Colijn geen kans zag om ook ministers van vrijzinnigen huize in het kabinet te krijgen – vooral doordat Goseling een minder liberaal beleid wilde – vormde hij ten slotte een rechts kabinet waarin plaats was voor twee christelijk-historische ministers. Een daarvan werd Slotemaker de Bruïne, die opnieuw de portefeuille van onderwijs kreeg. Het was even onduidelijk wie de tweede minister zou worden. Goseling stelde Colijn tevergeefs voor om De Geer te vragen voor Binnenlandse Zaken.[12] Colijn schreef aan De Geer: "Ik zal nog een tweede CH-minister behoeven en heb van Slotemaker gehoord dat ik bij u in geen geval behoef aan te kloppen."[13]

De Geer nam het Slotemaker hoogst kwalijk dat hij dit had gezegd. Tijdens het drinken van een kopje thee in het Haagse etablissement Promenade zei De Geer tegen Tilanus dat Slotemaker hiermee 'te ver was gegaan'.[14] Tilanus noteerde in zijn aantekeningen de uitspraak van De Geer: "Blijkbaar wilde S. de Bruïne gaarne (minister) blijven!" Tilanus dacht dat De Geer een uitnodiging van Colijn om minister te worden zeker had aanvaard.[15] Het is de vraag of Tilanus gelijk heeft. De Geer was geïrriteerd dat Slotemaker zonder overleg een dergelijke vergaande uitspraak over hem deed. Er is echter geen enkele aanwijzing dat hij het ministerschap nog ambieerde. Het was wel slim van Colijn om De Geer onmiddellijk met de uitspraak van Slotemaker te confronteren. Colijn zat er niet op te wachten dat De Geer in het kabinet zou gaan zitten.

Van Boeijen

Uiteindelijk werd tot ieders verrassing de onbekende Hendrik van Boeijen de tweede minister voor de CHU. Na een bescheiden carrière bij de PTT en na twaalf jaar gedeputeerde te zijn geweest van de provincie Zuid-Holland, kwam hij op Binnenlandse Zaken terecht. Zijn benoeming baarde nogal wat verwondering. Bij de CHU was hij voor velen een onbekende.[16] Tilanus meende dat hij niet direct een ministeriabele indruk wekte.[17] Hij behoort volgens Oud niet tot de mensen onder wie een formateur in de eerste plaats naar ministers zoeken gaat.[18] "Aan een departement waar een Thorbecke en een Kuyper hebben gezeteld (...) verwacht men toch een man van een ander kaliber."

Van Boeijen dankte zijn benoeming aan ARP'er Gerbrandy. In een brief aan formateur Colijn prees hij Van Boeijen aan als een 'door en door bekwaam man'.[19] Hij zou voor Colijn een 'grote steun' zijn omdat hij 'grondig de zaken doorziet en doorspreekt'. Gerbrandy noemde Van Boeijen 'bij uitstek geschikt voor een functie als minister', hoewel Van Boeijen ook wel een nadeel had. "Hij is alleen een weinig doof. Ik acht dit echter geen overwegend bezwaar." Gerbrandy kende de CHU'er uit de Radioraad, waarvan hij voorzitter was en Gerbrandy vice-voorzitter. Gerbrandy volgde Van Boeijen op als voorzitter toen deze minister werd. Uitgerekend over deze voorzittersfunctie zou Gerbrandy een jaar later met Colijn en de Vrije Universiteit, waar hij hoogleraar was, een bitter conflict uitvechten.[20]

Colijn vroeg vervolgens aan De Geer: "Wat dunkt u van den gedeputeerde Van Boeijen? Ik hoor hem zeer roemen. En zoudt ge me nog andere namen kunnen noemen?"[21] De Geer had deze kandidaat vermoedelijk nog nooit persoonlijk ontmoet. De Geer overviel Tilanus een paar dagen na de brief van Colijn met de vraag: "Wat vind je van Van Boeijen?"[22] Kennelijk kon De Geer Colijn niet voorzien van andere CHU-kandidaten voor de ministerspost. In de formatiebesprekingen stond de naam Van Boeijen vanaf 15 juni op het lijstje van kandidaat-ministers en die zou daar niet meer vanaf gaan.[23] Net als in 1933, toen hij twee kandidaten voordroeg die geen lid waren van de CHU, legde dit de zwakte van De Geer bloot. Behalve dat hij niet beschikte over een netwerk, legde hij bij de invulling van ministersposten een verbijsterende desinteresse aan de dag.

De Geer in de Tweede Kamer

Oud vraagt zich af waarom De Geer in 1937, bij het begin van het vierde kabinet van Colijn, de oude twistappels van de zondagsrust en het echtscheidingsprobleem zo op de voorgrond plaatste.[24] De twee kwesties hadden al veel rechtse kabinetten zwaar op de maag gelegen, zonder dat zij die bevredigend konden oplossen. De Geer legde daarmee volgens Oud een bom onder het kabinet die het later in de lucht zou kunnen doen springen.

Wat betreft de echtscheidingsproblematiek is het antwoord eenvoudig. De Geer hield zich al met die kwestie bezig sinds hij in 1907 in de Kamer kwam.[25] Ook schreef hij er artikelen over, maar tot actie op dat gebied was het nooit gekomen. In 1937 was het tijd om aan de echtscheidingswetgeving iets te doen omdat, zoals De Geer zei, 'wij op dit gebied in een gruwelijke toestand leven'.[26] Het ging om wat toen heette – dat vond hij al verschrikkelijk – 'de grote leugen'. In die tijd konden mensen hun huwelijk, ook al had het de instemming van beide echtelieden, niet beëindigen, zoals dat nu wel kan. De wetgever zag het huwelijk als een levenslange monogamie, 'ingevolge een eeuwenoude christelijke beschaving', voegde De Geer daaraan toe.[27] Het huwelijk was alleen ontbindbaar onder strenge voorwaarden en overspel was er één van. Nu kent het burgerlijk recht de bepaling dat 'bekentenis een volledig bewijs levert'. Als in een zakelijk geschil een van de partijen iets bekent, dan hoeft de rechter dat niet op juistheid te controleren. Wat begin twintigste eeuw in toenemende mate gebeurde was dat een van de ongelukkige echtelieden 'bekende' overspel te hebben gepleegd, waarna de rechter het huwelijk ontbond. Of daar echt sprake van was geweest hoefde de rechter niet na te gaan.

De Geer poseert in uniform, klaar voor Prinsjesdag 1939. Nationaal Archief.

Pogingen om dat via de rechter te veranderen strandden tot bij de Hoge Raad, tot groot verdriet van De Geer, waarmee volgens hem een levensgrote maas in de wet bleef bestaan. Hij riep de regering-Colijn op om deze 'rotte plek' uit te snijden. Hij stelde voor om in de wet op te nemen dat in de echtscheidingsprocedure de bekentenis van overspel geen bewijsmiddel is. De Geer erkende dat men dan het bewijs van overspel zou kunnen gaan construeren. "Maar de aard daarvan is toch zodanig dat niet is aan te nemen dat ons fatsoenlijk volk daartoe op grote schaal zijn toevlucht zou gaan nemen."[28]

De Geer vond het morrelen aan de huwelijksinstelling een 'aanslag op onze beschaving'.[29] Zijn stelling was dat een onbeperkte scheidingsmogelijkheid ongelukkige hu-

welijken bevorderde. Men ging met minder bezinning een huwelijk aan en men zou iedere verkoeling aanzien als een belangwekkend symptoom dat men niet bij elkaar paste. Minister Goseling had een ontwerp in voorbereiding, maar door de kabinetscrisis van 1939 kreeg hij geen kans dit naar de Kamer te sturen.

De zondagsrust was evenmin een gunstig lot beschoren. Deze kwestie lag hem minder na aan het hart. In de jaren dat De Geer zelf premier was, reageerde hij enkele keren zeer geprikkeld in de richting van zijn partijgenoot De Visser als die weer de aanpassing van de Zondagswet aan de orde stelde. Maar in 1937 lagen de kaarten anders.

Hij had zich gestoord aan de passage in de begroting voor 1938 dat de Zondagswet uit 1815 in principe voldoende was, als deze maar strikt werd gehandhaafd. "De bestaande toestand is sinds tientallen jaren met de Zondagswet van 1815 in strijd", zei De Geer.[30] Hij ergerde zich er aan dat als een gemeenteraad tot handhaving van de zondagsrust besloot, het ministerie van binnenlandse zaken aan de bel trok met de waarschuwing dat alleen de rijksoverheid dat mocht. De Geer wilde bijvoorbeeld sportwedstrijden op zondag laten verbieden. Wedstrijden op die dag plaatsten 'vooral de jeugd voor pijnlijke dilemma's': sporten of naar de kerk. Tegen sport had hij niets, integendeel, maar de kerkgang vond hij belangrijker. Op dat punt kon hij uit eigen ervaring putten. Zijn jongste zoon Lex was een getalenteerde hockeyspeler van de Haagse club HDM. In de tweede helft van de jaren dertig zou hij acht keer in het nationale team spelen. Het gebeurde dat zoon Lex tijdens de zondagse lunch reeds zijn hockeykleding aan had om na het eten direct naar het sportveld te kunnen vertrekken.[31] Dit uiteraard tegen de zin van zijn vader.

Net als bij het huwelijksrecht, slaagde het kabinet er niet in tijdig een nieuwe Zondagswet in te dienen. De zondagsrust is opvallend genoeg een van de weinige zaken op geloofsgebied die De Geer in zijn politieke carrière initieerde. De Geer was aan de andere kant relatief mild in zijn reacties op redevoeringen van bijvoorbeeld de SGP.[32] Predikant Zandt sprak er eens zijn waardering over uit dat minister De Geer op hoffelijke wijze zijn vragen had beantwoord en niet zo kleinerend sprak over de staatkundig-gereformeerde beginselen als Colijn dat vanachter de regeringstafel had gedaan.[33]

De Geer was zelfs de enige van wie een SGP-Kamerlid ooit bijval kreeg voor een principieel standpunt bij een onderwijsdebat.[34] De liberaal I.H.J. Vos diende in mei 1939 een amendement in met als doel om Bijbelse geschiedenis als verplicht leervak in te voeren op de openbare kweekscholen. Dat kreeg tot ieders verrassing de steun van SGP-Kamerlid Zandt. Zijn partijgenoot Kersten had godsdienstonderwijs op openbare scholen afgewezen omdat niet-gereformeerden de Bijbel toch altijd verkeerd uitlegden. Hoewel Zandt vreesde dat de Bijbel op een openbare school veel mishandeld zou worden, achtte hij toch mogelijk dat door de 'kracht van Gods woord' mensen bereikt zouden worden. De Geer was hierover te spreken. De uitspraak over de kracht van Gods Bijbelwoord bekoorde hem. "Voor mijn gevoel ligt daarin het geloof."[35]

Van Walsum

In het begin van de jaren dertig traden in de CHU enkele jongeren op de voorgrond die ideeën koesterden die bepaald vooruitstrevend waren in de overwegend conservatieve

partij. Deze CHU'ers hadden in grote lijnen met elkaar gemeen dat zij lid waren geweest van de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging (NCSV). Oud-voorzitter was Hendrik Kraemer, die later bekend werd met zijn werk voor de zending, maar vlak na de Eerste Wereldoorlog deze vereniging in de richting duwde van groot maatschappelijk engagement. Dit sloeg in de NCSV zo aan dat bijvoorbeeld de gereformeerde synode in 1920 jongeren ontraadde om langer lid te zijn van deze vereniging die zij te vooruitstrevend vond.

Een van de gangmakers in de NCSV was N. Stufkens, studiesecretaris en degene die de *Römerbrief* van Karl Barth in Nederland introduceerde. Hij werd een van de eerste zogeheten 'rechtzinnige protestanten' die de oversteek maakten naar de SDAP. Wel bleef hij mentor van de jongeren uit de CHU.[36] Op conferenties en in studiekringen spraken studenten over politieke onderwerpen, maar vooral groeide de bereidheid om ook te luisteren naar jongeren uit andere milieus, zelfs uit die van arbeiders en vrijzinnige studenten. "Zeker in het gesloten, overwegend conservatieve en apolitieke studentenmilieu van die dagen had de NCSV een belangrijke voorlichtende en vormende functie", schrijft Wieten.

Oud-leden van de NCSV die later in de CHU hun plaats opeisten waren onder anderen P. Lieftinck, Ph. J. Idenburg, C.L.Patijn en G.E. van Walsum. Laatstgenoemde was, hoewel dat nooit zo werd uitgesproken, de leider van die club. Van Walsum (1900) was zoon van een welgestelde fabrikant van hervormden huize, en voor de CHU raadslid en wethouder in Krimpen aan den IJssel.

Op initiatief van Van Walsum zochten de jonge intellectuelen elkaar op in conferentiecentrum Landeszegen in Doorn. In 1931 stelde Van Walsum in dat groepje voor De Geer de reeks bijeenkomsten in Landeszegen te laten openen.[37] Hij verwachtte bij de minister een 'oor voor hetgeen de groep bewoog'. Later schreef hij dat hij in De Geer iemand zag die 'remmend kan werken op het enghartig confessionalisme' in de CHU.[38] Die jongeren vonden dat hun partij te weinig oog had voor ontwikkelingen bij andere partijen en te weinig samenwerking zocht met niet-confessionele partijen.

De Geer onderhield vanaf het begin van de jaren dertig met name nauwe contacten met Van Walsum, in wie hij min of meer zijn opvolger in de CHU zag.[39] De toon van de brieven was altijd eerder die van een vader dan van een vriend. Zo schreef De Geer in 1939 een brief van acht kantjes aan Van Walsum: "Het doet mij altijd leed, waar ik zo gaarne in U een van de toekomstige leiders van onze Unie zie, dat ik voortdurend deze neiging meen te moeten constateren: het zoeken naar tegenstellingen die er niet zijn."[40] Hoewel de twee heren vertrouwelijke zaken uitwisselden, bleef er altijd een bijna tastbare afstand tussen hen merkbaar.

De Geer had een zwak voor Van Walsum. Beiden waren opgegroeid in redelijke welstand, hadden les gehad op het Marnix Gymnasium in Rotterdam en hadden vervolgens rechten gestudeerd in Utrecht. De Geer zag dat Van Walsum behalve voor de politiek ook belangstelling had voor de journalistiek. Ten slotte waren beide mannen niet bang om tegen heilige huisjes aan te schoppen of af te wijken van de gangbare mening.

Van Walsum kwam in 1939 met het idee om ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van De Geer een boek uit te brengen met een bloemlezing van zijn geschreven stukken en redevoeringen, met daarnaast bijdragen van anderen over De Geer. Volgens Van Walsum moest dit boek de 'betekenis van zijn persoon voor het staatkundig

leven van ons land' vastleggen.[41] Tilanus vond dat een goed idee. In september van dat jaar kregen CHU-leden een circulaire in de bus met de vraag of zij hiervoor een financiële bijdrage wilden leveren.[42] De brief wees erop dat De Geer tot de 'grootste figuren van het staatkundig leven van ons land in dezen tijd' behoorde. A.A. van Rhijn, later minister van landbouw in het tweede kabinet-De Geer, suggereerde ook mensen van buiten de CHU in het comité op te nemen, omdat De Geer 'ongetwijfeld een nationale figuur' is.[43] Dit voorstel is minder vanzelfsprekend dan het nu lijkt. In soortgelijke boeken van andere politici kwam geen buitenstaander aan het woord.[44]

Gerard van Walsum. Nationaal Archief.

De Geer was geroerd door het plan voor een herdenkingsboek. Hij kon het niet laten om Van Walsum te voorzien van redactionele adviezen.[45] Hij vond dat bijna geen enkel stuk de tand des tijds volledig had doorstaan, waardoor er duchtig gesneden moest worden of artikelen van een inleiding moesten worden voorzien. Ook moest Van Walsum ervoor waken dat er herhalingen in zouden komen, want De Geer erkende dat hij van sommige argumenten zo vol was dat hij die meerdere keren had opgeschreven. "Ik zou wel veel zin hebben dit alles zelf te verzorgen." Hier kwam zijn handicap naar boven dat hij moeilijk zaken aan anderen kon overlaten, maar het was ook zijn journalistieke hart dat sprak.

Barthianisme

De jongeren in de CHU hadden met elkaar gemeen, de een wat meer dan de ander, hun bewondering voor de theologie van Karl Barth. In de jaren dertig kreeg deze Zwitserse theoloog internationale bekendheid vanwege zijn verzet tegen het nationaal-socialisme en zijn oproep aan het Tsjechische volk weerstand te bieden tegen de Duitse bezetters. In kleinere kring en bij theologen was Barth veel eerder bekend vanwege zijn *Römerbrief* uit 1919, een verklaring van de brief van de apostel Paulus aan de Romeinen.

De kern van zijn theologie was dat de mens nooit in staat zou zijn om God te kennen. God is voor de mens de verborgene, oftewel de 'Ganz-Andere'. Barth ging niet uit van de mens maar van God. Volgens theoloog G.C. van Niftrik vond Barth het een dwaasheid van de mens om de openbaring Gods te zoeken in het horizontale vlak van psychologie, ethiek of geschiedenis.[46] "Neen, wij kunnen God niet vangen en opsluiten in aardse belevenissen, gebeurtenissen, in een boek of een kerk."

Barths dialectische theologie verzette zich tegen een vermenging van de algemene religiositeit met het concrete politieke. Hij stelde dat het Evangelie geen politieke overtui-

ging kan geven. In de woorden van Barth: "Wat zijn christelijke persoonlijkheden, christelijke gezinnen, christelijke partijen en christelijke dagbladen (...)? Wie veroorlooft ons met dit predicaat zo verkwistend om te gaan, terwijl wij toch moeten weten, dat de toekenning van dit predicaat in zijn eigenlijke, ernstige betekenis geheel en al onttrokken is aan onze volmacht?"[47]

Deze kijk op het christelijke politieke leven was in de jaren voor de oorlog geen geringe twistappel. Vooral uit de gereformeerde hoek was de kritiek op de geschriften van Barth heftig. Dat lag voor de hand, want de consequentie van de leer van Barth zou kunnen zijn dat mensen moesten breken met de christelijke organisaties in de strak georganiseerde protestants-christelijke zuil. Barth zelf sloot zich aan bij de sociaal-democraten in Duitsland, zoals menig jonge CHU'er na de oorlog met de doorbraak overstak naar de PvdA.

Bovendien gingen gereformeerden er niet alleen vanuit dat Gods wil datgene is wat in de Bijbel staat, maar ook datgene wat logisch uit de Schrift kan worden afgeleid. Lohman maakte wel eens grapjes over Abraham Kuyper die deed alsof hij precies wist hoe Bijbelse passages op de Nederlandse politiek toegepast moesten worden. In het gedenkboek *Schrift en Historie* schreef dominee H. Janssen over het ARP-partijprogramma van Kuyper: "'Ons Program' is geen uitvinding van mensen (...) en vervat geen spinsels van het menselijk brein zoals bij de linkse partijen het geval is", maar "is ontleend aan het onveranderlijk en eeuwig blijvend woord van God."[48]

Hoewel ook in de hervormde kerk lang niet iedereen positief tegenover de theologie van Barth stond, konden de ideeën bij de jongeren van de CHU rekenen op enige populariteit. Dat dit in de CHU gebeurde lag voor de hand. Christelijk-historischen waren in vergelijking met de antirevolutionairen minder 'antithetisch', zij gingen met andere woorden minder uit van de tegenstelling tussen christenen en heidenen. In de dagelijkse praktijk was de CHU daardoor meer geneigd om ook met de SDAP en de liberalen een compromis te zoeken.

Als fractievoorzitter verweet De Geer de redactiecommissie dat zij Barths theologie en de economische ordening, waar wij later op terugkomen, tot politieke strijdpunten trachtte te maken. Aan strijdpunten had De Geer een intense hekel. Met name Van Walsum had de neiging om het Barthianisme te gebruiken als een wapen tegen de antirevolutionairen.[49] Hij had eens in *De Nederlander* geopperd dat de houding van de ARP ten aanzien van Barth een hereniging met de CHU in de weg stond.[50] Hiertegen protesteerde De Geer in een ingezonden brief: "De Barthiaanse theologie is niet en mag niet zijn een sjibbolet in onze vaderlandse politiek."[51] Hij waarschuwde Van Walsum dat de dialectische theologie 'niet het speciale jachtgebied' was van de CHU.[52]

Het probleem voor De Geer in deze gevoelige kwestie was dat hij niet precies wist wat hij ervan moest denken.[53] Op geloofsgebied was De Geer nu eenmaal een twijfelaar. Na de oorlog schreef De Geer dat hij 'over de zuiver-theologische zijde van Barths leer geen oordeel' had gehad.[54] Maar als partijvoorzitter ontkwam hij er niet aan om aan dit hete hangijzer aandacht te besteden. De kwestie-Barth dreigde de Unie te verdelen in twee kampen. Aan de ene kant stonden talentvolle jongeren die De Geer in de richting van de SDAP zag opschuiven, maar die hij voor de partij wilde behouden. Aan de andere kant had hij te maken met de rechtse, behoudende vleugel in de Unie die vaak de kant koos

van de ARP. Bonne de Savornin Lohman ergerde zich aan de jongeren die lonkten naar de SDAP en sprak van 'voos Barthianisme'.[55]

In de CHU-jaarvergadering van 1937 greep De Geer de publicatie van het boek *Christen en Burger* – met opstellen van CHU'ers over het Barthianisme – aan om hierover wat te zeggen. Hij voer hierbij een veilige middenweg. De bijdrage van Slotemaker de Bruïne (zoon van de minister en na de oorlog eerste directeur van de Wiardi Beckman Stichting), die inmiddels de leer van de Zwitserse school in zijn meest zuivere vorm had overgenomen, wees De Geer af.[56] Dit artikel bestreed de werken van Groen van Prinsterer en keurde alle christelijke actie op gebied van staatkunde en maatschappij af. Dat kon volgens De Geer niet de bedoeling zijn. Wij leven volgens De Geer in een 'aardse bedeling' waarin ook 'geestelijke goederen nog stoffelijke voertuigen' nodig hebben. Bovendien kon het 'geforceerd geestelijk individualisme' van Slotemaker wankelmoedigen makkelijk op dwaalwegen doen belanden.[57]

Uiteindelijk kwam De Geer in deze kwestie uit bij Lohman.[58] Hij gaf Barth toe dat "wij ons steeds bewust moeten blijven van de betrekkelijke waarde van regels, die wij formuleren voor het christelijk handelen en dat wij steeds bereid moeten zijn deze te toetsen". Maar dat dit nieuw zou zijn, betwistte De Geer. "Onze grote leider Lohman heeft in zijn leven niet anders verkondigd." De Geer erkende dat de programma's van politieke partijen van betrekkelijke waarde zijn. Maar CHU'ers moesten daarnaast zich vasthouden aan de absolute kenbron waaraan zij zijn ontleend. "Die kenbron is het evangelie van Jezus Christus. (...) Wat, van een berg gezien, de kerktoren is van een dorp, dat is de kerk (in oecumenische zin) voor de samenleving: het centrale oriënterende punt dat de vlakte beheerst, haar kleur en tekening geeft." De Geer hield dus het schip in het midden. Hij achtte het Barthianisme in lijn met de uitgangspunten van de CHU.

Plan van de Arbeid

Zo terughoudend als Pieter Lieftinck zich opstelde ten aanzien van het Barthianisme, zo uitgesproken was hij over de economische ordening. Dit was een heftig bediscussieerd onderwerp in de tweede helft van de jaren dertig, bij alle partijen. In het *Haagsch Maandblad* gaf Lieftinck in 1936 zijn persoonlijke visie die nauw aansloot bij het Plan van de Arbeid dat een jaar daarvoor het licht had gezien.[59] De kern van dat artikel was dat de vrije prijsvorming als het 'ordenend en selecterend beginsel' had afgedaan. Het automatisch aanpassingsmechanisme leidde volgens hem tot een 'ravage van armoede' zoals in de crisisjaren duidelijk werd. Hij nam in het stuk expliciet afstand van het aanpassingsbeleid van de regering-Colijn en dus ook van De Geer.[60] Lieftinck was begin jaren dertig ambtenaar bij het ministerie van financiën en werkte toen aan de kartelwetgeving. Hij was getuige van de chaos in het handelsverkeer en op het monetaire front. "Ik heb er middenin gestaan en was onder de indruk van de ernst van de situatie."[61]

Lieftinck pleitte voor een nieuwe afbakening van de sferen van vrijheid voor bedrijfsleven en overheid. Hij wenste geen centraal geleide planhuishouding, maar koos voor een overheid die meer sturend en coördinerend optrad en niet alles aan de vrije markt overliet.[62] De gedachten van Lieftinck – na de oorlog minister van financiën namens de

PvdA – sloten voor een groot deel aan bij de ideeën in het Plan van de Arbeid. Dat was voor veel sociaal-democraten het antwoord op de crisis van de jaren dertig. Het plan pleitte voor grootschalige investeringen van de overheid, maar ook voor structuurverbeteringen van de industrie en de landbouw. Nieuw in te stellen organen zouden op zogeheten tripartiete basis het bedrijfsleven leiding geven, met aan de top een Centrale Economische Raad.

De reactie van De Geer op het Plan van de Arbeid was niet onverdeeld positief. Tijdens de algemene beraadslagingen van 1935 begon hij met het goede nieuws.[63] Het was hem opgevallen dat de SDAP een geheel andere toon aansloeg. Tot zijn grote vreugde constateerde hij bovendien dat de zo door hem gehate 'klassenstrijd-phraseologie vrijwel naar de achtergrond' was verdwenen. Het plan had zich op het hele Nederlandse volk gericht en dus betekende dit voor De Geer dat hierover op een zakelijke wijze kon worden gediscussieerd.

Inhoudelijk had De Geer verder weinig goeds te melden over het Plan van de Arbeid. Van de investeringen in openbare werken en de industrialisatie om uit het moeras te komen, was hij niet erg onder de indruk. Dat deed het kabinet-Colijn ook al. Hij zag hoogstens een gradueel verschil. De verwachting van de SDAP dat de investeringen zichzelf snel zouden terugverdienen – het plan als een 'melkkoe' – deelde hij bepaald niet.[64] In de Kamer had De Geer erkend dat hij zich door Lieftinck met zijn inauguratierede, toen hij in Rotterdam hoogleraar werd, had laten overtuigen van het feit dat het systeem van de vrije prijsvorming op de wereldmarkt op den duur niet te handhaven is.[65] Lieftinck voorspelde dat daarom de nationale en internationale markten onder een zekere mate van controle van de overheid zouden komen. De Geer noemde de schets van Lieftinck een 'waarschijnlijke toekomstige ontwikkeling'.

De twijfels over de werking van de vrije markt leefden ook in de rest van de Unie. Op de kwestie van de geleide economie liet de CHU in 1937 een groep partijgenoten studeren. Er verscheen een meerderheidsrapport vóór ordening. Deze werd op een zomerconferentie in Lunteren besproken door De Geer, die op het eind liet weten het meest voor het standpunt van de meerderheid te voelen.[66] In een poging om een potentiële splijtzwam te beteugelen zei hij dat hij de verschillen tussen de twee kampen klein vond. De Tweede Kamer had al enkele keren een besluit genomen over collectieve arbeidscontracten en de verbindendverklaring van ondernemersovereenkomsten. Maar kun je dit nu 'ordening' noemen? De Geer liet het keurig in het midden en veegde de verschillen onder het vloerkleed. Inhoudelijk was hij er inmiddels van overtuigd dat de overheid meer verantwoordelijkheid moest nemen voor de economische structuur, maar in welke mate dat moest gebeuren, daar twijfelde hij over. Het stuitte hem tegen de borst dat het woord 'ordening' werd gebruikt als een dogma om 'politieke tegenstanders dood te slaan'.[67] Aan Van Walsum liet De Geer weten dat hij lieden die al in vervoering kwamen bij het noemen van dat woord, niet al te serieus nam.[68]

In de praktijk probeerde De Geer, zoals hij altijd deed, het vraagstuk te depolitiseren, van zijn scherpe kantjes te ontdoen. Het gat tussen het Plan van de Arbeid en het beleid van de regering-Colijn probeerde hij voor te stellen als een gradueel verschil in plaats van een principiële kloof. Bij graduele verschillen zijn er immers compromissen denkbaar en dat was waar De Geer op aanstuurde.

Tijdens de zomerconferentie van 1938 in Lunteren luisteren de CHU-leden naar een redevoering. Vijfde van links op de eerste rij zit De Geer. Rechts van hem zitten J.R. Slotemaker de Bruïne en J.R. Snoeck Henkemans. Foto Nationaal Archief.

In oktober 1938 verscheen het rapport-Westhoff met een reeks van aanbevelingen voor een werklozenplan, geschreven op verzoek van minister Romme van sociale zaken. Het voorzag in een groot opgezet plan voor het geschikt maken van cultuurgronden voor agrarische doeleinden. Romme was er enthousiast over, maar dat gevoel werd niet door anderen in het kabinet gedeeld. Colijn zag meer in het aan het werk helpen van mensen in de industrie. De ontginning van die gronden zou, zo stelde het rapport voor, in handen komen van een maatschappij die een grote mate van zelfstandigheid zou krijgen; ze kon zelfs grond onteigenen. Daar waren de AR-ministers huiverig voor.

De Tweede Kamer daarentegen ontving het rapport-Westhoff bij de algemene beraadslagingen van 1938 met de nodige sympathie. De SDAP liet niet na het te vergelijken met het Plan van de Arbeid. En RKSP-woordvoerder Deckers prees het aantal mensen dat op die manier aan het werk zou kunnen komen. Ook De Geer was allesbehalve negatief over het werk van Westhoff, een ingenieur met een CHU-achtergrond.[69] Hij noemde het een 'sympathiek' plan en vroeg zich af of de regering de uitvoering daarvan niet al te ver in de tijd verschoof.

Uiteindelijk zou minister van financiën De Wilde (ARP) zich vierkant tegen het plan-Westhoff keren. Hij vond het te veel geld kosten zonder dat dit de werkgelegenheid op de lange termijn werkelijk verbeterde. Uiteindelijk lag hier de kiem van een ernstig conflict dat later zou uitbreken tussen enerzijds minister De Wilde en Colijn en anderzijds Romme en de drie andere katholieke ministers.

Daar waar De Geer vanaf het begin van de jaren dertig voetje voor voetje wegdreef van het onversneden liberale beleid om als overheid zeer terughoudend te zijn bij ingrijpen in het economisch leven, daar hield Colijn meer voet bij stuk. Bij De Geer stond de deur op een kier voor nieuwe economische inzichten en ideeën, maar hij ging nooit zo ver als de SDAP. Hij zou nooit voorstander worden van het Plan van de Arbeid. Juist door die behoedzame verandering was De Geer, net als de RKSP, voor de katholieke partijtop in 1939 de aangewezen man om de formatie op zich te nemen. We zullen zien dat de nieuwe inzichten van De Geer inzake de geleide economie van invloed waren bij de formatie, na de val van het vijfde kabinet-Colijn.

Lijkverbranding

Lijkverbranding kwam volgens Kuyper zelfs onder de niet-christenen slechts voor bij de 'lager gezonken natiën'.[70] Dat citaat geeft wel aan hoezeer veel gereformeerden neerkeken op die wijze van lijkbezorging. De afwijzing van crematie door de antirevolutionairen is terug te voeren op uitspraken van Mozes die het verbranden van een lijk een schanddaad vond. Vandaar dat die partij aan het eind van de negentiende eeuw zich heftig verzette tegen de wens van sommigen om zich na hun dood te laten cremeren. De schrijver Eduard Douwes Dekker (Multatuli) was zo'n iemand. Om aan zijn wens te kunnen voldoen moest zijn weduwe zijn lichamelijk overschot naar het Duitse Gotha brengen, waar een verbrandingsoven stond en waar crematie legaal was.[71]

In de begrafeniswet van 1869 stond dat elke overleden persoon begraven moest worden. Daar maakte de Hoge Raad in 1915 met het arrest dat met de naleving van dit voorschrift niemand is belast, feitelijk een einde aan. Niet lang daarna kwam er in Westerveld een crematorium waar regelmatig lijken werden verbrand. De regering-Cort van der Linden besloot om deze situatie voorlopig te gedogen. Het daaropvolgende kabinet-Ruijs had vervolgens 'na rijp beraad' besloten om aan de bestaande situatie niets te veranderen. Toch kwam het in 1919 met een ontwerp om de begrafeniswet zo te wijzigen dat crematies legaal werden. Het ontwerp werd het jaar daarop kort in de Kamer behandeld.[72] De antirevolutionairen voorkwamen namelijk dat dit ontwerp verder aan de orde kon komen. Toen in 1922 SGP'er Kersten Kamerlid werd, was het met het wetsvoorstel definitief gedaan. De ARP-fractie voelde er niets voor om voor verwaterde calvinisten te worden uitgemaakt. In de zomer van 1923 werd het stoffelijk overschot van Louis Couperus verbrand en dat leidde tot verontwaardigde Kamervragen van de ARP. Niet dat het hielp, want de gedoogsituatie bleef in stand.

Als enige van de hele protestants-christelijke vleugel in de Tweede Kamer had De Geer geen enkel probleem met crematie. Daar kwam hij voor uit tijdens de algemene beschouwingen van 1938.[73] Hij vertelde dat hij ooit samen met zijn vader tijdens een vakantie in Duitsland het crematorium van Gotha had bezocht, wellicht naar aanleiding van de publicaties over Douwes Dekker.

Crematie was volgens De Geer in Nederland altijd 'gepropageerd door radicalen en vrijdenkers', maar in Duitsland lag dat anders. In de Bijbel mochten dan vage aanwijzingen staan dat God het lijkverbranden niet toestond, maar vader en zoon De Geer kwa-

men tot de conclusie dat er eigenlijk geen steekhoudend argumenten waren tegen crematie. Een predikant hield tijdens hun bezoek een 'zeer belijnde toespraak' die weinig twijfel liet over zijn rechtzinnige overtuiging en zijn pastorale zorg.

De Geer liet in de Kamer niet na te zeggen dat hij persoonlijk niets voor lijkverbranding voelde. Tegelijkertijd stelde hij zich op het liberale standpunt dat als mensen wilden dat hun overschot zou worden verbrand, anderen geen enkele reden hadden om dat te verbieden.

Nationaal-Socialistische Beweging

In het najaar van 1931 richtte Anton Mussert de Nationaal-Socialistische Beweging op. Hoewel de NSB in 1933 nog niet meedeed aan de Kamerverkiezingen was zij uitgegroeid tot een beweging die nationaal wat voorstelde. Premier Colijn besloot in de zomer van dat jaar om de NSB niet op de lijst van voor ambtenaren verboden verenigingen te zetten, terwijl andere rechts-extremistische partijen en de communistische en socialistische stromingen daar wel op stonden. De Geer – en met hem bijna alle andere partijen – maakte daartegen bezwaar. Hij wees op zinsneden in programmaboekjes dat tegen het gebruik van 'illegale middelen' om hun zin te krijgen, niet zou worden opgezien.[74]

Het Vaderland noteerde de afkeer van De Geer bij de algemene beschouwingen in 1933.[75] "De rede van de dag was gisteren die van mr. De Geer, de nieuwe leider van de Christelijk-Historische fractie. (...) Grote indruk maakte dat deel van de rede hetwelk aan het fascisme gewijd was. (...) Ontdoet men het fascisme van de goede elementen welke men ook elders vindt (bevordering van nationale eenheid en saamhorigheid) en van humbug, dan blijft een principieel verderfelijke beweging over: opoffering van de vrijheid aan de (gedwongen) eenheid, een staatsabsolutisme dat een aanranding is van de ziel der Nederlandse natie."[76]

De Geer bestreed, net zoals de sociaal-democraten, de beginselen van de NSB ook tijdens de algemene beraadslagingen van 1934 en 1938. Op dat moment was al gebleken dat deze partij electoraal een concurrent was van de liberalen, maar ook van de CHU. In 1938 zoomde hij in op het antisemitisme dat in Duitsland volgens hem 'een der meest benauwende verschijnselen van onze tijd' was.[77] Hij sprak zijn vrees uit dat ook de NSB zich aan dat verschijnsel zou gaan bezondigen. Mussert had gesproken van 'internationaal Jodendom'. "Hier is de antisemitische besmetting in optima forma. Want dat 'internationale Jodendom' is een luchtspiegeling. (...) Rasdiscriminaties bestaan hier te lande niet. De Joden in ons midden zijn volbloed-Nederlanders, op volkomen gelijke lijn staande met ieder ander Nederlander." Het *Het Vaderland* schreef: "kon men een speld horen vallen toen jhr. de Geer zijn verontwaardiging uitsprak over het heilloze verschijnsel van den rassenstrijd in ons land gepropageerd door den heer Mussert. (...) Zielig was de figuur van de heren Rost van Tonningen, de Marchant et d'Ansembourg e.a. die dit indrukwekkend requisitoir stilzwijgend aanhoorden."[78]

NSB-Kamerlid Rost van Tonningen had eerder in het debat gesuggereerd dat de Westerse wereld het ongeluk van de joodse vluchtelingen bewust in stand hield om daar zo 'politieke munt' uit te kunnen slaan. Als een van de weinigen liet De Geer dit niet over

zijn kant gaan. "Laat men niet de boze indruk wekken alsof het iemand te doen zou zijn om politieke munt te slaan uit een bestendigd leed der Joden. Daarvan is natuurlijk geen sprake, maar de vraag mag gedaan: wie doet hun dit leed aan? Alvorens dergelijke ongerechtvaardigde beschuldigingen te ventileren had toch ten minste vooraf moeten gaan een vlammend protest tegen daden van hen die voor dit nameloze leed verantwoordelijk zijn." De Geer sloot zich in een debat in november 1938 aan bij verzoeken van Albarda, Deckers (RKSP) en Van Houten aan minister van buitenlandse zaken Patijn om een humaner toelatingsbeleid voor joodse asielzoekers uit Duitsland.

Ook als voorzitter van de CHU gaf hij blijk van zijn afkeer voor de NSB. In de periode 1933-1939 ging bijna geen jaarvergadering voorbij zonder dat hij tegen de 'dwaalleer van de NSB' uitvoer.[79] Zijn verwijt kwam elke keer in grote lijnen op hetzelfde neer: de partij verheerlijkt het staatsabsolutisme. "Met zijn bedreiging van de geestelijke vrijheid, zijn beknotting van de zelfstandigheid van de kerk, zijn binding van de opvoeding van de jeugd, zijn gelijkschakeling van de openbare mening in de pers, zijn onderdrukking van het zelfstandig persoonlijk leven."[80]

Bij de verkiezingen van 1937 riep hij iedereen op om te stemmen, op onverschillig welke partij, als het maar niet op de NSB zou zijn. Bij een bijeenkomst in Amsterdam noemde hij zes redenen om niet op die partij te stemmen.[81] De Geer betwistte dat de NSB een nationale partij was omdat zij in enkele gevallen partij koos voor Duitsland tegen Nederland. De Geer stelde dat de beweging revolutionair was, wat hij toelichtte met enkele citaten, die volgens de verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* 'veel hilariteit verwekten'. Het ergste vond De Geer nog wel dat er in het nationaal-socialisme geen ruimte was voor 'ons vorstenhuis'. "Dit bezwaar is voor alle goede vaderlanders onoverkomelijk! (Luide toejuichingen.)"

De Geer wekte de meeste woede bij de NSB met zijn amendement bij de grondwetswijziging van 1937.[82] Het kabinet-Colijn wilde een mogelijkheid hebben om zogeheten 'revolutionaire' Kamerleden het lidmaatschap af te nemen. Dit voorstel had veel te maken met de komende verkiezingen van 1937, waaraan de NSB voor het eerst mee zou doen. Naar men vreesde zou zij heel succesvol zijn. De Geer was niet gelukkig met het voorstel om het oordeel over het al dan niet 'revolutionair' zijn, bij de Tweede Kamer te laten. Hij kwam met een amendement, waarin hij voorstelde om dat oordeel te leggen bij een permanente commissie, te benoemen door de Kroon, op voordracht van de Kamer. Dit trok ook de katholieke fractie in de Kamer over de streep zodat het amendement met 54 tegen 21 stemmen werd goedgekeurd.[83] Later dat jaar wilde De Geer ook de immuniteit voor Kamerleden laten opheffen zodra zij zich in de vergaderzaal schuldig maakten aan opruiing.[84] Deze niet-vervolgbaarheid stamde volgens hem uit de tijd dat werd gezocht naar waarborgen voor de onafhankelijkheid van de afgevaardigde tegenover de vorst.[85] De Geer kon het niet uitleggen dat een niet-Kamerlid tijdens een openbare vergadering kans had op een gevangenisstraf van vijf jaar, terwijl een Kamerlid met identieke omstandigheden en bewoordingen vrijuit ging. "Zulk een bevoorrechting van een Kamerlid wens ik niet." Zijn voorstel kreeg in de tweede lezing 60 stemmen, te weinig voor een twee-derde meerderheid, die nodig is bij een grondwetswijziging.

Het besluit over revolutionaire Kamerleden was voor Mussert reden voor een woedend artikel in zijn blad *Volk en Vaderland*.[86] Hij vond het voorstel van De Geer veel erger dan

dat van minister Goseling. Hij zag het als een poging om het 'proces' in de Kamer, 'ten overstaan van het Nederlandse volk', uit te schakelen en in een achterkamertje onder te brengen. De kans om zich te verweren werd de NSB zo ontnomen. Mussert sprak daarom van een 'bloedraad'. Volgens Oud was dat terecht.[87] Hij noemde de 'vondst' van De Geer 'geniaal van boosheid'. Het waren met name liberalen die tegen het amendement van De Geer stemden.

Een paar weken na de Kristallnacht, eind november 1938, zou in de Rotterdamse Kuip de voetbalwedstrijd tussen Nederland en Duitsland worden gespeeld. Oud, inmiddels burgemeester van Rotterdam, voelde er niets voor om deze interland door te laten gaan.[88] Hij vreesde een 'verstoring van de openbare orde'. Wellicht was dit van Oud een verkapt protest tegen het optreden tegen Joden in Duitsland, maar verzweeg hij deze reden uit angst om de Nederlandse neutraliteit in gevaar te brengen.

De NSB reageerde furieus. Rost van Tonningen had in zijn eigen krant gesuggereerd dat de burgemeester dit besluit had genomen 'onder druk van Duitse immigranten, vrijmetselaars, etc'. Het Kamerlid zag er een Joods complot in. Hij voorspelde dat Duitsland als represaillemaatregel het scheepvaartverkeer op Rotterdam zou belemmeren. De Geer nam hierop Rost van Tonningen in de Tweede Kamer à faire. Hij beschuldigde de NSB'er ervan Oud motieven in de schoenen te schuiven zonder daar zeker van te zijn.[89] Oud wilde volgens De Geer alleen de orde handhaven. "Wat gebeurd is in Duitsland heeft hier afschuw gewekt. Bij een wedstrijd komen niet alleen de voetballers maar ook vele supporters die toch al reeds op hoge temperatuur zijn gebracht." De Geer noemde dit optreden van de NSB'er een 'Nederlandsche volksvertegenwoordiger onwaardig'.

In de Tweede Kamer schuwde De Geer de confrontatie met de nationaal-socialistische Kamerleden niet. Vlak voor de algemene beraadslagingen van 1939 brak met de inval van Duitsland in Polen de Tweede Wereldoorlog uit. Nederland verklaarde zich neutraal in het conflict tussen Duitsland en Frankrijk en Engeland. De Geer – een paar weken daarvoor minister-president geworden – zei het te betreuren dat sommige fracties twijfelden aan de neutraliteit van de regering. De NSB vond dat de regering-De Geer zich anti-Duits opstelde. De Geer meende dat deze uitingen schadelijk waren voor de positie en geloofwaardigheid van Nederland in het geval dat de oorlog zou uitbreken. Daarop stond graaf De Marchant et d'Ansembourg verontwaardigd op met de vraag: "Wanneer heb ik dat gedaan?"[90] *Het Vaderland* beschreef de woordenwisseling als volgt: "Minister De Geer: 'U hebt dat niet gedaan, maar in uw pers is dat wél geschied.' De heer Rost van Tonningen (NSB): 'Namen en feiten noemen!' (Gehamer en rumoer) Minister De Geer citeerde daarna enige uitlatingen uit de NSB-pers, waarna de genoemde heren er het zwijgen toe deden. De heer Duymaer van Twist (AR) riep uit: 'Ga nou maar naar huis en zeg dat het mis is!"[91]

Op de vergaderingen van de NSB was De Geer regelmatig onderwerp van gesprek. De officier van justitie van het Haagse arrondissement liet De Geer weten dat hij een strafvervolging overwoog tegen Rost van Tonningen, die in een openbare bijeenkomst had gesproken van 'jonkheer De Geer, de volksverrader bij uitnemendheid'. Verder had hij gezegd dat 'een man als De Geer, die zondags naar de kerk gaat, het had bestaan het volk te laten bestelen'.[92] Van een strafvervolging op basis hiervan is het niet gekomen.

Wel veroordeeld werd Cees van Geelkerken wegens het 'beledigen van een ambtenaar in functie'.[93] De NSB'er kreeg een boete van 50 gulden, terwijl de officier 200 gulden had geëist, omdat hij premier De Geer onder meer 'oude leugenaar' had genoemd.

Mussert en andere NSB'ers waren de houding van De Geer na het uitbreken van de oorlog niet vergeten. De Geer gelastte in mei 1940 de internering van 21 leden van de NSB. Nadat De Geer uit Londen naar Nederland was teruggekeerd, kondigden Mussert en procureur-generaal R. van Genechten verschillende keren aan De Geer hierover voor de rechtbank ter verantwoording te roepen.[94]

Chamberlain

Hoe meer de spanningen in Europa aan het eind van de jaren dertig toenamen, hoe somberder De Geer werd over de gevolgen van een wereldoorlog. Op verschillende bijeenkomsten zei hij dat na de komende oorlog er geen overwinnaars zouden zijn omdat alles in puin zou liggen. In dit denkbeeld werd hij bevestigd door de Engelse premier Chamberlain. "Vooral toe te juichen is dat Chamberlain niet aan de onvermijdelijkheid van een oorlog gelooft", zei De Geer begin 1939, toen nog Kamerlid.[95] Neville Chamberlain was ervan overtuigd dat hij met Hitler tot overeenstemming kon komen. Dat had er mee te maken dat hij diep in zijn hart vond dat Hitler gelijk had met zijn klacht dat Duitsland door Versailles onevenredig hard was getroffen. Chamberlain streefde naar een nieuw West-Europees verdrag en wilde economische en koloniale concessies doen aan Duitsland in ruil voor een terugkeer van dat land naar de Volkenbond en een verdrag ter beperking van de bewapening. Tegelijkertijd versterkte hij de Britse defensie om de onderhandelingspositie ten opzichte van Hitler te verbeteren.

In de zomer van 1938 kreeg de Volkenbond een niet verbindend karakter. Landen konden vanaf dat moment zelf beslissen of zij aan een sanctie zouden meedoen of niet. Het systeem van collectieve veiligheid viel uiteen. In Nederland meende men dat dit de nekslag voor de Volkenbond betekende en dat er vanaf dat moment geen reëel alternatief voorhanden was voor de appeasementpolitiek van Chamberlain. Colijn – en veel Nederlanders met hem – juichten zijn vredespolitiek toe.[96] Hij hoopte dat er een overeenkomst tussen Groot-Brittannië en Duitsland zou komen. In september bereikte de spanning in Europa een hoogtepunt toen Hitler na de Anschluss van Oostenrijk aanspraak maakte op Sudetenland, een deel van Tsjecho-Slowakije dat volgens de dictator bij Duitsland hoorde. Chamberlain vertrok naar München en sloot daar het gelijknamige verdrag, waarin Duitsland Sudetenland kreeg toegewezen in ruil voor de belofte dat het verder geen gebied meer zou annexeren.

Aan *appeasement* zaten gevaren, maar dat gold voor andere opties evenzeer. De beelden van soldaten die in loopgraven tot hun knieën in het bloed stonden, de gruwelen van de slag bij de Somme stonden de Britten nog helder voor de geest. Er was een *widespread revulsion* tegen een dergelijke zinloze oorlog.[97] Het Engelse publiek was daarom over het verdrag uitzinnig. De straten waren zo vol dat de korte afstand tussen Heston Aerodrome, waar Chamberlain weer voet op Engelse bodem had gezet, en Buckingham Palace, waar George VI met smart op hem zat te wachten, anderhalf uur in beslag nam.

De Geer was net zo euforisch als de Britten en stak die dag bij zijn huis de vlag uit en schreef in zijn dagboek: 'De hemel klaart op'.[98] In de Tweede Kamer zei hij dat 'het de doden van 1914 (zijn) geweest die Europa op het laatste ogenblik op de bloedige helling hebben gestuit'.[99] Na de oorlog zou Tilanus, die De Geer in die dagen thuis een keer had bezocht, hier schande over spreken.[100] Vele anderen zouden het vlaggen door De Geer gebruiken om aan te geven hoezeer hij al voor de oorlog het bij het foute eind had. In werkelijkheid was De Geer allesbehalve de enige die destijds blij was met het resultaat van Chamberlain. De Geer was niet de enige die de vlag uitstak. De 'redders van de vrede' werden vanuit Nederland overladen met kazen, bloembollen en kunstvoorwerpen.[101] Colijn juichte de appeasementpolitiek toe.[102] Hij schreef in een brief aan Churchill, niet wetende dat deze conservatief een enorme hekel had aan Chamberlain, dat hij grote bewondering had voor de *moral courage* van de premier.[103]

Korte tijd daarop, november 1938, sprak De Geer met SDAP'er Koos Vorrink de Vereniging van Volkenbond en Vrede toe in Bussum.[104] Vorrink zei dat München een schandelijk en vernederend verraad was aan medebondslid Tsjecho-Slowakije. Hij herhaalde de woorden van de bekende volkenrechtdeskundige Verzijl: 'een collectieve internationale misdaad'.[105] Nu de sancties uit het statuut van de Volkenbond waren weggehaald was de weg vrij voor totalitaire staten, de 'brutale machtspolitiek van de gepantserde vuist'. De Geer zag wél goede kanten aan het verdrag van München. "Laat ons waarderen wat pacifisten als Chamberlain tot redding van de vrede doen."[106] De verklaring van München was geen blijvende waarborg voor vrede, maar hij vond het wel een begin op weg naar een duurzame vrede in de vorm van een organisatie zoals de Volkenbond.

Enkele weken na die VEV-bijeenkomst keerde De Geer zich tegen SDAP'er Van der Goes van Naters, net als Vorrink een van de weinigen die zich tegen de appeasementpolitiek keerde.[107] Deze had minister Patijn van buitenlandse zaken verweten dat hij het ideaal van de internationale rechtsgemeenschap prijsgaf door in te stemmen met München. De Geer: "Het alternatief was een afschuwelijke oorlog; in eerste instantie onafwendbaar de ondergang van Tsjecho-Slowakije, voordat anderen het te hulp hadden kunnen komen; daarna een werelddrama waarin niet recht en gerechtigheid maar het grootste aantal helse machines het laatste woord zouden hebben; een luguber dobbelspel waarvan slechts dit zeker is, dat er per saldo geen overwinnaars zouden zijn." De Geer huiverde van het alternatief van de 'preventieve oorlog', waar sommigen buiten het parlement voor pleitten.

Van Diepen schreef in *Voor Volkenbond en vrede* dat De Geer de 'onnozelheid ten top voerde' toen hij in de Tweede Kamer zei dat het 'lang niet onmogelijk was' dat de rest van Tsjecho-Slowakije 'toch nog een vreedzame en gelukkige toekomst tegemoet ging'.[108] Van Diepen was ook kritisch over de uitlatingen van De Geer in de Kamer over de situatie van de Joden in Tsjecho-Slowakije. "Die (De Geer) sprak op een moment waarop de gebeurtenissen van de nacht van 9 op 10 november nog vers in het geheugen hadden moeten liggen'. Het merkwaardige is dát De Geer in die rede over de Kristallnacht sprak, zonder overigens die naam expliciet te noemen omdat die toen nog geen gemeengoed was.[109] De Geer zei: "Een der ergste is wel, dat het heilloze antisemitisme thans in de nieuwe gebieden zijn orgiën gaat vieren. Het vreselijke daarvan hebben wij weer gezien in de jongste onmenselijkheden die wij beleefd hebben na de conferentie van München."

Hij deed dit als een van de weinige Kamerleden. De Geer meldde nog dat zijn schoonmoeder zich na de Reichskristallnacht schaamde om Duitse te zijn. Hij vreesde dat de Joden het nóg zwaarder te verduren zouden krijgen als een oorlog zou uitbreken.

Op 1 september 1939 viel Duitsland Polen binnen. Twee dagen later verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk aan Duitsland de oorlog, het was het begin van de Tweede Wereldoorlog. Zelfs toen weigerde De Geer de situatie voor de Volkenbond uitzichtloos te noemen. Bij de algemene beschouwingen van eind oktober 1939, hij was voor de tweede keer premier, zei hij dat de Volkenbond nog niet verloren was.[110] "Ook nu moeten wij de vlam van het ideaal hoog houden." Hij bleef tegen de klippen op geloven in een internationale rechtsorde als enig middel om landen vreedzaam met elkaar te laten samenleven. "Ik zelf zal het niet meer beleven, maar ik hoop dat onze kinderen en kindskinderen zich erover zullen mogen verheugen."

De zaak-Oss en het einde van Colijn IV

Halverwege 1939 ontstond in Nederland een rel rondom minister Goseling van justitie, die in de kranten ongekend hoog opliep. Aanleiding was het besluit van de minister aan de marechausseebrigade in het Brabantse Oss de bevoegdheden te ontnemen om misdrijven op te sporen. Oss beschikte lange tijd in Nederland over een kwade reputatie wegens de vele criminele activiteiten, van kippendiefstal en inbraken tot aan geweldsdelicten, zoals steekpartijen en moorden. Bepaalde landelijke kranten deden hier in geuren en kleuren verslag van. Het optreden van de marechaussee – het was uitzonderlijk dat dit korps hiervoor werd ingezet – maakte daar een einde aan. Ook dit optreden werd in de pers breed uitgemeten. De brigade kreeg veel lof toegezwaaid voor zijn krachtdadig optreden. Korpsleden werden hiervoor door koningin Wilhelmina zelfs beloond met een Koninklijke onderscheiding.

Direct na het besluit om de marechaussee van de zaak te halen waren er geruchten, die vooral een plek vonden in de NSB-krant *Volk en Vaderland*, dat de katholieke minister Goseling dit gedaan had om zedenmisdrijven van de plaatselijke katholieke geestelijkheid in de doofpot te stoppen. Later kwam vast te staan dat dit voor de minister absoluut geen motief vormde. Wel volgde hij te gemakkelijk het advies van de Brabantse procureur-generaal Speyart van Woerden om de marechaussee op non-actief te stellen. Dat nam niet weg dat 'antipapistische elementen zich van de zaak meester maakten', zoals Oud dat formuleert, die tegen de minister en de RKSP-fractie stevig actie voerden.[111]

Aanvankelijk kon Goseling de ophef, vooral gemaakt door de NSB en de SGP, redelijk pareren. In de Tweede Kamer beantwoordde hij volgens Kamerleden met grote openheid de vragen, zodanig dat zelfs de communist Wijnkoop zichzelf de eer toekende dat hij met zijn vragen de 'fascistische rel' de kop had ingedrukt. Maar SGP'er Kersten liet zijn kans op een portie antipapistische propaganda niet ontnemen en hij beschuldigde Goseling ervan roomse priesters aan het Nederlandse recht te onttrekken.

Hier sprong De Geer voor de eerste keer in de bres voor de katholiek, overigens samen met vrijzinnig-democraat Joekes.[112] Hij noemde het optreden van Kersten een kwestie van 'kwade trouw'. Volgens De Geer had Goseling volkomen aannemelijk gemaakt

dat voor de beschuldiging van de SGP'er 'geen schijn van een grond' was. Ook voor de suggestie als zouden de protestantse regeringspartijen ter bescherming van coalitiebelangen een oogje toe hebben geknepen, had De Geer geen goed woord over. Hij vroeg Kersten of zijn uitlatingen niet in strijd waren met het negende gebod; gij zult geen valse getuigenis afleggen.

Ondanks het goede optreden van Goseling in de Kamer bleef daarbuiten de kwestie dooretteren. Kranten van alle niet-katholieke gezindten lieten niet na om 'bronnen' binnen de marechaussee aan het woord te laten die met 'feiten' de woorden van Goseling weerspraken. De kernvraag of de minister op de juiste wijze had gehandeld kwam, gevoed door stukken en onthullingen in kranten, elke keer weer naar boven. Liberaal W.C. Wendelaar diende enkele weken na het Kamerdebat een voorstel in tot het houden van een enquête naar de zaak-Oss. Ook De Geer moest toegeven dat de artikelen overtuigend waren en dat minister Goseling de opgeroepen vragen tot klaarheid moest brengen.[113] Een meerderheid van de Kamer voelde niets voor een enquête. De meest principiële bestrijding van dit voorstel kwam van De Geer. Hij vond het een 'ongerijmdheid' om inlichtingen in te winnen buiten de regering om zolang niet vaststaat dat men deze niet van de regering zelf kan krijgen. De Geer ontkende niet dat de nieuwe vragen een antwoord behoefden. Wat lette Kamerleden om die vragen aan de minister te stellen? Hij stelde voor dat Goseling een nota zou schrijven, waarop een grondig debat kon volgen.

De derde keer dat De Geer in de zaak-Oss aan de kant van de katholieke fractie stond was bij het Kamerdebat over de nota van Goseling in juni 1939, dat vier dagen in beslag zou nemen. De nota van Goseling was in handen gegeven van een commissie bestaande uit vijf Kamerleden. Het oordeel van deze commissie was tamelijk beschadigend voor Goseling. Leden van de brigade-Oss hadden fouten gemaakt maar die rechtvaardigden niet de kwalificatie van Goseling dat zij 'op hol geslagen' waren. De minister had met veel minder vergaande maatregelen genoegen kunnen nemen. Bovendien had Goseling het onderzoek dat de marechaussee was gestart tegen de priesters niet mogen afbreken.

De Geer zei dat voor hem de goede trouw van Goseling op geen enkele manier in het geding was.[114] Maar over de kwestie zelf oordeelde De Geer hard: hij verweet de bewindsman een tot 'ad absurdum doorgevoerde drang tot voortvarendheid'. Maar dit hoefde voor Goseling volgens De Geer geen reden te zijn om op te stappen als minister. "Dit is een zakelijke uitspraak, niet een politiek doodvonnis." Het is de vraag of De Geer in zijn drang om te depolitiseren en de gemoederen te bedaren hier niet doorschoot.

Uiteindelijk zou alleen de katholieke fractie het oordeel van de commissie niet onderschrijven. Eigenlijk was De Geer de enige niet-katholiek die vond dat Goseling minister kon blijven. Liberaal Bierema zei met een expliciete verwijzing naar De Geer dat hij zich niet kon voorstellen dat Goseling het afkeuren van zijn justitieel beleid door de Kamer kalm naast zich neer zou leggen. De politicus/geschiedschrijver Oud vindt dat De Geer met zijn rede Goseling nog meer ondermijnde dan de andere woordvoerders. De tegenstelling die De Geer maakte tussen zakelijk en politiek was vals, meent Oud. "Dit betoog van De Geer moet de minister al heel onaangenaam in de oren hebben geklonken."[115] De pers kon zich evenmin in de redenering van De Geer vinden. Vooral liberale kranten vonden dat zijn betoog 'te zeer buiten de realiteit' was[116] of dat hij zich op een staatkundig 'glibberig pad' bevond.[117]

Behalve De Geer voerde ook Frida Mackay-Katz namens de CHU het woord. Haar oordeel over Goseling was volgens *Het Vaderland* 'vlijmscherp'.[118] Zij was er niet van overtuigd dat de twee priesters over wie geruchten van zedenmisdrijven de ronde deden, inderdaad niets op hun kerfstok hadden. "Hier is althans de schijn gewekt dat er ruw ingegrepen is om een man (de bankier Van der H.) die blijkbaar over machtige bescherming in de streek beschikt en de beide rk-geestelijken te sparen." Het verschil van inzicht over de toekomst van Goseling tussen Mackay-Katz en De Geer is opmerkelijk. Het leek erop dat Katz de mening van de rest van de fractie vertolkte, echter zonder een spoor van de anti-roomse sentimenten waar de CHU bepaald nog niet vrij van was. Waarom wrong De Geer zich in staatsrechtelijke bochten om Goseling en/of de katholieke fractie uit de wind te houden? We kennen de afkeer van De Geer van antipapisme en mogelijk wilde hij een tegenwicht bieden aan de antiroomse storm die op dat moment boven de rivieren woedde.

Maar wellicht waren er voor De Geer ook andere redenen. Op het moment dat de Kamer debatteerde over de zaak-Oss had het kabinet al de handdoek in de ring gegooid. Intern kampte het kabinet eind 1938 al met grote problemen bij het opstellen van de begroting voor 1939. Die onenigheid konden de partijen toen bijleggen, maar in mei 1939 speelde het oude conflict weer op. De katholieke minister Romme wilde meer geld voor de bestrijding van de jeugdwerkloosheid en AR-minister De Wilde van financiën wilde dat alleen geven als er elders een evenredige bezuiniging werd gevonden. De Wilde trad af toen dat niet lukte. Colijn nam tijdelijk zijn functie waar, maar had toen al besloten om de gang naar de koningin te maken. Zodra het debat over de zaak-Oss achter de rug was – het kabinet gunde Goseling zijn verdediging in de Kamer – werd het ontslag wereldkundig gemaakt.

De Geer was op de hoogte van de situatie in het kabinet en zag wellicht een nieuwe formatie aan de horizon, waarbij de katholieken wel eens in een vervelend isolement terecht zouden kunnen komen. Vreesde hij een nieuwe Vaticaancrisis, met een parlementair loopgravengevecht van maanden als gevolg? Stelde hij zich daarom welwillend op in de richting van de RKSP? Of rook De Geer – zoals mensen uit het kamp-Colijn later suggereerden – zijn kans om voor de tweede keer Colijn als premier op te volgen? In elk geval zou weldra na het ontslag van het kabinet blijken, dat men in het katholieke kamp in De Geer de ideale opvolger zag van Colijn.

Colijn V

Onmiddellijk na het ontslag kreeg Colijn van Wilhelmina opdracht tot formatie van een ander kabinet. In de formatie, die zou leiden tot het kabinet-Colijn V, speelde De Geer op twee manieren een rol. In de eerste plaats nam hij deel aan de besprekingen in de hoedanigheid als fractievoorzitter van de CHU. Net zo interessant was zijn rol als een onzichtbare figuur op de achtergrond: als mogelijke formateur van een kabinet.

Colijn riep begin juli 1939 de leiders bijeen van de zes grootste fracties in de Kamer (SDAP, RKSP, VDB, CHU, ARP en de liberalen). De Geer pleitte daar, dit in tegenstelling tot twee jaar daarvoor, voor een kabinet 'op de breedst mogelijke basis'.[119] Hij zei

dit kabinet met 'tolerabele welwillendheid' tegemoet te treden 'gedragen door eenzelfde sympathie als tegenover het juist afgetreden kabinet, gelet op de abnormale tijden die dit kabinet aanvaardbaar en wenselijk maken'. Hij kon niet het hele program van Colijn steunen. Zo had De Geer kritiek op bepaalde belastingplannen en had hij twijfels over het aantal door Colijn gewenste slagschepen voor Indië. Hij vroeg zich af of daarvoor nog voldoende tijd was om die te bouwen met het oog op de zeer gespannen internationale situatie. Colijn interrumpeerde De Geer met de verzekering dat wijzigingen mogelijk waren. Uiteindelijk bleken alleen De Geer, Schouten (ARP) en Bierema (Vrijheidsbond) de plannen van Colijn te steunen, van de anderen had ieder daarvoor zijn redenen. Een daarvan lag op defensiegebied. "Allen stonden afwijzend of met veel dubio tegenover slagschepen", schreef Deckers aan Van Schaik.[120]

Rond die dagen zoemden vooral de namen van De Geer en VDB'er Oud rond als mogelijke kandidaten voor het formateurschap. Met name bij de katholieken was men ervan overtuigd dat De Geer in deze omstandigheden de beste kandidaat was. Dat lieten Deckers en Verschuur namens de RKSP-fractie weten aan Colijn in hun eerste gesprek na de crisis.[121] Colijn legde dit een paar dagen later voor aan De Geer. Colijn schreef hierover dat De Geer dit denkbeeld 'zoo ver mogelijk van zich' gooide en hem adviseerde om snel een zakenkabinet op de breedst mogelijke basis te formeren.[122]

Het is de vraag of Colijn hier helemaal accuraat was. Oud schreef dat De Geer hem in die dagen kwam opzoeken in Rotterdam, waar Oud sinds een jaar burgemeester was.[123] De Geer vertelde hem dat Colijn van plan was de koningin te vragen hem of Oud te benaderen voor het formateurschap. In dat geval vond De Geer dat Oud het dan moest doen, omdat hijzelf kampte met gezondheidsproblemen. De Geer zegde zijn hartelijke steun toe aan een poging om een kabinet met een zo breed mogelijke basis te formeren. Oud voelde niets voor zo'n rol omdat hij nog maar net burgemeester was.

Nadat Colijn zijn opdracht had neergelegd, overlegde Wilhelmina met de voorzitters van de beide Kamers, Van Schaik en De Vos van Steenwijk en de vicepresident van de Raad van State, Beelaerts van Blokland.[124] In dat gesprek hield de katholiek Van Schaik een vurig pleidooi voor De Geer als formateur. Economisch was hij wellicht te veel van de richting van Colijn, maar hij zou de bestaande tegenstellingen tussen ARP en RKSP als geen ander kunnen verzoenen. "Hij bezit daartoe een groot talent." De Vos wierp tegen dat De Geer zich nooit zo in buitenlandse politiek had verdiept. Van Schaik zei daarop: "De heer De Geer moet als gewezen hoofd van het kabinet toch het klappen van de zweep kennen." Beelaerts vroeg zich af of De Geer niet tegen dezelfde moeilijkheden zou aanlopen als Colijn. Van Schaik reageerde met de opmerking dat De Geer 'zeer vindingrijk' was.

Wilhelmina kapte het gesprek af met de opmerking dat zij 'de reserve die De Geer maakte ten aanzien van de slagkruisers bedenkelijk vond'. Deze aantekening stond ook later in de brief van de directeur van het Kabinet der Koningin aan Colijn. Puchinger vindt deze opmerking opvallend.[125] En terecht, want bijna de hele Kamer had grote moeite met het opnemen van de bouw van de slagkruisers in het regeringsprogramma, inclusief de partij van Colijn. Wilhelmina wilde op dat moment niets weten van De Geer en hield halsstarrig vast aan Colijn als minister-president. Vriend en vijand waren verbaasd dat het staatshoofd koos voor Koolen als formateur, een man die bij niemand op

het lijstje stond, zelfs niet bij de katholieken. Koolen ontdekte al snel dat hij weinig kans van slagen had en gaf zijn opdracht terug.

Uit de briefwisseling tussen katholieken in de julimaand blijkt overduidelijk dat zij maar één man wilden: De Geer. Zij zochten iemand die de verschillen tussen hun partij en de ARP kon overbruggen. Behalve de Kamerleden Deckers, Van Schaik en partijvoorzitter Verschuur, zagen ook Aalberse, die op dat moment lid van de Raad van State was, en de hoofdredacteur van *De Maasbode*, mgr. Witlox, dat als de beste oplossing.[126]

Dat gebeurde niet. Over hoe de formatie verder verliep, lopen de meningen van De Jong en Puchinger uiteen. Volgens de Jong was het Colijn die graag de opdracht wilde en gaf Wilhelmina daar tegen haar zin aan toe.[127] De Jong geloofde niets van Colijns uitspraak dat hij "meer de officier was die gehoorzaamt dan de staatsman die volgens eigen verantwoordelijkheid beslist".[128] De uitkomst van de formatie van Colijn, waarbij er meer liberalen in het kabinet zaten dan in de Tweede Kamer, noemde hij een 'ridicule situatie', en dat was níét de schuld van Wilhelmina. Fasseur legde de verantwoordelijkheid voor deze keuze wel bij Wilhelmina.[129] Maar ook weer niet helemaal, want De Vos van Steenwijk en Beelaerts van Blokland 'bewezen (de) majesteit een slechte dienst door haar daartoe te adviseren', volgens Fasseur. Puchinger legt de verantwoordelijkheid voor de formatie geheel bij Wilhelmina. Hij haalde ARP-fractievoorzitter Schouten aan die Colijn sprak op de avond voordat hij bij de koningin zijn opwachting maakte. Hij ontraadde Colijn dringend om de opdracht van Wilhelmina – die toen duidelijk in de lucht hing – te aanvaarden, omdat die 'te weinig rekening hield met de constitutionele factor'.[130] Het was de plicht van Colijn om dat aan de majesteit duidelijk te maken. Schouten had in de opdracht van Wilhelmina aan Koolen een 'desavouering' gezien van RK-politici. Hij pleitte daarom voor een 'serieuze' katholieke kandidaat.

De volgende dag zei Colijn tegen Schouten dat Wilhelmina bij hem met 'grote beslistheid' had aangedrongen om de opdracht te accepteren.[131] De argumenten van Schouten had zij ter zijde geschoven. De katholieke fractievoorzitter Deckers had haar immers gezegd dat een rooms-rode combinatie niet mogelijk was. Er was geen tijd te vermorsen met 'proefnemingen' die niet zouden slagen. Daarop gaf Colijn naar zijn zeggen zijn verzet op.

Omdat katholieken Colijn meteen duidelijk maakten dat zij niets voelden voor een dergelijke formatie, gooide hij het over een andere boeg. Colijn vormde buiten de partijen om een kabinet, zonder dat daar veel over naar buiten kwam. Het leek veel op de methode-De Geer uit 1926. Een paar dagen na het ontvangen van de opdracht schreef Colijn een brief aan De Geer met de vraag of hij nog namen wist van mogelijke kandidaten.[132] Dezelfde brieven stuurde hij naar Koolen en Oud. De Geer reageerde een dag later en noemde A.C. Josephus Jitta (Hoge Raad van de Arbeid, partijloos), G.W.J. Bruins (De Nederlandsche Bank, partijloos) en J.P. Fockema Andreae (oud-burgemeester van Utrecht, liberaal). Het waren opvallend genoeg geen partijgenoten. De Rotterdamse burgemeester Oud weigerde namen te noemen omdat hij dit niet kon verenigen met zijn staatsrechtelijke inzichten.[133] Wat Colijn beproefde achtte Oud 'in strijd met de belangen van het parlementaire stelsel'. Met de pen schreef Colijn boven die brief van Oud: "Het parlementaire stelsel is belangrijk, maar het landsbelang gaat er bovenuit. C."

Uiteindelijk kwam geen van de kandidaten (Fockema Andreae werd wel gevraagd, maar weigerde) die De Geer had gesuggereerd in het kabinet van Colijn. Het werd een

regering die gekscherend het 'eerste kabinet-De Witte' werd genoemd, omdat acht van de tien ministers net als de formateur lid waren van sociëteit De Witte.[134] De kans dat Colijn zijn ministers in zijn 'tweede huis' regelmatig tegen het lijf liep is groot. Vijf nieuwe ministers hadden bovendien net als Colijn een Indische achtergrond. Anderen gaven het de naam 'kabinet-Wilhelmina', omdat de koningin bij deze formatie zo haar zin had doorgedreven.

Een paar dagen voordat Colijn in de Kamer zijn regeringsverklaring aflegde, hield De Geer op 20 juli 1939 in Lunteren een rede bij de jaarlijkse Zomerconferentie van de CHU, die het nieuws zou gaan beheersen. Hij haalde hard uit naar zijn katholieke en sociaal-democratische collega's die de crisis in zijn ogen hadden veroorzaakt.[135] De Geer koos onverbloemd de zijde van Colijn in diens conflict met zijn katholieke ministers. De RKSP ging er volgens De Geer ten onrechte vanuit dat het kabinet bij de werkloosheidsbestrijding een principiële wending had gemaakt. De oorzaak daarvan lag bij een foutief communiqué van het kabinet, waarin werd gesproken van een ombuiging van beleid, terwijl dat niet het geval was. Iedereen had, kortom, enige schuld. De Geer meende echter wel dat Colijn gelijk had met zijn kritiek dat werkgelegenheidsprogramma's niet altijd efficiënt waren. De bezuiniging op die uitgaven vond hij terecht, maar dat had niets te maken met een principiële keuze voor of tegen overheidsprogramma's om werkloosheid te bestrijden.

De Geers morele steun in de richting van Colijn had weinig geholpen. Bijna alle fracties lieten zich bij de regeringsverklaring kritisch uit over hoe Colijn de formatie had aangepakt.[136] Alleen de liberalen stelden zich mild op en dat was gezien de samenstelling van het kabinet te begrijpen. Zelfs Colijns eigen partijgenoot Schouten meende dat de premier was ingegaan tegen de parlementaire verhoudingen op dat moment, waarbij zowel de katholieken als de sociaal-democraten zich heftig verzetten tegen het heroptreden van Colijn.

De Geer erkende dat een minderheidskabinet 'met een verscherping van de tegenstellingen' het laatste was wat het land op dat ogenblik nodig had. Maar nu het kabinet er eenmaal was, wilde De Geer het alleen op zijn daden beoordelen. "Wij zijn van nature gouvernementeel en zullen nooit uit een 'parti pris' een minister op andere dan zakelijke gronden bestrijden." De regeringsverklaring had hij met 'sympathie' aangehoord. Hij hoopte dat ook de andere partijen de daden zouden afwachten en niet meteen – die geruchten gingen al rond – een motie van afkeuring zouden indienen. Colijn begon zijn verdediging door zich aan te sluiten bij de opmerkingen van De Geer. En op het eind van zijn betoog haakte hij aan bij woorden die De Geer in 1926 sprak bij het aantreden van zijn kabinet, dat hij zou opstappen zodra zich een kabinet zou aandienen met een meerderheid.

De oproep van De Geer aan de Kamer om de daden van het kabinet af te wachten bleek tevergeefs. Deckers, namens de katholieken, richtte zich in zijn dupliek op dit punt niet tot Colijn, maar uitdrukkelijk tot De Geer, die de formatie buiten schot wilde laten. Volgens Deckers moest Colijn zich wel degelijk ook over de formatie uitspreken. "Hij moet antwoorden op de vraag: Gij, kabinetsformateur, waarom zijt gij daar met dit kabinet, zoals het daar zit." Hij nam het Colijn kwalijk dat hij een opdracht had aanvaard voordat alle mogelijkheden waren uitgeprobeerd om een kabinet te vormen dat wel zou pas-

sen bij de parlementaire verhoudingen. Met een onbevredigende verantwoording kon onmogelijk sprake zijn van vertrouwen in een vruchtbare samenwerking tussen Kamer en kabinet.

Een paar uur later diende Deckers 'onder dodelijke stilte' zijn motie in waarin hij het optreden van het kabinet-Colijn V afkeurde.[137] De motie werd met 55 tegen 27 stemmen aangenomen. Twee dagen na zijn aantreden was het gevallen. Het tijdperk-Colijn was voorbij.

17 De Geer II 1939-1940

Nimmer was een kabinet in de week van beëdiging door een motie van de Tweede Kamer gedwongen weer terug te treden. Colijn, twee jaar daarvoor nog winnaar van de verkiezingen, had een pijnlijke nederlaag geleden. De motie-Deckers, tijdens het debat over de regeringsverklaring ingediend, haalde een meerderheid en Colijn trok daar de juiste conclusie uit.

Het land stond volgens de kranten op zijn kop. De bevolking verkeerde al in onzekerheid vanwege de hoogopgelopen internationale spanningen en een slechte economische situatie, en daar kwam nog eens een curieuze kabinetscrisis bij. Wie was schuldig aan de breuk en, belangrijker nog, wie moest Colijn opvolgen?

De kranten hadden op de eerste vraag hun eigen antwoord. Katholieke kranten als *De Maasbode* en *De Tijd* verdedigden het besluit van de RKSP-fractie om Colijn V naar huis te sturen. *De Maasbode* sprak van een 'verlossing uit een omknelling die nauwelijks meer te dragen was'.[1] *De Standaard* wees in de richting van Deckers en zijn katholieke fractie. Hoofdredacteur Algra van Het *Friesch Dagblad* noemde de 27ste juli een 'zwarte dag' en hij 'feliciteerde' op bitter-ironische wijze de RKSP-fractie.[2] Nog emotioneler reageerden de liberale kranten. Zo schreef het *Algemeen Handelsblad*, dat in de loop der jaren zeer gesteld was geraakt op het economische beleid van Colijn: 'Het destructief verbond heeft zijn doel bereikt'.[3] De krant haalde met grote instemming een uitspraak van De Geer aan die de motie van afkeuring in de Kamer 'een voorbeeld van opperste verdwazing' had genoemd.

Ook na de voor Colijn zo rampzalige stemming over de motie-Deckers bleef De Geer volhouden dat Colijn V nooit naar huis gestuurd had mogen worden. De Kamer had de daden van het kabinet moeten afwachten. Dat stelde hij een paar dagen later ook bij zijn bezoek aan de koningin.[4] Toen al zag De Geer niets in een poging om de partijen die voor de motie-Deckers hadden gestemd een kabinet te laten vormen, een voorstel waar de ARP later zo aan vast zou houden. Die partijen – RKSP, SDAP en VDB – hadden volgens hem niet het oogmerk om een nieuw kabinet te vormen. Een formatie met die opzet zou falen, veel stof doen opwaaien en dat achtte De Geer niet in het belang van het land. Wel pleitte hij voor een nationaal kabinet steunend op de zes grote fracties in de Kamer, mét ARP en RKSP. Het geschil over de werkloosheidsbestrijding dat leidde tot de val van Colijn IV achtte hij oplosbaar. De Geer adviseerde een formateur aan te wijzen uit een van de vóór stemmende partijen, maar die bij dit geschil niet op de voorgrond was getreden. Hij noemde daarbij de namen Oud, Aalberse en Van Schaik.

Na de gesprekken met de andere fractievoorzitters en haar naaste adviseurs bleef koningin Wilhelmina met een reeks adviezen zitten die allesbehalve dezelfde kant op we-

zen. Na nogmaals met Van Schaik en Beelaerts van Blokland gesproken te hebben, viel op 2 augustus het besluit. Beelaerts zou De Geer de volgende dag waarschuwen en hem voorbereiden.

Formatie 1939

Op de vraag waarom De Geer formateur werd, luidde het antwoord van Puchinger: "Allereerst omdat er geen betere was!"[5] Goseling, onmiskenbaar een groot talent, was na de zaak-Oss politiek een tijd uitgeschakeld. Oud had keer op keer te kennen gegeven burgemeester van Rotterdam te willen blijven. Bij de ARP was niemand in deze situatie bereid om in de voetsporen van Colijn te treden. Voor een sociaal-democraat was het formateurschap nog een brug te ver. Eigenlijk doorstond volgens Puchinger maar één man de vergelijking met De Geer: Colijn. En die was, zou later blijken, over het hoogtepunt van zijn politieke macht heen.

Het was niet voor niets dat de katholieke top De Geer als formateur en premier wenste. De Geer zou het initiatief nemen voor het beladen, maar tevens onvermijdelijke moment in de parlementaire geschiedenis, dat sociaal-democraten zouden toetreden tot een kabinet. De CHU'er had daar al vele jaren voor gepleit. De RKSP had met socialisten tot op dat moment een haat-liefde verhouding. Programmatisch, vooral op sociaal-economisch gebied, waren de partijen in de jaren dertig langzaam naar elkaar toegegroeid. Tegelijkertijd hield de RKSP de boot angstvallig af, omdat zij in de SDAP een grote concurrent zag en de leiding van de rooms-katholieke kerk in de socialisten de duivel in de politiek zag.[6] De Geer zou de partij met deze nieuwe stap bevrijden van een grote last. Maar uiteraard speelde ook mee dat De Geer in de veertig jaar dat hij in Den Haag rondliep nooit op een spoor van antipapisme was betrapt, terwijl zo'n houding electoraal voor een protestant wel aantrekkelijk was.

De vrijzinnig-democraten, bij monde van hun leider Joekes, hadden De Geer al eerder aanbevolen als formateur. De SDAP kon heel wel leven met de keuze van Wilhelmina, niet in de laatste plaats omdat zij de kans op regeringsdeelname bij De Geer van alle kandidaten het grootst achtte. Alleen de ARP en de liberalen reageerden koel en afwijzend op zijn benoeming.

Inhoudelijk was er genoeg te zeggen voor de keus voor De Geer. Men kende hem als een financieel specialist die in staat was de onenigheden over het economische beleid tussen de ARP en de RKSP te apaiseren. Hij was net zo orthodox als Colijn in zijn streven naar een sluitende begroting, maar was soms vindingrijker en plooibaarder dan Colijn om oplossingen te vinden. De partijen haalden met De Geer bovendien een ervaren premier binnen.

De keuze voor De Geer had ook nadelen, die inmiddels bekend zijn. Hij kon moeilijk samenwerken en delegeren, waardoor hij besluiten in zijn eentje nam. Hij was reeds op leeftijd en op internationaal gebied had hij weinig ervaring.[7] Hoewel De Geer zich in de Tweede Kamer regelmatig over buitenlandse onderwerpen uitliet, schatte iedereen Colijn op dat terrein toch hoger in.

De zoektocht: wie geen minister werden

Toen de koningin De Geer de volgende dag officieel benoemde vroeg hij tijd voor beraad, maar eigenlijk was hij al volop bezig. Zijn benoeming tot formateur was niet direct officieel bekend en De Geer wilde van die geheime status optimaal gebruikmaken. Hij vreesde dat door de publiciteit kandidaten voor een portefeuille zouden afhaken, met name die van AR-zijde. De Geer wist dat juist van die kant, net zoals in 1926, het meeste bezwaar zou komen tegen zijn formatiepoging.

De parlementaire pers wachtte inmiddels niet meer de berichten af, maar zocht actief het nieuws. De geruchten over De Geers benoeming gingen al rond. Toen hij van zijn bezoek aan de koningin uit Soestdijk terugkwam op het Binnenhof wachtten journalisten hem op. Op hun vragen antwoordde hij: "Het Kamervotum van donderdag 27 juli zie ik als een ernstige misgreep. Maar ik heb mijn land te lief om hen die deze misgreep begingen, op te jagen naar een consequentie, die ik op dit ogenblik, en uit nationaal en uit internationaal oogpunt, in hoge mate bedenkelijk acht. Uit partij-oogpunt, of als politieke sport moge dit zijn charme hebben, het landsbelang eist thans iets anders."[8]

Deze verklaring viel niet overal even goed. In veel kranten stelden commentatoren de vraag hoe het mogelijk was dat een zo ervaren politicus vlak voor het begin van de formatie drie belangrijke partijen schoffeerde. Historicus Pieter Geyl schreef dat hij nog nooit zoiets had gelezen.[9] "Heeft hij de bedoeling de formatie te laten mislukken?" Het moet voor de voorstemmers van de motie 'onmogelijk zijn om zich als stoute jongens te laten afstraffen'. Ook in latere jaren werden de uitspraken van De Geer afgedaan als 'bijzonder ongelukkig gekozen'.[10]

Vergaloppeerde De Geer zich hier inderdaad? Of maakte het wellicht onderdeel uit van een strategie? De formateur had zich met het oog op de internationale situatie ten doel gesteld een nationaal kabinet te formeren, met daarin alle grote partijen. Uit de kranten wist hij dat bij de ARP grote frustraties leefden over de motie-Deckers. Daags na de crisis waren er AR-politici en -kranten die het toekomstige kabinet reeds 'beoordeelden, resp. veroordeelden'.[11] Een AR-blad verklaarde: 'wij gaan in de oppositie'. *De Avondpost* noemde ter waarschuwing de namen van 'eventuele socialistische bewindslieden'. De Geer was zich ervan bewust dat het gegeven dat uitgerekend hij weer op het punt stond Colijn af te lossen als premier, in de AR veel oude wonden zou openrijten.[12] Daarom trachtte De Geer de gekrenkte en onhandelbare antirevolutionairen wat milder te stemmen door de fout bij hun tegenstanders te leggen. Dat was althans het motief dat De Geer aan SDAP-leider Albarda verklapte tijdens de kabinetsformatie. In het sociaaldemocratische dagblad *De Vooruit* schreef Albarda later dat De Geer een gebaar in de richting van de ARP had willen maken om haar te verleiden ook aan het kabinet deel te nemen.[13] Gaandeweg de formatie bleek dat het motief voor bijna al De Geers handelingen te zijn.

Was De Geer niet bang dat, zoals Geyl vreesde, de RKSP dit zich niet kon laten welgevallen 'indien zij een greintje zelfrespect' had? Kennelijk durfde hij dat risico te nemen. De Geer wist hoe afhankelijk de katholieke partij was van zijn formatiepoging. Hoofdredacteur Witlox van *De Maasbode* schreef: "Alleen zou ik nog wat sterker willen onderstrepen het belang voor de katholieken dat De Geer slaagt".[14] In die dagen kreeg

SDAP-leider Albarda van 'leidende figuren' van de RKSP te verstaan De Geers poging niet te laten mislukken.[15]

Ook van de kant van de SDAP verwachtte De Geer niet dat dit een blokkade zou opleveren. De laatste verkiezingen hadden een stagnatie te zien gegeven. De partij zat in 1937 maar één zetel boven het aantal dat zij in 1918 vlak na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht haalde. Het ledental was in 1939 voor het eerst in haar bestaan afgenomen ten opzichte van het jaar daarvoor. In 1937 had de partij een nieuw beginselprogram aangenomen dat de overgang markeerde naar een 'democratisch-socialistische volkspartij'. De geesten in de SDAP waren nog nooit zo rijp geweest voor toetreding tot de regering als op dat moment.[16]

Uiteindelijk duurde de ophef over de schoffering door De Geer kort en zou het de formatie nauwelijks beïnvloeden. *De Maasbode* schreef een paar dagen later: "Wij zijn bereid de formatie van den heer De Geer te beschouwen los van deze verklaring".[17] Aan de andere kant was het opzetje van De Geer om de ARP over de streep te trekken of milder te stemmen mislukt. Ook andere 'lokkertjes' brachten de partij niet op andere gedachten. Zo wilde De Geer de ARP twee portefeuilles geven, net zoveel als de RKSP, die echter in de Kamer bijna twee keer zo groot was.

Het hielp weinig. Na het bekend worden van De Geers formateurschap werd de 'stormbal gehesen'.[18] De antirevolutionairen namen het De Geer hoogst kwalijk dat hij voor de katholieken de kastanjes uit het vuur haalde. De AR wilde een RK-formateur die zij dan kon laten mislukken. Belangrijker was het perspectief dat wanneer De Geer zou slagen dit met grote waarschijnlijkheid het einde zou betekenen van Colijns politieke carrière. Oude rivaliteiten tussen de CHU en ARP speelden op, maar vooral leek het conflict zich toe te spitsen op een strijd over het premierschap tussen Colijn en De Geer.

In dat licht zag in ieder geval Colijn de ontwikkelingen rond de formatie. We herinneren er nog maar eens aan hoe Colijn, om een reeks van redenen, De Geer voor geen cent vertrouwde. Hoewel De Geer vanaf 1933 als fractievoorzitter de premier altijd opzichtig steunde, leidde dat niet tot een bijstelling van dat beeld. Colijn bleef op zijn hoede, ook doordat De Geer door zijn afstandelijkheid en sociale handicap er niet in slaagde om de banden met Colijn aan te halen. Hij kreeg de volledige steun van De Geer toen het vijfde kabinet-Colijn in zwaar weer verkeerde, maar dat werd gevolgd door het bericht dat hij doodleuk een kabinet met sociaal-democraten ging formeren. Dit moet bij Colijn alle sluizen van weerzin en wantrouwen, die al die tijd hadden liggen sluimeren, hebben geopend. Het gaf Colijn het gevoel dat De Geer rustig in de coulissen zijn kans had afgewacht om op het goede moment ongenadig toe te slaan en hem in zijn hemd te zetten door een van zijn grootste vijanden in zijn kabinet te halen: Gerbrandy.

De Geer zag de gebeurtenissen door een totaal andere bril. Zijn ijdelheid zal gestreeld zijn geweest door de aandrang van vele kanten om formateur te worden van een kabinet, maar het is zeer de vraag of een premierschap zijn diepste wens was. Tevergeefs deed hij moeite om Oud die taak op zich te laten nemen. Tot slot benaderde hij tot twee keer toe Colijn. Pas toen iedereen zeer beslist weigerde, aanvaardde hij het premierschap.

De eerste ARP'er bij wie De Geer aanklopte was de demissionaire minister van defensie, Van Dijk. Hij had de laatste jaren veel bewondering geoogst – ook bij De Geer – met

zijn inspanning om het Nederlandse leger voor een eventuele oorlog klaar te maken. De Geer en Van Dijk kenden elkaar al vele jaren. Zij traden beiden in juli 1921 tijdens een kabinetsreconstructie toe tot het eerste kabinet van Ruijs en voldeden dermate goed dat Ruijs hen zonder aarzeling opnam in zijn tweede kabinet. Ook polste De Geer al snel ARP-Kamerlid Terpstra voor de portefeuille onderwijs, een post die hij al had bezet in het derde kabinet van Ruijs. Terpstra en Van Dijk gaven niet meteen hun antwoord, maar de gesprekken waren verre van gunstig verlopen. De Geer meldde aan de katholiek Steenberghe, die al had toegezegd minister te worden, dat de antirevolutionairen 'obstinaat' waren. De Geer had de indruk dat ze 'niet mochten'.[19]

De Geer besloot daarop de 'gewonde, maar nog vitale leeuw in zijn hol op te zoeken'.[20] In zijn huis aan de Stadhouderslaan vroeg De Geer niet aan Colijn om zijn partijgenoten de vrije hand te geven in hun besluit minister van een nieuw kabinet te worden. De Geer ging een stap verder. Hij legde uit dat hij een kabinet met een brede basis wilde samenstellen, waarvan Colijn aan het eind het leiderschap moest aanvaarden. De Geer wist dat hij met argumenten hiervoor moest komen, omdat Colijn kort daarvoor nog een motie van afkeuring te verwerken had gekregen. Volgens De Geer was zijn opzet constitutioneel wel degelijk mogelijk omdat de motie van Deckers niet tegen Colijn als minister-president was gericht, maar tegen de 'abnormaal-eenzijdige samenstelling' van zijn kabinet.[21] Daar kwam bij dat Colijn tegen de brede samenstelling geen bezwaar kon hebben omdat hijzelf die mogelijkheid een maand daarvoor ook had onderzocht. Maar vooral was de deelname van Colijn gewenst vanwege zijn ruime internationale ervaring die hij had opgedaan bij conferenties.[22]

Zover kwam het niet want Colijn weigerde. Hij voelde er niets voor om uitgerekend uit handen van De Geer het premierschap te krijgen van een kabinet dat hij niet zelf had geformeerd. Volgens De Geer scheen Colijn dat beneden zijn waardigheid te vinden.[23] Wel beloofde Colijn op koele toon dat hij de zaak nader wilde overwegen indien de internationale situatie nog ernstiger werd.[24] Op 5 augustus was het nog vrede in Europa. Colijn beloofde dat hij de kandidaten voor ministersposten van ARP-zijde 'zou afraden noch aanraden te accepteren', maar net als in 1926 hield hij zich daar niet aan. Zeker in indirecte zin maakte hij zijn partijgenoten duidelijk om die boot af te houden.

De Geer had zijn zinnen gezet op Van Dijk als minister van defensie. Hij benaderde Van Dijk indringend met de stelling dat als er oorlog zou komen, het land zonder regering danig in gevaar zou zijn. Het appel was tevergeefs. Ook Terpstra weigerde. Vervolgens benaderde De Geer nog de ARP'ers Woltjer, A.J.L. van Beeck Calkoen en S. de Vries, maar ook zij hadden naar Colijn geluisterd. In *De Standaard* verscheen een artikel dat de deur definitief in het slot gooide: "Een program dat voor de sociaal-democraten aannemelijk is, kan voor de antirevolutionairen niet aannemelijk zijn."[25]

De Geer deed verschillende pogingen om een geschikte minister van financiën te vinden. In eerste instantie maakte hij daarvoor een reis naar Rotterdam, om daar de burgemeester van zijn functie te weken. Hij vertelde Oud dat hij zelf onderwijs op zich wilde nemen: 'dat komt niet zo op de voorgrond'.[26] Maar Oud hapte niet toe. Later die week voerde De Geer de druk op hem op tot het maximum. Herhaaldelijk belde De Geer naar het vakantieadres van Oud. Uiteindelijk zei hij zelfs: "Ik heb uw reis al in 't spoorboekje voor u nagekeken."[27] Hierop bezweek Oud bijna en zei: "Ik denk nog één uur na." Maar

hierna weigerde Oud toch. Hij was ervan overtuigd dat De Geer best een andere vrijzinnig-democraat bereid kon vinden om minister te worden.

Vervolgens begon de tijd hevig te dringen. Hij benaderde H. Albarda, geen familie van de SDAP-leider, een talentvolle ambtenaar op het ministerie van financiën. Hij zou later president-directeur van de KLM worden. De Geer praatte eens tot half twee in de nacht met hem, zonder succes. Hoewel De Geer dacht dat hij zeer geschikt was voor de functie, durfde de 35-jarige jongeman het avontuur niet aan.[28] Toen het 'nee' van Albarda binnenkwam, nam De Geer volgens Dijxhoorn er 'zuchtend financiën maar bij'.[29]

Later in dat jaar, in december, zocht De Geer toch nog een vervanger op Financiën, omdat hij merkte dat hij het werk eigenlijk niet aankon. Naarmate de internationale spanningen opliepen moest hij steeds meer tijd besteden aan defensiezaken en alarmerende berichten over een op handen zijnde inval door Duitse legers. De Geer vroeg het Kamerlid Willem Wagenaar, ooit hoofdambtenaar bij de Generale Thesaurie bij financiën en inmiddels financieel specialist van de AR-fractie. Wagenaar ging eerst bij Colijn langs voor advies.[30] Een zo speciale versterking van het kabinet-De Geer vond Colijn 'nu ook weer niet zo noodzakelijk'. Hij gaf in het gesprek een zo sombere analyse van de financiële positie van Nederland, dat die 'Wagenaar niet zal hebben aangemoedigd om de toch al moeilijke portefeuille te aanvaarden'.

De ministers van De Geer II

Onmiddellijk nadat Beelaerts van Blokland De Geer had verteld dat Wilhelmina hem als formateur wilde, was hij naar Welter gewandeld, die dicht bij hem in de buurt woonde, om hem voor zijn kabinet te vragen. De Geer wist dat de katholieke Welter wel weer minister van koloniën wilde worden, hij was het ook in Colijn I en IV.[31] De RKSP was doordrongen van het gegeven dat zij niet, zoals bij Colijn IV, vier ministers in het kabinet zou krijgen. De Geer koos voor een brede basis, met meer partijen en bedeelde haar met twee posten. De tweede roomse kandidaat werd Steenberghe, voor economische zaken. Steenberghe en Welter overlegden over hun aanzoeken met de andere twee katholieke ministers uit Colijn IV, Romme en Goseling.[32]

Die laatste twee begrepen waar ze aan toe waren. Voor Goseling kwam het niet als een verrassing, na zijn aanvaring met de Tweede Kamer over de zaak-Oss. De Geer koos ook niet voor Romme omdat zijn plannen voor de bestrijding van de jeugdwerkloosheid de aanleiding vormden voor de breuk tussen de ARP en de RKSP in Colijn IV. Dat Romme niet werd aangezocht omdat De Geer niets zou voelen voor zijn jeugdplannen, zoals Romme's biograaf Bosmans beweert, was niet de belangrijkste reden.[33] De Geer besloot juist om met een substantieel deel van Romme's plan verder te gaan. Hij zat op dat punt tussen Romme en Colijn in. Dat Colijn IV was gestrand op de jeugdwerkloosheidplannen vond De Geer in het licht van de internationale spanningen onverantwoord. Doorslaggevender was dat de vasthoudende Romme door de recente kabinetscrisis bij de AR veel moeilijker lag dan de ministers Welter en Steenberghe, die in de AR-pers op sympathie konden rekenen. De formateur greep in die fase alles aan om de deur naar de ARP zo wijd mogelijk open te houden. Wellicht speelde ook nog een kwestie mee uit 1928

toen De Geer minister van financiën was. Hij voerde dat jaar met de Limburgse bruinkoolgroeve De Louisegroeve, waarvan Romme raadsman was, een gevecht uit over een schadevergoeding. De Geer betichtte de groeve in de Eerste Kamer zelfs van 'oneerlijk spel'.[34] Voor Romme betekende de keuze van De Geer een teleurstelling. Het was een 'triest moment in zijn loopbaan'.[35] Toch adviseerden Romme en Goseling positief over het aanbod van De Geer. Romme schreef: "... in de overweging dat De Geer's poging niet op R.K.'s mag afstuiten."[36]

Met name op aandringen van Steenberghe, die pas definitief zijn jawoord wilde geven als hij kon instemmen met het regeringsprogramma, stelde De Geer een conceptprogramma op.[37] Het stuk bevatte drie hoofdpunten: versterking defensie, werkloosheidsbestrijding en bezuinigen. Om de financiën op orde te krijgen moest bij zowel het eerste als bij het tweede de 'uiterste efficiency' worden betracht. Het doel van een 'sluitend budget' mocht geen ogenblik uit het oog worden verloren, al zou dat niet op korte termijn worden gerealiseerd. Alle andere wensen dan die op het gebied van werkloosheidsbestrijding en defensie moesten enige tijd worden uitgesteld.

In de besprekingen bleek dat De Geer werkloosheid wilde bestrijden door investeringen in 'productieve openbare werken' en dit wilde betalen met extra leningen.[38] Hij stelde voor om geen slagschepen te bestellen van 35.000, maar van 25.000 ton. Dat was een stuk goedkoper en gaf toch dezelfde veiligheid. Iedereen in het kabinet was het erover eens dat Nederland ten koste van alles zijn zelfstandigheid moest vasthouden.

Dat De Geer met zijn formatie niet mocht falen, daarvan was ook de SDAP doordrongen. De Geer nodigde Kamerlid Van den Tempel bij zich thuis uit en bood hem de portefeuille sociale zaken aan en passeerde daarmee opvallend genoeg partijleider Albarda. Waarom hij koos voor de man die van schildersgezel opklom tot doctor in de economie, heeft De Geer nooit uitgelegd. Van den Tempel stond bij andere partijen goed aangeschreven. *Maasbode*-hoofdredacteur Witlox schreef in een brief aan Aalberse: "V.d.T. is een zeer degelijk, bekwaam en bezadigd man."[39] Van den Tempel was bovendien een tegenstander van 'nieuwlichterij' zoals het Plan van de Arbeid, waar ook De Geer weinig voor voelde. De Geer koos waarschijnlijk bewust niet voor iemand uit de nieuwe generatie SDAP'ers. Van den Tempel was geroerd toen hij van De Geer het aanbod hoorde. Hij zou hierover later zeggen: "Diep drong de historische betekenis van dit ogenblik tot ons door."[40]

Dat De Geer Van den Tempel benaderde en niet de SDAP als zodanig in de persoon van de fractievoorzitter uitnodigde, interpreteert Bart Tromp als een teken dat de formateur het toetreden van de sociaal-democraten tot de regering als een kwestie van 'uiterste noodzaak' zag, dit in navolging van Nolens.[41] Het is de vraag of dat zo is. Er is in het interbellum geen confessioneel politicus geweest die gedurende zoveel jaren zo vasthoudend pleitte voor bestuursverantwoordelijkheid van de SDAP als De Geer.

Het zal altijd de vraag blijven waarom De Geer de SDAP aanvankelijk maar één post in het kabinet aanbood. De Geer had inmiddels zeven formaties meegemaakt. Dat hij de SDAP met bijna een kwart van Kamerzetels, serieus zou willen afschepen met één minister lijkt onwaarschijnlijk. Dat zou geen enkele partij accepteren. Had De Geer wellicht een vooropgezet plan over de zetelverdeling toen hij de formatie inging? Was de tweede portefeuille die hij voor de SDAP in zijn mouw hield een vorm van wisselgeld?

Van den Tempel kwam na intern beraad over zijn aanzoek een dag later bij De Geer terug en eiste vanzelfsprekend namens zijn partij een tweede ministerspost.[42] Dat zegde De Geer meteen toe, alsof hij dat had verwacht. Van de twee andere eisen (de SDAP wilde aan het kabinet geen extra-parlementair karakter geven en zij had programmatische aanpassingen op het oog zoals invoering van een wettelijk verplichte vakantie van acht dagen) is niets terecht gekomen.[43] SDAP-fractievoorzitter Albarda werd minister van waterstaat.[44]

Voor Buitenlandse Zaken koos hij de vrij onbekende Van Kleffens, jarenlang chef van de afdeling diplomatieke dienst en net benoemd als gezant in Bern. Hij stond op het punt om naar die stad te vertrekken toen hij van De Geer het verzoek kreeg bij hem thuis langs te komen. Toen zij elkaar in de gang naderden zei De Geer: "Nu, jij bent het." Van Kleffens begreep het niet. "Wat ben ik? 'Wel', was het antwoord, 'minister van buitenlandse zaken'."[45] Hij kende Van Kleffens niet persoonlijk, maar had kennelijk goede berichten over de ijverige diplomaat gehoord. Dat Van Kleffens bij geen politieke partij was aangesloten was voor De Geer een belangrijke reden hem voor deze post te vragen. Dat bevorderde volgens hem het politiek evenwicht in het te vormen kabinet.

Van Kleffens twijfelde of hij het aanbod zou accepteren. Hij voelde er niets voor om de politiek in te gaan. "Er stond een oorlog voor de deur waarin het departement een rol zou spelen als nooit tevoren – moest ik nu werkelijk dáárvoor de vervulling van een grote wens opgeven?" Het feit dat de koningin graag had gezien dat hij de functie accepteerde,

Het tweede kabinet van De Geer is net beëdigd door koningin Wilhelmina op Paleis Soestdijk op 10 augustus 1939. Vlnr: Bolkestein, Van den Tempel, De Geer, Dijxhoorn, Welter, Albarda, Gerbrandy, Steenberghe en Van Kleffens. Van Boeijen ontbreekt om onbekende reden. Foto Anefo.

zoals De Geer hem had verteld, trok hem over de drempel. "Dat mocht ik natuurlijk niet voorbijzien."

Na het definitief bedanken door Van Dijk vroeg De Geer voor Defensie luitenant-kolonel A.Q.H. Dijxhoorn, werkzaam op de generale staf van defensie. Hij was net als Van Kleffens een partijloos figuur. De Geer vond het een voordeel dat hij én militair was én goed de weg wist op het ministerie. Dijxhoorn was niet eerder in de politiek actief geweest en vroeg zich af of hij zijn militaire carrière in de waagschaal moest stellen voor een politiek avontuur.

Van zijn eigen partij koos de formateur Van Boeijen, die ook in Colijn IV al minister van binnenlandse zaken was. Uiteindelijk besloot het kabinet tijdens het constituerend beraad op 9 augustus, nauwelijks een week nadat De Geer zijn formatie was begonnen, om voor het departement van onderwijs Bolkestein te vragen. Er moest immers ook een VDB'er in het kabinet plaats nemen. De oud-inspecteur in het onderwijs was sinds enkele jaren gepensioneerd, maar dat vormde voor hem geen beletsel om het ministerschap te accepteren.

Na afloop van de formatie vroeg een ANP-verslaggever De Geer of partijen nog een rol hadden gespeeld bij de formatie. Hij ontkende hartgrondig. "Werd mij gevraagd of het geoorloofd was tevoren zekere partij-instanties te horen, dan was steevast mijn bescheid: Gij kunt natuurlijk horen wien gij wilt; uw vriend, uw tante, uw fractievoorzitter of partijraad; maar ik sta hierbuiten."[46] Het gegrom van ARP'ers op deze uitspraak, die vonden dat het badinerende 'tante' sloeg op Colijn, was tot ver buiten Den Haag te horen. Dit was een weinig diplomatieke uitspraak van De Geer.

Pieter Sjoerds Gerbrandy

De grootste verrassing was het toetreden van Gerbrandy tot het kabinet als minister van justitie. Verschillende dagbladen speculeerden op de komst van vrijzinnig-democraat Joekes op dat departement. ARP'ers waren behalve teleurgesteld ook geschokt toen zij van Gerbrandy's acceptatie hoorden. Er stak in de partij een storm van verontwaardiging op. In die dagen liep de vrouw van Gerbrandy 's morgens de postbode tegemoet om de brieven van antirevolutionairen te onderscheppen en meteen te verbranden. Zij wilde haar echtgenoot deze 'lugubere lectuur' besparen.[47]

Al verschillende keren was deze hoogleraar aan de VU kandidaat geweest voor een post in de regering, maar telkens viel hij tot zijn grote spijt buiten de boot. Het lijkt er sterk op dat de rol van Colijn hierbij doorslaggevend was. Bij de formatie van 1925 kwam de naam Gerbrandy reeds naar voren. Hij was toen gedeputeerde in Friesland, maar werd door Colijn afgewezen omdat hij over 'veel minder ervaring' beschikte dan een andere kandidaat.[48] Tijdens de formatie van 1937 suggereerde de katholieke onderhandelaar om Gerbrandy voor sociale zaken te nemen. Dat wees Colijn af. "Prof. Gerbrandy schijnt hem niet bijzonder aan te staan", merkte Goseling op.[49] Zijn kans op een ministerschap leek het grootst in 1929, toen Colijn niet bij de formatie betrokken was. Op advies van minister Donner was hij een serieuze kandidaat voor de portefeuille van onderwijs. Donner belde naar Sneek, maar trof hem niet thuis.[50] Omdat

Gerbrandy niet terugbelde verdween hij weer van de lijst. Later bleek dat Gerbrandy wel degelijk voor de functie in aanmerking had willen komen, maar dat hij er om technische redenen niet in was geslaagd contact met Den Haag te krijgen.

Hoe het contact tussen De Geer en Gerbrandy in 1939 tot stand is gekomen is onbekend. Dat Gerbrandy en Colijn bepaald geen vrienden waren, was in Den Haag op dat moment genoegzaam bekend. Gerbrandy had in die jaren een hooglopende ruzie met de directeuren van de Vrije Universiteit gehad.[51] Gerbrandy, die een leerstoel bekleedde die door rijke sympathisanten onder wie Colijn werd gefinancierd, had altijd veel nevenactiviteiten gehad. Dat lag volgens hem een beetje in het verlengde van zijn vakgebied, het handelsrecht. Toen Gerbrandy in 1937 Van Boeijen opvolgde als voorzitter van de Radioraad werd het de directie van de VU echter te gortig. Zij vermoedde dat Gerbrandy zich nog maar zelden bezighield met wetenschappelijke taken. Zij wist dit echter niet zeker, want Gerbrandy weigerde van zijn doen en laten rekenschap af te leggen. Bij dit conflict raakte Colijn als directeur van de VU ook betrokken.

De Geer wist uiteraard van deze twist toen hij Gerbrandy benaderde, want *De Standaard* bleef hij spellen. De Geer was op zoek naar een AR-kandidaat die niet zijn oren naar Colijn liet hangen. Gerbrandy was in de ARP een buitenbeentje: hij was voorstander van vrouwenkiesrecht en stond in sociaal opzicht als progressief bekend, zeker na zijn boek *De strijd voor nieuwe maatschappijvormen*.[52] Na 1945 zei Gerbrandy dat hij was toegetreden tot het kabinet in 'de volstrekte overtuiging dat er oorlog zou komen en Nederland er niet buiten zou blijven'.[53] In 1939 schreef hij in een brief aan zijn ex-collega's dat de problemen op de universiteit de 'voornaamste reden' waren voor deze stap.[54] Wellicht speelde hier tevens een zekere wraakzucht in de richting van Colijn een rol. Hoewel Gerbrandy tegenover zijn vriend Gerretson ten stelligste ontkende dat hij dat motief had gehad.[55]

Vijf dagen na de aanvaarding van de formatieopdracht ontving De Geer alle kandidaatministers op zijn werkkamer in het ministerie van binnenlandse zaken voor de eerste vergadering. Volgens Albarda was de geest binnen het kabinet 'voortreffelijk'.[56] "De houding van de katholieken was bijzonder aardig." Volgens Albarda sprak Steenberghe tijdens die vergadering van 'een mijlpaal in de Nederlandse geschiedenis.'

Later voegde zich nog een elfde minister bij het kabinet. Twee dagen voor de oorlog uitbrak werd CHU'er Van Rhijn minister van landbouw en visserij, dat werd afgesplitst van het ministerie van economische zaken, dat onder leiding stond van Steenberghe.

De Geer en de SDAP

De Geer was nog raadslid in Rotterdam toen hij in *Onze Eeuw* schreef dat de sociaal-democratie aan kracht en invloed had gewonnen en dat niet iedereen deze stroming op de juiste waarde schatte.[57] Het streven van arbeiders naar beter onderwijs ook voor hun kinderen vond De Geer 'gezond en normaal'. Deze 'sociale evolutie' hadden 'wij' (de niet-arbeiders) niet alleen te aanvaarden maar ook te bevorderen als een 'verrijking van het maatschappelijk leven'.[58] De vakbond is hiervan een van de gevolgen met het streven naar betere arbeidsvoorwaarden en ook die moet men accepteren, zei hij. Het streven

naar emancipatie vond hij toen niet de kern van de sociaal-democratie. Dat was de klassenstrijd, haar 'wijsgerig kleed', het 'gif dat de arbeidersbeweging omlaag sleurde uit de 'reine regionen der wetenschap naar het terrein van de menselijke hartstochten'.[59] De Geer walgde van het materialisme dat uit deze 'klassenstrijdwaan' voortvloeide. Het haalde op 'valse wijze' mensen over om op de SDAP te stemmen. Het gaf mensen een vrijbrief tot egoïstisch denken.

De Geer verzette zich tegen het beeld dat het algemeen kiesrecht arbeiders een overwicht zou geven. Deze argumentatie veronderstelde dat verschillende sociale groepen in de samenleving een 'duurzaam strijdig belang' hadden. Dat botste fundamenteel met het ideaalbeeld dat hij koesterde van politiek en samenleving. "De grote politieke strijdvragen betreffen het algemeen belang, waaromtrent men wel van inzicht kan verschillen, maar waaromtrent het verschillend inzicht niet samenvalt met de verschillende sociale posities."[60] De Geer verwierf zich met zijn steun aan het algemeen kiesrecht de nodige populariteit bij de linkse partijen. In de Kamer noemde men hem schertsend de rode jonker (de ARP noemde de CHU schertsend jonkerpartij).[61]

De Geer vond al vroeg in zijn loopbaan dat in een democratie alle stromingen een plek zouden moeten krijgen. Daarbij hoorde het dragen van bestuursverantwoordelijkheid. Vanuit democratisch oogpunt meende hij dat een zo grote partij als de SDAP de oppositie een keer moest verlaten. De Geer was niet, zoals andere confessionele politici, bang dat met de SDAP ook revolutionaire of anarchistische elementen in de regering zouden komen. Hij dacht dat met bestuursverantwoordelijkheid ook redelijkheid in de partij zou komen. Tot dat inzicht kwam hij tijdens de rumoerige vergaderingen die in 1903 door arbeiders werden georganiseerd rond de spoorwegstakingen.[62] Hij had ervaren dat een 'socialistische arbeider' een vergadering op een 'uiterst fatsoenlijke en beschaafde wijze' leidde ondanks het feit dat velen probeerden te interrumperen. De volgende avond was diezelfde man geen voorzitter en ging hij zo te keer 'dat hij door de politie uit de zaal moest worden gevoerd!'

Vanaf het moment dat De Geer in 1933 weer plaats nam in de Tweede Kamer en een poosje later ook nog partijvoorzitter werd van de CHU, poogde hij voortdurend om de deelname van de SDAP aan de regering op de agenda te zetten. Velen in de CHU zagen in het standpunt van de SDAP over de muiterij op de Zeven Provinciën het bewijs dat de partij nog niets geleerd had. De Geer noemde dit een 'noodlottige inzinking' waaraan heel veel goede dingen vooraf waren gegaan.[63] Later zag hij een beweging in de richting van een 'constructieve loyale partij' en dat 'wij als CHU ons daarover onvoorwaardelijk zullen verheugen'.[64] Hij hoopte dat de SDAP zich zou ontwikkelen tot een partij in de 'trant van de Labour Party in Engeland'.

Tijdens de formaties van 1933 en van 1935 – nodig door de crisis in Colijn II – pleitte De Geer bij Wilhelmina voor opname van de SDAP in een regering. Dat pleidooi hoorde zij beleefd aan, zonder daar serieus op in te gaan. De Geer was op dat moment een roepende in de woestijn, ook in zijn eigen partij.[65]

Nadat het SDAP-congres in 1937 de nieuwe beginselen had goedgekeurd en de klassenstrijd vaarwel had gezegd, zag De Geer definitief weinig beletselen meer voor de toetreding van de SDAP tot een kabinet. Hij werd daarbij ongetwijfeld beïnvloed door de 'jongeren' in de CHU die open stonden voor de SDAP. Het vertrouwen van De Geer in

de SDAP op dat moment stoelde op een boek van Johan Winkler, *De grote ontmoeting* uit 1937. Hij wijdde op een CHU-partijcongres daaraan waarderende woorden.[66] Hij juichte toe hoe Winkler 'grondig en ongereserveerd' de marxistische filosofie ten grave droeg. In dit boek klonk een 'nieuw geluid' van een 'ernstig en oprecht zoeken naar een hechtere geestelijke woonstee' dan die het socialisme tot dan toe bood. "Wij staan hier voor een kentering die tot dankbaarheid stemt en waarvan wij de betekenis niet hooghartig mogen verkleinen en nog veel minder partijzuchtig voorbij gaan."

Het was, kortom, niet zo vreemd dat Jacques de Kadt in 1936 voorspelde dat de enige mogelijkheid voor de SDAP om aan een regering deel te nemen er een was waarin De Geer minister van financiën zou zijn.[67] In dezelfde geest schreef het liberale oud-Kamerlid Frank Drion in 1937 dat als er werd gesproken over een nationaal kabinet met daarin de SDAP, 'telkens de naam van De Geer op de lippen kwam'.[68]

SDAP in de regering

VDB-senator Van Embden prees De Geer in een brief voor de 'zo brede blik' waarmee hij in augustus 1939 had geformeerd. "Een gelukkig keerpunt in onze politieke geschiedenis is mede door uw toedoen aangebroken."[69] Hij verwees daarmee naar het plaatsnemen van de SDAP achter de regeringstafel.

Voor de sociaal-democratie was 1937 een belangrijk jaar geweest vanwege de al eerder genoemde vervanging van het beginselprogram uit 1912. Termen als klassenstrijd en historisch-materialisme verdwenen uit het programma. Meer aandacht kreeg de 'planmatige leiding van het economisch leven' en de 'erkenning van de natie en een integrerend deel te zijn van die natie'.[70] De partij gaf democratie een essentiële plek, sneed revolutionaire wegen naar de macht af en verzette zich niet meer tegen gewapende verdediging van de landsgrenzen. "De vernieuwende geest die het program ademde kan niet hoog genoeg worden aangeslagen", stelde H.M. Ruitenbeek in zijn boek over de vorming van de PvdA.

De SDAP kon volgens Bart Tromp ook weinig anders.[71] Electoraal was de partij in een doodlopende straat terechtgekomen doordat men zich te eenzijdig op arbeiders had gericht. Het was volgens SDAP-leden als Vorrink, Banning, Van der Goes van Naters en Wiardi Beckman hoog tijd dat de SDAP zich doorontwikkelde naar een volkspartij. Bij de verkiezingen van 1937 leverde het nieuwe program niet direct zetelwinst op. Ten opzichte van 1933 kwam er een zetel bij, maar die was te danken aan een nieuwe methode voor de berekening van het aantal Kamerzetels. Het ledental nam in de jaren 1938 en 1939 af en de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen in 1939 hadden een teleurstellend resultaat. Na de val van Colijn V was het voor de SDAP van groot belang om toe te treden tot de regering, ook al waren de vooruitzichten voor de sociaal-democraten om een duidelijk stempel op het beleid te zetten verre van florissant. De partij wilde ten koste van veel uit het isolement treden. De beste manier om dit te doen was door te laten zien dat zij regeringsverantwoordelijkheid kon dragen.

Wiardi Beckman, Eerste-Kamerlid en hoofdredacteur van de dagbladen van *De Arbeiderspers*, vroeg zich een maand na de formatie af hoe de historicus over de gang van

zaken in 1939 zou oordelen.[72] Zijn antwoord stond al in de titel: *Keerpunt in Nederlands staatkundig leven*. De samenwerking tussen SDAP, RKSP, VDB en CHU schetste hij als een logisch vervolg op de antwoorden in die partijen op de vraag hoe de werkloosheid bestreden moest worden. De SDAP kwam met het Plan van de Arbeid, terwijl in Tilburg een katholieke economische school zich ontwikkelde met denkbeelden die het tegenbeeld vormden van die van liberalen. Wiardi Beckman wees op de jongeren bij de CHU, zoals Lieftinck en Van Walsum, die 'zonder zich aan de boosheid te storen' van anderen in de partij stukken publiceerden waarin de 'zuinige huismoeder' haar aureool verloor. Maar het sluitstuk van alles was volgens hem De Geer, die al voor de Eerste Wereldoorlog pleitte voor algemeen kiesrecht. "Het is, dunkt mij, niet te optimistisch om te concluderen dat dezelfde De Geer thans voelde wat onherroepelijk komen moet en (...) niet terugdeinsde voor de formatie van een ministerie (...) waarin de SDAP is opgenomen. (...) Voor de sociaal-democratie is de ban gebroken. Het is een gebeurtenis van grote historische betekenis voor de SDAP én voor ons volk."

Was het formateurschap van De Geer van doorslaggevende betekenis voor de historische toetreding van sociaal-democraten tot het kabinet? En als dit antwoord ja is, was dit een bewust handelen van De Geer of was het een noodsprong? Dat laatste is niet waarschijnlijk. De historicus Oud bracht in zijn parlementaire geschiedenis in herinnering dat De Geer zelf zijn kabinet een 'noodkabinet' noemde en dat het niet de bedoeling was om er een gewoonte van te maken om de SDAP in het kabinet op te nemen.[73] Maar sloeg dat voorvoegsel 'nood' niet op de hele situatie van dat moment: in zeer korte tijd twee kabinetscrises en een wereldoorlog die voor de deur stond. Oud schreef ook dat De Geer 'zeker niet de man was om een nieuwe politieke oriëntering te bevorderen'. Daarmee deed Oud zijn collega De Geer tekort, want we zagen al dat weinig oud-ministers zo lang en zo consistent hebben gepleit voor deelname van sociaal-democraten aan de regering als hij.

Behalve Oud waren er na de oorlog nog andere historici, zoals Woltjer, die onterecht meenden dat de toetreding van de SDAP louter het gevolg was van een noodtoestand. Zo schreef Woltjer: "De Geer had dit (regeringsdeelname van de SDAP, MvdK) niet gedaan omdat hij een voorstander was van andere partijverhoudingen."[74]

Wel maakte De Geer van de nood zijn deugd. Hij zag met andere woorden in 1939 zijn kans schoon om een lang gekoesterde wens te laten uitkomen. Was hij zonder noodtoestand erin geslaagd om de SDAP in de regering op te nemen? Dat zal altijd de vraag blijven.

'De dood van de Coalitie'

De liberale kranten ontvingen het nieuwe kabinet gereserveerd en bij tijd en wijle zelfs negatief. Zij betreurden dat het doek voor Colijn nu definitief gevallen was. Met name *De Telegraaf* sabelde de nieuwe ploeg onder leiding van De Geer neer. De nieuwe premier, 'Geen Hercules', zou niet in staat zijn om de bondgenoten RKSP en SDAP in de teugels te houden.[75] De Geer was lange tijd de confessionele lieveling van de liberale kranten geweest, maar die plaats was sinds 1933 langzamerhand ingenomen door Colijn. *De*

Standaard was al negatief nog voor er een nieuwe formateur was aangewezen. Met het nieuwe kabinet stond de krant 'voor een raadsel'. Hoe kon De Geer, die Colijn altijd had gesteund, nu met de oppositie een nieuw kabinet vormen?[76] De katholieke kranten stonden welwillend tegenover het nieuwe kabinet. Volgens *De Tijd* overheerste de 'gunstige indruk' dat De Geer 'het beste kabinet had samengesteld dat hij in de gegeven omstandigheden kon maken'.[77] *De Groene Amsterdammer* vond dat De Geer goed was geslaagd in zijn opzet om snel een kabinet te formeren.[78] "Nederland heeft een hoekigen, energieken premier gekregen, een staatsman van groot formaat."[79] Het meest lovende stuk kwam van de hand van Gerard van Walsum in *De Nederlander*.[80] "De Geer heeft door deze formatie het vaderland een dienst bewezen, waarvan de betekenis niet licht te hoog kan worden ingeschat. De moed, de onafhankelijkheid en het doorzettingsvermogen dat hij daarbij aan de dag heeft gelegd doen hem kennen als een staatsman van groot formaat."

Eind oktober 1939 stelde Colijn tijdens de jaarlijkse ARP-bijeenkomst dat zijn partij niet had meegewerkt aan de formatie vanwege het constitutionele bezwaar dat de voorstemmers der Deckers-motie niet voor de consequentie van hun optreden waren geplaatst.[81] Dat liet De Geer niet op zich zitten. Volgens De Geer brachten de RKSP, VDB en SDAP het kabinet-Colijn V niet ten val op grond van een 'gemeenschappelijk practisch program'.[82] Zij gaven hun stem aan de motie omdat zij vonden dat de staatkundige figuur, door het optreden van Colijn V, onjuist was. Daarom moest de formateur kijken welke oplossing mogelijk was en welke in het belang van het land was.

Ook Oud steunde De Geer in zijn keuze om de opdracht te aanvaarden.[83] De ongeschreven regel dat wie breekt ook de eerstgeroepene is bij een nieuwe formatie, hoefde niet altijd op te gaan. Oud herinnerde aan het doel van het systeem: een zo goed mogelijke overeenkomst tussen regering en volksvertegenwoordiging. Dit doel werd beter bereikt met De Geer II dan met een kabinet-Deckers. "Constitutioneel is dit alles volkomen in orde." De bezwaren van de ARP hadden volgens Oud geen grond. "Hier spreekt te zeer dépit over hetgeen het vijfde kabinet-Colijn werd aangedaan."

In de Tweede Kamer kreeg het kabinet tijdens de algemene beschouwingen een relatief positieve ontvangst. De Geer had het verstandiger gevonden om zijn kabinet na het zomerreces aan de Kamer te presenteren. Kamerleden konden een paar weken op vakantie, de gemoederen konden een beetje bedaren en zijn ministers kregen de kans om zich in te werken.

AR-fractievoorzitter Schouten had enigszins verbaasd de rede van De Geer aangehoord. Hij moest toegeven dat hij het ministerieel betoog 'nóg sterker vond' dan in de miljoenennota.[84] Hij – en overigens ook de liberale fractieleider Bierema – snapte echter niet dat de rooms-rode combinatie met dit financieel plan van De Geer, dat hij kennelijk veel op dat van Colijn vond lijken, had ingestemd. Schouten zei in navolging van Colijn dat de ARP zich afzijdig van dit kabinet wilde houden.[85] De verschillen tussen de SDAP en zijn partij vond hij zo groot dat hij samenwerking uitgesloten achtte. Schouten maakte daarbij schampere opmerkingen over het feit dat de deelname door twee SDAP-ministers aan het kabinet goedkeuring behoefde van hun partij. De Geer repliceerde meteen dat hij dat ook jammer vond, maar dat dit toch beter was dan de morele pressie die bij een andere partij op kandidaten was uitgeoefend. "Die methode leidt ertoe dat mannen die men vertrouwelijk een portefeuille heeft aangeboden, een paar dagen later

in de krant laten zetten dat zij geweigerd hebben, zulks tot waarschuwing en afschrikking van anderen."

Schouten deed er het zwijgen toe, maar het prikkelde de nieuwe fractieleider van de SDAP in de Kamer, Willem Drees, tot een reactie.[86] Hij vond dat De Geer zich voor de deelname van de SDAP meer had verontschuldigd dan dat hij die keuze ronduit had verdedigd. De Geer had de Bijbelse vergelijking van de teruggekeerde verloren zoon gebruikt, maar Drees voelde niets voor die rol. De Geer antwoordde dat hij zich de bezwaren van Drees goed kon voorstellen.[87] Maar Schouten had hem in zijn hoedanigheid als formateur aangesproken en in die functie had hij hem ook geantwoord en niet als premier van het kabinet.

De Geer liet ten slotte blijken nog niets van zijn idealisme voor de Volkenbond kwijt te zijn, hoewel de oorlog in Europa op dat moment net was uitgebroken.[88] Er waren fouten gemaakt met de Volkenbond zoals het niet opnemen van de overwonnenen als medestichters. Elke hervorming had volgens De Geer haar *ups en downs*. "Dwalende christenen hebben vaak hervormingen tegengewerkt, zoals de afschaffing van de slavernij." De Geer bleef geloven dat ooit een internationale rechtsorde de vrede op aarde zou handhaven.

Volgens *Het Vaderland* waarde de schim van Colijn die dagen volop door de vergaderzaal. Het debat maakte volgens de krant echter één ding duidelijk: "Het is de dood van de rechtse coalitie die nauwelijks meer bemanteld wordt."[89] Het nieuwe kabinet met socialistische ministers beschouwde de krant, die bepaald niet juichte om het vertrek van Colijn, 'als een symbool van de ommekeer in de politieke verhoudingen'.

De pijn van Colijn

Op 5 september, enkele dagen na het uitbreken van de oorlog ging De Geer 's avonds naar het huis van Colijn in de Stadhouderslaan. Hij herinnerde Colijn aan zijn toezegging die hij deed tijdens het gesprek waarin De Geer hem het premierschap aanbood. Colijn weigerde toen, maar hij wilde dat besluit heroverwegen wanneer er een oorlogssituatie zou ontstaan. Nu was Duitsland Polen binnengevallen, wat voor Engeland en Frankrijk reden was om Duitsland de oorlog te verklaren. De Geer vond dat Colijn zijn aanbod in heroverweging moest nemen. Het kabinet was drie weken in functie, maar dat vormde volgens De Geer geen beletsel om zelf als minister terug te treden of alleen de portefeuille van financiën te beheren als Colijn dat beter uitkwam. De Geer was er vast van overtuigd dat het voor de positie van Nederland beter was dat Colijn met zijn stevige persoonlijke uitstraling, zijn uitgebreide netwerk in Europa en internationale ervaring de leiding van het kabinet in handen kreeg.

Op de vraag van Colijn of de andere ministers hiermee akkoord zouden gaan, antwoordde De Geer: "Zo gij 't ernstig in beraad neemt, zal ik hun dit vragen."[90] De premier handelde deze keer niet op eigen houtje. Van Boeijen en Gerbrandy had hij hierover tevoren geraadpleegd.[91] Ook zij vonden dat Colijn in deze kritieke tijd in de regering moest komen. Colijn zegde die avond wel toe dit voorstel in beraad te nemen, maar volgens Langeveld en Puchinger had hij al op dat moment besloten om het niet te doen.[92] Colijn sprak hier de volgende dag met oud-minister Van Dijk, fractievoorzitter Schouten en

CHU'er De Vos van Steenwijk over. Ook zij vonden dat Colijn moest weigeren: laat De Geer zijn eigen boontjes maar doppen.

In zijn brief aan De Geer schreef Colijn dat de ARP-fractie zich van het kabinet had afgekeerd en dat het vreemd zou zijn wanneer hij, politiek leider van de ARP, tot dat kabinet zou toetreden.[93] Vervolgens had Colijn bezwaar tegen samenwerking met de katholieke ministers Welter en Steenberghe, die hun medewerking aan zijn formatie hadden geweigerd. Ook had hij bezwaren tegen Albarda die in het verleden een van de felste bestrijders van zijn kabinetten was geweest. In zijn dagboek voegde Colijn hier nog aan toe dat het aanbod van De Geer bij hem een groot wantrouwen had gewekt.[94] Het wees er volgens hem op dat De Geer grote moeilijkheden verwachtte die hij niet kon oplossen. Daarnaast had Colijn electorale bezwaren. Bij toetreding zou hij bij de verkiezingen van 1941 niet meer de handen vrij hebben om de samenwerking tussen de katholieken en de sociaal-democraten aan de kaak te stellen.

Biograaf Langeveld concludeert dat Colijn niet in staat was zich over de rancune voor zijn rivaal heen te zetten.[95] Colijn wilde niet de vraag onder ogen zien of De Geer de meest geschikte minister-president was in die omstandigheden en of hij het landsbelang niet beter kon dienen. Hij liet zich volgens Langeveld louter leiden door binnenlands-politieke motieven. De internationale situatie liet hij slechts beperkt meewegen.[96]

Veel later zou de toenmalige assistent van Colijn, departementssecretaris W.H. Fockema Andreae, erkennen dat zijn baas 'wist' dat de formatie van Colijn V niet goed was.[97] "Colijn wist evenzeer: als dit niet lukt komt De Geer. Hij moest dus snel handelen en met oude vrienden alsnog overwinnen of ten onder gaan. De werkelijke tragedie was: dat hij zijn noodlot zag aankomen in de oude tegenstander De Geer, die een totaal ander politiek karakter had, en dat De Geer het ten slotte won. En toen De Geer het dan 'gewonnen' had en premier was geworden, had iedereen het premierschap aan Colijn kunnen aanbieden, maar niet De Geer."

In de zes voorbije jaren dat Colijn premier was geweest, had De Geer hem vele malen gesteund. Nu kostte dit De Geer vaak niet al te veel moeite omdat, zoals in vorige hoofdstukken al bleek, tussen hun visie op economische en monetaire kwesties weinig licht zat. Hoogstens kwam De Geer iets eerder tot de conclusie dat devaluatie van de gulden de beste oplossing was voor de crisis. Boven alles had De Geer respect en zelfs ontzag voor Colijn.

Bijna aandoenlijk was het stuk dat De Geer in juni 1939 voor het christelijke tijdschrift *Timotheüs* schreef ter gelegenheid van Colijns zeventigste verjaardag.[98] Dat was een aaneenschakeling van loftuitingen op de politieke carrière van Colijn. 'Vruchtbare en zegenrijke arbeid', 'algemeen erkende nationale figuur', 'geëerbiedigd door vriend en tegenstander', 'eenvoudige, vrome christen, de man met het onwankelbaar geloof' en 'het is zijn veelzijdig kennis, de beslistheid van zijn oordeel, bovenal ook zijn rustige, evenwichtige, robuuste voordracht en de volkomen klaarheid, waarmee hij ook de moeilijkste problemen weet te behandelen'. Het stuk van De Geer werd door *Het Vaderland* integraal overgenomen en kreeg zo nationale bekendheid.[99] Met een beetje psychologisch inzicht kun je stellen dat een normaal mens hier achterdochtig van zou worden. Ook al zag De Geer zichzelf dan niet als een rivaal van Colijn zoals dat omgekeerd wel het geval was, hun partijen CHU en ARP waren wel rivalen. Dat gaf aan het *Timotheüs-*

stuk iets ongeloofwaardigs, terwijl De Geer zo goed als zeker oprecht meende wat hij schreef.

Het actief tegenwerken van Colijn bij de vorming van De Geer II was nog maar het begin. Want Colijn besloot ook in het openbaar niet langer zijn ergernis voor zich te houden. Begin november bereikten het kabinet de eerste berichten dat het Duitse leger op het punt stond Nederland binnen te vallen. Daarop besloot de regering het leger verder in paraatheid te brengen. Op 13 november stond in *De Telegraaf* een groot interview met Colijn, waarin hij de regering-De Geer in ongewoon harde bewoordingen bekritiseerde.[100] De militaire maatregelen, zoals het onder water zetten van gebieden ten oosten van de Grebbelinie, hadden volgens hem aanleiding gegeven tot onnodige ongerustheid. Het was de schuld van de regering dat de bevolking zo nerveus was. Bovendien had De Geer door de mobilisatie en door het leger voor te bereiden op een aanval uit het oosten, Duitsland onnodig gekwetst.

Colijn was ervan overtuigd dat Nederland van Duitsland geen gevaar had te duchten.[101] Een inval in Nederland zou voor Duitsland zelfmoord betekenen. 'Het Duitse leger zou in een nijptang komen', zei hij tegen de Amsterdamse reder en bankier Heldring. En bovendien was het Nederlandse leger niet meer zo zwak als een paar jaar eerder. Behalve dat Colijn niet geloofde in een aanval van Duitsland, bleek uit het Telegraaf-interview dat hij een diepe wrok koesterde tegen De Geer. "Colijn achtte hem mede schuldig aan zijn verdrijving uit het centrum van de macht: de christelijk-historische voorman bekleedde de plaats die hem, Hendrikus Colijn, toekwam."

De neutraliteitspolitiek van de regering kon rekenen op steun van Colijn, maar dat betekende niet dat hij geen voorkeur had voor een van de strijdende partijen. Dat bleek uit zijn bezoek aan de Engelse gezant in Den Haag in oktober 1939, maar vooral uit een bezoek aan de Engelse regering in maart 1940, dat hij officieel bracht als voorzitter van het Organisatiecomité van de Volkenbond. Hij sprak met de minister van buitenlandse zaken, Lord Halifax, en met Churchill, op dat moment nog minister van marine.[102] Opmerkelijk genoeg vertelde de ex-premier dat hij het aanbod van De Geer om het premierschap over te nemen, had afgeslagen omdat hij verwachtte dat De Geer het zou herhalen zodra het land echt in gevaar was.

Later sprak Colijn nog met premier Chamberlain en koning George VI. Volgens Langeveld trokken de Britten 'alle registers' open voor Colijn om hem voor de geallieerde zaak te winnen. De Engelse regering, die dus nu wist dat De Geer zelf Colijn geschikter achtte voor het premierschap, hoopte dat Colijn snel weer de leiding zou overnemen. De Geer beschouwden zij na het bezoek van Colijn als een zwak leider. De Britten hadden een stille hoop dat Colijn de Nederlandse neutraliteitspolitiek zou bijstellen ten gunste van de Geallieerden.[103]

Neutraliteit

Op vrijdag 1 september begonnen de Duitse legers aan hun veldtocht in Polen en twee dagen later verliep het ultimatum dat Engeland en Frankrijk aan de Duitse regering hadden gesteld. De oorlog was begonnen. De zondag daarop bracht de regering een 'neu-

traliteitsproclamatie' uit. De volgende dag sprak De Geer de Tweede Kamer toe.[104] Hij citeerde de woorden die zijn voorganger De Savornin Lohman uitsprak bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. "Ik geloof niet dat ons Koninkrijk in een zo gevaarlijke toestand is geweest als dit ogenblik." De Geer voorzag dat het land nog bangere crises stonden te wachten. Nederland mocht hopen dat het buiten de oorlog zou blijven, maar het zou ook deel hebben aan de 'spanningen, vermindering van welvaart en in onzegbaar leed'. In de richting van de oorlogvoerende landen stelde hij dat Nederland zijn neutraliteit 'naar alle zijden' met de 'volledigste consequentie' zou handhaven. De Geer zei dat ook de 'geringste aantasting onzer neutraliteit met alle beschikbare middelen' tegengegaan zou worden.

Sinds de Volkenbond de zogeheten collectieve veiligheid had opgeheven, was het buitenlands beleid van de kabinetten-Colijn in de jaren dertig weer primair gericht op het handhaven van de neutraliteit. Dat uitgangspunt werd door brede lagen van het volk gesteund en vond ook in de Tweede Kamer bijna unanieme instemming. Die houding kende een lange geschiedenis. Thorbecke noemde de Nederlandse buitenlandse politiek 'vrij van heerszucht' en hij zei dat ons land een 'billijk oordeelster' zou zijn 'over de heerszucht van anderen'.[105] Er zat voor een klein land als Nederland met enorme koloniale bezittingen die het militair nooit kon verdedigen, ook feitelijk niets anders op dan te zoeken naar een neutrale positie in Europa. Ook koningin Wilhelmina was van het belang van neutraliteit doordrongen.[106]

Toen De Geer in augustus 1939 zijn kabinet formeerde heeft hij geen seconde overwogen om de neutraliteit van Nederland overboord te zetten. Tijdens de formatie stipte hij de buitenlandse politiek bij de kandidaat-ministers even aan, maar over het volhouden van de 'consequente zelfstandigheidspolitiek' was geen enkel verschil van mening.[107] De Geer vond in zijn minister van buitenlandse zaken, Van Kleffens, een uitgesproken voorstander van dit beleid. In zijn eerste begrotingsdebat in november 1939 zei hij tegen de Kamer dat hij zo blij was dat Nederland zich meer dan ooit bewust was van zijn zelfstandigheid. Het waren immers de 'besten uit ons volk' die het hiervoor hadden opgenomen, zoals Groen van Prinsterer en Thorbecke. Het mooie daarvan was dat enerzijds Nederland zich 'zelfstandig gevoelt' en anderzijds dat 'Nederland, zijn zelfstandigheid markerende, een Europese functie recht doen wedervaren door hunnerzijds de Nederlandse zelfstandigheid te eerbiedigen." Die functie kon volgens Van Kleffens 'door niemand straffeloos worden miskend'.

Slechts enkelingen waagden in die tijd kanttekeningen bij het streven naar neutraliteit te plaatsen. Zo erkende Geyl dat Nederland niets anders restte dan buiten de oorlog te blijven, maar dat dit nog geen reden was om dit te idealiseren.[108] Het ging de historicus te ver om alle oorlogvoerenden over één kam te scheren. Hij vond, met andere woorden, dat Nederland zou moeten uitspreken wie in het conflict de agressor was en welke landen Nederland eigenlijk zou moeten steunen. Niemand ging zo ver als De Kadt die vond dat alle westerse landen ten strijde moesten trekken tegen totalitaire landen als Duitsland, Rusland en Japan. De Kadt wilde van de regering-De Geer af: "Zouden we niet eens gaan denken over een minister-president waarvan meer uitgaat dan van jhr. de Geer?"[109]

Defensie

Kort na het aantreden van het kabinet verslechterde de internationale toestand in snel tempo en De Geer besloot om 100 miljoen gulden vrij te maken voor versterking van verdedigingswerken. Dat bedrag was acht procent van alle staatsuitgaven van 1939 (100 miljoen op totale uitgaven van 1250 miljoen gulden). Hij stond de helft meteen toe en de rest zodra dit noodzakelijk was. Toen de Duitse legers Nederland binnenvielen was er voor 40 miljoen gulden aanbesteed.[110]

De enquêtecommissie concludeerde dat de regering zeker niet remmend had gewerkt en dat het niet verweten kon worden geen oog te hebben gehad voor de landsverdediging.[111] Deze conclusie staat haaks op de constatering van De Jong dat De Geer een zuinige minister was, 'vooral op het hem nooit sympathieke gebied van defensie'.[112] Het stemt evenmin overeen met de bewering van De Jong dat De Geer pacifist was en sympathisant was van de beweging Kerk en Vrede van dominee Heering, die pleitte voor eenzijdige ontwapening.[113] De Jong was na de oorlog bepaald niet de enige die het militair beleid van premier De Geer in 1939/40 op die manier neerzette. Historicus Paul Moeyes schreef bijvoorbeeld dat de 'pacifistische regeringsleider' bezorgd was om de schatkist en in die acht maanden 'terughoudend was in het ongelimiteerd vrijmaken van geldmiddelen om het land in staat van verdediging te brengen'.[114]

Begin van begrotingsdebatten in oktober 1939 in de Tweede Kamer. Achter de regeringstafel, vlnr.: Steenberghe, Albarda, Bolkestein, Van Boeijen, De Geer. In het kamerbankje bovenaan zit Willem Drees. Nationaal Archief.

Vanaf september wilde Wilhelmina elke maand een bijeenkomst met De Geer en de ministers Dijxhoorn en Van Kleffens om te praten over de internationale situatie en de landsverdediging. Dat had zij ook tijdens de Eerste Wereldoorlog met de toenmalige premier Cort van der Linden gedaan. Maar een dergelijk contact met De Geer alléén wilde zij volgens De Jong niet.[115] "Zij zag in hem geen Cort van der Linden. (...) Kennelijk meende zij dat van Van Kleffens en Dijxhoorn de frisse aanpak zou uitgaan die zij van De Geer niet verwachtte." Wat die 'frisse aanpak' inhield, legde De Jong niet uit.

Het aantal contacten dat Wilhelmina met De Geer had, was niet zo veelvuldig als bij Cort. "De Geer en Reynders hadden er weinig behoefte aan; beiden beschouwden de koningin als lastig en, wat erger was, als geneigd tot overdreven bezorgdheid. De Geer meende dat het algemene regeringsbeleid bij de ministerraad veilig was", stelde De Jong. Dat De Geer Wilhelmina als 'lastig' beschouwde, kon De Jong met geen enkel bewijs onderbouwen. De Geer had eerder een enorm ontzag voor de koningin.

De kwestie-Reynders

Bij zijn aantreden trof De Geer, in de woorden van De Jong, een 'kwade erfenis' aan van het beleid van Colijn en zijn minister van defensie, Van Dijk.[116] Aan de top van het ministerie lagen verschillende mensen met elkaar overhoop en zij waren er niet in geslaagd om daar de nodige harmonie te brengen. Het leek erop dat vooral opperbevelhebber Reynders hierbij een kwalijke rol speelde.[117]

Na een paar maanden bleek dat de verhouding tussen Reynders en minister Dijxhoorn zeer slecht was.[118] Laatstgenoemde twijfelde aan de juistheid van het militair strategisch beleid van zijn opperbevelhebber. Reynders kreeg van Dijxhoorn de opdracht om de legereenheden in Nederland anders te positioneren. In een brief aan De Geer liet Reynders echter weten dat hij het totaal oneens was met de nieuwe richtlijnen en dat hij die niet zou uitvoeren. Maar ontslag nemen deed hij evenmin.

De Geer zat daarmee in een lastig parket, vooral gezien de spannende internationale ontwikkelingen. De Geer wilde mogelijke indringers ervan overtuigen dat Nederland fel van zich zou afbijten, maar hoe geloofwaardig was dat als bekend zou worden dat de minister van defensie slaande ruzie had met zijn opperbevelhebber? Eind januari hakte De Geer de knoop door en liet hij Reynders bij zich komen. In dat gesprek vertelde hij hem dat Dijxhoorn de portefeuillekwestie had gesteld: Reynders eruit of ik. De regering had daarbij de kant van Dijxhoorn gekozen en De Geer vroeg Reynders om zelf ontslag te nemen.

Het nieuws van het ontslag kwam uiteraard als een grote verrassing. Op Kamervragen kon De Geer niets anders doen dan zeggen dat het niets te maken had met de handhaving van de neutraliteit, zoals door sommige kranten was gemeld.[119] Het verschil van mening lag 'in vragen van militair beleid'. De Geer wilde ter bescherming van het staatsbelang daarover geen verdere mededelingen doen.

Na de oorlog was er een gerucht dat de Duitse gezant enige invloed op het besluit van De Geer en de regering had uitgeoefend. Volgens de parlementaire enquêtecommissie is daar niets van gebleken.[120] Ook bleek niets waar van het gerucht dat het Philips-concern

– waar generaal Winkelman, opvolger van Reynders, had gewerkt – op het besluit had aangedrongen.

Het kabinet had geen vertrouwen meer in het krijgsbeleid van Reynders en in 'zijn persoonlijkheid in het algemeen'. De commissie vroeg zich af waarom het kabinet, nadat het vertrouwen was gaan wankelen, zo lang heeft gewacht met het ontslag. Men concludeerde dat de regering dit evenwel niet kwalijk te nemen viel. De Geer had tot het uiterste geprobeerd tot overeenstemming te komen, in een periode waarin de spanningen hoog opliepen.

De waarschuwingen van majoor Sas

Begin november kreeg militair attaché in Berlijn G.J. Sas voor het eerst van zijn contact bij het Duitse hoofdkwartier de tip dat een aanval op Nederland aanstaande was. Zijn bron was kolonel Hans Oster van het Amt Ausland-Abwehr. Sas reisde onmiddellijk naar Nederland en vertelde tijdens een vergadering van het kern-kabinet met De Geer, Dijxhoorn en Van Kleffens en opperbevelhebber Reynders, dat Duitsland op 12 november 1939 van plan was Nederland aan te vallen. Na de oorlog bleek dat Hitler dit inderdaad had gewild. Het bericht van Sas stuitte vooral bij De Geer en Reynders op wantrouwen.[121] Dat maakte Sas zo nerveus dat hij plotseling van zijn stoel opstond, twee vingers in de lucht stak en zei te kunnen zweren dat de aanval op de 12de zou doorgaan. Daarop had De Geer gezegd: "U kunt moeilijk een eed afleggen op iets wat nog niet gebeurd is."[122]

Sas kreeg het gevoel dat zijn boodschappen niet au sérieux werden genomen. In zijn wanhoop wendde hij zich tot Colijn. Die geloofde hem echter ook niet en adviseerde de opperbevelhebber niet te veel aandacht te schenken aan Sas, omdat die in een overspannen toestand verkeerde. Colijn vond dat men Sas eigenlijk als een 'gevaarlijke gek moest opsluiten'.[123] Reynders zei later dat de mededeling dat zijn informant Oster bezig was met het beramen van een aanslag op Hitler voor hem de deur dicht deed.[124] Wilhelmina zei later dat zij begreep dat men werd afgestoten door de 'geëxalteerde toon' van Sas, maar dat 'werkelijke staatslieden' – lees: De Geer – daar zich niet door hadden moeten laten afleiden.[125]

Bij nader inzien klopten alle alarmberichten van Sas wel degelijk, zelfs dat onwaarschijnlijke verhaal over de aanslag op Hitler. De Duitse Führer is wel 29 keer van plan geweest om Nederland binnen te vallen, maar kwam telkens op zijn voornemen terug. Na de oorlog ontstond de nodige verontwaardiging over de wijze waarop de regering – en dan met name De Geer – nooit de waarschuwingen van majoor Sas serieus had genomen. De Jong noemde dit een 'gebrek aan begrip voor het wezen van het nationaalsocialisme'.[126]

Lichttoren

Een uitspraak van De Geer in een radiorede op 13 november 1939 is na de oorlog veelvuldig aangehaald als hét schoolvoorbeeld van de vooroorlogse struisvogelpolitiek en

naïviteit. Begin november deden berichten de ronde, in Nederland maar vooral ook in de buitenlandse kranten, dat Duitsland van plan was geweest om Nederland aan te vallen. Voor de onrust was volgens De Geer geen enkele grond en dat wilde hij de Nederlandse bevolking via de radio duidelijk maken. Hij prees het gebaar van koningin Wilhelmina die samen met de Belgische koning aanbood om tussen de grootmachten te bemiddelen. En als dat mocht falen, dan hoopte hij dat andere staten dit voorbeeld zouden volgen. Hij zei toen: "Elk neutraal land is thans een schijnend licht in de duisternis, die over ons werelddeel gevallen is."[127] Duidelijk optreden van onafhankelijke staten was volgens hem de enige manier om Europa 'en zijn beschaving tijdig van de ondergang te redden'. "Wil er een dageraad voor Europa zijn, dan zal die menselijkerwijs gesproken moeten komen van de neutrale landen."

Een paar weken na deze radiorede kwam De Geer tijdens de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer op dit thema in iets andere bewoordingen terug.[128] Hij reageerde op een pesterijtje van NSB-Kamerlid Van Vessem dat de regering niet wist of ze nu een 'zelfstandigheidspolitiek' dan wel een 'neutraliteitspolitiek' voerde. De NSB bracht telkens naar voren dat de regering alleen in naam onzijdig was, maar ondertussen een anti-Duitse houding had. Daarover hoefde Van Vessem volgens De Geer zich geen zorgen te maken. "De hele wereld weet dat wij steeds onszelf willen blijven, nimmer de dienaren van andere staatkundige belangen wensen te zijn, en daarom ook in dit conflict de meest consequente en oprechte onzijdigheid betrachten." Van Vessem en zijn NSB deden er volgens De Geer goed aan zelf in die neutraliteit te geloven en daar naar te handelen: verstevig het gebouw van de Nederlandse neutraliteit en wees gouvernementeel. "Want daarmee dient u de hoogste belangen van ons land en ons werelddeel. Iedere neutrale staat aan welks neutraliteit onbepaald geloofd wordt, is in deze donkere tijd een lichttoren waarvan redding kan uitgaan. Dit geldt ook en vooral voor ons land."

Achteraf valt te constateren dat De Geer hierbij weinig zin voor realiteit toonde. Het opvallende is echter dat in de context van De Geers opmerkingen weinig doorklonk van de ethisch hoogdravende taak op gebied van vrede en rechtvaardigheid die Nederland, land van Grotius en Van Vollenhoven, volgens velen vlak voor de oorlog had. Het is eerder wanhoop – alleen de kleine staten kunnen nog wat doen om oorlog te voorkomen – dan farizeïsme over de vredestichtende rol van Nederland. Bovendien sprak hij in deze gevallen niet alleen van Nederland. Als maar genoeg kleine, neutrale staten pogingen zouden doen om de vechtende naties uit elkaar te houden, was er wellicht een kans dat een volgende oorlog op wereldschaal zou kunnen worden voorkomen.

Het was opvallend dat in de toespraken die De Geer later als premier hield alle idealistische elementen waren verdwenen. Het praktische voerde de boventoon. Hij wilde Duitsland op geen enkele manier aanleiding geven om Nederland aan te vallen. Hij hoopte dat de kleine landen, die net als Nederland in militair opzicht weinig voorstelden, de oorlogvoerende landen weer opnieuw aan de onderhandelingstafel konden krijgen. Die hoop, weten we nu, was niet realistisch.

Koningin Wilhelmina nam op 28 augustus 1939 het initiatief om samen met de Belgische koning en de Scandinavische landen een vredesoproep te doen. De Geer juichte dit toe en steunde een paar dagen later het idee van Van Kleffens om Wilhelmina samen met Leopold III een aanbod te laten doen van goede diensten bij de tegenover elkaar staande

landen Duitsland, Engeland, Frankrijk, Italië en Polen.[129] De Geer was, kortom, niet de enige die de onrealistische hoop koesterde dat de kleine staten in Europa nog voor vrede zouden kunnen zorgen. Op 19 april 1940 zou De Geer in een radiorede het aanbod om te bemiddelen tussen de grote mogendheden nog eens herhalen.[130]

Na de oorlog gingen de termen 'lichttoren' en 'schijnend licht in de duisternis' van De Geer een geheel eigen leven leiden. De historicus J.C. Boogman was waarschijnlijk de eerste die deze woorden van De Geer aanhaalde.[131] Tijdens een congres in 1962 in Aken betoogde hij dat aan de Nederlandse buitenlandse politiek farizeïsche motieven ten grondslag lagen en dat Nederlandse politici met 'moralischen Überlegenheit' (superioriteit) keken naar de machtspolitiek van de grootmachten. "In der selben Zeit bezeichnete der damalige Ministerpräsident die niederländische Neutralität als 'een lichttoren in een duistere wereld'. Schön gesagt, aber nicht gerade zutreffend."[132]

Boogman gebruikte het 'citaat' wederom in 1970.[133] Daar noemde hij de houding van De Geer 'in hoge mate hypocriet'. "De wezenlijke waarde van de mensheid wordt behartigd door Nederland te midden van het rumoer van al die vechtende mogendheden."

Afgezien van het feit dat Boogman De Geer incorrect citeerde – hij combineerde het woord 'lichttoren' uit de Eerste Kamer met de 'duisternis' van zijn radiorede in november 1939 – zat Boogman fout met de context waarin De Geer deze woorden uitsprak. De Geer had het niet over alleen Nederland, met al zijn hoogdravende idealen, maar over alle andere kleine neutrale landen in Europa.

Veel invloed had het verminkte citaat van Boogman in de geschiedschrijving overigens wel. Joris Voorhoeve schreef in zijn dissertatie *Peace, profits en principles* dat De Geer ''maintained that his country was a 'lighthouse' in this dark world."[134] Het Nederlandse citaat van Boogman werd aangehaald door Johannes Houwink ten Cate in zijn proefschrift *De mannen van de daad*,[135] Remco van Diepen in zijn boek *Hollanditis*[136] en door Schuursma in *Vergeefs Onzijdig*.

Maatregelen van De Geer II

Door de toenemende spanningen in Europa zag het kabinet-De Geer II zich genoodzaakt om maatregelen te nemen. We zagen al dat de defensie-uitgaven voor de bouw van bunkers en andere infrastructuur voor defensie na het aantreden exponentieel stegen. De mobilisatie werd afgekondigd. Het kabinet gaf aan de Amsterdamse hoogleraar G. van den Bergh de opdracht om een staatsnoodwet te ontwerpen, advies hierover was al ingewonnen door de vorige minister van justitie, Goseling.[137] Van den Bergh kon de wetgeving niet tijdig afronden. De goudvoorraden werden, om het risico te spreiden, naar verschillende plaatsen gestuurd. Uiteindelijk is zo maar een klein deel, voor 228 miljoen gulden, achtergebleven in Nederland.[138] Er was een wet gemaakt die het mogelijk maakte om de zetel van naamloze vennootschappen te verplaatsen naar het buitenland. De Geer stelde 400 miljoen gulden ter beschikking aan Steenberghe om daarvan een voedselvoorraad aan te leggen, zodat het land het in geval van oorlog drie tot vier jaar zou kunnen uitzingen. Van Kleffens maakte wetgeving waardoor het verlies van de handelsvloot na de capitulatie werd voorkomen. Er bestonden plannen

om verschillende departementen en hoge colleges van staat naar een andere plaats te evacueren. Ook zouden de ministers en de koningin zich verplaatsen naar forten in de buurt van Amsterdam die voor een eventuele oorlog in orde waren gemaakt.[139] Alleen Van Kleffens zou in Den Haag blijven voor de contacten met buitenlandse vertegenwoordigers.

De enquêtecommissie oordeelde dat alles bij elkaar genomen het kabinet een 'vrij groot aantal maatregelen' had genomen voor het geval dat Nederland actief bij de oorlog betrokken zou worden.[140] Wel kreeg de commissie de indruk dat al die maatregelen geen afgerond plan vormden. Ook miste de commissie initiatieven van het kabinet om na de inval van 10 mei noodwetgeving door de Tweede Kamer goed te laten keuren. De Geer gaf op dit punt ronduit toe dat dit nooit in overweging is genomen. Heel kritisch was de commissie over de gehele afwezigheid van voorbereiding in het geval dat Nederland er militair zo slecht zou voorstaan dat een verplaatsing van de regeringszetel naar het buitenland noodzakelijk was. Van Kleffens en Van den Tempel wezen er echter op dat dit soort voorbereidingen in strijd waren met de neutrale status van het land.

De Geer kon voor de commissie niet uitleggen waarom het kabinet niet had stilgestaan bij de mogelijkheid dat Nederland geheel bezet zou zijn. Hij was daar opmerkelijk kortaf over.[141] Later schreef De Geer: "Mijn vurig streven zou zijn, onze neutraliteit naar alle zijden te handhaven ... Ik zag dit doel ... Wat er achter kon liggen, zag ik niet. Althans niet anders dan in wazige verte. Het werd niet als realiteit verwerkt, veeleer als boze droom terzijde geschoven."[142] De uitspraak 'boze droom' werd door De Jong verheven tot titel van een hoofdstuk waarin hij aantoonde hoe optimistisch de legerleiders waren over de kansen van het Nederlandse leger tegen dat van Duitsland. Generaal Van Voorst tot Voorst meende dat Nederland de Duitse legers zeker veertien dagen zou kunnen weerstaan.[143] Opperbevelhebber Reynders rekende erop dat het leger minstens drie weken zou standhouden en dat er in die tijd wel hulp uit Engeland en Frankrijk zou komen opdagen. Gerbrandy verklaarde dat hij militairen had gesproken die hem verzekerden dat het land minstens drie maanden lang een aanval kon afslaan.

Het kabinet faalde in die laatste maanden voor de oorlog volgens De Jong om vooruit te zien en dat verwijt gold in verhoogde mate voor De Geer.[144] "De Geer miste daar alle vermogen toe." Daarnaast erkende De Jong dat die neiging om de 'boze droom' terzijde te schuiven algemeen verbreid was. President-directeur Goudriaan van de NS: "Wij hebben dit onderwerp niet opzettelijk vermeden, het is eenvoudig niet in onze gedachten opgekomen."[145]

Ook de enquêtecommissie velde een hard oordeel over het kabinet.[146] De manier waarop Polen en Noorwegen door Duitsland werden overmeesterd had iedereen moeten doen twijfelen aan de toereikendheid van de Nederlandse defensie. De 'bijna angstwekkende gebiedsschendingen' hadden volgens de commissie een waarschuwing moeten zijn voor de 'trouweloosheid' van de Duitse machthebbers. In de eindconclusie legde de commissie de schuld van het falend regeringsbeleid met een, zoals historicus Houwink ten Cate constateerde, 'royaal gebaar' neer bij De Geer die volgens haar als leider faalde.[147] "De moeilijkheden, die de minister-president had met de wereldoorlog, werden de moeilijkheden van het gehele kabinet."[148]

Geen onrust zaaien

In de negen maanden dat De Geer in een vrij Nederland premier was, richtte hij via de radio vier keer het woord tot de bevolking. De eerste radiorede was op 13 november 1939. De regering had door de waarschuwingen van andere landen, die overeen bleken te komen met die van majoor Sas, verschillende maatregelen genomen zoals het onder water zetten van gebieden bij de Grebbeberg, het intrekken van verloven en het gereedmaken van treinen voor het eventueel vervoer van terug te roepen verlofgangers. Ook stonden in buitenlandse kranten alarmerende berichten. De Geer riep de Nederlanders op het hoofd koel te houden en zich geen zorgen te maken onder het motto: een mens lijdt het meest door het lijden dat hij vreest. De regering had volgens hem geen enkele 'betrouwbare inlichting' dat er een invasie door Duitsland zat aan te komen. Net als in 1914-1918 dreigde er geen acuut gevaar.

Volgens De Jong kon deze rede 'niet ongelukkiger' zijn.[149] Het had een misleidend karakter en feitelijk had hij daarin gelijk. De regering had waarschuwingen gekregen waarvan na de oorlog bleek dat die serieus genomen hadden moeten worden. Het is de vraag of De Geer die geheime informatie openbaar had moeten maken. De pers was lovend over de toespraak. *De Tijd* vond hem 'evenwichtig', *Het Vaderland* vond hem 'tot hoge voldoening' stemmen en *Het Volk* juichte over een 'bevrijdend woord'.[150] De enige die toen kritiek durfde te uiten – 'maar hoe voorzichtig geformuleerd' volgens De Jong – was historicus Geyl die suggereerde dat de regering de bevolking best eens mocht confronteren met de gespannen werkelijkheid.[151]

Colijn was eigenlijk de bedenker van de radiotoespraken die tot doel hadden om olie op de golven te gooien. De bekendste was die in maart 1936 toen het Duitse leger het gedemilitariseerde Rijnland binnentrok en hij het Nederlandse volk aanraadde om rustig te gaan slapen. Colijn positioneerde zich op die manier als de alwetende staatsman bij wie het roer van staat in goede handen was. Die houding betaalde zich een jaar later uit bij de verkiezingen. In zijn laatste radiorede als premier, in april 1939, kondigde hij aan dat de regering de grensbataljons had opgeroepen, maar dat had helemaal niets te maken met de oplopende spanningen in Europa.[152] Nederland hoefde zich geen zorgen te maken, dit was alleen maar voor het geval dat er ergens zich vijandelijkheden zouden voordoen. Het was een 'zuivere voorzorgsmaatregel'. Ook hier oordeelden de kranten zeer gunstig over de rustgevende toespraak. *Het Vaderland* prees Colijn voor de 'rustige paraatheid'.

De Geer koos in zijn nieuwjaarstoespraak van 1940 voor dezelfde Colijnse toon. De kop boven het stuk in *Het Vaderland* luidde: 'Ons volk past waakzaamheid en gemoedsrust'. Waar Colijn de neiging had om luchtig te doen over de spanningen, sprak De Geer echter zijn zorgen uit over de oorlog dat een 'zichzelf voorttelend kwaad' was en vooral ruïnes achterliet. Hij putte hoop uit de stemmen uit Amerika en Europa die opriepen tot bezinning.

De derde rede sprak De Geer uit na de afkondiging van de staat van beleg in april 1940.[153] Hij riep Nederlanders wederom op om de koelbloedigheid te behouden: nervositeit trok alleen maar gevaar aan. Het ingrijpende middel van de staat van beleg was nodig om de weerbaarheid tot een maximum op te voeren. De toespraak leek bestemd

voor het buitenland: waag het niet over de grens te komen, want we zullen ons verweren. Vooral raadde hij aan om 'alle onnutte en verslappende onrustigheid te laten varen'.

Nauwelijks een week voor de invasie nam De Geer plaats achter de radiomicrofoon omdat de regering 21 Nederlanders had laten arresteren die zij verdacht van landverraderlijke activiteiten. Hij legde zakelijk uit wat de wettelijke basis voor deze vergaande maatregel was. Maar vooral liet hij niet na het oogmerk van deze stap te benadrukken: herstel van de rust en de veiligheid. De vroege ochtend van 10 mei maakte een einde aan de Nederlandse wensdromen van rust en veiligheid.

18 Den Haag-Londen 1940

Net als alle Nederlanders zijn De Geer en zijn vrouw Ria in de vroege ochtend van negen op tien mei wakker geworden van het gebrom van vliegtuigen. Even voor vieren belde Van Kleffens hem op met de mededeling dat naar alle waarschijnlijkheid Duitse troepen een aanval op Nederland hadden ingezet. Even later hoorde De Geer de ontploffende bommen op Haagse straten, zoals Waalsdorperweg, Casuariestraat en Adelheidstraat.

De avond daarvoor was uit Berlijn voor de zoveelste keer het bericht gekomen dat de aanval van de Duitse legers zou beginnen.[1] De Geer had zijn ministers gebeld met het verzoek zich gereed te houden voor een noodbijeenkomst van het kabinet. Inlichtingendiensten verwachtten dat Duitsland aan Nederland 'een of ander ultimatum zouden overhandigen' waarop de ministerraad een onmiddellijke beslissing moest nemen.[2]

In de vroege ochtend waren de Duitse legers de grens overgegaan en bombardeerden gevechtstoestellen verschillende vliegvelden. Voor het eerst in anderhalve eeuw viel een buitenlandse macht met volle kracht Nederland binnen. Voor een met 1940 vergelijkbare vijandige inval door een buitenlandse mogendheid moet men zelfs terug naar het rampjaar 1672. De Geer was de eerste burger, een politicus die via een democratisch proces de functie van minister-president bekleedde, die Nederland in een oorlog leiding moest geven. Na de oorlog schreef De Geer over dit moment, in reactie op een brief die hij had gekregen: "Hij bleek iets te beseffen van de ontgoocheling, het afgrijzen, de verbrijzeling waaraan ik ten prooi viel toen ons land het slachtoffer werd van het grofst denkbare misdrijf. En ook van de inzinking die mij dit bezorgde en die tenslotte een einde maakte aan mijn ambtsvervulling."[3] Tijdens zijn strafzaak na de oorlog verklaarde hij dat de Duitse inval hem 'diep had geschokt'.[4]

De Duitse inval

Minister van buitenlandse zaken Van Kleffens kreeg om halfvier in de ochtend het bericht dat het vliegveld bij Bergen werd gebombardeerd. Vervolgens hoorde hij van de gezant in Brussel dat hetzelfde bij Schaerbeek gebeurde. Van Kleffens nam contact op met De Geer met het voorstel om de geheime codes naar de regeringen in Parijs, Londen en Brussel te sturen voor instructies hoe verder te handelen en om hulp te vragen. De Geer stribbelde volgens Van Kleffens tegen, maar toen Van Kleffens aanhield en op de knallen wees die ook in Den Haag te horen waren, stemde De Geer toe.[5] Om vijf uur 's ochtends zat het voltallige kabinet in de huiskamer van De Geer. Men besloot tot het schrijven

van een proclamatie voor de koningin. De Geer besprak de punten die daarin moesten voorkomen en zonderde zich daarna af in zijn werkkamer om de tekst te schrijven. Weer beneden gekomen bleek iedereen zich te kunnen vinden in de 'korte, sobere tekst' die volgens De Jong getuigde van de verontwaardiging 'die in elke minister trilde'.[6] De tekst met de titel 'Mijn volk' werd via de telefoon aan de koningin voorgelezen en die vond de gekozen bewoordingen 'heel goed'. Het was voor geruime tijd de laatste keer dat De Geer de koningin aan de telefoon had.

Van de verlamming bij De Geer was toen nog niets te merken. Volgens Bolkestein gaf hij die vroege ochtend leiding als vanouds. "Dit was Dirk Jan de Geer op zijn best".[7] Volgens Van den Tempel was De Geer op dat moment 'volkomen kalm en zakelijk'.[8] 'Van enige verwarring of opwinding bleek niets'.

Twee uur later verkaste het kabinet naar het departement van economische zaken aan het Bezuidenhout om daar verder te vergaderen. Men was het erover eens dat het kabinet zoveel mogelijk bij elkaar moest blijven om snel beslissingen te kunnen nemen. In een ruimte waar ook een telefoonlijn was, werd een vergadertafel neergezet. Er was bijna permanent contact met opperbevelhebber Winkelman. Tot dat moment moet De Geer nog enigszins vertrouwen hebben gehad in de goede afloop. Dat veranderde toen de eerste berichten over de ontwikkeling van de militaire strijd binnenkwamen, die ronduit desastreus waren. De hoop dat het Nederlandse leger minstens een paar weken de Duitse troepen zou kunnen tegenhouden, zodat in de tussentijd de Engeland en Frankrijk te hulp konden schieten, ging binnen enkele uren in rook op.

De Duitse vliegtuigen die hoog boven Nederland vlogen, waren niet op weg naar Engeland, zoals velen dachten, maar keerden boven de Noordzee terug in oostelijke richting om de vliegvelden in West-Nederland aan te vallen.[9] Slechts enkele vliegers hadden eerder het bevel gekregen om op te stijgen, maar veruit de meeste vliegtuigen stonden toen nog aan de grond. In Bergen stonden de moderne G-1 jagers in 'hoogste alarmtoestand opgesteld op de startbaan' en vormden een makkelijke prooi voor de Duitse bommen. Eén toestel overleefde de verrassingsaanval. In de lucht was Nederland, toch al niet zijn sterkste punt, in een kort tijdsbestek weerloos gemaakt.

Een ander schokkend bericht kreeg de ministersploeg binnen over de Moerdijkbruggen. Door een nalatigheid van een commandant waren de bruggen slecht verdedigd en makkelijk te veroveren door Duitse parachutisten. Het plan om ze op te blazen en zo een cruciale dam op te werpen, viel daarmee in duigen. De gevechten op de Grebbeberg, waar het hart van de Nederlandse verdediging lag, liepen verre van voorspoedig. Vliegvelden van Valkenburg en Ockenburg werden veroverd door Duitse parachutisten en met veel moeite later weer heroverd.

Alle plannen die het kabinet van te voren had gemaakt, zoals het verplaatsen van de ministers en de koningin naar forten rond Amsterdam, bleken van geen enkel nut. De verwachting dat men in Den Haag, in het hart van de Vesting Holland, voorlopig veilig zou zijn, vervloog in enkele uren tijd. In plaats daarvan konden Duitse soldaten bij wijze van spreken ieder ogenblik het voltallige kabinet gevangennemen. Op een dergelijke agressieve en effectieve inval had men niet gerekend. Een alternatief plan lag er niet. Paniek in het kabinet was het gevolg. Na de oorlog was minister Dijxhoorn – en met hem vele militairen – verbijsterd over de aanpak van de Duitsers. Hij had het als technicus niet

voor mogelijk geacht dat men reeds kon doen wat nu gebeurd was.[10] Minister Bolkestein was de enige die na de oorlog ronduit zijn ergernis erover uitsprak dat hij en het kabinet door de militaire leiding niet goed waren geïnformeerd over de moderne en agressieve strijdwijze van Duitsland.[11]

Vanaf de ochtend van 10 mei brak voor het kabinet een bloednerveuze tijd aan waarin correcte berichten over straatgevechten in Den Haag tussen gelande Duitse parachutisten en Nederlandse soldaten, werden afgewisseld met onjuiste geruchten. Zo was er een bericht dat er vergiftigde bonbons en sigaretten waren verspreid. Zulke bonbons had niemand gezien, maar er was in het departement wel een giftige sigaret gevonden van een onbekend merk. Even later bleek dat deze afkomstig was van secretaris-generaal Hirschfeld die die Egyptische sigaret gewoon was te roken.[12] Men hoorde daarnaast van een bezetting van het Vredespaleis door NSB'ers. Net als bij de bevolking bleek ook het kabinet schrik voor de zogeheten vijfde colonne te hebben.

Dat waren de omstandigheden waarin De Geer en zijn kabinet aan de Duitse inval het hoofd moesten bieden. Uit de beschrijvingen van Hirschfeld bleek dat met name de situatie rond het gebouw van economische zaken, waar toevallig het kabinet zijn intrek had genomen, uitgesproken paniekerig was.[13] Door de snelle ontwikkelingen aan het front leek ook buiten het kabinet iedereen de kluts kwijt. De Jong schreef dat er best burgers en militairen waren die het hoofd koel hielden.[14] "Over het algemeen grepen angst en verwarring met de dag wijder om zich heen."

Dat had veel te maken met de gebrekkige voorbereiding op een massale en intensieve inval van Duitse kant. Er was geen deugdelijk plan voor een eventuele verplaatsing van de regeringszetel. Er lag geen noodwetgeving klaar. Zonneklaar bleek dat eigenlijk alleen het leger in een zekere staat van paraatheid was gebracht.

De Tweede Kamer

Die vrijdagmiddag was er in de Tweede Kamer een bijeenkomst waarbij voorzitter Van Schaik een korte redevoering hield. Volgens *Het Vaderland* had deze bijeenkomst een 'zeer bijzonder karakter'.[15] Er waren 'slechts een veertig leden' in de Kamer en achter de regeringstafel waren 'enkel lege stoelen'. Alle NSB'ers en communisten ontbraken. De publieke tribune was geheel leeg. "Door de meer dan half lege zaal en het feit dat de leden wandelkostuum droegen – zelfs de commiesgriffier was in een licht kostuum – miste de bijeenkomst elk plechtig karakter."

Dat niemand van de regering hierbij aanwezig was vond men na de oorlog een kardinale en veelzeggende fout. De Geer kreeg als minister-president het verwijt dat hij de kans voorbij had laten gaan om het Nederlandse volk een hart onder de riem te steken.

Van Schaik verklaarde dat hij De Geer telefonisch uitdrukkelijk had gevraagd om naar het Binnenhof te komen, zoals Cort van der Linden in 1914 in het parlement een woord van bemoediging sprak. De minister-president weigerde volgens Van Schaik, met de reden dat hij het te druk had.[16] Op aandringen van de griffier, L.A. Kesper, die aanwezig was bij het telefoongesprek en over de weigering van De Geer zeer ontstemd was, belde Van Schaik nog eens.[17] Toen zou De Geer hebben geantwoord: "Ik zal nog wel eens zien."

De Geer bestreed dat dit zo is gegaan. Volgens hem stelde Van Schaik hem de vraag of hij de Tweede Kamer bijeen moest roepen. De Geer antwoordde dat hij daar het nut niet van inzag, maar dat Van Schaik zijn eigen oordeel moest volgen.[18] Van een verzoek van de voorzitter om naar de Kamer te komen herinnerde De Geer zich niets. Wel vertelde hij Van Schaik dat de regering te druk was om van het Bezuidenhout naar het Binnenhof te komen. "Ik geloof niet dat wij geweten hebben dat de vergadering doorging", zei De Geer.[19]

Ook de meeste Kamerleden besloten om niet naar het Binnenhof te komen. Van de 100 leden woonden er 38 de bijeenkomst bij.[20] Kamervoorzitter Van Schaik zei dat hij ondanks het ontbreken van het quorum, 'misschien met schending van grondwettelijke en wettelijke bepalingen' had gedaan alsof er een wettige vergadering bijeen was.[21] "Na deze ongehoorde daad van de Duitsers (moest) de Kamer bijeenkomen en een woord van protest uit de vertegenwoordiging des volks klinken." Van Schaik vond dat De Geer 'schitterde door afwezigheid'.

Nu wist Van Schaik niets van de bezigheden van de regering die middag. Vanaf het moment dat het kabinet zich had geïnstalleerd in het ministerie van economische zaken was er telefonisch veelvuldig contact met bevelhebber Winkelman. De berichten die deze generaal doorgaf waren die dag zonder uitzondering rampzalig. De militaire positie van Nederland verslechterde met het uur. Even was het de vraag of de residentie al niet die dag door Duitse soldaten overmeesterd zou worden. Het kabinet tastte in het duister over de veiligheid van de koningin. De Geer wachtte met smart op berichten van Van Kleffens en Welter uit Londen over eventuele hulp van Engelse zijde.

In het kabinet is überhaupt niet gediscussieerd over de vraag of iemand naar de bijeenkomst in de Kamer moest. De oud-ministers vonden de aanwezigheid in de Kamer niet nodig of raadzaam.[22] Dat negen ministers deze situatie hetzelfde beoordeelden, is een opvallende uitkomst. Kennelijk waren de ontwikkelingen op militair gebied die vrijdagmiddag zo turbulent en doorkruisten de successen van de Duitsers de voorzorgsmaatregelen van het kabinet zodanig dat bezoek aan de Kamer geen prioriteit had.

Minister van justitie Gerbrandy was van de Kamervergadering op de hoogte omdat hij die middag zijn wetsvoorstel had moeten verdedigen. Hij beriep zich voor zijn afwezigheid op de informatie dat er te weinig Kamerleden waren voor een voortzetting van het debat.[23] Bovendien stelde Gerbrandy dat er op dat moment zoveel te regelen was en dat er besprekingen waren die van dringender aard waren. Dat vond ook minister Steenberghe.[24] Hij betwijfelde sowieso of de Kamer kon bijeenkomen, maar er was daarnaast nog 'zoveel te regelen' dat het 'onmogelijk' was om er uit te breken. Alleen achteraf – kennis hebbende van de verontwaardiging die na de oorlog over de afwezigheid van de regering ontstond – was het volgens hem 'verstandiger' geweest wanneer het kabinet wel was gegaan. Op 10 mei vond hij het beter om de handen aan de knoppen te houden.

Het had de enquêtecommissie verbaasd dat uitgerekend De Geer de staatkundige betekenis van het contact met de volksvertegenwoordiging niet heeft onderkend. Volgens De Jong had De Geer als minister-president 'verzuimd' om door zijn aanwezigheid de eenheid van regering en volksvertegenwoordigers te demonstreren. Zijn wegblijven vond hij 'symptomatisch': 'innerlijk verlamd als hij was door de ramp die het land getroffen had'.[25]

De commissie betreurde in haar conclusie dat de regering op 10 mei niet in de Tweede Kamer aanwezig was. "Op zulk een gewichtig ogenblik behoort de verbondenheid van volk en regering in 's lands vergaderzaal uitdrukkelijk te worden beleden." De samenkomst had een historisch karakter kunnen krijgen en 'voor het moreel van ons volk van grote betekenis' kunnen zijn.[26] Dat had gekund, maar was het ook waarschijnlijk? De kans daarop is heel klein. Een massacommunicatiemiddel zoals radio was in de Tweede Kamer niet aanwezig. Slechts enkele journalisten woonden de bijeenkomst bij. De kranten vonden de bijeenkomst de volgende dag niet meer waard dan een éénkolommer. Geen journalist stelde bij de afwezigheid van de regering en zoveel Kamerleden vraagtekens.

De Geer had op dat moment over de inval zijn verontwaardiging reeds geuit met de proclamatie die hij 's ochtends vroeg had geschreven en die voor de radio was uitgesproken. Met die tekst stak hij de bevolking een hart onder de riem en oogstte hij algemene bewondering: zelfs Wilhelmina was daar tevreden over. Het is duidelijk dat De Geer die middag, met een als een kaartenhuis instortende landsverdediging, belangrijkere zaken aan zijn hoofd had dan het bijwonen van een symbolische bijeenkomst waar zelfs een ruime meerderheid van de Kamerleden niet het nut van inzag. De vergelijking met de toespraak van Cort van der Linden in 1914 in de Kamer, toen Nederland met geen haar werd gekrenkt, gaat daarom volkomen mank.

Geen noodwetgeving

Na de oorlog was het de vraag waarom de regering op de dag van de inval geen noodwetgeving tot stand had gebracht zoals regeringen in omringende landen dat hadden gedaan. In België had men in 1914 leergeld betaald. Het parlement gaf direct na de inval goedkeuring aan een noodwet die aan secretarissen-generaal wetgevende bevoegdheid gaf wanneer de regering zich genoodzaakt zag om naar het buitenland uit te wijken.

Volgens De Geer was het niet mogelijk geweest om in zo'n korte spanne tijds dergelijke wetgeving langs de Raad van State en de Tweede en Eerste Kamer te loodsen. Na het noemen een reeks van praktische problemen zei De Geer tenslotte tegen de enquêtecommissie: "Het is niet door ons overwogen".[27] Later concludeerde men dat de regering zodanig was overrompeld door de stormachtige loop der gebeurtenissen dat dit afbreuk deed aan haar besluitvaardigheid.[28] Geen der kabinetsleden had in die meidagen een voorstel tot dergelijke wetgeving ingediend. De regering had te weinig oog voor samenwerking met de Staten-Generaal. Dat bleek ook uit het feit dat nooit is overwogen om een representatief deel van de Kamerleden mee te nemen naar Engeland.

Telegrammen aan de Engelse regering

Zondag 12 mei, Eerste Pinksterdag, ging relatief rustig voorbij. Het gaf de ministers de kans om naar de kerk te gaan. Van den Tempel voelde al aan welke kant het op zou gaan en nam de kans waar om bij enkele familieleden en vrienden die in de buurt van Den

Haag woonden een afscheidsbezoek af te leggen. Zijn vrouw woonde in Amsterdam en een reis daar naartoe was te gevaarlijk. Van den Tempel zou zijn vrouw pas vijf jaar later terugzien.

In de loop van de zondag werden de berichten over de naderende Duitsers en het verweer van het Nederlandse leger almaar pessimistischer. Op zondagmiddag kwam generaal Winkelman op het departement van economische zaken om De Geer en Dijxhoorn over de oorlogssituatie nader te informeren. Het beeld dat de opperbevelhebber schilderde van de verdediging zag er desastreus uit. Na afloop stuurde De Geer een telegram naar de Engelse regering met de mededeling dat de situatie nu zo nijpend was geworden dat als er geen hulp zou komen van geallieerde zijde, de strijd snel gestaakt moest worden. De Duitse tanks naderden gestaag Rotterdam en het Nederlandse leger beschikte niet meer over mogelijkheden om de vijand te stoppen. In de dagen daarvoor had De Geer ambassadeur Michiels van Verduynen in Londen 'gebombardeerd met telegrammen om hulp te vragen en te zeggen dat we het anders moeten opgeven'.[29]

Op het moment dat het laatste telegram van De Geer aankwam in Londen stond Van Kleffens, die reeds vrijdag samen met Welter Nederland had verlaten, op het punt om met Churchill, de Engelse premier, te overleggen. Later op de avond kreeg het kabinet het resultaat daarvan te horen: van Engelse kant was weinig hulp te verwachten.

Steeds duidelijker kwam de vraag op tafel te liggen of regering, koningin en kabinet naar het buitenland moesten voordat zij in handen zouden vallen van de Duitsers of dat zij net als alle andere Nederlanders het lot van de bezetting moesten ondergaan. Vanaf het moment dat minister Dijxhoorn van zijn opperbevelhebber Winkelman op zaterdag berichten kreeg dat de verdediging van Nederland een hopeloze zaak was, was de vraag of de regering moest vertrekken of blijven het enige overgebleven gespreksonderwerp.

Wel of niet in ballingschap

Maandagochtend om vijf uur arriveerde De Geer bij het ministerie van economische zaken om met het kabinet over de verplaatsing van de regering een besluit te nemen.[30] Zijn koffer had hij reeds bij zich. Hij hield ernstig rekening met een eventueel vertrek naar het buitenland. Ook nu schoof generaal Winkelman aan bij het beraad dat voor De Geer een van de belangrijkste in zijn lange carrière zou worden. Uit verklaringen komt het beeld naar voren van een premier die niet in staat was om de vergadering in goede banen te leiden. Wat De Geer parten speelde was dat hij er aan het begin nog niet van overtuigd was dat een verplaatsing de beste keuze was. Hij zei dat hij 'blanco' de vergadering inging en dat hij zich in de loop van de ochtend liet overtuigen van de noodzaak om de regering te verplaatsen. Zo'n positie staat een krachtige leiding in de weg.

De sfeer in het kabinet was extreem gespannen, omdat iedereen besefte dat hij voor een besluit stond dat op zijn minst voor een reeks van jaren bepalend kon zijn. Ministers liepen voortdurend uit de vergadering.[31] Het beraad was emotioneel. Twee ministers, Steenberghe en Van Rhijn, weigerden om het land te verlaten, hoezeer De Geer volgens een van hen ook aandrong om mee te gaan. Na de oorlog zei Steenberghe dat de minister-president niet zoals in Engeland het 'oppercommando' heeft over andere mi-

nisters.[32] De katholieke minister zag geen reden om zich aan De Geer te onderwerpen, iedere minister bleef hoofdelijk aansprakelijk.

Bij de discussie over het moment om te capituleren, stonden minister Dijxhoorn en opperbevelhebber Winkelman lijnrecht tegenover elkaar. Winkelman wilde tot de laatste man doorvechten. "Ik kan mij niet veroorloven emotioneel te zijn", zei hij.[33] Op de vraag van De Geer wat hij wilde doen was zijn korte antwoord: "Doorvechten". Volgens Bolkestein sprong Dijxhoorn bij dat woord 'heftig bewogen' overeind met tranen die in zijn ogen zichtbaar werden. "Als het verloren is laat ik mijn jongens niet doodvechten", riep hij terwijl hij nerveus in de vergaderzaal rondliep. Albarda viel Dijxhoorn bij. Het werd tijd 'om op te houden'. Hoe De Geer zich in deze hoogoplopende discussie mengde werd nooit duidelijk. Na de oorlog kon geen van de ministers zich herinneren wat het aandeel van De Geer hieraan was geweest. Dat zegt eigenlijk genoeg. Vermoedelijk stond hij inhoudelijk aan de kant van Dijxhoorn. Mogelijk heeft hij als voorzitter zich terughoudend willen opstellen in een poging om de twee vleugels tot elkaar te brengen.

Nadat Winkelman de vergadering verliet ontstond er volgens Dijxhoorn een 'wanhopige toestand'. "Het was een ellende om die besluiteloosheid te zien", zei Dijxhoorn acht jaar later.[34] Veel ministers twijfelden aan de juistheid van het besluit om uit te wijken. Of was het vluchten? Ze vonden het een duivels dilemma. Sociaal-democraat Albarda vond dat het kabinet in Nederland moest blijven.[35] Gerbrandy wilde nog een dag wachten, 'terwille van de publieke opinie'.[36] Dat sentiment, dat de bevolking het als een vlucht zou zien, speelde veruit de belangrijkste rol bij de twijfelaars. Later verscheen Winkelman voor de tweede keer in het kabinetsberaad. Nu ging de discussie over het moment van overgave. De Geer schipperde wederom tussen Dijxhoorn en de generaal. Uiteindelijk besloot het kabinet om de opperbevelhebber de opdracht te geven om capitulatie aan te bieden op het moment dat verder vechten geen zin had.

Tussen negen en tien uur kwam het bericht binnen dat de koningin en haar gevolg richting Hoek van Holland waren vertrokken. Dat gebeurde zonder dat het kabinet daarover was geconsulteerd, laat staan dat daarover advies was gevraagd. Voor de meeste ministers, waarschijnlijk ook voor De Geer, gaf dit bericht de doorslag bij de keuze om de regeringszetel naar Engeland te verplaatsen.[37]

Volgens topambtenaar Hirschfeld, nauw bevriend met Colijn, maakte het vertrek van 'de heren met hun koffertjes' een weinig verheffende indruk.[38] "Zoals de heer De Geer was en zoals hij zei: 'Och, kom nou mee, Van Asch van Wijk' (secretaris-generaal van financiën), was eigenlijk meer dan droevig." Van Asch van Wijk wilde in Nederland blijven, maar liet zich op het laatste moment toch door De Geer overtuigen. Hirschfeld, en velen zeiden hem dat na, verklaarde na de oorlog dat de regering in die hectische meidagen bij Colijn in 'onnoemelijk' veel betere handen zou zijn geweest.[39] Wat hij dan beter had gedaan bleef vaag. Colijn ontplofte bijkans van woede toen hij hoorde van de 'vlucht' van de koningin en het kabinet naar Engeland. Hij dacht zelfs aan het instellen van een alternatieve regering, een soort coup. Had Colijn als minister-president eveneens besloten tot het verplaatsten van de regeringszetel naar elders om daar de strijd voort te zetten? Juist dat besluit van De Geer is volgens de parlementaire enquêtecommissie het meest cruciale geweest van de regering tijdens de oorlog.

Naar Hoek van Holland

Op het moment dat het kabinet, minus Van Rhijn en Steenberghe, naar Hoek van Holland vertrok, was er nog niets geregeld met betrekking tot de overdracht van het burgerlijk gezag. Dat onderwerp kwam pas in de auto aan de orde. Het gaf aan in welke blinde paniek het kabinet uit Den Haag was vertrokken, waarbij niemand het hoofd leek koel te houden. In Hoek van Holland besloten de ministers om een communiqué te schrijven over het vertrek van de regering dat bestemd was voor de bevolking. Dit dwong het kabinet om preciezer na te denken over de doelstelling van de verplaatsing: voortzetten van de strijd tegen Duitsland vanuit Engeland. De Geer nam contact op met de achtergebleven ministers Steenberghe en Van Rhijn om er bij hen op aan te dringen alsnog onmiddellijk naar Hoek van Holland te komen. Hij slaagde er zowaar in hen te overtuigen. Voor zij vertrokken droeg Steenberghe, terwijl Van Rhijn, Snouck Hurgronje en Hirschfeld in een cirkel bij elkaar stonden, ook het civiele gezag op aan Winkelman. Alle secretarissen-generaal waren verantwoording schuldig aan Winkelman. De Geer belde met Winkelman om hem precies te instrueren over de gedragslijn bij capitulatie. Aanvankelijk herinnerde De Geer zich dit gesprek niet. Maar later 'schemerde' hem ook iets voor de geest van een 'aide mémoire', door Dijxhoorn geschreven, met de formulering voor de opdracht aan Winkelman.[40]

Het ontbrak volgens de enquêtecommissie die ochtend aan leiding.[41] "Maar als het gaat om zulke grote beslissingen, zo is men geneigd zich af te vragen, komt dan in zulke omstandigheden niet een krachtige figuur naar voren om voor zover en voor zolang dat nodig is, leiding te geven aan besprekingen, die geen uitstel kunnen gedogen, omdat het hoogste belang van het land op het spel staat?" Het antwoord is nee.

Behalve gebrek aan leiding bij dat belangrijke besluit, verweet de commissie De Geer dat hij er als premier niet voor had gezorgd dat er meer ambtenaren mee naar Londen waren gegaan. Na verloop van tijd bleek dit gebrek aan deskundigen een behoorlijke handicap voor de regering. Op vragen van de enquêtecommissie zei De Geer dat hij nooit een gemis aan ambtenaren had ervaren.[42]

De stormachtige oorlogsdagen van 10 mei tot en met 14 mei leverden een scenario op waarmee De Geer tijdens zijn formatie in 1939 geen rekening had gehouden.[43] De belangrijkste kritiek op hem was zijn gebrek aan leiding, vooral op maandagmorgen 13 mei. Die ochtend lagen twee zaken voor: wanneer capituleren we en gaan we onze zetel verplaatsen of niet. Twee vraagstukken waarmee veel mensenlevens op het spel stonden en het voortbestaan van een onafhankelijk bestuur. Dat laatste was veruit het belangrijkste besluit van de oorlogsjaren, oordeelde enquêtecommissie. De manier waarop het kabinet tot dat besluit kwam verdiende niet de schoonheidsprijs, maar het was wel het juiste besluit.

Contacten met Wilhelmina

Aanvankelijk wilde Wilhelmina helemaal niets horen van een vlucht uit haar vaderland. Zij ontstak in woede toen zij vernam dat het kabinet een vertrek naar Engeland over-

woog. Als Wilhelmina volgens De Jong naar 'haar hart' zou hebben geluisterd zou zij zijn vertrokken naar de Grebbeberg om daar, zoals haar vader Willem III dat uitdrukte, 'als de laatste man te vallen in de laatste loopgraaf'. Nu vertrok zij – waarschijnlijk op aanraden van Winkelman – op maandagmorgen naar Hoek van Holland om daar op een schip te stappen dat haar aanvankelijk naar Zeeuws-Vlaanderen zou brengen. Toen later bleek dat ook dit deel van Nederland niet lang veilig zou zijn, werd koersgezet naar Engeland. Die avond overnachtte zij in Buckingham Palace.

Van het vertrek van koningin Wilhelmina is nooit een compleet beeld geschetst. Het verbaasde de enquêtecommissie dat over het vertrek van de koningin totaal geen overleg was geweest tussen haar en het kabinet.[44] Ook moest zij constateren dat het vertrek van het Prinselijk gezin geheel buiten het kabinet om was gegaan en dat een duidelijk kabinetsbesluit had ontbroken. Beide kwesties vond de commissie kwalijk, omdat het om 'uitermate belangrijke staatsrechtelijke' aangelegenheden ging.

De vraag is aan wie dat lag. Er zijn sterke aanwijzingen dat De Geer van zijn kant wel degelijk pogingen heeft ondernomen om met de koningin in contact te komen. Volgens minister Van Rhijn glipte bij De Geer op maandagmorgen 13 mei juist de leiding van de vergadering uit handen, doordat hij voordurend tevergeefs telefonisch contact trachtte te leggen met Tets van Goudriaan, directeur van het kabinet van de koningin.[45] Die weigerde telkens aan de telefoon te komen. Een andere aanwijzing leverde Snouck Hurgronje, secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken en als vervanger van Van Kleffens aanwezig bij de ministerraad. Hij vertelde dat hij er twee keer getuige van was dat De Geer in die turbulente meidagen pogingen deed om de koningin te spreken te krijgen. "Ik weet dat de heer De Geer voortdurend probeerde contact te krijgen om naar de koningin toe te gaan."[46]

De Geer zei hierover later dat het het kabinet op een gegeven moment duidelijk werd dat de koningin op het punt van al dan niet vertrekken 'á la suite van generaal Winkelman was'. Zij zou zijn advies volgen en niet naar het kabinet luisteren. Op de constatering dat het aan coördinatie had ontbroken zei De Geer: "Dat er een lacune is geweest, moet ik beamen."[47] Wiens schuld dat was liet hij in het midden.

De Jong meent dat het kabinet, door te kiezen voor een centrale commandopost in het departementsgebouw aan het Bezuidenhout, zich liet 'opsluiten'.[48] De ministers isoleerden zich niet alleen van hun departement, maar 'ook van het staatshoofd'.[49] Geen van de ministers werd volgens hem ontboden en 'niemand vroeg een audiëntie aan'. Tegelijkertijd constateert De Jong dat Wilhelmina zich niets wenste aan te trekken van De Geer en zijn collega's. Het vertrek van het prinselijk paar, daar had het kabinet volgens haar helemaal geen zeggenschap over.[50] En dat gold ook voor haar eigen vertrek. "Het is niet onze indruk", schrijft hij, "dat koningin Wilhelmina voornemens was de beslissingen die op haar afstormden (...) afhankelijk te stellen van de goedkeuring van enig kabinet, laat staan het kabinet-De Geer dat zij geen bijzondere achting toedroeg." Ministers waren 'tijdelijke gezagsdragers' en 'de laatste verantwoordelijkheid voor het wel en wee des lands' lag bij haar. "In deze kritiekste situatie van haar leven zou zij doen wat zij, ongeacht ministeriële adviezen, zelf voor geboden hield."[51] Biograaf Fasseur schrijft niets over de overwegingen van Wilhelmina om te vertrekken. Dat is opmerkelijk, want het besluit om uit te wijken was misschien wel het belangrijkste van haar veertigjarige koningschap.

De Geer was zich zonder twijfel ervan bewust dat het van het grootste belang was dat kabinet en staatshoofd een eenheid bleven vormen, ook in het uiterste geval dat de regering naar het buitenland moest vluchten. Vandaar zijn pogingen om met Wilhelmina in contact te komen.

Het falen hiervan vormde een niet geringe handicap voor het kabinet. Pas toen op het eind van de ochtend van 13 mei het bericht kwam dat de koningin op eigen initiatief het land had verlaten, kon ook het kabinet een positief besluit nemen. Vervolgens kampte men met het probleem dat niemand wist wat het reisdoel van de koningin was. Het bleef de vraag of de eenheid van de Kroon hersteld kon worden.

De Jong concludeerde dat het meer geluk dan wijsheid was dat koningin en ministers op 14 mei zich in dezelfde stad bleken te bevinden.[52] Waarschijnlijk is dat aan de Engelsen te danken. Van den Brandhof neemt in zijn proefschrift over de oorlogsregeringen-De Geer en -Gerbrandy die conclusie van De Jong over en gaat nog een stap verder.[53] In het onhandelbare gedrag van Wilhelmina en het vertrek met stille trom zag Van den Brandhof een plan om zich van het kabinet te ontdoen om 'te pogen in onbezet gebied als alleenheerseres de strijd voort te zetten'.[54]

In ballingschap in Londen

Oud-minister Van Lidth de Jeude (Colijn III en V) kenschetste in zijn dagboek het kabinet in de begintijd in Londen als een 'stelletje duiven op een rijtje in den dakgoot op een regenachtige namiddag'.[55] Later verschenen hiervan nog vele varianten. Zo beschreef Meyer Sluyser de ministers als 'een beetje verkreukeld, alsof ze gisteravond hebben geganzenbord en bij het opwindende hazardspel in slaap zijn gesukkeld.'[56] Beyen vond het kabinet lijken op een stel tramconducteurs zonder tram.[57] Wat mogelijk meespeelde was de neiging van ontheemde emigranten om wat al te eenzijdig naar het kabinet te kijken. Dat in combinatie met de nodige achterklap die in de Londense kolonie schering en inslag was. Directeur Rijkens van Unilever zei tegen de commissie: "Men meende uit hetgeen men hoorde – de heer Rijkens heeft geen enkel concreet bewijs – dat er heel weinig kracht en moed achter de toenmalige regering stond."[58]

Het is de vraag of Nederlandse expats in Londen, met hun olijke beschrijvingen, een reëel beeld hadden van de situatie waarin het kabinet zat. Volgens Van der Zee in zijn boek *In Ballingschap* richtte De Geer zich bij aankomst in Londen tot de daar wachtende journalisten.[59] "Maar in plaats van de krachtige verklaring dat Nederland de strijd met behulp van de Britten zou voortzetten, kregen dezen van De Geer slechts 'gejammer te horen over het lot van zijn land'. Van der Zee vergat dat op dat moment de gevolgen van het bombardement op Rotterdam net bekend begonnen te worden met berichten over duizenden burgerslachtoffers. De inkt van de door Winkelman getekende capitulatie was nauwelijks droog. Van het leger was op een paar oorlogsbodems na niets meer over. Nederland was volledig overgeleverd aan de gunsten van Engeland. Wat viel er op dat moment te strijden? Daarnaast was er nog dat gevoel van schaamte voor de smadelijke vlucht, waarvan de ministers wisten dat die in Nederland op veel kritiek zou stuiten.

De ministers sloegen hun kamp op in het Grosvenor House. In dat hotel ontmoette

Kabinetsoverleg in oktober 1940, na het vertrek van De Geer als minister-president. Vlnr: Welter, Van Kleffens, Dijxhoorn, admiraal Furstner en Gerbrandy. Foto Rijksvoorlichtingsdienst.

Van Lidth de Jeude de ministers 'die met sombere gezichten thee zitten te drinken'. "Jhr. de Geer doet zeer verrukt dat hij mij ziet en beklaagt zich dat hij zijn vrouw niet kan laten weten dat hij bericht heeft ontvangen uit Nederlands-Indië, dat daar een kleindochter is geboren. Het schijnt wel de belangrijkste gedachte die hem bezig houdt." Nu had De Geer zeker andere dingen aan zijn hoofd. Het kabinet moest de eerste dagen vergaderen in een leegstaande slaapkamer of soms in de lobby van het hotel, in het bijzijn van andere gasten.

Volgens de enquêtecommissie was er nog een andere factor die het kabinet parten speelde. Die was meer van psychologische aard en betrof de 'moeilijkheden die eigen zijn aan ieder immigrantenmilieu'.[60] Een van de beste beschrijvingen kwam van Lou de Jong. "Die groep van Nederlanders was zeer onharmonisch samengesteld (...) en velen die tot die groep behoorden verkeerden ook door het feit van de scheiding van hun vaderland en van hun familie, door de ernstige zorgen daarvoor, bewust of onbewust in emotionele conflicten en moeilijkheden: men was zeer gespannen, overdreven gespannen en geïrriteerd tegenover elkaar. Er was een zeer sterke neiging om allerlei achterklap als de waarheid te accepteren en met grote ijver en snelheid door te geven. In verschillende opzichten was het een moreel ... niet gezonde atmosfeer. Dit was de sfeer die men ook aantrof in de kringen van de Noren, de Belgen, Tsjechen enz. in Londen. Dit is de psychologische achtergrond tegen welke men al die regeringen moet zien."[61]

Wetsbesluit buitenlandse tegoeden

Een van de eerste besluiten die het kabinet moest nemen betrof de tegoeden die Nederlanders in het bezette gebied hadden uitstaan bij Amerikaanse banken. Men was bang dat de nazi's beslag zouden leggen op die tegoeden. Het probleem was dat de Nederlandse overheid volgens het Engelse en Amerikaanse recht niet zonder meer die bezittingen kon beschermen of dat de regering automatisch als gemachtigde kon optreden. Daarvoor moesten de bezittingen eerst onteigend worden.

Tegen het wetsvoorstel A1 – men gebruikte in Londen een nieuwe nummering – had De Geer principiële bezwaren. Een overheid die zo zwaar ingreep in de eigendomsverhoudingen van ook 'loyale Nederlandse burgers', dat kon niet.[62] Hij wilde niet dat de goeden onder de kwaden zouden lijden. Dat standpunt had hij ook ingenomen in de crisisjaren toen veel burgers in financiële problemen kwamen en er voorstellen kwamen om eenzijdig hypotheken op te zeggen. De Geer dacht dat er andere manieren waren om die tegoeden uit Duitse handen te houden. Hij was echter in het kabinet de enige die daar zo over dacht en omdat de andere ministers haast wilden maken met het Koninklijk Besluit, besloot hij zich bij het besluit wel neer te leggen, maar het niet mee te tekenen. In plaats daarvan tekenden de ministers van justitie, buitenlandse zaken en koloniën.

De zaak kreeg na de oorlog een staartje toen Gerbrandy beweerde dat de motieven van De Geer tegen het ontwerp A1 niet juridisch van aard waren. De Geer was 'bereidwillig' om met de 'vijand tot een compromis te komen'.[63] Dat gevoel leefde volgens hem ook bij de andere collega's. De Geer was woedend toen hij na de oorlog deze aantijging las. "Zulke fantasieën in een officieel stuk te lezen, is wel het bitterste dat iemand overkomen kan."[64] De commissie oordeelde – onder meer op basis van getuigenissen van de andere ministers – dat de bezwaren van De Geer tegen wetsontwerp A1 uitsluitend een juridisch/economische achtergrond hadden.[65] De wens om de Duitsers 'niet onaangenaam te zijn' speelde geen enkele rol. Van den Tempel schreef over de kwestie: "De Geer, als altijd: hoekig, eigengereid, vasthoudend aan beproefde leerstellingen, maar actief, scherp en argumentatief, werd even kopschuw."[66]

Een van de bezwaren van De Geer tegen het A1 wetsontwerp, was dat door de juridisch onduidelijke formulering onzeker bleef welke personen, bedrijven of fondsen nu wel en niet onder de regeling vielen. Later, in de loop van 1941, bleek dat dit ontwerp onderwerp was van een competentiestrijd over de uitvoering tussen verschillende departementen.[67] Het was typerend dat De Geer midden in de oorlog bleef vasthouden aan juridische principes. Hij liet hiermee zien hoe weinig bevattelijk hij was voor de bijzondere omstandigheden die een oorlog met zich meebracht.

Vrede van Amiens

Enkele weken na aankomst van de Nederlandse regering in Londen mocht De Geer als regeringsleider zijn opwachting maken bij Churchill. Dat had even geduurd, omdat Churchill kort daarvoor Neville Chamberlain als premier was opgevolgd. Op 4 juni be-

trad De Geer samen met Van Kleffens en de gezant in Londen, Michiels van Verduynen, de ruimte waar Churchill en zijn 'war cabinet' hun vergaderingen hielden.

Het betrof een kennismakingsgesprek tussen de regeringsleiders waar een reeks van onderwerpen over de oorlog aan de orde zou komen. Volgens Gerbrandy had De Geer met dit gesprek Nederland te schande gemaakt. Het had zijn positie als premier al praktisch onhoudbaar gemaakt.[68] "In zijn eerste onderhoud met mr. Churchill had hij al een soort Vrede van Amiens voorgesteld. De reactie laat zich denken." De Vrede van Amiens was het verdrag dat in 1802 een einde maakte aan de oorlog tussen Frankrijk en Engeland. Volgens Van Kleffens had het optreden van De Geer een 'allerakeligsten indruk' gemaakt.[69]

In de geschiedschrijving van dit beroemde gesprek is altijd als een vaststaand feit aangenomen dat De Geer een Vrede van Amiens voorstelde.[70] Churchill moest daar volgens Van Kleffens niets van hebben en 'gromde'. "Het was volkomen in strijd met de Engelse opvattingen die uitsluitend geleid werden door de gedachte van voortzetting van de strijd zonder meer", zei Van Kleffens. Het was volgens hem dodelijk voor het beeld van Nederland. "Men zei daar: wat is dat voor een gezelschap uit Nederland dat hier aankomt? Kunnen wij daarmee werken?" In zijn memoires stelde Van Kleffens dat de 'onflinkheid' van de premier bij Churchill nadelig uitwerkte voor de waardering van Nederland.[71]

Bracht De Geer wel zelf de term Vrede van Amiens ter sprake? Later zei Van Kleffens dat hij 'het niet helemaal meer zeker wist'. De andere aanwezige, Michiels van Verduynen, kon zich heel goed herinneren dat niet De Geer de uitdrukking 'Vrede van Amiens' gebruikte, maar dat Churchill zelf daarmee kwam.[72] De Geer legde een casus uit waarna Churchill vroeg of hij zoiets voor zich zag als een Vrede van Amiens.[73]

De Geer noemde de ontmoeting een 'vriendschappelijke bespreking' om kennis te maken, waarbij de heren 'meer hardop dachten dan voorstellen deden'.[74] "In de loop van het gesprek zei ik: als de oorlog blijft voortduren, zou het dan niet goed zijn eens te denken aan een adempauze?" De Geer ontkende dat Churchill hier erg ontstemd over was en dat hij alleen zei: 'dat moesten we niet doen'. Het was niet iets waarvan De Geer vond dat hij dat vooraf aan zijn collega's had moeten voorleggen, zoals Gerbrandy in 1946 meende.

De stelling van Van Kleffens dat de richting waarin De Geer dacht op dat moment in strijd was met 'de Engelse opvattingen', was feitelijk onjuist. Uit de notulen van de ministerraad blijkt dat Van Kleffens zijn Engelse collega Halifax medio juli, ruim een maand na de ontmoeting met Churchill, nog eens heeft gevraagd of de Engelse regering met Duitsland ging onderhandelen. Van Kleffens kreeg als antwoord dat Halifax dat 'niet voor alle omstandigheden uitsloot'.[75]

Van dat bezoek aan Churchill had Van Kleffens, volgens eigen zeggen, een notitie voor zijn collega's gemaakt, maar die is helaas zoekgeraakt.[76] Dat is heel wonderlijk want bij de ministerraad ingebrachte stukken worden zorgvuldig bewaard. Geen van zijn collega's kon zich dat stuk herinneren. Zij zeiden dat hen vaag voor de geest stond dat het gesprek niet helemaal vlekkeloos verlopen was. Alleen Bolkestein meldde in zijn in 1945 geschreven memoires dat het gesprek 'onder geleide van mag men wel zeggen Van Kleffens' een 'fiasco' was geworden.[77]

Gelukkig maakte Churchill van het gesprek wel een aantekening.[78] Op 6 juni stuurde hij naar Halifax en Anthony Eden, minister van oorlog, het volgende memo: "*The Dutch Ministers yesterday stressed the importance of forming a Dutch brigade, and of furnishing them with as much equipment as possible. If there is no Foreign Office objection, it seems very important to get on with this as quickly as possible, and I shall be very glad to receive a weekly report.*"[79]

In al zijn beknoptheid komt hier een totaal ander beeld naar voren dan Van Kleffens schetste. Churchill is door De Geer en Van Kleffens overtuigd geraakt van de noodzaak om in Engeland een Nederlands leger op te zetten en dat te voorzien van zoveel wapens als mogelijk om de strijd tegen Duitsland voort te zetten. In deze vertrouwelijke notitie is geen spoor te vinden van de 'allerakeligste indruk' die De Geer namens de Nederlandse regering op Churchill zou hebben gemaakt.

Compromis met Hitler

Het belangrijkste politieke vraagstuk in de eerste maanden na de vlucht betrof het, in de woorden van de enquêtecommissie, definiëren van de oorlogsdoeleinden van de Nederlandse regering. Jarenlang hadden opeenvolgende regeringen met grote vasthoudendheid strikte neutraliteit betracht. Met de inval van de Duitse legers lag dat beleid aan scherven, de regering had Duitsland de oorlog verklaard. Maar wat moest er voor in de plaats komen? Daarover liepen in het kabinet vanaf het begin de meningen uiteen. Dat varieerde van het zoeken naar vrede tussen de grote mogendheden tot aan het voortzetten van de oorlog tot het bittere einde.

Veruit de ernstigste kritiek die men op het politiek handelen van De Geer als premier had, betrof zijn voorstellen om 'contact met de vijand' te zoeken om tot een compromis te komen. Volgens De Jong wilde hij zelfs voor Nederland vrede met Hitler sluiten en wilde hij dat totaal buiten het bondgenootschap om doen.[80] De Geer stond in Londen na zijn vertrek te boek als een zogeheten defaitist, iemand die Duitsland onoverwinnelijk achtte en zich bij die suprematie wilde neerleggen.

Of De Geer inderdaad zo ver ging als De Jong beweerde, vergt een nadere bestudering van de notulen van de ministerraad.[81] De eerste keer dat De Geer daarover sprak was medio juni. Hij verwachtte rond die dagen een 'vredesoffensief' van Hitler.[82] De Geer vond dat Nederland moest trachten om hierop invloed uit te oefenen. Dat was minister Bolkestein met hem eens, Nederland moest een eigen houding bepalen, 'vrij van Engeland'. Van Kleffens vond dat laatste niet zo'n goed idee. Toch vonden ook de ministers Albarda en Van Rhijn dat Engeland moest worden verzocht om Nederland in een eventueel vredesoverleg 'niet door uitspraken te binden'. Zij maakten die opmerking omdat in die dagen niemand uitsloot dat Engeland eenzijdig een bestand zou sluiten met Duitsland dat het belang van Nederland zou kunnen raken.

Over het vredesoverleg bleef het in de ministerraad even stil. Dat veranderde op 11 juli.[83] Directe aanleiding daar voor was een beschouwing die minister Dijxhoorn de dag daarvoor in de ministerraad had gegeven over de militaire situatie. Hij concludeerde dat het Duitse leger oppermachtig was. Het zou bij een eventuele aanval Engeland overrompelen, net zoals dat met Frankrijk was gebeurd. Vooral de overmeestering van Frankrijk,

dat in de jaren dertig aanzienlijk in zijn defensie had geïnvesteerd, had grote indruk gemaakt. Daar kwam nog eens bij dat Duitsland dezelfde dag, dus op 10 juli, the *battle of Britain* was begonnen.

Daarop aansluitend achtte De Geer het de hoogste tijd voor een vredesinitiatief. Hij stelde voor een telegram te sturen naar het neutrale Zweden met de vraag wat het kon doen om de oorlogvoerenden aan de onderhandelingstafel te krijgen. Welter en Dijxhoorn vonden dat een grote stap en wilden daar eerst advies over van de Engelse regering. De Geer vond dat niet verstandig. Engeland moet 'waken tegen de schijn van zwakte', staat in de notulen. Dat land zou sterker in de onderhandelingen staan als het initiatief van andere landen zou komen. Dat was De Geers motief om Engeland erbuiten te houden. Van Kleffens 'reserveert zijn oordeel' en noemde het voorstel een 'zeer krasse stap'. Nederland moest niet vergeten dat Engeland een bondgenoot was en gastvrijheid verleende. Ook vond hij de Zweedse regering een niet zo geschikte intermediair, Spanje zou beter zijn.

De volgende dag, op 12 juli, bracht De Geer het onderwerp weer ter sprake. Van Kleffens kwam nu met een stellig negatief advies. Hij achtte het ogenblik ongeschikt omdat bij een onderhandeling Duitsland nu "zich als overwinnaar of toekomstig overwinnaar gaat gedragen. We zouden door het initiatief ons land in de slechtst denkbare positie brengen". De Geer was het hier niet mee eens. Juist om te voorkomen dat Duitsland zich als overwinnaar ging gedragen wilde hij Engeland buiten het initiatief houden.

Tegen dat denkbeeld verzette Gerbrandy zich fel. Het was de eerste keer dat hij zijn 'doorvechten-tot-het-bittere-eind-houding' in de ministerraad naar voren bracht, al dan niet daartoe aangezet door Wilhelmina, met wie hij toen reeds intensief contact had. "Wij moeten het wagen alles te verliezen om voor de toekomst land en volk te behouden. Engeland strijdt voor eigen imperium maar ook tegen een boze macht. Een tegenstander die nooit zijn woord houdt, traktaten niet eerbiedigt, gewetensvrijheid vernietigt, christelijke cultuur vernietigt. Wij kunnen de hand niet toesteken. Ook is dat ontrouw aan andere landen. Nederland zou in een vazallenpositie komen. Ook een remisevrede acht hij verwerpelijk."

De andere ministers zaten tussen De Geer en Gerbrandy in. Dijxhoorn stelde dat hij een uitgestoken hand niet zou weigeren, maar dat een initiatief buiten Engeland om lanceren ondenkbaar was met het oog op het bondgenootschap. Van Boeijen zei dat Gerbrandy over het hoofd zag dat landen als Nederland en België overwonnen waren. Hij vroeg zich af of het niet beter was als de Verenigde Staten zich met het vredesproces zouden bemoeien. Bolkestein wilde niet buiten Engeland om handelen en hij vond de VS niet geschikt als onderhandelaar. "De enige zedelijke macht waarop beroep gedaan zou kunnen worden gedaan, zou de paus zijn." Albarda sloot zich aan bij Van Kleffens en zei dat als er een vredesvoorstel moest komen, dat dan de VS de beste tussenpersoon was. Ook Steenberghe en Van den Tempel waren het met hun collega eens.

Van Kleffens zei dat hij graag een uitweg wilde, maar dat hij die nog niet zag. Hij beloofde dat hij zijn gezanten in Zwitserland, Zweden en Spanje zou seinen dat zij hun oren gespitst moesten houden op initiatieven die in die landen werden ontwikkeld. De Geer constateerde dat er voor zijn ideeën geen draagvlak was en betreurde het dat Nederland geen 'eigen politiek' kon voeren om te voorkomen dat Europa in een ruïne zou verande-

ren. Naar aanleiding van de discussie maakte Van Kleffens een nota waarin hij een rol van Nederland bij de vredesbesprekingen afwees.[84] Daarin staat de volgende zin: "Dit is meteen het antwoord op het voorstel van de heer Van Rhijn die op eigen houtje wilde doen informeren wat men met Nederland-alléén voor heeft." Het was dus Van Rhijn die in het kabinet een separate vrede voorstond en niet De Geer.[85]

De Geer legde zich niet neer bij de twijfelende houding van zijn collega's. Naar aanleiding van de rede van Hitler, waarvan De Geer meende dat de Duitse dictator daarin de deur naar vrede openhield, stelde hij een week later, op 22 juli, wederom voor om actie te ondernemen.[86] De nationalistische pers in Engeland verheugde zich volgens De Geer op een *battle of England* en dit maakte het voor de Engelse regering bijna onmogelijk om serieus te kijken naar mogelijkheden voor vrede.

Wederom zag hij juist daarom een taak voor andere landen en hield hij vast aan de vooroorlogse zelfstandigheidspolitiek. "(De) Nederlandse regering mag niet mede schuldig zijn door lijdelijk toe te zien." Hij verwees ook naar Colijn die in zijn brochure *Op de grens van twee werelden* voor een vrede tussen de grote mogendheden pleitte.

De Geer wilde de Engelse regering op de hoogte stellen, maar geen toestemming vragen. Hij stelde voor om via een gezant de Duitse regering te laten weten dat de Nederlandse regering bereid was om met een afvaardiging naar het continent te gaan om te praten over de 'mogelijkheid van vredesonderhandelingen'. Hij zette zijn kabinet plotseling voor het blok: als zijn collega's niet akkoord zouden gaan, stapte De Geer naar de koningin om zijn ontslag in te dienen.

Van Kleffens zei dat hij de Engelse minister van buitenlandse zaken, Lord Halifax, had gesproken. Die hechtte weinig betekenis aan de rede van Hitler. Op de man af gevraagd erkende Halifax dat hij onderhandelingen met Hitler niet in alle omstandigheden uitsloot. Gerbrandy verbaasde zich erover dat De Geer dreigde met ontslag omdat hij altijd pleitte voor eenheid in het kabinet. Daarnaast stelde Gerbrandy nog eens dat het onmogelijk is om met Hitler te onderhandelen zolang Nederland bondgenoten heeft. De ARP'er kon zich geen concrete voorstelling maken van De Geers bedoelingen. Ook Albarda meende dat Nederland niet mocht zwichten onder het 'grote kwaad dat de hoogste waarde van het leven bedreigt'. Bolkestein en Van Rhijn zeiden de beweegredenen van De Geer wel te begrijpen, waarbij eerstgenoemde voorstelde om Nederland Duitsland te laten uitnodigen om de voorwaarden voor vrede te noemen. Zij vonden het jammer dat Hitler in zijn rede geen voorwaarden aangaf. Van Rhijn klaagde erover dat de Engelsen te positief waren over de afloop van de oorlog en wellicht deze kans voorbij lieten gaan.

Uiteindelijk draaide De Geer tijdens de vergadering bij. Hij wilde het voorstel van Bolkestein om Duitsland naar de voorwaarden te vragen nog eens bekijken en overwoog zijn tekst te veranderen. Tegen Gerbrandy zei hij dat de onbetrouwbaarheid van Hitler niet 'eeuwig een beletsel voor vrede' kon blijven, maar De Geer wilde 'niet zwichten voor Duitsland' en wilde in Nederland 'geen fascistische regering zien komen'. Van een portefeuillekwestie was geen sprake meer.

Twee dagen later zei De Geer dat hij zijn voorstel had veranderd. Het bleek een aanzienlijke afzwakking. De Geer wilde afzien van het vragen van een onderhoud met Hitler en wilde in plaats daarvan telegrafisch of schriftelijk vragen onder welke voorwaarden de Führer 'vruchtbare besprekingen ter bevordering van de vrede' zou kunnen openen.

Hij meende dat Nederland geen 'separate vrede' moest zoeken, 'want die is niet verkrijgbaar'. Van Kleffens stelde voor om daarover eerst een gesprek te hebben met zijn Engelse collega, Lord Halifax. De Geer stemde daarmee in, waarschijnlijk tot opluchting van de andere ministers. Gerbrandy was blij dat De Geer geen separate vrede wilde en had geen bezwaar tegen 'voorzichtige besprekingen Van Kleffens-Halifax'. Steenberghe constateerde dat de standpunten niet ver meer uiteenlagen.

Van Kleffens deed twee dagen later, op 26 juli, in het kabinet verslag van zijn ontmoeting met Halifax. De minister stelde vast dat het op dit ogenblik niet gunstig was voor een initiatief en dat dit schadelijke gevolgen zou kunnen hebben. De Duitsers waren twee weken daarvoor de aanval op Engeland begonnen. Verder was het starten van onderhandelingen niet mogelijk zonder daarbij een zwak figuur te slaan. De Geer gaf Van Kleffens gelijk en zei dat deze mededelingen hem voor het moment bevredigden. Wat De Geer betreft eindigde daarmee zijn streven om Nederland een rol te laten spelen bij het zoeken naar een vredesoplossing.

De wapenstilstand van Plesman

Nadat het kabinet zijn voorstellen om het vredesproces op gang te brengen in juli ter zijde had gelegd, was voor De Geer de kous af. Betekende dit het einde van de vredespogingen binnen het kabinet? Niet voor minister van buitenlandse zaken Van Kleffens. Hij kreeg in augustus contact met Albert Plesman, oprichter/directeur van de KLM en een landelijk bekende ondernemer. Plesman kon het niet langer aanzien dat de oorlog voortduurde. Hij vreesde, net als De Geer, dat de overwinning van Engeland straks op de 'puinhopen en vele hongergraven' zou worden behaald waar dan tevens 'de kiem voor een nieuwe oorlog' werd gelegd.[87] "Het ligt toch in ieders bedoeling dat het volgende vredesverdrag een stabiele toestand moet scheppen. (...) Excellentie, ergens moet een begin worden gemaakt", schreef Plesman – die door tijdgenoten allesbehalve als wereldvreemd en naïef werd gezien – aan Van Kleffens.

Voordat Plesman Van Kleffens benaderde had hij al op 24 juli in Berlijn drie uur lang met Göring gesproken over de voorwaarden die aan een vredesverdrag verbonden zouden moeten worden.[88] Snouck Hurgronje, rechterhand van Van Kleffens, achtte de besprekingen van Plesman van het 'grootste belang'.[89] Een van de voorwaarden waarover Göring in een vredesverdrag met Engeland wilde nadenken was dat Noorwegen, Denemarken en Nederland weer onafhankelijke staten zouden worden.[90]

Van Kleffens vond de uitkomst zo belangwekkend dat hij in het Engels er een nota over liet schrijven die bestemd was voor Lord Halifax. Die nota van een onbekend gebleven schrijver, introduceerde Plesman als een man of *vigour and determination* die wel eens uit de bocht vloog.[91] Over het doel van de missie van Plesman liet de nota geen twijfel: *"The above mentioned fundamental principles aim at the signing of a peace treaty which is of a nature to ensure a lasting and fruitful cooperation between the British empire and the German Reich"*.[92]

De nota sloot af met een opmerkelijke toekomstvisie. *"Great works ought to result from this collaboration and in this way a favorable economic development will be fostered. The trust between Great Britain and Germany ought to be developed to such an extent that the opposition against the*

tunnel under the Channel will disappear and that an exchange of goods, persons and ideas between Great Britain and the Continent will be encouraged."[93] De enquêtecommissie constateerde dat op de voorpagina van deze nota een aantekening stond in het handschrift van minister Van Kleffens. Hij kon dus niet ontkennen dat hij dit document onder ogen had gehad. Een week later stuurde Halifax Plesman een telegram. "Uw aangelegenheid hier met belangstelling bestudeerd stop goede bedoeling initiatief volkomen begrepen."[94] De poging van Plesman liep dood bij Halifax. Die stuurde alle stukken weer terug naar Van Kleffens met een vriendelijk briefje erbij.[95]

De enquêtecommissie constateerde dat Van Kleffens de poging van Plesman buiten de ministerraad had gehouden.[96] Volgens de commissie 'bagatelliseerde' Van Kleffens vervolgens tijdens zijn verhoor ten onrechte zijn betrokkenheid bij de poging van Plesman. "De commissie moet derhalve aannemen, dat de heer Van Kleffens bij zijn verhoor met betrekking tot deze zaak meer op zijn geheugen dan op kennis der stukken is afgegaan."

Het valt te betwijfelen of Van Kleffens last had van zijn geheugen. Na de oorlog wilde de minister van buitenlandse zaken iedereen laten geloven dat hij vanaf het begin aan de kant stond van 'vechten tot het bittere eind'. Zijn medewerking aan de Plesmanpoging vormde een contrast met zijn laatdunkende opmerkingen over de 'compromisvoorstellen' van De Geer, die gespeend waren van inzicht in de internationale politiek.[97] De Geer kon zich niet verplaatsen in de geesteshouding die nodig was voor de oorlog, zei hij. Met het ontslag van De Geer verdween volgens Van Kleffens 'ook het defaitisme uit de ministerraad'.[98] De enquêtecommissie, die de Plesmanzaak kende en wist wanneer die zich afspeelde, was dat opmerkelijk genoeg met Van Kleffens eens.(!)[99]

Die conclusie is des te vreemder gezien de nota's die de ministers in Londen schreven over de toekomst van Nederland.[100] Van Kleffens had daarom gevraagd. "Hitler is niet alleen een veroveraar, maar vooral een revolutionair, bezield met gedachten, die – men moge haar verwerpen – een constructief karakter dragen." Van Kleffens had uit artikelen de indruk gekregen dat Duitsland van plan was om de veroverde gebieden 'niet volledig te nazificeren', wat perspectief bood op een mogelijke terugkeer naar Nederland. Volgens hem dreigde het gevaar dat Engeland bij een eventuele vredesbespreking zou kunnen besluiten om Nederland onder Duitse invloedssfeer te laten. De minister vroeg daarom zijn collega's om elk op hun eigen terrein argumenten en feiten te verzamelen waarmee zij de Engelsen konden overtuigen Nederland niet te laten vallen. Daar voldeden alle ministers aan, behalve, om onbekende reden, De Geer. Die nota's zijn verre van het type 'doorvechten-tot-het-bittere-eind'. Welter zou later toegeven dat die nota's heel typerend waren voor het tijdperk tot aan het moment in 1941 toen duidelijk was dat Duitsland er niet in slaagde Engeland te overweldigen.[101]

Van Kleffens' analyse ging uit van twee mogelijkheden: óf Duitsland zou winnen en dan was het aan de Duitsers wat er met Nederland zou gebeuren, óf Engeland zou stand houden en dan kwam de vraag op hoe de onderhandelingen tussen die twee blokken voor Nederland zouden gaan aflopen.[102] Met een derde optie – de militaire bevrijding van Nederland – hield hij geen rekening.

Van alle ministers ging Albarda het verst in zijn visie op een vrede met Duitsland.[103] Hij stelde in november, De Geer zat toen al in Portugal, een heel plan op voor vredesonderhandelingen tussen de oorlogvoerende partijen. "De tijd voor en omstreeks Kerstmis is

bij uitstek geëigend voor vredesacties." Albarda verklaarde later dat met een vredesplan ''men Hitler in zijn eigen land kon verzwakken en een ommekeer kon teweegbrengen om tot vrede te komen". De minister van waterstaat had over zijn plannen met Labourleider Clement Attlee gesproken en die vond precies hetzelfde als hij.[104]

Het ontslag van De Geer maakte allesbehalve een einde aan het 'defaitisme' en de gedachte dat een vredesproces beter was dan een uitzichtloze oorlog. Het laat zien dat de gedachten van De Geer in 1940 minder 'wereldvreemd' en 'naïef' waren dan uitgerekend zijn collega-ministers na de oorlog de Nederlandse bevolking wilden doen geloven. Afgezien van Gerbrandy en Van den Tempel dachten zij er bijna net zo over als De Geer, en dat was voor hen na de oorlog bepaald een ongemakkelijke waarheid. Dat zij daarom geneigd waren de aandacht over eventuele vredespogingen naar De Geer te verschuiven, ligt psychologisch voor de hand, maar doet weinig recht aan de historische werkelijkheid.

Defaitisme in Nederland

Op het moment dat de formatie van De Geer in 1939 slaagde leek de politieke rol van Colijn uitgespeeld. De man die in 1937 glansrijk de verkiezingen won, die zichzelf de grootste politicus achtte van Nederland, belandde twee jaar later aan de zijlijn. Dit resulteerde in een diepe wrok jegens De Geer die hij zag als de veroorzaker van alle ellende. Colijns biograaf Langeveld wees op de vele sneren naar De Geer in de maanden na de vorming van zijn kabinet.[105] Tegen de Friese ARP-voorman Hendrik Algra kenschetste hij het verhaal van De Geer over neutraliteit als 'het gemurmel van tandeloze monden'.[106] Tegenover journalist Ernst van Raalte noemde hij De Geer een 'glimworm'.[107] In een gesprek met uitgever Bert Bakker schrok hij er niet voor terug om de term 'schurftige hond' te gebruiken.[108]

Toen Colijn op 13 mei van zijn oude vriend De Vos van Steenwijk – als voorzitter van de Eerste Kamer was hij goed ingelicht – te horen kreeg dat De Geer met zijn kabinet en de koningin naar Engeland waren gevlucht, ontstak hij in woede. Op hoge poten zocht hij generaal Winkelman in zijn hoofdkwartier op om hierover zijn gal te spuwen. Met name liet hij zich fel uit over De Geer.[109] Van de capitulatie begreep Colijn niets. "Slechts 1700 à 1800 man gesneuveld. (...) De juiste geest heeft ontbroken."[110] Deze woede kwam terug in zijn commentaar in *De Standaard* van 15 mei. Hij noemde het vertrek een 'smadelijke vlucht van de regering'. "Terwijl onze mannen bij honderden en duizenden werden neergeworpen, zochten de ministers de veiligheid. (...) Deze vlucht was psychologisch van zodanige grootte, dat we de gevolgen ervan nog niet kunnen schatten." Dit was precies de reactie die het kabinet had gevreesd en die tot vlak voor het vertrek tot een pijnlijke besluiteloosheid had geleid. Colijn constateerde dat het beleid van de regering het vertrouwen van 'waarschijnlijk 95 pct, van het Nederlandse volk mist'. Het artikel miste in Nederland zijn uitwerking niet. Het nummer van *De Standaard* moest worden bijgedrukt, een journalistiek unicum.

Daarnaast liet Colijn op 14 mei enkele prominente politici naar zijn huis komen, zoals de oud-ministers Goseling en Van Dijk, generaal W. Röell en oud-gouverneur B.C.

de Jonge.[111] Een geëmotioneerde Colijn – De Jonge schreef in zijn dagboek dat de oud-premier huilde – stelde voor om een regering te vormen om het uitgeweken kabinet te vervangen. Later constateerde Langeveld dat Colijn vanaf het moment dat hij in 1939 aan de zijlijn belandde, niet meer geheel de oude was en zijn publieke optreden 'iets onevenwichtigs kreeg'.[112] Hij werd door niemand over ingrijpende besluiten meer geraadpleegd. De wrok tegen De Geer woekerde maar voort. Uit zijn gedragingen bleek volgens Langeveld dat bij Colijn de 'grenzen van zijn zelfbeheersing doorbroken waren'.

De Geer kon dit niet weten toen hij Colijns brochure *Op de grens van twee werelden* (gedateerd op 25 juni 1940) in Londen onder ogen kreeg. Behalve een analyse van de Nederlandse democratie, bood Colijn een blik op het internationale landschap. "Wij achten de uitschakeling van Frankrijk als strijdende factor van zoveel betekenis, dat een nederlaag van Duitsland niet langer binnen de grens der mogelijkheden mag worden gerekend. Maar daaruit volgt dan met o.i. onbetwistbare logica, dat op het vasteland van Europa de Duitse invloed voortaan overheersend zal zijn en die van Engeland in elk geval zal worden teruggedrongen, zo niet geheel worden uitgeschakeld. Dat zal reeds onmiddellijk merkbaar zijn bij de vredesluiting."[113]

Nederland moest hierop antwoord geven volgens Colijn. 'Struisvogelpolitiek' was de slechtst denkbare politiek, anders dreigde de situatie: 'wij onderhandelen bij u, zonder u, over u'.[114] Colijn vond het 'reaalpolitiek' om in te spelen op de nieuwe machtsverhoudingen in Europa. In die nieuwe wereld zag Colijn ruimte voor een 'zelfstandig Nederland' waarbij de 'band Nederland oranje' niet verbroken werd. Maar dat hield ook in dat 'we staatkundig, economisch en sociaal met een Duitse leermeester moeten gaan rekenen'.[115] Dit had volgens Colijn niets te maken met 'voorkeur; dit is rekenen met werkelijkheden'.

Chris van der Heijden schrijft in *Grijs Verleden* dat na de oorlog de onjuistheid van Colijns analyse bijna even vanzelfsprekend was 'als de juistheid ervan voor de tijdgenoten'.[116] De invloed van Colijn had sinds 1939 nog maar weinig aan belang ingeboet.[117] Rijkscommissaris Seyss-Inquart rapporteerde verheugd aan Hitler dat dit boekje voor veel protestanten de doorslag gaf bij de bepaling van hun houding ten opzichte van de Duitse bezetter.[118] In korte tijd werden hiervan 30.000 exemplaren verkocht. Kranten citeerden er gretig uit. De brochure was in Londen meer dan eens onderwerp van discussie in de ministerraad. Vooral de suggestie van Colijn dat door het uitwijken van de regering naar Londen er een nieuw orgaan moest komen dat namens de Nederlanders met de Duitsers ging praten, wekte daar verontrusting.[119]

De Geer had, zoals bijna iedereen in Nederland, een groot ontzag voor Colijns internationale contacten en zijn internationale ervaring. De opinie van Colijn heeft De Geer zonder twijfel sterk beïnvloed.

Regeringszetel naar Nederlandsch-Indië

De ineenstorting van Frankrijk maakte op de Hollandse kolonie in Londen een verpletterende indruk. Niet lang daarna kwam in de ministerraad de vraag aan de orde – wie er precies mee kwam is onduidelijk – of de regering in Engeland wel veilig was. De minis-

Het kabinet haalt in Londen een frisse neus. Vlnr: Van Boeijen, Bolkestein, Van Rhijn, Gerbrandy, R.P. Bonthuis (inspectuur van de landbouw) De Geer en Van Asch van Wijk(secretaris-generaal van Financiën). Nationaal Archief.

ters waren er niet van overtuigd dat Engeland een Duitse aanval zou kunnen afslaan. Een kleine meerderheid – naast Van den Tempel ook Bolkestein en Albarda – stemde tegen verplaatsing.[120] De Geer was voor, maar wilde over de kwestie later niets zeggen vanwege de 'verhouding tot de koningin'.[121]

Van Kleffens kreeg de taak om het kabinetsbesluit over de verplaatsing aan Wilhelmina mede te delen. Een vertrek van de regering uit Londen betekende, uit oogpunt van eenheid van regeringsbeleid, dat de koningin mee zou moeten verhuizen naar Bandoeng, de plaats in Indië met het beste klimaat. Daar voelde Wilhelmina niets voor. 'Volstrekt negatief', meldde Van Kleffens aan het kabinet. Zij vreesde voor 'den invloed van de verandering van klimaat op haar uithoudings- en werkvermogen'.[122]

Wilhelmina zag op tegen de hoge temperaturen, maar dat was niet de enige reden voor haar weigering. Zij was bang dat met een verhuizing het 'nauwe contact met de Geallieerden zou verloren gaan'.[123] Londen was het centrum van de oorlogsvoering tegen Duitsland. Zij vreesde dat een vertrek naar Indië 'door de brede massa van het Nederlandse volk beschouwd zou worden als een smadelijke vlucht'.[124] Wat Wilhelmina betreft was het kabinet in zijn geheel wel naar Indië vertrokken. "Ik heb ze erg geraden wel te gaan, ik bedoel het stel – het zou eenvoudig heerlijk zijn ze kwijt te zijn," schreef zij aan Juliana.[125]

Ondanks de weigering van Wilhelmina verdween het plan niet van tafel, omdat de koningin een soort contra-aanval inzette. In dezelfde vergadering dat Van Kleffens het

negatieve antwoord van Wilhelmina overbracht, opperde Gerbrandy het plan om een delegatie van de ministerraad in Indië te vestigen.[126] Hoewel dat een splitsing van het kabinet betekende, vonden enkelen dat te overwegen. Gerbrandy verdedigde zijn voorstel door er op te wijzen dat dit het 'oorspronkelijke besluit' van de raad was, maar dan in 'twee etappen uit te voeren'.

Reeds de volgende dag vroeg Wilhelmina De Geer te komen praten over het voorstel van Gerbrandy. Had Gerbrandy zijn voorstel in het kabinet aan haar overgebriefd of was zijzelf de bedenker ervan: dat is onbekend. Vaststaat dat zij voorstelde dat De Geer met een kleine delegatie 'derwaarts' zou gaan. Zij stond erop dat De Geer aan het hoofd zou staan. Wilhelmina zag in het uitzenden van De Geer de aangewezen manier om van hem af te komen. Zij stelde dat voor op 10 juli 1940.

Op Gerbrandy, Van Kleffens en Van Boeijen na was iedereen tegen een splitsing van het kabinet, om voor de hand liggende redenen. De twee kabinetten zouden duizenden kilometers van elkaar komen te zitten. Met de gebrekkige communicatiemiddelen van die tijd zou van eenheid in regeringsbeleid geen sprake meer kunnen zijn. Gerbrandy stond erop dat zijn standpunt, wel delegatie naar Indië, in de notulen werd opgenomen. De Geer en de vijf andere tegenstanders wilden de koningin in een gesprek hun bezwaren voorleggen. Wilhelmina wilde alleen praten als zij één voor één zouden komen: de biechtstoelmethode. Na afloop van deze consultatieronde concludeerden de ministers dat Wilhelmina met geen mogelijkheid van haar 'denkbeeld' was af te brengen.[127] De koningin stelde: 'Tijdelijke delegatie, bij voorkeur meerderheid, zelfs grote meerderheid'.[128] Om de druk op te voeren liet ze Gerbrandy (!) een brief schrijven aan het kabinet waarin stond dat het in het belang van het land was als de minister-president met een deel van het kabinet naar Indië zou vertrekken. In het concept van Gerbrandy had zij 'vier maanden' doorgestreept en daarboven 'geen termijn' geschreven. De Geer moest uit haar ogen verdwijnen, het liefst voorgoed.

De Geer begreep niks van de halsstarrigheid van de koningin. Wat had een delegatie in Indië te zoeken als het regeringsapparaat in Engeland achterbleef? Wat moest de Indische regering met enkele ministers? Hij vond dat het belang van de onderneming niet boven een beleefdheidsbezoek of een studiereis uit zou komen. De werkelijke reden, dat Wilhelmina van hem afwilde, kwam niet in hem op. Gerbrandy kwam tijdens de vergadering met wat bij elkaar gesprokkelde redenen waarom een bezoek aan Indië toch nuttig zou kunnen zijn. Hij zag taken op gebied van de Wereldomroep, het leger en er waren wat bedrijven die naar Indië waren verhuisd. De Geer vond dat dit weinig om het lijf had.

Het kabinet wist zich geen raad met de poging van Wilhelmina om het kabinet in tweeën te splijten. Van den Tempel stelde voor om de koningin een 'beleidvol' maar wel afwijzend antwoord te sturen. Gerbrandy en Van Kleffens waren als enigen daar tegen. De Geer schreef haar dat de ministers 'Uwe Excellentie wèl in overweging willen geven, vooralsnog van het zenden der gedachte delegatie af te zien'.[129] Wilhelmina legde zich hierbij niet neer en ontbood wederom De Geer. Van een minister (vrijwel zeker Gerbrandy) had zij gehoord dat hij in het kabinet zijn 'compromisvoorstel' had gedaan en zij zei dat zij daartegen 'ernstige bezwaren' had. De Geer moest wat haar betreft met enkele ministers naar Indië gaan.

Op 31 juli zei De Geer in het kabinetsberaad dat de koningin de kwestie zo belangrijk vond dat zij 'politieke consequenties overwoog', met andere woorden: zij zou abdiceren indien zij haar zin niet zou krijgen. Dat werd door het kabinet hevig betreurd. De ministers beseften dat een constitutionele crisis voor het land niet op een slechter moment kon komen. In Nederland was een meerderheid nog boos over het vertrek van de regering. Het aftreden van de koningin, waarvan het kabinet zonder twijfel de schuld zou krijgen, zou het aanzien van het land schaden en de slagkracht verminderen. De aanleiding was bovendien zo futiel: een nutteloos bezoek van enkele ministers aan Indië.

Het kabinet besloot Wilhelmina haar zin te geven. Alles liever dan een constitutionele crisis in oorlogstijd. "Kon de koningin hier een andere conclusie aan verbinden dan dat zij, als zij maar volhield, haar zin kreeg?", schreef De Jong.[130] Welke ministers zouden met De Geer meegaan? Verschillenden verklaarden zich bereid, ook Gerbrandy. De Jong schreef daarbij: "maar dat kan zijnerzijds niet meer zijn geweest dan toneelspel".[131] Toen Wilhelmina hoorde dat het kabinet instemde juichte haar gemoed. Aan Juliana schreef ze: "We raken dus Dirk kwijt zonder dat *ik* hem wegjaag ... Alle Dirkiaansche vredeswenschen zijn in de doofpot waar ze thuis horen!"[132] Op vrede tussen Engeland en Duitsland zat Wilhelmina kennelijk niet te wachten. De kans dat zij bij een eventueel vredesakkoord naar Nederland terug zou kunnen keren als koningin, achtte zij vermoedelijk klein. Een vredesverdrag zou het einde van de dynastie betekenen.

Uiteindelijk ging het plan niet door. Gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer liet weten dat de 'gehele bevolking' een bezoek door de koningin als een 'groot voorrecht' zou hebben beschouwd. Van de komst van een paar ministers verwachtte hij niets, omdat dit tot politieke verwarring zou leiden. Wilhelmina besloot toen, het was medio augustus, om het plan te laten varen.

De rol van Gerbrandy in deze kwestie is nooit opgehelderd.[133] Was er sprake van een een-tweetje tussen Wilhelmina en Gerbrandy om De Geer naar Indië te krijgen? Het was de minister van justitie die de brief opstelde die Wilhelmina naar het kabinet stuurde. Fasseur vermoedde ook dat Gerbrandy in die dagen degene was die de voorstellen van De Geer om de grote landen aan de onderhandelingstafel te krijgen, aan Wilhelmina 'overbriefde'.[134]

Reis naar Zwitserland

In villa Feldon Lodge in Boxmoor, het plaatsje buiten Londen waar De Geer na een maand naartoe verhuisde, sliep hij slecht. Volgens de man bij wie hij inwoonde leed hij al enige tijd aan maagpijnen, vooral als hij zenuwachtig was.[135] Hij was bang voor de bombardementen op het nabijgelegen vliegveld en kwam dan zijn bed uit.

De Geer had daarom het plan, zo meldde hij in het kabinet op 14 augustus 1940, om enige tijd in Zwitserland op vakantie te gaan. Hij dacht dat hij in de frisse lucht van Zwitserland zou opknappen. De Geer had al verschillende autoriteiten ingeschakeld om de nodige papieren daarvoor te krijgen.

Dat lijkt met de ogen van nu een tamelijk dwaas plan. Maar vond het kabinet dat destijds ook? De notulen vertellen er niets over. Na de oorlog zeiden de collega's dat zij ver-

ontwaardigd waren over het vakantieplan. Ook van na de oorlog dateerde de anekdote dat De Geer zou hebben gezegd er geen bezwaar tegen te hebben als een collega met hem mee zou gaan. Gerbrandy zei toen: 'dan ga ik mee'.[136] Op de vraag van Bolkestein waarom hij dat zei, zou Gerbrandy hebben gezegd: 'anders gaat hij nog door naar Nederland'.[137]

Inmiddels had Gerbrandy het voornemen van De Geer doorgebriefd aan Wilhelmina. Die besloot toen, negen dagen nadat De Geer zijn plannen had kenbaar gemaakt, om dit aan te grijpen voor zijn ontslag. Opvallend is dat zij nog het meest kwaad leek over het feit dat De Geer haar niet van zijn plan op de hoogte had gesteld. Waarom had Albarda de vakantieplannen niet genotuleerd? Was hij daarvoor te gegeneerd?[138] Of wekte de mededeling op dat moment niet zo veel deining en beschouwde men dit als een particuliere aangelegenheid?

Een brief van Gerbrandy aan De Geer toen hij, inmiddels ontslagen, nog een keer verzocht om naar Zwitserland te gaan, suggereert dat de kwestie minder hoog werd opgespeeld dan na de oorlog. "Uwe excellentie zal zich herinneren, dat Uw toenmalige ambtgenoten geen formeel bezwaar maakten tegen uw gaan naar Zwitserland voor korten tijd. Het feit dat het verblijf daar kort zou zijn, gaf hier de doorslag."[139] De reis naar Zwitserland is uiteindelijk om praktische redenen door De Geer afgezegd. Hij zag er vanaf omdat er geen luchtverbinding meer was tussen Spanje en Zwitserland.

Wilhelmina

Koningin Wilhelmina was geen bewonderaar van het kabinet-De Geer, dat zij in haar brieven aan dochter Juliana aanduidde als 'de firma Dirk en Co'.[140] Liever had zij een kabinet gezien met Colijn. Haar nogal eigenwijze poging om toch Colijn aan het bewind te houden werd door de motie-Deckers nogal hard en kordaat afgestraft. Dat voelde als een nederlaag en de schuld daarvan legde zij bij het parlement.

Nu moest zij met De Geer naar Londen; een man aan wie zij geen hekel had, ten minste tot aan de oorlog, maar die zij ook niet bovenmatig bewonderde. De Geer kon volgens haar niet in de schaduw staan van Colijn. Vooral verdacht zij De Geer ervan dat hij niet altijd ruimschoots achter militaire uitgaven stond, hoewel dat niet altijd terecht was. Zeker niet vlak na zijn aantreden in 1939 toen De Geer zonder tegensputteren 100 miljoen gulden voor dat doel ter beschikking stelde.

De Jong en Fasseur besteedden uitgebreid aandacht aan de achtergronden van koningin Wilhelmina. Een aantal elementen daarvan zijn nuttig om in dit boek naar voren te halen om zo inzicht te krijgen in de botsende karakters van Wilhelmina en De Geer, vooral op gebied van politiek en defensie.

Op haar achttiende reeds koningin, was Wilhelmina al vroeg gaan 'dromen van grote daden' op het militaire vlak.[141] In haar jeugd klaagde zij erover dat zij leefde in een slappe tijd, 'zó slap dat de tegenwoordige mens zich deze gewoonweg niet in kan denken. Het hele leven was een rimpelloze vijver'.[142] Na een ontmoeting met generaal Van Heutsz en zijn staf zag zij in wat de reële wereld was. Zelf kon zij niet in het leger. Wel nam zij zich voor de eigenschappen die deze mannen in Indië op het 'strijdtoneel ten toon spreidden'

over te nemen en te gebruiken in de omgang met politici. "Voortaan iemand te zijn die met zedelijke moed haar taak verrichtte en daartoe haar wilskracht aanwendde."[143]

Na de Eerste Wereldoorlog was de bereidheid bij veel politieke partijen om geld uit te geven aan de krijgsmacht minimaal. In de jaren twintig dacht zij aan abdicatie vanwege de bezuinigingen op het defensie-apparaat en toen in 1923 de Vlootwet geen meerderheid in de Tweede Kamer haalde. Velen gaven daarvan De Geer, die kort daarvoor om deze wet was afgetreden, de schuld. Het ligt voor de hand om te denken dat hier de wortels liggen van Wilhelmina's wantrouwen tegen De Geer.

Zoveel als Wilhelmina hield van het leger, zoveel weerzin voelde zij tegen politiek en politici. Van haar moeder Emma kreeg zij voor haar achttiende te horen 'over verdrietige ervaringen met ministers'.[144] "Het wakkerde haar neiging tot waakzaamheid en achterdocht aan", schreef De Jong. Die was vooral gericht tegen de politiek. Dat Wilhelmina tijdens haar eigen regeringsperiode zich zo weinig 'verbonden achtte' met het regeringsbeleid, kwam volgens haarzelf doordat zij als koningin door de politiek overal verre van werd gehouden.[145]

Dat contact met ministers werd in de jaren twintig en dertig steeds minder frequent. Behalve dat zij De Geer niet hoogachtte, had zij ook met de rest van het kabinet niet veel op. Zij vond het 'stel' volgens De Jong vanaf het begin een 'zwak geheel'.[146] Toen Wilhelmina besloot Den Haag te verlaten, had zij geen enkele behoefte gehad het kabinet daarover in te lichten, laat staan te raadplegen.[147]

Op 2 juni zwaaide Wilhelmina bedroefd haar dochter Juliana en de kleinkinderen uit die uitweken naar Ottawa, Canada, omdat daar aanzienlijk minder gevaar te duchten was. Door dit vertrek kwam er een uitgebreide briefwisseling tussen moeder en dochter op gang die grotendeels persoonlijk was, maar soms ook staatszaken behandelde. Zo schreef zij op 18 juni: "De chef (Wilhelmina, mvdk) van de zaak waarvan D. (Dirk de Geer, mvdk) directeur is wil niet aan het hoofd van de firma blijven indien deze niet op den ouden voet gedreven kan worden en de chef de volle bevoegdheid heeft alle veranderingen aan te brengen welke het belang der firma meebrengt in deze bewogen tijden".[148] Wilhelmina achtte haar mening van meer belang dan die van het kabinet.

Al snel nam zij in Londen het standpunt in dat zij op geen enkele manier met de Duitsers wilde onderhandelen over een vredesregeling. Als vazal of 'schijn-vrij' wilde zij niet in Nederland thuiskomen. Zij was kennelijk tot de slotsom gekomen dat de nazi's nooit het Huis van Oranje zijn oude positie zouden teruggeven. De militaire bevrijding van Nederland zag zij als de enige optie om de dynastie voor de ondergang te behoeden. "Ik kan niet anders dan thuiskomend een beschaafd, gegrond op ons verleden, bewind aanvaarden."[149]

Bij terugkomst in Nederland wilde zij 'vrij' zijn, 'met onbelemmerde mogelijkheden de noodzakelijke schoonmaak en opbouw tot stand te brengen'. Van de politieke situatie in Nederland deugde in haar ogen weinig. De Tweede Kamer en de regering ervoer zij als een last die haar telkens voor de voeten liep, geen rekening met haar hield en geen achting voor haar had. In Engeland had zij van het parlement geen last en van de regering trok zij zich zo weinig mogelijk aan.[150]

Het Nederlandse staatshoofd kreeg nooit de notulen te zien van het kabinetsberaad. Voor de oorlog ergerde Wilhelmina zich daar al aan. In Engeland wilde zij daar actief

iets aan doen.[151] Zij stuurde Van 't Sant, haar persoonlijke beveiliger en politiek assistent, eropuit om bij de ministers informatie in te winnen. Korte tijd later ging Wilhelmina een stap verder. Zij stond niet alleen toe dat de Engelse veiligheidsdienst MI-5 Nederlandse ministers in de gaten hield, maar greep ook niet in toen van onder anderen Welter en Steenberghe de telefoon werd afgetapt en dat in hun werkkamers afluisterapparatuur werd geïnstalleerd.[152] In het landhuis waar Dijxhoorn en enkele officieren woonden, werkte een als huisknecht aangestelde soldaat die alle gesprekken doorbriefde aan Van 't Sant. Wilhelmina kreeg inzage in alle rapporten en zag haar vermoeden bevestigd dat er in het kabinet ministers zaten die niet vertrouwden op een militaire overwinning en die zochten naar andere mogelijkheden.

Ontslag van De Geer

Op enig moment moet koningin Wilhelmina besloten hebben dat zij De Geer kwijt wilde als premier. Zelf heeft zij altijd aangegeven dat de wankelmoedigheid, het defaitisme, het streven naar vrede door De Geer de reden was waarom zij bij hem heeft aangedrongen om ontslag te nemen. Stemt dat overeen met de feiten? Waren de 'Dirkiaansche vredeswenschen' de enige motivatie achter haar handelen?

Een uitspraak van prins Bernhard tegen Van Lidth de Jeude op 4 juni 1940 suggereerde dat het idee om van De Geer af te komen bij haar al heel snel had postgevat.[153] "De prins is zeer gebeten op De Geer, wiens optreden hij vierkant veroordeelt." Bernhard had zijn politieke kennis veelal van één persoon: Wilhelmina. Jurist Van den Brandhof ziet in het onaangekondigde vertrek van Wilhelmina uit Nederland op 13 mei, al een eerste poging van haar om van het kabinet en De Geer af te komen.[154] Behalve het vertrek met stille trom, zagen we in dit hoofdstuk al dat Wilhelmina in de meidagen haar uiterste best deed om contact met het kabinet consequent te vermijden. Daar slaagde ze ook in. Dit wekte de indruk dat zij zonder kabinet in Londen trachtte te komen om zich daar als hoofd van een regering, door haarzelf samengesteld, in ballingschap te installeren.

Vaststaat dat Wilhelmina van De Geer en zijn kabinet af wilde komen door hem als hoofd van een delegatie naar Indië te sturen. We zagen dat Gerbrandy met dit voorstel kwam in de kabinetsvergadering van 2 juli. De dag erop moest De Geer bij Wilhelmina komen voor een gesprek waarin zij bij hem aandrong om hierop in te gaan. De kabinetsnotulen wijzen uit dat De Geer pas op 11 juli voor het eerst met zijn voorstel kwam om het vredesproces op gang te brengen. Dat is dus anderhalve week later. Heeft De Geer wellicht voor die datum elders uiting gegeven aan zijn kijk op de zaak? Dat kan, hoewel De Geer niet bekend stond als iemand die buiten de vergaderingen om veel met zijn collega's praatte. Daarnaast komen we in andere bronnen geen aanwijzingen tegen dat hij voor 11 juli naar buiten kwam met concrete plannen voor het op gang brengen van het vredesproces, zoals De Geer dat noemde.

Een andere aanwijzing dat Wilhelmina van begin af aan van De Geer afwilde was dat zij vrij kort na de vlucht naar Londen begon met het onderhouden van nauwe contacten met minister Gerbrandy, zonder dat de rest van het kabinet daarvan afwist. De koningin realiseerde zich dat als zij Gerbrandy op de plaats van De Geer zou kunnen manoeuvre-

ren, zij daarmee haar macht aanzienlijk zou uitbreiden. Gerbrandy aan het hoofd van het oude kabinet was een second best-oplossing, maar wel acceptabel.

Het plan van de delegatie naar Indië mislukte echter en dus moest het op een andere manier. Het plan De Geer hardhandig tot ontslag te dwingen, legde Wilhelmina medio augustus aan drie mensen voor; aan de vice-president van de Raad van State Beelaerts van Blokland en de twee potentiële opvolgers van De Geer, Van Kleffens en Gerbrandy. Het advies van Beelaerts is niet bekend, maar De Jong veronderstelde dat dit positief was.[155]

Van Kleffens zei na de oorlog dat hij de koningin erop had gewezen dat er situaties waren waarin de continuïteit van de staat eiste dat er verder geregeerd werd.[156] Om dat te illustreren vertelde Van Kleffens het volgens hemzelf verzonnen verhaal van een decoratie in Oostenrijk die militairen kregen als zij hun instructies hadden overtreden, als dit tenminste goed was uitgepakt. Als het slecht afliep kregen zij de kogel. Het is de vraag of hij dit verhaal echt aan haar heeft verteld, inclusief dat van de kogel. Van Kleffens zei in 1947 dat het afzetten van De Geer een 'uitzonderlijk geval' was en dat zijn advies 'geen vrijbrief' was geweest 'voor willekeurig handelen van haar kant'. De vraag is wat het dan wel was. Van Kleffens heeft het ontslag van De Geer niet gecontrasigneerd, hoewel hem dat ongetwijfeld is gevraagd. Gerbrandy zette als enige zijn handtekening bij dit besluit. Gerbrandy adviseerde Wilhelmina zonder meer om de afzetting door te zetten. Hij reikte haar ook het breekijzer aan: het plan van De Geer om in Zwitserland veertien dagen op vakantie te gaan. Vlak voordat De Geer bij Wilhelmina kwam schreef zij in een brief aan Juliana dat zij 'Dirk' tot ontslag wilde dwingen vanwege zijn reisplannen.[157] "Hij wil niet weg, en dit is de enige manier waarop hij daaraan niet kan ontglippen."

Fasseur schreef dat Wilhelmina de werkelijke reden, dat zij haar vertrouwen in hem volledig had verloren, niet kon geven. Daar ontbraken in de woorden van Fasseur de 'staatsrechtelijke precedenten' voor.[158] Zij mocht hooguit de minister adviseren om zijn ontslag aan te bieden. Zij zei daarom dat zijn reisplan zijn positie bij de Engelsen onhoudbaar had gemaakt. Het 'prestige van de regering in het buitenland en in 't rijk in al z'n delen zouden lijden indien hij aanbleef'. Concrete aanwijzingen daarvoor had Wilhelmina niet kunnen geven, want die waren er niet.

De Geer heeft tot aan zijn dood over zijn ontslag gezwegen, maar Wilhelmina deed er verslag van aan Juliana. "(Hij) smeekte mij één dag tenminste mij te beraden of hij niet 'financiën' kon behouden, zij het met aftreden als minister-president. Dit alles ging gepaard met uitlatingen dat 't gelijk stond met politieke dood en hij bij voorkeur maar ook zou sterven en, en dit moet ik er tot zijn eer aan toevoegen, dat hij 't haast onoverkomelijk vond thans 's lands dienst te verlaten. Waar hij meermalen gesproken had over liever dood zijn, beloofde ik voor 'financiën' één dag in beraad te houden."[159]

De hele ministerraad – behalve Gerbrandy, die zweeg – reageerde de volgende dag verontwaardigd over de stap van de koningin. De Geer mocht dit niet zonder meer accepteren en er moest een poging komen om Wilhelmina op andere gedachten te brengen. Hoe die discussie is gelopen is moeilijk te achterhalen. Wellicht is in het beraad het verwijt over het gebrek aan leiding van De Geer aan de orde gekomen en erkende hij zijn tekort. Hij stemde in met het compromisvoorstel dat hij zou aftreden als minister-president en zou aanblijven als minister van financiën. Gerbrandy stemde als enige tegen dit

voorstel, want hij (en Wilhelmina) wilde De Geer helemaal weghebben. Steenberghe zei later dat iedereen in de raad hem dit 'zeer kwalijk' had genomen.[160]

Van Kleffens (die later beweerde dat hij Wilhelmina had geadviseerd om De Geer tot ontslag te dwingen), Welter en Albarda wezen Wilhelmina in een gesprek op 30 augustus 'op de ongewenstheid, speciaal tegenover de publieke opinie in Nederland', van een ontslag van De Geer.[161] Als zij vond dat De Geer zo gebrekkig leiding gaf, was het, zo stelden zij, dan geen mogelijkheid om hem als minister aan te houden en iemand anders als voorzitter van de raad aan te wijzen. Welter zei hierbij 'fortiter in re, sed suaviter in modo'. Daarop antwoordde Wilhelmina: "Ik ken geen Latijn, maar ik weet wel een goed Nederlands spreekwoord: Zachte heelmeesters maken stinkende wonden."[162] Wilhelmina zegde toe het verzoek van het kabinet in overweging te nemen. Van Kleffens deed na deze bijeenkomst nog eens schriftelijk een beroep op Wilhelmina om De Geer niet helemaal te laten vallen en hem als minister zonder portefeuille aan te houden. "Hij zou dan van zijn feitelijke invloed beroofd zijn, maar aan de buitenwereld zou het beeld van een kabinetscrisis bespaard zijn."[163]

Op 31 augustus 1940 schreef De Geer nog een brief aan de jarige Wilhelmina, waarin hij haar smeekte om een 'partiële gratie'.[164] Dat Gerbrandy hem opvolgde als premier, daar kon hij vrede mee hebben. Maar hij begreep niet waarom hij als minister van financiën niet kon aanblijven. Niemand in Londen had van dat departement zoveel kennis als hij. Hij wees Wilhelmina erop dat het grootste probleem was om in Engeland inkomsten te genereren voor de opbouw van een Nederlands leger.

Voor De Geer telden zijn persoonlijke motieven veel zwaarder. Tijdens de plechtigheid in Queens Hall ter gelegenheid van Wilhelmina's verjaardag, drong die middag volgens hem pas goed tot hem door dat hij aan het doel waarvoor hij naar Londen was uitgeweken – 'de bevrijding van ons land en het herstel van Oranje' – niet meer actief zou mogen meewerken. "Bitter was mij de gedachte dat juist ik onwaardig zou zijn om te helpen die waarden in daden om te zetten."

Hij wees Wilhelmina op de brieven van zijn kinderen die op dat moment in Nederlands-Indië verbleven en op het punt stonden naar Londen te komen. Zij wilden de strijd tegen Duitsland opnemen. "Tegenover al deze warme uitingen valt het mij oneindig bitter den indruk te moeten maken de vanen te verlaten en hier werkloos te gaan neerzitten." Het moeten aftreden om gezondheidsredenen ervoer hij als een zware persoonlijke vernedering. Hij ondertekende met: 'ener majesteitsgetrouwe onderdaan'.

De smeekbede van De Geer hielp niet. Integendeel. "'t Loopt de spuigaten uit", schreef Wilhelmina aan haar dochter.[165] Wilhelmina liet Tets van Goudriaan een brief aan De Geer sturen, zonder haar handtekening, met daarin het verzoek om zijn ontslag in te dienen omdat dit 'in het belang van het land' was.[166] Het onderhoud dat zij nog met De Geer zou hebben zegde zij eenvoudig af, met als reden dat de 'beslissing van de koningin niet meer voor wijziging vatbaar' was. Zij had geen zin meer in een discussie met de minister-president. De meeste ministers waren teleurgesteld – volgens De Jong zelfs 'gegriefd' – dat de majesteit het verzoek van de ministerraad om De Geer aan te houden, bruusk naast zich neer had gelegd.

Enkele dagen na het definitieve besluit van Wilhelmina publiceerden de kranten de mededeling dat De Geer zich in verband met zijn gezondheidstoestand verplicht zag om

ontheffing uit zijn ambt te vragen.[167] Hare Majesteit verleende hem dat ontslag 'eervol'. Het kabinet besloot zijn ontslag bij de koningin in te dienen. Enkele uren daarna kreeg Gerbrandy de opdracht een nieuw kabinet te formeren.

Beelaerts van Blokland had er nog sterk op aangedrongen om Van Kleffens daarvoor te vragen. Gerbrandy had weinig staatkundige ervaring en was een weinig soepele figuur. Ook vreesde hij een verdere breuk in het kabinet omdat hij vaak militante standpunten innam. Wilhelmina sloeg dat advies in de wind. Bijna alle bewindslieden waren verbaasd, zo bleek bij de verhoren van de enquêtecommissie, dat niet Van Kleffens de opvolger van De Geer werd. Als iemand tijdens die eerste vergaderingen in Londen opviel met enige leidinggevende capaciteiten, dan was het de minister van buitenlandse zaken wel, stelden zij. Maar Wilhelmina had in Londen al snel haar oog laten vallen op Gerbrandy. Zelf heeft zij haar bijzondere keuze nooit toegelicht.

Gerbrandy stelde dat de koningin het besluit om De Geer ook niet als minister van financiën aan te houden 'geheel in mijn handen' had gelaten.[168] De formateur had hier echter niets over te zeggen gehad. Op de smeekbede van De Geer die zij naar Gerbrandy doorstuurde had Wilhelmina geschreven: "Hier kan en mag niet aan worden toegegeven." Volgens Fasseur was Wilhelmina na deze operatie 'opgelucht' maar had ze ook medelijden met 'Dirk'.[169] De Geer mocht dan 'de kolder' hebben, maar 'au fond' was hij een 'goed mensch' die 'naast een dosis niet willen begrijpen, werkelijk ook niet begrijpt; in zeker opzicht vonnis ik een onschuldige!', schreef zij aan Juliana. Na de hele operatie was Wilhelmina boos op het kabinet dat zij de kastanjes uit het vuur moest halen. "Maar wat zijn de stel leden flauw geweest zodat ik tot dien uitzonderlijke stap moest overgaan – dat geeft een diepen kijk op dergelijke colleges!!!!!!!!"[170]

De ministers worstelden na het 'ontslagbesluit' van Wilhelmina met artikel 55 van de Grondwet dat bepaalt dat de ministers verantwoordelijk zijn voor de daden van de koningin. Die discussie is niet in de notulen gekomen, helaas. Het is de vraag of toen tot hen doordrong dat zij zich voor het ontslag van De Geer na de oorlog, voor een weer in zijn machten hersteld parlement, zouden moeten verantwoorden. Welke argumenten zouden zij geven voor een ontslag dat zijzelf, zo bleek helder uit de notulen, niet hadden gewild?

Dat de enquêtecommissie van de oud-ministers uiteenlopende redenen te horen kreeg voor het ontslag van De Geer, hoeft niet te verbazen.[171] Bolkestein, Van den Tempel en Steenberghe waren het eerlijkst. Zij zeiden dat De Geer door zijn defaitistische houding het vertrouwen van de koningin had verloren. Volgens Steenberghe was dit echter een constitutioneel verantwoorde gang van zaken geweest, waar hij verder weinig over kwijt wilde. Van den Tempel zei dat De Geers wankelmoedigheid hem fataal was geworden. Volgens Albarda had De Geer het vertrouwen van zijn collega's én dat van de koningin verloren. Welter koos de staatsrechtelijk veiligste en juiste weg en zei dat het ontslag van De Geer de positie van de koningin raakte en dat hij op vragen daarover geen antwoord wilde geven.

De grootste 'onjuistheden' kwamen van de twee mannen die door koningin Wilhelmina vooraf over het ontslag waren geconsulteerd. Gerbrandy beweerde dat De Geer uit eigen beweging om ontslag had gevraagd. Van Kleffens ging ook die kant op: "De heer De Geer wilde van de algemene verantwoordelijkheid, die hem drukte, af." Uit de brief

van Wilhelmina weten we echter dat De Geer nog liever wilde sterven dan ''s lands dienst te verlaten'.[172]

De Geer had, net als zijn leermeester De Savornin Lohman, een heilig ontzag voor het koningshuis. In het beginselprogramma van de CHU stond niet voor niets dat het constitutioneel koningschap dat aan het Huis van Oranje was opgedragen, een vrucht van Gods leiding in de geschiedenis was.[173] Dat ontzag en liefde voor het instituut bleef, ook na de weinig zachtzinnige confrontatie met Wilhelmina die hem tot het bijzonder pijnlijke en vernederende ontslag dwong. De constitutionele onschendbaarheid van de koning was voor De Geer en de zijnen veel meer dan een juridisch begrip. Het koningschap was een existentieel onderdeel van hun geloofsopvatting.

Kenmerkend voor zijn houding was het stuk dat De Geer voor *Vrij Nederland*, het blad voor de Nederlandse kolonie in Londen, schreef ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van Wilhelmina op 31 augustus, waarvoor hij de uitnodiging precies op de dag van het ontslag kreeg. Hij accepteerde niet alleen de invitatie, maar schreef vervolgens een stuk waarin hij in vriendelijke bewoordingen haar kwaliteiten roemde. Alsof er niets aan de hand was, haalde hij de 'vredelievendheid' van de koningin aan. De Geer was ervan 'overtuigd' dat zij naar haar land zou terugkeren en door een 'juichende bevolking' zou worden ontvangen.[174] Op het feest in Queens Hall op 31 augustus ter ere van de koningin was De Geer aanwezig. Zijn ontslag was nog niet algemeen bekend en zijn ontbreken zou vraagtekens oproepen. De hele Nederlandse kolonie in Londen was er, behalve Wilhelmina, die stuurde Bernhard als haar vervanger. Wilhelmina koos er voor om op haar verjaardag alleen te zijn.[175]

Na zijn ontslag werd De Geer onderscheiden met het Grootkruis in de Orde van Oranje-Nassau. De fictie dat De Geer was afgetreden wegens gezondheidsproblemen moest in stand worden gehouden. Gerbrandy had aanvankelijk de hogere onderscheiding Grootkruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw in gedachten, maar dat vond Wilhelmina te veel eer voor De Geer.[176]

Bij De Geer is in de vele jaren die hem na de oorlog nog restten, geen onvertogen woord over Wilhelmina over de lippen gekomen. Niet tijdens het strafproces in 1947, niet tijdens de verhoren bij de enquêtecommissie en ook niet in de vele brochures die hij na de oorlog schreef om de wereld van zijn onschuld te overtuigen. Dit sluit niet uit dat bij De Geer de nodige wrok leefde ten opzichte van zijn collega's die hem lieten vallen. Wrok die bij hem onbewust de motor kan zijn geweest van zijn handelen een paar maanden na zijn ontslag.

Het ontslag staatsrechtelijk gezien

Over de verhouding tussen de kroon en ministers zijn sinds de invoering van artikel 55 van de Grondwet (die van 1937, in 2011 art 42,2), dat stelt dat de Koning onschendbaar is en dat de ministers verantwoordelijk zijn, vele boeken volgeschreven. Het is echter opvallend hoe staatsrechtdeskundigen zwijgen over de periode waarin de regering in ballingschap was en niet werd gecontroleerd door een parlement. Veel verder dan de

slotsom dat de ministeriële verantwoordelijkheid in die periode niet werkte, kwamen velen niet. Omdat dit niet werkte, wilde Ernst van Raalte in zijn veel geciteerde boek *Staatshoofd en ministers*, over de 'constitutionele relaties' tijdens de oorlogsjaren 'niet verder uitwijden'.[177] Dat bemoeilijkt de beantwoording van de vraag of Wilhelmina in 1940 binnen de wet bleef toen zij De Geer tegen de zin van het kabinet tot ontslag dwong.

We zagen dat Wilhelmina zich door het ontbreken van het parlement gerechtigd voelde om de ministers ter verantwoording te roepen. Zij beschouwde zich volgens De Jong als 'representant van de continuïteit van de Nederlandse staat'.[178] Bovendien hield zij achtereenvolgende kabinetten indirect verantwoordelijk, wegens ernstige verwaarlozing van 's lands defensie, voor haar zo smadelijke vlucht uit haar vaderland. Grondwettelijk was er niets wat haar van optreden kon weerhouden, zeker als de ministers voor haar gedrag formeel de verantwoordelijkheid bleven dragen door aan te blijven.

Van Raalte constateerde dat ministers die keuze hadden. Na De Geer gingen velen dezelfde weg. Maar dat vormde voor Wilhelmina zelden een reden om haar beleid te wijzigen. Ze zocht een andere minister op die haar beleidskeuzes wel wilde accepteren. Ministers zaten volgens Van Raalte in een 'zwakke positie' omdat zij niet naar de steun van een meerderheid in het parlement konden verwijzen, laat staan dat zij de Kamer konden laten ontbinden om het op een stembusuitspraak te laten aankomen.

Het gegeven dat het kabinet op het moment van het vertrek kon bogen op het vertrouwen van de meerderheid van de Tweede Kamer, maakte weinig indruk op Wilhelmina. Haar brieven aan Juliana legden pijnlijk bloot dat zij neerkeek op het kabinet en weinig vertrouwen had in het parlement en het in haar ogen vastgeroeste Nederlandse partijstelsel.

Fasseur wees in zijn verdediging van Wilhelmina op het extra-parlementaire karakter van het kabinet-De Geer. Dat gaf haar ruimte om zich van het kabinet weinig aan te trekken. Snijdt dat argument hout? De Geer II steunde bij de totstandkoming in 1939 inderdaad niet op expliciete afspraken met de fracties. Dat was echter een bewuste keuze van De Geer om de drempel voor de ARP-fractie tot steun van de regering, zo laag mogelijk te houden. De fracties van RKSP, SDAP, VDB en CHU – met 68 van de 100 zetels een ruime meerderheid in de Tweede Kamer – gaven de regering hun volle steun. Het kabinet kon in de periode augustus 1939 tot aan mei 1940 regelmatig rekenen op de steun van de oppositie, uitgezonderd die van de NSB. Zelfs een krant als *De Telegraaf*, die het vertrek van Colijn diep betreurde en De Geer II uiterst kritisch ontving, werd gaandeweg steeds enthousiaster over de ministersploeg en prees de harmonieuze samenwerking.

De Jong stelt dat Wilhelmina met het ontslag van De Geer op het randje balanceerde van het oorbare.[179] Als er ministers waren geweest die haar schriftelijk hadden laten weten dat De Geer diende te verdwijnen en daar de verantwoordelijkheid voor wilden dragen, dan had dit misschien door de beugel gekund. Los van een mondelinge adhesiebetuiging van Gerbrandy, waren die er echter niet. Nu mocht de koningin volgens De Jong 'niet meer dan vertrouwen' dat haar handelen 'geen onoplosbare crisis zou doen ontstaan'.

Een van weinige ministers uit de Londense kabinetten die zijn kritiek op Wilhelmina aan het papier toevertrouwde, was liberaal Van Lidth de Jeude. De Jong schilderde hem af als een niet heel erg serieus te nemen feestneus die in alle goede restaurants van Londen

een bekende gast was. Hij werd in september 1942 minister van oorlog. Toen stond hij bekend als een trouw aanhanger van Wilhelmina en criticus van De Geer en zijn kabinet. Zijn houding veranderde bliksemsnel toen hij zelf als minister met haar te maken kreeg, zo blijkt uit zijn *Londense dagboeken*.

In juni 1943 schreef hij daarin: "Majesteit, Gij speelt een gevaarlijk spel, want telkens weer wilt gij roekeloos het schild van Uw onschendbaarheid wegwerpen."[180] Hij kwam na verloop van tijd tot de conclusie dat Gerbrandy eigenlijk een loopjongen was van de koningin. Hij vond dat de premier een kwalijke dubbelrol speelde die de eenheid van het kabinet ondergroef en geen ruggengraat toonde in het verkeer met de Mevrouw, zoals hij Wilhelmina na zijn aantreden in zijn dagboek aanduidde. Gerbrandy noemde hij 'de kleine man', wat hij niet alleen letterlijk bedoelde.

Uit het dagboek bleek dat ook andere ministers hun twijfels hadden over de samenwerking tussen Gerbrandy en de koningin. Steenberghe zei tegen Van Lidth: "De m-p is niet de raadsman maar de volgzame dienaar van H.M."[181] Minister van justitie Van Angeren sloot niet uit dat Wilhelmina in geval van een crisis het ontslag van het kabinet zou aanvaarden en 'geen behoefte zou gevoelen van de benoeming van een nieuw kabinet'.[182]

De overeenkomst met een conflict tussen staatshoofd en ministers tijdens de Eerste Wereldoorlog is te groot om hier onbesproken te laten. Ook in die jaren, toen de politieke partijen de Tweede Kamer met een 'Godsvrede' op bijna non-actief zetten, bemoeide Wilhelmina zich actief met het kabinetsbeleid. Dit tot grote frustratie van de toenmalige minister-president Cort van der Linden in de kwestie waarbij Wilhelmina weigerde akkoord te gaan met het ontslag van generaal Snijders.[183] Het dreigement dat het kabinet zou opstappen omdat het de ministeriële verantwoordelijkheid niet meer kon dragen, maakte op haar geen indruk. Zij zei dat men 'reizende heren niet moest ophouden'. Generaal Snijders bleef toen op zijn post.

De Jong constateerde dat het gedrag van Wilhelmina in normale tijden door geen kabinet zou zijn geaccepteerd.[184] Van Raalte schreef dat het in een dwangpositie brengen van de ministers door de koningin 'zacht uitgedrukt', 'op de rand van het inconstitutionele' was.[185]

Was het ontslag terecht? Vaststaat dat de directe collega's van De Geer dit niet nodig vonden. Zij protesteerden zelfs tegen de dwang die Wilhelmina uitoefende op De Geer om terug te treden. De Geer was niet de ijzervreter die in die omstandigheden gewenst zou zijn, maar voldeed kennelijk in de ogen van het kabinet, met uitzondering van Gerbrandy. Hij kon vreemde beslissingen nemen – bijvoorbeeld het verzoek om naar Zwitserland te gaan – maar dat werd geaccepteerd. Een goede reden voor ontslag had kunnen zijn een voorstel om apart voor Nederland een compromisvoorstel met de nazi's te sluiten. In tegenstelling tot wat de enquêtecommissie concludeerde en historici als De Jong,[186] Fasseur[187] en Van Osch[188] hierover hebben geschreven, heeft hij echter nooit zo'n voorstel gedaan.

Wilhelmina maakte misbruik van haar positie toen zij in augustus 1940 dreigde met een constitutionele crisis als zij van het kabinet haar zin niet kreeg. Een koningin maakt deel uit van de regering en mag haar mening geven over het functioneren van een van de ministers. Ze mag proberen de rest daarvan te overtuigen. Maar dat geeft haar niet de positie om een minister-president, tegen de zin van de rest van het kabinet, tot ontslag

te dwingen. De Grondwet voorziet niet expliciet in de situatie dat een regering in ballingschap is. Het handelen van Wilhelmina druist in tegen de geest van het leerstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid. De koningin ondermijnde die verantwoordelijkheid met haar dreigement om een constitutionele crisis te veroorzaken. De collega's hadden De Geer tot ontslag kunnen dwingen, de koningin niet.

Het argument dat zij op dat moment als vertegenwoordiger van de Nederlandse bevolking optrad, zoals De Jong stelde, is niet erg sterk om de eenvoudige reden dat zij die positie in ons staatsrecht niet heeft. Daar komt bij dat De Geer met zijn zogenaamde 'Dirksiaanse vredeswensen' op dat moment beter aansloot bij de opvattingen van de meerderheid van het parlement van dat moment. Dat bewees de massale bijval die Colijn in 1940 kreeg voor zijn brochure *Op de grens van twee werelden*.

19 Lissabon-Den Haag 1940-1945

Vanaf eind augustus 1940 kon De Geer zijn gehele dag doorbrengen in de villa Felden Lodge in Boxmoor. Een maand na zijn aankomst in Engeland was hij uitgeweken naar dit kleine plaatsje dat destijds zich ongeveer anderhalf uur reizen van Londen bevond. In het Grosvenor Hotel voelde hij zich niet thuis. Daar werd hij de hele dag aangeklampt door in Londen gestrande Nederlanders die wat van hem wilden.

In de stad Londen kon hij zijn draai niet vinden. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Van Kleffens die zich in dat milieu juist als een vis in het water voelde en die bovendien als enige van de ministersploeg zijn vrouw naar Londen had meegenomen. De minister van buitenlandse zaken schreef later dat behalve De Geer ook de andere ministers een 'ontwortelde indruk' maakten.[1] Naast het achterlaten van familieleden en de onzekerheid over de hereniging, speelde ook 'hun ongewone omgeving' hen parten. Van Kleffens was met mensen als Beelaerts van Blokland, Van Tets van Goudriaan (directeur van het kabinet der koningin), Beyen en Van Lidth de Jeude, lid geworden van de Londense Cavalry Club waar zij een *home away from home* hadden gevonden.[2]

De Geer koos bewust voor het leven in het landelijk gelegen Boxmoor waar hij veel kon wandelen. Hij logeerde in het huis van zijn nicht Iny die was getrouwd met David Birnbaum. Na de oorlog bleek dat sommigen, met name Gerbrandy, zich over deze verhuizing naar de *countryside* kritisch hadden uitgelaten. De premier leefde te ver van de Hollandse kolonie in Londen en wist 'niet goed wat er speelde en leefde in de gemeenschap'. De Geer was zijn hele leven al niet naar sociëteiten en recepties gegaan en ging liever een eind wandelen. Dat veranderde niet in Londen. Naderhand vertelde journalist Van Blankenstein dat de verhuizing naar de familie Birnbaum bij de Engelsen niet 'de goede instemming' had omdat David Birnbaum bij de geheime dienst bekendstond als een beursspeculant.[3] Eind juni vertrokken de Birnbaums naar New York, omdat zij zich ook in Engeland niet veilig voelden. Vervolgens kwam de in Londen gevestigde Nederlandse kunsthandelaar Duits met zijn vrouw in de villa wonen.

De Geer bleef niettemin daar zijn kamers houden en at met de familie mee. Meneer en mevrouw Duits merkten dat De Geer fysiek niet in orde was. Vaak sloeg hij de maaltijd over vanwege heftige maagpijnen, een kwaal die hem zijn hele leven parten had gespeeld, vooral in spannende tijden.[4] Uiteindelijk verdween die pijn toen hij ontslagen was, veel thuis zat en van een medebewoner tabletjes daarvoor kreeg.[5] Zijn leeshonger kon hij stillen in de 'goedvoorziende' bibliotheek van het huis. Daarnaast speelde hij bridge en schaak en sprak hij af en toe met mensen die bij Duits over de vloer kwamen. Over geld hoefde De Geer zich geen zorgen te maken. In de woorden van De Jong was

er financieel 'met royaliteit' voor hem gezorgd.[6] Hij was 'in het genot' gesteld van 85 procent van zijn ministerssalaris.

Wel maakte hij zich zorgen over de financiën van zijn vrouw. De Geer verkeerde in de veronderstelling dat Ria zonder inkomsten zat en leefde van het spaargeld. Hij adviseerde haar bijvoorbeeld een hypotheek op hun huis te nemen.[7] Een van de redenen om later naar Zwitserland te willen, was dat hij vanuit dit land geldzaken voor zijn vrouw kon regelen. Hij wist niet dat de achtergebleven families van ministers gewoon het salaris van hun echtgenoot uitgekeerd kregen.

Ondanks de rust en goede voorzieningen leidde hij in Boxmoor niet het comfortabele leven van *a gentleman of leisure*.[8] Daarvoor was hij door het ontslag psychisch in een te groot gat gevallen. Hij leefde 'in stille afzondering' en had 'behoudens enige vriendschapbezoeken mij door oud-collega's gebracht' weinig andere contacten met bekenden.[9] Het plotselinge nietsdoen na bijna 35 jaar actieve politiek, het van de ene op de andere dag buiten de politiek staan, beviel hem slecht. De hardhandige behandeling door uitgerekend de koningin had hem diep gekwetst. Veel mensen, ook degenen uit Londen die na de oorlog nog enigszins begrip voor hem hadden, zoals sociaal-democraat Van den Tempel, meenden dat De Geer na het ontslag een mentaal geknakte, 'ziekelijke' indruk maakte. "Blijkbaar verteerde hem de twijfel en een onbeheerst heimwee naar huis."[10]

Dit heimwee moet zijn aangewakkerd door een brief, de tweede na zijn vertrek uit Nederland, van zijn vrouw Ria die drie weken na zijn gedwongen ontslag bij hem in Boxmoor arriveerde.[11] Cruciaal is de passage waarin zij schreef te verlangen naar het moment waarop zij haar man ooit 'juichend zal inhalen' op zijn 'ongeschonden studeervertrek'.[12] In zijn antwoord schreef hij haar dat dat precies klopte 'met de voorstelling die ik mij reeds tal van malen gemaakt heb, wakend en dromend'. In zijn geest verkeerde hij reeds in Nederland. "Wat zullen wij elkaar veel te vertellen hebben. (...) We zullen als ik terug ben veel samen gaan lezen. Ik kan mij daarmee reeds vermeien."

Regeringsopdracht in Indië

Kort na de machtsovername sprak Gerbrandy met De Geer over zijn toekomstplannen. Het was de nieuwe premier duidelijk dat zijn voorganger iets om handen moest hebben. De Geer en Gerbrandy kwamen tot de conclusie dat een benoeming tot staatsraad niet 'raadzaam' was, omdat de Raad van State in Londen niet kon bijeenkomen.[13] Gerbrandy stelde in het kabinet voor, alsof dat idee van hemzelf was, om De Geer onderzoek te laten doen naar het 'belastingvraagstuk in Nederlandsch-Indië'. Minister Welter zei dat hij dit 'al lang' met De Geer had besproken en dat hij hierover reeds een telegram had gestuurd naar de gouverneur-generaal. Want één ding was duidelijk, De Geer had geen zin om de rest van zijn leven doelloos te slijten in een vreemd land.[14] Op dat moment zag het er niet naar uit dat op afzienbare termijn Nederland een vrij land zou worden.

Terwijl deze kwestie liep, zat De Geer niet stil. Hij had het plan opgevat om via Lissabon – wederom – naar het nog neutrale Zwitserland te reizen om daar kennissen op te zoeken en geldzaken voor zijn vrouw te regelen ofwel door te reizen naar zijn nicht Iny in New York. Hij had via de Nederlandse gezant een verzoek ingediend bij de Portugese

ambassade in Londen voor een visum voor dat land. Dat verzoek kwam ook bij de Nederlandse regering terecht en zij kwam zo te weten dat De Geer eventueel naar Zwitserland wilde reizen. Gerbrandy zei later dat hij toen al vreesde dat De Geer plannen had om naar Nederland terug te gaan.[15] Feitelijk weigerde het kabinet toestemming voor het visum, omdat het bang was dat De Geer staatsgeheimen zou doorvertellen aan de Duitse mogendheid.[16] Zwitserland liep het gevaar het lot van Nederland te gaan delen, maar afgezien daarvan, het was 'thans reeds vol Duitse agenten'. Gerbrandy verzweeg later dat hij over de visumaanvraag met Wilhelmina had gesproken. Zij had Gerbrandy duidelijk gemaakt dat zij het 'zeer onwenselijk' vond dat De Geer naar Zwitserland ging.[17] Gerbrandy schreef daarop een brief aan De Geer met daarin de argumenten voor de weigering.

Twee dagen later antwoordde De Geer.[18] Zelden zal hij in een brief aan zijn woede en frustratie zo ruimbaan hebben gegeven. De zinsnede dat Duitse agenten hem zouden kunnen verlokken tot onvoorzichtige uitlatingen had hem diep geraakt. Áls Zwitserland in oorlog zou komen dan was dat zíjn zaak. In de oorden die hij wilde bezoeken waren geen agenten, dat was lariekoek. De ministers wisten dat pogingen om informatie bij hem los te weken, averechts zouden uitpakken. "Had ik een karakter van was, dan zouden de heren, die mij thans dezen smaad aandoen, op het ogenblik niet als kabinet bijeenzitten." Hij bedankte tevens voor de opdracht in Indië. Hij kon onmogelijk een opdracht aanvaarden van een kabinet dat 'mij zo weinig vertrouwt' dat het er bij een vreemde mogendheid op aandringt om geen visum te verstrekken. De laatste zin luidde: "De jongste ervaring toont mij met nieuwe en ontstellende klaarheid, dat de gelukte formatie van 1939 de grootste mislukking van mijn leven is geweest." Waarom schreef hij: 'met nieuwe klaarheid'. Wat of welke gebeurtenis wees hem er eerder op dat die formatie mislukt was? De wijze waarop hij door Wilhelmina in nauwe samenwerking met Gerbrandy op een zijspoor was gezet?

In zijn antwoord sloeg Gerbrandy een geheel andere toon aan.[19] Wellicht vreesde hij dat De Geer op andere wijze en in ruimere kring aan zijn ongenoegen over zijn ontslag uiting zou geven. De Geer had de brief volgens zijn opvolger verkeerd begrepen. "Er is geen sprake van dat het kabinet U niet vertrouwt." De vijand zou misbruik kunnen maken, 'onafhankelijk van uw medewerking'. Gerbrandy betreurde het dat De Geer dacht dat zijn oud-collega's zijn 'gaafheid' van karakter in twijfel zouden hebben getrokken. En ook zal de historie, zo stelde Gerbrandy, de hand van 'den Staatsman' zien in de zo moeilijke formatie van 1939.

Deze vriendelijke brief van Gerbrandy haalde voor De Geer de kou uit de lucht. Hij accepteerde de min of meer gemaakte excuses en waardeerde de 'al te vleiende bewoordingen'.[20] Van Welter had hij gehoord dat de ministerraad het hem mogelijk wilde maken 'ook zonder speciale regeringsopdracht' naar Nederlands-Indië af te reizen. Dat wilde hij wel overwegen. De regering worstelde echter met de formulering van deze opdracht. Aanvankelijk wilde men De Geer laten onderzoeken wat Indië nu precies aan de oorlog zou kunnen bijdragen. Maar na een negatief antwoord van de gouverneur-generaal zocht de regering een onderzoeksopdracht op het gebied van de financiële verhouding tussen Nederland en Indië. Dit verzinnen van een bezigheid nam veel tijd in beslag. Op het moment dat de opdracht op papier stond, 29 november, zat De Geer al drie weken in Lissabon. De Nederlandse regering had alsnog, kennelijk met toestemming van

Wilhelmina, met succes bij de Engelsen een visum voor de oud-premier aangevraagd.[21]

De Geer leek vooral vastbesloten om Engeland, het land van zijn mislukking, zo snel mogelijk te verlaten. Medio oktober liet De Geer aan de Nederlandse legatie in Londen weten dat hij niet meer naar Zwitserland wilde, maar naar New York. Hij had gecorrespondeerd met ambassadeur Michiels van Verduynen in Londen over een diplomatiek doorreisvisum voor de Verenigde Staten. Het zal De Geer hebben verbaasd dat hij zo snel toestemming kreeg om Engeland te verlaten. Nog voor ook maar duidelijk was wát hij in Indië moest gaan doen, zat hij op 5 november in het KLM-vliegtuig naar Lissabon met een visum voor Portugal en 1700 gulden op zak.[22] Dat duidt er toch vooral op dat het kabinet De Geer liever kwijt dan rijk was en dat het niet vreesde voor een 'vluchtpoging'.

In Lissabon

In Lissabon stond niemand op het vliegveld om de oud-premier af te halen. De gezant in Portugal, J.G. Sillem, hoorde pas later van zijn aankomst en nodigde De Geer uit voor een dejeuner. De Geer nam zijn intrek in het hotel Paris in de badplaats Estoril, dat zo'n 20 kilometer van Lissabon ligt. Volgens De Geer was toen zijn plan om niet naar zijn nicht in New York te gaan, maar naar Indië, 'waar de meesten van mijn kinderen waren'. Na de oorlog zei De Geer dat hij in Engeland de kans op terugkeer naar Nederland 'in hoge mate twijfelachtig' achtte.[23] De kans dat de bezetter een afgetreden lid van een uitgeweken kabinet toegang zou verschaffen, zonder dat zij daarbij voorwaarden zou stellen waaraan De Geer niet kon voldoen, achtte hij gering. Aan de andere kant bleek uit de briefwisseling met Ria wel hoezeer de twee heftig mijmerden over hun spoedige weerzien, zonder overigens daarover concreet te worden.

Nauwelijks twee weken na zijn aankomst in Portugal bezocht hij echter de Duitse gezant Oswald baron von Hoyningen-Huene. De Jong beweerde dat De Geer al in Londen van plan was om naar Nederland terug te keren, zelfs toen hij nog minister-president was. Het feit dat hij al vijftien dagen in Portugal was voordat hij naar de Duitse gezant ging met zijn verzoek om terug te keren, lijkt dat tegen te spreken. Het initiatief voor dit gesprek ging uit van De Geer. Het neutrale Portugal zat op dat moment vol met mensen die terug wilden keren naar hun geboorteland. Een boot met joodse vluchtelingen uit Nederland ging in die tijd, 8 november 1940, zelfs gedwongen terug naar het bezette gebied.[24] Volgens Van Kleffens vond de regering het in dit specifieke geval *extremely difficult to deal with refugees*. Hoe precies het plan van een terugkeer naar Nederland bij hem heeft postgevat, is een vraag die De Geer vreemd genoeg nooit is gesteld. Het is niet uitgesloten dat De Geer in zijn hotel in contact kwam met mensen die vanuit Portugal wilden terugkeren naar hun vaderland. Hij moet de hoop hebben gekregen dat voor hem die weg wellicht ook openlag.

De Duitse baron gaf De Geer een voorkeursbehandeling. Het Duitse gezantschap had een wachtlijst van mensen die een terugkeervisum wilden hebben, maar De Geer kreeg meteen een uitnodiging om bij de gezant thuis te komen.[25] De reden van die snelle behandeling zou De Geer later nog vaak te horen krijgen: hij was geen gewoon burger maar een gewezen regeringsleider. Huene kende zonder twijfel zijn achtergrond. Graf

C.A. de Neeve tekende in opdracht van het ministerie van justitie in 1950 portretten van alle ministers die op dat ministerie hadden gediend. Belasting en Douane Museum.

von Zech von Burkersroda, die lange tijd Duits gezant was in Den Haag en De Geer persoonlijk kende, was zijn neef met wie hij regelmatig contact had.[26] Huene was in 1934 in Portugal als gezant gekomen en bleef dat tot 1944. Hij werd toen vervroegd gepensioneerd en volgens hemzelf was dat het gevolg van een 'zuiveringsactie' na de aanslag in 1944 op Hitler.[27]

De Geer vertelde Huene dat hij naar Portugal was gekomen met het voornemen door te reizen naar Indië.[28] Maar na 'rustige overweging' en het vinden van een 'grotere distantie van de actuele gebeurtenissen' kwam bij hem de gedachte op om terug te keren naar zijn vrouw om bij haar in stilte als privépersoon en niet als politicus de rest van zijn leven door te brengen. De Geer hoopte op een snelle afhandeling, zodat hij op 14 december zijn 70ste verjaardag in zijn vaderland kon vieren. Omdat Huene wel zag dat dit niet een gewone visumaanvraag was, adviseerde hij De Geer om een memorandum te schrijven dat hij samen met de aanvraag naar Berlijn zou sturen.

Dat werd een stuk waarin De Geer moeite deed om de Duitsers naar de mond te praten.[29] De Geer zal in 1947 opgelucht hebben gemerkt dat het Openbaar Ministerie niet over dit document beschikte. Procureur-fiscaal Bakhoven zou daar ongetwijfeld gebruik van hebben gemaakt. Zo wees De Geer de Duitsers erop dat niet alleen zijn vrouw heel blij zou zijn met zijn terugkeer, maar ook haar moeder, *eine Deutschgeborene*. In het verleden had hij met veel plezier zijn vakantie doorgebracht in het Duitse berglandschap en

de Duitse wetenschap en cultuur hadden zijn leven verrijkt. Voor het eerst formuleerde hij de redenering voor zijn terugkeer, die hij later eindeloos zou herhalen: hij was niet naar Engeland gegaan als een gewone vluchteling, maar 'in een ambtsbediening'. Als hij geen minister was geweest, was hij in Nederland gebleven. En nu hij geen minister meer was, was er ook geen reden meer om in het buitenland te verblijven: Cessante causa cessat effectus. (Het gevolg houdt op, als de oorzaak ophoudt.)

Verder argumenteerde De Geer dat hij op 20 mei, in de na de oorlog zo bekritiseerde rede, Nederlanders opriep zich ordelijk te gedragen en aanwijzingen van de bezetter op te volgen. Van wie in dat stadium zo'n oproep doet, redeneerde De Geer, valt niet te verwachten dat hij later een 'gevaar voor de orde' zal vormen. Hij stelde dat hij nooit anti-Duitse gevoelens had gehad. Ook in de Eerste Wereldoorlog was hij, net als familie en veel politieke vrienden (zoals zijn leermeester De Savornin Lohman), op de hand van Duitsland geweest.[30] 'Als warme vriend van het vaderland' sprak hij zich uit voor een herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid. Hij hoopte dat na deze 'unheilvolle Krieg' de goede vruchten over zouden blijven in de vorm van een nieuw Europa waarin alle staten op sociaal, politiek en economisch gebied gingen samenwerken waardoor een gemeenschappelijke markt en arbeidsverdeling mogelijk zouden worden. Dit thema zou hij later uitwerken in de brochure *De synthese in den oorlog*. Ondanks deze expliciete politieke visie over een toekomstige Europese eenheid, beloofde hij dat hij zich de rest van zijn leven zou onthouden van politieke activiteiten. Als een 'vergeten burger' wilde hij zich wijden aan lectuur en studie in het bijzijn van zijn vrouw, 'die op dit gebied niet verwend was'.

Toen het memorandum af was – dat De Geer in het Duits had geschreven – besloot hij de Nederlandse regering van zijn terugkeerplannen op de hoogte te stellen.[31] Volgens De Jong reageerde het kabinet hier diep verontwaardigd op, maar dat blijkt niet uit de notulen.[32] Van Kleffens begreep het 'verlangen maar betreurt in hoge mate diens initiatief'. Steenberghe achtte het niet uitgesloten dat de 'ongunstige gezondheidstoestand' van De Geer hierbij een rol speelde. Premier Gerbrandy stelde voor om een telegram te sturen waarin hij De Geer erop wees dat het gaan naar Nederland 'niet in overeenstemming was met de gevoerde correspondentie' over de opdracht in Indië en dat de regering een terugkeer 'ongewenst' vond.

Intussen had tijdelijk zaakgelastigde Van Pallandt in Lissabon een gesprek gehad met De Geer over zijn motieven.[33] De Geer vertelde dat hij ambteloos was en dus op dezelfde lijn zat als Colijn die ook als gewoon burger in Nederland verbleef. Dat de Duitsers hem lastig gingen vallen voor informatie uit Engeland achtte De Geer uitgesloten. De Geer wees hem op de terugkeer van Kamerlid Th.F.M. Schaepman (RKSP) naar Nederland een maand eerder. Hij was op weg uit Zuid-Amerika toen de oorlog uitbrak en kwam via Parijs in Londen. Het kabinet gaf Schaepman toestemming om Engeland te verlaten. De enquêtecommissie vond later dat een Kamerlid niet hetzelfde is als een minister-president.[34] Bovendien gaf de regering aan Schaepman toestemming om te vertrekken en was hij uit Parijs gekomen op voorwaarde dat hij niet in Engeland hoefde te blijven.

In de eerste brief aan De Geer, van 12 december, stond dat een terugkeer zou geschieden 'tegen de wens van de regering'.[35] Van Boeyen – hij beschikte volgens Van Kleffens over de stijl die geacht werd de meeste indruk te maken op De Geer – trachtte zijn oud-collega op andere gedachten te brengen. Het kabinet had 'begrip en diepe achting' voor

zijn 'schier ontembaar verlangen' naar 'zijn geliefde vrouw' en voor zijn 'begeerte in uw woning te midden van ons volk rustig aan den arbeid te mogen gaan'.[36] Van Boeyen besefte hoe moeilijk het voor De Geer was, die 'midden in de branding van het volle leven', 'voor wien zware arbeid een lust was', 'juist in zorgenvolle tijd' de 'arbeid aan anderen moest overlaten'. Toch raadde Van Boeyen De Geer af om naar bezet gebied terug te keren. Het zou door velen als ontrouw aan de nationale zaak worden opgevat wanneer een oud-premier zich onder het gezag van de overweldiger zou stellen. In de tweede plaats zou De Geers terugkeer worden misbruikt voor nationaal-socialistische propaganda. Het kabinet vroeg De Geer om het zwaarste offer uit zijn leven te brengen. Tot slot stelde Van Boeyen voor om de Duitsers te vragen 'mevrouw De Geer' naar Portugal te laten gaan.

Drie weken later – op 7 januari 1941 – reageerde De Geer hierop met de stelling dat de regering in zijn terugkeer 'geen daad van overgave' moest zien.[37] Er waren in Nederland acht miljoen mensen onder de macht van de overweldiger en niemand werd 'ontrouw aan de zaak' verweten. Verder citeerde hij uit een brief van zijn zoon die hoopte dat zijn vader in Nederland of in Indië zijn 70ste verjaardag kon vieren. Hoewel dit onderwerp nog nooit ter sprake was gebracht, achtte deze zoon 'terugkeer een doodgewone zaak', terwijl hij in 'Deutschfeindlichkeit' voor niemand onderdeed. De Geer erkende dat de Duitse bezetter zijn terugkomst kon misbruiken voor propagandadoeleinden. Maar wie hem goed kende, zou aan de praatjes van de Duitsers volgens De Geer geen enkel geloof hechten. Bij de vraag van de regering zijn 'zwaarste offer te brengen', bracht De Geer zijn dialectische redeneertrant in stelling waarom velen hem vreesden. Hij stelde dat het juist een groter offer was om zich te begeven naar een land dat was overweldigd door een agressor dan een makkelijk leventje te leiden in Indië. 'Mijn plaats' was volgens De Geer in Nederland, op die manier kon hij 'geen hoger belang dienen'.

Deze brief deed voor Gerbrandy de deur dicht. Hij stelde voor om kort te reageren en de correspondentie te sluiten. Daar voelden de andere leden van het kabinet niets voor. Zij wilden een nieuwe brief schrijven die de argumenten van De Geer weerlegde. Het kabinet besloot, uitdrukkelijk tegen de wens van Gerbrandy, om met De Geer in discussie te blijven. Nogmaals probeerde Van Boeyen hem duidelijk te maken dat hij niet te vergelijken was met een gewone 'strandeling' in Londen die toevallig niet in Nederland was toen de oorlog uitbrak.[38] De Geer had volgens Van Boeyen een geschiedenis. Hij gaf leiding aan een kabinet dat weigerde zich aan de overweldiger over te geven en dat besloot te vertrekken. De Geer droeg daarvoor ook na zijn aftreden 'thans en blijvend verantwoordelijkheid'. De minister waarschuwde dat de terugkeer een 'smet' dreigde te werpen 'op het leven van een man die door velen geëerd wordt vanwege zijn algehele overgave aan de publieke zaak'. Deze brief bereikte De Geer niet. Hij was toen reeds vertrokken uit Lissabon.

De enquêtecommissie vond later dat het kabinet niet alles had gedaan om De Geer van zijn stap af te houden. Nadat Welter op 26 november van De Geer van zijn terugkeerplannen hoorde, ging pas op 12 december, 16 dagen later, de eerste reactie van het kabinet aan De Geer de deur uit. Daaruit blijkt niet een al te grote urgentie, zeker in de wetenschap dat De Geer in principe elk moment naar Nederland had kunnen vertrekken. De tweede brief stuurde het kabinet op 31 januari: ruim anderhalve maand na de eerste.

Dijxhoorn zei dat Gerbrandy zich hoogstpersoonlijk met de terugkeer van De Geer had bemoeid en dat dit een 'beetje op een vertraagde film' had geleken.[39] Bovendien wilde Gerbrandy na één brief het bijltje erbij neergooien. Zelfs De Jong erkent dat het kabinet zich 'nogal passief' had opgesteld, hoewel hij tegelijkertijd beweert dat de 'verontwaardiging groot was'.[40] Net als bij de plannen van De Geer om naar Zwitserland te reizen en bij zijn zogeheten compromisvoorstel, was kennelijk achteraf de commotie groter dan op het moment zelf.

Woordbreuk

Het kabinet meende dat De Geer met zijn terugkeer woordbreuk had gepleegd. De regering gaf hem het uitreisvisum met het oog op een opdracht die hij in Indië ging uitvoeren.[41] Minister Welter van koloniën had met De Geer 'te doen' en vond het jammer dat een 'uiterst bekwame man' in Boxmoor 'duimen zat te draaien'. Welter erkende later dat de opdracht 'uitgelokt was', 'zoals dat dikwijls met zulke opdrachten gaat, ten dele een daad van vriendschap, ten dele een noodzakelijkheid'.

Het verweer van De Geer was dat er geen concrete opdracht was toen hij vertrok. Het was serieus in het begin, maar na het veto uit Indië verdween dat.[42] Vervolgens bood Welter aan 'als het aangenaam is voor u om een bezoek te brengen aan uw kinderen', wel op zoek te gaan naar een ander onderzoek. De Geer begreep van Welter dat het als particulier op dat moment moeilijk was 'voldoende faciliteiten' te krijgen om naar Indië te gaan. De regeringsopdracht was kortom een dekmantel om De Geer Engeland uit te krijgen. De Geer erkende dat de opdracht, serieus of niet, was neergelegd in een Koninklijke machtiging, maar dat hij de formele opdracht nooit onder ogen had gekregen. Ook gaf hij toe dat hij wist dat het *exit permit* zeker zou zijn geweigerd als hij toen al had aangegeven dat hij terug wilde keren naar Nederland.[43] Toch vond hij dat iets anders dan dat hij de 'zaak in de steek had gelaten'. Toen hij het visum kreeg was hij beslist niet van plan om terug te gaan.

In de brief van 12 december aan De Geer stelde het kabinet voor om mevrouw De Geer naar Portugal te laten komen. "Uit die suggestie concludeerde De Geer terecht", schrijft De Jong, "dat dit kabinet niet insisteerde dat hij naar Indië ging en er vrede mee zou hebben als hij in Portugal bleef."[44] Het kabinet gaf daarmee aan dat het aan het verwijt van woordbreuk niet zo zwaar tilde.[45]

Het lange wachten op de Duitsers

De maand december 1940 stond bij De Geer in het teken van gespannen afwachten op een reactie uit Berlijn. Zijn grootste wens was om al voor 14 december, zijn verjaardag, in Den Haag te zijn. Maar dat lukte niet. In zijn dagboek schreef hij: "Mijn verjaardag wordt in Abcoude gevierd door Moeder en de vier kinderen met reerug en confit. taart." Een week later schreef hij over een 'ontroerende brief' van zijn dochter Jetty over de voorbereiding van die verjaardag.

Het is moeilijk in te schatten hoe vastberaden De Geer op dat moment over zijn plannen was. Volgens een ambtenaar liet hij de zeldzame kans om per 'clipper' naar Amerika te reizen aan zich voorbijgaan.[46] Tijdens een gesprek met Adriaan Pelt eind december, de rijksvoorlichter die uit Indië kwam en in Portugal overstapte op weg naar Londen, antwoordde De Geer op een rechtstreekse vraag naar zijn plannen dat hij geen terugkeer overwoog, ofschoon er wel 'goede redenen' voor waren. Hier sprak De Geer duidelijk niet de waarheid. Na dit gesprek nam hij contact op met de Duitse gezant Huene. De Geer vond dat het allemaal wel lang duurde; hij begon eraan te twijfelen of de Duitsers hem wel terug wilden laten gaan. In de brief aan de gezant meldde hij dat het niet zijn bedoeling was om lang in Portugal te blijven, daar kende hij immers weinig mensen. Als er niet snel antwoord kwam, overwoog hij naar zijn nicht Iny in New York af te reizen.[47]

Huene zei dat hij het spijtig vond dat De Geer zijn verjaardag en de kerstdagen niet in familiekring kon doorbrengen.[48] Enige zekerheid kon hij de Nederlander niet bieden. Het verzoek was in Berlijn nog steeds in onderzoek. De Duitse minister van buitenlandse zaken, Von Ribbentrop, zei, toen hij in Neurenberg zijn proces afwachtte, dat hij de zaak rond De Geer zich vaag kon herinneren.[49] Hij dacht dat hij met zo'n man wellicht 'op een goede dag' een Nederlandse regering zou kunnen vormen. Von Ribbentrop verwachtte niet dat zij inlichtingen van hem los zouden kunnen krijgen.

Seyss-Inquart, tijdens de bezetting de Duitse rijkscommissaris in Nederland, meende dat de terugkeer van een oude man naar zijn vrouw wellicht een goede indruk zou maken op de Nederlanders.[50] In die fase was het bereiken van een goede verstandhouding met Nederlanders een belangrijke doelstelling van de Duitse bezetter. De Geer is in Berlijn niet verhoord. Ook Rauter, SS-generaal en de hoogste politiechef in Nederland, was niet van plan De Geer te verhoren of gevangen te zetten.

De kwestie had in Berlijn weinig prioriteit, vandaar dat de goedkeuring twee maanden in beslag nam. Op 20 januari kwam op het Duitse gezantschap in Lissabon de telex binnen dat de Duitsers akkoord gingen met de terugkeer van De Geer. De enige voorwaarde was, op verzoek van Seyss-Inquart, dat De Geer eerst naar Berlijn zou reizen, waar hem duidelijk moest worden gemaakt dat hij zich op alle manieren op de achtergrond moest houden. Daar ging De Geer mee akkoord. Gezant Huene overhandigde hem persoonlijk het uitreisvisum.

Het verlangen naar huis was zo groot dat het zelfs zijn huiver voor vliegen opzij zette. Eigenlijk wilde hij met de trein naar huis, via Madrid en Parijs. Maar het gevaar van die reis was dat ze een paar weken in beslag kon nemen. Hij regelde daarom een vliegreis naar Berlijn – met een tussenlanding in Barcelona – om vandaar de trein naar Den Haag te nemen. Dit was veruit de snelste route. Vlak voor zijn vertrek stuurde hij Welter nog een brief.[51] De Geer achtte het niet waarschijnlijk dat de Duitsers met zijn terugkeer propaganda zouden bedrijven, waar hij achteraf gelijk in zou krijgen. Maar mocht dat wel het geval zijn, dan had hij bedacht dat vanuit Londen zijn communiqué zou moeten worden verspreid. Hierin stond het bekende argument dat hij na zijn ontslag als premier weer een gewoon burger was en dat achter zijn terugkeer geen politieke motieven zaten. Van die verklaring van De Geer heeft de regering nooit gebruik gemaakt.

'Morele en politieke executie'

Minister-president Gerbrandy had iets anders in gedachten dan het voorlezen van het communiqué van De Geer. Al bij het eerste signaal, eind november, dat De Geer van plan was om huiswaarts te gaan, gaf Gerbrandy aan Piet Kasteel, zijn particulier secretaris, opdracht om daarover een tekst te schrijven. Kasteel had tijd genoeg om zijn woorden zorgvuldig te kiezen. Die tekst las voorlichter Pelt op 6 februari voor op Radio Oranje als officiële verklaring van de Nederlandse regering. Zij nam hierin ondubbelzinnig afstand van oud-premier De Geer.[52]

Tegen de wens van de regering was De Geer teruggekeerd. Herhaalde keren stelde Gerbrandy dat de oud-premier 'voor het nationaal belang zo schadelijke woordbreuk' had gepleegd en dat hij het vertrouwen dat de regering in hem stelde had beschaamd. Gerbrandy bestempelde het gedrag van De Geer als een 'daad van desertie' die een 'zwarte vlek' wierp op zijn leven. De regering had zich 'vergist' in De Geer, zijn uithoudingsvermogen 'onderschat' en haar 'vertrouwen op diens loyaliteit beschaamd' zien worden. "De vrijheid sterft niet. Wel vallen er, die haar verdedigen moesten en die heimwee naar familie en land verwarren met persoonlijken plicht of die de illusie koesteren, dat de vrijheid met inschikkelijkheid kan worden gekocht, in plaats van met kracht van karakter te worden veroverd."[53]

Bij de eerstvolgende kabinetsvergadering kreeg Gerbrandy over de inhoud van deze radiotoespraak de wind van voren.[54] De Jong noemt het een 'geprikkelde discussie'.[55] Van Kleffens had bezwaren tegen de toon, hoewel hij na de oorlog zei dat hij de toespraak uitstekend had gevonden.[56] Van Rhijn achtte de inhoud 'niet geheel gelukkig' en dat vond ook minister Van den Tempel. Steenberghe was het zo oneens met de tekst dat hij zeker 'enige uitdrukkingen en zinsneden' zou hebben gewijzigd. Hij eiste dat voortaan de teksten van Gerbrandy eerst door het kabinet zouden worden goedgekeurd. Hij vertrouwde zijn premier niet langer. Albarda zei na de oorlog dat hij de unanieme steun van het kabinet voor een hoge onderscheiding voor De Geer en 'deze aanval' als een tegenstrijdigheid had ervaren.[57]

Journalist Marcus van Blankenstein betitelde de rede van Gerbrandy een week later in *Vrij Nederland* als een 'morele en politieke executie'.[58] Die uitwerking zou zij in Nederland precies zo hebben.

Wilhelmina duidde de terugkeer van De Geer in een telegram aan als 'zijn jongste schanddaad'.[59] De regering verwachtte dat het handelen van De Geer de Nederlandse positie danig zou verslechteren. Dat dit was gebeurd, was ook het beeld dat na de oorlog breed werd uitgedragen. Daar was niet iedereen het mee eens. De voormalige Duitse gezant De Beus, die tijdens de oorlog op Buitenlandse Zaken werkte en later secretaris van Gerbrandy werd, stelde dat dit niet het vertrouwen in Nederland schokte.[60] Een andere ambtenaar ging nog verder. De gezant in Engeland, Michiels van Verduynen, zei 'neen' op de vraag of dit de 'Nederlandse zaak kwaad had gedaan'. "Daarvoor hadden we de persoon en de positie van de heer De Geer veel te veel naar beneden gehaald'.[61] Volgens Van Blankenstein was de verontwaardiging in de Nederlandse kolonie 'zeer groot', maar maakte het op de Engelsen weinig indruk. Die waren over het algemeen geneigd om over de kwestie veel milder te oordelen en meenden dat de stap van De Geer te wijten was aan 'vermoeidheid'.[62]

Terug in Den Haag

Op 4 februari 1941 stapte De Geer op het vliegtuig naar Barcelona. Na een overnachting in die stad vloog hij verder naar Berlijn waar hij op zijn hotelkamer bezoek kreeg van dr. Mohr, een ambtenaar van het voormalige Duitse gezantschap in Den Haag en nu medewerker van Seyss-Inquart die hem naar Berlijn had gestuurd om De Geer naar Nederland te begeleiden.[63] Dat gesprek duurde hoogstens drie minuten. De Geer moest beloven dat hij zich in Nederland buiten de politiek zou houden. Daarnaast sprak hij met *General-Kommissar* Schmidt, maar ook dat gesprek was kort. In Nederland deden later geruchten de ronde dat De Geer in Berlijn met Duitsers had gesproken over de notulen van de Nederlandse regering die hij nog bij zich gehad zou hebben.[64] Daar was niets van waar.[65]

Mohr had voorgesteld om de volgende dag met De Geer mee te reizen met de D-trein. De Geer stemde daarin toe en dacht dat dit ging om een toevalligheid. Dat was niet het geval. Mohr had de opdracht gekregen om De Geer uit te horen, maar dat mislukte.[66] Hij ontdekte dat De Geer een man van weinig woorden was. Over meer dan koetjes en kalfjes gingen de gesprekken niet. De bitterkoude nacht waarin De Geer weer voet op Nederlandse bodem zette – die dag was de zevende Elfstedentocht verreden – kon niet symbolischer zijn voor zijn terugkeer. Het was een 'verrukkelijke ontvangst door Ria' schreef De Geer in zijn dagboek. Hij had tot drie uur in de nacht met zijn vrouw bij een 'gezellig haardvuur' zitten praten.[67] Maar alles wat daarop volgde moet een intense teleurstelling voor hem zijn geweest.

Ria de Geer-Voorhoeve. Nationaal Archief.

Vanaf de eerste dag kreeg hij te maken met een cordon sanitaire. In de vergadering van de secretarissen-generaal meldde Snouck Hurgronje dat hem verzocht is 'de heren te zeggen dat contact met jhr. De Geer achterwege moet blijven'.[68] De radioluisteraars moeten flink geschrokken zijn van de verklaring van de Londense regering, waarin de door brede lagen van de bevolking hooggeen onkreukbaar geachte politicus De Geer plotseling werd neergezet als niets minder dan een deserteur en een vijand van de staat.

De hamvraag in deze fase van De Geers leven is waarom hij terug wilde keren naar bezet gebied. Het simpele antwoord is, in de woorden van Van Boeyen, een 'schier ontembaar verlangen' naar 'zijn geliefde vrouw'. Maar dit kan niet de enige reden zijn geweest. Was het zijn sympathie voor het nationaal-socialistisch gedachtegoed die hem naar Nederland dreef, zoals soms is beweerd? Dat zeker niet. Wat wel in zijn

besluit zal hebben meegespeeld is de tamelijk hardhandige en respectloze wijze waarop hij aan de kant werd gezet door Wilhelmina. Uit de brief die hij op 31 augustus 1940 aan de koningin schreef, bleek hoezeer hij het gedwongen vertrek als een vernedering voelde. Juist hij was onwaardig bevonden om te helpen bij de bevrijding van Nederland. Zelfs een ministerschap zonder portefeuille werd hem niet gegund. Het is deze voor De Geer bittere geschiedenis die merkbaar de achtergrond vormde voor de antwoorden die hij vanuit Lissabon gaf op verzoeken uit Londen om niet naar Nederland terug te keren. Hij was uit de regering gestoten, dus waarom zou hij nog naar deze mensen moeten luisteren. Terugkeer was het ultieme bewijs dat hij de oud-collega's helemaal niet nodig had om zijn leven voort te zetten.

Frans Goedhart

Wie voor de oorlog al weinig vertrouwen had in De Geer was verzetsheld Frans Goedhart, een communist die zich eind jaren dertig bekeerde tot de sociaal-democratie. Tijdens de oorlog richtte hij *Het Parool* op. Hij was in Nederland een van de eerste antifascisten en geloofde als een van de weinigen niet dat Hitler Nederland ongemoeid zou laten. In 1939 bekritiseerde hij het zwakke defensiebeleid van de kabinetten-Colijn en van het kabinet-De Geer. Van de politiek deugde volgens hem niets. Alleen de SDAP, ironisch genoeg tot 1936 voorstander van eenzijdige ontwapening, kon op sympathie van Goedhart rekenen.[69] Na de Duitse inval schreef Goedhart anti-Duitse 'nieuwsbrieven' onder het pseudoniem Pieter 't Hoen die hij illegaal moest verspreiden. Op 8 februari 1941 wijdde hij bijna een heel nummer aan de terugkeer van De Geer.[70] Goedhart bleek opvallend goed geïnformeerd. Zo schreef hij bij het aftreden van De Geer het woord 'om gezondheidsredenen' tussen aanhalingstekens. Hij wist te vertellen over de zogeheten compromisvoorstellen die de oud-premier in het kabinetsberaad had gedaan. Ook schreef hij over het plan om de regeringszetel naar 'Batavia' te verplaatsen. Feiten die op dat moment alleen aan ministers of hoge ambtenaren in Londen bekend waren.

Goedhart liet geen spaan heel van De Geer. Voor de oorlog was deze man de 'incarnatie' van de 'conservatieve regentengeest' die terugdeinsde voor eigen initiatief en die het volk niets beters wist te geven dan 'psalmversjes en oudemannetjespraat waarmede hij ons in slaap trachtte te sussen'. En in Engeland 'faalde hij opnieuw'. De terugkeer van De Geer was een 'pijnlijke en schandelijke daad van desertie', een 'daad van abdicatie, een erkenning van eigen onvermogen, het strekken van de wapenen'. Hij was ervan overtuigd dat de Duitsers alles hadden gedaan om zoveel mogelijk profijt te trekken van de 'laffe en karakterloze' oud-premier. De Duitsers zouden ook in bezit zijn van documenten uit Londen die De Geer 'ongetwijfeld bij zich gehad moet hebben'. Uit de soldaat voor de deur van De Geer trok hij de conclusie dat de Duitsers met de 'strenge bewaking' hem alleen in aanraking wilden laten komen 'met lieden die Seyss-Inquart als werktuig' kon gebruiken. Hij vond het 'hoogst eigenaardig' dat de bezetter geen ruchtbaarheid had gegeven aan de terugkeer.

Melaatsverklaring

Of De Geer de nieuwsbrief van Goedhart onder ogen heeft gekregen is onduidelijk. Wel ontving hij de circulaire die een paar dagen na zijn terugkeer onder CHU-leden werd verspreid.[71] Het CHU-bestuur was in de weken daarvoor vanuit Londen gewaarschuwd dat De Geer mogelijk naar Nederland zou terugkeren. Na de oorlog kon secretaris Van Walsum zich niet meer herinneren van wie of hoe hij dit bericht had ontvangen.[72] Was hij daarover ingeseind door Londen? Het bestuur betreurde diep de voor 'ons volk zo onbegrijpelijke daad' van De Geer. "We zien niet hoe de heer De Geer zijn terugkeer zou kunnen rechtvaardigen." Het advies aan alle CHU-leden luidde om zich te onthouden van 'elk contact' met De Geer. Het was pijnlijk om zo te handelen maar 's lands belang gebood het.

De Geer las de brief waarin hij tot paria werd verklaard, met 'grote verbazing en ontroering'.[73] Vooral stak het hem dat de circulaire was mede-ondertekend door Van Walsum, een van zijn dierbaarste politieke vrienden. Hij vond het onbegrijpelijk hoe men iemand kon veroordelen zonder hem te hebben gehoord. Daarom vroeg hij Van Walsum om eens te komen praten. "Gij kunt mij, dunkt mij, dit niet weigeren." Weigeren deed Van Walsum wel. "De banden van vriendschap en vertrouwen blijven onveranderd gelden", schreef Van Walsum nog terug.[74] Maar hij durfde het niet aan om zonder advies van het dagelijks bestuur van de CHU bij Prins Mauritslaan 61 langs te gaan. Hij wees erop dat de circulaire geen veroordeling inhield, maar dat er sprake was van een opschorting van een definitief oordeel. De Geer antwoordde dat hij weinig waarde hechtte aan die verklaring. "De hele teneur van het stuk is er mee in tegenspraak." Hoe kon Van Walsum spreken van een 'opschorting' van een oordeel als er tegelijkertijd termen werden gebruikt als 'onbegrijpelijke daad' en 'in hoge mate betreuren'.[75] Hij vond de brief niets minder dan een 'melaatsverklaring' vanwege het advies dat men zelfs het contact met hem moest schuwen.

Dat bestuur vond unaniem dat Van Walsum De Geer niet moest opzoeken.[76] De secretaris stelde voor om als privépersoon te gaan, maar dat voorstel vond geen genade. Door met De Geer te gaan praten zou de CHU zijn terugkeer als een 'fait accompli' bestempelen en dat wilde men voorkomen. Enige tijd later zegde De Geer op zijn manier de vriendschap met Van Walsum op door op koele toon om terugzending van zijn publicaties te vragen die hij sinds 1940 in zijn bezit had in verband met het gedenkboek dat hij voor De Geers zeventigste verjaardag zou maken.[77]

Begin maart zag het bestuur zich genoodzaakt een tweede brief naar de leden te sturen.[78] Er deden wilde geruchten de ronde over De Geer met beschuldigingen – De Geer zou bijvoorbeeld een NSB'er zijn – die 'ongegrond' waren. "Er is naar onze overtuiging geen reden om aan zijn goede trouw te twijfelen." Bovendien nuanceerde het bestuur de eerste brief. Het was niet de bedoeling om 'een soort boycot' over De Geer uit te spreken. De bestuurders wilden dat de leden niet in discussie traden met De Geer over het gebeurde. Waarom dat niet mocht, legde de brief niet uit. Ondanks deze nuancering van het bestuur was de 'melaatsverklaring' van de oud-premier voor sommige leden toch reden om hun lidmaatschap van de CHU op te zeggen.[79]

De reacties in kleinere kring waren verre van plezierig voor De Geer. De oudste zoon, Eddy, was wanhopig over de terugkeer van zijn vader.[80] Hij wist niet wat hij moest doen

en kreeg van zijn vrienden het advies: laten vallen of verdedigen. Hij koos voor het laatste, hoe moeilijk hij dat ook vond.[81] Zijn vrouw Annie had meer moeite om haar afkeuring van haar schoonvader voor zich te houden.

De Geer had in februari een bezoek gebracht aan de vrouw van oud-collega Van Rhijn. Een paar dagen later schreef zij aan De Geer – in het gesprek had zij dat kennelijk niet gedurfd – dat zij zijn terugkomst afkeurde. De brief die hij daarop terugschreef maakte duidelijk hoe groot bij hem de verwarring was over de ontvangst in Nederland.[82] Hij bekende dat Ria aanvankelijk blij was met zijn thuiskomst, maar dat dit snel veranderde toen bleek dat de familie door iedereen met de nek werd aangekeken. "Het ergste is dat mijn vrouw, die ik dacht door mijn terugkeer gelukkig te maken (...) mede door deze grote misvatting (wat De Geer op dat moment oprecht meende, mvdk) lijdt en iets van de redeloze verdenking op zich ziet vallen."

Het is moeilijk om op dit punt in het hoofd van De Geer te kijken. Zelf meldde hij niets over zijn zieleroerselen, dus zekerheid hierover is er niet. Maar hij moet in die fase geweten hebben dat zijn terugkeer naar Nederland een foute beslissing was geweest die hij ondanks alle negatieve adviezen toch had doorgezet. Dat zelfs Van Walsum niet meer met hem wilde praten en anderen hem van het hebben van verkeerde sympathieën verdachten, moet hem mentaal uit zijn evenwicht hebben gebracht. Toegeven dat hij fout had gezeten, dat zat niet in zijn karakter. Hij had A gezegd en zou dus ook B zeggen. De Geer beet zich vast in een juridische verdediging die hij ook nog eens publiekelijk in bezet Nederland wilde voeren. Wat zou er zijn gebeurd als hij op dat moment zijn fout had toegegeven en verder over de kwestie had gezwegen?

Het onvermijdelijke verweer

Zwijgen deed De Geer niet. Na de circulaire van zijn partij en de radiorede uit Londen ontdekte hij dat hij zich daar niet in het openbaar tegen kon verweren.[83] Vanaf zijn vroegste jeugd had De Geer de ruimte om via de krant anderen te overtuigen van zijn gelijk. Die bijna pathologische behoefte om met anderen in debat te treden en zijn gelijk te halen, welde in verhevigde mate bij hem op na de boodschap op Radio Oranje. In gesprekken met bekenden werd steeds duidelijker dat die verklaring zijn waardigheid en geloofwaardigheid zwaar had beschadigd.

Een verweerschrift publiceren was vanwege de censuur onmogelijk, maar ook had hij de Duitsers beloofd zich van alle openbare activiteiten te onthouden. Hij nam daarom contact op met dr. Mohr, die hem vanuit Berlijn had vergezeld naar Nederland.[84] De Geer wilde een communiqué uitgeven voor de kranten. Mohr schoof die beslissing door naar Berlijn, naar onderstaatssecretaris Woermann. Die haalde enkele fragmenten uit de tekst van De Geer, die al was goedgekeurd door Seyss-Inquart. Zo verdween de zin "Politieke betekenis heeft deze niet", waarmee hij wilde aangeven dat hij geen sympathie voor de bezetter koesterde. De zinsnede dat hij de vreugde en het leed van zijn familieleden wilde delen, 'ook in donkere tijden', overleefde vanzelfsprekend de censuur niet. De Geer was vooral teleurgesteld over de verwijdering van zijn stelling dat hij had gehandeld als 'ambteloos burger'. De poging van De Geer om dat laatste toch in het com-

muniqué te krijgen had geen succes. Op de ochtend van 21 februari stond linksboven op de voorpagina van *Het Vaderland* de handgeschreven verklaring van De Geer afgedrukt. "Mijn natuurlijke plaats is thans aan de zijde van mijn echtgenote en te midden van mijn volk, welks lief en leed ik ook in deze tijd wil delen. Dit is de enige betekenis van mijn terugkeer. Het is mijn voornemen mij van alle politiek te onthouden en slechts als een vergeten burger te leven."

In de maanden na zijn terugkomst hoorde De Geer de meest wilde verhalen erover. Zo vond een theoloog dat hij een nationaal-socialist was en dat daarom hem de toegang tot de kerk ontzegd moest worden.[85] De Geer besloot wederom naar zijn pen te grijpen. Vanwege zijn belofte 'als een vergeten burger' verder te leven, schreef hij het sprookje 'Doelloze ballingschap' onder de schuilnaam Emeritus en stuurde dit naar uitgeverij Daamen.[86] Het was het verhaal van De Geer in mei 1940, waarbij de reuzen het landje Terracara binnenvielen en de leider Tranquillius zich gedwongen zag te vluchten. De Geer wilde in de vorm van een sprookje de motieven van zijn terugkeer uiteenzetten.

De tekst kwam in handen van Bert Bakker, die later een belangrijke uitgever zou worden, maar op dat moment nog aan het begin van zijn carrière stond. Voordat hij De Geer iets toezegde, overlegde hij met Colijn die hij van andere gelegenheden kende.[87] Colijn adviseerde het niet uit te geven. Hij wees erop dat de regering in Londen via Radio Oranje De Geer had bestempeld als een landverrader en dat was niet herroepen. Bakker nam dit standpunt over. Hierop volgde een briefwisseling waarin Bakker probeerde uit te leggen dat De Geer met zo'n publicatie het tegendeel van zijn doel zou bereiken.

In de laatste brief deed Bakker een ultieme poging om De Geer zijn punt duidelijk te maken: "Ik schrijf u thans niet meer in mijn kwaliteit als uitgever, doch als vaderlander onder miljoenen anderen. (...) Maar zoals indertijd de koning van Engeland, Edward, niet kon huwen met Mrs. Simpson, omdat daardoor de troon werd verlaagd, zo kon Uwe excellentie niet naar Nederland terugkeren, zonder daarmee het volksvertrouwen te schokken. Iedere willekeurige Engelse burger had kunnen huwen met een vrouw die tot twee maal toe was gescheiden; de koning echter niet. Iedere 'gestrande' Nederlander kon naar het vaderland terugkeren, Uwe excellentie echter niet. Dit is geen zaak, waarom heen men kan theoretiseren om het recht te praten. De psychologische reactie van het volk is dat het NIET kan. Londen heeft deze reactie aangevoeld, toen het zich tegen den terugkeer verzette; van haar standpunt uit – onze regering is immers in oorlog – terecht."[88]

De synthese in den oorlog

Op de terugkeer van persvrijheid wilde De Geer niet wachten. In april 1942 verscheen van zijn hand *De Synthese in den oorlog*, een brochure waaraan hij medio 1941 was begonnen. Het thema was de dreigende ondergang van de wereld door de oorlog. Hij pleitte ervoor dat de grote mogendheden om de tafel gingen zitten en de wapens zouden neerleggen om verder bloedvergieten te voorkomen. In dat geval zou volgens hem uit de puinhopen van de oorlog nog 'iets moois' kunnen groeien. In tegenstelling tot de Vrede van Versailles, waarbij tal van nieuwe soevereine staten werden gesticht die nieuwe wrijvingen als

het ware uitlokten, zou nu een verband kunnen ontstaan met een grotere economische en politieke samenwerking. De Geer meende dat er in de toekomst geen plaats meer zou zijn voor kleine zelfstandige staten, omdat zij hun neutraliteit niet konden waarborgen ten opzichte van de grote mogendheden. Door de moderne wapens konden kleine landen zich niet meer geloofwaardig teweerstellen. Het was tijd voor een synthese van de tegenstellingen in Europa. De strijdende partijen moesten de 'kracht vinden om over de afgronden van haat en vijandschap heen, elkaar de hand te reiken tot overleg op den grondslag van de eenheid van gedachte'.[89] De geschiedenis van Nederland wees uit dat de vrede was gediend wanneer kleinere eenheden kwamen te leven in een groter verband. Zo zouden burgers in de toekomst beter af zijn met een 'Verenigde Staten van Europa'.

Waarom had hij die brochure geschreven? In 1947 legde De Geer uit dat hij na de vernietigende verklaring uit Londen wilde uitleggen wat zijn motieven voor zijn handelen waren geweest.[90] De verklaring in *Het Vaderland* vond hij onvoldoende. Vervolgens kreeg hij het idee om een brochure te publiceren over de noodzaak om de wapens neer te leggen. In het voorwoord zou hij via de achterdeur alsnog het Nederlandse volk uitleggen dat hij niet was teruggekeerd wegens zijn vermeende sympathie voor het nationaal-socialisme. Hij erkende in het 'woord vooraf' dat dit stuk 'vreemd' was aan de inhoud van de rest van het geschrift, maar dat hij zich, 'nu de gelegenheid zich bood', daartoe 'gedrongen gevoelde'. De brochure hinkte op twee benen. Het voorwoord stond volkomen los van zijn pleidooi voor overleg tussen de vechtende partijen. Aanvankelijk was dat voorwoord nog veel langer, maar om onbekende reden overleefde dat stuk in Berlijn niet ongeschonden de censuur.[91] Het werd een ronduit dubieus geschrift. Zijn pathologische neiging om zich te rechtvaardigen had zijn beoordelingsvermogen verduisterd.

De Geer had het manuscript in juni 1941 af, snel na de afwijzing van zijn sprookje door Bert Bakker.[92] Maar dat betekende nog niet dat zijn brochure al in druk kon verschijnen. Daar was toestemming van de bezetter voor nodig. Hierbij speelde wederom zijn zwager Ernst Voorhoeve een rol. Tijdens het strafproces bezorgde De Geer zichzelf een pijnlijk moment door aanvankelijk te ontkennen dat hij hulp had gevraagd van de broer van zijn vrouw.[93] Voorhoeve, die tot dan door de Geers vrouw de deur was gewezen, zag geen kwaad in het geschrift en werkte mee door het in handen van de Duitsers te geven en een goed woordje te doen. De Geer overlegde bij hem thuis met verscheidene Duitse autoriteiten over de inhoud van de brochure en zag zich gedwongen verschillende onderdelen te veranderen.[94] Uiteindelijk keurde Tobi Goedewaagen – secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten en volbloed nationaal-socialist – de tekst goed. Deze NSB'er trok zich niets aan van de klacht van Anton Mussert dat De Geer met de brochure te veel op de voorgrond kwam. De goedkeuring van de NSB betekende voor de Duitsers echter niet zoveel en er moest een Duitse vertaling komen. Hoewel die eind juni 1941 gereed was, zette de bezetter pas in maart 1942 het licht op groen.

De Duitsers stemden in met publicatie, zo stelde aanklager Bakhoven tijdens het strafproces omdat de inhoud een steun vormde voor het streven van Duitsland naar de gewenste 'Europese gedachte' en het Duitse Rijk. Bakhoven vond dit het bewijs dat De Geer hulp had verleend aan de vijand, zoals de aanklacht luidde. Hij negeerde daarmee een rapport dat eind 1945 was gemaakt door de Nederlandse rechercheur P.A. van Noothoorn die F. Wimmer, General-Kommissar für Verwaltung und Justiz, had verhoord.[95]

Wimmer was in Duitsland betrokken geweest bij de besluitvorming rond de brochure. Hij verklaarde dat er in 'de Synthese' feiten stonden 'die voor ons niet erg aangenaam waren'. Duitsland streefde helemaal niet naar een 'Europese gedachte', maar wilde de andere volken onderwerpen in het Derde Rijk. De Geer werd in Duitsland volgens Wimmer niet vertrouwd. Zij wilden dat De Geer in de gaten gehouden werd. Wimmer zei niet waarom hij instemde met de publicatie. Hij gaf aan dat wanneer 'de Synthese' een paar maanden later op zijn bureau terecht was gekomen, er zeker geen toestemming was gegeven.

Tijdens die pauze, die duurde van medio 1941 tot april 1942, had De Geer nog kunnen besluiten het boekje onuitgegeven te laten. In acht maanden tijd was het verloop van de oorlog fundamenteel veranderd. Zo besloot Hitler in de zomer van 1941 om zijn bondgenoot Sovjet-Unie aan te vallen en dreigde in maart 1942 het offensief dood te lopen door sneeuw, vrieskou en fel verzet van communistische zijde. Aan de andere kant van de wereld bombardeerde Japan in december 1941 de Amerikaanse marinebasis Pearl Harbour, waardoor de Verenigde Staten bij de oorlog betrokken raakten. Vanaf de lente van 1942 zagen door deze militaire ontwikkelingen steeds minder mensen in Nederland iets in een wapenstilstand, onderhandelingen of een compromisvrede. Daarbij speelde mee dat na het relatief rustige eerste bezettingsjaar de Duitsers allengs vaker naar terreurmiddelen grepen en dat de Jodenvervolging in volle gang was. Had De Geer in juli 1940 nog redelijk veel Nederlandse medestanders in zijn pleidooi voor algemene vredesonderhandelingen, dat was medio 1942 anders.

Heeft De Geer ooit overwogen om af te zien van die publicatie? Waarschijnlijk is dat niet. Hij wilde dat een ieder in Nederland wist hoe het zat met zijn terugkeer naar Nederland. In plaats van het project stop te zetten drong De Geer bij de uitgever Van Sijn juist aan op spoedige uitgave. Hij dacht dat het zo nog zou kunnen bijdragen aan de beëindiging van het 'naamloze leed' van de oorlog.[96] In zijn dagboek schreef hij in oktober 1941 dat een preek hem in zijn standpunt dat hij in zijn brochure had uitgewerkt, had bevestigd.[97] De preek ging over Johannes 1 vers 4 en 5. "In hem was het leven, en het leven was het licht der mensen. Het licht schijnt in de duisternis, en de duisternis neemt het licht niet op." Voelde De Geer zich een Johannes die van het licht moest getuigen?

Reacties op de 'Synthese'

De weinige kranten die toen nog mochten verschijnen, zoals *De Telegraaf, het Algemeen Handelsblad* en *Het Vaderland*, besteedden aandacht aan de brochure.[98] Het ging om vlakke, zakelijke samenvattingen van de 'synthese'. Het zal De Geer goed hebben gedaan dat *De Telegraaf* en *Het Vaderland* zijn voorwoord integraal afdrukten. Minder gelukkig moet De Geer zijn geweest met de beschouwing in *Het Vaderland* van enkele weken daarna.[99] Daarin kreeg hij voor de voeten geworpen dat juist hij ervoor had gezorgd dat er voor de oorlog diepe tegenstellingen ontstonden tussen de NSB en de rest van het land. Tot zover ging het goed, maar vervolgens presenteerde de onbekende schrijver zijn brochure als een ommezwaai. Bij deze 'vroegere paladijn van het parlementair-democratische systeem' had er een 'innerlijke omwenteling' plaats gevonden. 'Een in de geest van de

vorige eeuw groot geworden leidende figuur van het oude systeem' pleitte voor de 'geest van de nieuwe eeuw'. Dit laatste moet De Geer door merg en been zijn gegaan. Hij pleitte niet voor het afzweren van de democratie. Maar zijn brochure was zo vaag over de vraag hoe die synthese er dan moest uitzien, dat De Geer de deur wagenwijd openzette voor dit soort speculaties. Verweer was niet mogelijk. Hij had zijn ziel aan de duivel verkocht en die ging daarmee ogenblikkelijk aan de haal.

De meest in het oog springende reactie kwam van verzetsman, evangelist en SDAP'er J.H. Scheps. In de illegaal gedrukte brochure *Jhr. Mr. De Geer's De synthese in den oorlog beantwoord* verweet hij De Geer in zijn voorwoord over zijn terugkeer niet eerlijk en openhartig te zijn geweest. Waarom was hij in Londen afgetreden? Was dat 'ouderdomszwakte'? Kon hij de 'tormenten van de Londense bombardementen' niet doorstaan? De terugkeer was onverantwoord.[100] Scheps peperde De Geer in dat er in die meidagen soldaten waren gevallen 'op bevel van de minister-president' en deze jongens hadden hun leven nog voor zich. "Gij, jhr. mr. De Geer, hebt uw politiek zo prettig verlopen leven reeds achter den rug."[101] Het grootste bezwaar van Scheps gold de synthese die De Geer voor ogen had tussen parlementaire stelsels en dat van het nationaal-socialisme. "Deze voorstelling miskent de geestelijke achtergrond van dit conflict."[102] Hier was geen synthese mogelijk. De gewezen premier verdoezelde de tegenstellingen met de 'simpele Bijbeltekst', 'Overwin het kwade door het goede' die De Geer als motto van zijn brochure had gekozen. "Dit kwaad der Jodenvervolging kan slechts overwonnen worden door een geestelijk verzet, een heilige weigering." Volgens Scheps was het ondenkbaar dat de tegenstellingen zich lieten overbruggen. "Is de nationaal-socialistische lectuur dan geheel aan jhr. mr. D.J. de Geer voorbij gegaan? Heeft hij nimmer ene blik in Mein Kampf geslagen?"[103] Dat Nederland na de oorlog deel ging uitmaken van 'dit Europese volkeren-geheel' van De Geer vond Scheps een uitstekend idee, en het Duitse volk mocht daar ook niet bij ontbreken. Maar voor 'nationaal-socialisme' en voor 'tirannie kan daarin geen plaats zijn'.[104]

Het verst in de veroordeling van De Geer tijdens de oorlog ging Gesina van der Molen, later mede-oprichter van *Trouw* maar toen nog schrijvend voor *Vrij Nederland*. "Nu de heiligste vruchten van christendom en cultuur op het spel staan, nu ieder van ons bereid moet zijn het eigen leven te offeren in den strijd voor recht en waarheid, voor gewetensvrijheid en sociale rechtvaardigheid, kan van geen compromis met den vijand sprake zijn. Zoiets ook maar een ogenblik te hebben gewild is reeds misdadig. Des te erger wordt het echter nu de heer De Geer hier in het Vaderland dagelijks kan waarnemen hoe de vijand wandaad op wandaad begaat en onrecht op onrecht stapelt. Dat hij zelfs nu nog spreken kan van toenadering en synthese is in 'zijn' mond en 'zijn' omstandigheden niet minder dan 'hoogverraad'."[105]

Een exemplaar van de 'Synthese' is later in Londen bij Wilhelmina terechtgekomen via de beruchte verrader Anton van der Waals, die in dienst was van de Duitse Sicherheitsdienst.[106] Onder de schuilnaam Baron Van Lynden diende hij zich in maart 1942 bij De Geer aan met het verhaal dat hij namens de koningin een verzoek aan hem moest overbrengen. Wilhelmina wilde dat De Geer toetrad tot een uit vijf 'vooraanstaande' personen bestaande Nationaal Comité, dat tijdelijk aan Nederland leiding moest geven in de

periode vlak na de overgave van Duitsland.[107] De Geer voelde zich vereerd en zegde toe enige algemene hoofdlijnen op papier te zetten. Dat heeft hij ook gedaan, maar deze zijn verloren gegaan. De Geer heeft 'Van Lynden' het manuscript van de Synthese meegegeven met een schrijven voor de koningin. Via het gezantschap in Madrid was het merkwaardig genoeg toch in Londen terechtgekomen, terwijl Van der Waals geen contacten had met de koningin. Toen Wilhelmina de drukproef van de Synthese onder ogen kreeg, was zij woedend en wilde zij De Geer laten weten dat als hij dit durfde te publiceren, hij hiervoor ooit rekenschap bij een rechtbank zou moeten afleggen.[108] De brief is nooit verstuurd omdat de Synthese op dat moment al in de boekhandel lag.

Wat Van der Waals precies wilde van De Geer is niet zeker. Waarschijnlijk wilde hij zien welke contacten De Geer nog had met de regering in Londen en of hij via die weg aan informatie kon komen.[109] Van der Waals merkte snel dat hij aan De Geer niets had en hij liet hem verder met rust. Na de oorlog meldde De Geer zijn contacten met Van der Waals aan de autoriteiten. In de strafzaak zei de advocaat-fiscaal Bakhoven dat velen in de strikken van Van der Waals waren gelopen. "Dat kan men de slachtoffers in het algemeen niet verwijten, maar De Geer heeft zich door zijn terugkeer naar Nederland toch maar aan zulke gevaren blootgesteld."[110]

De laatste oorlogsjaren

De Geer zou snel merken dat zijn geschrift een volledig averechts effect had gehad. In plaats dat Nederlanders vragen gingen stellen over de 'verradersverklaring' van de Londense regering – wat de bedoeling was – kwam De Geer nog meer in het kamp van nationaal-socialisten terecht. Zijn sociaal isolement werd groter dan ooit. Vroegere kennissen liepen met een grote boog om hem en zijn familie heen.

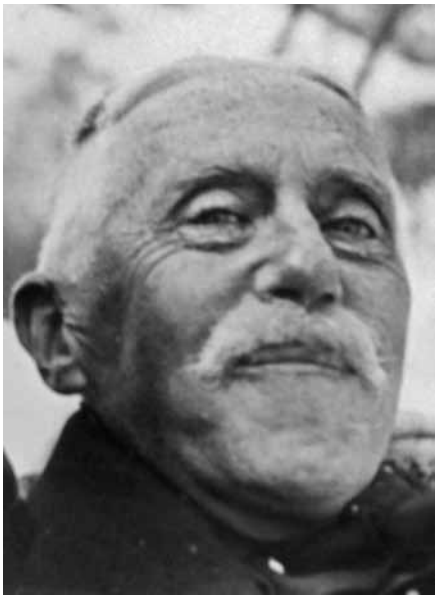

Dirk de Geer, jaartal onbekend. Nationaal Archief.

De affaire-De Geer betekende voor de leden van de CHU een klap in het gezicht. Dat De Geer, 'die zo'n voorname plaats' in hun partij innam, door zijn terugkeer en zijn brochure in verband werd gebracht met de nazi-ideologie, was een 'slag voor de groep'. Het was voor elk CHU-lid een 'reden tot verootmoediging', meldde het bestuur aan de leden.[111] De CHU had van alle politieke hoofdstromingen veruit de zwakste partijorganisatie. De bezetting en de beperkte bewegingsruimte die dat met zich meebracht, maakte het nog erger. De onverwachte terugkeer van De Geer versterkte nog eens de passiviteit van veel afdelingen en had een slechte uitwerking op het moreel van

CHU'ers.[112] Men schaamde zich om van dezelfde partij lid te zijn als De Geer.

De Geer onderging na zijn terugkeer onmiskenbaar een verandering. Waar in het verleden mensen altijd naar hem toe kwamen met de vraag of hij wat voor het land of de partij kon betekenen, moest De Geer nu anderen opzoeken om uit zijn isolement te komen. Hij zocht oud-collega's op, zoals oud-minister Waszink uit het intermezzokabinet, die op 61-jarige leeftijd verlamd op bed lag. Hij bracht een bezoek aan de vrouw van Tilanus, die op dat moment met andere bekende Nederlanders in Sint-Michielsgestel door de Duitsers werd gegijzeld. Van haar hoorde De Geer dat Tilanus post mocht ontvangen. In de brief die De Geer hem stuurde stond niets over de terugkeer naar Nederland. "Hoewel een ieder hem negeerde, zocht hij oude vrienden en bekenden op, alsof er niets was gebeurd", zei Tilanus hier later verbaasd over.[113] Terwijl duidelijk was dat De Geer mensen moest benaderen, juist vanwege het gebeurde.

Tilanus vond het 'ellendig' en 'afschuwelijk' dat De Geer hem een brief stuurde. Nu moest hij, als politiek leider van de CHU, De Geer eerlijk vertellen wat hij van zijn handelen vond. Het werd geen hatelijke brief, daar was Tilanus de man niet naar. Hij schreef dat het zien van het handschrift van De Geer hem 'ontroerde' en hij bedankte hem voor het bezoek aan zijn vrouw.[114] Tilanus voegde daaraan toe dat zijn terugkomst een 'verbijsterende indruk' had gemaakt en dat de brochure 'pijnlijk' was geweest. In zijn antwoord was De Geer ingenomen met de over het geheel genomen zachtaardige reactie van Tilanus.[115] "Hoe was ik verrast je schrijven te ontvangen en wat zal het later heerlijk zijn weer eens samen te praten", zo opende de brief. De opluchting dat er iemand serieus terugpraatte lag er dik op. Tilanus zal op zijn beurt vreemd hebben opgekeken van de al te enthousiaste brief van de man die in de jaren daarvoor tamelijk koel tegen hem kon doen. De Geer had Van Walsum veel hoger zitten dan Tilanus. In hem zag hij meer een hard werkend, nuttig manusje van alles. Dat had De Geer hem telkenmale laten merken. Na de oorlog trachtte De Geer de banden met Tilanus aan te halen, maar was het Tilanus die de boot een beetje afhield.

Een van de weinigen die De Geer in 1941 hartelijk welkom heette was zijn oude vriend Jo Loeff, de man met wie hij in Utrecht had gestudeerd. Deze man had zich volgens De Geer niet van de wijs laten brengen door een 'incorrecte radiorede' waarin zijn terugkeer naar Nederland 'werd bezwadderd als een daad van ontrouw' en op de hoogte was van de 'mij door den aether aangedane smaad'.[116] Loeff herinnerde aan de 'genotvolle avonden' op De Geers studentenkamer op het Domplein toen zij samen *In dagen van strijd* van ASC Wallis lazen. "Wie kon vermoeden dat er eenmaal zoveel tragiek ook in je eigen leven zou komen."

Dominee Loeff kampte met een slechte gezondheid. De Geer bezocht hem in de oorlogsjaren verschillende keren. Het einde van de oorlog haalde de dominee van het Zuid-Hollandse Nootdorp niet. Hij overleed begin februari 1945, 'door de verbreking van alle verkeer in groter eenzaamheid nog dan waarin hij had geleefd', aldus De Geer. Een broer van Loeff, Henri, was als enig direct familielid in staat om de begrafenis in Nootdorp bij te wonen. Daarom maakte hij een uitgebreid verslag waarvan hij de doorslagen naar zijn broers en zussen stuurde.[117] De Geer was ook bij die rouwdienst, maar Henri Loeff maakte daarvan geen melding. Het bezoek van De Geer aan de kleine hervormde kerk kan onmogelijk onopgemerkt zijn gebleven. De familie wist dat die eenzame, onge-

trouwde oom zijn leven lang goede contacten onderhield met een hoog geacht politicus die tot twee keer toe minister-president was geweest. Het was tekenend dat die broer het bezoek van alle aanwezigen nauwkeurig boekstaafde en dat van De Geer geheel negeerde.

Iemand anders die zich het lot van De Geer aantrok was Han de Bie, op dat moment kinderrechter bij de Rotterdamse rechtbank. Hij verwierf bekendheid door de manier waarop hij de nieuwe kinderwetten in de praktijk invulling gaf. Hij schreef handboeken die iedereen die met de kinderbescherming te maken had, gebruikte.[118] Reeds een paar dagen na De Geers terugkomst in 1941 bracht De Bie, hoewel zij elkaar nauwelijks kenden, hem een bezoek. De Bie was verbijsterd door de oproep van het CHU-bestuur om geen contact te zoeken met de teruggekeerde oud-minister-president. "Ik heb als rechter geleerd om in alle (alle onderstreept, mvdk) omstandigheden wederhoor toe te passen", schreef De Bie in zijn verzoek aan De Geer om eens langs te mogen komen.[119] Hij wilde onderzoeken of De Geer naar het NSB-kamp was overgelopen zoals her en der werd gezegd. In het gestencilde verslag concludeerde hij dat men over de terugkeer van De Geer – 'gelijk de heer De Geer zelf toegeeft' – verschillend kan denken, 'maar dat men zijn eer en integriteit ongerept moet achten'. De Bie verzocht tevergeefs het CHU-bestuur om De Geer een kans te geven zich te verantwoorden.

Eind 1942 moesten De Geer en zijn vrouw het huis aan de Prins Mauritslaan verlaten. Seyss-Inquart kondigde een evacuatie af omdat hij een bredere strook van de kust wilde verdedigen en plande de komst van de Atlantikwall. De Geer verhuisde naar Soest, waar hij de voormalige pastorie aan de Kerklaan kocht. In Soest merkte hij snel hoe het dorp over hem dacht. Toen bij de kerkdienst een onbekende man voor hem opstond omdat alle plaatsen bezet waren, hoorde De Geer iemand zeggen: "Dat schorem vindt elkaar altijd."[120] De man die zijn zitplaats had afgestaan was lid van de NSB. In diezelfde tijd zag hij zich gedwongen om een stuk in het *Weekblad van Soest* te schrijven waarin hij trachtte het gerucht te ontzenuwen dat hij lid was geweest van de NSB.[121]

De Geer wilde nog veel meer schrijven, maar daar kreeg hij de kans niet meer voor. Hij had de controle over zijn leven verloren. Eind 1942 vroeg hij de Nederlandse nazi Goedewaagen wederom om publicatie van een brochure, nu met de titel *Wachter wat is er van de nacht* onder het pseudoniem Kassandra. In de begeleidende brief schreef De Geer dat de nood van de wereld hem hiertoe de aanzet had gegeven.[122] Met een licht vleiende toon probeerde De Geer bij de Duitsers toestemming te krijgen, maar die weigerden. De regels waren inmiddels veel strenger geworden.[123] De Geer vernietigde daarop het manuscript.[124] Vervolgens schreef De Geer in 1944 nog een brief aan Van Sijn met het aanbod van een andere brochure die dezelfde geest ademde als de *Synthese in den oorlog*. Maar ook dit voorstel ketste af. De titel van dat stuk kon De Geer zich na de oorlog niet meer herinneren.

Volgens Van Osch had De Geer zich in mei 1941 tot lid van de Tweede Kamer laten benoemen als opvolger van Slotemaker de Bruïne, die op 1 mei was overleden.[125] Bron hiervoor was een bericht in *De Telegraaf* van 24 mei 1941. Vaststaat echter dat De Geer wel is gevraagd om die zetel in te nemen, maar dat hij die benoeming níet heeft aangenomen.[126]

Tot die onomstotelijke conclusie kwam in 1945 de onafhankelijke commissie Besluit Tijdelijke Staten-Generaal onder voorzitterschap van Beelaerts van Blokland, die dit had onderzocht.

Het moment dat De Geer definitief wist dat zijn voor de oorlog zorgvuldig opgebouwde gezag volledig was verdwenen, was tijdens een overval in zijn eigen huis.[127] In de winter van 1944/1945 stonden op een nacht plotseling drie gemaskerde mannen met een revolver in de slaapkamer. Zij zeiden dat zij van het illegale blad *Vrij Nederland* waren en dat zij een 'gelduitkering voor de goede zaak eisten' van mensen 'die aan de verkeerde kant stonden'. De Geer ging met een van hen naar beneden terwijl de anderen zijn vrouw onder schot hielden om het inroepen van hulp te voorkomen. In een later geschrift noemde De Geer dit 'ex uno disce omnes', leer uit dit weinige de rest kennen.

Op de dag na de bevrijding kreeg De Geer een 'scherpe gedachtewisseling' met een luitenant.[128] Deze militair wilde met alle geweld een hakenkruisvlag in De Geers tuin planten.

20 De naoorlogse vervorming van De Geer

Voordat we overgaan naar de laatste levensjaren van De Geer, willen we aandacht besteden aan een verschijnsel dat na de oorlog zichtbaar werd. Tijdens de verhoren die nodig waren voor de strafzaak en de parlementaire enquête kreeg De Geer de nodige kritiek op zijn politieke leven te verwerken. Zo bleek men na de oorlog negatiever over zijn daden en prestaties dan men daarover voor de oorlog was. Bovendien kreeg De Geer na 1945 kritiek op zijn handelen als premier, vlak voor en tijdens de oorlog, die niet strookten met de feiten. We stappen hier daarom uit de chronologische opzet en vergelijken de naoorlogse literatuur met die van voor 1940 en we bekijken of de feiten die aan de kritiek ten grondslag liggen, kloppen. Dit bij elkaar vegen van deze kwesties gebeurt op het gevaar af dat we de indruk wekken De Geer te willen verdedigen. Het rechtvaardigen van De Geer is uiteraard niet het doel van dit boek, wel het aantonen van historische onjuistheden.

Vaandelvlucht

De eerste keer dat het naoorlogse beeld van de historische feiten afwijkt, betreft het aftreden van De Geer in 1923 wegens de Vlootwet. Zelf hield hij altijd vol dat hij die stap nam omdat hij het fiscaal onverantwoord vond om in een crisistijd de begroting te belasten met de uitgaven voor een nieuwe vloot in de Indische archipel.

In die jaren kwamen alleen van ARP-zijde de verhalen dat dit niet de echte reden was voor zijn aftreden. Volgens hen zag hij geen mogelijkheden meer om de begroting op orde te krijgen. Colijn was een van de eersten die dit naar voren bracht en dit werd vervolgens overgenomen door ARP-kranten. Wellicht wílde Colijn dit ook geloven. Eerder, bij de formatie van 1922 wees hij een derde minister van zijn partij af, in de overtuiging dat het tweede kabinet van Ruijs op financiën snel zou stuklopen.[1] Het vertrek van De Geer was gelegen in het "besef van onmacht om de financiële crisis te boven te komen en in grote onenigheid te dier zake in het kabinet, terwijl de Vlootwet slechts is aangegrepen als vlag om den aftocht te dekken."[2] Colijn wees er later op dat De Geer 'geen program tot herstel van het financieel evenwicht' had en dat er op het ministerie van financiën 'geen enkele aanwijzing was hoe hij zich dat herstel gedacht had'.[3] Al eerder hadden in kranten als *De Standaard* en *De Nieuwe Haagsche Courant* stukken gestaan die twijfel zaaiden over de 'werkelijke motieven' van De Geer.

Te constateren valt dat alleen ARP'ers en enkele CHU'ers de motieven van De Geer niet

vertrouwden. Anderen partijen twijfelden geen moment aan zijn motieven. Zij waren na zijn aftreden juist geneigd om zijn argumenten over te nemen met onder meer als gevolg dat de Vlootwet een paar maanden later in de Tweede Kamer strandde. Nauwelijks twee jaar later vonden alle partijen het vanzelfsprekend dat De Geer weer minister werd, zelfs de ARP. Dat zou niet voor de hand liggen als op dat moment de algemene mening was dat hij kort daarvoor als minister had gefaald.

In de literatuur van na de Tweede Wereldoorlog is dat beeld anders. Zo schreef J. Bosmans over De Geer: "Toch mag men betwijfelen of het ontwerp wel de oorzaak van zijn heengaan was; eerder lijkt het dat hij niet opgewassen was tegen de financiële problemen en de Vlootwet een prachtkans bood om de aftocht te dekken. Hij bevestigde er zijn reputatie van pacifist mee."[4] Deze beschrijving van Bosmans ligt in lijn met die van Oud in *Het jongste verleden*. "Er is hier moeilijk een andere verklaring te vinden dan dat de Vlootwet de ware reden niet is. Het moet de algemene financiële toestand zijn, die de minister zijn besluit doet nemen. Tegen dien toestand gevoelt hij zich blijkbaar niet opgewassen. De Geer is, de toekomst zal het nader komen bevestigen, geen bewindsman voor slechte tijden. Hij mist de volharding en de doorzettingskracht, die men dan behoeft."[5]

Hoe konden Oud en anderen de prestaties van De Geer zo verkeerd beoordelen? Dat kwam voor een deel voort uit onwetendheid. Zo schreef Oud ten onrechte dat De Geer herhaaldelijk zijn handtekening onder de Vlootwet had gezet en pas in de zomer van 1923 protesteerde.[6] We weten dat De Geer al in een veel vroeger stadium dwarslag en zelfs verschillende keren bij Ruijs had voorgesteld om ontslag te nemen. Uit het 'plotselinge ontslag' trok Oud de onjuiste conclusie dat er een andere reden 'moest' zijn. Daarnaast beoordeelde historicus/Kamerlid Oud De Geer verkeerd, omdat hij niet over de juiste cijfers beschikte. Pas in 1970 werden de inkomsten en uitgaven over de jaren 1920-1925 gereconstrueerd. Colijn bleef zo voor Oud kampioen bezuinigen. Oud suggereerde ten onrechte dat De Geer midden in het zomerreces, als een dief in de nacht van het politieke toneel verdween.[7] De Geer nam het besluit om af te treden eind mei, maar maakte dat pas op 11 juli bekend vanwege het staatsbezoek van de Noorse koning Haakon aan ons land. Maar wellicht vertekent Oud het beeld ook vanwege wat oud zeer. Oud en De Geer hebben in de Tweede Kamer in de jaren dertig menig keer over financiële onderwerpen de degens gekruist. Oud kreeg in zijn tijd als minister van financiën (1933-1937) de nodige kritiek van De Geer. Tot slot speelde mee dat Oud zijn boek schreef op het moment dat hij wist dat Gerbrandy De Geer van desertie had beschuldigd en hem een verrader had genoemd.

Het krachtige beeld dat Oud schetste van een minister die in 1923 met haastige spoed zijn post verliet, is na de oorlog door vele historici aangehaald. M.J.L.A. Stassen schreef in zijn biografie van Ruijs de Beerenbrouck dat 'vrijwel alle collega's' De Geer 'zijn vaandelvlucht hoogst kwalijk' namen.[8] Afgezien van minister Aalberse, is dat niet bekend. Sterker nog, Ruijs de Beerenbrouck bedankte De Geer in de maand na zijn vertrek omstandig voor de goede samenwerking.[9]

Niet iedereen nam het beeld van Oud in latere jaren over. Beunders achtte het 'niet waarschijnlijk' dat de ontslagaanvraag van De Geer te maken had met pessimisme over zijn eigen bezuinigingsbeleid.[10] Heel resoluut was Langeveld in zijn biografie van Colijn.

Hij noemde het besluit van De Geer om zijn portefeuille ter beschikking te stellen een 'volstrekt rationele beslissing'.[11]

Veel historici van na de Tweede Wereldoorlog menen dat bij De Geer pacifistische motieven hebben meegespeeld. Beunders schreef dat hij een 'enigszins pacifistisch gezinde minister' was.[12] Hij meende dat De Geers 'pacifistische inslag' een 'factor van belang' was geweest bij zijn verzet tegen de Vlootwet.[13] Fasseur oordeelde dat De Geer bij de vlootwetcrisis zijn 'pacifistische en sociale principes' trouw bleef.[14] Lou de Jong schreef in dit verband: "Elke geweldstoepassing beschouwde hij als een vertreden van het christendom dat in zijn gelovige geest een bij uitstek irenische tint kreeg."[15] Tilanus liet zich eveneens in die richting uit. "De Geer had een sterk pacifistische inslag. (...) De Geer gaf zich daar te veel aan over, en deed dat bepaald niet alleen in de twintiger jaren."[16]

Maar in al zijn uitlatingen rond de Vlootwet is van een 'pacifistische inslag' bij De Geer nooit iets gebleken. Nergens pleitte hij voor een eenzijdige ontwapening. Op geen enkel moment zinspeelde hij erop dat christenen eigenlijk geen oorlog mogen voeren, of dat het bezit van oorlogsmaterieel immoreel is. In de onderhandelingen tijdens de formatie van 1922 met zijn collega-ministers van Oorlog en Marine, deed De Geer uiteindelijk het aanbod om wel een vlootplan te maken en schepen te bouwen, maar dan wel zonder dat het kabinet zich zes jaar lang aan bepaalde uitgaven zou binden. Dat voorstel wezen de ministers af.[17] De Geer wilde niet om principiële redenen de kruisers en onderzeeërs tegenhouden. Dit is de verklaring voor zijn instemming met het ontwerp-vlootplan enkele weken na zijn aantreden in 1921. Pas later kwam het besef en het inzicht dat het in beton gieten van de begroting van Marine voor een periode van zes jaar onverantwoord was. Wat De Geer in de beeldvorming parten heeft gespeeld was zijn neiging om bezuinigingen vooral bij defensie te zoeken, hoewel hij in die jaren na de Eerste Wereldoorlog zeker niet de enige was die dat deed.

Tilanus zei in 1966 dat het bericht van zijn ontslag bij de fractie was ingeslagen 'als een bom', omdat hij met niemand overleg had gepleegd.[18] Maar zo verrast konden de CHU'ers niet zijn. Tijdens de formatie van 1922 had De Geer in een fractievergadering klip en klaar aangegeven dat het vlootplan in die vorm niet op zijn steun kon rekenen. Hij stelde zelfs voor om zich als ministerskandidaat terug te trekken. Het was echter weinig hoffelijk van De Geer dat de CHU-fractieleden het nieuws over zijn aftreden uit de krant moesten vernemen. Daar staat tegenover dat de omgangsvormen tussen ministers en Kamerleden in die jaren formalistisch waren, zeker bij de CHU. Tilanus gaf dat zelf ook toe.[19] "Vroeger was de minister in hoogheid gezeten." Hij sprak er zijn verbazing over uit dat na de oorlog ministers in de fractievergaderingen verschenen. "Het zou in de twintiger en dertiger jaren ondenkbaar zijn geweest." Was het bovendien niet Tilanus die met de dualistische wijsheid kwam: " Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman."[20] Tilanus vond dat De Geer hierin te ver ging. "Maar zo stilzwijgend, ik zou haast zeggen, geheimzinnig en afgesloten als De Geer tegenover zijn politieke vrienden stond, dat vond ik weer ál te extreem."[21]

Het pacifisme van De Geer

In de naoorlogse geschiedschrijving staat voor praktisch iedereen vast dat De Geer pacifist was: iemand die voorstander is van eenzijdige ontwapening. In zijn aftreden wegens de Vlootwet zag, nogmaals, menigeen een teken van die instelling. Zo staat in veel literatuur dat De Geer in de jaren twintig diep onder de indruk raakte van de remonstrantse dominee Gerrit Jan Heering, die destijds het boek *Zondeval van het christendom* schreef. Dit boek deed in Nederland enige stof opwaaien: het werd zowel vernietigend bekritiseerd als opgehemeld. Uiteindelijk haalde dit boek vier drukken en werd het vertaald in het Frans, Engels, Duits en Deens. Heering was diep onder de indruk van de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Hij concludeerde dat de kerk zich in de geschiedenis te vaak en te makkelijk had laten misbruiken door de wereldse machthebbers en hun 'Wille zur Macht'.[22] Het christendom dwaalde al zestien eeuwen door de zogeheten 'rechtvaardige oorlog' te aanvaarden. Ook vond Heering dat de kerk zich meer moest bemoeien met maatschappelijke misstanden en dat predikanten daarover hun stem moesten laten horen.[23] Om aan zijn afkeer van de oorlog uiting te geven en kerken in te schakelen bij zijn strijd tegen bewapening, richtte hij in 1924 Kerk en Vrede op.[24] Het was één van de 32 pacifistische bewegingen die Nederland toen rijk was.

In de zomer van 1929 nam De Geer de *Zondeval van het christendom* mee op vakantie.[25] Wat hij van het boek vond weten we niet, maar vaststaat dat hij geen lid was van Kerk en Vrede. Rond de oorlogsjaren ontstond de indruk dat De Geer hevig onder de indruk was van het gedachtegoed van Gerrit Jan Heering. Zo verscheen in *Hollands Weekblad* een portret van De Geer waarin stond dat hij altijd genoot van Heerings prediking.[26] Tijdens de oorlogsjaren bracht men in regeringskringen De Geer in verband met het christenpacifisme van Heering. Dat blijkt uit een hoofdstuk dat Piet Kasteel na de oorlog schreef over Gerbrandy.[27] Kasteel – historicus (biograaf van Kuyper), journalist en katholiek – was van 1940 tot 1942 particulier secretaris van Gerbrandy.[28] Dat hij De Geer aanzag voor pacifist kwam onder andere door Heering. Kasteel had zich gebaseerd op een passage uit het boek *Militia Christi* van Heering. Die schreef: 'zoals Jhr de Geer hier spreekt, zo hebben wij in Kerk en Vrede steeds gesproken."[29] Daar trok Kasteel de conclusie uit dat De Geer net als Heering een uitgesproken christenpacifist was. Kasteel schreef na de oorlog dat 'De Geers politiek als minister reeds vroeg had duidelijk gemaakt dat de landsverdediging op het tegendeel van zijn belangstelling kon rekenen'.[30] Als Gerbrandy dat allemaal had geweten, had hij nooit plaats genomen in zijn kabinet.[31] Kasteel liet zijn fantasie de vrije loop door De Geer ervan te verdenken dat hij in 1939 uit pacifistische motieven ministers van de SDAP in zijn kabinet had opgenomen. De secretaris van Gerbrandy meende dat De Geer na de oorlog had geprobeerd om zijn band met Heering uit te wissen.[32]

Die ideologische band tussen De Geer en Heering heeft echter nooit bestaan. Heering bejubelde in zijn boek *Militia Christi* De Geer, daarin had Kasteel gelijk. De reden voor de lof was dat de oud-minister in een rede in 1935 de vraag had opgeworpen of oorlog voeren een zonde is.[33] Heering citeerde niet alleen selectief maar verdraaide ook de kern. Zo schreef Heering: "Voor hem (De Geer) staat vast: oorlog is zonde."[34] De Geers conclusie was juist dat dit niet vast te stellen viel. Zo was hij geneigd om een aanvalsoorlog een

zonde te noemen, maar hoe wist je zeker dat daarvan sprake was?[35] De Geer wilde korte metten maken met pacifisten die weliswaar gedreven werden door een 'eerbiedwaardige weerzin' tegen de gruwelen van de oorlog, maar niettemin 'gevaarlijke denkbeelden' hadden. Een pacifist was iemand die 'voor zijn ogen zijn kind zou laten vermoorden', omdat hij niemand kwaad wilde doen of die uit protest tegen brand de 'brandweer wilde afschaffen'.

De Geer constateerde dat pacifisten – maar ook antimilitaristen – als puntje bij paaltje komt het gelukkig niet verder laten komen dan de theorie. Hij herinnerde eraan dat toen in 1914 de Grote Oorlog uitbrak het Nederlandse leger gemobiliseerd moest worden en dat bij die Kamerzitting ook de pacifistische leden, vooral van de SDAP, hun goedkeuring gaven aan de mobilisatiekredieten. Dat gold ook voor het debat over het zenden van vredestroepen naar het Saargebied in 1935. Kamerlid Harm van Houten (CDU), die op religieuze gronden altijd zijn stem aan defensiebegrotingen had onthouden, betuigde aan die uitzending zijn steun. De Geer vond dat verstandig, "maar dat er mariniers beschikbaar waren – daarvoor hadden anderen gezorgd."[36] Een andere categorie vormde in de woorden van De Geer de 'oudere pacifisten'. Deze mensen spanden zich in voor algemene vredespropaganda en het bestrijden van chauvinisme en ongezond nationalisme. Een boegbeeld hiervan was de schrijfster Bertha von Suttner met haar boek *Die Waffen nieder*. Maar hoe nobel De Geer de strijd tegen nationalisme ook vond, het mocht nooit een reden zijn om te berusten in 'brave voornemens' en dure eden om 'nooit meer oorlog te voeren'. Een 'sterke arm' bleef nodig om de vrede te bewaren.

Het lijkt onvoorstelbaar dat politici, journalisten en historici die De Geer voor de oorlog actief hebben meegemaakt, na de oorlog zo stellig konden beweren dat hij een 'ontwapenaar' was.[37] De keren dat hij de uitgaven voor defensie verdedigde zijn te talrijk om hier uitputtend te beschrijven, vandaar een beperkte selectie. Zo verdedigde De Geer de defensie-uitgaven bij de algemene beraadslagingen eind 1916.[38] Hij nam daarbij de rede van SDAP'er Troelstra op de korrel. Hij verzette zich tegen de suggestie van Troelstra, zoals hij dat ook voor de oorlog deed, dat pleitbezorgers voor een sterke defensiemacht zich schuldig maken aan militarisme, imperialisme en kapitalisme. Hij herinnerde de sociaal-democraat aan zijn rede op 3 augustus 1914 waarin hij de mobilisatie goedkeurde omdat die de oorlog buiten de deur hield. "Toen heb ik gedacht: wanneer gij en de uwen uw zin had gekregen in vorige jaren dan was er niets te mobiliseren geweest, (...) dan was het leger zo droevig uitgerust geweest (...) dat men ons land als een gevaarlijke enclave op het West-Europese slachtveld had beschouwd en behandeld."

Later verdedigde hij als minister-president in 1929 het defensiebudget in een hoogoplopend debat met vrijzinnig-democraat en bekend pacifist Van Embden in de Eerste Kamer.[39] Dat pleidooi voor militaire uitgaven herhaalde De Geer later in de zogeheten Zwolse rede vlak voor de verkiezingen van 1929.[40] "Met eenzijdige nationale ontwapening wordt precies het omgekeerde bereikt dan hetgeen de voorstanders van die ontwapening beogen. Een enkel volk kan niet tot ontwapening overgaan zonder de oorlogskansen te vermeerderen."

Als minister van financiën in het derde kabinet-Ruijs de Beerenbrouck verzette De Geer zich niet tegen het plan van minister Deckers om de vloot met vijftig procent uit te breiden.[41] Voorstanders van ontwapening in de Kamer – VDB en SDAP – reageerden ont-

steld op dit plan. In tegenstelling tot bij de Vlootwet in 1923 kreeg De Geer nu wel zijn zin met zijn eis dat geen financiële verplichtingen op langere termijn werden aangegaan. Van jaar tot jaar zou het kabinet beslissen over de benodigde kredieten.

In de jaren 1935 en 1936 verhoogde het kabinet-Colijn de uitgaven voor defensie aanzienlijk. De Geer stond als fractievoorzitter van de CHU niet te juichen, maar ook hij zag de onvermijdelijkheid van de verhogingen in. In februari 1936 merkte hij op dat de instelling van het defensiefonds om de uitgaven te betalen voor hem een 'teleurstelling' was, maar dat de 'ontwikkeling van de internationale toestand tot deze maatregelen noopte'.[42] De opkomst van het 'fascisme' in verschillende landen had volgens hem een voornaam aandeel gehad in de 'bijna overal herleefde aandrang tot verhoging der defensie-uitgaven'. Ook Nederland kon daarom niet ontkomen aan een versterking van het defensieapparaat. Zijn conclusie was: 'bruin is duur'.[43]

Tijdens de verkiezingscampagne van 1937 bleef De Geer hameren op een sterke defensiemacht om de neutrale status van Nederland te verdedigen. Tegelijkertijd kwam in zijn toespraken over de internationale toestand steeds vaker het element van het gevaar van de wapenwedloop naar voren. Hij zag overeenkomsten met de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog. Op de CHU-jaarvergadering van 1937 constateerde hij dat 'ontzaglijke voorraden' wapens werden opgeslagen en 'wapenfabrieken dag en nacht' werkten.[44] "Men kan zeggen dat de wereld met een sneltreinvaart naar het verderf ijlt. (...) Het geheel maakt de indruk van de gemeenschappelijke bouw aan een groot lijkenhuis, met een enthousiasme alsof een feestgebouw gesticht wordt." Toen die laatste zin door Kamerlid Harm van Houten van de Christelijk-Democratische Unie werd geciteerd ter rechtvaardiging van zijn eigen ontwapeningsstandpunt, haastte De Geer zich om dat te weerspreken. "Weerloosheid zou de boosdoeners tot heersers maken op aarde."[45] Een paar maanden later borduurde De Geer verder op de uitspraken van Van Houten.[46] "Er zijn oprechte christenen die de spanning niet langer kunnen verdragen en hun heil zoeken in de weerloosheid. Niet uit lafheid maar uit geloofsmoed. Zij dwalen."

Op deze woorden kwam een reactie van Heering in *Kerk en Vrede*. "Wat dunkt u: zou Christus niet machtig zijn om staten die de oorlog prijsgeven omdat die in lijnrechten strijd met de eisen van het evangelie is, zo wonderbaarlijk mogelijk eruit te redden."[47] De Geer moest hierop antwoorden. "Zeker is God machtig, indien wij weerloos zijn, ons 'wonderbaarlijk te redden'. (...) Maar het woord van de Heiland: 'gij zult den Heere uwen God niet verzoeken' waarschuwt er ons tegen ons roekeloos in gevaar te begeven."[48]

De Geer was geen voorstander van ongebreidelde uitbouw van het defensieapparaat. Een belangrijke oorzaak van de Eerste Wereldoorlog zag De Geer in de enorme wapenvoorraden waar een kruitlont in werd gestoken. De Geer was geen bewonderaar van het leger. Hij was zelf nooit in het leger geweest en ook zou hij als minister-president, afgezien van Prinsjesdag, nooit militaire parades of ander wapenvertoon bijwonen. De Geer streefde naar een toestand van vrede en was in die zin irenisch. Hij zag het leger daarbij als een onmisbaar noodzakelijk kwaad.

Wat bezielde De Geer om premier te worden?

Toen De Geer in 1939 voor de tweede keer Colijn als premier opvolgde, was men bij de ARP daar buitenwoon boos en verontwaardigd over. Het maakte herinneringen wakker van dertien jaar daarvoor. In ARP-kringen werd na het tot stand komen van het tweede kabinet-De Geer keer op keer verondersteld dat de formateur uit was geweest op persoonlijke eer en, sterker nog, dat hij Colijn had willen vernederen. Klopte het beeld dat de ARP uitdroeg? Reikte De Geers ambitie zo ver dat hij op zijn 68ste ten koste van alles nog een keer premier van Nederland wilde worden? Na de oorlog werd de voorstelling van zaken van de ARP in ieder geval voor waar aangenomen.

Het meest uitgesproken hierin is Wilhelmina-biograaf Fasseur, die schreef dat De Geer met een 'mengsel van plichtsbesef en tot ijdelheid te herleiden gretigheid' zich had ingezet om de hoogste politieke positie te kunnen bekleden.[49] Het begon volgens hem al bij het stemmen over de motie van afkeuring van Deckers.[50] Daar stemde De Geer echter tegen. Hij wilde Colijn in het zadel houden. Niettemin, zo meende Fasseur was in deze formatie, net als in 1926, 'de listige jonkheer hem (Colijn) te slim af geweest'.[51]

Ook het feit dat De Geer tot twee keer toe Colijn had gevraagd om de leiding van het kabinet over te nemen, overtuigde Fasseur niet van de terughoudendheid van De Geer, eerder het tegendeel. "Vervolgens had De Geer het fel begeerde ambt van minister-president als ware het een wegwerpartikel Colijn voorgehouden, in de wetenschap dat deze wel voor de eer moest bedanken."[52] Fasseur zit hiermee op dezelfde lijn als Gerbrandy die na de oorlog verklaarde, dat hij het aanbod van De Geer toen al 'niet ernstig gemeend' vond.[53] Gerbrandy stemde overigens in 1939 volmondig in met het besluit om Colijn te benaderen. Colijn zelf, een niet onbelangrijke getuige, heeft nimmer gesuggereerd dat het aanbod van De Geer niet serieus gemeend was. Colijn nam het aanbod serieus, omdat hij meende te merken dat De Geer grote problemen voorzag in de functie van premier en dat hij dat bij Colijn probeerde 'te endosseren'. Daarnaast wees De Geer er later op dat de opdracht van de koningin om te formeren niet strookte met zijn eigen wens.[54] "Twee van de meest competente adviseurs van H.M. (vice-president van de Raad van State Beelaerts van Blokland en Van Schaik, voorzitter van de Tweede Kamer, MvdK) adviseerden mij het wel te doen." De twee adviseurs hadden hem, buiten de koningin om, dringend verzocht de opdracht niet af te wijzen.[55] Ook Tilanus meende dat De Geer in 1939 niet uit persoonlijke ambitie weer premier was geworden. "Hij was niet eerzuchtig, hij was zelfbewust, meer niet."[56]

Na het overlijden van De Geer in 1960 schreef Puchinger in een brief aan zijn oudste zoon Eddy: "Ook ik was grootgebracht in de AR-traditie dat jhr. De Geer bij de formatie in 1939 Colijn zou hebben weggedrukt."[57] Maar uit zijn onderzoeken voor een serie artikelen in het dagblad *Trouw* was hem uit fragmenten van de dagboeken van Colijn gebleken 'dat dit geheel onjuist' was. Puchinger was na het lezen van de enquêteverhoren ontdaan over het gemak waarmee Colijn tot twee keer toe had geweigerd om premier te worden.[58] Uit de tweede poging bleek toch duidelijk 'dat het Jhr. De Geer hiermee ernst moet zijn geweest'. In een stuk dat Puchinger schreef ter gelegenheid van het vijfde sterfjaar van Colijn verwees hij het verhaal dat Colijn door een 'ondankbare Natie' en door 'nietsontziende politici' als premier zou zijn weggezonden 'naar het rijk der legenden!'

Ook De Jong geloofde niet dat De Geer per se premier wilde worden. Dat leidde hij af uit het gegeven dat De Geer geen regeringsprogramma op schrift had gesteld.[59] De formateur was volgens hem bang dat dit alleen maar tot discussie zou leiden. De Geer 'zag zichzelf uitsluitend als formateur en niet als minister-president, niet eens als minister'.

Fasseur is te makkelijk meegegaan met het beeld dat door de ARP na de formatie is uitgevent en na de oorlog door Lou de Jong is bestendigd. Het is jammer dat Fasseur niet uitlegt waar en hoe De Geer tijdens de crisis in 1939 'listig' of uit 'ijdelheid' zou hebben gehandeld.

Op vakantie in Schwarzwald

In de dagen na de totstandkoming van zijn tweede kabinet in augustus 1939 werd De Geer bedolven onder de felicitaties en de complimenten.[60] Vice-president van de Raad van State Beelaerts van Blokland, die de formatie van dichtbij had meegemaakt, vond het knap van De Geer dat er een kabinet tot stand was gekomen 'ondanks de pogingen van verschillende zijden om U stokken tussen de benen te steken'.[61] Katholiek Romme schreef: "Uw houding stemt tot groot respect in het licht van uw opvatting omtrent de aanneming van de motie-Deckers".[62] Liberaal R.J.H. Patijn dankte De Geer voor de 'kolossale dienst aan ons land bewezen' en voorspelde dat de combinatie van Algemene Zaken en Financiën een 'bovenmenselijke zware taak' zou worden.[63] De Geer ontving ook een brief van Gerbrandy waarin deze hem een 'rustvakantie in het mooie Schwarzwald' toewenste.[64] Hij wilde zijn 'bewondering' uitspreken voor de 'voorname en meesterlijke wijze' waarop De Geer in enkele dagen een kabinet had gevormd. "Een heerlijke rustvakantie die u voor uw ontzaglijk enerverende staatsarbeid zo volledig toekomt." Over die vakantie ontstond ná de Tweede Wereldoorlog ophef en verontwaardiging, die uitgerekend door Gerbrandy het hardst werd uitgesproken.[65]

Vier dagen na de beëdiging vertrok De Geer medio augustus met zijn gezin naar het Schwarzwald in Zuid-Duitsland. Hij zocht een hoogzwangere dochter op die in een hotel verbleef in het gebied tegen de Franse grens. Voor de enquêtecommissie verklaarde De Geer dat hij al voor de formatie met Wilhelmina had besproken dat hij daarna enkele weken rust wilde en dat zij daartegen geen bezwaar had.[66] Gerbrandy zei in 1955 tegen De Jong dat Wilhelmina de vakantie van haar minister-president naar Duitsland 'onverantwoordelijk' vond.[67] Slechts zelden had De Geer de zomervakantie overgeslagen en hij had een jaar lang hard gewerkt. Juist omdat een Europese oorlog op termijn niet kon worden uitgesloten en met een zware tijd in het vooruitzicht, achtte De Geer het verantwoord om twee weken rust te nemen. De Kamer was nog met reces. Bij zijn vertrek op 14 augustus heerste er in Europa een relatieve rust die op 23 augustus ruw en vrij onverwacht verstoord werd door het nieuws over het sluiten van het Molotov-Ribbentroppact. Dit niet-aanvalsverdrag met Rusland opende voor Duitsland de weg voor een aanval op Polen.

In 1947 zei Gerbrandy dat de vakantie van De Geer een 'enigszins vreemde indruk' had gemaakt. Hij was kennelijk zijn vriendelijke brief aan De Geer vergeten.[68] De enquêtecommissie concludeerde dat De Geers vakantie bij zijn medeministers een 'vreemde indruk' had achtergelaten, precies de uitdrukking die Gerbrandy gebruikte.[69] Dat blijkt

echter niet uit de verhoren van de andere ministers. Van den Tempel verklaarde: "Hij had die vakantie werkelijk broodnodig. (...) Wij hebben het zeer normaal gevonden dat hij na die inspannende dagen een korte vakantie nam."[70] Ook Albarda en Dijxhoorn stelden dat De Geer zeer vermoeid was, omdat hij zich tijdens de formatie 'bijzonder had ingespannen'.[71] Volgens Dijxhoorn wilde De Geer dat zijn nieuwe collega's hun departementen en portefeuilles leerden kennen voordat zij tijdens vergaderingen daar besluiten over moesten nemen. Van Kleffens kon zich zelfs van de vakantie van De Geer niets meer herinneren.[72]

Welter, minister van koloniën, werd door de commissie over de vakantie van De Geer op volgende manier ondervraagd.[73] Voorzitter: "Wat voor een indruk maakte dat op u? Vond u het normaal of vond u het onder de huidige omstandigheden nogal vreemd, dat hij ..." Welter: "Laat ik zeggen, dat ik het niet normaal vond, natuurlijk." Voorzitter: "Het was toch al een vrij dreigende toestand, nietwaar? Het deed u niet prettig aan?" Welter: "Neen."

Behalve 'bevreemd' over het tijdstip van de vakantie was men na de oorlog ontsteld over de bestemming van de vakantie: "Zijn geliefde Zwarte Woud. Dat Duitsland door de Kristallnacht en zijn oorlogszuchtige politiek zich in feite buiten de rij van beschaafde landen had geplaatst, weerhield hem niet", zo schrijft Wilhelmina's biograaf Fasseur.[74] Ook De Jong was verontwaardigd: "Nota bene naar Duitsland!"[75] Dit verwijt werd in Nederland breed gedragen, ná 1945. In 1939 viel niemand over het Duitse vakantieadres en dat is te verklaren. Duitsland was voor de oorlog voor Nederlanders veruit de populairste vakantiebestemming en bleef dat ook na de machtsovername door Hitler in 1933. De Jong noteert in zijn *Koninkrijk* op boze toon dat Nederlanders in de jaren dertig naar Duitsland op vakantie bleven gaan en de Olympische Spelen in 1936 in Berlijn bezochten 'alsof er niets aan de hand was'.[76]

De Geer was niet de enige politicus die naar Duitsland op vakantie ging. Tilanus, opvolger van De Geer als voorzitter van de Kamerfractie en voorzitter van de CHU, reisde vlak na de formatie met zijn vrouw naar Zell am See in Oostenrijk, het land dat ruim een jaar daarvoor bij Duitsland was gevoegd.[77] Nog op 27 augustus bezocht Tilanus München, omdat hij als militair geïnteresseerd was in 'hoe een ander volk' de mobilisatie onderging. Nu bekleedde Tilanus een andere functie dan De Geer, maar dit laat zien dat het voor de oorlog niet 'vreemd' was om naar Duitsland op vakantie te gaan.

De enquêtecommissie oordeelde in 1956 niettemin dat er sprake was van een door De Geer 'vrij ongelukkig gekozen vakantieverblijf'.[78] Voorts wilde de commissie niet nalaten 'er thans reeds' op te wijzen dat zij de vakantie van De Geer 'symptomatisch' vond voor het later 'gebleken onvermogen zich aan te passen aan niet met zijn denkbeelden strokende internationale verhoudingen'. De commissie vergat bij dit laatste dat op dat moment geen sprake was van een veranderde internationale verhouding. Er was nog geen oorlog tussen Engeland/Frankrijk en Duitsland en Nederland was nog neutraal. Als in september 1939 de NSB ter ore was gekomen dat De Geer om politieke redenen niet naar Duitsland op vakantie was gegaan, had die partij voor een diplomatieke rel van formaat kunnen zorgen.

Mobilisatie

Op dinsdag 22 augustus 1939 meldde Duitsland dat minister Ribbentrop op weg was naar Moskou met in zijn tas een door Rusland te ondertekenen niet-aanvalsverdrag, wat in Europa de ongerustheid enorm verhoogde. Men zag dit als een eerste stap op weg naar de inval van Polen door Duitsland. Die dinsdag had De Geer telefonisch contact met minister Welter die hem vertelde dat het kabinet een besluit wilde nemen over de voormobilisatie, wat de enquêtecommissie een 'historisch moment' noemde.[79] De Geer begreep dit en stapte de volgende ochtend op de trein naar Nederland. Vermoedelijk – een reis van Zuid-Duitsland naar Arnhem met de nodige overstappen en uitgebreide grenscontrole kostte minstens een dag – kwam hij pas aan het eind van de avond in Arnhem aan, te laat voor de trein naar Den Haag. Hij nam daarom zijn intrek in hotel Beekhuizen in Arnhem. Hij besloot nog een paar dagen daar te blijven logeren, omdat hij het huispersoneel twee weken vrijaf had gegeven en zijn huis werd verbouwd. Zijn verblijf in Arnhem is hem na de oorlog, wederom door met name Gerbrandy, kwalijk genomen. Het werd gezien als het zoveelste bewijs dat hij de ernst van de zaak niet inzag.

Donderdagochtend de 24ste reisde De Geer naar Den Haag voor het kabinetsberaad. Op dat moment werden de vergaderingen nog niet genotuleerd en na de oorlog was niet duidelijk wat precies door wie was besloten. De parlementaire enquêtecommissie boog zich over de beschuldiging van minister Dijxhoorn van defensie dat De Geer niet persoonlijk bij het kabinetsbesluit tot voormobilisatie aanwezig was geweest. De Geer zei dat op het eind van die ochtendvergadering het belangrijkste besluit viel om mensen onder de wapenen te roepen. "Ik was het er volkomen mee eens." Na die vergadering reisde De Geer terug naar Arnhem om zijn spullen te halen.[80]

Volgens Dijxhoorn echter weigerde De Geer in te stemmen met mobilisatie. Deze stap betekende dat een kleine 50.000 man onder de wapenen geroepen zouden worden. De premier vond het daarvoor nog te vroeg, omdat de mobilisatie veel onrust in het land teweeg zou brengen. Dijxhoorn en Van Kleffens zouden die middag een nieuwe vergadering hebben belegd die noodzakelijk was vanwege nieuwe feiten over de internationale situatie. Pas bij dat middagberaad nam men volgens Dijxhoorn het principebesluit tot voormobilisatie. De vraag is, kortom, of die middag van 24 augustus een kabinetsvergadering is geweest waar De Geer ontbrak. Want De Geer was vanaf de 25ste, toen hij weer uit Arnhem terugkeerde, op alle andere momenten in Den Haag en woonde hij alle vergaderingen bij.

Van Kleffens kon zich na de oorlog niet meer herinneren dat hij dat initiatief voor een extra kabinetsberaad had genomen, laat staan dat hij nog wist of De Geer wel of niet aanwezig was. Van den Tempel kon zich het besluit niet meer voor de geest halen. Welter twijfelde over de aanwezigheid van De Geer. Bolkestein, Albarda en Steenberghe steunden volgens de commissie de lezing van Dijxhoorn. Gerbrandy zei nadat de commissie daar verschillende keren naar had gevraagd, omdat hij zijn antwoord telkens net even veranderde: "Wat doet het er ook toe? Hij (De Geer, mvdk.) heeft tenslotte meegedaan. Zij het per telefoon." Commissielid Wttewaall van Stoetwegen verbaasd: "Het is hem dus wel gevraagd per telefoon? En heeft hij ermee ingestemd?" Gerbrandy: "Ja."[81]

De commissie hechtte het meeste geloof aan de 'zeer positieve verklaring' van Dijx-

hoorn.[82] Zij vond dat de afwezigheid van De Geer bij het mobilisatiebesluit was 'komen vast te staan'. Had de commissie echter voldoende grond om De Geer af te vallen? Daar zijn drie opmerkingen bij te maken. Opmerkelijk was dat Dijxhoorn zich tijdens het verhoor vergiste met de datum; hij plaatste de voormobilisatie op 28 augustus en bleef dat stug volhouden. Die datum noemde de commissie 'weinig aannemelijk'. Terecht, want volgens documenten van de Koninklijke Landmacht staat het vast dat het besluit viel op de 24ste en niet op de 28ste.[83] In de tweede plaats besteedde de commissie in haar conclusie geen aandacht aan de verklaringen van Van Kleffens (nota bene initiatiefnemer volgens Dijxhoorn), Van den Tempel en Welter, die zich van een middagvergadering niets konden herinneren. De commissie vond het voor het standpunt van Dijxhoorn pleiten dat 'vrijwel alle oud-ministers die zich het voorval herinnerden (vier van de negen aanwezige ministers, mvdk) een verband legden met het verblijf van De Geer in Beekhuizen'.[84] Op zich zegt dat echter helemaal niets over de kwestie. Ook dan kan het besluit in de ochtend met De Geer genomen zijn. Saillant is het punt, dat de commissie zelf ontdekte: in de landelijke dagbladen stond helemaal niets vermeld over een middagvergadering van het kabinet op de 24ste.[85] In die dagen hielden de kranten de gangen van de regering 'met een opvallende nauwlettendheid' in de gaten. Als het kabinet vergaderde dan was dat op zich al nieuws.

Die drie punten maken het meest aannemelijk dat er die middag geen vergadering was en dat Dijxhoorn het bij het verkeerde eind had. Uiteindelijk had dit geval voor de commissie 'slechts illustratieve waarde'. Dat die afwezigheid paste in het beeld van 'vermeend falend defensiebeleid' van De Geer, zoals sommigen meenden, wees de commissie af. Nergens bleek namelijk dat De Geer niet volledig met het besluit van de ministerraad had ingestemd. De mobilisatie kostte twee miljoen gulden per dag en daar had De Geer als minister van financiën voor getekend.[86]

Het oorkussen dat neutraliteit heet

Het Nederlandse neutraliteitsbeleid kwam na de Duitse inval flink onder vuur te liggen. Oud-minister Van Lidt de Jeude noemde de onzijdigheid in juli 1940 'een blunder'.[87] Dat beleid begreep hij wel – hij had het zelf als minister in Colijn-III en V onderschreven – maar waarom moest Van Kleffens dat vlak voor de oorlog in het parlement nu zo verheerlijken? Enkele jaren later, de oorlog was inmiddels afgelopen, schreef de jurist B.W. Kranenburg dat Nederland misschien geen keuze had, maar dat de motivering van het neutraliteitsbeleid ronduit 'farizeïsch' was.[88] Het had alles te maken met onverschilligheid. "Dan geen zwaaien met de banier van het internationale recht, waaraan nog het bloed van onze broeders kleeft." Terwijl de nazi's in Duitsland zich te buiten gingen aan grove mishandelingen, keek Nederland de andere kant op en 'waste (men) gedurende de vreselijke internationale zonden wenend de handen in de onschuld der neutraliteit'.

De politicoloog Daalder nam in 1953 in deze kwestie een genuanceerdere houding aan.[89] Hij erkende de wonderlijkheid dat in debatten in 1939 het internationale recht een belangrijkere rol speelde dan het nazisme, dat Grotius vaker werd aangehaald dan Hitler. Daalder miste de bewogenheid met het lot van de Joden. Maar neutraliteit was ook

'een bescherming, was de basis, waarop zich Nederland als een vrij, welvarend, gezond land kon opbouwen'. "De neutraliteitspolitiek was al met al een eigenaardig mengsel van enge zelfingenomenheid en begrijpelijke hoop met rust gelaten te worden."

De Jong sprak er dertig jaar later zijn afschuw over uit dat Nederlanders geen onderscheid maakten tussen het nationaal-socialistische Duitsland en de democratische landen Frankrijk en Engeland. Hoewel hij op enig moment erkende dat men de feiten moet beoordelen naar de tijd waarin zij plaats vonden: "De tijdgenoot tast steeds in nevelen."[90] Het gebrek aan realiteitsbesef bij Nederlanders voor wat in Duitsland na 1933 gebeurde weet De Jong vooral aan angst voor een oorlog.[91]

Wat na de oorlog pijn deed was de bijna onderdanige, kruiperige houding van Nederland ten opzichte van nazi-Duitsland. De Duitse gezant, Von Zech-Burkersroda, klopte regelmatig aan bij de Nederlandse autoriteiten wanneer in de kranten negatieve berichten stonden over zijn land.[92] De gezant kwam in november 1938, na de Kristallnacht, in actie en als gevolg daarvan riep Colijn een paar weken later veertien hoofdredacteuren bij zich met het dringende verzoek om de toon over de ontwikkelingen in het Derde Rijk in het vervolg te matigen. Ook De Geer toonde zich gevoelig voor de opmerkingen van Von Zech. *Het Utrechts Nieuwsblad*, dat onder leiding van Van Heuven Goedhart regelmatig anti-Duitse stukken publiceerde, werd in april 1940 door de militaire autoriteiten – de staat van beleg was afgekondigd – bedreigd met een publicatieverbod.[93] Van Heuven Goedhart deed hierover bij De Geer zijn beklag, maar kreeg te horen dat door de manier waarop het *Utrechts Nieuwsblad* over Hitler schreef 'het Duitse gevaar als het ware aantrok'.[94]

Behalve Nederlandse historici namen ook Tweede-Kamerleden na de oorlog afstand van het vooroorlogse neutraliteitsbeleid. Daalder constateerde dat buitenlandwoordvoerders na de oorlog als een blad aan de boom waren omgeslagen.[95] De Kamerleden Tilanus (CHU), Smeenk (ARP), Serrarens (RKSP), Bierema (Liberale Staatspartij) en Van der Goes van Naters (SDAP) schaarden zich tijdens het begrotingsdebat in 1939 allemaal achter het neutraliteitsbeleid van de regering. Maar in 1945 noemden zij dat stuk voor stuk 'struisvogelpolitiek', die 'principieel onbevredigend' was en te veel riekte naar het 'Ben ik mijn broeders hoeder'.[96] Dat gold ook voor koningin Wilhelmina. Haar biograaf Fasseur schreef dat zij voorstander van het 'beproefde neutraliteitsbeleid' was en bleef, 'zelfs indien dit zou inhouden dat Hitler in Duitsland de macht behield en althans een deel van zijn recente veroveringen kon veilig stellen'.[97] Na de oorlog kon zij zich van dat standpunt niets meer herinneren. In haar autobiografie *Eenzaam maar niet alleen* schreef zij dat zij ervan overtuigd was dat Hitler Nederland zou binnenvallen en dat zij een van de weinigen was die niet wilde slapen op 'het oorkussen dat neutraliteit heet'.[98] Fasseurs verklaring van deze eigenaardigheid was 'vermoedelijk een terugprojecteren van een gemoedsgesteldheid achteraf'. De Geer verdedigde ook na 1945, als een van de zeer weinigen, zijn keuze voor dit neutraliteitsbeleid.[99]

Een van de kwesties die de parlementaire enquêtecommissie onderzocht betrof de handhaving van de neutraliteit van Nederland door het kabinet De Geer-II. CHU-Eerste-Kamerlid F.C. Gerretson maakte zich na de oorlog tolk van de gevoelens van ongerustheid die 'in bepaalde staatkundige kringen' bestonden over de manier waarop een deel van de ministerraad opzettelijk de doortocht van de Duitse legers in Zuid-Nederland geopend of althans vergemakkelijkt had.[100] De Duitse gezant Von Zech had bij drie mi-

nisters – De Geer, Van Kleffens en Dijxhoorn – die Gerretson *the inner circle* noemde, het voorstel neergelegd dat Nederland de doortocht van Duitse troepen geen belemmeringen in de weg zou leggen in ruil voor het ongemoeid laten van het boven-Moerdijkse deel van Nederland. Deze complottheorie zag voor het eerst het licht begin 1946 in een reeks niet-ondertekende artikelen in het tijdschrift *De Nieuwe Eeuw*, die door Gerretson waren geschreven.[101] De door de commissie gedagvaarde Gerretson gaf na lang aandringen toe dat zijn bronnen – 'bepaalde staatkundige kringen' – de inmiddels overleden staatslieden Colijn, De Vos van Steenwijk en Van Karnebeek waren geweest.[102]

Van zijn complottheorie bleef tijdens het onderzoek niets over: 'volkomen uit de lucht gegrepen' en 'geheel ongefundeerd gebleken'.[103] Hoe kon een intelligente man als Gerretson zulke wilde verhalen rondstrooien en geloven in een complot waar geen draad bewijs voor was. De commissie wees op enkele 'historische factoren'. Zo was de persoon van De Geer geen 'inspirerende figuur' op defensiegebied, waarop wel de erkenning volgde dat hij een goede defensie nooit enig strobreed in de weg had gelegd. De tweede oorzaak zocht men in het besluit van het kabinet om de zetel van de regering na de Duitse inval te verplaatsen naar Londen. Tegen dat besluit keerde Colijn zich na de capitulatie met bittere woorden. De veel plausibelere verklaring van de langdurige frustratie en wrok van Colijn en zijn politieke vrienden De Vos van Steenwijk en Gerretson in de richting van De Geer, is hier over het hoofd gezien. Gerretson sprak tijdens het verhoor van 'die oude sukkel van een De Geer'.[104]

De parlementaire enquêtecommissie vroeg zich af of De Geer zich wel genoeg moeite had getroost om aan het neutraliteitsbeleid vast te houden. De Duitse gezanten deden bij voorbeeld vele pogingen om met Nederland een verdrag af te sluiten. De commissie oordeelde dat De Geer en zijn kabinet niets hadden nagelaten om dit beleid te handhaven.[105]

Arrestatie van landverraders

Eind april 1940 was de spanning in Nederland inmiddels zo hoog opgelopen dat opperbevelhebber Winkelman het noodzakelijk achtte om een aantal Nederlanders te arresteren van wie te vrezen viel dat zij de vijand bij een inval hulp zouden bieden. Het ministerie van justitie had maandenlang gewerkt aan een urgentielijst waarop enkele honderden namen stonden. Uiteindelijk besloot Winkelman om op 4 mei, zes dagen voor de inval, 21 mensen te interneren.

Gerbrandy verklaarde in het strafproces dat De Geer er bij Winkelman op had aangedrongen ook communisten te arresteren, 'omdat een eenzijdige arrestatie van NSB'ers een onaangename indruk in Duitsland zou maken'.[106] Tijdens het verhoor door de enquêtecommissie wist hij niet zeker of De Geer dat in het kabinetsberaad had gezegd.[107] Op de opmerking dat geen van de andere ministers zich hier iets van herinnerde, zei Gerbrandy dat De Geer dit misschien in 'kleinere kring' had gezegd. De Geer noemde de beschuldiging een 'finale leugen'. Ook De Jong concludeerde dat de bewering van Gerbrandy 'positief onjuist' was.[108] Wel gaf De Jong De Geer er de schuld van dat Mussert niet net als Rost van Tonningen werd geïnterneerd. Eind april had Mussert in een radio-interview met de Amerikaanse zender CBS gezegd dat hij de 'grootste eerbied voor

Mussolini en Hitler' koesterde. Maar na een toelichtend telegram van Mussert had De Geer afgezien van 'bijzondere maatregelen'.[109] Winkelman zei dat hij van Rost van Tonningen bewijzen had dat hij een 'landverrader' was en van Mussert niet. Behalve dat hij zich niet kon herinneren dat De Geer ooit aandrang op hem had uitgeoefend om ook communisten te arresteren, achtte hij het ook onwaarschijnlijk.[110]

Gerbrandy stond in zijn beschuldiging alleen en toch werd De Geer niet in het gelijk gesteld. De commissie sprak een 'non liquet' uit omdat zij de uitspraken van De Geer en Gerbrandy tegen elkaar wegstreepten.[111] Voor de commissie noemde De Geer de suggesties van Gerbrandy een 'grievende omkering van mijn opvattingen'.[112] "Ik heb mij afgevraagd door welke hallucinaties dit in iemands hersens is kunnen opkomen, tenzij men in een bepaalde richting werd gedreven door haat of vooroordeel."

Thuis slapen

Aan het eind van de eerste dag van de Duitse inval, op 10 mei 1940, kwam de vraag op waar de ministers moesten overnachten. De Geer besloot om de vrijdag-, zaterdag- en zondagnacht niet zoals andere ministers door te brengen in het souterrain van het ministerie, waar voor de overnachting britsen waren geplaatst. Hij vreesde daar niet in slaap te komen en koos ervoor om naar huis te gaan. De nacht daarvoor had hij nauwelijks een oog dichtgedaan en hij meende zijn nachtrust hard nodig te hebben. Hij werd vergezeld door zijn secretaris-generaal Van Asch van Wijck, die die nachten bij hem thuis logeerde, zodat hij altijd assistentie bij zich had.

Volgens De Geer was hij daar permanent telefonisch voor de achterblijvenden bereikbaar. De Geer was niet de enige die niet in 'de catacomben', zoals de slaapruimte werd gedoopt, de nacht doorbracht. De toen 68-jarige Bolkestein sliep in het pension waar hij vaak doordeweeks verbleef. Van Rhijn, die twee dagen voor de inval was toegetreden tot het kabinet, sliep twee nachten thuis. Het hele kabinet was ermee akkoord gegaan dat de drie ministers elders de nacht doorbrachten. "Dit zou nooit opgerakeld zijn indien er niet andere motieven waren", zei De Geer tegen de commissie.[113]

Na de oorlog maakte Gerbrandy zich kwaad over het huiswaarts keren door De Geer in de avonduren. In zijn memorandum schreef hij dat hij bij De Geer erop had aangedrongen om de zondagavond te blijven om een besluit te nemen over de vraag of de regering naar het buitenland moest of niet.[114] Die avond riep Gerbrandy volgens hem een vergadering bij elkaar. Geen enkele minister die daar bij had moeten of kunnen zijn, kon zich echter na de oorlog die vergadering herinneren.[115] Het verwijt van Gerbrandy over het thuis slapen door De Geer werd niet gedeeld door de sociaal-democratische minister Van den Tempel. "Ik heb nooit kunnen inzien waarom dit zo ernstig was."[116] In het kabinet maakte daar volgens hem niemand een punt van. De Geer woonde op een plek waar niet gevochten werd en ook de route daar naartoe werd veilig geacht.

Communicatie met Nederland

Op 20 mei sprak De Geer over de radio een rede uit die na de oorlog de nodige verontwaardiging zou wekken. Men viel vooral over de zin: "De regering hoopt dat het Nederlandse publiek zelfs in deze droeve tijden, zijn kalmte en waardigheid bewaart en daardoor de achting van de tegenstander verdient." Dit maakte volgens enkelen in Engelse en Nederlandse kringen een 'zeer slechte, wat slappe indruk'.[117] Of de Engelsen dat echt vonden valt te betwijfelen, want zij hadden op dat moment wel wat anders aan hun hoofd dan een radiorede van een Nederlandse premier over binnenlandse aangelegenheden. Gerbrandy meende bovendien dat De Geer 'met allerlei listen' met een 'van Nederlandse zijde niet goedgekeurde tekst voor de microfoon' wist te komen.[118] De Geer wees er na de oorlog op dat hij handelde volgens een afspraak die het kabinet-Colijn IV in 1937 maakte in het geval dat Nederland door een buitenlandse macht zou worden bezet. "Het is doodgewoon dat men zegt: laat de bevolking zo min mogelijk van de bezetting last hebben, doordat de ambtenaren hun werk normaal blijven doen."[119]

Van Kleffens had ook een radiotekst gemaakt, die volgens hem 'aanmerkelijk scherper' was gesteld dan die van zijn premier. De Geer zou die niet goed genoeg hebben gevonden. Van Kleffens raakte die tekst kwijt, maar wel bewaard bleef de proclamatie die hij samen met Wilhelmina schreef en die op 13 mei op de radio werd uitgezonden.[120] Daarin werd de 'plaatselijke burgerlijke overheden' geadviseerd 'alles te blijven doen wat in het belang der bevolking nuttig kan zijn en in de eerste plaats medewerken tot het bewaren van orde en rust'. In feite was dit dezelfde oproep die De Geer een week later zou doen.

De houding van 'rust bewaren' die De Geer aannam, sloot naadloos aan bij wat toen bij de Nederlandse bevolking en andere gezagsdragers leefde. Generaal Winkelman hield zich aan de afspraak van 1937 en proclameerde op 14 mei na de capitulatie: "Ik doe een beroep op de bevolking om door een waardige, ernstige rustige houding tijdens de bezetting die komen gaat, den eerbied van den vijand af te dwingen". Het enige verschil is dat De Geer sprak van 'verdienen' en Winkelman van 'afdwingen'.

Ook de voorzitter van de Tweede Kamer, katholiek Van Schaik, gebruikte een week later die toon. "Zulks in den ons kenmerkende zin van orde en regelmaat en van stipte gehoorzaamheid aan onze overheden. Berustend tevens in de maatregelen der Duitse bezetting."[121] Deze woorden werden zonder enig protest door hogere ambtenaren en lagere overheden overgenomen. Niemand vond dat dit een 'slappe indruk' maakte. Ook Colijn vond dat Nederlanders zich moesten schikken in de nieuwe situatie.[122] "Alle verzet is uitgesloten. Het dient tot niets en verergert slechts den toestand."

Historicus Bosmans vond dat De Geer op 20 mei een 'miserabele boodschap' voor het Nederlandse volk had door te manen tot 'kalmte en ordelijk gedrag'.[123] Daalder vond de rede 'ernstig'.[124] De enquêtecommissie vond, in tegenstelling tot Gerbrandy en Van Kleffens, de inhoud van de rede van De Geer 'te begrijpen', zeker gezien het tijdstip waarop die werd uitgesproken.[125] In een oordeel achteraf stelde ze toch: "Meer betekenis krijgt het echter in het licht van de verder door de heer De Geer aangenomen houding".

Net als met de neutrale houding van Nederland, was na de oorlog het patroon te zien dat men zich wilde distantiëren van de ongemakkelijke zaken bij het begin van de oor-

log. Het liefst hadden Nederlanders na de oorlog willen constateren dat het land van het begin af aan zich massaal had verzet tegen het naziregime. Dat was niet het geval. Van alle bovengenoemde gezagsdragers – Van Kleffens, Wilhelmina, Winkelman, Van Schaik, Colijn – kreeg alleen De Geer het verwijt dat hij de bevolking had opgeroepen om de rust en waardigheid te behouden.

Van Blankenstein hoofdredacteur

Op 9 juni 1940 verklaarde Italië de oorlog aan Frankrijk en Engeland. Daar moest Nederland vanzelfsprekend op reageren, want dat had gevolgen voor bijvoorbeeld Italiaanse schepen die havens in Nederlandsch-Indië aandeden. De Geer kon deze vergadering op 11 juni niet bijwonen, waarschijnlijk wegens ziekte.[126] Na de oorlog liet procureur-fiscaal Bakhoven, vermoedelijk op instigatie van Gerbrandy, onderzoeken waarom De Geer bij deze vergadering was weggebleven.[127] De Geer was een 'zeer op den voorgrond tredende figuur' die belangrijke beslissingen volgens hem niet snel aan anderen overliet. Dat hij nu plotseling wegbleef wekte de indruk dat hij Duitsland niet slecht wilde stemmen in verband met een mogelijke compromisvrede. De enquêtecommissie kon daar echter geen bevestiging van vinden. "Niet is gebleken dat deze afwezigheid aan nalatigheid of opzet van de heer De Geer te wijten was."[128] Bovendien bleek ook dat De Geer aan collega's te kennen had gegeven bij voorbaat met elke beslissing akkoord te gaan.[129]

Ook feitelijk onjuist bleek het verwijt dat De Geer de benoeming van Van Blankenstein als hoofdredacteur van *Vrij Nederland* had geblokkeerd.[130] De Geer zou Van Blankenstein, tot aan de oorlog journalist bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, te anti-Duits hebben gevonden. Omdat De Geer de Duitsers niet wilde ontrieven zette hij hem niet aan het hoofd van de redactie van het blad dat in Londen voor de Nederlandse gemeenschap zou verschijnen. Onderzoek van de commissie wees uit dat uitgerekend De Geer vóór de benoeming van Van Blankenstein was geweest.[131] Na een gesprek met Van Blankenstein vond De Geer, in tegenstelling tot andere ministers, dat hij wel degelijk geschikt was voor de functie en de ministerraad accepteerde die visie daarna zonder morren.[132] Deze conclusie belette schrijvers na de oorlog overigens niet om het gerucht tot waarheid te verheffen. Henri van der Zee schreef in *In Ballingschap* (2005) dat De Geer geen jood als hoofdredacteur wilde om 'de nazi's niet te irriteren'. Vervolgens ging Van der Zee nog een stap verder. Hij stelde dat niet te ontkennen viel dat achter deze 'politieke motieven, zoals van De Geer, (...) een antisemitisme schuilde'.[133]

Hoewel de kwestie feitelijk weinig om het lijf had, is het illustratief om te memoreren wat twee collega's van De Geer hierover zeiden bij de enquêtecommissie. Volgens Bolkestein meende De Geer dat Van Blankenstein lid was geweest van de Nederlandse geheime dienst en dacht De Geer dat zijn benoeming daardoor 'bijzonder onaangenaam' zou zijn voor de Duitsers.[134] Albarda had verklaard dat De Geer Van Blankenstein had afgewezen vanwege zijn 'Joodse achtergrond'. "Teneinde in het belang van de Joden het antisemitisme zowel in Duitsland als in Nederland niet te prikkelen."[135]

Dit laat zien hoe collega-ministers na de oorlog geneigd waren – laten we aannemen dat dit onbewust gebeurde – om over De Geer beweringen te doen die, behalve dat ze

feitelijk onjuist waren, vooral het beeld van de oud-premier bevestigden dat na de oorlog in brede kring leefde: dat van een oude, naïeve man die het bestaan had om met Hitler een compromis te willen sluiten en die alles in het werk stelde om dat doel dichterbij te brengen. De echte reden dat Van Blankenstein aanvankelijk geen hoofdredacteur werd, was overigens dat hij had gewerkt voor de Engelse geheime dienst. Dit maakte hem volgens verschillende ministers – nogmaals: ironisch genoeg niet De Geer – ongeschikt voor het hoofdredacteurschap van *Vrij Nederland*.

'Imbeciliteit van een zwakkeling'

In een eerder hoofdstuk vertelden we over de ontmoeting tussen De Geer en Churchill die in werkelijkheid allesbehalve slecht was verlopen. Na de oorlog gebruikte Gerbrandy dit gesprek als hét voorbeeld hoe slecht De Geer Nederland had vertegenwoordigd en hoe terecht het was dat Wilhelmina hem dwong om ontslag te nemen.[136] Volgens Van Kleffens had het gesprek een 'allerakeligsten indruk' gemaakt op Churchill.[137] De vraag is waarom Van Kleffens na de oorlog zo'n negatieve interpretatie gaf van het zogeheten Vrede-van-Amiens-gesprek. Het was voor Van Kleffens kennelijk belangrijker om De Geer verdacht te maken, dan om samen met De Geer de eer op te strijken van een succesvol bezoek bij Churchill.

Aan dat bezoek aan de Britse premier zit nog een anekdote vast die een bijzonder licht werpt op de voorstelling die Van Kleffens van zijn oud-premier na de oorlog wilde geven. In de strafzaak tegen De Geer beweerde hij dat 'beklaagde' bij de begroeting een blunder had gemaakt. Bij het handenschudden zei De Geer: 'Good bye mr. Churchill'.[138] PvdA'er Van der Goes van Naters, na de oorlog fractievoorzitter en indiener van het verzoek om een enquête te houden naar het regeringsbeleid tijdens de oorlog, zag in dit voorval bij uitstek de 'zeldzame imbeciliteit van de zwakkeling De Geer'.[139]

Dezelfde anekdote wordt echter ook verteld met een andere hoofdpersoon: Gerbrandy. Dat deed begin van deze eeuw nog prins Bernhard, die in Londen goed bevriend raakte met de premier, in een televisie-uitzending van *Andere Tijden*.[140] Bernhard bevestigde de vraag of het Engels van Gerbrandy voor verbetering vatbaar was. "Toen Gerbrandy bij Churchill op bezoek ging, begroette Gerbrandy Churchill met de woorden: '*Good bye mister Churchill*'. Waarop Churchill zei: '*What? Already*?' Gerbrandy sprak toen niet meer dan tien woorden Engels." Welke versie op waarheid berust, daarover is geen absolute zekerheid te krijgen. Toch is het waarschijnlijker dat dit Gerbrandy is overkomen dan De Geer. De Geer mocht dan niet vloeiend Engels hebben gesproken, passief beheerste hij de taal zeker. Zijn dagboeken en andere geschriften zijn doorspekt met Engelse citaten.[141]

Net zo veelzeggend is het verhaal dat Van Kleffens om deze anekdote heen vertelde. Hij zette De Geer in de strafzaak neer als een provinciaal, die een evenaar had die liep 'van Hoek van Holland tot Zevenaar'.[142] Hoewel De Geer volgens hem 'wel eens in buitenlands gezelschap was' voelde hij zich volgens Van Kleffens 'in de Rijnstreek en Zwitserland allerminst thuis'. "Hij beheerste de talen niet", aldus Van Kleffens. Hij deed De Geer hier te kort. Op zijn eindexamenlijst van het gymnasium had hij voor Frans en Duits

hoge cijfers.[143] De Geer ging sinds zijn vroegste jeugd elk jaar een maand lang op vakantie waarin hij in Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland en Frankrijk rondreizen maakte. Tot slot kwam zijn schoonmoeder uit Duitsland. Die familie zocht hij regelmatig op. Het is zeker dat hij Duits – en overigens ook Frans – goed beheerste, zoals overigens zoveel Nederlanders in die jaren.

Het is opvallend dat Van Kleffens de anekdote over *'Good bye mr. Churchill'* na de strafzaak nooit meer heeft verteld. Bij de enquêtecommissie verwees hij naar zijn verklaringen in het strafproces. In zijn autobiografie *Belevenissen*, waarin zo'n grappige anekdote niet zou hebben misstaan, zwijgt hij er in alle talen over. Ook gezant Michiels van Verduynen, die bij het gesprek met Churchill aanwezig was geweest, maakte nooit melding van die verspreking. Hij was dan ook niet zo negatief over De Geer.

Compromisvrede met Hitler of niet?

In een vorig hoofdstuk lieten we zien hoe de discussie over de zogeheten compromisvrede in de ministerraad in de zomer van 1940 is verlopen. De vraag is of deze samenvatting overeenstemt met het beeld, ontstaan door uitspraken van Wilhelmina en de boeken van De Jong, dat De Geer een 'separate vrede' of een 'compromisvrede' van Nederland met Duitsland nastreefde? Daaronder wordt verstaan de terugkeer van de Nederlandse regering naar Den Haag die zich zou onderwerpen aan het volledige gezag van de nazi's, terwijl Duitsland nog in oorlog is met Engeland. Dat alles in een, zoals De Jong dat noemde, 'pathologische wens naar vrede met Duitsland' van De Geer.

Volgens Van Osch staat het vast dat De Geer 'met de Duitsers tot overeenstemming heeft willen komen'.[144] Het bewijs dat hij hiervoor aandraagt is het betoog dat De Geer hield in de vergadering van 22 juli waarin hij zei: "Wij hebben ons nooit verbonden nimmer een zelfstandige vrede te sluiten." Dat zei De Geer echter in de context van de geruchten die gingen over mogelijke uitkomsten van vredesonderhandelingen tussen Engeland en Duitsland. De manier waarop Duitsland Frankrijk veroverde was zo indrukwekkend, dat ook Van Kleffens niet uitsloot dat Nederland 'slachtoffer' zou worden van een vrede tussen Engeland en Duitsland.[145] De Geer zei in diezelfde vergadering dat hij in Nederland 'geen fascistische regering' wilde zien. Twee dagen later benadrukte hij nog eens dat hij geen 'separate vrede' zocht, want dat was niet te verkrijgen.

Ander bewijs dat De Geer geen aparte vrede met de nazi's wilde blijkt uit de bijdrage van Van den Tempel: 'Maar spr. (De Geer) bedoelt bovenal een algemene vrede', en '(De Geer) wil niet zwichten voor Duitsland en in Nederland geen fascistische regering zien komen'. Hoewel Van den Tempel, samen met Gerbrandy, op de lijn van 'doorvechten tot het bittere eind' zat, had hij begrip voor de instelling van De Geer. Tijdens de vergadering voelde hij dat er een misverstand dreigde. "President wil de zaak op gang brengen. Nederland kan de zaak niet op gang brengen, dat kunnen de grote mogendheden zelve alleen."

Dat De Geer Engeland buiten die eerste pogingen wilde houden, had niets te maken met een wens naar een separate vrede. Hij vond dat een eerste stap gezet door Engeland als een zwaktebod kon worden beschouwd, wat leidde tot prestigeverlies. "Dan komt

bij de andere de gedachte op: 'zij schijnt zwak te zijn, nu doorzetten of overvragen"', zo legde De Geer uit.[146] Als gevolg van die logica kwamen er tijdens de Eerste Wereldoorlog volgens De Geer geen onderhandelingen op gang en ging de slachting onverminderd door. Daarom moest het initiatief van een ander land komen, het liefst van een neutraal land als Zweden. Later verdedigde hij zijn pogingen om het vredesproces op gang te helpen met een verwijzing naar een poging daartoe van koningin Wilhelmina in november 1939.[147] Samen met de Belgische koning Leopold wilde zij een telegram sturen naar Hitler, koning George VI en president Lebrun, aansporend tot 'overleg om aan deze voor allen zonder onderscheid ruïneuze oorlog een einde te maken. (...) België en Nederland (...) doen een dringend beroep op u om te komen tot overleg'.[148] Het aanbod van goede diensten haalde weinig uit. Frankrijk vond dat Duitsland maar als eerste met voorstellen moest komen.

De enquêtecommissie slaagde er niet in om correct vast te stellen wat De Geer in het kabinet naar voren had gebracht. De commissie liet zich in belangrijke mate leiden door de getuigenverklaringen van De Geers collega's na de oorlog. Niemand wilde na 1945 in het kamp van de 'defaitisten' geplaatst worden en dat bracht sommigen ertoe om zich tegen De Geer af te zetten. Bolkestein zei bij de enquêtecommissie: "Tegen het voorstel (van De Geer) is in het kabinet zeer sterke tegenstand geweest, in dit opzicht was het hele kabinet eensgezind."[149] Uit de notulen blijkt dat dit bezijden de waarheid is.

Een ander voorbeeld is Dijxhoorn, die ondersteboven was van het verlies van Frankrijk en serieus nadacht over manieren om het vredesproces op gang te brengen. Maar bij de enquêtecommissie schreef hij het voorstel van De Geer toe aan diens godsdienstigheid: "Dat hij de oorlog de grootste zonde vindt die er op aarde bestaat en dat hij als het ware de roeping had om dit als goed christen, het koste wat het wilde, aan dit kwaad, aan deze zonde, een eind te maken."[150] Het voorstel van De Geer noemde hij 'volkomen kinderlijk'.

De enquêtecommissie schreef dat zij er niet in was geslaagd om van alle individuele ministers vast te stellen wat hun houding in deze kwestie was geweest. Om onverklaarbare reden waarschuwde zij anderen (historici?) ervoor 'die weg op te gaan'.[151] Van De Geer stelde de commissie vast – incorrect, op basis van verklaringen van andere ministers en niet op basis van de notulen – dat hij in die eerste maanden voorstander was van een afzonderlijk compromis van Nederland met Hitler.

Het ontslag

In zijn 'Hoofdpunten' schreef Gerbrandy dat de koningin De Geer ontheffing verleende van het ministersambt en dat daarvoor 'naar goed Nederlands staatsrecht geen verantwoordingsplicht bestaat. De Kroon kan daarvoor uiteraard gronden hebben, die bekend zullen worden, wanneer zij dat nodig mocht oordelen in 's lands belang'.[152] Voor die uitlating gaf de enquêtecommissie Gerbrandy in haar rapport een uitbrander.[153] Voor het ontslag van een minister draagt altijd een andere minister de verantwoordelijkheid, en juist niet de koningin. Het ontslag van De Geer was door Gerbrandy als enige minister gecontrasigneerd. Was het een verschrijving van Gerbrandy of een staatsrechtelijke uit-

glijder? Het lijkt erop dat het een poging was om onder de verantwoordelijkheid van het ontslag van De Geer uit te komen.

Enkele ministers stelden na de oorlog dat De Geer niet geschikt was voor de functie van premier in oorlogsomstandigheden en noemden het voorbeeld van de vakantiereis naar Zwitserland. Daartegenover staan verklaringen van drie ministers – Van den Tempel, Van Rhijn en Steenberghe – die zich niet konden herinneren dat die vakantieplannen van De Geer ook maar de geringste rol hadden gespeeld bij het ontslag. We zagen al dat de ministerraad De Geer formeel toestemming voor deze reis had gegeven. Dat De Geer met dit plan ook bij zijn ambtgenoten zijn geloofwaardigheid had verloren, is eerder een beeld dat na de oorlog ontstond.[154]

Fasseur schreef dat het achteraf moeilijk te begrijpen was hoe in de 'donkerste uren' van de Nederlandse geschiedenis 'zoveel persoonlijke loyaliteit kon bestaan jegens een minister-president, van wie iedereen wist dat hij voor zijn taak als leider van een kabinet en van een land in oorlog totaal ongeschikt was'.[155] Op dezelfde manier vond Van Osch het onbegrijpelijk dat de ministers geen gebruik maakten van het dreigement van De Geer op te stappen als hij zijn zin niet kreeg.[156]

Wellicht is het antwoord hierop dat De Geer niet zó slecht functioneerde als veel betrokkenen na de oorlog hebben willen doen geloven. Het initiatief om De Geer te ontslaan lag exclusief bij Wilhelmina: vanwege de 'Dirkiaansche vredeswenschen' of omdat zij meer te zeggen wilde hebben, maar niet omdat hij als premier niet voldeed. Een andere reden dat de ministers zich aanvankelijk verzetten tegen het ontslag, was wellicht het besef dat er eerder sprake was van een collectief falen – het zich totaal overrompeld voelen door de Duitse legers – dan van een falen van De Geer alleen. Tot slot moeten de ministers hebben beseft dat Wilhelmina buiten haar boekje ging en dat zij daarvoor verantwoordelijk waren. Zij kozen, de één wat meer dan de ander, voor de oplossing om De Geer achteraf af te schilderen als een zwakke minister-president.

21 Levend begraven 1945-1960

De bevrijding in mei 1945 heeft Dirk de Geer, zoals alle andere Nederlanders, vanzelfsprekend met opluchting en vreugde begroet. Het maakte een einde aan vijf jaren van naziterreur. De komst van de Geallieerden gaf iedereen hoop op een betere toekomst met geestelijke vrijheid en vrijwaring van terreur, honger en kou.

Voor hem in het bijzonder betekende dit dat hij ongehinderd door de Duitse censuur zijn wanhopige streven naar eerherstel vorm kon geven. De drang om zich via het gedrukte woord voor zijn handelen tijdens de bezettingsjaren te rechtvaardigen, was nog net zo sterk als in 1941. Al enkele maanden voor het einde van de oorlog begon hij aan de brochure *Morgenrood*, waarin hij het Nederlandse volk tekst en uitleg wilde geven van zijn handelen. Het is tot een drukproef gekomen, maar niet uitgegeven, waarschijnlijk vanwege papierschaarste.

Naar alle waarschijnlijkheid dacht en hoopte De Geer dat hij na de bevrijding alle door Gerbrandy opgeroepen misverstanden en leugens – dat hij 'verraad' had gepleegd en was 'gedeserteerd' – uit de wereld kon helpen. Niet iedereen zou hij kunnen overtuigen van zijn goede bedoelingen met zijn terugkeer en de brochure. De dagelijkse werkelijkheid had hem dat inmiddels geleerd. Hij kon echter er wel voor zorgen dat de verdenking dat hij NSB- sympathieën koesterde, van hem af zou kunnen werpen. Daarmee zou voor een belangrijk deel een einde komen aan het pariaschap dat hem zo omklemde. Daarnaast hoopte De Geer zijn steentje aan het publieke discours weer te kunnen bijdragen.

De Geer hield geen rekening met de wraakstemming die na de bevrijding zich meester had gemaakt van het land en helemaal niet met een strafproces. Hij vergiste zich vooral in de vasthoudendheid van zijn oud-collega Gerbrandy.

Memorandum Gerbrandy

Vlak na de bevrijding bestond bij politici en het publiek een sterke behoefte om te weten wat de regering in Londen tijdens de bezetting had besloten en wat de uitleg daarbij was. Oud-premier Gerbrandy kreeg van het nieuwe kabinet Schermerhorn/Drees de opdracht een beschrijving te geven van zijn handelingen. Dat stuk kwam uit in mei 1946 onder de titel *Enige hoofdpunten van het regeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945*, maar kreeg meer bekendheid onder de naam *Memorandum van Gerbrandy*. Dit verslag was sterk persoonlijk getint met een geheel eigen kijk op de feiten. Hierdoor konden lang niet alle oud-ministers zich in de weergave van de gebeurtenissen vinden. Gerbrandy

stuurde voor de publicatie alle betrokkenen een concept toe en organiseerde een bijeenkomst waarop de oud-ministers hun aanmerkingen op het stuk konden uitspreken. De helft nam die moeite. Dijxhoorn en Steenberghe weigerden elke medewerking. Steenberghe stelde dat de beschrijving door Gerbrandy van zijn ontslag en dat van Welter (beiden in november 1941), in strijd was met de feiten.[1] De enquêtecommissie concludeerde hetzelfde over de lezing van Gerbrandy aangaande het ontslag van Dijxhoorn in juni 1941 – toen Wilhelmina van deze bewindsman afwilde – en de crisis die daarna rond de minister-president ontstond.[2]

Van De Geers handelen schilderde Gerbrandy het beeld dat dit te herleiden was tot zijn streven om bij de Duitsers in het gevlei te komen. De Geer wilde volgens Gerbrandy zo snel mogelijk een compromis met de nazi's sluiten om dan naar huis en naar zijn vrouw te kunnen gaan. Voor die zienswijze kon de enquêtecommissie later tamelijk weinig bewijs vinden: "Overigens moet worden vastgesteld dat de mening van de heer Gerbrandy, gegeven in zijn Memorandum, als waren zijn collega's overtuigd dat de eigenlijke reden bij de heer De Geer was 'zijn bereidwilligheid om met de vijand tot een compromis te komen' in de afgelegde getuigenverklaringen geen enkele bevestiging heeft gevonden".[3]

Afgezien van de rammelende feiten, stoorde menig oud-minister zich aan de toon waarop Gerbrandy zijn voorganger had aangevallen. Albarda zei: "Is het wel nodig dit zó uit te geven."[4] Welter ging niet naar de bijeenkomst omdat hij de uitlatingen van Gerbrandy in de richting van De Geer 'onnodig hard, grof en niet geheel billijk' vond.[5] Zelfs Van Kleffens, die nooit bepaald positief over De Geer was, meende dat Gerbrandy 'zich al te scherp' had uitgelaten over de oud-premier.[6]

Net als de anderen kreeg De Geer een drukproef van Gerbrandy's Memorandum thuisgestuurd. Na een paar dagen had hij reeds zijn antwoord klaar. De Geer publiceerde de brochure *Een voorlopige correctie* waarin hij op een gematigde toon de 'hoogstaande staatsman' Gerbrandy op onjuistheden wilde wijzen en de weinig objectieve beschrijving aan de kaak wilde stellen.[7] De Geer vond dat Gerbrandy beschuldigingen uitte die eerder in een schotschrift thuishoorden dan in een officieel staatsstuk dat *Eenige hoofdpunten etc.* uiteindelijk toch was. Later drong het tot De Geer door dat het Nederlandse publiek het waarheidsgehalte van het stuk van Gerbrandy heel anders inschatte dan hij. Zijn *Een voorlopige correctie* was, concludeerde hij, een veel te milde reactie geweest.

Hij wilde dat recht zetten met het geschrift *Verantwoording*, dat enkele maanden daarna het licht zag. Daarin voer hij tegen Gerbrandy uit zoals De Geer zelden in het publiek debat had gedaan. Hij noemde hem 'klein en geborneerd'.[8] De Geer vond dat zijn opvolger willens en wetens een verkeerd beeld schetste van de gebeurtenissen en van zijn opvattingen. Gerbrandy had niets van zijn beweegredenen begrepen. Sterker nog, hij had zaken erbij gesleept, honderdtachtig graden gedraaid en dat allemaal om zijn boosheid over de terugkeer van De Geer te etaleren. "Dit versta ik, en dit approbeer ik. Ik wens geen begrip van iemand die mij aanziet voor een valse gids, een deserteur, een woordbreker, een verrader, 'morgen een satraap van Hitler', een collectie 'onreinheid', in de radiorede vervat, niet uitgezonden, maar in het zout gelegd en een jaar na de bevrijding in koelen bloede uitgespoten."[9]

Bijzondere rechtspleging

Het verzetsblad *Trouw* zette in het bevrijdingsnummer boven een artikel de kop 'De oorlog duurt voort'. De blijdschap om de overwinning op Duitsland en het nationaalsocialisme was groot, maar het karwei was nog niet geklaard. Met name verzetslieden eisten een strenge berechting van mensen die tijdens de oorlogsjaren de vijand hulp hadden geboden. 'Foute' Nederlanders werden na de bevrijding op grote schaal opgepakt. Naar grove schatting belandden ruim 100.000 'politieke delinquenten' in de gevangenis. Wilhelmina stelde in een van haar toespraken dat voor landverraders zoals NSB'ers in Nederland 'geen plaats meer zou zijn'.[10] Hoewel Gerbrandy zelf voorstander was van een strenge berechting, dacht de rest van de regering in Londen er anders en genuanceerder over. Van deportatie van de NSB'ers, zoals procureur-fiscaal Sikkel ooit voorstelde, zou het niet komen.[11] Met veel moeite, met name door de bemoeienis van Wilhelmina, produceerde het kabinet het Besluit Buitengewoon Strafrecht voor de 'strafbare feiten' gepleegd tijdens de bezetting die met de gewone strafrechtpleging niet waren aan te pakken. Dat waren in de eerste plaats de misdrijven tegen de veiligheid van de staat, bijvoorbeeld hulpverlening aan de vijand. Ook kwam er een 'verraadartikel' dat het bloot stellen van een andere burger aan opsporing, vervolging of vrijheidsberoving strafbaar stelde.

Hoogleraar recht A.D. Belinfante schrijft in *In plaats van bijltjesdag* dat deze tijdelijke wetgeving tamelijk onduidelijk was over de vraag wat precies onder 'hulpverlening aan de vijand' verstaan moest worden.[12] De wet gaf aan dat hieronder zaken vielen zoals het verspreiden van Duitse propaganda of het geven van geld aan de Duitsers. Dit zijn volgens Belinfante echter overbodige bepalingen, omdat deze zo weinig twijfelachtig waren. Zinniger vond hij het als de wetgever had aangegeven wat een rechter bijvoorbeeld moest doen met een NSB-lid. Viel dat lidmaatschap onder hulpverlening aan de vijand?

Naast het Besluit Buitengewoon Strafrecht nam de regering in Londen ook het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven waarin de organisatie van de gerechten werd vastgelegd. Naast de bestaande gerechtshoven kwamen er vijf bijzondere gerechtshoven die recht spraken met vijf leden: drie juristen en twee militairen. Ieder bijzonder gerechtshof kreeg een openbare aanklager die procureur-fiscaal werd genoemd, een term ontleend aan de rechtspleging voor de zeemacht. De adjuncten van de procureur-fiscaal heetten advocaat-fiscaal. De functie van een procureur-fiscaal was dezelfde als die van een officier van justitie: hij gaf leiding aan het onderzoek en bracht een zaak aan bij de onafhankelijke rechter. Volgens Belinfante zou later blijken dat de procureurs-fiscaal meer macht hadden dan hun tegenhangers bij de gewone rechtspraak.[13]

Vanwege het te verwachten grote aantal zaken besloot de regering in Londen enige snelheid in de rechtsgang in te bouwen. Eén rechtsinstantie kwam te vervallen. De verdachte kwam in eerste aanleg voor een bijzonder gerechtshof en tegen het vonnis hiervan was geen hoger beroep mogelijk. Wat overbleef was de mogelijkheid van cassatie, bij de Bijzondere Raad van Cassatie in Den Haag. Deze rechter ging dus niet na of een verdachte een feit al dan niet had gepleegd, maar keek of de rechtbank de wet juist had toegepast. Wel kon de bijzondere cassatierechter, dit in afwijking van de gewone rechtspraak, een andere straf opleggen.

Jaap Burger, als minister in Londen belast met de bijzondere rechtspleging, stond in het kabinet vaak lijnrecht tegenover Gerbrandy die pleitte voor een repressiever aanpak. Burger zei in 1947 dat de vijf procureurs-fiscaal 'als grootinquisiteurs tot Nederlands rechtsgeweten zijn gebombardeerd'.[14] Daarover merkte Lou de Jong bozig op dat dit overtrokken was, maar hij moest toegeven dat de kwalificatie van 'grootinquisiteur' paste bij de Amsterdamse procureur-fiscaal Sikkel, die het besluit zou nemen om De Geer strafrechtelijk te vervolgen.

Sikkel was voor 1940 een substituut-officier van justitie en nam tijdens de oorlog actief deel aan het verzet. Vlak na de bevrijding zei deze magistraat dat hij 'geen lichte gevallen kende' en dat iedereen die 'fout' was geweest 'blijvend uit de samenleving verwijderd moest worden'. Begin 1946 zei Sikkel tegen journalisten dat 'jongere en oudere delinquenten', 'lichte en zware gevallen', allen 'landverraad' hadden gepleegd en volgens hem paste 'voor verraders alleen de doodstraf'. *Vrij Nederland* schreef, hoewel hoofdredacteur Van Randwijk bepaald geen vredesduif was, dat deze uitspraak aantoonde 'hoezeer ons volk en mr. Sikkel niet in de laatste plaats, besmet zijn door dezelfde geest die velen van ons volk tot hun landverraad heeft geleid'.

In de jaren dat er sprake was van bijzondere rechtspleging kreeg het Openbaar Ministerie de nodige kritiek te verwerken. Kamerleden vonden dat de toenmalige minister van justitie, Van Maarseveen, te laks optrad tegen 'herhaaldelijk voorkomende uitlatingen' van procureurs- en advocaten-fiscaal tijdens zittingen die meer 'door emotionaliteit dan door een juiste opvatting van de hoogheid der rechtsbedeling' werden geleid.[15] Daarbij werd eigenlijk gedoeld op Sikkel en zijn collega Zaaijer in Den Haag. De procureurs van de drie andere gerechtshoven lieten zich aanzienlijker zakelijker uit in de richting van verdachten.

Het Openbaar Ministerie

Een van Gerbrandy's laatste daden als minister van justitie ad interim begin juni 1945 was zijn advies aan zijn secretaris-generaal Tenkink om het Openbaar Ministerie een vooronderzoek naar De Geer te starten.[16] Hij wilde weten of een strafrechtelijke vervolging van De Geer op zijn plaats was of dat zijn handelen was te 'rangschikken onder politieke ongerechtigheid'.[17] Tenkink legde dit verzoek voor aan de net aangetreden minister van justitie Kolfschoten van het kabinet-Schermerhorn/Drees.[18] Die vond de kwestie-De Geer allerminst urgent en achtte andere zaken belangrijker. Er waren op dat moment 100.000 gedetineerden die dringend op een proces zaten te wachten. Die situatie veranderde – dat beweerde advocaat-fiscaal Bakhoven althans in zijn requisitoir bij de strafzaak – toen het *Memorandum van Gerbrandy* uitkwam. Bakhoven zei dat de regering meende dat in dit document zoveel nieuwe feiten naar boven kwamen dat dit een vooronderzoek rechtvaardigde.

Het is niet waarschijnlijk dat dit zo is gegaan. Procureurs hadden bij de bijzondere rechtspraak een hoge mate van vrijheid in hun vervolgingsbeleid.[19] Aanwijzingen van ministers hoefden zij niet te volgen. In de praktijk besliste de procureur, in het geval van De Geer was dat mr. N.J.G. Sikkel, tot vervolging en niet de regering. Een afwijking

van dit patroon, dat de regering de procureur een aanwijzing heeft gegeven, was zeker een onderwerp geweest voor de ministerraad. Helemaal als al eerder was besloten om geen onderzoek te starten. Het al dan niet berechten van een oud-premier is een politiek gevoelige kwestie. Van zo'n besluit is in de kabinetsnotulen van 1945 en 1946 niets teruggevonden.

Het onderzoek, dat begon in april 1946, kwam officieel niet in handen van het hoofd van het parket, procureur-fiscaal Sikkel, maar in die van advocaat-fiscaal Bakhoven. Sikkel was een zwager van Gerbrandy en men wilde de schijn van partijdigheid vermijden. Het is de vraag of dit echt die schijn wegnam, want Sikkel hield de eindverantwoordelijkheid van de strafzaak. Het had meer voor de hand gelegen wanneer de zaak-De Geer naar een ander hof was doorverwezen. Gerbrandy onderhield goede contacten met zijn zwager Sikkel. Aan het eind van de oorlog was Sikkel door de regering-Gerbrandy in Londen benoemd tot BS-commandant in Haarlem.[20] Over de toepassing van de bijzondere rechtspleging waren Gerbrandy en Sikkel het volkomen eens. In zijn benoeming tot procureur-fiscaal zal Gerbrandy als minister van justitie eveneens een flinke stem hebben gehad.

Wilhelmina zal het besluit van het Openbaar Ministerie om een strafrechtelijk onderzoek tegen De Geer te openen, hebben toegejuicht.[21] Dat valt af te leiden uit het niet verstuurde briefje aan De Geer naar aanleiding van de publicatie van *De synthese in den oorlog* in 1942. Daarin kondigde zij aan dat De Geer hiervoor 'rekenschap zal worden gevraagd'.[22]

Dat openbare aanklagers van de bijzondere rechtspleging het middel van stevige uitlatingen niet schuwden, daar kon De Geer al in een vroeg stadium over meepraten. Procureur-fiscaal in Den Haag J. Zaaijer zei op het eind van zijn requisitoir in het proces tegen NSB-leider Anton Mussert: "Hij die een leiderspost bekleedt en dan niet voorgaat in de strijd, maar spreekt van begrijpen, verzoening, vrede, vriendschap, (...) begaat een misdaad jegens zijn volk, hij moge dan Mussert heten of De Geer."[23] Toen moest het proces tegen De Geer nog beginnen. Net als Sikkel was Zaaijer een kleurrijk figuur die fanatiek zijn werk uitvoerde. Hij had zeer uitgesproken opvattingen over de bijzondere rechtspleging die hij in zijn requisitoirs niet onder stoelen of banken stak.[24] Zaaijer was voor de oorlog officier van justitie toen zijn carrière werd afgebroken door zijn 'onverzoenlijke anti-Duitse houding'. Hij zette zijn collega Sikkel, voorzover dat nog nodig was, onder druk om De Geer te vervolgen. Begin 1946 stuurde hij Sikkel verschillende korte briefjes met adviezen. Uiteindelijk verloor Zaaijer zijn geduld. "Ik weet niet hoe het met de zaak-De Geer staat, maar hoop dat binnenkort eens van u te horen, liefst in dezen vorm dat deze verachtelijke vertegenwoordiger van een verachtelijk regiem weldra zal terecht staan."[25]

Het vooronderzoek

In het voorjaar van 1946 kregen rechercheurs Posthuma en Heyink van advocaat-fiscaal Bakhoven de opdracht te onderzoeken of de handelingen van De Geer, specifiek zijn terugkeer naar het bezette Nederland in 1941 en het laten publiceren van de brochure

Synthese in den oorlog in 1942, strafbaar waren.[26] Posthuma stond toen bekend als een van de beste rechercheurs van het land.[27]

Het *Memorandum van Gerbrandy* werd de belangrijkste leidraad voor het strafrechtelijk onderzoek. De agenten spraken met 88 getuigen. Zij kregen inzage in de correspondentie die De Geer met het kabinet onderhield in de periode dat hij in Portugal zijn vertrek naar Nederland afwachtte. Zij onderzochten de pogingen van De Geer om in de zomer van 1940 vredesonderhandelingen op gang te krijgen. Daarnaast verzamelden zij bewijzen rond de terugkeer van De Geer en de publicatie van *De synthese in den oorlog*. Tot slot kregen de rechercheurs de aanwijzing om in de vooroorlogse periode te speuren naar aanwijzingen, zoals een pacifistische houding, die de achterliggende motieven voor de strafbare feiten konden blootleggen.

In hun verslag schreven de rechercheurs dat hen 'ter kennis is gekomen' dat het ministerie van justitie – waaraan Gerbrandy tot 21 februari 1942 leiding gaf – 'een dossier' had over 'oud-premier De Geer'.[28] Daarin zaten brieven die waren bestemd voor De Geer, 'o.a. van zoon waaruit defaitistische houding zou blijken'. Deze brieven zaten uiteindelijk niet bij de bewijsstukken in het strafdossier. In het proces speelden deze ook geen rol. Maar hoe kwam het ministerie van justitie aan deze brieven en wie had ze geopend om ze te lezen? De Geer zal deze niet zomaar aan het ministerie hebben gegeven. Hij heeft die brieven waarschijnlijk nooit onder ogen gekregen, omdat hij Londen had verlaten toen deze arriveerden. Wellicht was het schenden van het briefgeheim de reden dat deze nooit teruggevonden stukken in het proces geen rol konden spelen.[29]

De rol van Gerbrandy

Van alle stukken noemden Posthuma en Heyink in hun proces-verbaal de herkomst, behalve die van de geheime notulen van de ministerraad uit de periode dat De Geer nog minister-president was.[30] Het ging om fragmenten die zo waren gekozen dat ze sterk de suggestie wekten dat De Geer in de ministerraad had gepleit voor een eenzijdige compromisvrede voor Nederland, terwijl dat niet het geval is geweest.[31] Het openbaar maken van geheime notulen van de ministerraad, ook al gaat het om flarden, is staatsrechtelijk een delicaat punt. Zelfs de *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945* moest het doen zonder deze cruciale stukken. In 1966, ruim twintig jaar later, verzocht PvdA-Kamerlid C.L. Patijn de regering om de notulen uit de oorlogsperiode vrij te geven voor wetenschappelijk onderzoek.[32] Patijn vond dat er nog steeds een deel van het verleden van de Nederlandse staat en het functioneren van de koningin in Londen aan het zicht onttrokken waren. Premier Cals weigerde met een beroep op de 'eenheid van de kroon'.

In 1949 besloot het kabinet om de notulen vrij te geven tot het jaar 1918. Men wilde dat er minstens dertig jaar zat tussen het maken en het vrijgeven van de notulen. Dan mochten de stukken alleen voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar komen. Een ambtenaar schreef in zijn advies aan premier Drees dat anders 'ook communisten hier munitie (uit) kunnen gaan verzamelen'.[33] Deze omzichtige behandeling van de ministerraadsstukken roept de vraag op hoe de rechercheurs Posthuma en Heyink die geheime notulen in hun bezit kregen. Hadden zij van iemand of van een instantie toestemming

gekregen deze stukken te gebruiken? Wie beschikte vlak na de oorlog over deze notulen?

In het kader van de nieuwe wetgeving over de archivering van overheidsstukken spanden ambtenaren op Algemene Zaken na de oorlog zich intensief in om de notulen van de ministerraadszittingen vanaf 1848 te completeren.[34] Al snel bleek dat de notulen van de vergaderingen van 10 mei 1940 tot en met mei 1945 ontbraken. Een rondschrijven naar alle ministeries leverde een brief op van Binnenlandse Zaken die verwees naar oud-minister Bolkestein van onderwijs. Die kwam – op 20 maart 1946 – met de gouden tip. Zij waren nog in het bezit van Gerbrandy die deze nodig had gehad voor het schrijven van zijn *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*. Ruim anderhalf jaar later – 7 november 1947 – was het archief eindelijk compleet.[35] Dat was een maand nadat De Geer zijn – definitieve – vonnis van de Bijzondere Raad van Cassatie te horen had gekregen. De secretaris kon aan premier Drees melden: "Dit resultaat is voor een groot gedeelte te danken aan het niet aflatende 'diplomatiek contact' van het hoofd Afdeling Archief met prof. Gerbrandy."[36]

Aangenomen mag worden dat Gerbrandy de geheime kabinetsnotulen, of afschriften daarvan, aan de agenten Posthuma en Heyink heeft gegeven. Het impliceert ook dat er contact is geweest, al dan niet via Sikkel, tussen de oud-premier en aanklager Bakhoven. Die heeft daarna zijn rechercheurs naar Gerbrandy gestuurd. Het is op zijn zachtst gezegd opmerkelijk dat Gerbrandy zich zo heeft ingespannen voor de strafrechtelijke vervolging van De Geer. Hij was bereid om daarvoor aanzienlijke risico's te lopen. Zo heeft Gerbrandy de notulen meegenomen zonder dat hij zijn collega's daar officieel toestemming voor had gevraagd. Als hij dat wel had gedaan was hem dat zeker geweigerd. Feitelijk was dat diefstal van geheime staatsstukken. Het vervolgens doorspelen van delen van deze stukken aan derden is eveneens een misdrijf, waarop vervolging staat. Het had de geloofwaardigheid van Gerbrandy aanzienlijk kunnen schaden als dit bekend was geworden.

Het maakt ook aannemelijk dat hij na de bevrijding al zijn invloed heeft aangewend om De Geer voor het gerecht te krijgen. De vraag is waarom. Waarom schreef hij een memorandum waarin zoveel beschuldigingen in de richting van De Geer zaten die aantoonbaar onjuist waren? Waarom liet hij in 1941, na de terugkeer van De Geer naar bezet gebied, een voor De Geer vernietigende rede uitspreken die op grote weerstand stuitte bij de collega-ministers? Wat wilde Gerbrandy daarmee bereiken?

Het Bijzonder Gerechtshof

Het proces stond onder leiding van J.A. van Hamel, president van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam. Hij was hoogleraar strafrecht en ooit Hoge Commissaris van de Volkenbond in Danzig geweest. Van Hamel stond bekend als een fel aanhanger van het Oranjehuis en als een voorstander van een krachtig leger. In zijn aan Wilhelmina opgedragen boek *Nederland tusschen de mogendheden* uit 1918 constateerde hij tot zijn leedwezen dat Nederland was verworden tot een 'broos halmpje in het grote bos der Europese machten' dankzij bekrompen defensiebeleid.[37] Hij pleitte daarin voor een alliantie met Groot-Brittannië. Van Hamel beschikte over nauwe persoonlijke contacten met Wilhelmina. In zijn tijd in Danzig slaagde hij erin om unieke en kostbare stukken van de Ko-

ninklijke familie uit Polen naar Nederland te halen.[38] Een inspanning waarvoor Wilhelmina hem vanzelfsprekend zeer erkentelijk was. Ook na de oorlog hield hij nauwe banden met het koningshuis. Zo zou hij zelfs een interessante rol spelen bij de huwelijksproblemen tussen Juliana en Bernhard.[39]

De vraag waarom Van Hamel president werd bij een Bijzonder Gerechtshof valt buiten de reikwijdte van deze studie, maar doet zich wel gelden. Dat besluit was opvallend omdat Van Hamel als enige van de vijf presidenten geen opleiding tot rechter had gevolgd. Daarnaast verloor hij tijdens de oorlog twee zoons in de strijd tegen de bezetter. Niemand was na de oorlog 'objectief', maar dat leek in versterkte mate voor Van Hamel te gelden.

L.E. (Eddy) de Geer van Oudegein (1907-1985). Privécollectie D.J. de Geer jr.

Zijn zoon Lodo werd door de Duitsers gefusilleerd wegens spionageactiviteiten voor de Nederlandse regering in Londen. Door hardnekkig te zwijgen tijdens martelingen die drie weken aanhielden, redde hij tientallen mensen het leven.[40] Tegen de tijd dat De Geer in 1941 terugkeerde naar huis en haard, veroordeelde de rechtbank Lodo van Hamel tot de doodstraf. De andere zoon van Van Hamel werd eveneens door de Duitsers gearresteerd wegens verzetsactiviteiten. Hij overleed in een Duits concentratiekamp.

Na Van Hamels overlijden stond in een necrologie: "Wat moet er in Van Hamel – die zijn beide zoons had verloren, omdat zij tot het einde toe weerstand waren blijven bieden aan de vijand – zijn omgegaan toen hij de defaitist (De Geer) tegenover zich kreeg."[41]

Behalve goede banden met koningin Wilhelmina had Van Hamel rond het strafproces ook een uitstekende verstandhouding met oud-premier Gerbrandy. Hij kwam niet alleen op de verjaardag van Gerbrandy zelf, maar ook op die van zijn vrouw.[42]

Ook de contacten die Van Hamel onderhield met advocaat-fiscaal Bakhoven waren opmerkelijk. In de periode rond het proces van De Geer en het uitspreken van het vonnis door het Bijzonder Gerechtshof, ontmoetten de twee heren elkaar drie keer.[43] Wat zij bespraken is onbekend. Daar het zakelijke ontmoetingen waren mogen we ervan uitgaan dat De Geer onderwerp van die besprekingen is geweest. In de normale rechtspraak zijn dergelijke contacten tussen een lid van het openbaar ministerie en de president van de rechtbank niet toegestaan. Het kan reden zijn voor een sepot van de strafzaak.

Het proces-De Geer

De rechtszaak tegen De Geer bij het Amsterdamse gerechtshof werd gehouden op vrijdag 9 en zaterdag 10 mei 1947: nauwelijks een toevallig gekozen datum. In de weken

daarvoor besteedden de kranten veel aandacht aan deze zaak. Nog nooit had immers een oud-minister-president moeten verschijnen voor de strafrechter. De rechtszaal was afgeladen. Achter de groene tafel van de rechters werden stoelen bijgezet om journalisten en genodigden, onder wie veel juristen, het proces te kunnen laten bijwonen. De Geer had besloten zich niet te laten bijstaan door een advocaat, maar de verdediging zelf ter hand te nemen. De plek naast hem in de beklaagdenbank werd ingenomen door zijn zoon Eddy. De Geer meende dat hij onschuldig was en dat hij daarom niets had te vrezen. Bovendien achtte hij zichzelf een kundig jurist.

Advocaat-fiscaal Bakhoven legde De Geer ten laste dat hij 'door zijn gedrag meermalen opzettelijk, in tijd van oorlog, de vijand hulp heeft verleend en de staat tegenover de vijand heeft benadeeld'. Die gedragingen waren de terugkeer naar bezet gebied tegen de wil van de regering en de publicatie van de brochure *De synthese in den oorlog*.

"Zijn houding is rustig. Hij volgt met opgeheven hoofd, af en toe de ogen sluitend, het proces", beschreef *Het Parool* De Geer.[44] Van Hamel leidde het proces op een dominante manier. Hij duldde van De Geer weinig tegenspraak. De andere leden – mr. Mijnlieff, mr. Rholing, generaal-majoor Maj van der Bent en schout-bij-nacht Jolles – stelden geen enkele vraag.

Van Hamel vroeg de eerste getuigen, rechercheurs Posthuma en Heyink die onderzoek hadden gedaan, of De Geer zich coöperatief had opgesteld. Een irrelevante vraag, want een verdachte hoeft allesbehalve mee te werken aan zijn eigen veroordeling. De Geer had echter 'veel medewerking' verleend en op de vraag of zij de indruk hadden dat de verdachte 'goed bij de pinken' was, zei Posthuma: "Zeer goed mijnheer de president".

Voor Van Hamel verschenen getuigen die zonder uitzondering een belastende verklaring aflegden voor De Geer. Daarbij waren zijn oud-collega's Gerbrandy, Welter en Bolkestein. Daarnaast getuigden J.G. Sillem, de gezant in Lissabon, de NSB'er Goedewaagen, die bemiddelde bij de publicatie van de brochure, en mensen uit het verzet. De Geer stelde hier niemand tegenover met een ontlastende verklaring. Hij stelde de getuigen geen enkele vraag, vroeg om geen enkel bewijs voor hun stellingen. Ook Gerbrandy liet hij ongemoeid, terwijl deze man naar zijn mening in zijn memorandum verschillende onjuistheden had opgeschreven. Een ervaren advocaat had zich niet zo passief opgesteld als De Geer deed. Met zijn naïeve houding dat hij als onschuldige niets had te vrezen, maakte De Geer het de aanklager wel heel gemakkelijk.

De Geer beklaagde zich over de houding van Van Hamel als voorzitter van het hof.[45] Hij gedroeg zich volgens hem eerder als een officier van justitie. "Bij het getuigenverhoor vertoonde hij een ontstellend gebrek aan objectiviteit." De Geer had zich geërgerd aan de vragen met termen als 'immoreel', 'egoïstisch' en 'pervers'. De verhouding tussen Van Hamel en de verdachte was ronduit gespannen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het verslag van *De Nieuwe Nederlander*:[46]

> Pres.: Vond u het gepast naar bezet Nederland te vertrekken in strijd met de te uwer kennis gebrachte wil der regering?
> Verd.: Wij hebben gepolemiseerd...
> Pres.: Vond u het gepast?
> Verd.: Ik zal hier vanmiddag op antwoorden.
> Pres.: (geeft luide hamerslag.) Het is niet aan u maar aan het Hof te bepalen wanneer u op

bepaalde vragen te antwoorden hebt. (...) Vond u uw handelswijze gepast?
Verd.: Ik vond haar niet ongepast.
Pres.: Was u niet van mening dat u als Nederlander in het gelid had te staan?
Verd.: In het gelid staan moesten we allemaal, maar dat houdt niet in dat men tegen eigen overtuiging in het inzicht der regering moest volgen.
Pres.: Het is mij thans duidelijk dat men u eigengereid noemt. Beantwoordt u mijn vraag: was u niet egoïstisch en individualistisch door maling te hebben aan de wil der regering? (...)
Verd.: (glimlachend) Eigengereid? – Juist! Maar niet egoïstisch. Misschien individualistisch, wereldvreemd of naïef.
De Geer maakte nog bezwaar bij van Van Hamel tegen de uitdrukking 'maling hebben aan'. "Men kan volledig respect hebben voor een bepaald inzicht en het niettemin niet delen".

Van Hamel vroeg De Geer naar zijn activiteiten als Kamerlid en of hij naast zijn deskundigheid op financieel gebied wel belangstelling had voor internationale politiek en defensie. Er waren volgens hem verklaringen dat De Geer op die punten een 'bijzondere geslotenheid' aan de dag legde. De Geer ontkende dit. Hij verwees naar zijn activiteiten in de Volkenbond en zijn bijdragen in de Tweede Kamer over dit instituut en de internationale spanningen in Europa

Van Hamel las verder een brief voor die de dag voor het proces bij het Openbaar Ministerie was binnengekomen en die afkomstig was van een 'vrouwelijk ex-O.D.-lid', J.M. Kaub-Meesters. Deze vrouw schreef dat De Geer in Berlijn contact zou hebben gehad met Hitler, Himmler en Bormann en hun inlichtingen had verstrekt over 'illegale operaties' in Nederland.[47] "De Geer lacht schamper en zegt desgevraagd dat het een bespottelijke beschuldiging is", schreef *Het Parool*. In het proces-verbaal had agent Posthuma bij deze brief geschreven dat de beschuldiging 'volkomen nieuw en onaannemelijk' was.[48] Het onderzoek had volgens hem niets opgeleverd dat in die richting wees. Dát meldde Van Hamel niet tijdens de rechtszaak. Na het antwoord van De Geer legde Van Hamel de brief terzijde. De brief zou verder in het proces geen rol meer spelen.

Nadat alle getuigen waren gehoord, las Van Hamel verklaringen voor uit de processenverbaal die de agenten Posthuma en Heyink hadden afgenomen. Opmerkelijk was wat Van Hamel voorlas uit het proces-verbaal van Van Walsum. Hij zei dat Van Walsum zich in het verhoor een 'oud vriend' van de verdachte had genoemd.[49] Maar in het procesverbaal staat dat nergens.[50] Wel had Van Walsum De Geer 'listig, sluw, lichamelijk zwak, formalistisch en pacifistisch' genoemd. Dat was anders dan wat Van Walsum in 1941 aan De Geer schreef: "De banden van vriendschap blijven onveranderd gelden: zij zullen immers juist in moeilijkheden op hun waarde worden beproefd."[51]

Na de oorlog is meermalen gesuggereerd dat De Geer zo stijfkoppig was om ook maar iets van spijt uit te spreken over zijn handelswijze tijdens de oorlog. Dat klopt niet met de feiten. In de afsluitende opmerkingen van het onderzoeksdeel van de rechtszaak zei De Geer: "Ik erken tot het inzicht te zijn gekomen dat mijn terugkeer naar Nederland fout was en de uitgave van de brochure op dat tijdstip inopportuun was."[52]

Het requisitoir

Advocaat-fiscaal Bakhoven begon zijn requisitoir met de vaststelling dat in de rechtszaak tegen De Geer alleen zijn strafrechtelijke verantwoordelijkheid ter discussie stond en niet zijn politieke verantwoordelijkheid.[53] "Men kan het betreuren", zei hij, "dat de politieke verantwoordelijkheid alleen geldt zolang een minister nog in functie is." Dat gemis was volgens hem des te sterker over de periode 1940-1945, waarin ministers geen verantwoording in het parlement konden afleggen. Dit was daarom geen politiek proces. Moest om die reden de politieke houding van De Geer buiten beschouwing blijven? Dat zou onjuist zijn volgens Bakhoven. "Want bij een strafproces komt het niet alleen aan op het strafbare feit zelve, maar ook op de persoonlijkheid van den verdachte en op de motieven die tot zijn daden hebben geleid."[54]

Wat waren de bewijzen van het Openbaar Ministerie? Bakhoven betoogde dat uit de getuigenverklaringen van oud-collega's, vrienden en verzetsstrijders was vast komen te staan dat oud-premier De Geer door in de eerste plaats terug te keren naar bezet gebied en in de tweede plaats een brochure te schrijven waarin hij voorstelde om zich aan Duitsland te onderwerpen, dat alles met hulp van de vijand, zijn land ernstig nadeel had berokkend. Bakhoven gaf toe dat de terugkeer van De Geer niet een vorm van hulp aan de vijand was in de zin van het leveren van wapens of de bouw van bunkers of het aangeven van verzetslieden of Joden. Wel vond de advocaat-fiscaal dat de oud-minister-president de weerbaarheid van de staat had verzwakt. Het bewijs hiervoor leverden volgens hem de getuigenissen van verzetshelden, zoals Henk van Randwijk, Koos Vorrink, Gerben Wagenaar en Gesina van der Molen, die stelden dat de terugkeer van De Geer misschien niet bij het verzet maar wel bij twijfelaars onder de bevolking – de 'slappe broeders' – een 'funeste uitwerking' had gehad. Het voelde aan als een geestelijke capitulatie en De Geer was een 'buitengewoon slecht voorbeeld'. De verklaring van ARP-fractievoorzitter Jan Schouten liet Bakhoven, net als Van Hamel trouwens, buiten het proces. Schouten ontkende dat de terugkeer van zijn vroegere tegenstander de Nederlandse zaak had geschaad.[55] Het had 'bijgedragen tot het verkrijgen van een beter inzicht in de verhouding ten opzichte van de Duitsers' en het had de 'verzetsgeest aangewakkerd'.

Bakhoven noemde in zijn requisitoir de verklaring van een zekere August Philips van de bankiersfirma Blijdenstein, die had gezegd dat de terugkeer van De Geer naar Nederland in Amerika zo'n slechte indruk maakte dat zijn firma hierdoor 'financieel nadeel' had geleden.[56] Het bericht over de terugkeer haalde destijds nauwelijks de Engelse kranten, laat staan die in de Verenigde Staten. De stelling dat een Nederlandse financiële onderneming daardoor klanten zou hebben verloren, is weinig geloofwaardig.

Bakhoven vond dat overtuigend was aangetoond dat De Geer de staat ten opzichte van de vijand had benadeeld. Maar om de zaak tot een veroordeling te brengen moest hij ook aantonen dat de oud-premier dat met opzet had gedaan. Dat was moeilijker. De Geer stelde dat mochten mensen zijn terugkeer naar Nederland hebben opgevat als een politiek signaal – bijvoorbeeld, dat verder verzet tegen de bezetter zinloos was en dat iedereen maar beter lid van de NSB kon worden – hij dat niet zo bedoeld had. In juridische termen beriep De Geer zich op 'dwaling'.

Om dat dwalingsberoep te weerleggen gebruikte Bakhoven de zogeheten 'biografische' methode.[57] Met 'individuele historische aanknopingspunten' uit het politieke handelen van De Geer wilde hij laten zien dat de verdachte wel degelijk op de hand was van de Duitse bezetter en dat hij dat met zijn terugkeer had willen uitdragen. Bakhoven begon dat biografisch portret met de beschuldiging, die vooral in militaire kringen populair was, dat onder persoonlijke invloed van De Geer in februari 1940 er een wijziging van het defensiebeleid was opgetreden met als doel de weerstand van het leger te verminderen. Sommigen zinspeelden erop dat hierbij 'Duitse sympathieën' bij De Geer meespeelden. Bakhoven kon tot geen andere conclusie komen dan dat De Geer tijdens zijn tweede kabinet de landsdefensie op geen enkele manier had geschaad. Integendeel zelfs. Aan de andere kant was De Geer volgens Bakhoven wel voor een deel verantwoordelijk voor de deplorabele toestand van het leger. Hij had immers tot 1933 deel uitgemaakt van verschillende vooroorlogse regeringen.[58]

Bakhoven concludeerde dat de handelingen van De Geer één constante kenden: de sympathie, althans latent, voor Duitsland. Het duidelijkst kwam dit naar voren bij de pogingen van De Geer om de regering zover te krijgen een compromis met Duitsland te sluiten. De advocaat-fiscaal gaf toe dat de 'vredespogingen' geen strafbare feiten zijn. Zij vormden volgens hem de inleiding tot zijn latere daden, die wel strafbaar waren.

Op het eind van zijn requisitoir gaf de advocaat-fiscaal toe dat De Geer niet het 'oogmerk' had gehad om Nederland te benadelen, een belangrijke voorwaarde voor een veroordeling. Maar De Geer had wel kúnnen weten dat zijn terugkeer tot schade zou leiden. De Nederlandse regering had hem tenslotte daarvoor gewaarschuwd. Maar De Geer had het niet wíllen weten. "Hij heeft zijn persoonlijk verlangen gesteld boven het Staatsbelang." De wrange ironie wil dat De Geer op dit leerstuk van de voorwaardelijke opzet, dat een cruciaal onderdeel vormde in zijn veroordeling en publieke vernedering, meer dan vijftig jaar daarvoor cum laude was gepromoveerd op het proefschrift *De grenslijn tusschen schuld en opzet*.

Bakhoven bracht tot slot naar voren dat De Geer het had bestaan om te handelen tegen de wil van de 'wettige regering'. Hierbij bracht hij nog een ander motief van De Geer voor zijn handelen naar voren: hij wilde zich niets laten zeggen door Gerbrandy want die "telde voor een doorgewinterde parlementariër als De Geer lang niet voor vol.(...) Men moet dankbaar zijn voor de wijsheid van H.M. de Koningin, die onmiddellijk heeft gezien, welke man Nederland in oorlogstijd als Hoofd van de regering nodig had."

Het tweede punt in de tenlastenlegging vormde de publicatie van *De synthese in den oorlog*. De Geer pleitte hierin voor de vorming van een verenigd Europa waarin de verschillende ideologieën met elkaar zouden versmelten. Bakhoven vond te hebben aangetoond, wederom met het aanroepen van verzetshelden als getuigen, dat deze brochure een 'verraad aan de Nederlandse zaak' was die de 'geestkracht van het Nederlandse volk' niet ten goede was gekomen. Ook hier moest Bakhoven aantonen dat De Geer opzettelijk met zijn 'Synthese' de staat had benadeeld. Volgens Bakhoven had De Geer het 'moeten' weten. "Wanneer ik hier spreek van 'moeten' weten, dan gebruik ik het woord 'moeten' niet in normatieve zin, in de zin van 'behoren' te weten." Want daarmee zou hij het terrein van opzet verlaten. Bakhoven gebruikte het woord 'moeten' in logische zin: "Uit de feiten en omstandigheden, zoals zij toendertijd gegeven waren, moet logischerwijze

volgen dat een man van de ontwikkeling, de kennis, de eruditie en de ervaring van een De Geer dit geweten heeft."

Het moeilijkste, zei Bakhoven, vond hij de strafeis. Hij gaf toe dat het in Nederland geen gebruik was dat mensen van 76 jaar nog terechtstaan. Er zijn nu 'eenmaal zaken waarbij de persoon van de verdachte in het niet zinkt bij het belang van de zaak zelve'. De rechtbank had de plicht om ervoor te zorgen dat in de toekomst 'nimmer een minister-president zich zou kunnen beroepen op De Geer wanneer hij op soortgelijke wijze de Staat tegenover de vijand benadeelt'. Belangrijker dan de strafmaat vond Bakhoven de strafrechtelijke veroordeling. De advocaat-fiscaal meende dat wie in de samenleving een vooraanstaande plaats heeft ingenomen, een hogere verantwoordelijkheid draagt. "Voor hem zal de maatstaf nog strenger moeten zijn dan voor de kleine burger." Toch eiste Bakhoven een 'symbolische' straf: een voorwaardelijke gevangenisstraf van één jaar, een boete van twintigduizend gulden, ontzetting uit ambten en uit het recht om gekozen te worden. Hij voelde er niets voor om van De Geer met een hoge straf tot een martelaar te laten uitgroeien. "Hij is daarvoor niet belangrijk genoeg."

De verdediging

Aanvankelijk wilde president Van Hamel een kwartier na het drie uur durende requisitoir van de aanklager De Geer het woord geven voor zijn pleitrede. De echtgenote van De Geer, wist dat te voorkomen.[59] Tijdens een korte schorsing schoot Ria de Geer-Voorhoeve, zonder dat haar man dit wist, Van Hamel aan met het verzoek om een wat langere pauze in te lassen. Zij wees hem erop dat haar 76-jarige echtgenoot enige tijd nodig had om van het verhaal van Bakhoven bij te komen en de reacties daarop in zijn pleitnota te verwerken.

Het is de vraag of de pauze leidde tot een verbetering van zijn verdediging die hij zaterdag aan het begin van de avond begon. Zijn rede leek meer op een verhaal dat hij in de Tweede Kamer hield dan voor het gerechtshof.[60] Leitmotiv was het gegeven dat men hem verdacht van een 'boze psychische instelling', van 'sympathie voor nationaal-socialisme en fascisme' en 'geestelijke verbondenheid met mensen die ik als landverraders beschouw'. Daar lag hij 's nachts wakker van. Opvallend is hoe weinig hij zich in zijn verdediging richtte op de juridische kwestie: dat hij opzettelijk de staat benadeeld had ten opzichte van de vijand.

De Geer legde uit hoe tendentieus en malicieus de uitleg van zijn woorden en handelen door met name Gerbrandy was geweest. Hij vertelde hoe hij in de jaren voor de oorlog als geen ander Tweede-Kamerlid het gedachtegoed van de NSB had bestreden. Hij sprak uitdagend over zijn vreugde over de vrede van Chamberlain en dat hij daar nog precies hetzelfde over dacht. De Geer constateerde dat het in 1947 'bon ton' was om smalend te praten over de Engelse oud-premier, maar herinnerde eraan dat in 1938 bijna iedereen had staan juichen. Met een omweg kwam De Geer bij de stelling dat hij met zijn terugkeer naar Nederland de staat zou hebben benadeeld. Hij ontkende dat dit zich had voorgedaan. En áls de verzetsgeest was verzwakt, dan kwam dit door de 'misduiding' van zijn terugkeer in de verklaring van Gerbrandy op Radio Oranje. Natuurlijk gaf De Geer een college over het verschil tussen onvoorwaardelijke en voorwaardelijke opzet.

Hij betoogde dat hij de schade niet had voorzien en als hij haar wel had voorzien, hij het niet gewild had. Het verwijt dat hij het had 'moeten' en 'kunnen' voorzien noemde hij een 'ethisch recept'.

De Geer had na de zitting geen 'hoge verwachting van de voorzitter' en rekende op een veroordeling. "De leiding van Van Hamel was ongehoord partijdig", schreef hij nog voor de uitspraak aan een vriend.[61] Van Hamel "poogde uit de getuigen te trekken wat hij wenste". Voorbeeld daarvan was dat hij plotseling tijdens het verhoor van Gerbrandy zei: "Iemand (De Geer) die eigenlijk met Hitler wilde aanpappen?" De Geer vond advocaat-fiscaal Bakhoven veel beter. Hij vervulde volgens De Geer zijn rol 'met ingetogenheid'. Zijn afkeuring van Van Hamels leiding stond ook in het voorwoord van de brochure *In de nevelen*. Daarop overwoog Van Hamel om een aanklacht in te dienen tegen De Geer wegens *contempt of court*. Op advies van de president van de Bijzondere Raad van Cassatie, mr H. Haga, zag hij hiervan af.[62]

Het vonnis

Het nieuws over zijn veroordeling hoorde De Geer telefonisch van zijn zoon die op de ochtend van 23 mei bij de zitting van het hof was. Het sprak uit dat De Geer de staat opzettelijk had benadeeld. Hij werd veroordeeld tot één jaar voorwaardelijke gevangenisstraf met een proeftijd van drie jaar: dat was de zwaarste voorwaardelijke vrijheidsstraf die de wet toestond, met de langste proeftijd. Gedurende drie jaar mocht hij zich niet zonder toestemming van de autoriteiten buiten de grenzen van zijn woonplaats Soest begeven. Ook werd De Geer het recht ontzegd tot het bekleden van ambten, waaronder werd begrepen het ere-ambt Minister van Staat. Tot slot legde het Bijzonder Gerechtshof hem vijf boetes op van elk 4000 gulden die hij aan vijf organisaties met een maatschappelijk doel moest geven. De hoogte van de boete betekende voor het hof een onderste grens. Aan de verdachte werd overgelaten om na te gaan wat hij nog meer kon doen 'ter delging van zijn schuld'. Het totale bedrag van 20.000 gulden was in die dagen een klein fortuin en was gebaseerd op de hoogte van het eigen vermogen van 140.000 gulden, dat De Geer had opgegeven.

De getuigenissen van verzetshelden vormden volgens het Bijzonder Gerechtshof onomstotelijk het bewijs dat De Geer de 'sterken van de wijs had gebracht en de zwakken in hun zwakte had gesterkt'. Hij kreeg daarvoor zelfs een zwaardere straf dan was geëist. De enige verzachtende omstandigheid was de leeftijd van de verdachte, anders had hij zijn 'verdiende zware vrijheidsstraf' gekregen. Ondanks de raad van de regering en vele 'goede Nederlanders' had De Geer zich naar Nederland begeven. Opzettelijk had hij de medewerking van Duitsers gevraagd, een brochure geschreven en in overleg met de vijand laten publiceren. "Het motief van verdachte is uitsluitend de begeerte om particuliere drijfveren te bevredigen geweest. Alle andere motieven heeft hij weggebannen, omdat ze in zijn kraam niet pasten." Volgens het hof had hij 'zijn defaitistische inzichten uitgedragen' en zich in verbinding gesteld met de vijand 'alsof het niets was'. "Verdachte heeft zijn eigen haan willen doen koning kraaien in een tijd dat het juist zijn plicht was om de eigen persoon weg te cijferen."

Het dagblad *Trouw* wilde na het vonnis aan de persoon De Geer geen woord meer vuil maken.[63] Over het 'verschijnsel De Geer' des te meer, want dit was een blamage voor het volk. Hoe was het mogelijk dat Nederland voor de oorlog werd geleid door zo'n man zonder karakter, vroeg de commentator van het blad zich af. En Nederland dreigde weer dezelfde fout te maken met de 'traditie De Geer', nu met Indonesië dat uiteraard nooit onafhankelijk mocht worden. "Een traditie van nationale plichtverzaking."

Het *Algemeen Handelsblad* koos een fundamenteel andere benadering. De krant meende dat het een 'politiek proces' was geweest.[64] De procureur-fiscaal had de grens overschreden die er ligt tussen de ministeriële verantwoordelijkheid en zijn aansprakelijkheid in het strafproces. Bakhovens schets van de feiten 'ontaardde' volgens de krant in een 'politiek waardeoordeel over het oorlogskabinet-De Geer'. Of er in Londense regeringskringen een 'defaitistische sfeer' gehangen zou hebben, stond niet ter beoordeling van de procureur-fiscaal. "En geheel los van de vraag of hier een streng, gematigd of mild vonnis over hem werd uitgesproken, zal eenmaal het nageslacht de figuur-De Geer op zijn waarde en onwaarde toetsen."

De rol van Wilhelmina

Over de betrokkenheid van Wilhelmina bij het proces van De Geer is niets met zekerheid te zeggen. We kunnen hooguit stellen dat haar geest in dit proces duidelijk zichtbaar was. Daarnaast had zij sterke banden met mannen die het verloop en de uitkomst van het strafproces in hoge mate hebben beïnvloed. We zagen al dat Gerbrandy zich tot het uiterste had ingespannen om De Geer veroordeeld te krijgen.[65] De verhouding tussen hem en Wilhelmina was aan het eind van de oorlog weliswaar bekoeld, maar in De Geer hadden zij niettemin een gemeenschappelijke tegenstander. Daarnaast onderhield Wilhelmina innige banden met rechtbankpresident Van Hamel die over De Geer het vonnis velde. Maar weinig mannen zette haar zo op een voetstuk als Van Hamel.[66] Bewijzen dat hij de koningin in de aanloop naar het proces heeft ontmoet of op een andere manier met haar in contact heeft gestaan, zijn er niet. Van Hamel wist echter ook zonder een ontmoeting met haar wel dat zij maar één uitkomst van het proces accepteerde: schuldig.

Van Osch achtte het in zijn biografie waarschijnlijk dat 'Wilhelmina als staatshoofd haar invloed heeft aangewend om haar gram te halen' en het kabinet zo ver kreeg om De Geer strafrechtelijk te vervolgen.[67] De regering besloot juist om níet tot vervolging over te gaan omdat zij andere zaken belangrijker vond. Het enige wat we hebben is Wilhelmina's dure belofte in 1942, na het uitkomen van *De synthese in den oorlog*, dat De Geer voor dat geschrift zou boeten.[68] In de niet-verstuurde brief aan De Geer spreekt zij al van 'verleende hulp aan de vijand' precies zoals dat vijf jaar later in de tenlastelegging was geformuleerd.

Bijzondere Raad van Cassatie

Al voor het bekend worden van het vonnis had De Geer zich voorgenomen om in cassatie te gaan tegen een eventuele veroordeling. Direct nadat zijn zoon de negatieve uitslag had doorgebeld, toog De Geer naar de griffie in Amsterdam om een verzoekschrift in te dienen.[69] In de bijzondere rechtspleging was dat geen formaliteit. De regering in Londen wilde uit oogpunt van doelmatigheid niet iedereen die kans geven. De griffier vertelde De Geer dat een korte motivering bij de aanvraag volstond. Maar toen de familie na enkele weken nog niets had gehoord, stapte zoon Eddy naar Van Hamel om te vragen waar de beslissing bleef. Toen pas vertelde Van Hamel dat hij de motivering te summier vond.

Terwijl De Geer in bange afwachting was van de uitslag van dit verzoek, schreef hij aan Han de Bie, de Rotterdamse rechter, dat hij bij een afwijzing overwoog om 'een jaar te gaan zitten' door niet de boete te betalen. "Omdat ik liever dan actief aan het frauduleus verkregen vonnis mee te werken, het passief over mij laat komen."[70] Terwijl Van Hamel hem in onzekerheid liet, benaderde De Geer de toenmalige minister van justitie, Van Maarseveen, met de vraag of hij geen opdracht kon geven om het beroep toe te kennen.[71] De minister weigerde dit, maar het zou voor De Geer toch goed komen. Eind juli kreeg hij bericht dat het verzoek was toegewezen.

Op 1 oktober 1947 kreeg De Geer de kans om zijn veroordeling bij de Bijzondere Raad van Cassatie onder leiding van mr H. Haga aan te vechten.[72] Voor het zover was trachtte Jan Donner de in de cassatiezaak-De Geer als aanklager optredende mr. G.E. Langemeijer te bewegen van vervolging af te zien.[73] Donner stuurde hem de brochure *In den nevelen*, de pleitnota van De Geer bij zijn zaak bij het gerechtshof. Maar de advocaat-fiscaal voelde niets voor een sepot. Hij stuurde de brochure voorzien van aantekeningen terug.[74] In de bijgesloten brief aan Donner liet hij weten onder de indruk te zijn van de verdiensten en capaciteiten van de oud-premier.[75] Ook zag hij de tragiek van het geval in. De strafeis van Langemeijer bij de Raad van Cassatie lag lager dan het vonnis van het Bijzonder Gerechtshof.

De zitting bij de Bijzondere Raad van Cassatie verliep in een aanzienlijk minder gespannen sfeer dan bij het Bijzonder Gerechtshof. Toch waren er enkele stekeligheden. Een van de raadsheren, criminoloog Willem Pompe, vroeg De Geer waarom hij in het niet-gepubliceerde sprookje *Doelloze Ballingschap* termen gebruikte zoals 'slachtmaand' en 'oogstmaand', aanduidingen die vooral in nationaal-socialistische kringen in gebruik waren.[76] Volgens Pompe kreeg hierdoor het verhaal een bepaalde kleur. De Geer begreep niet waarom hij dat had gedaan, 'maar zeker niet om nationaal-socialist te zijn'.

Bij de Raad van Cassatie was het verplicht om de verdediging in handen van een advocaat te geven. De Geer vroeg hiervoor mr. A.E.J. Nysingh, een gerenommeerd cassatie-advocaat en deken van de Orde van Advocaten bij de Hoge Raad.[77] De Geer en Nysingh namen elk een deel van de pleitnota voor hun rekening. De inbreng van De Geer leek veel op het pleidooi dat hij hield bij het Bijzonder Gerechtshof.

Nysingh maakte in zijn deel opmerkingen die het waard zijn hier genoemd te worden. Zo kwam Nysingh terug op het voorstel van de Londense regering, gedaan toen De Geer nog in Portugal verbleef, om mevrouw De Geer naar Lissabon over te brengen. Hoe had de regering zich dat voorgesteld, vroeg Nysingh. Dat had alleen met toestemming van

de Duitse bezetter gekund. In dat geval had het kabinet-Gerbrandy hetzelfde gedaan als men nu De Geer ten laste legde, het 'meermalen, opzettelijk hulp vragen van de bezetter'. Volgens Nysingh liet dit zien dat in 1940 heel anders werd aangekeken tegen het omgaan met Duitse autoriteiten dan twee jaar later, laat staan na de oorlog. De Geer had volgens het vonnis van het Bijzonder Gerechtshof de verzetsgeest van Nederlanders verzwakt. Maar concrete gevallen van mensen die door het handelen van De Geer niet tot verzet zijn gekomen, waren er niet. Op welke manier, vroeg Nysingh aan de Raad van Cassatie, was bewezen dat De Geer de opzet had om de weerstand van het Nederlandse volk te verminderen door naar Nederland terug te komen? Nysingh wees erop dat de regering in Londen De Geer in de brieven wel had gewaarschuwd, maar niet voor de mogelijkheid dat hij de Nederlandse staat zou benadelen door de verzetsgeest te verzwakken.[78] De regering wees op drie dingen: het gevaar dat hij zou worden uitgehoord door de bezetter, de persoonlijke veiligheid van De Geer en dat de bezetter de terugkomst zou misbruiken voor propaganda. Geen van deze waarschuwingen werd bewaarheid.

Volgens Nysingh ontbrak opzet bij De Geer om Nederland te benadelen met de publicatie van *De synthese in den oorlog*. De Geer wilde de mensheid verder lijden besparen met zijn oproep om de oorlog te staken. Dat was volgens hem 'naïef of onverstandig' te noemen, maar De Geer had overduidelijk niet de bedoeling om hiermee de vijand te helpen. De Duitse bezetter dacht er ook niet over om Nederland weer een deel van zijn onafhankelijkheid terug te geven en was het met de inhoud van de brochure niet eens. "Boos opzet bij de publicatie is niet aangetoond. Het publiceren van zijn mening was slecht getimed, maar niet strafbaar", zei Nysingh.

De Raad van Cassatie verwierp het beroep van De Geer, maar sprak wel een aanzienlijk lagere straf uit dan het Bijzonder Gerechtshof. De Geer kreeg een jaar voorwaardelijke gevangenisstraf. De bijzondere voorwaarde was wederom dat hij zich drie jaar lang niet buiten zijn gemeente mocht begeven zonder toestemming van de burgemeester. De boete, die bij het hof in totaal 20.000 gulden bedroeg, verviel bij de Raad, hoewel de advocaat-fiscaal een bedrag van ruim 13.000 gulden had geëist.

De Raad zag De Geer als een staatsman met een 'onmiskenbare pacifistische gezindheid'. Dat was op zich niet strafbaar, maar het bracht hem tot daden die de 'weerstandskracht' van Nederlanders en geallieerden 'nadelig moesten beïnvloeden'. In plaats van de 'enige juiste houding' aan te nemen van 'principiële afwijzing van alles wat van de vijand' was, riep De Geer verschillende keren de hulp van de Duitsers in met nadelige gevolgen die hij 'in koppige eigenzinnigheid' niet wilde zien 'hoewel hij zich daarvan bewust is geweest'. Opmerkelijk was dat de Raad van Cassatie het Bijzonder Gerechtshof op de vingers tikte. In het vonnis van Van Hamel cs. stond dat De Geer zou worden ontzet uit zijn ambt van Minister van Staat. Maar het recht om deze titel te voeren was verleend door de Kroon en daar had een rechter niets over te zeggen.

Buiten de samenleving

Een jaar na het vonnis van de Raad van Cassatie lag een Koninklijk Besluit klaar om De Geer alsnog uit zijn ambt als Minister van Staat te ontslaan.[79] Daarmee was de gif-

beker voor De Geer nog niet leeg. In mei 1950 verscheen een rapport van de commissie Zuivering van de Nederlandse Ridderorden, met een lijst met personen van wie het lidmaatschap van de orden Nederlandsche Leeuw en Oranje-Nassau werd ontnomen.[80] Bovenaan de lijst, die verder geheel op alfabetische volgorde stond, prijkte de naam jhr. D.J. de Geer. Voorzitter van deze commissie was een oude bekende van De Geer: Van Hamel. Dat De Geer bovenaan de lijst in het Staatsblad stond, daarvan begreep Van Hamel niets.[81] Het was een 'administratief geval' dat De Geer volgens hem 'bespaard had mogen blijven' en 'waarover hij zich mag beklagen'.

Volgens Van Osch wilde premier Drees aanvankelijk het advies van Van Hamel om De Geer zijn onderscheidingen af te nemen niet volgen.[82] Het was lang geleden en Drees meende dat de oud-premier al zwaar genoeg was gestraft. Door tussenkomst van M.A. Tellegen – directeur van het Kabinet der Koningin en vertrouwelinge van Wilhemina – werd dat besluit teruggedraaid. Zij overtuigde Juliana, die Wilhelmina als koningin was opgevolgd, ervan dat haar moeder wilde dat De Geer zijn 'Leeuw' werd afgenomen. Juliana zou vervolgens Drees op zijn besluit hebben doen terugkomen.

Eddy de Geer was furieus over deze finale vernedering van zijn vader. Hij overwoog om uit protest ontslag te nemen als burgemeester van Vreeswijk. Hij stuurde naar verschillende bladen een ingezonden brief waarin hij over de handelswijze van de regering zijn gal spuwde. Dit stuk werd overgenomen door verschillende bladen, zoals *De Telegraaf*, *Elseviers Weekblad*, *De Maasbode* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De laatstgenoemde krant voegde daar nog een postscriptum aan toe: "Ook wij hebben ons niet kunnen losmaken van het gevoel dat dit besluit, vijf jaar na de bevrijding, voor meer dan een der getroffenen over wie een rechterlijk vonnis is gewezen, het karakter draagt van een niet door de rechter opgelegde bijkomende straf. Red. NRC."[83]

In de brief waarin hij officieel op de hoogte werd gesteld van het Koninklijk Besluit stond dat op het dragen van de versierselen een straf stond. Enkele weken daarna ontving hij een brief van de Kanselarij der Nederlandse Orden, waarin hij werd gemaand de ordetekenen van het Grootkruis onmiddellijk terug te sturen.[84] Daar kon De Geer niet aan voldoen om de simpele reden dat die versierselen nooit waren uitgereikt.

Op de laatste dag van 1947 schreef Tilanus een brief aan De Geer.[85] "Het jaar 1947 wil ik niet beëindigen zonder u nog een enkel woord te hebben gezonden. Mijn gedachten waren dit jaar zeer dikwijls bij u. Ik hoop dat ge na al die emoties van dit jaar wat tot rust zijt gekomen." Voor Tilanus was het ook een zwaar jaar geweest vanwege het overlijden van zijn vrouw. Een jaar later, bij de viering van het veertigjarig bestaan van de CHU, zweeg Tilanus over De Geer en zijn toch niet geringe rol in die partij.[86] Niemand maakte trouwens op die dag een woord vuil aan de man die vanaf de dood van Lohman in 1924 tot aan 1940 onbetwist de leiding van de partij in handen had gehad. In het jubileumboekje kwam zijn naam alleen voor in de lijst van alle CHU-Kamerleden.[87]

Dat veranderde pas tien jaar later. Tilanus herinnerde er in zijn rede in welgeteld één zin aan dat De Geer als 'minister, kabinetsformateur, onze voorzitter en fractievoorzitter, zulk een belangrijke rol in de Nederlandse politiek heeft gespeeld'. In het jubileumboekje van 1958 ontbrak de foto van De Geer tussen prominente CHU'ers als De Visser, Hoedemaker en Schokking.

Dirk de Geer aan de huiskamertafel in Soest. Foto uit 1949. Bron Nationaal Archief.

Net als Tilanus bleef Frida Mackay-Katz contact houden met De Geer. Zij gaf hem in 1950 een in 1947 geschreven brief die zij niet had durven versturen, omdat zij betwijfelde of die bij De Geer in goede aarde zou vallen.[88] Katz schreef De Geer omdat zij, hoewel zij als zovelen de terugkomst en de brochure betreurde, verbijsterd was over de strafrechtelijke veroordeling. “Al mijn strafrechtelijke inzichten kwamen daarop in verzet”. Katz bewaarde aan De Geer goede herinneringen. Zij wilde na haar huwelijk in 1937 met baron Mackay ontslag nemen, maar bleef op dringend verzoek van De Geer Kamerlid. Waarschijnlijk kon zij zich met de lotgevallen van De Geer wel identificeren. Katz nam in 1941 ontslag uit de Kamer wegens de slechte gezondheid van haar man. Tilanus nam haar dit na de oorlog hoogst kwalijk en verhinderde haar terugkeer door freule Wttewaall van Stoetwegen voor de Tweede Kamer te kandideren. Katz was blij dat De Geer in zijn pleidooi bij de Raad van Cassatie zelf ‘les defauts’ had erkend die aan zijn ‘zelfstandigheidsdrang’ vastzaten. Interessant is haar opmerking dat De Geer in dit opzicht ‘enigszins verwend’ was. Katz vroeg zich af of de fractie aan die zelfstandigheidsdrang niet medeschuldig was doordat zij ‘U op bepaalde momenten niet genoegzaam weerstond’. “Want de enkele malen dat ik dat wel deed, heb ik altijd gemerkt dat U dit in de grond van de zaak wel waardeerde.”

Verder bleven de banden met de Unie, waar hij zich ondanks zijn eenzelvigheid politiek zo thuis had gevoeld, doorgesneden. Slechts met mindere goden had hij regelmatig contact. Daarbij waren de Zuid-Hollandse gedeputeerde Schmal, burgemeester Reijers van Kamerik en Zegwaard, tevens senator, en oud-Kamerlid Rutgers van Rozenburg, die De Geer na zijn aftreden als minister in 1923 zijn Kamerzetel aanbood.

Pijnlijk voor hem was de houding van Van Walsum. Het sloeg De Geer met stomheid te horen dat uitgerekend deze man bij de rechercheurs een belastende getuigenis tegen hem had afgelegd. Ook *De Nieuwe Nederlander*, na de oorlog opvolger van *De Nederlander*, vond dit 'wel een zeer onverdachte getuige'.[89] Van Walsum was op dat moment hoofdredacteur van die krant, maar had over zijn verklaring kennelijk niets gezegd tegen zijn collega's. Enige jaren later schreef De Geer over Van Walsum: "Zijn houding is een mijner treurigste ervaringen."[90]

De grootste critici van De Geer zwegen na het proces. Zij hadden na de rechtszaken geen behoefte meer om daar nog woorden aan vuil te maken. Maar misschien had dat ook te maken met de op dat moment tanende belangstelling voor de oorlog en de opkomst van een nieuwe 'dreiging': het communisme.

Ruïne

De Geer vond het vreselijk dat mensen hem met de nek aankeken. Hoewel hij de persoonlijke contacten buiten de gezinskring, net als tijdens de rest van zijn leven, liever meed, drukte dit ijzige pariaschap zwaar op zijn gemoed. Daar kwam bij dat op zijn mening door niemand meer prijs werd gesteld en dat geen krant of tijdschrift hem meer benaderde met de vraag om iets te schrijven. Hij was blij toen Tilanus in zijn rede voor het CHU-congres in 1946 een van zijn opmerkingen had verwerkt.[91] "Dit is voor iemand die een halve eeuw in 't openbaar meeleefde wel het meest pijnlijke in de gerezen verdenking, dat zij hem verhindert over de talloze gewichtige problemen die deze tijd stelt, zich in 't openbaar te uiten. Het is een soort levend begraven worden." Dit is het motief van die eindeloze rij brochures die hij na de oorlog het licht zou laten zien. De Geer had een onbeheersbare drang om te publiceren, dat brak hem tijdens de oorlog op.

Na de uitspraak van de Bijzondere Raad van Cassatie dat De Geer drie jaar lang niet zonder toestemming zijn woonplaats Soest mocht verlaten, werd de burgemeester van Soest, mr. S.P. baron Bentinck, de autoriteit om daarop toe te zien. Een jaar na zijn veroordeling vertrok De Geer met zijn vrouw voor een vakantie naar uitgerekend Zwitserland, de bestemming die na de oorlog zoveel stof had doen opwaaien. Dat hij voor deze reis toestemming kreeg bewees volgens De Geer dat dat 'huisarrestachtige' deel van het vonnis *for the show* was.[92]

Veel van zijn dagen bracht De Geer door met zijn kleinkinderen. Gedurende enige tijd na de oorlog logeerde zijn dochter Jetty in het huis aan de Kerklaan. Zij had tijdens de oorlog met haar echtgenoot Jasper Boon en twee kinderen in een Jappenkamp gezeten. Boon had dit niet overleefd. Door dat 'verlies en zware kampen' was zijn dochter volgens De Geer 'intens verouderd'.[93] Zij was 35 jaar oud en al helemaal grijs. De Geer vertelde dat als zij naast hem zat in de kerkbank of naast hem wandelde, menigeen dacht dat zij zijn schoonzus was, 'want zij lijkt zo op zijn vrouw'. De laatste jaren van zijn leven waren verre van opwekkend. Dat moge blijken uit zijn bekentenis aan oud-collega Bolkestein, vijf jaar voor zijn dood, dat hij terugzag op zijn leven 'als op een ruïne'.[94]

Tachtigste verjaardag

In 1950 vond Dora Heldring-Star Numan, in de naoorlogse jaren een van de fanatiekste verdedigers van De Geer, het welletjes. Het was hoog tijd dat na de stroom van negatieve berichten naar aanleiding van de strafzaken, ook eens gevoelens van sympathie en bewondering publiekelijk voor De Geer werden geuit. Zij benaderde daarvoor Han de Bie met het voorstel om de tachtigste verjaardag, op 14 december 1950, aan te grijpen voor het brengen van een huldebetoon. De Bie legde contact met CHU-fractievoorzitter Tilanus die ondanks alles er wel voor voelde om De Geer op zijn tachtigste verjaardag te feliciteren.[95] Het dagelijks bestuur van de CHU wilde ook wel een afvaardiging sturen, maar een 'bloemstuk of iets dergelijks vond men moeilijk'.[96] Het hoofdbestuur van de CHU was minder vergevingsgezind. Op het verzoek van De Geer om lid te mogen worden van de kieskring deden verschillende leden 'lelijk'. En tegenover een bezoek aan de jarige bleven enige leden 'scherp afwijzend staan'.[97] Tilanus kreeg, kortom, geen toestemming om naar Soest af te reizen en al helemaal niet met bloemen.[98]

De Bie wilde zoveel mogelijk aandacht voor de viering van De Geers verjaardag, maar hij worstelde met de vraag hoe dat voor elkaar te krijgen. Het makkelijkste zou het plaatsen van een oproep in een landelijk dagblad zijn. Dat zou een maximaal aantal reacties opleveren. De Bie wilde De Geer duidelijk maken dat er genoeg mensen waren die zijn verdiensten van voor de oorlog nog niet waren vergeten. Een groot aantal brieven waaruit sympathie sprak was meer waard dan een groot geschenk. De Bie hoopte dat het, zij het op bescheiden voet, zelfs enig eerherstel zou kunnen verschaffen.[99] In 1950 waren heel weinig Nederlanders zo ver om De Geer zijn 'zonden' tijdens de oorlog te vergeven. Een advertentie had het risico dat De Geer ook 'zéér onaangename reacties' zou krijgen.[100] Zoon Eddy, inmiddels burgemeester van Vreeswijk, wilde in overweging geven om alleen in CH-weekbladen een advertentie te zetten.[101] Uiteindelijk verspreidde men onder een beperkt aantal mensen een oproep om namen en adressen te leveren van mogelijke sympathisanten. Dochter Jetty excuseerde zich bij voorbaat. "Ik hoop dat u geen boze brieven als antwoord zult krijgen!"[102] Zoon Eddy moest erkennen dat het samenstellen van een adressenlijst hem behoorlijk wat moeite had gekost. "Mijn vaders verhouding tot de meeste van zijn medemensen is altijd zo geweest dat er enige afstand bewaard bleef. (...) Hier komt nog bij dat mijn vader zijn gehele leven verdeeld heeft tussen zijn werk en zijn gezin; tijd voor omgang met zijn vrienden schoot er niet over. Men zou kunnen zeggen dat mijn vader alleen ambtelijke en politieke vrienden had; en daarvan merkten wij, zijn huisgenoten, heel weinig."[103]

Uiteindelijk bleken er 25 mensen/echtparen bereid om aan het cadeau, de *Verzamelde werken* van Johan Huizinga en *De strijdende kerk* van De Rover, bij te dragen. Daarbij waren natuurlijk zijn vriendinnen Dora Heldring, Amanda van Hoogstraten-Schoch, de dames Couvée en Frida Mackay-Katz.[104] Maar ook Tilanus en oud-minister Welter hadden hun steentje bijgedragen. Donner had waarschijnlijk zelf een cadeau gekocht.

De circulaire met het verzoek de oude De Geer in het zonnetje te zetten, plaatste menigeen voor 'moeilijke vragen'. Eén daarvan was Carel baron van Boetzelaer van Dubbeldam, die vijftien jaar lid was geweest van de Tweede Kamer en voor een deel daarvan naast De Geer in de bank had gezeten. Het meedoen aan een cadeau, daaraan was hij nog

niet toe.[105] Hij overwoog De Geer een telegram te sturen, omdat hij het moeilijk vond om zich in een brief uit te spreken 'zonder comedy' te spelen.

De Geer was intens gelukkig met de aandacht op zijn verjaardag. "De vele ontvangen brieven, telegrammen, bloemstukken, enz. en de hartelijkheid daarbij betoond, hebben mijn vrouw en mij verkwikt".[106] Vooral was hij opgetogen over de komst van oud-collega's Koningsberger en Donner.[107] Tilanus verscheen 's ochtends bij De Geer, vóór het begin van de receptie. 's Middags tekende hij de ledenlijst in de Tweede Kamer, maar hij woonde die dag geen debat bij. Hij had De Geer zijn zonden vergeven, maar wilde daar kennelijk niet mee te koop lopen door naar de receptie te gaan.

De gastenlijst was bepaald niet passend voor iemand die in totaal 23 jaar lid was van de Tweede Kamer, elf jaar minister was geweest en twee kabinetten had geleid. Een betere illustratie van zijn maatschappelijk isolement is moeilijk te geven.

Vriendschap met Donner

Aan het einde van zijn leven kreeg De Geer zowaar iets dat leek op een vriendschap. Met Jan Donner voerde hij een warme correspondentie. De oorsprong van die vriendschap lag in 1926, toen De Geer zijn eerste kabinet formeerde en hij erin slaagde Donner uit de greep van Colijn los te weken. Hoewel Donner hem niet een makkelijk mens vond, konden zij goed samenwerken. Volgens Donners biograaf De Ruiter was van een conflict of verschil van mening tussen de twee nooit iets gebleken.[108] Toch verloren de mannen na de kabinetscrisis van 1933 elkaar uit het oog. Dat lag niet bepaald aan Donner. Zo ging dat altijd bij De Geer. Met Kan, minister van binnenlandse zaken in het eerste kabinet-De Geer, kon hij eveneens goed opschieten, maar De Geer verloor het contact toen Kan in 1929 weer ambtenaar werd.

Na de processen in 1947 probeerde De Geer wanhopig met oud-collega's de banden aan te halen. Niet iedereen was daarvan gediend. Velen hebben zijn brief waarschijnlijk botweg onbeantwoord gelaten. Anderen, zoals mr. R.J.H. Patijn, die hij kende uit de Kamer en als voorzitter van de staatscommissie vlootwet van 1922, schreven eenmalig terug. Patijn wilde 'het jaar 1953 niet afsluiten' zonder te antwoorden op zijn brief.[109] Daarin schreef de liberaal dat hij de terugkeer uit Engeland 'niet begrepen en zeer betreurd' had. Maar tevens gaf Patijn aan dat hij De Geer in die vooroorlogse jaren 'oprecht bewonderd' had voor zijn 'bekwaamheid, talent en werkkracht'. "Voor mijn gevoel had ons land in die periode slechts twee staatslieden van groot formaat, van wie Gij er een waart."

Net als Patijn liet Donner De Geer vanaf het begin duidelijk weten dat hij de terugkomst naar Nederland en zijn brochure ten sterkste afkeurde.[110] Hij zag in De Geer echter geen verrader. Het zal De Geer deugd hebben gedaan dat Donner het *Memorandum van Gerbrandy* 'nodeloos krenkend' vond, 'gespeend van alle evenredigheid'. Later schreef Donner ook: 'een fout is nog geen misdrijf'. Donner sprak van een 'hetze' die hij 'uit de grond van mijn hart' verfoeide. "De zuiveringssfeer behoort helaas (!) tot de onzuiverste die zich laat denken. Het is bijkans pathologisch zoals in dit opzicht wordt gedacht en gehandeld." Met deze brief begon een regelmatige correspondentie tussen de twee heren. De aanleidingen van die brieven waren alledaags, zoals verjaardagen en de ge-

boorte van kleinkinderen. Natuurlijk moest Donner in de pen klimmen als De Geer hem een van zijn brochures had toegestuurd. Hij antwoordde dan diplomatiek: "Ik begrijp je behoefte om telkens opnieuw je houding in het juiste licht te plaatsen."[111] Soms was de aanleiding wat serieuzer, zoals de benoeming van André Donner tot hoogleraar en de klassering van Hein Donner tot internationaal schaakgrootmeester. "Als ik eraan denk hoe de baby (zo luidde de bijnaam van Donner in kabinet-De Geer I) in ons Intermezzokabinet een zoon heeft die nu al prof. aan de Vrije is en bijna minister geworden was, en een anderen zoon die de hoogste sporten in de schaakwereld heeft bereikt, dan gevoel ik hoe de jaren opschieten."[112]

Waarom haalde Donner uitgerekend met De Geer de banden aan? Zij waren ooit goede collega's geweest. Donner was zo geliefd en gewaardeerd dat hij de vrienden bij wijze van spreken voor het uitzoeken had. Was het een vorm van christelijke naastenliefde van Donner dat hij zich het lot aantrok van iemand die een paria van de samenleving was geworden? Of was het gewetenswroeging over het feit dat hij zich niet openlijker had verzet tegen de in zijn ogen onrechtvaardige strafrechtelijke vervolging van De Geer?

Op 10 november 1960 schreef Donner in zijn laatste brief aan De Geer dat hij zonder tegenbericht op 14 december naar Soest zou afreizen om hem te feliciteren met zijn negentigste verjaardag.[113] Zo ver kwam het niet meer.

Publicaties

Na de publicatie in 1947 van *Uit den nevelen*, zijn pleitnota bij het Bijzonder Gerechtshof, zou De Geer nog een reeks van brochures/boekjes het licht doen zien. De kosten van het drukken betaalde hijzelf aan de twee uitgeverijen – Van Stockum en Van Sijn – die hij daarvoor inschakelde. Voor 500 exemplaren van *Avondmijmering* betaalde hij in 1950 667 gulden.[114] Met de Haagse uitgever/boekhandelaar Van Stockum had hij de afspraak dat eventueel verkochte boeken van dat bedrag werden afgetrokken. De boeken waren niet overal in het land verkrijgbaar en er verschenen nauwelijks recensies van in landelijke kranten. De boeken kwamen vooral bij familie en bekenden terecht.

Op heel veel nieuwe feiten of inzichten van de 76-jarige hoefde de lezer niet meer te rekenen. Hij herhaalde de oude mantra's uit zijn politieke loopbaan. In grove lijnen behandelden zijn geschriften twee thema's: het ontbreken van een internationale rechtsgemeenschap en de twee strafprocessen in 1947. Vooral het uitleggen van zijn terugkeer naar bezet Nederland en de publicatie van *De synthese in den oorlog*, moet zijn zoon Eddy de Geer van Oudegein zorgen hebben gebaard. Hij zag zijn vader lijden. Dirk de Geer kon zich niet neerleggen bij de gedachte dat Nederland zijn handelen in de Tweede Wereldoorlog hoogst kwalijk had genomen en dat de waardering voor zijn tientallen jaren van arbeid voor de publieke zaak had plaatsgemaakt voor verachting en spot. In *Aan den eindpaal* (1948, 20 blz.) beschreef De Geer nog eens hoe de twee rechtscolleges die hem hadden veroordeeld, het bij het verkeerde eind hadden gehad. Het boekje vormde een herhaling van zijn argumentatie in zijn pleitnota's.

Het jaar daarop verscheen *Van lang vervlogen dagen* (1949, 128 blz.), wat een poging tot een autobiografie was. Hij gaf hier een fragmentarische blik op zijn leven, waarbij

– de meeste autobiografieën gaan hieraan mank – hij geen antwoord gaf op de wezenlijke vragen over zijn politieke carrière: waarom weigerde hij het ministerschap in 1918, waarom mislukte de formatie van Limburg in 1926, wat speelde er tussen hem en Wilhelmina in 1940, om maar een paar voorbeelden te noemen. Zijn memoires blonken, om het zacht uit te drukken, niet uit in zelfkritiek.

Hoewel hij zijn klachten over de strafzaken beperkt hield, zijn de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog op elke pagina terug te vinden. Zijn pogingen om anderen hem te laten rehabiliteren, zijn soms pijnlijk. De Geer liet voortdurend mensen aan het woord die extreem positief over hem waren. Daarnaast deed hij moeite om te laten zien hoe anti-NSB hij in de jaren dertig was en daarvan was geen woord gelogen. Hij trachtte wanhopig om het vooroorlogse beeld dat mensen van hem hadden, dat vaak overliep van waardering, weer terug te laten komen. Vermoedelijk hadden zijn memoires eerder een averechts effect. Om moeilijk te doorgronden redenen verscheen in 1958 van dit boek een herziene editie met de titel *Herinneringen* (137 blz.). Het is hier en daar aangevuld, maar in grote lijnen vertelde hij hetzelfde verhaal.

In *Avondmijmeringen* (1950, 63 blz.) legde De Geer uit dat hij het slachtoffer was van een politiek proces. De reacties die hij op dit boekje kreeg maken duidelijk waarom hij elke keer op dat onderwerp terugkwam. Zo schreef Bolkestein: "Opnieuw werd ik overtuigd dat van 'opzettelijke hulpverlening aan de vijand of benadeling van de staat' bij u nooit sprake is geweest."[115] Hoe zou De Geer op deze brief hebben gereageerd? Bolkestein was nota bene, naast Gerbrandy en Welter, een van de drie oud-collega's die tijdens het proces een belastende verklaring tegen De Geer had afgelegd.

Toeval of niet, een week voor Bolkestein had oud-SDAP-leider Albarda een bijna identieke reactie naar De Geer gestuurd.[116] Net als Bolkestein scheef hij dat hij de terugkeer naar Nederland 'onjuist' vond, maar ook: "Echter heb ik nooit ook maar een ogenblik u verdacht van de bedoeling en nog veel minder van enigerlei opzet tot landverraad." In al die jaren had Albarda daarvoor zijn 'karakter te goed leren kennen'. De sociaaldemocraat begreep dat de veroordelingen De Geer 'bij voortduring ten diepste grieven en leed blijven doen'.

Dat de vernedering van de veroordeling iets was waar De Geer tot aan zijn dood toe elke dag mee opstond en naar bed ging, had Albarda goed gezien. In 1953 verscheen *Hou en Trouw tot het einde* (1953, 176 blz.), waarin hij zaken uit het verleden behandelde en telkens zo dat de oorlog en de nasleep daarvan, nooit ver weg waren. Nu was het De Monchy – zijn opvolger in Arnhem en later burgemeester van Den Haag – die zijn terugkeer niet goedkeurde, maar ook schreef: 'maar geloof me, dat ik daarin nimmer een bewijs van ontrouw aan ons land heb gezien'.[117] Het merkwaardigste optreden in de rij spijtoptanten was van Welter. Daar waar anderen De Geer voor bleven houden dat zijn terugkeer fout was, schreef hij: "Hoe onbetekenend en futiel schijnt nu, reeds enkele jaren na de bevrijding, het lawaai dat men om uw terugkeer naar Nederland heeft gemaakt!"[118] De reacties van zijn oud-collega's moedigden De Geer aan om de publiciteit te blijven zoeken met zijn in eigen beheer uitgegeven boekjes. Hij wilde het van de daken schreeuwen, zonder dat hij overigens ooit uit deze brieven heeft geciteerd.

De laatste brochure over zijn obsessie was *Als de avondklok luidt* (1955, 51 blz.). Het voegde niets toe aan wat hij over het onderwerp te zeggen had. Het leek zelfs knip- en

plakwerk uit vorige publicaties. In die hele reeks vormden twee boekjes een gunstige uitzondering. In *Collectieve veiligheid of collectieve zelfmoord* (1950, 40 blz.) boog hij zich over de naoorlogse internationale situatie, daarmee benadrukkend dat de buitenlandse politiek hem wel degelijk interesseerde. Maar of zijn stukken nu getuigden van grondig inzicht in internationale verhoudingen valt te betwijfelen. Midden in de Koude Oorlog waarschuwde hij ervoor dat een 'eindstrijd' met de toenmalige Sovjet-Unie het einde van de wereld kon betekenen. In plaats van een bewapeningswedloop met het Oostblok pleitte De Geer, net als voor de oorlog, voor de instelling van een rechtsgemeenschap met rechtsprekende organen en een internationale politiegemeenschap.

Vlak voor zijn overlijden publiceerde hij zijn laatste werk: *Evenwicht of een rechtsgemeenschap* (1960, 26 blz.). Het was een aardige voortzetting – zeker gezien zijn leeftijd van 89 jaar – van zijn redenering van voor de oorlog dat zonder internationale rechtsontwikkeling het risico op een volgende wereldoorlog groot is. Hij vocht daarmee het vertrouwen dat iedereen in een machtsevenwicht had, aan. De opmerkelijkste zin in de brochure ging evenwel over Wilhelmina. Haar autobiografie *Eenzaam maar niet alleen*, vond hij 'ontroerend'.[119]

Overlijden

Langzaam doofde in de voormalige pastorie in Soest het licht. Ria de Geer kampte in de jaren voor haar overlijden telkenmale met haar gezondheid. De Geer noteerde op 27 maart 1954 dat zijn vrouw ziek naar bed was gegaan 'waaruit zij niet meer zal opstaan'. Ruim een week later, op 6 april 'wordt Moeder geroepen'. Voor het eerst sinds hij haar in 1903 in Rotterdam ontmoette, verscheen in het dagboek van De Geer haar koosnaam: Kriekje.

Zijn contact met de buitenwereld verliep via de post. Volgens een nazaat van bakker Van Brummelen ging er geen dag voorbij of De Geer wandelde langs de bakkerij naar het postkantoor bij het station van Soest om een brief te posten. Zonder overigens dat De Geer met andere mensen sprak. Wekelijks speelde hij een potje schaak met een emeritus predikant uit Soest. Tot op zeer hoge leeftijd liet de sobere De Geer voor een klein bedrag zijn haar knippen bij de stationskapper van Utrecht. Trouw bezocht hij de hervormde kerkdienst in de Oude Kerk, waar hij door de achterdeur – dezelfde die ook koningin Emma en koningin Wilhelmina gebruikten – binnenkwam. Hij nam dan plaats in een bank die grensde aan de zogeheten Koninklijke bank.

Heel af en toe flikkerde de woede weer op. In 1958 vroeg De Geer aan zijn zoon Eddy of hij de tekst van de rede die Gerbrandy in 1941 over de radio had laten uitspreken, wilde opzoeken. Eddy schreef terug dat hij het niet verstandig vond dat zijn vader zich in deze zaak ging verdiepen.[120] "Hoewel ik me kan voorstellen dat u het niet laten kunt."

Zelf overleed De Geer op 27 november 1960, enkele weken voor zijn negentigste verjaardag. *Trouw*-hoofdredacteur en oud-verzetsman Bruins Slot schreef een dag later op de voorpagina dat hij bij het bericht werd bevangen door een gevoel van 'grote tristesse'. Een man was heengegaan die voor de oorlog veel voor Nederland had betekend en zijn 'vaderland met zijn grote gaven' had gediend, maar die in de oorlog een handelswijze

volgde 'die wij niet konden goedkeuren'.[121] "Dit verhindert ons niet om de bewoordingen waarin zijn kinderen het overlijden van hun 'geëerde en beminde vader' bekend maakten, geheel te kunnen meevoelen."

De necrologieën in de dagbladen waren objectief gezien veel te kort voor een man die zoveel voor de Nederlandse politiek had betekend. Het ging vaak om een bewerking van een stuk dat door het ANP was uitgezet. *Trouw* was de enige landelijke krant die een verslaggever naar de bijzetting van De Geer in het familiegraf in Jutphaas stuurde.[122] Het verslag stond op pagina drie en de redactie vond het niet meer dan een eenkolommer waard. Tilanus sprak in het bijzijn van zijn gehele Kamerfractie 'een enkel woord van hulde' over de lange jaren waarin De Geer 'in ons volksleven' een grote invloed had uitgeoefend. "Hij was een geboren regent, een zeer zelfstandig denkende man, soms wel eens te zelfstandig, maar zijn argumenten waren zuiver". Aan het slot dankte hij De Geer voor wat hij tijdens zijn leven voor de CHU had betekend. Vijftien jaar na de oorlog leken bij Tilanus de wonden voorzichtig geheeld.

De andere opvallende spreker was Jan Donner, die wees op De Geers nooit aflatende toewijding, zijn 'scherpe geest, de volledige beheersing van de stof en zijn voorname welsprekendheid'. Donner constateerde dat de oorlog over zijn carrière een 'zware schaduw' had geworpen. En vijftien jaar na de oorlog sprak Donner, hoewel in bedekte termen, zich voor het eerst in het openbaar uit tegen het strafproces: "De bejegening die hem na de oorlog als niet-adequaat aan de werkelijkheid ten deel viel." Volgens Donner twijfelden zijn 'vrienden en bekenden' niet aan de 'goede trouw en vaderlandsliefde' van De Geer en aan te nemen valt dat Donner zich onder die vrienden en bekenden schaarde.

De familie van De Geer was zeer ingenomen met de *coming-out* van Donner. Eddy de Geer schreef hem dat hij met zijn woorden de familie een 'grote vreugde' had bereid.[123] "Uw zelfstandigheid van denken had mijn vader mij reeds veel eerder doen kennen, ik mag nu nog grote bewondering gevoelen voor uw moed." Frida Mackay-Katz bedankte Donner eveneens voor zijn woorden bij het graf van De Geer. Daarop schreef Donner: "Ik voelde het als een plicht aan het graf van jhr. De Geer (...) te getuigen van de waardering voor hem, welke ondanks zijn falen in ruime kring was gebleven."[124]

Nabeschouwing

Aan het begin van dit boek stelde ik de vraag wat de betekenis is geweest van Dirk de Geer voor de Nederlandse vooroorlogse politiek. Ik vroeg me af wat voor een man hij is geweest, wat zijn opvattingen waren en wat hij had bereikt. In het verlengde daarvan wilde ik weten wat precies de handelingen waren van De Geer in de periode die begint met de start van het tweede kabinet-De Geer in 1939 tot aan zijn aftreden in Londen. Welke verwijten die hem over die periode zijn gemaakt, berusten op feiten en welke niet? Tot slot vroeg ik me af waarom die vooroorlogse prestaties van De Geer na de oorlog in zo'n schril en negatief daglicht zijn komen te staan.

De beantwoording van die vragen wil ik in delen beantwoorden. Eerst omschrijf ik wie Dirk de Geer nu eigenlijk is geweest. Daarna wat de betekenis was van De Geer als ideoloog en als politicus. Ik sluit af met conclusies over zijn optreden als oorlogspremier en alles wat daaruit voortkwam.

Een karakterschets

Een van de veelzeggende verklaringen over Dirk de Geer kwam van zijn zoon Eddy in een brief aan de organisatoren van het feest ter ere van de tachtigste verjaardag van zijn vader. "Mijn vaders verhouding tot de meeste van zijn medemensen is altijd zo geweest dat er enige afstand bewaard bleef. (...) Hier komt nog bij dat mijn vader zijn gehele leven verdeeld heeft tussen zijn werk en zijn gezin; tijd voor omgang met zijn vrienden schoot er niet over."[1]

Ten diepste was De Geer in zijn leven een *loner*, iemand die weinig behoefte aan persoonlijk contact had en het liefste alles alleen deed. Wat de oorzaak hiervan was, daar moeten we naar gissen. Verlegenheid? Onzekerheid? Hoe we het ook noemen, zijn persoonlijkheidsstructuur leidde ertoe dat hij moeilijk contacten legde en met de mensen die hij wel kende de contacten niet goed onderhield. Vrienden had De Geer praktisch niet. Zijn sociale handicap leidde ertoe dat anderen hem ook liever meden, wat de mate van isolement nog vergrootte.

Dat patroon was al zichtbaar in zijn studententijd toen hij zich onttrok aan het collectieve leven van het studentencorps. Nog duidelijker werd dat tijdens de veertien jaren die hij zo goed als in zijn eentje doorbracht op de 'redactie' van *De Nederlander*, werkend van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat.

Als Kamerlid ging dat niet anders. Regelmatig nam hij een ander standpunt in dan zijn

fractiegenoten. Zelfs in de CHU-fractie, die bekend stond om een losse discipline, viel zijn afwijkend stemgedrag op. Weinig Kamerleden voelden zich bij hem op hun gemak. Tilanus merkte eens op dat De Geer alleen maar bij hem langskwam als hij iets op zijn hart had. Hij ontbeerde het vermogen tot het houden van *small talk* op gelegenheden zoals recepties. Hij deed zijn best om dit soort sociale gelegenheden te mijden. De Geer liet alleen zijn gezicht zien wanneer hij daar door zijn functie niet onderuit kon of omdat hij een praatje moest houden. Iedereen, van links tot rechts, vond het zoveel leuker bij die joviale Colijn met altijd een glaasje onder handbereik en goede sigaren.

Als minister maakte hij zijn ambtenaren duidelijk dat hij veel, zo niet alles zelf wilde doen. Van het schrijven van de miljoenennota tot het corrigeren van de drukproeven van wetsvoorstellen. De Geer kon niet delegeren en dat leidde ertoe dat hij lange dagen maakte. De meest vertelde anekdote over De Geer is dat hij 's nachts persoonlijk het departement afsloot en de sleutel in de brievenbus gooide. Een van de weinige positieve woorden die Lou de Jong voor hem overhad ging over zijn 'formidabele werkkracht'.

Het is de vraag of die 'werkkracht' louter positief valt te beoordelen. Dit harde werken leek veeleer het gevolg van onmacht. Doordat communiceren niet zijn sterkste kant was kon hij zijn ambtenaren niet duidelijk maken hoe hij het wilde. Bovendien legde hij de lat hoog en had hij het gevoel dat hij het beter kon dan anderen. Daarin werd hij bevestigd door Kamerleden en journalisten die hoog opgaven over zijn teksten. Deze complimenten keerden zich tegen hem: hoe effectief is een minister die niet wil en kan delegeren?

Door de neiging om zich in zijn werkkamer op te sluiten raakte De Geer geïsoleerd. Hij kreeg daardoor signalen die hem hadden kunnen behoeden voor fouten te laat of helemaal niet. Bovendien heeft De Geer volgens Tilanus hard gewerkt, 'harder dan goed was voor zijn gezondheid'.[2] Na de oorlog is gesuggereerd dat De Geer zijn zwakke gezondheid voorwendde, zodat hij zich aan zijn verantwoordelijkheid kon onttrekken. Een niet altijd terecht verwijt. Lezing van zijn dagboek laat zien dat stress bij De Geer lichamelijke klachten tot gevolg had. Daar was weinig aanstellerij bij.

In het verlengde van zijn moeizame omgang met zijn medemens ligt De Geers eigenschap dat hij lichtgeraakt reageerde op kritiek. Zoals Oud in *Het jongste verleden* daarover opmerkt: De Geer kon nooit wat op zich laten zitten. Hij had niet altijd in de gaten welke kritiek zakelijk was en welke persoonlijk. Tilanus verbaasde zich er regelmatig over dat De Geer een brief op hoge poten schreef in reactie op een voor hem onwelgevallige uitlating. Na de oorlog schreef De Geer over deze onhebbelijkheid: "Het is mij vaak onmogelijk geweest, niet althans te pogen zulk spinrag uit menselijke hersens op te ruimen."[3]

Die neiging om 'parelen voor de zwijnen te werpen', zoals hij dat zelf noemde, heeft hij zijn hele leven gehad. Vermoedelijk is die reflex ingesleten tijdens zijn journalistieke jaren bij *De Nederlander*, waarin hij dag in dag uit hele kolommen vulde met reacties op reacties. Aan het polemiseren vanachter zijn bureau zonder direct contact met personen – in die dagen een veelvoorkomende en geaccepteerde vorm van journalistiek – beleefde hij veel genoegen.

Wie hem kenden vonden hem eigenwijs. Oud-minister Kan noemde hem tegenover zijn zoon J.M. Kan, oud-staatsraad, één van de meest eigenwijze mensen die hij ooit in zijn leven was tegengekomen.[4] Kan was een van die weinigen die goed met hem overweg konden.

Oud verweet De Geer, na een debat waarin hij om een futiliteit met zijn ministersportefeuille zwaaide, 'Rechthaberei'. In de Tweede Kamer kreeg De Geer de naam vasthoudend te zijn. De katholiek Van Nispen noemde De Geer in een brief aan Ruijs de Beerenbrouck een ' beste, trouwe kerel', maar ook 'onwrikbaar als hij iets op het hart heeft'.[5]

Volgens De Jong ging achter het pantser van afstandelijkheid en hooghartigheid een chronisch gebrek aan zelfvertrouwen en een kwetsbaarheid schuil.[6] Van Osch gebruikt in de slotbeschouwing van zijn biografie van De Geer zelfs de term faalangst.[7] Hoewel we hier het glibberige terrein van de psychologie betreden, wil ik dit tegenspreken. Hoewel ook De Geer soms zijn momenten van twijfel kende, had hij geen gebrek aan zelfvertrouwen, laat staan dat hij kampte met faalangst. De Geer is daarvoor in zijn politieke leven te veel uitdagingen aangegaan. Hij accepteerde in gecompliceerde crises formatieopdrachten en gaf leiding aan kabinetten in politiek gespannen situaties. De Geer verwees in 1927 het advies van een zware commissie naar de prullenbak en maakte een eind aan een reeds tientallen jaren slepend probleem door zelf een nieuwe Financiëleverhoudingswet te schrijven. Dat was geen vlucht vooruit, er was geen enkele verplichting om dat te doen. De Geer wist zeker dat hij de oplossing had en dat hij dit voor elkaar ging krijgen.

Wees De Geer het vicevoorzitterschap van de Raad van State in 1933 af uit een gebrek aan zelfvertrouwen?[8] Dat ligt niet voor de hand gezien de functie waaraan hij de voorkeur gaf: fractievoorzitter van een coalitiepartij in tijden van crisis, zware bezuinigingen en een ontevreden bevolking. In 1933 voelde hij zich nog te fit en te goed om de politieke arena te verlaten.

In 1918, toen hij een ministerschap afwees, zal een gebrek aan zelfvertrouwen hem parten gespeeld hebben. Maar dat was na een harde aanval van De Visser op zijn persoon en dat heeft De Geer hem nooit vergeven. De jaren daarna hebben hem er evenwel van overtuigd dat hij als bestuurder, ondanks zijn sociale handicap, goed kon functioneren.

Naar buiten toe maakte De Geer door die afstandelijkheid een arrogante, zelfingenomen indruk. De Jong noemde hem een 'hooghartige patriciër'.[9] Het enorme gezag dat hij genoot in eigen kring had een 'misvormende werking' en bevorderde zijn 'neiging tot zelfoverschatting'.

De Jong sprak hier zijn eerdere constatering tegen dat De Geer leed aan een gebrek aan zelfvertrouwen. Afgezien daarvan is er weinig bewijs dat hij zich als een patriciër gedroeg. Het viel juist op dat hij zich zelden beriep op zijn adellijke afkomst en dat hij als het maar even kon de schijnwerpers ontliep. Zoals zijn vader voor zijn laatste preek in Rotterdam vooral geen optocht naar de kerk wilde, zo verlangde zoon Dirk vooral met rust te worden gelaten. Bescheidenheid wordt soms aangezien voor arrogantie, valse bescheidenheid.

Dat hij bij collega's een zelfbewuste indruk maakte zou goed kunnen, want De Geer was een van de weinigen die rechts én links hogelijk werd gewaardeerd. Dat ontzag voor hem ontbrak alleen bij de ARP en bij enkele conservatieve Kamerleden van CHU en RKSP, die zich nauw verwant voelden met Colijn.

Het *Algemeen Nederlandsch Weekblad* schreef een paar dagen voor het uitbreken van de oorlog: de premier is 'niet wat men een bijzonder schitterende persoonlijkheid noemt'.[10] Volgens het weekblad was zijn 'grootste verdienste zijn grote nuchterheid en de absolute

afwezigheid van alle ijdelheid in zijn karakter'. Deze observatie lijkt me juister dan die van De Jong.

De Geer was geen charismatisch leider die een grote groep mensen kon aanspreken, zoals Colijn of Troelstra. Dat wilde hij ook niet zijn. Het ontbrak hem in zijn politieke loopbaan aan een netwerk. Hij had geen uitgesproken aanhangers en bewonderaars, zoals Colijn die had. De Geer miste een solide achterban waarop een politicus in mindere tijden kan terugvallen. Hij was geen warme persoonlijkheid die zich bij ambtenaren, collega's en kiezers geliefd maakte. Hoewel De Geer in zijn Kamerredes zich wel eens een grapje veroorloofde, was hij niet iemand met een gulle lach. In persoonlijke contacten was hij volgens sommigen 'volstrekt humorloos'.

Het op afstand houden van mensen en het ontbreken van een achterban die hem voluit steunde, bleken aan het eind van zijn carrière een lelijke handicap. Zijn geïsoleerde positie verklaart waarom hij zich doof hield voor de goede adviezen om niet terug te keren naar bezet gebied. Het ontbreken van een schare trouwe medestanders brak hem op toen hij na de oorlog onder vuur werd genomen. Tot 1940 was hij geacht en niet geliefd. Na 1940 viel de achting weg en bleef er niets over. De Geer was een eenzame en makkelijke zondebok geworden.

De ideoloog

De Geer was geen groot politiek visionair als Abraham Kuyper, met een oorspronkelijke, samenhangende kijk op de samenleving en de talenten om dat in politiek om te zetten. Dat neemt niet weg dat De Geer opvattingen had die het waard zijn opgemerkt te worden.

Zo had De Geer aanmerkelijk democratischer ideeën dan zijn partij. Dat bleek reeds in zijn maidenspeech in 1907 toen hij als enige van de confessionele Kamerleden pleitte voor algemeen mannenkiesrecht. Vervolgens stond hij ruim tien jaar later achter de invoering van het vrouwenkiesrecht. In 1937 was hij als enige van de rechterzijde voorstander van het geven van het interpellatierecht aan de Indische Volksraad. Hij pleitte lange tijd voor deelname van de SDAP aan de regeringsmacht, omdat hij het structureel ontbreken in kabinetten van zo'n grote partij zag als een democratisch falen.

In de jaren dertig riep hij als voorzitter zijn partijgenoten herhaaldelijk op om niet te geloven in de 'wondermiddelen' van zowel het communisme als van het fascisme van de NSB. Dat lijkt zoveel jaar na de Tweede Wereldoorlog vanzelfsprekender dan het toen was, want menig CHU'er was van de NSB gecharmeerd. Daar waar anderen vonden dat de democratie had gefaald, zelfs Colijn hintte daarop, bleef De Geer, samen met liberalen, pal achter dat principe staan.

Het grootste verwijt dat confessionele collega's De Geer maakten – niet rechtstreeks natuurlijk, maar in roddelachtige brieven – was dat hij in zijn ideeën wel erg liberaal was. Anti-revolutionair Fabius typeerde hem in een brief aan zijn partijgenoot Rutgers zelfs eens als een 'christelijken liberaal' en dat was niet als compliment bedoeld.[11] De katholieke leider Nolens probeerde tijdens formatieperioden De Geer uit het kabinet te houden met het argument dat hij 'te liberaal' was. De katholieke minister Aalberse

klaagde herhaaldelijk over De Geer vanwege zijn liberale vrijhandelsideeën waaraan hij rigide vasthield.

Antirevolutionairen wezen lijkverbranding op grond van Bijbelteksten af, maar De Geer vond dat er objectief gezien – hygiëne of zedelijkheid – niets op deze vorm van lijkbezorging viel aan te merken. Hij zou er zelf niet voor kiezen, maar vond ten principale dat hij zich niet had te bemoeien met de persoonlijke keuzen van anderen, zolang die het algemeen belang niet schaadden.

Zijn liberale, tolerante inslag was voorts zichtbaar in zijn afwijzing van het anti-papisme. Hij vond het moeilijk te begrijpen dat protestanten die voor zichzelf alle godsdienstige vrijheden opeisten, het katholieken wilden verbieden om processies te houden. Toen Frida Katz in 1937 aankondigde dat zij ging trouwen en dientengevolge afscheid van de Kamer wilde nemen, drong De Geer er bij haar op aan dat laatste niet te doen. Behalve dat hij haar een goed Kamerlid vond, meende hij dat haar positie niet verschilde van die van een man.

Zonder enige twijfel haalde De Geer zich met deze vooruitstrevende standpunten de vijandschap op de hals van conservatieve CHU'ers, zoals De Vos van Steenwijk en F.C. Gerretson, en was hij een tijd lang de lieveling van de linkse pers. Bij de ARP noemde men hem spottend de 'rode jonker'.

Het minst onderscheidend waren zijn opvattingen over economie. Voor het belangrijkste probleem, het oplossen van de economische crisis in de jaren dertig, volgde hij de opvattingen die toen in brede kring – tot aan het Plan van de Arbeid hoorden ook sociaal-democraten daartoe – leefden. De Geer zag de ideologie rond de vrije markt als 'economische wetmatigheden' die te vergelijken waren met natuurwetenschappelijke wetmatigheden.

Een mythe is de stelling dat De Geer pacifist was. Eigenlijk is er geen naoorlogse levensbeschrijving van De Geer te vinden waarin dat niet wordt beweerd. Hij zou volgens velen aanhanger zijn van de remonstrantse dominee Heering en zijn pacifistische beweging Kerk en Vrede. Onderzoek wijst uit dat hij niet alleen geen lid was van Kerk en Vrede, maar dat hij juist een polemiek voerde met Heering. De Geer vond het pacifisme een uitgesproken gevaarlijke en onverantwoorde leer.

Dat hij voor eenzijdige ontwapening was – voor de oorlog een zeer populaire stroming in de samenleving die vooral werd verwoord door de SDAP en VDB – valt uit geen enkele uiting van hem af te leiden. Voor de stelling dat zijn aftreden in 1923 als minister van financiën vanwege de Vlootwet, zijn pacifistische opvattingen als achtergrond had, is geen enkele grond. In die dagen is hem dat verwijt ook nooit gemaakt. In 1933 stemde hij wél in met een vlootplan, dat aanzienlijk minder omvangrijk was.

In de jaren dertig gaf hij als Kamerlid altijd zijn stem aan verhogingen van het defensiebudget. Met pijn in het hart, dat wel. Hij besteedde het liever aan andere zaken. "Bruin is duur", zo merkte hij in die jaren tijdens een Kamerdebat eens cynisch op. De herbewapening van Duitsland dreef de defensie-uitgaven in omliggende landen op en dat betreurde hij. Nooit kwam het in hem op om Nederland om die reden in de wapenwedloop achterop te laten raken. Het duidelijkste bewijs dat hij geloofde in het nut van een goede landsverdediging is zijn besluit in 1939, kort na zijn aantreden als premier, om in één klap het voor die dagen astronomische bedrag van 100 miljoen gulden beschikbaar te stellen voor defensie.

Waarom heeft hij na de Tweede Wereldoorlog niet duidelijker het etiket van pacifist bestreden? Dat kwam waarschijnlijk doordat hijzelf een wel zeer brede definitie van die term hanteerde. Hij rekende onder pacifisten ook mensen die streefden naar vrede zoals Chamberlain. De Geer voelde niet aan dat zijn tegenstanders na de oorlog het woord pacifist als een scheldwoord gebruikten. Wel had De Geer een irenische inslag. Hij verafschuwde het gebruik van geweld maar als het moest, zoals bij de muiterij op de Zeven Provinciën, dan moest het.

Het is de vraag hoe confessioneel De Geer was. Hoewel hij zo nu en dan, vooral in zijn jongelingsjaren, twijfelde aan zijn geloof in God, was hij over het geheel genomen een vroom en godsdienstig man. Tilanus noemde hem een 'waar christenmens'. Maar de Bijbel vormde voor hem niet een absoluut richtsnoer voor zijn politiek handelen, zoals bij Kuyper het geval was. Ruitenbeek meende ten onrechte dat hij uit de 'orthodoxe hoek' kwam.[12]

Dat de Goddelijke ordening van de samenleving voor hem geen vaststaand gegeven was, bleek uit de discussie die in de jaren dertig ontstond over de teksten van Karl Barth. De Geer ging niet zover als de jongeren in zijn partij, zoals Gerard van Walsum, om het barthianisme als leidend aan te nemen, maar hij wees het ook niet helemaal af: "Wat van een berg gezien, de kerktoren is van een dorp, dat is de kerk voor de samenleving: het centrale oriënterende punt dat de vlakte beheerst, haar kleur en tekening geeft." Het geloof gaf zijn politiek 'kleur en tekening', maar hij bepaalde los van de Bijbel zijn standpunten.

Menig historicus – bijvoorbeeld De Jong en Van Osch – typeerde De Geer als een conservatief politicus.[13] Die typering is voor De Geer niet op zijn plaats. Een politicus die ver voor de pacificatie in 1917 reeds pleitte voor het algemeen kiesrecht is moeilijk conservatief te noemen. De ingrijpende wijze waarop De Geer de financiële verhouding tussen gemeenten en het rijk aanpakte met verstrekkende bestuurlijke gevolgen, past niet bij een politicus die alles bij het oude wil laten.

Tot op hoge leeftijd bleef hij vatbaar voor nieuwe ideeën en ging hij mee met opvattingen van jongeren in zijn partij, zoals Van Walsum en Lieftinck. Juist het ontbreken van het zicht op de veranderingen in de samenleving was volgens De Geer een 'klip waarop de rechterzijde kon stranden'. Hij noemde dit een 'averechts conservatisme'. "Zoowel op stoffelijk als op geestelijk gebied is stilstand uitgesloten. Waarom zich dan te verwonderen of te beangstigen, als ook de maatschappelijke samenleving vergroeit, zich ontwikkelt tot nieuwe vormen, of als de overheid daarbij optreedt als hovenier, die den groei steunt en in de juiste richting leidt?"[14]

Ondanks zijn liberale inslag hoorde De Geer thuis in de CHU. In de eerste plaats omdat hij in geen enkele andere partij zo de gelegenheid kreeg om zijn eigen geweten te volgen. Bij de CHU kreeg hij de kans om zich als een onafhankelijk/eigengereid en christelijk politicus op te stellen. Daarnaast voelde hij zich door de staatkundige opvattingen, de gouvernementele grondhouding, de liefde voor het vorstenhuis en de over het algemeen irenische omgangsvormen binnen de partij, in de CHU goed thuis.

De politicus

In het interbellum was De Geer twee keer de 'redder in de nood' tijdens ernstige kabinetscrises. De CHU was te klein om permanent een rol van betekenis te kunnen spelen in de strijd om de macht. Op dit soort momenten was hij een ideale tussenpaus. In 1926 slaagde hij erin het opgelaaide antikatholicisme binnen de rechtse coalitie te apaiseren. Dat was noodzakelijk omdat op geen andere manier een regering te vormen viel.

In 1939 was om andere redenen een politieke kloof ontstaan tussen katholieken en protestanten en wist hij een brug te slaan tussen katholieken en sociaal-democraten. Voor het eerst traden sociaal-democraten toe tot de regering, een historische stap. De Geer legde daarmee de basis voor een stabiele samenwerking tussen de twee partijen na de oorlog. Zonder De Geer als gezaghebbende intermediair zou de RKSP dat op dat moment nog niet gedurfd hebben.

Zowel in 1926 als in 1939 speelde hij de rol van vredestichter. In die hoedanigheid was hij voor Nederland van veel grotere waarde dan men na de oorlog wilde erkennen.

Was het toeval dat hij tijdens twee crises die rol op zich nam? Waarschijnlijk niet. Al tijdens het kabinet van Cort van der Linden stak hij zijn bewondering voor deze minister-president niet onder stoelen of banken. De manier waarop de liberaal boven de partijen uitrees om het algemeen belang te dienen, maakte op hem grote indruk. Toen hij in 1926 in dezelfde positie terechtkwam, liet hij na de formatie duidelijk blijken dat het kabinet-Cort van der Linden hem tot voorbeeld had gestrekt.

Dit boven de partijen staan vloeide voort uit zijn visie op wat 'politiek' zou moeten zijn. "De staatkundige strijd is niet een strijd van belangen, maar een strijd van inzichten omtrent aller belang."[15] In dat opzicht paste De Geer bij de consequente CHU'ers die hun partij zagen als een 'noodwoning'.[16] Hoewel De Geer nooit de indruk wekte dat hij geloofde in het streven van de grondleggers van de CHU om van Nederland een gekerstende eenheid te maken, toonde hij zich wel gevoelig voor de eenheidsgedachte als zodanig. Door zijn irenische inslag had hij het idee dat er een beleid mogelijk was waar alle Nederlanders zich achter zouden kunnen scharen en waar iedereen baat bij zou hebben.

De kwaliteiten van De Geer als minister zijn na de oorlog consequent slechter voorgesteld dan zij in werkelijkheid waren geweest. In het hoofdstuk over de Vlootwet zagen we dat uit de cijfers blijkt dat hij een effectiever bezuiniger was dan Colijn. Zelden is van de hand van een politicus zo'n ingrijpende hervorming afkomstig geweest als met de Financiële-verhoudingswet. Wetgeving die tot op de dag van vandaag in de kern nog steeds goed functioneert.

Na zijn aftreden als minister in verband met de Vlootwet in 1923 werd hem verweten dat hij 'vaandelvlucht' pleegde, een beeld dat door Colijn en zijn vrienden en door Oud in het leven is geroepen. Hij zag het volgens hen niet meer zitten om de begroting sluitend te maken. Uit de reconstructie in hoofdstuk acht blijkt dat zijn bezwaar het over meerdere jaren vastleggen van de begroting de echte reden was. Hij stapte ook niet abrupt op, zoals velen beweren. De CHU-fractie en zijn collega-ministers wisten al ruim een jaar van zijn onoverkomelijke bezwaren. De Geer probeerde achter de schermen tevergeefs uit te komen op een Vlootwet zónder de meerjarige verplichtingen. Een keuze die ach-

teraf gezien verkeerd uitpakte. Hij had in 1922 beter een nieuw ministerschap kunnen weigeren.

Zoals gezegd, had De Geer als minister ongetwijfeld effectiever kunnen opereren als hij naar anderen toe opener was geweest en bepaalde zaken aan zijn ambtenaren had overgelaten. Zijn eenzelvigheid en isolement braken hem ook als fractievoorzitter op. Hij beging bijvoorbeeld in 1933 de blunder om tot twee keer toe iemand als bewindsman voor te dragen die geen CHU'er bleek te zijn.

Niets verafschuwde hij zo zeer als de klassenstrijdgedachte die lange tijd bij de sociaaldemocraten, maar in zijn ogen ook bij Abraham Kuyper, de boventoon voerde. Om die strijd te voorkomen ging zijn voorkeur uit naar een zo zakelijk mogelijk debat. Als minister lag op dat terrein ook zijn grote talent. De Geer kon als geen ander een politiek probleem van zijn giftige angels ontdoen. Het is nauwelijks toeval te noemen dat hij het best kon opschieten met mensen als Kan en Donner, ministers die uit het ambtelijk apparaat kwamen, gematigde partijbanden onderhielden en neigden naar gedepolitiseerde oplossingen.

Het streven om boven de partijen te staan had De Geer gemeen met zijn leermeester De Savornin Lohman. Daar waar Lohman niet slaagde, lukte het De Geer echter wel het imago van een onafhankelijk Kamerlid te verwerven.

Zijn carrière overziende kan De Geer niet een gebrek aan moed verweten worden, een ander verwijt dat na de Tweede Wereldoorlog in teksten de kop opstak. Het 'laffe' van de terugkeer naar bezet gebied leek zich automatisch ook te hechten aan zijn prestaties van voor 1940. Het meest sprekende voorbeeld van die moed is zijn keuze voor algemeen mannenkiesrecht. Daarna nam hij vaker afwijkende standpunten in. Ook het aannemen van lastige formatie-opdrachten, zoals in 1926 en 1939, wijst er niet bepaald op dat De Geer voor zijn verantwoordelijkheid wegliep. Voor het opnemen van ministers van SDAP-huize in zijn kabinet was behalve moed ook doorzettingsvermogen nodig.

Na de dood van De Savornin Lohman werd De Geer de leider van de CHU. De constatering van historicus Van Roon dat 'wat Colijn was voor de AR', 'Slotemaker voor de CHU' was, is een misvatting die typerend is voor de geschiedschrijving over De Geer na de Tweede Wereldoorlog.[17] De CHU had in het interbellum maar één leider en dat was De Geer. Nooit echter zou De Geer, door de gebeurtenissen in de oorlog, de 'grand old man' van de CHU worden, zoals Lohman dat onmiskenbaar wel was geweest.

De biograaf van De Savornin Lohman, L.C. Suttorp, slaagde erin om in zijn boek uit 1948 de naam van De Geer geen enkele keer te noemen.[18] De CHU trachtte na de oorlog uit schaamte de betekenis van De Geer voor de partij tot bijna nul te reduceren. Pas in latere studies over de CHU werd zijn dominante rol in de partij tijdens het interbellum correct weergegeven.[19] Piet de Rooy noemde in zijn 'Republiek van rivaliteiten' wel de eerste SDAP-ministers Albarda en Van den Tempel, maar niet de formateur die voor deze historische doorbraak verantwoordelijk was.[20]

Daar zijn ook uitzonderingen op. Langeveld slaagde in zijn biografie van Colijn er in om de negatieve beelden die de ARP voor en na de oorlog over De Geer met veel venijn uitdroeg, door te prikken.[21] In de publicaties van Puchinger was met de jaren een groeiende waardering voor De Geer merkbaar. "Wie zijn tragiek hebben aanschouwd, weten dat er naast het gebeurde in 1940-'41 nog een ander, vroeger verleden omhoog rijst, dat

evenmin kan worden tenietgedaan, omdat het de staatkundige geschiedenis van Nederland van voor de Tweede Wereldoorlog mee blijft verlichten!"[22]

Telkens kwam na de oorlog het verwijt terug dat hij zo weinig kennis had van de buitenlandse politiek. In dit verband is de uitspraak van Van Kleffens het meest geciteerd: "De Geer heeft een evenaar die loopt van Hoek van Holland naar Zevenaar."[23] Hooglera aar politieke geschiedenis Bosmans sprak in dit verband zelfs van een 'benepen provinciaal'. Deze kritiek dateert volledig van na de oorlog. Voor de oorlog was niemand, ook niet uit de antirevolutionaire hoek, geneigd om dit over De Geer te zeggen. Men beweerde wel dat niemand op dat terrein zo goed thuis was als Colijn, vooral vanwege zijn vele buitenlandse contacten. Het hebben van zo'n internationaal netwerk was voor een politicus die geen minister van buitenlandse zaken was geweest, exceptioneel.

Dat De Geer de binnenlandse aangelegenheden beter beheerste dan die van het buitenland staat wel vast. Dat hij van het eerstgenoemde bijna alles wist, betekende nog niet dat hij in het buitenland weinig geïnteresseerd was. De Geer was niet alleen een actief lid van de buitenlandcommissie in de Tweede Kamer – hoewel dat na de oorlog ten onrechte door onder anderen Tilanus werd ontkend – maar hij voerde herhaaldelijk het woord over de belangrijkste internationale kwesties. Meestal betroffen die vrede en veiligheid. De Geer was vele jaren een actief bestuurslid van de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede en bovendien een groot belangenbehartiger van die club.

Was hij ook competent op dit terrein? Doorgrondde hij de dynamiek van buitenlandse politiek net zo goed als die van het binnenland? Dat was niet het geval. Zijn optimisme over de vrede van Chamberlain was misplaatst. Hoewel De Geer ontsteld was over de behandeling van Joden in Duitsland, onderschatte hij de misdadigheid en de onbetrouwbaarheid van het naziregime. Hij verkeek zich op de ambities van Hitler en schatte de kans op een inval door de Duitse legers te klein in. Hij hield te lang vast aan de neutrale positie van Nederland en had veel eerder de kant van Engeland moeten kiezen.

In Londen bleek dat De Geer de aard van de Tweede Wereldoorlog niet doorzag. Hij beschouwde dat conflict als een herhaling van de Eerste Wereldoorlog, die men achteraf niet alleen typeerde als zinloos, maar bovendien als vermijdbaar.[24] Een volgende oorlog zou Europa volgens De Geer veranderen in een ruïne. Met de 'geleerde les' dat staatslieden die verwoestende oorlog aan het begin van de twintigste eeuw met 13,5 miljoen slachtoffers hadden kunnen voorkomen indien zij wat minder koppig waren geweest en meer hadden opengestaan voor onderhandelingen, ging De Geer de Tweede Wereldoorlog in.

Tegelijkertijd moeten we vaststellen dat De Geer datgene verwoordde wat in Nederland in zeer brede kring leefde, ook bij koningin Wilhelmina. Voor zijn enthousiaste woorden over de Volkenbond kreeg hij niet zelden lovende kritieken van linkse en rechtse kranten. Voor een bondgenootschap met Engeland zou hij voor de oorlog geen enkele steun hebben gekregen. Ook voor Colijn, die als geen ander het buitenland kende, gold dat hij niet werkelijk begreep wat er in Duitsland gebeurde. Ook een internationaal ervaren man als Van Kleffens dacht in 1941 nog dat er vrede tussen Groot-Brittannië en Duitsland mogelijk was met de aanleg van de Kanaaltunnel als bekroning.

Wat De Geer als Kamerlid en minister gevreesd maakte was volgens zijn collega's zijn 'totale beheersing van de materie'. Zijn dossierkennis was niet alleen groot, ook leek hij

alle argumenten van zijn opponenten van tevoren al te kennen en wist hij die volgens het katholieke Kamerlid en journalist Van Vuuren vaak tijdens het debat te demonteren. In zekere zin werden zijn goede kanten zoals zijn encyclopedische kennis, zijn fenomenale geheugen en harde werken na de Tweede Wereldoorlog in zijn nadeel uitgelegd. Het vormde het ultieme bewijs van zijn kleinheid als politicus. Het is begrijpelijk dat zijn gelijkhebberigheid, zijn hinderlijke spitsvondigheid en weinig royale houding, irritatie opwekten bij collega's. Het leek soms dat die wrevel over de onsympathieke kanten van De Geer na de oorlog als een boemerang terugkwam.

De Geer had vooral bij de liberale pers de naam onafhankelijk te zijn. In veel beschrijvingen van voor de oorlog is zijn vermogen om boven de partijen te staan in vele toonaarden bewonderd. Bij zijn politieke rivalen viel deze eigenschap echter in minder goede aarde, omdat hen dit soms voor verrassingen stelde. Mensen zoals De Vos van Steenwijk en Nolens vonden hem 'Un homme à surprise'.

De redes van De Geer in de Kamer en op partijbijeenkomsten waren lucide met een heel precieze formulering. Hij was zuinig in zijn gebruik van retoriek, want dat vond hij ten koste gaan van de inhoud. Maar zelden konden Kamerleden opmerken dat zijn verhaal niet 'logisch consistent' was.

Oorlogspremier

In zijn biografie van Wilhelmina noemde Fasseur het onbegrijpelijk dat in Londen het hele kabinet, behalve Gerbrandy, zich wilde verzetten tegen het dringende verzoek van Wilhelmina aan De Geer om ontslag te nemen. Net als De Jong meende Fasseur dat De Geer volkomen ongeschikt was voor zijn taak als minister-president en dat het ontslag vanzelfsprekend en verdiend was. In dezelfde lijn vond Van Osch het onbegrijpelijk dat de overige ministers De Geer niet hielden aan zijn dreigement om op te stappen indien hij niet zijn zin zou krijgen met het ontplooien van vredesinitiatieven.[25] Het simpele antwoord zou kunnen zijn dat die ministers op dat moment helemaal niet zo ontevreden waren over De Geer als zij na de oorlog deden voorkomen. Bij de verhoren van de enquêtecommissie hadden zij de neiging om handelingen van De Geer in een negatiever daglicht te stellen dan feitelijk gerechtvaardigd was.

Het staat vast dat De Geer in de eerste dagen na de inval er niet in slaagde het kabinet in het gareel te krijgen. Voor dat falen zijn echter verzachtende omstandigheden aan te voeren. De inval – en dan vooral de snelle vorderingen die de Duitse legers maakten – veroorzaakte in het defensief onervaren Nederland een chaos die alle verdedigingsplannen in een paar uur tijd in duigen deed vallen en een algemene paniek veroorzaakte. De enquêtecommissie stelde vast dat niemand in de ministerraad erin slaagde het hoofd koel te houden. Dat gold ook voor Gerbrandy, die zo op van de zenuwen was dat hij niet in de Grondwet kon opzoeken of de regeringszetel naar het buitenland verplaatst mocht worden. Van Kleffens had een steun kunnen zijn, maar hij zat toen al in Engeland.

Belangrijker was de houding van koningin Wilhelmina die volkomen haar eigen weg ging. Minister Van Rhijn meende dat die maandagochtend 13 mei, vlak voor het vertrek naar Londen, De Geer zo bezig was met zoeken van contact dat hem de leiding van de

vergadering uit handen glipte. De Geer wilde de eenheid van de regering bewaren, maar hoe kon dat met een staatshoofd dat elk contact met het kabinet meed? Een definitief besluit kon het kabinet pas nemen toen later in de ochtend het bericht kwam dat de koningin reeds op eigen houtje het land met onbekende bestemming had verlaten.

Was Nederland beter af geweest met de kordate Colijn, zoals vaak wordt beweerd? Van Colijn weten we dat hij woedend en tot tranen geroerd was over het vertrek van de regering naar Engeland. Het is de vraag of hij had besloten tot uitwijken naar Engeland. Volgens de parlementaire enquêtecommissie was het vertrek de meest cruciale beslissing van het Nederlandse kabinet in oorlogstijd. De Geer nam – niet kordaat, na veel discussie – het juiste besluit. Hij slaagde er op het allerlaatste moment in om de twee weerspannige ministers – Steenberghe en Van Rhijn – te overtuigen van de juistheid van het vertrek. De Geer heeft hiervoor nooit krediet gekregen. Het besluit om uit te wijken – een hels dilemma want de ministers zagen het als een vlucht – was in mei 1940 niet zo vanzelfsprekend als na de oorlog leek.

Dat De Geer na de oorlog de kleur zwart kreeg had veel te maken met het memorandum van Gerbrandy. Hierin legde hij onder meer uit waarom het zo terecht was dat Wilhelmina De Geer had gedwongen tot het nemen van ontslag. (We wijzen er nog maar eens op dat Gerbrandy in dit stuk niet zelf de verantwoordelijkheid van het ontslag op zich nam.) Dit document vormde in latere jaren de onderbouwing van de stelling dat De Geer niet was opgewassen tegen de omstandigheden en dus een zwak oorlogspremier was.

Wat later weinig tot geen aandacht kreeg was het gegeven dat de enquêtecommissie telkenmale de stellingen in Gerbrandy's memorandum weerlegde. Deze commissie kwam op de meeste punten – wetsbesluit A1, benoeming Van Blankenstein, oorlogsverklaring aan Italië, arrestatie van communisten voor de oorlog – tot het oordeel dat de beschuldigingen van Gerbrandy onbewezen of zelfs onjuist waren.

Na de oorlog hadden ook andere oud-collega's – bewust of onbewust – de neiging om de prestaties van De Geer in een negatief daglicht te stellen. Het meest sprekende voorbeeld is Van Kleffens, die volhield dat De Geer een 'akelig' slechte indruk maakte bij een bezoek aan Churchill. De Engelse regeringsleider zelf had, blijkens een memo dat hij naar twee collega's stuurde, juist een positieve indruk van De Geer en wilde Nederland van harte steunen bij de opbouw van een eigen leger in het verzet tegen Duitsland.

Fasseurs biografie van Wilhelmina onthulde dat de zwakte van De Geer als premier feitelijk geen rol speelde bij zijn ontslag. De koningin had weinig vertrouwen in politiek en democratie in het algemeen en in het *kabinet*-De Geer in het bijzonder. Dat het kabinet op tijd vertrok uit Nederland en in Londen aankwam moet voor haar een teleurstelling zijn geweest. Later zag zij het liefst dat het gehele kabinet – 'het stel'– naar Indië verdween, zodat zij in Londen de touwtjes in handen zou krijgen. Toen dat niet lukte greep zij naar 'plan B'. Zij moest van De Geer afkomen en hem vervangen door Gerbrandy die wel bereid was om naar haar wensen te luisteren.

Was het ontslag terecht? Vaststaat dat de directe collega's van De Geer dit niet nodig vonden. Zij protesteerden zelfs tegen de dwang die Wilhelmina uitoefende op De Geer om terug te treden. De Geer was niet de ijzervreter die in die omstandigheden gewenst zou zijn, maar voldeed in de ogen van het kabinet, met uitzondering van Gerbrandy, wel. Hij kon onbegrijpelijke beslissingen nemen – bijvoorbeeld het verzoek om naar Zwit-

serland te gaan – maar dat werd wel geaccepteerd. Een goede reden voor ontslag had kunnen zijn een voorstel om apart voor Nederland een compromisvoorstel met de nazi's te sluiten. In tegenstelling tot wat de enquêtecommissie concludeerde en historici als De Jong, Fasseur en Van Osch hierover hebben geschreven, heeft hij echter nooit zo'n voorstel gedaan.

Wilhelmina maakte misbruik van haar positie toen zij in augustus 1940 dreigde met een constitutionele crisis als zij van het kabinet haar zin niet kreeg. Een constitutionele crisis was het laatste wat het kabinet midden in een oorlog wilde. Een koningin maakt deel uit van de regering en zij mag haar mening geven over het functioneren van een van de ministers. Ze mag proberen de rest daarvan te overtuigen. Maar dat geeft haar niet de positie om een minister-president, tegen de zin van de rest van het kabinet, tot ontslag te dwingen. De Grondwet voorziet niet in een regering in ballingschap en zegt daar niets expliciets over. Maar het handelen van Wilhelmina was in strijd met de ministeriële verantwoordelijkheid. De koningin ondermijnde die verantwoordelijkheid met haar dreigement om een constitutionele crisis te veroorzaken.

Het argument dat zij op dat moment als vertegenwoordiger van de Nederlandse bevolking optrad, zoals De Jong stelde, is niet erg sterk om de eenvoudige reden dat zij die positie in ons staatsrecht niet heeft. Daar komt bij dat De Geer met zijn zogenaamde 'Dirksiaanse vredeswensen' op dat moment beter aansloot bij de opvattingen van de meerderheid van het parlement van dat moment. Dat bewees de massale bijval die Colijn in 1940 kreeg voor zijn brochure *Op de grens van twee werelden*.

Het ontslag door Wilhelmina was voor De Geer een traumatische ervaring. Hij schaamde zich voor zijn kinderen en bekende tegen Wilhelmina dat hij eigenlijk liever dood wilde dan ontslagen worden. Hij vond dat hij gedwongen werd om 'de vanen te verlaten' terwijl hij zijn vaderland juist wilde dienen, zoals hij in de dertig jaar daarvoor ook had gedaan.

Vanaf dat ontslag nam De Geer besluiten die zouden leiden tot de afbraak van zijn glanzende politieke carrière. De eerste fout was zijn terugkeer naar Nederland. Zijn heimwee naar zijn vrouw was hem de baas geworden. De vernedering van het ontslag zal het verlangen naar zijn vertrouwde omgeving nog groter hebben gemaakt. Onbewust zal ook de nodige wrok hebben meegespeeld die hij jegens zijn oud-collega's, met name Gerbrandy die in die eerste maanden in Londen een dubbelrol speelde, koesterde. Dat hij zijn terugkeer verkeerd inschatte is De Geer door niemand helderder uitgelegd dan door Bert Bakker. De Geer was niet zomaar een burger die in Londen was gestrand en naar huis kon, zoals zijn eigen redenering luidde. "Zoals indertijd de koning van Engeland, Edward, niet kon huwen met Mrs. Simpson, omdat daardoor de troon werd verlaagd, zo kon Uwe excellentie niet naar Nederland terugkeren."

Dat hij zich op dat punt heeft vergist, heeft De Geer wel toegegeven, maar erg mondjesmaat. De Geer hechtte aan zijn terugkomst geen politieke betekenis, maar hij had moeten weten dat hij niet bepaalde welke betekenis anderen aan zijn daad zouden geven.

Een nog grotere misstap was het schrijven en het laten publiceren van *De synthese in den oorlog* waarin hij pleitte voor een Europa waarin Engeland en Duitsland in vrede met elkaar zouden leven. Een pijnlijk verkeerde inschatting die aan Nederlandse burgers, het verscheen in 1942, een verkeerd signaal gaf. De Geer bleef te lang blind voor het mis-

dadige karakter van het naziregime dat in Nederland op dat moment meer dan genoeg bekend was. De tegenstellingen tussen democratie en nationaal-socialisme lieten zich niet overbruggen. "Is de nationaal-socialistische lectuur dan geheel aan jhr. mr. D.J. de Geer voorbij gegaan?", schreef SDAP'er Scheps terecht.

Bij beide misstappen liet het ontbreken van goede vrienden die politici bij tijd en wijle nodig hebben voor verstandig advies, zich danig gelden. De twee fouten kwamen De Geer na de oorlog duur te staan. Er volgde een strafproces waarin Gerbrandy op de achtergrond een invloedrijke rol speelde.

De intrigerende vraag is waarom Gerbrandy over De Geer onware verklaringen aflegde, hem betitelde als een 'satraap van Hitler' en zich zo inspande voor zijn strafrechtelijke veroordeling. Hij riskeerde zelfs een strafrechtelijke vervolging wegens het meenemen van de notulen van de ministerraad en het doorgeven daarvan aan derden. Was dat een afrekening met De Geers standpunt dat er onderhandeld moest worden tussen Engeland en Duitsland? Was het boosheid over de terugkeer van De Geer naar Nederland? Dat bleek dan niet uit Gerbrandy's handelen toen bekend werd dat De Geer terug naar Nederland wilde.

Of ging het verder en wilde Gerbrandy met een strafrechtelijke veroordeling van De Geer mogelijke discussies afkappen over de onrechtmatigheid van het door Wilhelmina afgedwongen ontslag , waarvoor hij als enige minister de ministeriële verantwoordelijkheid had genomen? Dat laatste geval zou het proces een uitgesproken politieke karakter geven.

De veroordeling door het gerechtshof vormde in 1947 voor iedereen de bevestiging dat De Geer 'fout' was geweest en dat Wilhelmina en Gerbrandy dus juist hadden gehandeld. De parlementaire enquêtecommissie zat soms zichtbaar met het vonnis in haar maag. Die rechterlijke uitspraak accepteerde de commissie als een onomstotelijk gegeven, maar zij ontdekte wel dat nogal wat 'feiten' uit dat proces niet klopten.

Het is de vraag of De Geer een eerlijk strafproces heeft gekregen. Tot strafrechtelijke vervolging werd besloten door procureur-fiscaal Sikkel, zwager van Gerbrandy met wie hij zeer nauwe banden onderhield. Vlak voor het einde van de oorlog benoemde minister van justitie Gerbrandy hem tot BS-commandant en hij had ongetwijfeld in zijn benoeming als procureur-fiscaal een belangrijke stem. Het Bijzonder Gerechtshof dat De Geer schuldig bevond stond onder leiding van J.A. van Hamel; deze was een loyaal bewonderaar van koningin Wilhelmina, vader van twee verzetsstrijders die door de Duitse bezetters werden vermoord en vriend van Gerbrandy. Van Hamel had voorafgaand aan het proces, geheel tegen de regels in, verschillende keren contact met aanklager Bakhoven. Van een onafhankelijke rechtspraak was in dit geval geen sprake. Dit alles wekt sterk de indruk dat De Geers veroordeling al bij voorbaat vaststond.

Het *Algemeen Dagblad* sprak in 1947 terecht van een 'politiek proces' vanwege het overmatige gewicht dat Bakhoven en Van Hamel hechtten aan de vermeende compromisvoorstellen die De Geer in Londen zou hebben gedaan. Het zogenaamde behagen van de Duitse bezetter, het vrede willen sluiten met Hitler, de terugkeer naar Nederland: het waren bewijzen van de foute politieke gezindheid van De Geer. Het was een afrekening met de slappe houding van de vooroorlogse politiek, waarvoor De Geer verantwoordelijk werd gehouden.

Hoe wrang moet het voor De Geer zijn geweest dat in de jaren na de veroordeling steeds meer oud-collega's/vrienden in brieven toegaven dat hij in dat proces geen eerlijke behandeling had gekregen. Daarbij zat zelfs de president van de Hoge Raad, Jan Donner. Hij vond dat De Geer door terug te keren naar Nederland een 'foute inschatting' had gemaakt en geen 'misdrijf' had gepleegd. Het beeld van een man die in de oorlog aan de verkeerde kant stond zou daarmee niet meer verdwijnen.

Hoe de mythevorming in de praktijk in zijn werk ging, daarvan gaf freule Wttewaall van Stoetwegen in haar memoires een treffend voorbeeld.[26] Na het verhoor onder ede door de enquêtecommissie van Michiels van Verduynen, eerst gezant in Londen en later minister zonder portefeuille, zei hij: "Als jullie nou eens willen weten hoe het precies was in Londen moet je de stenografen weg laten gaan." Van Verduynen, jarenlang de rechterhand van Van Kleffens, vertelde vervolgens onder meer dat 'De Geer wegliep' en dat vervolgens Gerbrandy 'ons gered' heeft. De werkelijkheid was anders, maar Wttewaall van Stoetwegen herinnerde zich twintig jaar later de uiteenzetting van Van Verduynen heel sterk, 'die natuurlijk nergens op schrift staat maar ons wel veel verhelderde in zaken waarover we trouwens al onze vermoedens hadden'.

Dit geeft antwoord op de vraag hoe het kwam dat de commissie soms onlogische conclusies trok die in het nadeel van De Geer uitpakten. Zo sprak de commissie in de beschuldiging van Gerbrandy dat De Geer erop had aangedrongen om behalve NSB'ers ook communisten te arresteren 'om de Duitsers niet te ontrieven', een non liquet uit. Terwijl in de verhoren alle betrokkenen De Geer ondubbelzinnig gelijk hadden gegeven en Gerbrandy met zijn aanklacht alleen stond.

Hoe komt het dat die mythes in de wereld zijn gekomen en dat we die voor waar zijn gaan aannemen? Vermoedelijk kwam het na de oorlog veel politici om verschillende redenen goed uit om De Geer in een bepaalde hoek te zetten. Zo was het voor de ministers uit het tweede kabinet van De Geer misschien wel prettig dat zij hun toenmalige voorzitter van veel dingen de schuld konden geven. Oude geruchten en halve waarheden werden nieuw leven ingeblazen. Het verhaal dat de karakterloze De Geer in 1923 vaandelvlucht pleegde, dat toen alleen in de ARP opgeld deed, paste na 1945 goed bij het beeld dat De Geer zijn koningin in de steek had gelaten door ontslag te nemen. Dat hij pacifist was sloot naadloos aan bij de bewering dat hij voor Nederland eenzijdige vrede met Hitler wilde sluiten en dat hij schuld had aan de erbarmelijke defensie van het land in 1940. Dat De Geer zijn talen niet sprak en geen belangstelling had voor buitenlandse zaken was het bewijs dat hij als minister-president niet voor zijn taak was berekend.

Wie de mythes voor waar aanneemt komt bij een volgend probleem: hoe is het mogelijk dat een 'zwakkeling', 'ruggengraatloze', 'sukkel' etc., als De Geer voor de oorlog zo'n belangrijke rol in de Nederlandse politiek kon spelen? Die vraag werd na de oorlog regelmatig gesteld. Jaap Hoek vroeg zich af hoe voor de oorlog een 'figuur als De Geer boven op de zeef' terecht kon komen.[27] Van der Goes van Naters vond het 'onbegrijpelijk dat de SDAP deze man als minister-president heeft aanvaard door aan zijn kabinet mee te werken'.[28] Een antwoord hadden ze niet.

Neville Chamberlain heeft eens gezegd dat maar weinig mensen in zo'n korte tijd zo'n 'reverse of fortune' hebben gekend als hijzelf.[29] Op het ene moment werd de Engelse premier na zijn bezoek aan München als een held binnengehaald en nauwelijks een

jaar later stond hij, dankzij inspanningen van zijn aartsvijand Churchill, bekend als een ruggengraatloze politicus. Het is opvallend hoezeer de lotgevallen van en de beeldvorming over De Geer en Chamberlain met elkaar overeenstemmen. Al was het maar omdat ook Chamberlain moeite met communiceren had en geïsoleerd in de Engelse politiek stond.[30]

Jan Blokker mijmerde in *de Volkskrant* ooit hoe onze nagedachtenis aan De Geer zou zijn geweest als hij op de top van zijn roem, bij de inval van de Duitsers op 10 mei 1940, aan de gevolgen van een hartaanval zou zijn bezweken. Dan had het in Nederland zonder enige twijfel gewemeld van straten en pleinen die naar De Geer waren vernoemd. Dan was hij de geschiedenis ingegaan als een belangrijk, maar wel eenzaam staatsman.

Noten

Noten bij Inleiding

1 *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1947, 'Moreele veroordeling'.
2 *Trouw*, 27 mei 1947, 'Traditie De Geer'.
3 J. Hoek, *Herstel en vernieuwing. De Nederlandse politiek in de jaren 1945-1955* (Alphen aan den Rijn 1979), p. 186-190.
4 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980), p. 101 en 114.
5 *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel III, p. 181.
6 J.J. van der Horst, *Onze premiers (1901-2002): hun weg naar de top* (Amsterdam 2007), p. 127-140.
7 NRC, 1 juni 2007, 'Deze mannen waren niet gek'.
8 D. Hans, *Algemeen Weekblad De Middenstandsbond*, 6 februari 1920, p. 143.
9 H. van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007), p. 499.
10 Idem, p. 496.
11 Idem, p. 499.
12 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* (Den Haag 1949), deel 2C, p. 78. Zie ook G.J. Lammers, *De kroon en kabinetsformaties* (IJmuiden 1952), p. 122.

Noten bij 1 Familie van adel

1 C. Schmidt, 'Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat', in: J. Aalbers en M.R. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel 1987), p. 133. In zijn boek *Om de eer van de familie* beschrijft Schmidt de sociale en economische ontwikkeling van de familie Teding van Berkhout van begin zestiende eeuw tot aan de twintigste eeuw.
2 Gesprekken, met Lodewijk de Geer op 18 september 2006 en met Dirk Jan de Geer op 29 juli 2006.
3 K. Zandvliet (red.), *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw. Kapitaal, macht, familie en levensstijl* (Amsterdam 2006).
4 Centraal Bureau voor Genealogie, *Nederlands Adelsboek* (Den Haag 1996-1997).
5 *Jaarboek van den Nederlandschen Adel*, vijfde jaargang, 1893, Oisterwijk, Genealogisch en Heraldisch archief.
6 In de Waalse kerk hangt nog een schilderij van de vader van Louis en in de Augustijnerkerk in Dordrecht is bij het familiegraf in 1861 een gedenksteen aangebracht van Louis de Geer van Gaillermont.
7 A. Romein-Verschoor en J. Romein, *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam 1979), p. 285-306. Al heel snel maakte hij naast de kanonnen ook andere legeronderdelen zoals kogels, geweren, harnassen, en pieken.
8 Jan en Annie Romein schrijven dat als in Amsterdam een schip op uitvaren lag of net was binnengevaren, was het op de rederijen en in de pakhuizen druk. Maar een verkeerde wind belette het varen zomaar voor enkele weken en dan lag de hele stad stil.
9 *Trouw*, 14 november 2007.
10 Over het leven van Louis de Geer zijn verschillende studies geschreven: F. Breedveld- van Veen, *Louis de Geer* (Amsterdam 1935); R. Carr, *Two Swedisch financiers: Louis de Geer and Joel Gripenstierna* (London 1963) en Pierre de Witt, *Louis De Geer: Étude Biographique* (Parijs 1885).

11 Veruit de meeste informatie over de familie De Geer is ontleend aan het *Nederland's adelboek*.
12 Het dossier van de inlijving van de twee broers ligt bij de Hoge Raad van Adel. Het verzoekschrift is overigens geschreven door twee verschillende advocaten. Vaak lieten families zich door één jurist vertegenwoordigen. Niet uitgesloten is dat deze twee broers ruzie met elkaar hadden.
13 J. Aalbers en M. Prak 'Inleiding', in: Aalbers en Prak (red.), *Bloem der natie*, p. 11.
14 Website Parlement en politiek, bij lemma Jan Lodewijk Willem de Geer. www.parlement.com.
15 Familie-archief De Geer in Gemeentearchief Utrecht.
16 Informatie afkomstig van de stamboom van de familie Beckeringh, gemaakt door Pieke van der Schaaf, beschikbaar op internet: www.familytreemaker.genealogy.com/users/v/a/n/Pieke-Van-der-schaaf/index.html.
17 De naam Beckeringh komt niet voor in het *Nederland's patriciaat* of andere naslagwerken.
18 *De Schatkamer*, jaargang 1909, p. 97.
19 Zie hiervoor het *Nederland's adelsboek* bij familie De Geer.
20 *De Schatkamer*, jaargang 1909, p. 97.
21 D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999), p. 11.
22 J.L. Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914, Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000), p. 311. Zie hier voor ook: A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).
23 P. Kooij, *Groningen, 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986), p. 54.
24 Het aantal studenten zakte naar een dieptepunt met 142. Hoogleraren vertrokken en vacatures bleven lang openstaan. Zie: Kooij, *Groningen*, p. 51, en J. den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007).
25 Kooij, *Groningen*, p. 194.
26 G. Heitink, *Biografie van een dominee* (Baarn, 2001), p. 107.
27 L. de Geer, *De arbeidersvraag en hare oplossing van kristelijke standpunt* (Groningen 1870), p. 6. Een exemplaar is te vinden in het archief van L. de Geer in het Nationaal Archief, inv.nr. 2.1.
28 Idem, p. 7.
29 J. Koch, *Abraham Kuyper, een biografie* (Amsterdam 2006), p. 407. Zie voor meer over de spanningen tussen de volgers van Kuyper en de aristocratische ARP'ers over de vraag wat de rol van de overheid is in de bestrijding van de armoede: R. Kuiper, *Herenmuiterij: vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894* (Leiden 1994).
30 Dat pand in de Schoolholm vormde in de middeleeuwen onderdeel van het klooster Gerkes dat in de stad Groningen een vluchthuis (refugion) had voor tijden van oorlog. Groninger Archief.
31 Dat blijkt uit stukken van het Groninger Archief. Tot 1870 woonde Scholten zelf op nummer zes aan de Grote Markt en hij verhuisde naar nummer vier.
32 De fabrikant bezat al Grote Markt nummer zes en kocht in latere jaren ook nummer vier en vijf. Scholten liet de drie panden slopen en daarvoor in de plaats verrees een imposant gebouw. Dit voorname en beeldbepalende pand achtte de Duitse Sicherheitsdienst een halve eeuw later geschikt als hoofdkwartier. Vele Groningse verzetsstrijders zijn daar gemarteld en vermoord. Tijdens de bevrijding van de stad raakte het huis dermate beschadigd dat het tegen de vlakte moest.
33 J. Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne* (Groningen 1999), p. 8.
34 Kooij, *Groningen*, p. 341.
35 A. Winkler Prins, *Willem Albert Scholten: herinneringen uit het leven van een industrieel* (Groningen 1892), p. 220-222.
36 A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Amsterdam 2004), p. 45 t/m 53; K. Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk, haar geschiedenis en identiteit* (Kampen 2000), p. 89 t/m 91.
37 Heitink, *Biografie van een dominee*, p. 94.
38 Bos, *In dienst van het koninkrijk*, p. 137.
39 Ledenlijst Heeren Sociëtieit. Archief Groningen.
40 Heitink, *Biografie van een dominee*, p. 128.

41 W. Bakker (e.a.), *De doleantie en haar geschiedenis* (Kampen 1986), p. 45.
42 Vooral in het tweede deel van de negentiende eeuw kwam er een rangorde in de steden. Na Amsterdam en Den Haag was in Rotterdam het rijkstraktement het hoogste van Nederland. Bos, *In dienst*, p. 295.
43 'Ooit wel eens van Cool gehoord?', *wijkorgaan SIC*, Rotterdam 1978, ligt in Gemeentearchief Rotterdam.
44 *De Schatkamer*, jaargang 1909, p. 98. Lees voor het werk van predikant Heldring: O.W. Dubois, *Reddende liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten, 1847-2010* (Hilversum 2011).
45 Gemeentearchief Rotterdam, Nederlands Hervormde Kerk, toegang 79.
46 Familiearchief De Geer in Utrechts Archief, toegang 68.
47 'Gedachten en Spreuken', dr. L. de Geer, p. 5 en 8. Archief L. de Geer, Nationaal Archief, inv.nr. 2.
48 Gemeentearchief Rotterdam. Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Notulen bijzondere kerkenraad, 18 februari 1909. Toegang 85.
49 Heitink, *Biografie van een dominee*, p. 110.
50 Volgens Heitink voltrok zich langzaam de overgang van ambt naar beroep, van geestelijke stand naar beroepsgroep. Idem, p. 111.
51 Bos, *In dienst*, p. 15.
52 Idem, p. 21.
53 Gemeentearchief Rotterdam. Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Notulen bijzondere kerkenraad, 18 februari 1909. Toegang 85.
54 In de zeventiende eeuw was het om financiële redenen gebruikelijk dat een dominee tot zijn overlijden in functie bleef. In de loop van de negentiende eeuw werd het emeritaat steeds belangijker. In de tweede helft nam het aantal dominees buiten dienst sterk toe, waarschijnlijk omdat er vanaf 1875 een hulppensioenfonds werd ingesteld. Dat laatste zal bij De Geer echter geen rol hebben gespeeld. N.H. Koers (red.), *Vier eeuwen domineesland* (Utrecht 1997), p. 55.
55 Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 113 t/m 124; Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 96 t/m 98.
56 Een van de toonaangevende figuren hierbij was filosoof C.W. Opzoomer, de vader van Adèle Opzoomer die onder het pseudoniem A.S.C. Wallis boeken schreef die een diepe indruk op Dirk de Geer maakten.
57 Zie voor literatuur over de hervormde kerk in de negentiende eeuw: Rasker, *De Nederlandse hervormde kerk*.
58 P.A.C. Douwes, *Armenkerk: de Hervormde Diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw* (Utrecht 1977), p. 30.
59 Boedelscheiding met inventarislijst opgemaakt na overlijden van moeder van Dirk de Geer. Archief L. de Geer, inv.nr. 2.2.7.
60 In de *Arnhemse Courant* stond een advertentie dat Gus was overleden na een 'geduldig lijden van enige weken'. *Arnhemse Courant*, 30 april 1888.
61 Dagboek Dirk de Geer, Nationaal Archief.
62 Stukken van notaris na overlijden Lodewijk de Geer. Archief L. de Geer, inv.nr. 7.
63 Het stuk was geschreven door J. Gouverneur, iemand die L. de Geer persoonlijk uit zijn Rotterdamse jaren had gekend.
64 *De vriend des huizes* 236, jaargang 1909.
65 Schmidt, 'Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat', p. 134.
66 *De Schatkamer*, jaargang 1909, p. 98.
67 Kuiper, *Herenmuiterij*, p. 81.
68 Idem, p. 82.
69 Archief A.F. de Savornin Lohman in Nationaal Archief.
70 P. Albers, *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden* (Nijmegen 1903/1904); R. van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2000), p. 71.
71 Hoewel De Geer van Jutphaas 'refuseerde' toen Kuyper hem verzocht om een partijprogramma te schrijven, gaf hij later wel zijn goedkeuring aan *Ons Program*, het programma dat Kuyper zelf had geschreven. De Geer trad ten slotte toe tot het eerste Centraal Comité van de antirevolutionairen. Zie hiervoor: Koch, *Abraham Kuyper*, p. 123.
72 F.C.J. Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889), p. 147.
73 Schmidt, 'Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat', p. 139.
74 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 184.

Noten bij 2 Jeugdjaren

1 Van de weelderige achtertuin is een pentekening in het archief van Rotterdam bewaard gebleven. Hier is niet aan af te zien dat het huis midden in de stad stond.
2 P. Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005), p. 26.
3 Koers (red.), *Vier eeuwen domineesland*, p. 41.
4 In het archief van De Geer zit een boedelbeschrijving gemaakt na het overlijden van Lodewijk de Geer in 1909, inv.nr. 2.1.7.
5 Interview met De Geer in *Timotheüs*, 22 november 1924. H. Bijleveld was Tweede-Kamerlid voor de ARP (1902-1905). De school was het Christelijk Onderwijs Instituut dat in de Van der Duynstraat was gevestigd.
6 Dagboek De Geer.
7 Rapporten van Dirk de Geer. Archief Stedelijk Gymnasium, Arnhems Archief.
8 Bij het eindexamen haalde hij voor alle vakken een cijfer dat tussen de vier en vijf in lag, waarbij een vijf het maximum was. Zie: Verslagen van docentenvergaderingen Stedelijk Gymnasium. Archief Stedelijk Gymnasium, Gelders Archief.
9 Dagboek De Geer.
10 D.J. de Geer, *Van lang vervlogen dagen* (Den Haag 1949), p. 9.
11 R. Kuiper, 'Uit het dal omhoog 1894-1905', in: G. Harinck e.a. (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001), p. 104.
12 De Geer, *De Standaard*, 2 maart 1888.
13 Abraham Kuyper, *De Standaard*, 5 maart 1888.
14 Interview met De Geer in: *Timotheüs*, 22 november 1924.
15 D. Bos, 'Kring van achtbare mannen', in: D.Th. Kuiper, *Predikant in Nederland (1800 tot heden)* (Amsterdam 1997), p. 19. In 1831 koos veertig procent van de predikantszonen het beroep van hun vader. Later werd dat 25 procent.
16 H. Jamin, *Kennis als opdracht* (Utrecht 2001), p. 51.
17 Eerder vond hij het wel nodig om in zijn dagboek te vermelden dat zijn broer Gus zo'n 'nare groentijd' had gehad. Dagboek De Geer.
18 Jamin, *Kennis als opdracht*, p. 149.
19 J.H. Gunning J.Hz., *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1941), p. 59-60.
20 Voor die sport gebruikten de studenten de zaal van Tivoli, de plek waar de Antirevolutionaire Partij in latere jaren haar deputatenvergadering hield.
21 Uit een zoektocht door de jaarboeken van het corps blijkt dat hij zo goed als zeker geen lid geweest van de andere gezelschappen van de vereniging. Het studentencorps telde zeven jaarclubs en op geen van die lijsten kwam zijn naam voor. Archief van het Utrechtsch Studentencorps.
22 Dagboek De Geer, op verschillende plekken in 1889.
23 Archief Universiteit van Utrecht.
24 P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland* (Assen 1982), p. 142.
25 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 350.
26 D.J. de Geer onder pseudoniem 'synodaal antirevolutionair', *Politiek Panorama* (Arnhem 1891), p. 6.
27 Oud, *Honderd jaren*, p. 55.
28 De Geer, *Politiek Panorama*, p. 9.
29 Idem, p. 11.
30 Idem, p. 19.
31 Idem, p. 34.
32 D.J. de Geer, *Hou en trouw tot het einde* (Den Haag 1953), p. 96.
33 Koers (red.), *Vier eeuwen domineesland*, p. 40.
34 De Geer, *Hou en trouw*, p. 41.
35 De brieven van Loeff waaruit De Geer in 1953 in zijn boek *Hou en trouw tot het einde* uitgebreid citeerde, zijn niet meer aanwezig in zijn archief.

36 A.S.C. Wallis, *In dagen van strijd* (Rotterdam 1889), deel III, p. 368.
37 S.J.R. Rameckers, ASC *Wallis (Adèle Opzoomer)* (Heerlen 1947), p. 45.
38 Zie hiervoor ook: H. Krop, 'Natuurwetenschap en theologie in de negentiende eeuw. De filosofische achtergrond van de moderne theologie', *Theoretische Geschiedenis*, jaargang 1994, p. 6 t/m 31.
39 Rameckers, ASC *Wallis*, p. 85. Zie ook: E.H. Kossman, *De Lage Landen bij de zee 1780/1980* (Amsterdam 1986) deel II, p. 217.
40 Wallis, *In dagen van strijd*, deel III, p. 100.
41 Rameckers, ASC *Walis*, p. 19.
42 Verzorgd door C.J. Wijnaends Francken, (Haarlem 1915) Tjeenk Willink.
43 D.J. de Geer, *Herinneringen* (Den Haag 1959), p. 64.
44 Een kopie van dit ongedateerde stuk zit in het archief van De Geer, inv.nr. 76.
45 J. Ringelberg, *Met de vlag in top* (Amsterdam 2005), p. 114 en verder. Veel van de geschiedenis over het Leger des Heils in deze paragraaf is afkomstig uit dit boek.
46 De Geer, *Herinneringen*, p. 66.
47 H. Kerkkamp, *Historie van Velp en Rozendaal* (Velp 1938), p. 299; E.J. Jansen, *De kerk in 't midden* (Velp 1961), p. 26 en 27.
48 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, p. 13.
49 Idem, p. 85 en 86.
50 Idem, p. 114.
51 Behalve door het indienen van die wet, voorzag Kappeyne de antirevolutionairen ook nog eens van brandstof door enkele sarrende opmerkingen. In het debat in de Tweede Kamer legde hij uit dat ten behoeve van de verbetering van het lager onderwijs de minderheid desnoods maar onderdrukt diende te worden omdat zij 'de vlieg was, die de ganse zalf bederft'. Zie: Koch, *Abraham Kuyper*, p. 181.
52 Ruim driehonderdduizend van protestantse zijde en ruim honderdzestigduizend van katholieke zijde, zie: Koch, *Abraham Kuyper*, p. 183.
53 Met name ethisch-orthodoxen hadden schoon genoeg van zijn machinaties in de Utrechtse en daarna Amsterdamse hervormde gemeenten en van het moddergooien in de CNSO, schrijft zijn biograaf Koch. Koch, *Abraham Kuyper*, p. 128.
54 Kuiper, *Herenmuiterij*, p. 42.
55 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 366.
56 Kuiper, *Herenmuiterij*, p. 88 en Koch, *Abraham Kuyper*, p. 374 en 375. Een paar maanden later bezocht Lohman in Utrecht het huis van De Geer van Jutphaas op de Nieuwegracht. De Geer was niet thuis, waarop Lohman doorliep naar Van Beeck Calkoen waar hij een boodschap achterliet. Lohman wilde twintig antirevolutionairen bijeenbrengen om een nieuwe partij op te richten: de Vrij-antirevolutionaire Partij. Zie: Kuiper, *Herenmuiterij*, p. 91.

Noten bij 3 Journalist 1894-1907

1 Archief De Geer, inv.nr. 76.
2 De artikelen in *De Oranjevaan* zijn niet meer te achterhalen. Van dat blad zijn weinig exemplaren bewaard gebleven. Bovendien waren de stukken niet ondertekend. De Geer heeft zijn werk voor dit blad niet belangrijk genoeg geacht om te bewaren.
3 Dagboek De Geer, 28 april 1895, inv.nrs. 9-12.
4 D.J. de Geer, *De grenslijn tusschen opzet en schuld* (Utrecht 1895).
5 Zie hiervoor: A.A.G. Peters, *Opzet en schuld in het strafrecht* (Deventer 1966) en G.A.M. Strijards, *Facetten van dwaling in het strafrecht* (Arnhem 1983).
6 De Geer noemde niet de naam van die briefschrijver. Wel gaf hij vier aanwijzingen: hij zat met die man 'vele jaren' in de Tweede Kamer, hij was lid van de hervormde kerk, enige jaren ouder dan De Geer en op het moment van publiceren (1959) nog in het bezit van een goede gezondheid. Alleen L.F. Duymaer van Twist voldoet aan die beschrijving. De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 7.
7 Archief De Geer, inv.nr. 76.

8 De Geer, *Herinneringen*, p. 13.
9 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 9.
10 Dagboek De Geer, 7 oktober 1894.
11 Brief van De Savornin Lohman van 1 december 1894. Archief De Geer, inv.nr. 18.
12 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 376.
13 De Geer, *Herinneringen*, p. 13.
14 Brief van De Geer aan Van Walsum, van 7 februari 1940. Archief echtpaar Van Walsum-Quispel, toegang 307, inv.nr. 13.
15 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 365.
16 Brief van Lohman aan Kuyper van 7 februari 1893. Zie: Koch, *Abraham Kuyper*, p. 369.
17 Het eerste stuk stond 19 mei en het tweede 15 juni 1894 in *De Nederlander*.
18 Interview in *Timotheüs*, 22 november 1924.
19 De Geer, *Herinneringen*, p. 12.
20 *De Nederlander*, jubileumnummer van 16 mei 1934, 'Toen de Nederlander werd opgericht', geschreven door de toenmalige redacteur Q.U. de Ridder. Zie ook: J. Wieten, *Dagblad en doorbraak, De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986), p. 32 t/m 35.
21 Dat artikel was van de toenmalige redacteur Q.U. de Ridder.
22 Van der Kooij in het jubileumnummer van *De Nederlander* in 1934.
23 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 32 en verder.
24 Idem, p. 25. Zie voor deze strijd ook: Koch, *Abraham Kuyper*, 365 t/m 370.
25 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 34.
26 Idem, p. 34.
27 Idem, p. 38.
28 Dagboek De Geer, 1895.
29 *De Nederlander*, jubileumnummer 17 mei 1934 en *De Nederlander*, 21 april 1938.
30 Dat valt af te leiden uit de begrotingen van *De Nederlander*, zie archief Lohman. De loonkosten van de zieltogende krant daalden dat jaar en stegen vervolgens niet meer.
31 *De Nederlander*, 17 mei 1934, 40-jarig jubileumnummer, in toespraak van De Geer.
32 H.B.M. Wijfje, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004), p. 43.
33 Idem, p. 45.
34 Idem, p. 45.
35 C.K. Elout hield in 1911 een voordracht voor de Journalistenkring, een verslag hiervan stond in *Mededelingen van de Nederlandsche Journalistenkring*, feb./maart 1911.
36 B. Blok, *Veertig jaar op de tribune. Parlementaire indrukken en herinneringen* (Den Haag 1901), p. 37 en 38.
37 'Aan de onderlinge verhouding tussen de heren van de Perstribune ontbreekt er niets', constateerde B. Blok, die veertig jaar lang op die tribune zat. Idem p. 39.
38 Van Osch schreef dat De Geer nooit naar Den Haag ging, omdat de debatten in de Tweede Kamer hem zouden 'vervelen'. (Van Osch: *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 43.) Maar De Geer schreef juist dat hij de politiek altijd 'intens en temperamentvol' volgde. (*Herinneringen*, p. 15) De Geer had geen tijd om naar Den Haag te reizen, omdat hij praktisch in zijn eentje de krant moest maken. Hij verzuchtte bij het aanbreken van het kerstreces van 1895 dat hij blij was dat de debatten waren afgelopen, maar dat kwam omdat De Geer in de weken daarvoor het zo druk had gehad, onder meer met vergaderingen met de CH-kiesvereniging, dat hij de kameroverzichten 's nachts moest schrijven. Zie zijn dagboek 19 december 1895.
39 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 11.
40 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 47.
41 Wijfje, *Journalistiek in Nederland*, p. 45.
42 *De Nederlander*, 18 en 21 januari 1901.
43 Brief van De Geer aan Van Walsum, 10 maart 1940. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
44 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 11.
45 IISG Amsterdam. Archief H. Verkouteren, map IV/13. Zie ook: Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 40.
46 Wijfje, *Journalistiek in Nederland*, p. 38.
47 *De Nederlander*, 8 en 9 februari 1901.

48 *De Nederlander*, 29 januari en 2, 9 en 10 februari 1897.
49 Dagboek De Geer 27 jan 1897. Van der Borch van Verwolde kwam toen ook in de Tweede Kamer.
50 Idem, 11 mei 1897.
51 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 435.
52 J. de Bruijn, *Een land nog niet in kaart gebracht* (Amsterdam 1987), p. 49/50.
53 'Ik betwijfel of de schrift ons daarvoor gegeven is; maar zijn de uitkomsten mijner overdenkingen in overeenstemming met de in de schrift verholen wijsheid, dan ben ik verzekerd op de goede weg te zijn.' Zie: A.F. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie* (Utrecht 1907), p. xiv, tweede druk.
54 Koch, *Abraham Kuyper*, p. 378 en verder.
55 M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008), p. 112.
56 Zie over Christelijk-Historische Kiezersbond: H. van Spanning, 'Van vrij-antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie' in: G. Harinck e.a. (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, p. 115 en verder. Zie ook H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, twee delen (Leiden 1988).
57 In een vertrouwelijk schrijven aan protestantse bedrijven werd beloofd dat *Het Nederlandsch Dagblad* de 'Roomsen op elk gebied' zou trachten tegen te gaan en zich zou keren tegen het opdringen van de roomskatholieken in de kleinhandel. Zie: IISG Archief H. Verkouteren IV/16, Uit een opgave voor abonnementen. Zie ook: Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 42.
58 Volgens Suttorp stelde De Visser zich op 19 juni 1901 'zich in verbinding' met Lohman met het verzoek om *Het Nederlandsch Dagblad* in *De Nederlander* te laten opgaan. L.C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924: zijn leven en werken* (Den Haag 1948), p. 292.
59 IISG Archief H. Verkouteren IV/13, zie ook: Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 43.
60 *De Nederlander*, 1 oktober 1901.
61 *De Nederlander*, 4 mei 1903.
62 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 46.
63 Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 8.
64 De Geer van Jutphaas had in 1897 zelfs met Kuyper een persoonlijk onderhoud daarover gehad. 'Daarbij werd het verlangen uitgesproken om weer als vrienden te verkeren', aldus Kuyper. Hij had vervolgens De Geer gepolst of de 'heren' nog eens een deputatenvergadering zouden bezoeken 'om de wonde te heelen'. De Geer reageerde niet onmiddellijk afwijzend omdat hij hierover eerst met anderen wilde praten, maar later liet hij Kuyper weten dat dit niet mogelijk was. Zie: R. Kuiper, 'Uit het dal omhoog 1894-1905', in: G. Harinck e.a. (red.), *De Antirevolutionaire Partij*, p. 99.
65 A.F. de Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie* (Den Haag 1932), p. 117.
66 Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman*, p. 123.
67 Kuiper, 'Uit het dal omhoog 1894-1905', p. 97.
68 Uit advertenties in *De Nederlander* blijkt dat behalve Rotterdam ook Vlaardingen, Schiedam en Delft Christelijk-Historische Kiesverenigingen hadden.
69 Dat blijkt uit het kasboek dat De Geer vanaf 1903 bijhield. De Vrij-Antirevolutionaire Partij kwam in zijn boekhouding niet voor. Archief De Geer, inv.nr. 23.
70 Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 115.
71 C.K. Elout, *De heeren in Den Haag* (Amsterdam 1909), p. 34.
72 D.J. de Geer, *jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman, Mannen en vrouwen van betekenis.* (Haarlem 1909), p. 51.
73 De Geer, *jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman. Mannen en vrouwen van betekenis*, p. 7.
74 Idem, p. 12.
75 H. van Malsen, *Alexander Frederik de Savornin Lohman: ontwikkelingsgang van zijn denken en handelen* (Haarlem 1931), p. 11.
76 Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman*, p. 339.
77 De Geer, *Herinneringen*, p. 9.
78 L.C. Suttorp, *Dr. A.W. Bronsveld* (Assen 1966), p. 104-121.
79 Idem, p. 60.
80 Spanning, 'Van vrij-antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie', p. 115.

81 A.Th. van Deursen, *Biografisch woordenboek van Nederland*, Lemma A.F. de Savornin Lohman. Website: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/savorninaf.
82 Idem.

Noten bij 4 Eerste stappen als politicus 1901-1908

1 De Geer, *Herinneringen*, p. 15 en *Van lang vervlogen dagen*, p. 30.
2 *Timotheüs*, 22 november 1924.
3 *Het Vaderland*, 12 oktober 1928.
4 Dagboek De Geer, 25 februari 1997.
5 *De Nederlander*, 40-jarig jubileum, 17 mei 1934.
6 De Geer, *Herinneringen*, p. 15 en *Van lang vervlogen dagen* p. 30. In welke krant die advertentie had gestaan meldde De Geer niet. Zijn dagboek kunnen we hierover niet op naslaan, want deze pagina's zijn er uit gehaald. Tussen 27 juni, de dag van de aanmelding, en de verkiezingsdag op 8 juli, stond er geen advertentie van De Geer in *De Nederlander*, en ook niet in *De Standaard* of in het *Rotterdams Nieuwsblad*. Vermoedelijk stond de advertentie in een Rotterdams buurtblad.
7 De Geer, *Herinneringen*, p. 15, en *Van lang vervlogen dagen*, p. 30.
8 *Timotheüs*, 22 november 1924.
9 De Geer, *Herinneringen*, p. 15 en *Van lang vervlogen dagen* p. 30. Het is onduidelijk wanneer en in welk blad De Geer de verklaring publiceerde dat hij zijn mandaat zou neerleggen als hij er geen tijd voor bleek te hebben. Net als de 'stem-niet-op-mij-advertentie' stond deze in ieder geval niet in *De Nederlander*. Van Osch schreef in zijn biografie dat De Geer met het aannemen van de verkiezing 'zijn faalangst' overwon, en dat hij om zijn 'benauwenis te verlichten' liet weten dat hij wellicht zou terugtreden als hij het niet aankon. (Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 51.) Dat De Geer zou zijn bewogen door faalangst lijkt me niet waarschijnlijk. Zelf gaf De Geer als reden voor zijn terughoudendheid zijn drukke werkkring op. Gezien de situatie bij *De Nederlander* is er geen reden om daar aan te twijfelen.
10 De Geer, *Herinneringen*, p. 15 en *Van lang vervlogen dagen*, p.30.
11 *Handelingen Rotterdamse gemeenteraad*, 1902, p. 355.
12 Idem, 1903, p. 173.
13 De Geer in: *Onze Eeuw*, eerste jaargang, oktober 1901, p. 868-891.
14 *Onze Eeuw* was een 'fatsoenlijke' tegenhanger van *De Gids*, had een elitaire inslag en werd volgeschreven door met name mensen met een confessionele achtergrond. Zie: doctoraal scriptie over *Onze Eeuw*: C. Zweistra, *Kloos en Kuyper: kloof zonder brug?* (Utrecht 2006). Archief Universiteit Utrecht.
15 Samenvatting stond in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 oktober 1901. De brief van A. Kuyper was van 12 oktober 1901. Archief De Geer, inv.nr. 16.
16 *Onze Eeuw*, 1901, p. 886.
17 Idem, p. 887.
18 Idem, p. 888.
19 *De Hollander*, 15 oktober 1901.
20 Oud, *Honderd jaren*, p. 177.
21 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 36.
22 *Handelingen Rotterdamse gemeenteraad*, 1901 p. 384.
23 Brief van De Geer aan Van Walsum van 7 februari 1940. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
24 Idem, 30 jan. 1902.
25 R. Daalder e.a. (red.), *Als de dag van gisteren: honderd jaar Rotterdam en de Rotterdammers* (Zwolle 1989), p. 203.
26 W. Baggerman, *De zevenhonderd van Rotterdam* (Rotterdam 1994), p. 14.
27 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 35.
28 Aanvankelijk waren de werkomstandigheden daar primitief maar in een mum van tijd bezorgde rationalisatie en modernisering het bedrijf een totaal ander aanzien met 'frisse meisjes in hygiënische werkplaatsen'. Zie: J. van Herwaarden e.a., *Vijftien fragmenten uit de geschiedenis van Rotterdam* (Rotterdam 1997), p. 83.
29 Idem, p. 36.

30 P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad* (Assen 1952), p. 39 en 40.
31 *Handelingen Rotterdamse gemeenteraad*, 1903, p. 342.
32 Idem, 1905, p. 365.
33 Idem, 1904, p. 134.
34 Idem, 1904, p. 255.
35 De Geer, *Herinneringen*, p. 22. Het vreemde is dat de bijdrage van De Geer niet meer in de handelingen van 1902 is terug te vinden. Hij heeft in het debat echter wel gesproken want burgemeester s'Jacobs verwees in zijn verdediging van het voorstel naar uitspraken van De Geer.
36 Het ter beschikking stellen van condooms door de marine was nog effectiever. Zie: A. Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst: een historisch-sociologische studie, 1850-1900* (Amsterdam 1993).
37 De Geer, *Herinneringen*, p. 23.
38 *Handelingen Rotterdamse gemeenteraad*, 1907, p. 409.
39 C.K. Elout, *Onze Staatkundige Partijen* (Amsterdam 1913), p. 75.
40 Idem, 1905, p. 287.
41 'Minimum-loon', *De Nederlander*, 20 februari 1901.
42 De Geer, *Herinneringen*, p. 26.
43 *De Nederlander*, 19 juli 1901.
44 'Christelijk-Historische Partij', *De Nederlander*, 18 januari 1904. Een verslag van een partijbijeenkomst dat De Geer hoogst waarschijnlijk zelf heeft geschreven.
45 J.H.Cz. Voorhoeve, *In Memoriam J.H.C. Voorhoeve* (Rotterdam 1931), p. 12 en verder.
46 Voorhoeve was initiatiefnemer van het Antischoolwetverbond en behoorde tot de 25 ARP-mannenbroeders die het volkspetitionnement tegen de schoolwet-Kappeyne bij de Koning bracht. Hij was een tijdlang thesaurier van het Centraal Comité. Kuyper schreef over hem: 'De man van het onverwijld – wat moest, moest dadelijk.' Zie: Voorhoeve, *In Memoriam*, p. 14 en 15.
47 Dagboek De Geer, 10 november 1903.
48 P. Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005), p. 57.
49 *De Schatkamer*, 1909, p. 98.
50 De zaak rond Lodewijk de Geer is beschreven in: G. van Slageren, *400 jaar Hervormden in Losser*, p. 113 t/m 125.
51 H. van Riel, *Handelingen van de Provinciale Staten van Zuid-Holland 1901-1914 Deel IV* (Den Haag 1979), p. 4.
52 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 46.
53 Van Riel, *Handelingen van de Provinciale Staten van Zuid-Holland*, p. 4.
54 Idem, 17/18 juli 1906, p. 42.
55 Idem, 18 juli 1906, p. 78.
56 De Duitse bezetter sloot op 39 juni 1941 het pand van de CHU. De verzegelde kasten werden daarna door een Haags bedrijf dat zich bezighoudt met archiefvernietiging, afgevoerd. Alle papieren van de Unie zijn verloren gegaan. Zie: Van Spanning, 'Vele CH-prominenten bekend', in: A.J. van Dulst, *Herinneringen aan de Unie waarin wij ons thuis voelden* Barneveld 1980), p. 72.
57 De eerste die dat verband legde was C.E. van Koetsveld in *Onze Politieke Partijen* (Rotterdam 1905, p. 489). Vervolgens schreef Suttorp dat De Visser medio 1901 aan Lohman voorstelde om te fuseren met *Het Nederlandsch Dagblad*. Suttorp zag hierin een 'voorteken van de komende fusie'. (Suttorp, *Jhr. Mr. A.F. De Savornin Lohman*, p. 292.) Daarna meenden ook Van Spanning (*De Christelijk-Historische Unie*, deel I, p. 34) en Wieten (*Dagblad en doorbraak*, p. 20) dat de fusie tussen de kranten de indirecte toenadering tussen de partijen betekende.
58 H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, twee delen (Leiden 1988), deel I, p. 34.
59 Die aantekeningen in het dagboek verdwenen toen hij in 1904 met Ria Voorhoeve in het huwelijk trad. Vermoedelijk is De Geer op dat moment uit het bestuur gestapt.
60 Het betrof de vergadering in Amsterdam op 25 mei 1903. Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 36.
61 Van Koetsveld, *Onze politieke partijen*, p. 66.
62 Het betroffen verslagen van bijeenkomsten in Rotterdam en commentaren op verkiezingen in die regio.

Het is niet waarschijnlijk dat Lohman zich daarmee belastte. Bovendien hebben de stukken een uitgesproken polemisch karakter, een stijlvorm waarvan Lohman zich niet snel bediende.

63 Stukken uit *De Nederlander* van respectievelijk 8 juni, 27 juni en 30 mei 1901.
64 Brief van De Visser aan De Geer van 31 oktober 1906. Archief De Geer, inv.nr. 19.
65 Brief van De Geer aan De Visser van 26 juni 1913. Archief De Visser.
66 Van Koetsveld, *Onze politieke partijen*, p. 72.
67 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel I, p. 49.

Noten bij 5 De landelijke politiek 1907-1920

1 Archief De Geer, map 38, briefwisseling naar aanleiding van kandidatuur en verkiezing Tweede Kamer in 1907.
2 Brief van ds. P. Schokking aan De Geer van 29 okt. 1907. Archief De Geer, inv.nr. 38.
3 'Wij zouden juist alleen ter wille van dr. Kuyper ons recht hebben willen overgeven, mits dan ook maar duidelijk bleek dat het voor dr. Kuyper alleen was.' Zie brief van Schokking aan De Geer van 29 oktober 1907.
4 Brief van Lohman aan De Geer van 12 september 1907. Archief De Geer, inv.nr. 18.
5 Brief van Lohman aan De Geer van 19 september 1907. Archief De Geer, inv.nr. 18.
6 Geciteerd in De Geer, *Herinneringen*, p. 16, brief niet in archief De Geer teruggevonden.
7 Verkiezingsaffiche 1913. Archief De Geer.
8 De Geer, *Herinneringen*, p. 15.
9 Idem, p. 16.
10 Idem, p. 16.
11 Brief van Lohman aan De Geer van 22 oktober 1907. Archief De Geer, inv.nr. 18.
12 Het kabinet had in de Tweede Kamer net geen meerderheid, maar kon rekenen op gedoogsteun van de zeven SDAP-kamerleden. In de rechtse pers had het de bijnaam 'kabinet van kraakporselein'. Vanwege de noodzakelijke hulp van de SDAP zeiden de tegenstanders dat het regeerde 'onder de zweep van Troelstra'. Koch, *Abraham Kuyper*, p. 485.
13 Zie voor Nacht van Staal en daarop volgende ontwikkelingen: Oud, *Honderd jaren*, p. 194 en W.H. Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis van Nederland 1901-1914* (Den Haag 1950), p. 135.
14 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 48.
15 Dezelfde inschatting over de rede van Heemskerk maakte J.A.A.H. de Beaufort. Zie: J.A.A.H. de Beaufort, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis, 1868-1918* (Amsterdam 1928), p. 117.
16 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 49.
17 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 49.
18 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 50. Zie ook: J. de Bruijn, *Wilhelmina formeert. De kabinetscrisis van 1907-1908* (Amsterdam 2011).
19 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 50.
20 Lohmans biograaf Suttorp schreef hierover dat dit voorval aanleiding gaf tot een 'heftig conflict' tussen hem en de rest van zijn fractie. Zie: Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman*, p. 145.
21 D.J. de Geer, 'Een Morgennevel', *Onze Eeuw*, jaargang 1903, p. 235.
22 *Handelingen Tweede Kamer*, 1908-1909, p. 589.
23 Idem, p. 586.
24 P.J. Oud, *Het jongste verleden*, deel I t/m VI (tweede druk, Assen 1968 (oorspr. 1950)), deel I, p. 29.
25 *Handelingen Tweede Kamer*, 1908-1909, p. 632.
26 *Het Volk*, 9 en 10 januari 1909.
27 Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 153.
28 Brief van De Geer aan Van Walsum van 9 februari 1940. Archief Van Walsum, inv.nr. 307,14. De Geer wilde die 'kiesrechtrede' van 1908 laten opnemen in het herdenkingsboek dat Van Walsum wilde samenstellen.
29 J. de Bruijn, *Het boetekleed ontsiert de man niet* (Amsterdam 2005), p. 50. Het boek is geheel gewijd aan de Lintjeskwestie. De algemene gegevens zijn met name aan dit boek ontleend.

30 Idem, p. 50.
31 Idem, p. 211.
32 C.K. Elout in *Algemeen Handelsblad*, 27 mei 1910.
33 *Handelingen Tweede Kamer*, 1909-1910, p. 1795 t/m 1797.
34 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 32.
35 Idem, p. 33.
36 De Geer volgde de overleden liberaal N.D. Kemink op als gedeputeerde van Zuid-Holland.
37 Van Riel, *Geschiedenis der Provinciale Staten*, p. 4.
38 Idem, p. 1967.
39 Idem, p. 1840.
40 Van Riel, Handelingen vergadering Provinciale Staten van Zuid-Holland, 19 dec 1911, p. 115.
41 Van Riel, Geschiedenis *der Provinciale Staten*, p. 2190.
42 Idem, p. 2239.
43 Zie voor Rode Dinsdag: Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 225; De Beaufort, *Vijftig jaren*, p. 183 en P.J. Troelstra, *Gedenkschriften* (Amsterdam 1927), derde deel, p. 201.
44 Wilhelmina wilde zo demonstreren tegen de herkiezing van graaf van Bylandt tot voorzitter van de Tweede Kamer. Zij vond hem een zwakke voorzitter. Zie: C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998), p. 372 en 373.
45 Oud, *Honderd jaren*, p. 207.
46 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel III, p. 201.
47 Idem, p. 202.
48 *Handelingen Tweede Kamer*, 1911-1912, p. 632 t/m 636.
49 Brief van De Geer aan Lohman van 17 november 1911. Archief Lohman.
50 Ook Vermeulen meldt dat De Geer na het debat door Kuyper hardhandig is aangepakt. Helaas vermeldt hij niet zijn bron daarvoor. Zie: Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 229.
51 De brief waarmee Lohman een dag later antwoordde is niet gevonden. Lohmans antwoord bleek uit de reactie van De Geer daarop. Zie: brief van De Geer aan Lohman van 18 november 1911. Archief Lohman.
52 Ook dit bleek uit de brief die De Geer op Lohman van 20 november 1911 stuurde. Archief Lohman.
53 J. Limburg, 'Kraakporselein', *De Gids*, 1906, p. 194 en 195.
54 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 9.
55 *Handelingen Tweede Kamer*, 1910-1911, p. 2357.
56 *Handelingen Tweede Kamer*, 1910-1911, p. 1860 en 1861.
57 *Handelingen Tweede Kamer*, 1911-12, p. 2266.
58 Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 180.
59 *Handelingen Tweede Kamer*, 1911-1912, p. 2283.
60 Vermeulen, *Parlementaire geschiedenis*, p. 181.
61 *Handelingen Tweede Kamer*, 1912-1913, p. 2837 en Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis*, p. 214.
62 Zie daarvoor de kwestie in de Rotterdamse raad rond het ontslag van gehuwde onderwijzeressen en het voorstel in de Zuid-Hollandse Provinciale Staten om vrouwen passief kiesrecht te geven bij het hoogheemraadschap van de Zwijndrechtse Waard.
63 *Handelingen Tweede Kamer*, 1912-1913, p. 2059.
64 Zie voor de Tariefwet: De Beaufort, *Vijftig jaren van onze geschiedenis*, p. 151 t/m 153; Oud, *Honderd jaren*, p. 213 en Vermeulen, *Parlementaire geschiedenis* p. 218 t/m 221.
65 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 52.
66 Koolen kwam in 1905 in de Kamer en kreeg vanaf 1920 een leidende positie in zijn partij. Van Vuuren kwam ook in 1905 in de Kamer.
67 Verslag commissie van voorbereiding tariefwet, *Handelingen Tweede Kamer*, 1911-1912. Bijlagen, 60. 11.
68 De Geer, *Herinneringen*, p. 20.
69 Brief van De Geer aan Lohman van 23 mei 1918. Archief Lohman.
70 G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie* (Kampen 1969), deel I, p. 77.
71 P.J.M. Aalberse, *De dagboeken van P.J.M. Aalberse* (Den Haag 2006), p. 406.
72 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 52.

73 Zie ook: E. Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer 1866-1940* (Amsterdam 2011), p. 111 t/m 114.
74 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 52.
75 Dagboek De Geer 17 september 1912.
76 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 53.
77 Idem, p. 66.
78 *Handelingen Tweede Kamer*, 1912-1913, p. 549.
79 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 53.
80 De andere confrontaties tussen De Geer en Duijs waren op 14 november (*Handelingen Tweede Kamer*, 1912-1913, p. 629), op 29 november (*Handelingen Tweede Kamer*, 1912-1913, p. 967) en op 18 december (*Handelingen Tweede Kamer*, 1912-13, p. 1500).
81 *Handelingen Tweede Kamer*, 1912-1913, p. 1339 en 1340.
82 Zie: Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*; Oud, *Honderd jaren* en De Beaufort, *Vijftig jaren*.
83 Brief van De Geer aan Lohman, 28 mei 1913. Archief Lohman.
84 Brief van De Geer aan Lohman, 31 mei 1913. Archief Lohman.
85 Brief van De Geer aan Lohman, 2 juni 1913. Archief Lohman.
86 Brief van De Geer aan Lohman, 3 juni 1913. Archief Lohman.
87 Briefkaart van De Geer aan Lohman, 4 juni 1913. Archief Lohman.
88 Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, p. 382 en Troelstra, *Gedenkschriften*, deel III, p. 219.
89 *Algemeen Handelsblad*, 5 december 1913.
90 Dagboek De Geer, 31 juli 1914.
91 G. Mak, *De eeuw van mijn vader* (tweeëndertigste druk, Amsterdam 2006 (oorspr. 1999)), p. 53 en P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de 1914-1918 Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1999), p. 76.
92 Moeyes, *Buiten schot*, p. 239.
93 Tijdens de Eerste Wereldoorlog was zijn 'gestel' 'geschokt'. Hij vond zijn gezondheidstoestand 'labiel'. De Geer, *Herinneringen*, p. 16 en 17.
94 De Geer maakte er zelfs een aantekening van in zijn dagboek.
95 De Geer, *Onze Eeuw*, jaargang 1904, p. 191.
96 Zie dissertatie van Johan den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935) Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007).
97 *Handelingen Tweede Kamer*, 1913-1914, p. 557.
98 De Geer, *Herinneringen*, p. 36.
99 *Handelingen Tweede Kamer*, 1914-1915, p. 259.
100 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 157.
101 Algemene vergadering CHU, 3 mei 1918.
102 *Handelingen Tweede Kamer*, 1917-1918, p. 1507.
103 Van Idsenga en De Visser waren bij de stemming niet aanwezig.
104 Dagboek De Geer, in een inleiding voor het jaar 1914. Het is het enige wat hij over de staatscommissie heeft geschreven.
105 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 2228 en 2229.
106 Idem, p. 2238 tot 2241.
107 Idem, p. 224.

Noten bij 6 Ministeriabel 1918-1921

1 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 74.
2 Idem, p. 42.
3 Puchinger beschrijft de band tussen de vier mannen. *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 43.
4 Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, p. 530.
5 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 42.
6 Idem, p. 49 en verder.

7 Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* p. 532.
8 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 73. Hij baseerde zich op Loop der zaak, het aantekeningboek dat Lohman van de formatie van 1918 bijhield.
9 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 77.
10 Idem.
11 Colijn, 'Dagboek kabinetsformatie 1918', p. 13. Archief Colijn.
12 Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, p. 534.
13 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 91.
14 Idem, p. 90.
15 Brief van mevrouw Idenburg aan Idenburg op 16 augustus 1918. Zie ook: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 154.
16 Brief van De Geer aan Lohman van 19 juli 1918. Archief Lohman.
17 Brief van De Geer aan Lohman van 28 augustus 1918. Archief Lohman.
18 Idem.
19 Uitspraak van B.J. Gerritson, zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 146.
20 Brief van Van Veen aan Lohman van 28 juli 1918, zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 145.
21 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 145.
22 'Loop der zaak', aantekeningenboek Lohman. Archief Lohman. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 145.
23 Brief van F.C. Gerritson aan Lohman van 15 augustus 1918. Archief Lohman.
24 Zie het verhoor van Gerretson bij de *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*. Later zou hij een fikse hekel aan De Geer krijgen. Hij verweet De Geer onder meer in 1926 de terugkeer van het kabinet van zijn vriend Colijn te hebben geblokkeerd.
25 Brief van B.J. Gerritson aan Lohman van 24 augustus 1918. Archief Lohman.
26 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 131.
27 Dagboek De Geer, 3 september 1918.
28 Idem.
29 De brieven zelf zijn niet gevonden in zijn archief, het betreffen aantekeningen in zijn dagboek op 4 september 1918.
30 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 134.
31 Aantekening in dagboek De Geer, 4 september 1918.
32 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 134; 'Loop der zaak', aantekeningenboek Lohman. Archief Lohman.
33 Dagboek De Geer, 5 september 1918. Archief De Geer. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 134.
34 Colijn, 'Dagboek kabinetsformatie 1918', p. 28. Archief Colijn.
35 D.J. de Geer, *Avondmijmering* (Den Haag 1950), p. 9.
36 *Het Vaderland*, 8 maart 1920, stuk naar aanleiding van zijn benoeming als burgemeester van Arnhem.
37 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 135.
38 Zie voor de beschrijving van de sfeer in Nederland: H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968), eerste hoofdstuk, p. 17 t/m 47; Oud, *Honderd jaren*, p. 224; Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, p. 537 t/m 543 en G.G. van As, *Novemberalarm. De revolutiedreiging in Nederland, November 1918* (Kampen 1919).
39 Scheffer, *November 1918*, p. 20; Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 82 en 91. Voor een uitgebreide behandeling van het conflict tussen De Jonge en Snijders, zie: Den Hertog, *Cort van der Linden*, p. 653-665.
40 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 250.
41 Scheffer, *November 1918*, p. 23, 24. In zijn studie legde Scheffer een direct verband tussen de eis van Troelstra om Snijders te ontslaan, de muiterij in Kiel en de nieuwe houding van Alting von Geusau.
42 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 267.
43 Idem, p. 342.
44 Jhr. B.C. de Jonge, *Herinneringen* (Den Haag 1993), deel 1, p. 40-48.
45 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 91.

46 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 323 en 324.
47 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel IV, p. 180.
48 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 342.
49 Idem, p. 343.
50 Scheffer, *November 1918*, p. 103.
51 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel IV, p. 206.
52 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 348.
53 Scheffer, *November 1918*, p. 140.
54 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 371.
55 Idem, p. 376.
56 Idem, p. 377.
57 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 94.
58 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel IV, p. 215 en 216.
59 W. Slagter, *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Lemma Simon de Vries (czn). Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/vriess.
60 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 614.
61 *Handelingen Tweede Kamer*, 1919-1920, p. 208. Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 157.
62 *Handelingen Tweede Kamer*, 1919-1920, p. 353.
63 *Het Vaderland*, 9 juli 1921.
64 *Handelingen Tweede Kamer*, 1919-1920, p. 1008.
65 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 177.
66 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 181.
67 Formeel is de achternaam van deze minister Van IJsselsteijn. Zie site Parlement en Politiek: www.parlement.com.
68 *Handelingen Tweede Kamer*, 1919-1920, p. 1764.
69 Dagboek De Geer, juni 1908.
70 Documenten notaris na overlijden Lodewijk de Geer. Archief L. de Geer, inv.nr. 7.
71 Het kabinet werd op 10 augustus beëdigd. De Geer hoefde daar niet bij te zijn. Hij was demissionair minister en stond dus nog onder ede.
72 Dagboek De Geer, 28 april 1895.
73 Zie daarvoor: hoofdstuk twee, de paragraaf over het Leger des Heils.
74 Dagboek De Geer, 3 april 1904.

Noten bij 7 Burgemeester van Arnhem 1920-1921

1 Dagboek De Geer, februari 1920.
2 De Geer, *Herinneringen*, p. 30.
3 *Arnhemse Courant*, 10 mei 1920.
4 *Het Vaderland*, 8 maart 1920.
5 Dagboek De Geer, januari 1920.
6 Verslag van installatie in *Arnhemse Courant*, 10 mei 1920.
7 *Arnhemse Courant*, 8 maart 1920.
8 E.C. van der Pluym, *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 3 (Den Haag 1989). Lemma A.J.A.A. baron van Heemstra. Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/heemstra.
9 T. Duffhues, *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19de en 20ste eeuw* (Baarn 1991), p. 39.
10 *Arnhemse Courant*, 8 maart 1920.
11 Duffhues, *Generaties en patronen*, p. 46.
12 *Het Vaderland*, 8 maart 1920.
13 D. Hans in *Algemeen Weekblad De Middenstandsbond*, 6 februari 1920, p. 143.
14 D. Hans, *Thorbecke* (Den Haag 1932).
15 D. Hans in *Algemeen Weekblad De Middenstandsbond*, 6 februari 1920, p. 143.

16 Brief van Ruijs aan Van Nispen tot Sevenaer van 30 september 1921. Archief Ruijs.
17 Brief van Van Nispen tot Sevenaer aan Ruijs de Beerenbrouck van 9 oktober 1921. Archief Ruijs.
18 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, zondag 22 september 1912, p. 39.
19 Dagboek De Geer, maart 1920.
20 Brief van Lohman aan De Geer van 8 juli 1920. Archief De Geer, inv.nr. 18.
21 Brief van B.J. Gerretson aan De Geer van 12 februari 1921. Archief De Geer, inv.nr. 15.
22 Brief van Lohman aan De Geer van 10 maart 1921. Archief De Geer, inv.nr. 18.
23 De Geer, *Herinneringen*, p. 30.
24 De *Arnhemse Courant* drukte op maandag 10 mei een letterlijk verslag van de hele vergadering van de gemeenteraad af, met alle toespraken.
25 S.J.R. de Monchy, *Twee ambtsketens: herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem 1946), p. 71.
26 De Monchy, *Twee ambtsketens*, p. 64.
27 Brief van De Monchy aan De Geer van 3 juli 1913. Archief De Geer.
28 De Geer, *Herinneringen*, p. 29.
29 *Arnhemse Courant*, 28 juli 1921.
30 *Arnhem zeven eeuwen stad: officieel gedenkboek* (Arnhem 1933), p. 231-233.
31 Handelingen Arnhemse gemeenteraad van mei 1920 t/m juli 1921, Gelders Archief.
32 *Arnhemse Courant*, 10 mei 1920.
33 In de *Arnhemse Courant* van 28 juli 1921 stond een letterlijk verslag van zijn toespraak die middag.
34 *Het Vaderland*, 9 juli 1921.
35 *Arnhemse Courant*, 22 juli 1921.
36 De Geer, *Herinneringen*, p. 30.
37 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 152/153.
38 Idem, p. 166.
39 Oud, *Honderd jaren*, p. 230.
40 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 162.
41 Idem, p. 164.
42 Idem.
43 Idem, p. 168.
44 Idem, p. 274.
45 Idem, p. 282.
46 Idem, p. 293.
47 C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001), p. 165. Brief van Wilhelmina aan Emma, 6 juli 1922, KHA, IVa, 4. Archief Lohman, map 705.
48 Brief van De Geer aan Lohman van 19 juni 1921. Archief Lohman.
49 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 191 t/m 194.
50 Oud, *Honderd jaren*, p. 231.
51 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 195.
52 W. Slagter, *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 4 (1994). Lemma Simon de Vries (Czn). Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/vriess.
53 Dagboek De Geer, juli 1921.
54 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 3 juli 1921, p. 362.
55 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 195.
56 Idem, p. 197.
57 Brief van De Geer aan Ruijs van 6 juli 1921. Archief Ruijs.
58 Brief van De Geer aan Ruijs van 22 juli 1921. Archief Ruijs.
59 Brief van De Geer aan Schokking van 6 juli 1921. Archief Schokking. Zie ook: Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel 1, p. 233.
60 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 15 juli 1921, p. 363.
61 De Geer, *Herinneringen*, p. 30.
62 De Geer, *Avondmijmering*, p. 9.
63 *Het Vaderland*, 21 juli 1921.

Noten bij 8 Minister van financiën 1921-1923

1 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 199.
2 *De Standaard*, 6 september 1921, driestar met de kop 'Zonderling'.
3 Brief van Heemskerk aan Rutgers van 10 september 1921. Archief Rutgers.
4 Brief van F.C. Gerretson aan B.J. Gerretson van 16 juli 1921. Archief Gerretson.
5 Notulen ARP-fractie van 6 september 1921. Archief ARP Tweede Kamerfractie.
6 Notulen ARP-fractie van 30 september 1921. Archief ARP Tweede Kamerfractie.
7 Later bleek CHU-Kamerlid Van Veen op de hoogte te zijn van de anti-De Geer uitlatingen van Beumer. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 208.
8 *De Opbouw, democratisch tijdschrift*, jaargang 1921, 15 augustus p. 305.
9 NRC, 28 juli 1921.
10 *Algemeen Handelsblad*, 28 juli 1921.
11 *Het Volk*, 28 juli 1921.
12 *De Nederlander*, 28 juli 1921.
13 *De Standaard*, 6 september 1921.
14 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 200.
15 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 16 september 1921, p. 376.
16 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 300.
17 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 12 september 1921, p. 375.
18 Idem, 16 september 1921, p. 376.
19 *De Telegraaf*, 23 juni 1921. Waarschijnlijk van Doe Hans.
20 *Handelingen Tweede Kamer*, 1920-1921, p. 2971.
21 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 16 september 1921, p. 376.
22 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 299.
23 *Handelingen Tweede Kamer*, 1920-1921, p. 2972.
24 Idem, p. 2979.
25 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 299.
26 *Handelingen Tweede Kamer*, 1920-1921, p. 2996.
27 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 304.
28 *Handelingen Tweede Kamer*, 1920-1921, p. 2991.
29 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 304.
30 Bijlage Tweede Kamer 1921-1922.
31 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, p. 306.
32 *Handelingen Tweede Kamer*, 1921-1922, p. 1186.
33 Idem, p. 1217.
34 Idem, p. 1216.
35 Idem, p. 1221.
36 Dagboek De Geer, 1921.
37 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 26 september 1921, p. 378.
38 Brief van Wilhelmina aan Emma, 25 september 1921, KHA, A 47, IVa,4.
39 Brieven van Ruijs aan Van Nispen van 1 en 29 december 1921. Archief Van Nispen.
40 Dagboek De Geer, 20 december 1921.
41 Joh. de Vries, *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Lemma L.J.A. Trip. Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/trip.
42 J.W. van Beyen, *Spel en de knikkers. Kroniek van vijftig jaren* (Rotterdam 1968), p. 25.
43 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 133.
44 Van Beyen, *Spel en de Knikkers*, p. 23.
45 B. van Kaam, *Parade der mannenbroeders. Protestants leven in Nederland 1918-1938* (Wageningen 1964), p. 64.
46 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 239.
47 Brief De Geer aan Lohman, 28 mei 1921. Archief Lohman.
48 Brief Lohman aan de Geer, 22 juli 1922. Archief De Geer inv.nr. 18.

49 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 239.
50 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 30.
51 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 17 maart 1922, p. 405.
52 Idem, 7 maart 1922, p. 404.
53 Idem, 17 maart 1922, p. 405.
54 Idem, 31 juli 1922, p. 424.
55 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 211.
56 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 31.
57 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 166.
58 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 226.
59 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 6 juli 1922, p. 416.
60 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 216.
61 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 18 juli 1922, p. 418.
62 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 166, citeert een dat Lohman schreef over zijn bezoek aan de koningin op 18 juli 1922.
63 Idem, p. 161.
64 W. Scholten, 'DSL in relatie tot H.M. Koningin Wilhelmina', in: W.F. de Gaay Fortman, *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman* (Kampen 1987).
65 Brief van Wilhelmina aan Emma, 13 juni 1924, Koninklijk Huisarchief, a47, iva, 4.
66 Brief van Lohman aan De Geer van 17 juli 1922, niet teruggevonden in archief, wel integraal afgedrukt in Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 224.
67 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 18 juli 1922, p. 418.
68 Idem, 18 juli 1922, p. 418.
69 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 228 t/m 230.
70 Idem, p. 254.
71 Dat meldde De Geer aan zijn fractie nadat bekend werd dat hij in het geheim als informateur was opgetreden, notulen CHU, 25 juli 1922. Archief Tilanus.
72 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 265. Vreemd genoeg ontleende Puchinger het deel tussen aanhalingstekens aan het Politiek Dagboek van Colijn. De formulering van deze opdracht van Wilhelmina aan De Geer moet Colijn uit tweede hand hebben gekregen. Van wie is onduidelijk.
73 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 255.
74 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 256.
75 De Geer hield zover bekend geen aantekeningen bij van zijn informatie. Colijn hield een formatiedagboek bij. De Geer zei later dat Colijn hem de steun van de ARP-kant toezegde. Colijn had een lezing die wezenlijk daarvan verschilde.
76 Politiek Dagboek van Colijn, zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 256.
77 Aantekeningen Nolens. Archief Nolens.
78 J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961), p. 393.
79 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 22 juli 1922, p. 421.
80 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 260, maar hij meldde niet waar hij dit op baseerde.
81 Schrift met notulen Kamerfractie CHU van 25 juli 1922 tot 14 november 1923. Archief Tilanus.
82 Notulen Tilanus, 25 juli 1922.
83 Politiek dagboek Colijn. Archief Colijn.
84 H. Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I, 1869-1933* (Amsterdam 1998), p. 250.
85 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 265.
86 Colijn, politiek dagboek 1922. Archief Colijn.
87 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel I, p. 263.
88 Lohman liet zich door Colijn en Schokking nauwkeurig op de hoogte houden van de ontwikkelingen. Hij schreef een gecompliceerde brief aan Wilhelmina over haar vrees dat de grondwetsherziening niet door de nieuwe Kamer behandeld zou worden en dat zij de verhoging van haar inkomsten zou mislopen. Hij schreef een brief aan Colijn waarin hij die nieuwe voorzitter van de AR-fractie adviseerde om niet al

te rigoureus te gaan bezuinigen. (brief van Lohman aan Colijn van 10 juli 1922, zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 215.) Maar hij schreef ook de twee brieven aan De Geer waarmee hij zich bemoeide met de formatie. (Brieven van Lohman aan De Geer van 17 en 22 juli 1922. Archief De Geer, inv. nr. 18.) En hij schreef een uitvoerig verslag van zijn gesprek met Wilhelmina.

89 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 268.
90 Idem, p. 269.
91 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 216.
92 Idem, p. 273.
93 Aalberse, *Dagboek van P.J.M. Aalberse*, 2 augustus 1922, p. 425.
94 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 275.
95 Idem, p. 291.
96 De algemene politieke beschouwingen waren op 16 november 1922.
97 *Handelingen Tweede Kamer*, 1922-1923, p. 456.
98 Idem, p. 454.
99 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 254.
100 Oud, *Het jongste verleden*, deel 11, p. 46.
101 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 307.
102 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 256.
103 Zie: J.P. Margry, *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum 2000).
104 J. Zuthem, *"Heelen en halven": orthodox-protestantse voormannen en het politiek anti-papisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001), p. 216.
105 Oud, *Honderd jaren*, p. 235.
106 Oud schreef er een heel hoofdstuk over in *Het jongste verleden*, deel 1, p. 324 t/m 392.
107 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 326 en 327.
108 Zuthem, *'Heelen en halven'*, p. 222.
109 *De Nederlander*, 31 maart 1921.
110 *De Nederlander*, 11 en 15 mei 1921.
111 Zuthem, *'Heelen en halven'*, p. 226.
112 Oud, *Honderd jaren*, p. 235.
113 Zuthem, *'Heelen en halven'*, p. 226.
114 Brief van De Geer aan Lohman van 16 april 1922. Archief Lohman.
115 *Handelingen Tweede Kamer*, 1921-1922, p. 1218.
116 Idem.
117 Van Beyen, Spel en de knikkers, p. 23.
118 *Handelingen Eerste Kamer*, 1922-1923, p. 485.

Noten bij 9 De Vlootwet 1923-1925

1 Dagboek De Geer, 9 augustus 1923.
2 G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966), p. 128.
3 *De Nederlander*, 9 augustus 1923.
4 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 172.
5 Idem, p. 183.
6 Scheffer, *November 1918*, p. 124, 155/156, 173/174, 185 en 265/266.
7 F.J.H. van Deinse, *Het vraagstuk der venerische ziekten bij de marine* (Leiden 1918).
8 J.G. Beunders, *Weg met de vlootwet!* (Bergen NH 1984), p. 4.
9 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 32.
10 Nota commissie Gooszen, bijlage Tweede Kamer 1921-22.
11 W. Fritschy, 'Financieel beleid onder – of ondanks? – Colijn', in: J. de Bruijn en H. Langeveld (red.), *Colijn, bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994), p. 203.

12 Oud, *Het jongste verleden*, deel 1, p. 311.
13 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 7 maart 1922, p. 404.
14 M.J.L.A. Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck, edelman-staatsman 1873-1936. Een leven lang een vaste waarde* (Maastricht 2005), p. 125. Stassen geeft bij dit citaat in dit boek, een publieksversie van zijn dissertatie, geen bronvermelding.
15 *Algemeen Handelsblad*, 21 juli 1923. In het stuk noemt Elout niet zijn bron, maar wekt sterk de suggestie dat hij Ruijs persoonlijk heeft gesproken. Over de motivering van dit standpunt van Ruijs is weinig bekend. Beunders en Stassen meldden daar niets over. Puchinger liet doorschemeren dat Ruijs per se de Vlootwet wilde doorzetten, maar niet waarom.
16 Dat gebeurde op 25 juli 1922. Zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 268.
17 Dit waren de aantekeningen die Tilanus in kladvorm maakte, die de basis vormden voor de notulen. De opmerkingen over de Vlootwet stonden vreemd genoeg niet in de uiteindelijke notulen. Archief Tilanus.
18 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 278. Notulen CHU-Kamerclub, 8 augustus 1922. Archief Tilanus.
19 Brief van CHU-fractie aan Ruijs van 15 augustus 1922. Archief Tilanus.
20 Notulen CHU-fractie van 8 augustus 1922. Archief Tilanus.
21 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 89.
22 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 297 en 331.
23 Idem, p. 284.
24 Idem, p. 287.
25 Idem, p. 296.
26 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 296. Hier gaf Puchinger niet aan uit welke bron hij de inhoud van het gesprek tussen Ruijs en De Geer had. We nemen aan uit de aantekeningen van eerstgenoemde, omdat die het hele hoofdstuk door de voornaamste bron is.
27 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 298. Auteur haalde dit uit de formatie-aantekingen van Ruijs.
28 De koningin legde op dat moment een staatsbezoek af aan Noorwegen. Vandaar dat er geen sprake was van een Troonrede, maar van een verklaring van de minister-president.
29 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 296.
30 Oud, *Het jongste verleden*, p. 109.
31 Notulen commissie Patijn, 8 december 1922.
32 Rapport Vlootcommissie, p. 3.
33 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 101.
34 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 4 juni 1923, p. 459.
35 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 101. Geheim verbaal van het ministerie van koloniën, Nationaal Archief.
36 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 8 juni 1923, p. 461.
37 Idem, 16 juli 1923, p. 466.
38 *Algemeen Handelsblad*, 21 juli 1923.
39 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 16 juli 1923, p. 466
40 Brief van Ruijs aan De Geer, 8 augustus 1923, afschrift van deze brief in het archief van Ruijs.
41 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 128.
42 Brief Schokking aan CHU-Kamerclub van 25 juli 1923, afschrift in archief Tilanus.
43 Geciteerd in de persstemmen van *De Standaard* van 24 juli 1923.
44 *Algemeen Handelsblad*, 19 juli 1923.
45 Brief Schokking aan CHU-club, 25 juli 1923, afschrift in archief Tilanus.
46 Brief van De Waal Malefijt aan Idenburg van 18 juli 1923. Archief Idenburg.
47 G. Puchinger, *Persoonlijkheden* (Goes 1956), p. 143.
48 *De Nederlander*, 19 juli 1923.
49 *Het Volk*, 20 juli 1923.
50 *Algemeen Handelsblad*, 19 juli 1923.
51 *De Telegraaf*, 19 juli 1923.
52 *De Standaard*, 19 juli 1923.

53 *Algemeen Handelsblad*, 20 juli 1923.
54 *De Standaard*, 3 augustus 1923.
55 *De Nieuwe Haagsche Courant*, 25 juli 1923.
56 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 428.
57 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 415. Hier staat de nota van Colijn integraal afgedrukt.
58 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 219.
59 Idem, p. 162.
60 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 263.
61 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 109.
62 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 260.
63 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 109.
64 Troelstra, *Gedenkschriften*, deel vier, p. 305.
65 Oud, *Het jongste verleden*, deel 2, p. 157.
66 Idem, p. 119.
67 Idem, p. 157.
68 C.K. Elout, *Figuren en momenten uit de politiek van koningin Wilhelmina's tijd* (Amsterdam 1938), p. 92.
69 Oud, *Het jongste verleden*, deel 2, p. 137.
70 De tekst van de brochure verscheen integraal in *De Nederlander* van 19 november 1923 onder de kop: 'Het verweer van de heer De Geer'.
71 Voorlopig verslag Tweede Kamer over hoofdstuk I de staatsbegroting van 1924, Bijlage A, p. 8.
72 D.J. de Geer, *Een voorloopige memorie van antwoord* (Arnhem 1923), p. 3.
73 Idem, p. 10.
74 Idem, p. 13.
75 Fritschy, 'Financieel beleid onder – of ondanks? – Colijn', in: J. de Bruijn en H. Langeveld (red.), *Colijn, bouwstenen voor een biografie*, p. 202-203.
76 J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20ste eeuw* (Utrecht 1989), p. 111.
77 Fritschy, 'Financieel beleid onder – of ondanks? – Colijn', p. 214; Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 273-274.
78 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, p. 124.

Noten bij 10 Minister onder Colijn 1925-1926

1 Brief van De Waal Malefijt aan Idenburg. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 334.
2 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 140.
3 Interview in *Timothëus*, 22 november 1924.
4 Oud, *Het jongste verleden*, deel 11, p. 143.
5 Idem, p. 176.
6 Idem, p. 156.
7 Brief van De Geer aan Ruijs van 27 juli 1923. Archief Ruijs.
8 *De Nederlander*, 6 december 1923 en 19 december 1923. 'De Geer, De Staatsfinanciën, 1924'. Die visie sprak hij ook uit in de algemene vergadering van de CHU in juli 1924. In deze stukken bevestigde hij nog eens zijn kijk op het gevaar van inflatie.
9 Puchinger schreef dit stuk toe aan Lohman, volgens mij ten onrechte. Behalve dat het de stijl heeft van De Geer, was Lohman in die tijd al bedlegerig en niet meer in staat tot het schrijven van artikelen. Zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 523.
10 In NRC van 18 december 1925 stond een verslag van de rede die De Geer hield in Delft.
11 *De Nederlander*, 27 december 1925.
12 Dagboek De Geer, 1925.
13 De Geer, *Herinneringen*, p. 13. D.J. de Geer, 'Een honderdsten geboortedag', *Stemmen des Tijds*, jaargang 1937, p. 11.
14 Zie hiervoor de paragraaf over algemeen kiesrecht in hoofdstuk 5. Behalve Lohman was ook Kuyper zo

boos over De Geers stemgedrag dat hij hem na de vergadering apart nam en hem de mantel uitveegde.

15 Brief van De Geer aan Lohman, van 20 november 1911. Archief Lohman. De brief van Lohman is niet teruggevonden. Wat erin stond weten we door de brief aan Lohman waarin De Geer trachtte de boosheid bij zijn baas weg te nemen.

16 De Geer, *Herinneringen*, p. 19.

17 Het ging hierbij om de arbeidersziekteverzekering en om een verbod op arbeid langer dan tien uur per dag. Maar De Geer steunde ook als enig Kamerlid van rechts het amendement van sociaal-democraat Schaper om arbeid voor kinderen jonger dan 14 te verbieden en de leerplicht uit te breiden naar die leeftijd. Zie hiervoor hoofdstuk vijf, paragraaf Kabinet Heemskerk.

18 Voorbeelden daarvan zijn: De Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen*, p. 537 en Nolens in: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 68.

19 De Geer, 'Een honderdsten geboortedag', *Stemmen des Tijds*, jaargang 1937, p. 10 t/m 21.

20 G. Puchinger, *Persoonlijkheden* (Goes 1956), p. 45.

21 Brief van Lohman aan De Geer, 10 maart 1921. Archief De Geer, inv.nr. 18.

22 D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus, verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2002), p. 38 t/m 47.

23 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 15.

24 *De Telegraaf*, 5 juni 1925.

25 *De Telegraaf*, 12 juni 1925.

26 Oud, *Honderd jaren*, p. 247.

27 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 15. De gegevens over de formatie, zoals citaten uit brieven en dagboeken, zijn afkomstig uit dit boek: p. 15 t/m 68.

28 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 23.

29 Idem, p. 41 t/m 43.

30 Idem, p. 42.

31 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 41. Notulen CHU-fractie 13 juli 1925. Archief Tilanus.

32 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 51.

33 Idem, p. 55.

34 Idem, p. 57.

35 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 65. Ook Van Osch haalde de zogenaamde kwestie tussen De Geer en Schokking aan. Alleen schrijft hij dat De Geer graag Justitie wilde in plaats van Binnenlandse Zaken en dat hij dus die 'strijd' met Schokking had verloren. In die jaren gold Justitie echter als een 'klein' ministerie, zeker in vergelijking met Binnenlandse Zaken. Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 135.

36 Brief van Idenburg aan zijn vrouw van 28 juli 1925. Archief familie Idenburg.

37 Brief van De Vos van Steenwijk aan Bonne de Savornin Lohman van 1 augustus 1925. Archief B.C. de Savornin Lohman.

38 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 65.

39 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 134.

40 *Vaderland*, 31 juli 1925. Notulen CHU-vergadering van het jaar 1925. Archief Tilanus.

41 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 68.

42 D. Hans, *Parlementsfilm* (Scheveningen 1924), p. 87.

43 H. van Spanning (red.), *Veertien brieven aan J.R. Snoeck Henkemans* (Alblasserdam 1982), p. 20.

44 Brief van Idenburg aan zijn vrouw, 16 juli 1925. Archief familie Idenburg.

45 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel I, p. 343.

46 Brieven van De Vos van Steenwijk aan B.C. Lohman, F.C. Gerretson en Van Wijnbergen. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II.

47 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 149.

48 *Handelingen Eerste Kamer*, 1923-1924 p. 77. Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 9-10.

49 Brief van De Vos van Steenwijk aan B.C. de Savornin Lohman op 24 mei 1925. Archief B.C. de Savornin Lohman.

50 Brief van De Vos van Steenwijk aan B.C. Lohman van 29 mei 1925. Archief B.C. Lohman.

51 Notulen CHU-fractie, juli 1925. Archief Tilanus. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 56.

52 *Het Vaderland*, 31 juli 1925.

53 *Algemeen Handelsblad*, 31 juli 1925.
54 *De Standaard*, 1 augustus 1925.
55 *De Nederlander*, 1 augustus 1925.
56 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 277.
57 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 43.
58 *Handelingen Eerste Kamer*, 1925-1926, p. 224 en verder.
59 Notulen CHU-fractie, 13 juli 1925. Archief Tilanus.
60 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 40, Puchinger haalde dit uit de aantekeningen van Colijn.
61 Brief van De Vos aan B.C. Lohman, van 17 november 1925. Archief B.C. Lohman.
62 Deze verklaring gaf De Visser op 6 april 1926 voor de Algemene Vergadering van de CHU, (Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 411).
63 Notulen CH-fractie van 9 december 1925. Archief Tilanus.
64 Brief van De Vos van Steenwijk aan B.C. Lohman van 15 december 1925. Archief B.C. Lohman.
65 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 407.
66 Idem, p. 408.

Noten bij II De geheime formatie 1925-1926

1 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 335.
2 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 444.
3 Katholieke kranten als *De Tijd* (24 november 1925) en *De Maasbode* (23 november 1925) legden dit 'aanbod' uit als een uiting van gebrek aan tact en politieke waardigheid. Zij spraken respectievelijk van 'koehandel' en 'de cheque van meneer Marchant'.
4 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 454.
5 Brief van Colijn aan Van Nispen tot Sevenaer, van 2 december 1925. Archief Colijn.
6 Uitgebreid verslag van deze avond staat in de notulen van de CHU-fractie, 9 december 1925. Archief Tilanus.
7 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 558.
8 Idem, p. 495.
9 Notulen CHU-fractie, 24 december 1925. Archief Tilanus.
10 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 558.
11 Brief Van De Vos van Steenwijk aan Van Wijnbergen, 17 januari 1925. Archief Van Wijnbergen.
12 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 465.
13 Aantekeningen Ruijs over Vaticaancrisis. Archief Ruijs.
14 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 559.
15 Idem, p. 560.
16 Idem, p. 562.
17 Brief van Ruijs aan Van Nispen, 8 december 1925. Archief Van Nispen.
18 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 571.
19 Notulen CHU-fractie, 19 januari 1926. Archief Tilanus.
20 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 568.
21 Zie de uitspraken van Harm van Riel over De Geer en Limburg in hoofdstuk vijf, paragraaf Provinciale Staten.
22 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 589. Aantekeningen Ruijs. Archief Ruijs.
23 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 587.
24 Brief De Vos van Steenwijk aan De Savornin Lohman, 7 februari 1926. Archief Lohman.
25 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 585.
26 Idem, p. 600.
27 Volgens Puchinger, stelde De Geer de kwestie aan de orde. Hij baseerde zich op aantekeningen van Van Schaik die bij deze bijeenkomst aanwezig was. (Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 601.)

Volgens een van de mensen uit het kamp-Colijn – zoals Koolen – was het echter de 'professor', Slotemaker de Bruïne dus, die nadere vragen stelde en uiteindelijk stelde dat hij zo niet kon meedoen. (Brief Koolen aan Van Nispen, 28 februari 1926. Archief Van Nispen. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 602).

28 Brief van 1 maart 1926 van Slotemaker de Bruïne aan Ruijs. Archief Ruijs. Zie voor de integrale brief: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 603. Fasseur stelde in zijn biografie van Wilhelmina dat De Geer de poging van Limburg willens en wetens liet stranden zodat hij daarna de kans kon grijpen om minister-president te worden. (Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, p. 179-180.) Uit de brief van Slotemaker de Bruïne (zie volgende noot) blijkt dat De Geer niet alleen stond in zijn bezwaar tegen zijn kritiek op het door Limburg geformuleerde voorstel voor het gezantschap.

29 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 638.

30 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 643.

31 Voor veel gegevens zijn we afhankelijk van de aantekeningen die Ruijs vrij systematisch bijhield. Ook heeft Puchinger betrokkenen na de oorlog over de formatie gesproken. De Geer heeft vermoedelijk geen aantekeningen bijgehouden, die zijn in ieder geval niet gevonden.

32 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 637.

33 Idem.

34 Telegram van 26 februari 1926, ingeplakt in de aantekeningen van Van Wijnbergen, in Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 637.

35 Brief van Koolen aan Van Nispen van 28 februari 1926. Archief Van Nispen.

36 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 641.

37 Idem, p. 560.

38 Brief van De Vos van Steenwijk aan Van Wijnbergen op 6 maart 1926 in Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 656.

39 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 647.

40 Idem, deel II, p. 656. Dit betreft een persoonlijke mededeling van De Geer aan Puchinger gedaan in 1951.

41 Idem, deel II, p. 647.

42 J. de Ruiter, *Jan Donner jurist* (Amsterdam 2003), p. 57.

43 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 649.

44 Van secretaris-generaal Van Blom is niet bekend waar hij politiek gezien stond en wat hij van de terugkomst van het kabinet-Colijn vond. Zijn vader was liberaal en Nederlands Hervormd. Dat maakt het niet erg waarschijnlijk dat J.G. van Blom gelieerd was aan de ARP.

45 De Ruiter, *Jan Donner jurist*, p. 57.

46 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 650.

47 Idem.

48 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 652.

49 Dagboek De Geer, 29 juli 1921.

50 Brief De Vos aan Van Wijnbergen, 6 maart 1926. Archief Van Wijnbergen.

51 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 180.

52 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 645.

53 Idem, p. 764.

54 Idem, p. 652.

55 Dit verhaal vertelde Kan op 23 september 1926 aan Ruijs. Archief Ruijs.

56 Brief van Van Wijnbergen aan Ruijs van 8 maart 1926. Archief Ruijs.

57 Aalberse, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 11 februari 1928, p. 549.

58 In de biografie *Willem Hubert Nolens 1860-1931* (Assen 1978), constateerde J.P. Gribling dat er een verwijdering was tussen Nolens en Ruijs bij de formatie van 1929. Dat lijkt aan de late kant. De keuze van Nolens voor Colijn ten koste van Ruijs heeft bij de laatstgenoemde zeker een rol gespeeld in zijn positiebepaling in de crisis rond het gezantschap.

59 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 758 t/m 764.

60 Idem, p. 643.

61 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 153.

62 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 334-339.
63 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 335. Fasseur schrijft in: *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (p. 179-180) ook dat De Geer koste wat kost premier wilde worden.
64 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 396.
65 Idem, p. 400.
66 Dat De Visser het premierschap heeft aangeboden aan De Geer is nooit uit de stukken en of brieven gebleken. Ook Puchinger heeft nooit aandacht geschonken aan deze mededeling van De Geer. We moeten aannemen dat dit klopt, want De Visser zat op het moment dat De Geer dit zei, zelf in de vergaderzaal van de Tweede Kamer. Zijn zwijgen betekende een bevestiging van de uitspraken van De Geer.
67 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, ochtendeditie, 19 maart 1926.
68 Tanja, *Goede politiek*. p. 144.
69 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 49.
70 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, ochtendeditie, 19 maart 1926.
71 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 677.
72 *Handelingen Eerste Kamer*, 1925-1926, p. 124.
73 *Het Volk*, 10 april 1926.

Noten bij 12 Kabinet-De Geer I 1926-1929

1 De regeringsverklaring staat in de *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 327 en verder.
2 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 390.
3 NRC, ochtendeditie van 19 maart 1926.
4 *Handelingen Tweede Kamer* 1925-1926, p. 388.
5 Parlementair Documentatie Centrum, lemma L.A. van Roijen. www.parlement.com.
6 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 663.
7 Brief van Colijn aan Heemskerk van 29 april 1926. Colijn wilde Heemskerk, die over de ministerswissel een interpellatie had aangevraagd, voorzien van achtergrondinformatie die hij van zijn vriend Nolens had.
8 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 104.
9 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 881 en verder.
10 Brief van Colijn aan Ruijs van 5 maart 1926. Archief Ruijs.
11 Brief Colijn aan De Waal Malefijt, 16 maart 1926. Puchinger *Colijn en het einde van de coalitie* deel II, p. 664.
12 Brief Colijn aan Van Wijnbergen van 6 maart 1926. Archief Van Wijnbergen.
13 Brief van Beyen aan Puchinger van 5 april 1971. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 10.
14 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 19.
15 Idem, p. 394.
16 Idem, p. 316.
17 H. Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel II, 1933-1944* (Amsterdam 2004), p. 369.
18 Brief van De Geer aan A. van der Hoeven, 27 mei 1927. Archief De Geer, inv.nr. 15.
19 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 400.
20 Dat Kan hiermee instemde vond Oud 'onbegrijpelijk'. Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 102. Oud vergat dat Kans achtergrond liberaal was en niet per se een wet wilde verdedigen waar liberalen over het algemeen tegen waren.
21 *Handelingen Eerste Kamer*, 1925-1926, p. 224 en verder.
22 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 102.
23 De feiten uit dit historisch overzicht van het Belgisch traktaat zijn ontleend aan R.L. Schuursma, *Een onaannemelijke tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de publieke opinie* (Utrecht 1975).
24 *Handelingen Tweede Kamer*, 1925-1926, p. 389.
25 Schuursma, *Een onaannemelijk tractaat*, p.157.
26 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 79.
27 Heldring was goed op de hoogte van de gesprekken bij die formatie, want hij wist op 3 mei 1926 al te melden dat Van Karnebeek wel en het kabinet niet zou opstappen als het verdrag werd verworpen. Zie: E.

Heldring, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954*, 3 dln. (Utrecht 1970), p. 657.
28 De Geer, *Herinneringen*, p. 51.
29 R. Schuursma, 'De beste van het interbellum', in: D. Hellema, *De Nederlandse ministers van buitenlandse zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999), p. 95.
30 Volgens Heldring stemde Colijn voor om bij Nolens een wit voetje te halen zodat hij na de verkiezingen de coalitie kon herstellen, Heldring, *Herinneringen en dagboek*, p. 672.
31 De Geer, *Herinneringen*, p. 52.
32 D. Hillenius en J.B. Kan, *VNG-magazine*, 14 en 28 april en 5 mei 2000.
33 De Ruiter, *Jan Donner jurist*, p. 60.
34 De Geer, *Hou en trouw tot het einde*, p. 74.
35 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 240.
36 Idem, p. 241.
37 Brief van Waszink aan Ruijs van 15 november 1931. Archief Ruijs.
38 C.A. Groenewold, *Christelijk en sociaal: biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne* (Hilversum 2007), p. 73.
39 Idem, p. 77.
40 *Handelingen Eerste Kamer*, 1926-1927, p. 77.
41 *Handelingen Eerste Kamer*, 1926-1927, p. 59. Het woord versobering stond toen nog niet in het Van Dale woordenboek.
42 *Handelingen Eerste Kamer*, 1926-1927, p. 92/93.
43 Brief van De Geer aan B.C. De Savornin Lohman van 23-4-1929. Archief B.C. Lohman.
44 Zie: Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 175.
45 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 381/382; Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 339.
46 *Handelingen Eerste Kamer*, 1927-1928, p. 551.
47 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 216 t/m 218.
48 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* (Den Haag 1949), deel 2C, p. 669, verhoor van Michiels van Verduynen.
49 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 105.
50 In die tijd schreef C.D. Wesseling een parlementaire rubriek in de *Haagsche Post* die bekend stond om zijn 'onpartijdige vrijmoedigheid'. H.L. Wesseling, Zoon *en vader – vader en zoon* (Amsterdam 2008), p. 122-125. Zie ook: De Geer, *Hou en trouw*, p. 117.
51 *De Tijd*, 5 november 1928.
52 *Handelingen Tweede Kamer* 1928-1929, p. 262 en verder.
53 *Algemeen Handelsblad*, 15 november 1928.
54 *Handelingen Tweede Kamer*, 1928-1929, p. 262.
55 *Handelingen Tweede Kamer*, 1928-1929, p. 299.
56 *Handelingen Tweede Kamer*, 1927-1928, p. 582.
57 Zie daarvoor hoofdstuk zeven, de klachten van Beyen en Trip die onder De Geer topambtenaren op Financiën waren.
58 *De Tijd*, Haagsche Brieven, 29 juni 1929.
59 Dagboek De Geer, voorjaar 1929.
60 Brief van Welter aan Nolens van 1 december 1926. Archief Nolens. Zie ook: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 722.
61 *De Tijd*, Haagsche Brieven, 27 november 1928.
62 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 4.
63 Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (vierde druk. Amsterdam 1982 (oorspr. 1968)). Zie voor de spelregels van pacificatiedemocratie p. 116 t/m 130.

Noten bij 13 Geld voor de gemeenten

1 Kooiman, D., *De parlementaire geschiedenis van de wet herziening van de financiële verhouding rijk en gemeenten* (Alphen aan den Rijn 1929). p. 13.

2 Kooiman, *De parlementaire geschiedenis*, p. 11.
3 Idem, p. 17.
4 *Handelingen Tweede Kamer*, 1928-1929, bijlagen.
5 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 176.
6 Dit is een korte samenvatting van *De parlementaire geschiedenis* van Kooiman, p. 10 t/m 28.
7 Installatie staatscommissie. Bijlagen Tweede Kamer 1921-1922.
8 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 74.
9 Memorie van toelichting, *Handelingen Tweede Kamer*, bijlagen, 1928-1929.
10 De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 74.
11 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 177.
12 Dagboek De Geer, juli 1928.
13 M. Slingenberg (red.), *Meeningsuitingen en beschouwingen naar aanleiding van de totstandkoming der wet, houdende herziening van de financieele verhouding tusschen het rijk en de gemeenten en wijziging van eenige bepalingen der provinciale wet der gemeente* (Alphen aan den Rijn 1929), p. 23.
14 Memorie van toelichting, bijlagen *Handelingen Tweede Kamer*, 1928-1929.
15 Kooiman, *De parlementaire geschiedenis*, p. 151.
16 Brief van De Geer aan Ruijs van 3 mei 1929. Archief Ruijs.
17 Slingenberg, *Meeningsuitingen en beschouwingen*, p. 1.
18 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 178.
19 G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut. Mens en magistraat* (Amsterdam 1968), p. 203, zie noot 124.
20 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 178.
21 Borrie, *F.M. Wibaut*, p. 202.
22 *De Standaard*, 4 mei 1929.
23 Brief van Wibaut aan De Geer van 28 juli 1921, afschrift in archief F.M. Wibaut.
24 F.M. Wibaut, 'De financieele verhouding tusschen rijk en gemeenten', *Het Haagsch Maandblad*, januari 1928, no. 1, p. 19.
25 Borrie, *F.M. Wibaut*, p. 202.
26 F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam 1936), p. 331.
27 'Per exprestrein achteruit', *Het Volk*, 3 oktober 1928.
28 Brief van De Geer aan Wibaut, 4 oktober 1928. Archief F.M. Wibaut.
29 Borrie, *F.M. Wibaut*, p. 206.
30 J.H.P.M. van der Grinten, 'De gemeentelijke autonomie en de wet op de financieele verhouding tusschen rijk en gemeenten', in: *Meeningsuitingen en beschouwingen*, p. 42.
31 *Het Vaderland*, 11 juli 1929.
32 Behalve Wibaut stemden ook E. Rugge, F.L. Ossendorp en fractievoorzitter M. Mendels tegen de Financiële-verhoudingswet.
33 *De Standaard*, 11 juli 1929.
34 *Het Vaderland*, 10 juli 1929.
35 De notulist van de Eerste Kamerfractie schreef over de stemming in de notulen: 'Door de een werd de wet gezien als een aanslag op de ontplooiing van het gemeentelijke leven, de ander zag het als een overgangswet, die veel goeds en veel slechts bevat'. Borrie, *F.M. Wibaut*, p. 204.
36 *De Standaard*, 4 mei 1929.
37 *Algemeen Handelsblad*, 20 april 1929.
38 De Geer, *Hou en trouw*, p. 113.
39 'De Geer als dictator?', *Het Vaderland*, 4 mei 1929 (avondblad).
40 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13 juli 1929.
41 P. Bordewijk, 'Tien jaar nieuwe financiële verhoudingswet', *Tijdschrift B&G*, 27-10-2007.
42 De Geer maakte melding van deze brief in *Herinneringen*, p. 48. In zijn archief is die brief niet teruggevonden.
43 Aantekeningen van Ruijs tijdens de formatie van 1929, 30 juni 1929. Archief Ruijs.
44 Dagboek De Geer, 25 december 1932.
45 *De Nederlander*, 27 december 1932.

Noten bij 14 Minister onder Ruijs 1929-1933

1 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 4 juli 1933.
2 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 12.
3 Oud, *Honderd jaren*, p. 257.
4 Elzinga en Voerman, *Om de stembus*, p. 52.
5 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 782.
6 Notulen CHU-fractie, 9 juli 1929. Archief Tilanus.
7 Notulen CHU-fractie, 17 juli. Archief Tilanus.
8 Dat blijkt uit de notulen van de CHU-fractie gedurende de formatie. Archief Tilanus.
9 *De Nederlander*, 3 september 1923.
10 *Handelingen Tweede Kamer* 1929-1930, p. 295.
11 *Het Vaderland*, 12 oktober 1928.
12 De Geer, *Hou en trouw*, p. 41 t/m 47.
13 *Handelingen Tweede Kamer* 1913-1914, p. 557.
14 'Parlementair kabinet', *De Nederlander*, 22 juli 1929.
15 Brief van CHU-fractie aan Ruijs van 2 augustus 1929. Archief De Geer, inv.nr. 49.
16 'Waarom vroeger anders?', *De Nederlander*, 2 september 1929.
17 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 837.
18 Aantekeningen van zowel Colijn als van Ruijs. Archief Ruijs. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 836.
19 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 837.
20 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 840.
21 Dagboek De Geer, begin augustus 1929.
22 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 840.
23 Briefkaart van De Geer aan Ruijs van 5 augustus 1929. Archief Ruijs.
24 *Zuid-Limburger*, 28 september 1929, dit knipsel is gevonden in het archief van Ruijs. Het is daarom niet uitgesloten dat Ruijs de bron voor dit stuk was. Het bevatte persoonlijke gegevens die alleen insiders konden weten zoals de data waarop De Geer met vakantie ging en terugkwam. Die klopten ook met die in het dagboek van De Geer.
25 Dagboek De Geer, 6 augustus t/m 3 september 1929.
26 J.P. Rehwinkel, *De minister-president* (Zwolle,1991), p. 50. In de negentiende eeuw kwam dat wel vaker voor, zoals bij Rochussen, Van Heemstra en Van Bosse in respectievelijk 1860, 1861 en 1871.
27 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 30.
28 Idem, p. 56.
29 Idem, p. 59.
30 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 127.
31 Idem, p. 131.
32 Idem, p. 133.
33 A.M. Mulder, *Nederlandse economische politiek in het interbellum* (Delft 1994), p. 16.
34 H.M. Hirschfeld, *Actieve economische politiek in Nederland in 1929-1934* (Amsterdam 1946).
35 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 128.
36 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 121.
37 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 132.
38 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 122.
39 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 133.
40 Idem, p. 134.
41 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 128.
42 Idem, p. 126 en 131.
43 Idem, p. 126.
44 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 134.
45 P.E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland* (Amsterdam 1980), p. 82-85.

46 P. de Rooy, *Werklozenzorg en werklozenbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979), p. 70.
47 Van Zanden en Griffith, *Economische geschiedenis*, p. 136.
48 'Miljoenennota 1931', bijlagen *Handelingen Tweede Kamer*, 1930-1931.
49 Dagboek De Geer, oktober 1930.
50 *Handelingen Tweede Kamer*, 1929-1930, p. 1250.
51 Idem, p. 1296.
52 *De Tijd*, 20 december 1930.
53 *Handelingen Eerste Kamer* 1930-1931, p.150.
54 'Miljoenennota 1932', Bijlagen *Handelingen Tweede Kamer*, 1931-1932.
55 Algemene beschouwingen, *Handelingen Tweede Kamer*, 1931-1932, p. 366.
56 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 174.
57 *Handelingen Eerste Kamer*, 1931-1932, p. 490.
58 Idem, p. 510.
59 Dagboek De Geer, najaar 1931.
60 De Rooy, *Werklozenzorg en werklozenbestrijding*, p. 79.
61 Idem, p. 79. Notulen ministerraad 1931, nr. 375.
62 G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie. Deel III. De geschiedenis van kabinetsformaties 1933-1939* (Leiden 1993), p. 15.
63 De Rooy, *Werklozenzorg en werklozenbestrijding*, p. 75.
64 Volgens Stevers gebruikten ministers van financiën vanaf 1907 normen voor een 'sluitende begroting'. Het viel hem op dat zij de neiging hadden om in tijden van crises een ruimtere definitie daarvan aan te houden. Ook De Geer onttrok zich niet aan dit gebruik, om de zaak florissanter voor te stellen dan het in werkelijkheid was. Zie: Th.A. Stevers, 'Begrotingsnormen 1814-1939', *Economisch Sociaal-Historisch Jaarboek*, 1976. (Den Haag 1976).
65 Th.A. Stevers, 'Begrotingsnormen 1814-1939', p. 139. J.L. van Zanden nuanceerde dit overigens. Hij vindt het onjuist om het hele tekort op de begroting per definitie gelijk te stellen met een stimulerend beleid. Zie: J.L. van Zanden, *De dans om de gouden standaard: economisch beleid in de depressie van de jaren dertig* (Amsterdam 1988), p. 17.
66 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 143.
67 Zie hoofdstuk tien, paragraaf 'Verkiezingen van 1925'.
68 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 180.
69 Zie hoofdstuk acht, paragraaf 'Trip'.
70 Brieven van Trip aan De Geer van 14 juni 1933 en 24 maart 1941. Archief De Geer, inv.nr. 19.
71 Die bijna overdreven bedankjes herhaalde Trip tien jaar later, toen De Geer net was teruggekeerd uit Londen en in bezet Nederland daarvoor hard werd aangepakt. Zie: Brief van Trip aan De Geer 24 maart 1941. Archief De Geer, inv.nr. 19.
72 Oud, *Het jongste verleden*, deel III, p. 180.
73 A.M. Mulder, *Denken over beleid, de Nederlandse economische politiek in het interbellum* (Delft 1994), p. 5.
74 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 143.
75 L. Ahamed, *Lords of Finance* (Londen 2009). Ahamed legt hierin uit hoezeer de presidenten van de centrale banken van Engeland, Frankrijk, Duitsland en de VS in die tijd de gouden standaard koesterden.
76 Van Zanden, *De dans om de gouden standaard*, p. 26 en verder.
77 *Handelingen Tweede Kamer*, 1929-1930, p. 820.
78 *Handelingen Tweede Kamer* 1929-1930, p. 813.
79 Voorbeeld hiervan was de technische kwestie over de afschaffing van de zogeheten verdedigingsbelasting II. *Handelingen Tweede Kamer*, 1929-1930, p. 1134.
80 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 140.
81 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 141.
82 Volgens Oud is het verdrag wel in Geneve gesloten, maar om onduidelijke redenen naar Ouchy vernoemd. Oud, *Het jongste verleden* deel IV, p. 371.
83 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 372.

84 Idem, p. 375.
85 *Het Vaderland*, 5 november 1932.
86 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 380.
87 Aalberse, *De dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 5 december 1932, p. 605.
88 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel I, p. 300.
89 De Geer, in *Onze Eeuw*, eerste jaargang, oktober 1901, p. 868-891.
90 Dagboek De Geer, vakantie 1921.
91 Brief van Van Nispen aan De Geer, 30 maart 1927. Archief De Geer, inv.nr. 17.
92 Brief van Van Nispen aan De Geer, 13 februari 1928. Archief De Geer, inv.nr. 17.
93 Brief van mevrouw Van Nispen aan De Geer, 19 januari 1957. Archief De Geer, inv.nr. 17.
94 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 67.
95 J.P. Gribling, 'Nolens en de CHU', *Christelijk Historisch Tijdschrift*, jaargang 1978, p. 50.
96 Gribling, *Willem Hubert Nolens*, p. 305.
97 *De Nederlander* en *De Telegraaf* van 26 april 1927.
98 Verkiezingsmanifest CHU 1929, paragraaf 6.
99 CHU-notulen, 13 december 1932. Archief Tilanus.
100 Aantekeningen van Donner. Archief Donner. Het is volgens Puchinger opmerkelijk dat Donner van deze crisis aantekeningen heeft gemaakt en bewaard, terwijl hij van de rest van zijn politieke loopbaan weinig noteerde. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 63.
101 Aantekening Tilanus. Archief Tilanus en aantekeningen Ruijs. Archief Ruijs.
102 J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975).
103 Rede van De Geer bij jaarvergadering CHU, in: *De Nederlander*, 7 april 1933.
104 G.J. Heering, *Kurios Christos*, p. 74.
105 Aantekeningen Donner. Archief Donner.
106 Donner verklaarde dat in een brief aan Blom, zie: Blom, *De muiterij*, p. 144 en interview met Donner van Bank en Bosscher, p. 11.
107 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 34.
108 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 16.
109 G. Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig* (Zutphen 1982), deel I, p. 59.
110 De Geer hield trouwens die dag een toespraak bij het graf van De Visser voor de onthulling van een monument aldaar.
111 De term die De Ruiter hiervoor gebruikte. De Ruiter, *Jan Donner jurist*, p. 92.
112 Aantekening Tilanus 6 februari 1933. Archief Tilanus.
113 Idem, 11 februari 1933. In het dagboek van De Geer is hierover helemaal niets te vinden.
114 Idenburg zei op verschillende momenten dat De Geer de financiën deerlijk in de war had gebracht. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II p. 849, noot 7; p. 828, noot 40 en p. 825 noot 16.
115 Notulen fractie RKSP, 10 december 1930.
116 Brief van Nolens aan De Geer van 16 december 1930. Archief De Geer, inv.nr. 16.
117 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 14.
118 Conceptbrief van Aalberse gericht aan Van Wijnbergen, 4 oktober 1931. Archief Aalberse.
119 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 136.
120 Idem, p. 141.
121 *Het Vaderland*, 18 november 1930.
122 *Handelingen Tweede Kamer*, 1929-1930, p. 1134.
123 Joh. de Vries, 'Van Samenwerking tot conflict. De thesaurier-generaal mr. dr. A. van Doorninck, 1923-1935', in: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid* (Amsterdam 1996), p. 317 t/m 336.
124 Nota van Van Doorninck van 8 oktober 1929. Archief ministerie van financiën, doos wijziging comptabiliteitswet, Nationaal Archief.
125 De Vries, 'Van samenwerking tot conflict', p. 328.
126 Heldring, *Herinnering en dagboek*, 6 januari 1931, p. 908. Ook op 27 april 1931 (p. 921) en 9 mei 1932 (p. 972) tekende Heldring dergelijke uitlatingen op.

127 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 376.
128 J.H.A. Schaper, *Een halve eeuw van strijd*, twee delen (Groningen 1933 en 1935), deel II, p. 425.
129 *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen: 1899-1969*. Verzorgd door het Centraal Bureau voor de Statistiek (Den Haag 1970), p. 126 en 127.

Noten bij 15 Fractievoorzitter van de CHU 1933-1937

1 Notulen CHU-fractie, 28 april 1933. Archief Tilanus.
2 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 88.
3 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 200.
4 Van Spanning, 'Vele CH-prominenten bekend', p. 72.
5 De Geer, *Herinneringen*, p. 54.
6 Elzinga en Voerman, *Om de stembus*, p. 57-68.
7 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 66.
8 De Geer bezocht de bijeenkomsten in Amsterdam, Groningen, Barneveld, Zwijndrecht, Leeuwarden en Zwolle, zie dagboek De Geer, 13 maart. Niet van alle bijeenkomsten verscheen in *De Nederlander* een integraal verslag van zijn rede.
9 Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig*, deel II, p. 147.
10 Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, p. 168.
11 Notulen CHU-fractie van 28 april 1933. Archief Tilanus.
12 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 89.
13 Idem, p. 146.
14 Idem, p. 147.
15 Aantekeningen van Tilanus gedateerd, 20 mei 1933. Archief Tilanus.
16 Kielstra kreeg niet al te lang daarna een benoeming tot gouverneur van Suriname, wat hij tot 1944 zou blijven.
17 Aantekeningen Tilanus. Archief Tilanus.
18 Notulen CHU-fractie 30 mei 1933. Archief Tilanus.
19 Idem.
20 Briefwisseling formatie 1933. Archief De Geer, inv.nr. 54.
21 Notulen CHU-fractie, 8 mei 1933. Archief Tilanus.
22 Briefwisseling formatie 1933. Archief De Geer, inv.nr. 54.
23 Puchinger concludeert dat De Geers commentaar 'heel wat positiever was uitgevallen dan dat van zijn fractie binnenskamers'. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 174.
24 Notulen CHU-fractie 30 mei 1933. Archief Tilanus.
25 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 169.
26 Rede Van Walsum in archief CHJO, jaren 1926-1932, Nationaal Archief.
27 Zijn rede van die middag is later door C. Blommendaal uitgegeven als brochure onder de titel 'Ons ideaal' (Den Haag 1933).
28 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 128.
29 Notulen CHU-fractie, 20 mei 1933. De notulen van die vergadering geven geen uitsluitsel over de vraag of De Geer voor de functie van hoofdredacteur bedankte.
30 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 89
31 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 368. Bron was het aantekenboekje van Van Boetzelaer. Ook verklaarde Van Walsum in een interview met Wieten dat De Geer hierbij doorslaggevend was geweest.
32 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 89.
33 Idem, p. 90.
34 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 91. Wieten citeerde uit een boek van De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 9.
35 Dat stelde vaste medewerker C.L. Patijn in een interview dat Wieten met hem had op 3 juli 1981. Zie: Wieten *Dagblad en doorbraak*, p. 91.
36 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 94.

37 Idem, p. 92.
38 Brief van De Geer aan Van Walsum van 5 december 1933. Archief Van Walsum, 307, 13.
39 De Geer meldde dit in een brief aan Van Walsum op 3 augustus 1933. Archief Van Walsum, 307, 13.
40 Zie hiervoor artikel 3 van de statuten van de NV *Dagblad De Nederlander*: 'Het dagblad De Nederlander aanvaardt als grondslag van zijn staatkundig streven het program van beginselen van de Christelijk-Historische Unie'. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 99 en 371.
41 Brief van commissarissen aan de hoofdredactie van 4 juli 1939. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 371.
42 Van Walsum in een interview met Wieten, 27 januari 1980. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 100.
43 De Geer heeft geen enkele brief van Van Walsum bewaard. De reden hiervoor ligt voor de hand. Andersom bewaarde Van Walsum wel alle brieven van De Geer en maakte hij doorslagen van zijn eigen brieven.
44 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 101.
45 De Geer aan Van Walsum, brief van 28 januari 1935. Archief Van Walsum.
46 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 101.
47 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 430.
48 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 164.
49 Notulen CHU-fractie 17 februari 1937. Archief Tilanus.
50 H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939* (Amsterdam 1959), p. 18.
51 *Handelingen Tweede Kamer*, 1934-1935, p. 148 t/m 155.
52 *Handelingen Tweede Kamer*, 1934-1935, p. 2128.
53 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 306. Puchinger had een interview met Schouten op 17 juli 1961.
54 G. Puchinger, *Ontmoetingen met anti-revolutionairen* (Zutphen 1981), hoofdstuk Colijn en Schouten, p. 240-252.
55 Brief van Witlox aan Aalberse op 18 juli 1935. Archief Aalberse.
56 Notitie van A.J. Lievegoed, chef van de regeringspersdienst, aan Colijn. Lievegoed had dat uit 'betrouwbare bron' vernomen. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 306.
57 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 317.
58 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 375. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 174.
59 *Handelingen Tweede Kamer*, 1934-1935, p. 999. Puchinger noemde de rede van De Geer een 'geduchte afstraffing' van communist Sneevliet die tegen de actie was. (Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig*, deel I, p. 25) Oud meende dat de bijdrage van De Geer 'bijzonder de aandacht' trok. (Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 344). Van Diepen schreef dat De Geer de 'meest geestdriftige voorstander' was. (R. van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede: Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde, 1919-1946* (Amsterdam 1999), p. 180). De NRC typeerde de toespraak als een 'parlementair meesterstukje'. (NRC, 14 december 1934).
60 NRC, 14 december 1934.
61 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 192.
62 F.A. de Savornin Lohman, *Gedachten over Oorlog en vrede* (Den Haag 1914). Het is vrij waarschijnlijk dat De Geer destijds als redacteur deze stukken in de krant heeft gezet en bij tijd en wijle inhoudelijke suggesties heeft gedaan die Lohman heeft overgenomen.
63 Idem, p. 70.
64 *Handelingen Tweede Kamer*, 1914-1915, p. 1683. Hij verwees hier ook naar in het debat over de sancties tegen Italië in 1935. *Handelingen Tweede Kamer*, 1935-1936, p. 196.
65 *Handelingen Tweede Kamer*, 1918-1919, p. 1221.
66 Hij herhaalde dat tijdens de begrotingsbehandeling van 1922, *Handelingen Tweede Kamer*, 1921-1922, p. 1361 en tijdens het debat met Van Embden bij de begrotingsbehandeling in de Eerste Kamer, 1927-1928 p. 596.
67 Na de Tweede Wereldoorlog schreef De Geer dat hij 'innig verheugd' was toen ook Duitsland een plek kreeg in De Volkenbond en dat die daarmee uitgroeide van 'alliantie van overwinnaars' naar een 'wezenlijke rechtsgemeenschap'. De Geer, *Hou en trouw*, p. 126.
68 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 346.
69 *Handelingen Tweede Kamer*, 1935-1936, p. 195.
70 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 225.
71 Brief van Colijn aan Marchant van november 1935. Langeveld, *Schipper naast God*, p. 417.

72 Begrotingsbehandeling Buitenlandse Zaken 30 november 1937, *Handelingen Tweede Kamer* 1937-1938, p. 487.
73 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 219.
74 Idem, p. 278.
75 Notulen CHU-fractie van 5 mei 1935. Archief Tilanus.
76 *Handelingen Tweede Kamer*, 1935-1936, p. 52.
77 *Algemeen Handelsblad*, 24 juli 1935.
78 Aantekeningen Ruijs, formatie 1935. Archief Ruijs. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 312.
79 Dat liet Wilhelmina zich ontvallen tegenover Beelaerts van Blokland, vicevoorzitter van de Raad van State. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*m deel III, p. 313.
80 Aantekeningen Tilanus, 26 juli 1935. Archief Tilanus. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 322.
81 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 323. Zie ook noot 9, p. 322.
82 Idem, deel III, p. 332.
83 Idem, p. 316.
84 Idem, p. 341.
85 Idem, p. 342.

Noten bij 16 Het einde van Colijn 1937-1939

1 Bijeenkomst op 1 april 1937. Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig*, deel II, p. 313.
2 B.B.J. Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek, 1918-1940* (Amsterdam 2007), p. 11.
3 Idem, p. 14.
4 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 248.
5 Rede van Tilanus in Goes op 18 juli 1936. Archief Tilanus.
6 Dagboek De Geer, voorjaar 1937.
7 Aantekeningen Tilanus voor een rede over de verkiezingen van 1937 voor de zomerconferentie van 1937 in Lunteren. Archief Tilanus.
8 Afschrift van advies De Geer aan koningin Wilhelmina van 28 mei 1937. Archief De Geer, inv.nr. 55.
9 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 14.
10 De notulen van Tilanus melden: 'Ten gevole van een en ander was het niet mogelijk de fractie tevoren bijeen te roepen.' Notulen CHU-fractie van 4 juni 1937. Archief Tilanus.
11 Bijeenkomst CHU in Amsterdam op 24 mei 1937. Puchinger, *Ontmoetingen met de jaren dertig*, deel II, p. 316.
12 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 507.
13 Brief van Colijn aan De Geer van 13 juni 1937. Archief De Geer, inv.nr. 14.
14 Aantekeningen Tilanus 22 juni 1937. Archief Tilanus.
15 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 166.
16 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel I, p. 224.
17 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 167-168.
18 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 17.
19 Brief van Gerbrandy aan Colijn van 10 juni 1937. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 509.
20 G. Harinck, 'Colijn en de Vrije Universiteit', in: De Bruijn en Langeveld (red.), *Colijn, bouwstenen voor een biografie*, p. 186 t/m 191.
21 Brief van Colijn aan De Geer van 13 juni, Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 510.
22 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 168.
23 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 518 en verder.
24 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 37.
25 In het archief van De Geer zit een briefwisseling met K.W. Brevet, raadsheer bij het gerechtshof Den Haag, over de wetgeving inzake het bewijs bij echtscheidingsprocessen van februari 1910, inv.nr. 40.

26 *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 115.
27 De Geer, *Herinneringen*, p. 79. Over dit onderwerp schreef hij na de Tweede Wereldoorlog ook in *Hou en trouw* (p. 56 t/m 63) een uitgebreid hoofdstuk waarin hij nog eens uitlegde hoe 'desastreus' de 'grote leugen' uitwerkte, met name voor jongeren.
28 *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 115.
29 De Geer, *Herinneringen*, p. 82.
30 *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 115.
31 Gesprek met kleinzoon Lodewijk de Geer op 15 mei 2006.
32 W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990), p. 87.
33 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 1853.
34 Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, p. 110.
35 *Handelingen Tweede Kamer*, 1939-1940, p. 184.
36 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 68 t/m 70. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, p. 48 t/m 51.
37 Brief van Van Walsum aan S. Rozemond van 8 maart 1931. Archief Van Walsum. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 365.
38 Brief van Van Walsum aan De Geer van 25 april 1939. Archief Van Walsum.
39 Vooral in de veertien jaar dat De Geer bij *De Nederlander* werkte moeten hij en Lohman minstens één keer, maar waarschijnlijk meerdere keren per week via briefverkeer contact hebben gehad over de invulling van de krant. De Geer werkte in Rotterdam en verliet nauwelijks de redactieruimte en Lohman woonde in Amsterdam. Bijna alles van die briefwisseling is verloren gegaan.
40 Brief van De Geer aan Van Walsum, 24 april 1939. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
41 Brief van Van Walsum aan Tilanus, van 26 april 1939. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
42 Concept circulaire zit in het archief van Van Walsum. Het vormt de bijlage van een brief aan Tilanus van 4 september 1939.
43 Brief van A.A. van Rhijn aan Van Walsum, 26 september 1939. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
44 In 1938 kwam ter gelegenheid van het 25-jarig Kamerlidmaatschap van SDAP'er Albarda een boek uit. Alle 43 bijdragen waren afkomstig van partijgenoten. *Ir. J.W. Albarda, een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse.*
45 Brief van De Geer aan Van Walsum, 7 februari 1940. Archief Van Walsum.
46 G.C. Niftrik, *Een beroerder Israëls. Enkele hoofdgedachten in de theologie van Karl Barth* (Nijkerk 1948), p. 22.
47 Karl Barth in Zur Lehre vom Heiligen Geist uit 1930, de Nederlandse vertaling komt uit: Van Niftrik, *Een beroerder Israëls*, p. 282.
48 Ds. H. Janssen, 'De Antirevolutionaire Partij en de toekomst', in: *Schrift en Historie. Gedenkboek der Antirevolutionaire Partij 1878-1928* (Kampen 1928), p. 379.
49 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 101.
50 Het stuk 'Eenheid of gelijkschakeling' stond in *De Nederlander* van 18 juni 1935.
51 De Geer in het *Christelijk-Historisch Weekblad voor Zuid-Holland* van 13 juli 1935.
52 Brief van De Geer aan Van Walsum van 26 november 1935. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
53 Ruitenbeek vond in zijn dissertatie over de wortels van de PvdA overigens dat De Geer blijk gaf van een 'bezonken oordeel' over het Barthianisme. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, p. 54.
54 De Geer, *Hou en trouw*, p. 48.
55 Dagboek B.C. de Savornin Lohman van 7 januari 1939, zie hiervoor: Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, deel 1, p. 339.
56 De rede is integraal afgedrukt in *De Nederlander* van 1 april 1937.
57 Deze lijn hield De Geer ook aan in zijn toespraak, maart 1938, bij het 20-jarig bestaan van het Christelijk Werkgeversverbond. Zijn rede 'De betekenis van het christelijk beginsel voor het staatkundig en maatschappelijk leven' stond integraal in *De Nederlander* van 7 maart 1938.
58 CHU-jaarvergadering 1938, rede van De Geer integraal overgenomen in *De Nederlander* van 20 april 1938.
59 'Ordening: een modewoord of een economisch redmiddel', *Haagsch Maandblad*, nr. 6, 6 juni 1936 p. 553.
60 Die kritische opmerkingen had Lieftinck al gemaakt in een rede tijdens een zomerconferentie in Lunteren, die later is uitgebracht onder de titel *De toekomst onzer monetaire politiek*, Wolters (Groningen 1935). Dat de zienswijze op het medicijn voor de economische crisis van partijleider De Geer en de CHU op dat

moment heel weinig verschilde van die van Colijn, liet Lieftinck onbesproken.

61 A. Bakker en M.M.P. van Lent, *Pieter Lieftinck 1902-1989* (Utrecht 1989), p. 51.

62 In Lieftincks autobiografische boek, *Pieter Lieftinck, 1902-1989*, waarin Bakker en Van Lent zijn 'herinneringen' optekenden, komt geen enkele keer de naam De Geer voor. Het is niet onmogelijk dat dit alles te maken heeft met de handelingen van De Geer tijdens de oorlog. Lieftinck was tot het eind van de oorlog geïnterneerd in verschillende krijgsgevangenkampen.

63 *Handelingen Tweede Kamer*, 1935-1936, p. 237-241.

64 Zie hiervoor ook: Jan Nekkers, 'Sentiment en Program', in: J.J. van Galen e.a., *Het moet, het kan! Op voor het Plan!* (Amsterdam 1985), p. 60-63; P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie* (Amsterdam 1989), p. 185.

65 *Handelingen Tweede Kamer*, 1934-1935, p. 154.

66 De Geer, *Hou en trouw*, p. 75.

67 *Handelingen Tweede Kamer* 1934-1935, p. 152. 'Welsprekend zwijgen', *De Nederlander*, 14 november 1934. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 102.

68 Brief van De Geer aan Van Walsum, 28 januari 1934. Archief Van Walsum.

69 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 188.

70 Dr. A. Kuyper, *Starrenflonkering, verzamelde driestarren van Kuyper* (Amsterdam, 1932), p. 310-311.

71 D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002), p. 755.

72 Oud, *Het jongste verleden*, deel II, p. 270-271.

73 Brief van De Geer aan B.J. Gerretson, 18 oktober 1918. Archief B.J. Gerretson. Algemene Beschouwingen van 1938, *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 188.

74 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 111.

75 'Het uur van de kwakzalvers is gekomen', *Het Vaderland*, 10 november 1933.

76 In de *Handelingen* staat: 'Onze natie is uit het tegendeel van het fascistisch credo geboren. Het vindt in de bestrijding van het Staatsabsolutisme zijn geloofsbrief.' *Handelingen Tweede Kamer*, 1933-1934, p. 244.

77 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 402.

78 'Meeningsverschil bij den driebond', *Het Vaderland*, 10 november 1938.

79 *De Nederlander* van 6 april 1934, 3 april 1935, 20 april 1938 en 12 april 1939 waarin de redes die De Geer hield op de jaarvergadering integraal werden afgedrukt.

80 *De Nederlander*, 6 april 1934.

81 *Algemeen Handelsblad*, 25 mei 1937.

82 *Handelingen Tweede Kamer*, 1936-1937 p. 869; A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968), p. 125; Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 449 en 455.

83 Alleen de SDAP, communisten en de SGP stemden tegen.

84 *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 49 en 51.

85 J.D. de Geer, 'In verkiezingsdagen', *Stemmen des Tijds*, jaargang 1937, p. 438.

86 'De bloedraad ingesteld', *Volk en Vaderland*, 12 februari 1938.

87 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, p. 464.

88 *Het Vaderland*, 29 november 1938.

89 'Jhr. De Geer straft mr. Rost van Tonningen af', *Het Vaderland*, 9 december 1938.

90 *Handelingen Tweede Kamer*, 1939-1940, p. 186.

91 'Algemeen begrotingsdebat ten einde', *Het Vaderland*, 2 november 1939.

92 D.J. de Geer, *Als de avondklok luidt* (Den Haag 1955), p. 20.

93 *Het Vaderland*, 6 maart 1940.

94 Mussert in *Het Vaderland* van 17 april 1942, 'Mussert over de brochure De Geer'; Van Genechten in *Het Vaderland* van 15 april 1942, 'De moord op overste Mussert'; *Het Vaderland* van 25 april 1942, 'Wie is schuldig aan de Nederlandse ondergang'.

95 'Rede voor CHU'ers in Katwijk aan Zee', *De Nederlander*, 3 februari 1939.

96 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 243.

97 P. Kennedy, *The realities behind diplomacy* (London 1981), p. 240.

98 Dagboek De Geer, herfst 1938.

99 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 85.

100 'Toen ik dat zag dacht ik: wat is daar aan de hand?' in: Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 93.

101 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 275.
102 Idem, p. 243.
103 Idem, p. 276.
104 Zijn rede is samen met die van Koos Vorrink en prof. François uitgebracht onder de titel *De Toekomst van den Volkenbond* (Leiden 1939).
105 Idem, p. 11.
106 Idem, p. 10. Chamberlain was bepaald geen pacifist in de zin van ontwapenaar. Hij nam juist het besluit om de investering in de Britse defensie drastisch te verhogen. De Geer gebruikte hier de term pacifist in de betekenis van pacificator, vredestichter.
107 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 538.
108 Van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede*, p. 278. De Geer zei niet 'lang niet onmogelijk', zoals Van Diepen schrijft, maar dat 'de kans groot was'. Zie: *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, p. 538.
109 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 538.
110 *Handelingen Tweede Kamer*, 1939-1940, p. 150.
111 Oud, *Honderd jaren*, p. 286.
112 *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 1520 en 1524.
113 Idem, 1937-1938, p. 1536.
114 *Handelingen Tweede Kamer* 1938-1939, p. 2163.
115 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 128.
116 'De kamer over de zaak Oss', *Het Vaderland*, 23 juni 1939.
117 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 juni 1939.
118 'Een slechte dag voor minister Goseling', *Het Vaderland*, 24 juni 1939.
119 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 869. Puchinger reconstrueerde het gesprek van de fractieleiders op basis van aantekeningen van Colijn en vrijzinnig-democraat Joekes, en een uitgebreide brief van RKSP-fractievoorzitter Deckers aan partijgenoot en Kamervoorzitter Van Schaik.
120 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 870.
121 Idem, p. 862.
122 Idem, p. 863.
123 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 135.
124 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 888.
125 Idem, p. 890.
126 Brieven van Aalberse en Witlox van 3, 5 en 6 juli 1939. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 892 t/m 895.
127 L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969), deel 2, p. 601.
128 Lammers, *De kroon en de kabinetsformatie*, p. 117.
129 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 215.
130 Interview van Puchinger met Schouten op 17 juli 1961 en 19 oktober 1962. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 906.
131 Dagboek dat Colijn bijhield over de crisis van 1939. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 909.
132 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 915.
133 Brief van Oud aan Colijn van 15 juli 1939. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie* deel III, p. 917.
134 C. Wentholt (red.), *De Nieuwe of Littéraire Sociëteit de Witte 200 jaar* (Den Haag 2002), p. 75.
135 *De Nederlander* van 21 juli 1939, met een integrale weergave van zijn rede. De andere kranten citeerden de volgende dag uitgebreid uit deze rede.
136 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 2216 en verder.
137 *De Maasbode*, 28 juli 1939.

Noten bij 17 De Geer II 1939-1940

1 *De Maasbode*, 28 juli 1939.
2 *Friesch Dagblad*, 28 juli 1939.

3 *Algemeen Handelsblad*, 28 juli 1939.
4 Afschrift van advies in Archief De Geer, inv.nr. 57.
5 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1032.
6 Zie voor de moeizame verhouding tussen de arbeidersbeweging en de katholieke kerk de dissertatie van Jos Perry, *Roomsche kinine tegen de roode koorts* (Amsterdam 1983).
7 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1034.
8 *Het Vaderland*, 'Naar een kabinet op de breedst mogelijke basis', van 4 augustus 1939. De uitspraak van De Geer was overigens in bijna alle landelijke dagbladen hetzelfde. Vermoedelijk grepen ze allemaal naar de tekst van het persbureau.
9 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1036.
10 In 2008 gebeurde dat in: C. Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein, 1871-1956* (Amsterdam 2008), p. 51.
11 'Toekomstig beleid', *De Nederlander*, 31 juli 1939.
12 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1041.
13 'Een Misgreep?', *De Vooruit*, 7 augustus 1939.
14 Brief van Witlox aan Aalberse van 4 augustus 1939. Archief Aalberse.
15 C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, integratie: een biografische studie, 1891-1940* (Groningen 1986), p. 293. Wiedijk vermeldde niet wie die 'leidende figuren' van de RKSP dan waren.
16 B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van* SDB, SDAP *en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002), p. 235-236.
17 *De Maasbode*, 6 augustus 1939.
18 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 1047.
19 Romme hield een dagboekje bij dat hij 'Histoire Intime' noemde. Archief Romme.
20 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1048.
21 De Geer, *Avondmijmeringen*, p. 12.
22 In 1950 schreef De Geer aan Albarda dat hij de 'mogelijkheid dezer oplossing' vrij groot achtte. (Brief van De Geer aan Albarda, 1950, zonder datum. Archief Albarda.) Albarda hielp De Geer in zijn antwoord snel uit de droom.(Brief van Albarda aan De Geer, 21 december 1950. Archief De Geer.) Hij zou daartegen 'stellig bezwaar hebben gemaakt' en de portefeuille hebben geweigerd. Albarda was er bovendien van overtuigd dat de anderen dat eveneens zouden hebben geweigerd.
23 Verhoor De Geer, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* (Den Haag 1949), deel 2C, p. 148.
24 Idem. Zie ook de brief van De Geer aan Albarda uit 1950, zonder datum. Archief Albarda.
25 *De Standaard*, 8 augustus 1939, avondblad.
26 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1057.
27 Idem. Oud schrijft hierover in *Het jongste verleden* opvallend genoeg niets.
28 De Geer, *Hou en trouw*, p. 173.
29 De Jong, *Koninkrijk*, deel 1, p. 611.
30 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1075.
31 Idem, p. 1041.
32 Idem, p. 1044.
33 J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991), p. 345.
34 *Handelingen Eerste Kamer*, 1927-1928, p. 864.
35 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1042.
36 Romme in 'Histoire Intime'. Archief Romme.
37 Afdrukken van dit concept zijn in de archieven van verschillende bewindslieden teruggevonden. Het staat bijna integraal in Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1043.
38 Aantekeningen van Drees op grond van inlichtingen van Albarda, begin augustus 1939. Archief Drees.
39 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1053.
40 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1054.
41 Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, p. 236.
42 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1054. Wiedijk, *Koos Vorrink*, p. 293. Van den Tempel kwam tien jaar later bij de parlementaire enquêtecommissie met een andere weergave van deze fase van

de formatie. Hij beweerde dat hij reeds bij de eerste onderhandelingssessie met De Geer een tweede ministerspost voor de SDAP claimde. Hierbij vergiste hij zich. De tweede ministerspost vroeg hij pas bij de tweede bespreking. Dat blijkt uit de reconstructie van Puchinger aan de hand van dagboeken en aantekeningen van onder anderen Vorrink, Romme en Steenberghe. Knegtmans nam in zijn dissertatie *Socialisme en democratie*, p. 239-240, de versie van Van den Tempel over.

43 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1055.

44 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 609. De Jong schreef dat De Geer 'ongaarne' akkoord ging met de keuze voor Albarda. Hij zou liever Drees als tweede SDAP-minister hebben gehad, maar een bron daarvoor ontbreekt.

45 Van Kleffens, *Belevenissen* (Alphen aan den Rijn 1980), deel I, p. 290.

46 ANP-bericht 10 augustus, zie Hermans, *Parlementaire geschiedenis van jaar tot jaar, 1938-1939*. (Hilversum 1939), p. 28.

47 D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*. (Alphen aan den Rijn1980), p. 41-42.

48 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 58.

49 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 518.

50 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel II, p. 845.

51 Zie voor de details van dit conflict het hoofdstuk 'Colijn en de Vrije Universiteit' van Harinck in de bundel *Colijn, bouwstenen voor een biografie*, p. 186 t/m 191.

52 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1063.

53 F.C. Gerretson, *Verzamelde Werken*, deel VI (Baarn 1976), p. 223. Het is niet duidelijk wanneer Gerbrandy dat tegen Gerretson heeft verteld. Waarschijnlijk na de oorlog.

54 Harinck, 'Colijn en de Vrije Universiteit', p. 191.

55 Gerretson, *Verzamelde werken* (Baarn 1976), p. 223.

56 Aantekeningen van Drees na een telefoongesprek dat hij voerde met Albarda na de vergadering van de ministers. Archief Drees. Zie ook De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 610.

57 De Geer gebruikte de term klassenstrijd voor het eerst in een stuk voor het tijdschrift *Onze Eeuw* in 1903. (D.J. de Geer, 'Een Morgennevel', *Onze Eeuw*, jaargang 1903, p. 219-239.) Het essay ging over de vraag of het kabinet Kuyper (1901-1905) het eerste werkelijk christelijke ministerie was en of deze aan de verwachtingen voldeed. Het antwoord luidde ontkennend en een van de redenen daarvoor was dat Kuyper in de Tweede Kamer 'reeds herhaalde malen' de christelijke arbeiders 'geprezen' had omdat zij weerstand hadden geboden aan de lokroep van de sociaal-democratie (p. 234). Dat vond De Geer een 'noodlottige dwaling' van Kuyper, want dit suggereerde dat er een strijd bestond tussen het materieel en het zedelijk belang van christenen. Deze opmerkingen waren even 'onjuist als gevaarlijk'. Het suggereerde dat arbeiders bij sociaal-democraten financieel beter af waren. Dit materialistische denken lag juist ten grondslag, zo meende De Geer, aan het dogma van de klassenstrijd waarmee sociaal-democraten christenen trachtten te lokken.

58 De Geer, 'Anti-Marxistische Wedijver', *Onze Eeuw*, jaargang 1904, p. 191-207.

59 Idem, p. 194.

60 In *Herinneringen* schreef De Geer dat zijn afkeer van klassentegenstellingen op politiek gebied hem 'blijvend heeft beheerst' (p. 84). Op het eind van zijn leven schreef hij ook over dit leerstuk: 'Zij verlaagde de nobele politieke strijd tot een particularistische strooptocht.' (De Geer, *Van lang vervlogen dagen*, p. 15.)

61 Liberaal Kamerlid Frank Drion noemt hem de 'roode jonker' in *Vaderlandsche Jaarboeken 1937* (Zeist 1938), p. 128.

62 De Geer, 'Anti-Marxistische wedijver', p. 206.

63 Begrotingsbehandeling voor het jaar 1934, *Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, p. 243.

64 *De Nederlander*, 3 april 1934. Zie ook De Geer, *Herinneringen*, p. 87.

65 In 1933 formeerde Colijn een kabinet op brede basis, ook met het oog op de ernstige economische situatie van die tijd. In het debat over de regeringsverklaring betreurde De Geer het dat een van de grote partijen zich afzijdig had gehouden. (*Handelingen Tweede Kamer*, 1933-1934, p. 60.) De SDAP keerde zich toen tegen de harde bezuinigingen van Colijn en Oud. Een paar maanden later zei hij over de geïsoleerde positie van de partij: 'Ik zou wensen dat de SDAP zich aan deze greep van het opportunisme voorgoed zou ontworstelen.' (*Handelingen Tweede Kamer* 1933-1934, p. 243.)

66 'De Algemene vergadering der Chr.-Historische Unie', *De Nederlander*, 20 april 1939.
67 J. de Kadt, *Het Plan van de Arbeid. Ja of neen* (Rotterdam 1936), p. 18.
68 F.J.N. Drion, 'De Christelijk-Historischen', *Vaderlandsche Jaarboeken* 1937 (Zeist 1938), p. 127–129.
69 Brief van Van Embden aan De Geer van 20 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
70 H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955), p. 39.
71 Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, p. 235.
72 Wiardi Beckman, 'Keerpunt in Nederlands staatkundig leven', in: *Socialisme en democratie*, 1939 (Amsterdam 1939), p. 553-557.
73 Oud, *Honderd jaren*, p. 291.
74 J.J. Woltjer, *Recent Verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005), p. 105.
75 'Geen Hercules', *De Telegraaf*, 10 augustus 1939.
76 *De Standaard*, 10 augustus 1939.
77 *De Tijd*, 10 augustus 1939.
78 *De Groene Amsterdammer*, 12 augustus 1939.
79 Fasseur schreef hier tussen haakjes: 'maar die (De Groene) zit er wel vaker naast'. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 218. Het stuk in de Groene was niet ondertekend. Mogelijk schreef Lou de Jong, die toen voor dat weekblad werkte, dit stuk.
80 Van Walsum, *De Nederlander*, 11 augustus 1939.
81 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 163.
82 Bijlagen Tweede Kamer, 1939-1940, hoofdstuk I, nr. 2 en nr. 4.
83 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, p. 164.
84 *Het Vaderland*, 1 november 1939.
85 *Handelingen Tweede Kamer*, 1939-1940, p. 97.
86 Idem, p. 173.
87 Idem, p. 187.
88 Idem, p. 150.
89 *Het Vaderland*, 1 november 1939.
90 Brief van De Geer aan Albarda in 1950, zonder datum. Archief Albarda.
91 Een niet gepubliceerd vraaggesprek met Gerbrandy door het Rijksinstituut van Oorlogsdocumentatie, zie Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1093. In datzelfde interview zei Gerbrandy: 'Met De Geer moet men voorzichtig zijn; hij liet een ander in tien sloten tegelijk lopen. Hij is een zeer slimme man.'
92 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 495; Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 495.
93 Afschrift van brief van 6 september 1939, opgenomen in 'Politiek dagboek H. Colijn', 5 en 6 september 1939. Archief Colijn.
94 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1073.
95 'Politiek dagboek H. Colijn', 5 september 1939. Archief Colijn.
96 Langeveld, *Schipper naast God* p. 496.
97 In een gesprek met Puchinger in 1962, Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1100.
98 'Een Zeventigjarige', juninummer *Timotheüs*, jaargang 1939, p. 454.
99 *Het Vaderland*, 22 juni 1939.
100 *De Telegraaf*, 13 november 1939.
101 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 499.
102 Idem, p. 509-511.
103 Idem, p. 510-511.
104 *Handelingen Tweede Kamer*, 1938-1939, p. 2250.
105 H.J. Neuman, *Impasse te Londen. Nederlands veiligheidsbeleid 1940/1945* (Utrecht 1990), p. 8.
106 In 1905 zond Wilhelmina een briefje naar premier Kuyper, van wie zij vond dat hij te veel de zijde koos van Duitsland, waarin zij hem liet weten niet te veel van de politiek van de strikte onzijdigheid af te wijken. Een verbond met Engeland zou het grondgebied in Europa in gevaar brengen en een alliantie met Duitsland zou het koloniaal bezit op het spel zetten. (Neuman, *Impasse te Londen*, p. 7. Neuman citeert daarin C. Smit (ed.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919* (Den Haag 1968), derde deel, p. 465).

107 Aantekeningen van Drees op grond van inlichtingen van Albarda, begin augustus 1939. Archief Drees.
108 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 136.
109 De Kadt in *De Nieuwe Kern*, VI, herfst 1939, p. 13.
110 Een van de kernbeweringen van De Jong in zijn *Koninkrijk* is dat de kabinetten-Colijn en het kabinet-De Geer de Nederlandse krijgsmacht systematisch had verzwakt. De oorlog werd volgens hem '[...] verloren [...] in de jaren '20 en '30' (Deel III, p. 509.). De Jong rekende uit dat in de jaren 1921 t/m 1938 achtereenvolgende regeringen gemiddeld 1,7 procent van het nationaal inkomen uitgaven aan defensie (Deel I, p. 540). Later nuanceerde historicus Blom het standpunt dat Nederland zijn defensie 'op ernstig wijze' had verwaarloosd aanzienlijk door de Nederlandse uitgaven in die jaren te vergelijken met die van andere Europese landen. (J.C.H. Blom, 'Durch kamen sie doch', in: *Crisis, bezetting en herstel* (Den Haag 1989), p. 46.) De uitgaven liepen min of meer in de pas met de internationale ontwikkelingen. De Jong beschreef in het hoofdstuk 'De Nederlandse Krijgsmacht' in deel II gedetailleerd hoe 'schandalig' kabinet en volksvertegenwoordiging het ministerie van defensie in de jaren voor de oorlog behandelde. De verhoudingsgewijs enorme kapitaalsinjectie van het kabinet-De Geer van 100 miljoen gulden, liet hij daar echter ongenoemd. In de 'slotsom' van dat hoofdstuk constateerde De Jong wel dat de inspanningen tijdens de 'mobilisatieperiode' van acht maanden – die precies samenviel met het optreden van De Geer-II – zes keer zoveel aan defensie werd uitgegeven als in het hele jaar 1938. (Deel I, p. 613) De naam De Geer viel daarbij niet.
111 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, p. 84.
112 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 363.
113 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 615-616.
114 P. Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2005), p. 490.
115 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 540.
116 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 651.
117 Zie het hoofdstuk 'De redenen, welke geleid hebben tot het ontslag van generaal Reynders als opperbevelhebber' in: *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 95 t/m 98.
118 *Het Vaderland*, 7 februari, 1940.
119 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 97.
120 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 113.
121 Interview van De Jong met generaal Reynders in 1955.
122 Colijn zei dat in een gesprek met E. van Raalte. De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 113.
123 C. van der Heijden, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), p. 103.
124 Interview van De Jong met generaal Reynders in 1955.
125 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 128.
126 De Jong meende dat hierachter een veel breder probleem schuil ging: 'Het probleem van de mentaliteit en van de politiek in de neutraliteitsperiode.' De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 128.
127 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, p. 94.
128 *Handelingen Eerste Kamer*, 1939-1940, p. 59.
129 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 260-262.
130 De rede die De Geer hield op 19 april werd in alle kranten integraal afgedrukt, zo ook in de avondeditie van *Het Vaderland* van die dag.
131 De tekst van de voordracht die Boogman hield tijdens een congres voor Duitse en Nederlandse historici staat in de bundel *Vaderlands verleden in veelvoud*, van G.A.M. Beekelaar (red.), onder de titel 'Die Holländische Tradition in der Niederländischen Geschichte' (Den Haag 1975), p. 104.
132 Voor het citaat 'lichttoren in een duistere wereld' gaf Boogman geen bron. Dat ligt voor de hand, het was immers een voordracht.
133 J.C. Boogman e.a., *Nederland, Europa en de wereld. Ons buitenlands beleid in discussie* (Amsterdam 1970), p. 42. Dit boek dat de weerslag was van een discussie die hij had met andere historici zoals Schokking. Ook hier geen bronvermelding.
134 J.J.C. Voorhoeve, *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Den Haag 1979), p. 52, geen bronvermelding.

135 J.Th.M. Houwink ten Cate, *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939* (Den Haag 1995), p. 207.
136 R. van Diepen, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam 2004), p. 224.
137 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*. deel 2a, p. 52.
138 Idem, deel 2a, p. 53.
139 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 409.
140 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2a, p. 55.
141 Idem, deel 2c, p. 150.
142 De Geer, *Hou en trouw*, p. 157.
143 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 366.
144 Idem, p. 390.
145 Idem, p. 391.
146 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2a, p. 57.
147 Houwink ten Cate, *'De mannen van de daad'*, p. 204.
148 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2a, p. 262.
149 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 43.
150 De avondedities van *De Tijd*, *Het Vaderland* en *Het Volk*, 13 november 1939.
151 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 119.
152 *Het Vaderland*, 11 april 1939.
153 *Het Vaderland*, avondeditie 19 april 1940.

Noten bij 18 Den Haag-Londen 1940

1 Dagboek De Geer, 10 mei 1945.
2 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 451.
3 De Geer, *Herinneringen*, p. 107.
4 Strafdossier De Geer, ministerie van justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspraak, Nationaal Archief (CABR).
5 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 292.
6 De Jong, *Koninkrijk*, deel III, p. 38.
7 Strafdossier De Geer, verhoor Bolkestein, 1 november, PV nr. 41, CABR.
8 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* deel 2C, p. 65, verhoor Van den Tempel.
9 Zie voor samenvatting van de Duitse aanval in de meidagen H.C. Posthumus Meyes, *De enquêtecommissie is van oordeel ... Een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem/Amsterdam 1958), p. 57 t/m 72.
10 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2c, p. 154.
11 G. Bolkestein, 'Memoires van een oorlog'. Archief Bolkestein.
12 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 64.
13 Idem, deel 2C, verhoor Hirschfeld, p. 367.
14 De Jong, *Koninkrijk*. deel 111, p. 180.
15 Niet alle kranten hadden een journalist in de Tweede Kamer. NRC en *De Volkskrant* gebruikten bijvoorbeeld het bericht van ANP. Geen krant had het bericht prominenter geplaatst dan pagina 3. In *De Standaard* stond het op pagina 4.
16 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 526.
17 Idem, deel 2A, p. 73.
18 Idem, deel 2C, p. 550.
19 Idem, deel 2C, p. 150.
20 De avond daarvoor was de Tweede Kamer niet in staat geweest om een justitieonderwerp af te ronden. Het debat zou die vrijdagmiddag worden voortgezet en over het voorstel zou worden gestemd.
21 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 526.
22 Idem, zie de verhoren van Steenberghe, Gerbrandy en Albarda, deel 2C.
23 Idem, deel 2A, p. 72.

24 Idem, deel 2C, p. 309.
25 De Jong, *Koninkrijk*, deel III, p. 51.
26 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 73.
27 Idem, deel 2C, p. 151.
28 Idem, deel 2A, p. 77.
29 Idem, deel 2C, p. 667, verhoor Michiels van Verduynen.
30 Idem, deel 2C, p. 110, verhoor Albarda.
31 Idem, deel 2C, p. 89, verhoor Dijxhoorn.
32 Proces verbaal Steenberghe bij proces De Geer, CABR.
33 De Jong, *Koninkrijk*, deel III, p. 278.
34 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 89, verhoor Dijxhoorn.
35 Idem, deel 2C, p. 510, verhoor Alberda.
36 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 284.
37 De commissie heeft De Geer niet doorgevraagd over het moment waarop hij besloot om naar elders uit te wijken. Kennelijk hadden zij daar geen aanmerkingen op.
38 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 368, verhoor Hirschfeld.
39 De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 109.
40 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 108.
41 Idem, deel 2A, p. 109.
42 Idem, deel 2C, p. 152, verhoor De Geer.
43 De Geer, *Hou en trouw*, p. 157.
44 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 95. De commissie liet na om te onderzoeken of het kabinet, cq De Geer, in die dagen pogingen heeft ondernomen om met de koningin in contact te treden.
45 Proces verbaal Van Rhijn bij proces De Geer, CABR.
46 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 170 en 171, verhoor Snouck Hurgronje.
47 Idem, deel 2C, p. 152.
48 De Jong, *Koninkrijk*, deel III, p. 267.
49 Idem, p. 49.
50 Idem, p. 264.
51 De enquêtecommissie constateerde dat de koningin ook andere zaken op eigen houtje ondernam. Zo stuurde Wilhelmina op 11 mei, buiten medeweten van het kabinet om, een telegram naar de koning van Italië. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 78.
52 L. de Jong, *Koningin Wilhelmina in Londen, 1940-1945* (Amsterdam 1966), p. 10.
53 J.C.E. van den Brandhof, *De besluitvorming van de kabinetten De Geer en Gerbrandy* (Deventer 1986), p. 73.
54 Idem, p. 80.
55 O.C.A. van Lidt de Jeude, *Londense dagboeken van Jhr. Ir. O.C.A. van Lidth de Jeude, januari 1940-mei 1945*, twee delen (Den Haag 2001), 26 mei 1940, p. 115. Hij begon het dagboek pas in oktober 1940, de dagen daarvoor reconstrueerde hij op basis van herinneringen en aantekeningen.
56 H. van der Zee, *In Ballingschap* (Amsterdam 2005), p. 52.
57 W.H. Weenink, *Johan Willen Beyen 1897-1976: bankier van de wereld, bouwer van Europa* (Amsterdam 2005), p. 188.
58 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 153.
59 Van der Zee, *In Ballingschap*, p. 53.
60 Posthumus Meyes, *De enquêtecommissie is van oordeel ...*, p. 81.
61 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 413, verhoor De Jong.
62 De Geer, *Verantwoording*, p. 17.
63 P.S. Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* (Den Haag 1946), p. 8.
64 De Geer, *Verantwoording*, p. 19.
65 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 166.
66 J. van den Tempel, *Nederland in Londen* (Haarlem 1946), p. 23.
67 Weenink, *Johan Willen Beyen*, p. 206.
68 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 8.

69 Proces-verbaal van het verhoor van Van Kleffens bestemd voor strafzaak tegen De Geer. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 97, p. 182.
70 Dat deden De Jong, Fasseur, Daalder en Van Osch.
71 Van Kleffens, *Belevenissen*, deel II, p. 27.
72 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* deel 2C, p. 669, verhoor Verduynen.
73 Idem, deel 2A, p. 165.
74 Idem, deel 2C, p. 155, verhoor De Geer.
75 Afschrift uitreksel notulen ministerraad van 22 juli, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 187.
76 Idem, 2C, p. 285, verhoor Van Kleffens.
77 Bolkestein, 'Memoires van de oorlog', p. 20, NIOD.
78 W. Churchill en M. Gilbert (eds.), *The Churchill War Papers: Never Surrender. Vol. 2. May 1940-December 1940* (London 1994), Part II, p. 259.
79 Michiels van Verduynen zei in zijn verhoor voor de strafzaak tegen De Geer dat het geen zin had om Churchill over dit gesprek te bevragen. 'Niemand in Engeland herinnert zich De Geer.' Proces-verbaal verhoor Michiels van Verduynen, strafdossier De Geer, CABR.
80 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 50.
81 De volledige notulen liggen ter inzage in het Nationaal Archief. De delen die zijn opgenomen in het verslag van de enquêtecommissie worden hieronder apart aangegeven.
82 Uitreksel notulen ministerraad, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 185, bijlage 100.
83 Idem, op 11, 12 en 25 juli 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 186, bijlage 101.
84 Deze nota van Van Kleffens zat tussen de kabinetsnotulen van 12 en 15 juli. Nationaal archief.
85 Volgens Van Osch was de opmerking over een aparte vrede voor Nederland niet van Van Rhijn maar van De Geer. Van Kleffens schreef die volgens Van Osch aan Van Rhijn toe om 'De Geer te ontzien' en wellicht was de 'schrijver bang voor diens scherpe tong'. De vraag is waarom Van Kleffens De Geer zou willen ontzien? Er zijn genoeg voorbeelden van het tegendeel. Daarbij komt dat Van Rhijn nooit zou accepteren dat een vergaande opmerking onterecht op zijn conto zou worden geschreven. Er is geen enkel bewijs voor de stelling dat De Geer die opmerking maakte, en niet Van Rhijn. Zie Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 389.
86 Uitreksel notulen ministerraad 22 en 24 juli 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 187, bijlage 102.
87 Brief van Plesman aan Van Kleffens van 20 augustus, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 205, bijlage 115.
88 Nota die door Van Kleffens is verstrekt aan Halifax over de hele bemiddelingpoging van Plesman, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 118, p. 208.
89 Brief van Snouck Hurgronje aan ambassadeur Van Nagell in Stockholm op 1 augustus, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 112, p. 202.
90 Idem, deel 2A, p. 180.
91 Idem, deel 2B, p. 208, bijlage 118.
92 Idem, deel 2B, p. 209, bijlage 118.
93 Idem, deel 2B, p. 210, bijlage 118.
94 Telegram van Van Kleffens aan Nederlandse gezant in Stockholm van 27 augustus, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 116, p. 206.
95 Brief van Halifax aan Van Kleffens van 27 augustus, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 117.
96 Idem, deel 2A, p. 183.
97 Proces verbaal verhoor Van Kleffens in strafzaak tegen De Geer, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 97, p. 182.
98 Idem, deel 2C, p. 297, verhoor van Kleffens.
99 Idem, deel 2A, p. 190.
100 Idem, nota aan de ministerraad van 18 juli van Van Kleffens over de toekomstige positie van Nederland. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 119, p. 211.
101 Idem, deel 2A, p. 187.

102 Idem, deel 2A, p. 189.
103 Idem, nota over toekomstige positie van Nederland van minister Albarda van 19 november 1940, deel 2B, p. 215, bijlage 121.
104 Idem, deel 2A, p. 187. Daarnaast had ook minister Welter plannen die indruisten tegen het uitgangspunt van bondgenootschappelijkheid van het kabinet. Hij stond argwanend tegenover Engeland dat te veel handelde in eigen belang en te weinig keek naar de positie van kleine landen. Welter kwam in augustus met het voorstel om een blok te vormen met de 'Latijnse' staten zoals Frankrijk. (Verhoor Welter, deel 2C, p. 156.)
105 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 517.
106 H. Algra, *Mijn werk, mijn leven*. (Assen 1970), p. 58.
107 De Jong, *Koninkrijk*, deel IV, p. 19.
108 H. Pos J. Kuijk, *Het averechts handelen. De Geer in Lissabon* (Haarlem 1997), p. 105.
109 Interview met Winkelman in 1950. Zie Langeveld, *Schipper naast God*, p. 518.
110 In een gesprek met zijn aangetrouwde neef Boot. Zie Langeveld, *Schipper naast God*, p. 519.
111 Idem, p. 521-522.
112 Idem, p. 532.
113 H. Colijn, *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam 1940), p. 41.
114 Idem, p. 43.
115 Idem, p. 50.
116 Van der Heijden, *Grijs verleden*, p. 133.
117 Idem, p. 134 en Langeveld, *Schipper naast God*, p. 529.
118 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 532.
119 Notulen ministerraad van 12 juli, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 186, bijlage 101.
120 Van den Tempel, *Nederland in Londen*, p. 34.
121 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* deel 2C, p. 15, verhoor De Geer.
122 Van den Tempel, *Nederland in Londen*, p. 36.
123 Van Lidth de Jeude, *Londense dagboeken*. De datum 4 juni 1940 kan niet kloppen, want de discussie in het kabinet was pas later.
124 De Jong, *Koninkrijk*, deel IV, p. 76. De Jong zegt dit zonder aanhalingstekens, maar ik denk dit een letterlijk citaat van Wilhelmina is. De Jong heeft haar na de oorlog onder meer over het vertrek naar Indië geïnterviewd.
125 Brief Wilhelmina aan Juliana van 2 juli. Zie Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 296.
126 Kabinetsnotulen van 2 juli 1940, Nationaal Archief.
127 Idem, 17 juli 1940.
128 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 67.
129 Idem, p. 68.
130 Idem, p. 71.
131 Idem, p. 68.
132 Brief van Wilhelmina aan Juliana van 4 augustus. Zie Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze* jas, p. 299.
133 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 202, verhoor Gerbrandy.
134 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 292.
135 Verhoor van K.E. Duits in strafzaak De Geer, proces-verbaal nr. 13, strafdossier De Geer. CABR.
136 De Jong citeert het 'dagboek' dat Bolkestein na de oorlog op basis van herinneringen heeft geschreven. De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 80.
137 Het lijkt erop dat deze 'dialoog' achteraf is geconstrueerd. Als Gerbrandy zijn minister-president er toen al van verdacht naar bezet gebied terug te willen keren, rijst de vraag waarom hij de ambteloze De Geer een paar maanden later zo maar naar het buitenland laat vertrekken.
138 Van Osch veronderstelde dat Albarda de vakantieplannen niet notuleerde omdat hij zich zo genegeerd voelde. Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 341.
139 Brief van Gerbrandy aan De Geer van 24 september 1940. Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 19.
140 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 292.

141 Idem, p. 292.
142 De Jong in *Het Koninkrijk* en Fasseur in zijn tweedelige biografie van Wilhelmina.
143 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959), p. 76.
144 Idem, p. 141.
145 Idem, p. 142.
146 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 10.
147 Idem, p. 11.
148 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas in een vormeloze jas*, p. 292.
149 Idem.
150 Wilhelmina regelde in het geheim met admiraal Furstner de overtocht van Juliana en haar kinderen naar Canada. Zie: De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 13. De Jong meldde dat Wilhelmina en Bernhard ervoor zorgden dat, met alleen van medeweten van Gerbrandy, haar secretaris F. van 't Sant de leiding kreeg van een Centrale Inlichtingendienst (CID).
151 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 55.
152 Idem, p. 61.
153 De Lidth van Jeude, *Londense dagboeken*, deel I, p. 129.
154 Van den Brandhof, *De besluitvorming van de kabinetten De Geer en Gerbrandy*, p. 81.
155 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 83.
156 Idem, p. 84.
157 Idem, p. 85.
158 Brief van Wilhelmina aan Juliana van 23 januari 1941. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 300.
159 Idem, brief van Wilhelmina aan Juliana van 25 augustus 1940, p. 301.
160 Interview van De Jong met Steenberghe in november 1955, *Koninkrijk*, deel IX, p. 85.
161 Idem, p. 85.
162 Interview van De Jong in november 1955 met Welter, De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 85.
163 Idem, p. 85.
164 Archief Kabinet der Koningin, inv.nr. 9025, Nationaal Archief.
165 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 302.
166 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 86.
167 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 133, p. 235.
168 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 37.
169 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 301.
170 Idem, p. 304.
171 Samenvattingen van de verhoren die gaan over het ontslag van De Geer staan op de pagina's 207 en 208 van deel 2A van *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*.
172 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 301.
173 M. ten Hooven en R. de Jong, *Gezag en vrijheid. Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* (Amsterdam 2008), p. 124.
174 *Vrij Nederland*, 31 augustus 1940. Wilhelmina kreeg het stuk van De Geer voor publicatie ter inzage en zij vroeg aan Beelaerts en haar kabinetschef Tets of het woordje 'vredelievendheid' er wel mee door kon. Zij vonden van wel.
175 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 312.
176 Notulen ministerraad van 6 en 11 september 1940. Nationaal Archief.
177 E. van Raalte, *Staatshoofd en ministers* (Zwolle 1991), p. 243.
178 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 100.
179 Idem, p. 83.
180 De Lidth van Jeude, *Londense dagboeken*, 8 juni 1943, p. 213.
181 Idem, p. 451.
182 Idem, p. 820.
183 Den Hertog, *Cort van der Linden 1846-1935*, p. 654- 665.
184 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 5.

185 Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, p. 227.
186 Opmerkelijk is dat De Jong in het stuk over de defaitistische houding in de ministerraad (deel IX, eerste helft, p. 50 en 51) niet de conclusie trekt dat De Geer een aparte vrede wilde. Dat doet hij echter wel op p. 53: 'Al met al was het een bedenkelijke situatie dat het kabinet door een premier werd voorgezeten die een akkoord met Hitler wenste.'
187 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 291. 'De vraag of een afzonderlijke vrede met Duitsland bespreekbaar was, [...] speelde op de achtergrond ook mee; in ieder geval bij De Geer.' (zonder bronvermelding)
188 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 397. 'Het is duidelijk dat hij [De Geer] met de Duitsers tot overeenstemming heeft willen komen.'

Noten bij 19 Lissabon-Den Haag 1940-1945

1 Van Kleffens, *Belevenissen*, deel II, p. 24 en 25.
2 Van Lidt de Jeude, *Londense dagboeken*.
3 Proces verbaal Van Blankenstein, proces De Geer, CABR.
4 Proces verbaal W. Duits, proces De Geer, CABR.
5 Dat blijkt uit twee brieven uit die periode van De Geer; één aan schoondochter Annie van 5 oktober 1940. Archief Annie Hermine Röell, inv.nr. 97. De ander aan zijn vrouw Ria van 25 oktober 1940. Archief Maria Voorhoeve, inv.nr. 86.
6 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 90.
7 Brief van De Geer aan zijn vrouw Ria van 25 oktober 1940. Archief Maria Voorhoeve, inv.nr. 86.
8 Die term valt in Kuijk, *Het averechts handelen*, p. 47.
9 De Geer, *Verantwoording*, p. 10.
10 Van den Tempel, *Nederland in Londen*, p. 37.
11 Die brief bereikte De Geer op 17 september 1940, maar is niet teruggevonden.
12 De Geer herhaalde die zin van zijn vrouw in zijn antwoord van 25 oktober 1940.
13 Notulen ministerraad van 4 september. Nationaal Archief.
14 De Geer, *Als de avondklok luidt*, p. 10.
15 De Jong schrijft: 'Dat wekte argwaan.' De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 91.
16 Brief van Gerbrandy aan De Geer van 24 september 1940, bijlage IIa in Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 19.
17 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 91.
18 Brief van De Geer aan Gerbrandy van 26 september 1940, bijlage IIb in Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 21.
19 Idem, brief van Gerbrandy aan De Geer van 8 oktober 1940, bijlage IIc, p. 23.
20 Idem, brief van De Geer aan Gerbrandy van 16 oktober 1940, bijlage IId, p. 25.
21 De Jong suggereerde enkele keren, zonder dat verder te onderbouwen, dat De Geer al in Londen plannen had om naar zijn vrouw in Den Haag terug te keren. Opmerkelijk is dat De Jong én schrijft dat het kabinet er alles aan deed om De Geer Engeland uit te krijgen omdat hij Nederland te schande maakte én dat Gerbrandy De Geer in de smiezen had en hem ervan verdacht naar Nederland terug te willen keren. De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 92.
22 Dat De Geer 1700 gulden had meegekregen vond De Jong schandelijk.
23 De Geer, *Verantwoording*, p. 10.
24 Het Britse gezantschap in Lissabon kreeg klachten van Joodse Nederlanders over hun behandeling door de Nederlandse regering. Hierop nam de uitgeweken Britse gezant in Nederland, Neville Bland, contact op met Van Kleffens. Die zei dat de regering zich geen raad wist met deze mensen omdat andere landen hen niet wilden opnemen en zij 'mostly unsuitable' waren voor Nederlands-Indië. Volgens Van Kleffens had de Portugese politie een schip geconfisqueerd en de bemanning gearresteerd en hen zo gedwongen om de reis naar Duitsland te maken. Zie hiervoor het dossier FO 371/24462/11258 in The National Archives in Londen.

25 Kuijk wijst hiervoor op de dikke map in het archief van het Duits gezantschap in Lissabon, dat in Berlijn wordt bewaard. Kuijk, *Een averechts Handelen*, p. 96, noot 70.
26 Op het proces kreeg hij de vraag of hij het niet vreemd vond dat hij werd voorgetrokken. De Geer vond dat niet vreemd.
27 Huene meldde zich pas in september 1939 als lid aan bij de NSDAP en had een hoog lidnummer. De gezant was eerder een meeloper dan een doorgewinterde nationaal-socialist. Zie proces verbaal Huene in strafproces De Geer, CABR.
28 Huene maakte van het gesprek een kort verslag dat was bestemd voor Buitenlandse Zaken in Berlijn. Zie voor een doorslag van de brief in Kuijk, *Het averechts handelen*, p. 122, bijlage IV.
29 Zowel een facsimile, als een uitgeschreven versie daarvan is te vinden in Kuijk, *Het averechtse handelen*, p. 115, bijlagen II en III.
30 Het is de vraag of dit waar is. In stukken, brieven of mededelingen aan anderen uit die periode blijkt daar niets van. Wel klopte het dat vlak na de eeuwwisseling de meeste Nederlanders pro-Duits waren, of in ieder geval anti-Engels in verband met de Boerenoorlog.
31 De Jong schreef: 'Dus toch! De verontwaardiging was groot.' Zie: De Jong, *Koninkrijk*, deel IX eerste helft, p. 93.
32 Uitreksel Notulen kabinet 3 december 1940, in *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 270.
33 Verslag van dit gesprek op 10 december 1940 in Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, bijlage IIIa, p. 26.
34 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 231.
35 Idem, deel 2B, bijlage 143, p. 275.
36 Idem, deel 2B, bijlage 144, p. 276.
37 Idem, brief van De Geer aan de ministerraad van 7 januari, deel 2B, bijlage 144, p. 276.
38 Idem, brief van Raad van Ministers aan De Geer van 31 januari 1941, deel 2B, bijlage 145 p. 277.
39 Idem, deel 2a, p. 218. Ook Albarda had de indruk dat de correspondentie 'schijnbaar traag' is gegaan, zelfde pagina.
40 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, eerste helft, p. 96.
41 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 219.
42 Idem, verhoor De Geer, deel 2C, p. 159.
43 Idem, deel 2a, p. 221.
44 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, eerste helft, p. 97.
45 Opmerkelijk is dat de jurist De Geer zelf dit argument nooit heeft gebruikt, ook niet tijdens de strafzaak bij het Bijzonder Gerechtshof.
46 Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 60.
47 Brief van De Geer aan Huene, 25 december 1940, in Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 123, bijlage V.
48 Brief van Huene aan De Geer, 28 december 1940, in Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 124, bijlage VI.
49 Verhoor Von Ribbentrop, strafproces De Geer, nr. 20, CABR.
50 Verhoor Seyss-Inquart, strafproces De Geer, nr. 20, CABR.
51 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 146, p. 278.
52 De volledige tekst staat in Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 14.
53 Steenberghe had in zijn kopie van de radiorede woorden als 'woordbreuk' en 'desertie' onderstreept en in de kantlijn voorzien van vraagtekens. Archief Steenberghe, inv.nr. 22.
54 Notulen ministerraad, 12 februari 1941, Nationaal Archief.
55 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, eerste helft, p. 96.
56 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 221.
57 Verhoor Albarda voor strafproces De Geer, CABR.
58 *Vrij Nederland*, 15 februari 1941.
59 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 99.
60 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, verhoor De Beus, deel 2c, p. 563.
61 Idem, verhoor Verduynen, deel 2c, p. 669.
62 Verhoor Van Blankenstein voor proces De Geer, strafdossier, CABR.
63 Dossier strafproces De Geer, proces verbaal 52, CABR. Zie ook Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 73.

64 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, verhoor H.W. van der Vaart Smit, oud-ANP- journalist, deel 2c, p. 283.
65 In de strafzaak tegen De Geer is hiernaar uitgebreid onderzoek naar gedaan. Het bleek te gaan om wilde geruchten.
66 Dossier strafproces De Geer, proces-verbaal 23 en 52, CABR. Otto Bene, vertegenwoordiger van Duitse ministerie van buitenlandse zaken in De Haag, had Mohr daartoe opdracht gegeven
67 Brief van De Geer aan Frida Katz van 9 augustus 1955. Archief Frida Katz.
68 Brief van minister van justitie aan procureur-fiscaal Bakhoven, waarin hij meldt dat in de notulen van de vergadering van secretarissen-generaal de mededeling staat van de voorzitter 'dat De Geer op 7 februari in het land is aangekomen'. De voorzitter is verzocht (door wie is onbekend, door de regering in Londen, of de Duitse bezetter?) 'de heren mede te zeggen dat contact met jhr. de Geer achterwege moet blijven'. Proces De Geer, CABR.
69 Ruitenbeek zag hem als een van de vormgevers van de PvdA. Zie: Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, p. 103 t/m 105.
70 Alle nieuwsbrieven van Frans Goedhart zijn te lezen op het internet: www.hetillegaleparool.nl.
71 Archief Van Walsum, inv.nr. 178.
72 Verhoor Van Walsum voor strafzaak tegen De Geer, CABR.
73 Brief van De Geer aan Van Walsum van 10 februari 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
74 Brief van Van Walsum aan De Geer van 12 februari 1941, doorslag. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
75 Brief van de Geer aan Van Walsum van 13 februari 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
76 Brief Van Walsum aan De Geer van 17 februari, doorslag. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
77 Brief van De Geer aan Van Walsum zonder datum. Van Walsum voldeed aan het verzoek van De Geer om de stukken terug te sturen op 3 maart 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
78 Rondzendbrief van 10 maart 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 162.
79 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 206.
80 Oud-Kamerlid Connie Patijn, vader van Schelto en Michel, verklaarde dit in een interview met Jan Kuijk op 18 februari 1996. Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 104.
81 Eddy de Geer verleende zijn vader juridisch bijstand tijdens het proces in 1947 bij het bijzonder gerechtshof.
82 Brief van De Geer aan mevrouw Van Rhijn-Van Dijk van 18 februari 1941, collectie De Geer van het NIOD.
83 Brief van De Geer aan Van Walsum van 13 februari 1941. Archief Van Walsum, inv.nr. 307, 13.
84 Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 76. Archief Duits gezantschap in Den Haag in archief buitenlandse zaken in Berlijn, inv.nr. 11.
85 Kuijk, *Een averechts handelen*, p. 112.
86 Idem, p. 108, bijlage I.
87 Verhoor Bert Bakker voor strafproces De Geer, CABR.
88 Brief van Bakker aan De Geer van 24 maart 1941, proces-verbaal Bakker, proces De Geer, CABR. Zie ook *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 150, p. 286.
89 D.J. Geer, *De synthese in den oorlog: overwin het kwade door het goede, Romeinen 12-21* (Rotterdam 1942), p. 9.
90 Ten laste legging bij Bijzonder Gerechtshof, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 252.
91 D.G. Carrasso, 'D.J. de Geer en de Tweede Wereldoorlog' , p. 57, NIOD, dc. I-511C.
92 Dat valt af te leiden uit het feit dat reeds op 25 juni een Duitse vertaling van het stuk gereed was. Archief NIOD, doc I-511, bijlage 59,60 en 61.
93 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, verhoor Ernst Voorhoeve, deel 2B, bijlage 149, p. 281.
94 Idem, ten laste legging bijzonder gerechtshof, deel 2B, p. 252.
95 Rapport van P.A. van Noothoorn. Hij verhoorde F. Wimmer op 31 oktober 1945, strafdossier De Geer, CABR.
96 Brief van De Geer aan Van Sijn. Archief De Geer, inv.nr. 79.
97 Dagboek De Geer 19 oktober 1941.
98 *De Telegraaf*, 9 april 1942, *Algemeen Handelsblad*, 25 april 1942 en *Het Vaderland*, 9 april 1942.
99 'De Geers inzichten', *Het Vaderland*, 23 april 1942.
100 [J.H. Scheps], *Jhr. Mr. De Geer's De synthese in den Oorlog beantwoord* (s.l. 1942), p. 3. Zie ook de biografie van N. Scheps, *Weersta vanaf het begin maar slechts met het geesteszwaard* (Amsterdam 2011).

101 [Scheps], *Jhr. Mr. De Geer's De synthese in den Oorlog beantwoord*, p. 4.
102 Idem, p. 11.
103 Idem, p. 12.
104 Idem, p. 14.
105 *Vrij Nederland*, 24 april 1942.
106 Ten laste legging strafzaak De Geer, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 252.
107 Auke Kok, *De verrader. Leven en dood van Anton van der Waals* (Amsterdam 1995), p. 118.
108 G. van der Ham, *Wilhelmina in Londen, 1940-1945: documenten van een regering in Ballingschap* (Haarlem 1981), p. 44.
109 Kok, *De verrader*, p. 120.
110 Ten laste legging strafzaak De Geer, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 253.
111 CHU rondzendbrief van 10 maart. Archief Van Walsum.
112 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, p. 169.
113 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 206.
114 Brief van 5 juli 1942 van Tilanus aan De Geer, integraal opgenomen in Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 209.
115 Idem, brief van De Geer aan Tilanus van 10 juli 1942, p. 212.
116 De Geer schreef in *Hou en trouw tot het einde* een apart hoofdstuk over Loeff onder de titel 'Een eenzame pastor', p. 96-104.
117 Kopie van het verslag dat Henri Loeff maakte van de begrafenis van Jo Loeff in bezit van de auteur.
118 G.W. van Vierssen Trip, 'In memoriam mr. Hendrik de Bie', in: *Jaarboek Roterodamum* 1950.
119 Brief in kladvorm van De Bie aan De Geer van 16 februari 1941. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
120 De Geer, *Als de avondklok luidt*, p. 9.
121 Knipsel uit die krant zonder datum in archief De Geer.
122 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 287.
123 F. Wimmer gaf in het verhoor dat de Nederlandse rechercheur Van Noothoorn hem op 31 oktober 1945 afnam, aan dat er in het begin van de oorlog veel meer vrijheid was om publicaties van niet-Duitsers toe te staan dan in latere jaren. Rapport P.A. van Noothoorn, strafdossier De Geer, CABR.
124 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, verhoor De Geer, 2C, p. 160.
125 Van Osch becommentarieerde in zijn biografie het zogenaamde accepteren van de Kamerzetel door De Geer als volgt: 'Door de benoeming te aanvaarden wekte De Geer de schijn gunsten van de bezetter te accepteren en met diens handelswijze in te stemmen. Hij begreep blijkbaar niet dat hij de laatste was om als vertegenwoordiger van het volk op te mogen treden. Beter had hij de benoeming kunnen weigeren [...]. Naar zijn motieven kunnen we slechts raden.' Het is typerend voor het commentaar dat De Geer veelvuldig kreeg op zaken die hem niet aan te rekenen waren. Van Osch, *Jonkheer J.D. de Geer*, p. 441.
126 Bijlage tijdelijke zitting, *Handelingen Tweede Kamer* 1945-1946, 14 september 1945.
127 De Geer, *Als de avondklok luidt*, p. 9.
128 Dagboek 6 mei 1945. Archief De Geer.

Noten bij 20 De naoorlogse vervorming van De Geer

1 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 291.
2 Die vergadering van het Centraal Comité was op 30 juli 1923, zie Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 430.
3 De brief aan Lohman was van 22 november 1923. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 487.
4 *Biografisch Woordenboek van Nederland*, lemma D.J. de Geer. Op internet: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/geer.
5 Oud, *Het jongste verleden*, deel 11, p. 113.
6 Idem, p. 107.
7 Idem, p. 113. 'Augustus 1923, komkommertijd, volstrekte rust in de binnenlandse staatkunde. Plotseling

valt er een steen in de politieke eendenkom.' (p. 113). Oud suggereerde dat De Geer als een dief in de nacht van het politieke toneel wilde verdwijnen. Alleen stapte De Geer niet in augustus op, maar op 11 juli. De Tweede Kamer was toen net een week op reces. Op 11 augustus werd bekend dat Colijn De Geer als minister van financiën zou opvolgen, wellicht was Oud daarmee in de war. De Geer wilde zijn ontslag al eind mei bekend maken, maar moest wachten op de ministerraad die pas op 11 juli over de Vlootwet een besluit wilde nemen vanwege het bezoek van de Noorse koning aan ons land. Ruijs wilde voorkomen, op straffe van een uitbrander, dat de koningin wegens een kabinetscrisis koning Haakon in de steek moest laten.

8 M.J.L.A. Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck, edelman-staatsman 1873-1936*. Dissertatie (Maastricht 2000), p. 101. Stassen schreef in een publieksversie van zijn proefschrift dat Ruijs als formateur in 1922 'opeens' van De Geer te horen kreeg dat hij niets voelde voor het ontwerp-Vlootwet. (Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*, p. 164.) Het woord 'opeens' is daar niet terecht. De Geer trok in het kabinet aan de noodrem toen gouverneur-generaal Fock zijn steun aan de Vlootwet introk en dat was ruim voor de verkiezingen in 1922. Aalberse waarschuwde in zijn dagboek dat er in het kabinet hierover een 'conflict' dreigde. (Aalberse, *De dagboeken van P.J.M. Aalberse*, 7 maart 1923.) Ook Stassen zelf schreef nota bene over dit conflict in het kabinet. (Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*, dissertatie, p. 125.) Het kabinet werd eigenlijk gered door de motie van Oud die het besluit over de verkiezingen heen tilde. Puchinger schreef dat formateur Ruijs reikhalzend uitkeek naar het einde van de vakantie van De Geer – 'natuurlijk de aangewezen figuur' – voor uitsluitsel over zijn kandidatuur. 'Maar wat als hij na terugkeer van vakantie, in verband met zijn afkeer van de vlootwet, alsnog zou bedanken?' (Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 292.)

9 Beunders, *Weg met de vlootwet!*, p. 113.

10 Idem, p. 215.

11 Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen*, p. 286.

12 Idem, p. 113.

13 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 164.

14 De Jong, *Koninkrijk*, deel 1, p. 615.

15 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 93.

16 Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 1, p. 297.

17 De Geer stemde in 1912 voor een motie om geen geld uit te trekken voor een nieuw pantserschip, en hij was niet de enige. Een ruime meerderheid deed dat, waardoor minister Wentholt van Marine moest vertrekken. (Oud, *Honderd jaren*, p. 204.) Ook stemde De Geer in 1919 en in 1920 tegen de afbouw van de kruisers Java en Sumatra. In 1919 werd Lohman boos op De Geer omdat hij een amendement had gesteund om te bezuinigen op munitie. In een brief aan Lohman legde hij uit waarom hij dat had gedaan. (Brief De Geer aan Lohman van 18 december 1919. Archief Lohman). Er kwam de komende jaren toch geen oorlog meer, Frankrijk, Engeland en Duitsland waren machteloos. Veel minder optimistisch was De Geer over de economische toestand. 'Die bestrijdt men niet met een militair harnas.' Hij vond het revolutiegevaar groter dan het oorlogsgevaar.

18 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 128.

19 Idem, p. 129.

20 Ten Hooven en De Jong, *Gezag en vrijheid*, p. 30.

21 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*. p. 129.

22 G.J. Heering, *De zondeval van het christendom* (vierde druk, Utrecht 1953 (oorspr. 1928)). Biografie van Heering van A.F.U. Braakman, *Heimwee naar het Koninkrijk* (Gorinchem 2007).

23 Later uitgegeven onder de titel *De kerk als maatschappelijk geweten*.

24 Aanvankelijk heette de vereniging Groep van Godsdienstige Voorgangers Tegen Oorlog en Oorlogstoerusting en werden alleen predikanten hiervan lid. Later konden ook gemeenteleden lid worden zoals de latere minister-president W. Schermerhorn. Dit maakte een naamsverandering noodzakelijk. Kerk en Vrede had op haar hoogtepunt 9000 leden waaronder 400 predikanten.

25 Dagboek De Geer, juli 1929.

26 *Hollands Weekblad*, 19 augustus 1939.

27 P. Kasteel schreef dat in zijn hoofdstuk 'Met Gerbrandy in de blitz', in: C. Bremmer (red.), *Pieter Sjoerds Gerbrandy* (Franeker 1985), p. 102.

28 In 1942 werd Kasteel benoemd tot gouverneur van Curaçao.

29 G.J. Heering, *Militia Christi* (Arnhem 1936), p. 136 t/m 143.
30 Kasteel,'Met Gerbrandy in de blitz', p. 102.
31 Daar valt wel wat op af te dingen. De toorn van Colijn en uitstoting uit de ARP weerhield Gerbrandy niet van acceptatie van het ministerschap. Het speet Gerbrandy dat hij twee jaar daarvoor, in 1937, net buiten het kabinet was gevallen. Zie: Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel III, p. 1067.
32 Kasteel, 'Met Gerbrandy in de blitz', p. 102.
33 D.J. de Geer, 'Oorlog en Vrede', *Stemmen des Tijds*, februari 1935, p. 331.
34 Heering, *Militia Christi*, p. 137.
35 De Geer, 'Oorlog en Vrede', p. 331.
36 Idem, p. 338.
37 De term waarmee bij voorbeeld G. Beelaerts van Blokland hem in zijn autobiografische boek *Belevenissen te Londen 1940-1945* (Amsterdam 1997), aanduidde.
38 *Handelingen Tweede Kamer*, 1916-1917, p. 983.
39 *Handelingen Eerste Kamer*, 1928-1929, p. 597.
40 *De Nederlander*, 2 juli 1929.
41 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, p. 99.
42 *Handelingen Tweede Kamer*, 1935-1936, p. 1270.
43 Hoewel oud-militair Tilanus eerste woordvoerder was bij defensiezaken voor de CHU, vond De Geer onderwerpen die raakten aan de gespannen internationale situatie soms zo belangrijk, dat hij namens de CHU sprak en Tilanus in de Kamerbanken bleef zitten.
44 De Geer, *Hou en trouw*, p. 140.
45 Begrotingsbehandeling defensie voor het jaar 1938, op 7 december 1937. Wederom is De Geer woordvoerder en niet Tilanus. *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 674 en zie De Geer, *Hou en trouw*, p. 142.
46 Hier was De Geer woordvoerder en niet Tilanus. *Handelingen Tweede Kamer*, 1937-1938, p. 487.
47 De Geer, *Hou en trouw*, p. 142.
48 *De Nederlander*, 29 oktober 1947.
49 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 217.
50 Idem, p. 216.
51 Idem, p. 219.
52 Ibidem.
53 Niet gepubliceerd interview met Gerbrandy op 14 april 1950, NIOD.
54 D.J. de Geer, *Aan den eindpaal* (Den Haag 1948), p. 20.
55 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 147.
56 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, p. 174.
57 Brief van Puchinger aan Eddy de Geer, december 1960. Archief L.E. de Geer, inv.nr. 93.
58 G. Puchinger, *Persoonlijkheden* (Goes 1956), p. 109.
59 De Jong, *Koninkrijk*, deel I, p. 608. De Jong vergiste zich op het punt dat er niets op papier was gezet: dat had hij wel gedaan, zij het summier, op verzoek van Steenberghe.
60 Deze complimenteuze brieven zijn allemaal bewaard gebleven.
61 Brief van Beelaerts van Blokland aan De Geer van 9 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
62 Brief van Romme aan De Geer van 9 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
63 Brief van R.J.H. Patijn aan De Geer van 10 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
64 Brief van Gerbrandy aan De Geer van 10 augustus 1939. Archief De Geer, inv.nr. 57.
65 'De vakantie van de minister-president' zou een onderzoekspunt vormen voor de enquêtecommissie. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 11 en verder.
66 Wilhelmina is niet verhoord door de enquêtecommissie en het is dus niet zeker of deze mededeling klopt. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 147.
67 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 262. De Jong, *Koninkrijk*, deel II, p. 42.
68 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 136.
69 Idem, deel 2A, p. 11.
70 Idem, deel 2C, p. 66.
71 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, verhoor Albarda, deel 2C, p. 108. Verhoor Dijxhoorn, deel 2C, p. 83.

72 Idem, verhoor Van Kleffens, deel 2C, p. 286.
73 Idem, verhoor Welter, deel 2C, p. 126.
74 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 262.
75 De Jong, *Koninkrijk*, deel 1, p. 612.
76 Idem, deel 1, p. 446. Veel mensen leiden nu eenmaal een uiterst beperkt bestaan waarvan zij de betrekkelijke rust niet door berichten uit de buitenwereld willen laten verstoren. Onverschilligheid is een machtige factor in het historisch gebeuren.'
77 Puchinger, *Tilanus vertelde mijn zijn leven*, p. 175.
78 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 11.
79 Idem, deel 2C, p. 26. Commissielid Wttewaall van Stoetwegen tijdens verhoor van Gerbrandy.
80 Idem, deel 2A, p. 12 en het verhoor van De Geer, deel 2C, p. 14 en 15.
81 Idem, deel 2C, p. 27.
82 Idem, deel 2A, p. 12.
83 Idem, deel 2C, p. 26. Het besluit tot mobilisatie was in verschillende fasen geknipt met voor elke fase een afzonderlijk telegram. Uit het overzicht van de Koninklijke Landmacht bleek dat op 23 augustus het waarschuwingstelegram (telegram A) was uitgegaan. De volgende dag was de voormobilisatie afgekondigd (telegram B), wat eigenlijk het principebesluit was. Het definitieve besluit tot algemene mobilisatie (telegram C) werd op 28 augustus naar de kazernes verstuurd.
84 Idem, deel 2A, p. 13.
85 Idem, deel 2A, p. 12.
86 De Jong besteedde in zijn werk totaal geen aandacht aan de discussie over de af- of aanwezigheid van De Geer bij het mobilisatiebesluit. (De Jong, *Koninkrijk*, deel 1, p. 642.) De Geer was volgens hem afwezig bij het besluit, punt uit. Mogelijke verklaring hiervoor is dat Dijxhoorn tegen De Jong een ander verhaal vertelde dan tegen de enquêtecommissie. (Archief NIOD, dossier De Geer, 'Dijxhoorn over De Geer', fiche nr. 4.) Volgens De Jong had Dijxhoorn bewust buiten De Geer om een tweede vergadering belegd. De Jong schreef daar in zijn aantekeningen tussen haakjes het woord 'slimmigheidje' achter. Het was van de kant van De Geer geen kwestie van desinteresse, zo zei Dijxhoorn tegen De Jong. Er was in het kabinet volgens hem die ochtend geen meerderheid voor een positief besluit. Die middag was de meerderheid er wel. Het is de vraag waar Dijxhoorn nu de waarheid vertelde: bij De Jong of bij de enquêtecommissie. In tegenstelling tot de parlementaire enquêtecommissie vond De Jong de afwezigheid van De Geer bij een van de mobilisatiebesluiten wél representatief voor zijn gehele beleid. (De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 42.) Dit ondanks het feit dat Dijxhoorn hem vertelde dat de afwezigheid van De Geer geen kwestie van desinteresse was. 'Wij menen ook dat De Geer door die laatste gebeurtenissen het vertrouwen van de koningin, voorzover hij het nog genoot, grotendeels zo niet volledig had verspeeld.'
87 Van Lidt de Jeude, *Londense dagboeken*, deel 1, p. 172.
88 B.W. Kranenburg, *De hartslag van ons buitenlands beleid* (Assen 1949), p. 8-16. Hij wordt geciteerd in H. Daalder, *Politiek en historie* (Amsterdam 1990), p. 120.
89 Daalder, *Politiek en historie*, p. 121.
90 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 134.
91 Historicus Geyl ging nog een stap verder dan De Jong. In een interview in 1955 stelde hij voor om de variant van voorzichtige collaboratie zoals van Pétain voortaan 'colinisme' te noemen vanwege Colijns houding voor de oorlog ten opzichte van Duitsland. Zie hiervoor: 'Colijn aanvaardde Duitse overwinning', *Het Parool*, 28 april 1955.
92 Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland, 1930-1939* (Groningen 1989).
93 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 138.
94 M. de Keizer, *Verzetsblad in oorlogstijd. Het Parool 1940-1945* (Amsterdam 1991), p. 285.
95 Daalder, *Politiek en historie*, p. 139.
96 Daalder verwijst naar het Kamerdebat van 30 oktober 1945.
97 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 268.
98 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 149, verhoor De Geer.
99 Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, p. 265.
100 Posthumus Meyes, *De enquêtecommissie is van oordeel ...* p. 24.

101 *De Nieuwe Eeuw*, 12, 19, en 26 januari en 9 februari 1946.
102 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 40.
103 Idem, deel 2A, p. 25.
104 Idem, deel 2C, p. 43.
105 Idem, deel 2A, p. 47.
106 Idem, deel 2C, p. 150.
107 Idem, deel 2C, p. 137.
108 De Jong noemde die conclusie in een voetnoot. De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 277.
109 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 282 en NRC, 5 mei 1940
110 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 98.
111 Idem, deel 2A, p. 59.
112 Idem, deel 2C, p. 150.
113 Idem, deel 2C, p. 151.
114 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van het regeringsbeleid*, p. 4.
115 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 97.
116 Idem, deel 2C, p. 65.
117 Idem, deel 2A, p. 161.
118 Idem, deel 2A, p. 162.
119 Idem, deel 2C, p. 155, verhoor De Geer.
120 E.M. van Kleffens, *De overweldiging van Nederland* (Londen 1941), p. 179.
121 Van der Heijden, *Grijs Verleden*, p. 131.
122 Langeveld, *Schipper naast God*, p. 520.
123 J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland* (Assen 1990), p. 11.
124 Daalder, *Politiek en historie*, p. 117.
125 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 163.
126 Idem, deel 2A, p. 168. De reden van De Geers afwezigheid is niet genotuleerd. De Geer vermoedde na de oorlog dat het ging om een 'ongesteldheid'.
127 Idem, requisitoir van procureur-fiscaal Bakhoven, deel 2A, p. 244.
128 Idem, deel 2A, p. 168.
129 Volgens De Jong was De Geer 'nota bene' weggebleven bij die vergadering over de oorlogsverklaring aan Italië. Het is onduidelijk wat De Jong daarmee bedoelde. Had De Geer niet mogen wegblijven wegens ziekte? De Jong, *Koninkrijk*, deel 111, p. 45.
130 Zowel bij de strafzaak als bij de enquêtecommissie is dit aan de orde gesteld. Bij de strafzaak werd, in tegenstelling tot bij de enquête deze kwestie niet ontzenuwd. Zie *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 169.
131 Idem, deel 2A, p. 171.
132 Idem, deel 2C, p. 240, verhoor van Van Blankenstein.
133 Van der Zee, *In Ballingschap*, p. 110.
134 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A p. 169.
135 Idem.
136 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 8.
137 Proces-verbaal van het verhoor van Van Kleffens bestemd voor strafzaak tegen De Geer. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, bijlage 97, p. 182.
138 Idem, deel 2B, p. 182, bijlage 97, verhoor van Van Kleffens bij strafzaak De Geer.
139 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Herinneringen* (Amsterdam 1980), p. 136.
140 Uitzending van tv-programma Andere Tijden van 18 maart 2003. Maker Erik Willems stelt dat Bernhard niets vertelde over de gelegenheid waarop Gerbrandy zijn opmerking zou hebben gemaakt en of Bernhard daar persoonlijk bij aanwezig was.
141 Het schrift 'Gulden Woorden' zit in het Archief De Geer.
142 Proces-verbaal van het verhoor op 15 februari 1947 zit in het dossier van de strafzaak tegen De Geer, CABR.
143 Archief stedelijk gymnasium Arnhem, Gelders Archief.
144 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 397.

145 Notulen ministerraad 1940-1945, Nationaal Archief.
146 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, p. 157, verhoor De Geer.
147 Idem.
148 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11, p. 110.
149 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, p. 173, verhoor Bolkestein.
150 Idem, deel 2A, p. 174, verhoor Dijxhoorn.
151 Idem, deel 2A, p. 191.
152 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 14.
153 De Jong, *Koninkrijk*, deel IX, p. 100.
154 Fasseur meende dat De Geer met zijn reisplannen zijn geloofwaardigheid bij zijn collega's had verloren. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 300.
155 Fasseur concludeerde dat De Geer als leider van een kabinet ongeschikt was, maar gaf daarvoor geen argumenten. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 298.
156 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 396.

Noten bij 21 Levend begraven 1945-1960

1 Aantekeningen van Steenberghe over het memorandum van Gerbrandy. Archief Steenberghe.
2 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 5A, p. 34 voor het ontslag Dijxhoorn en p. 35 t/m 47 over crisis rond positie van minister-president Gerbrandy,
3 Idem, deel 2A, p. 166.
4 Verhoor Albarda, strafdossier De Geer, CABR.
5 Verhoor Welter, strafdossier De Geer, CABR. De verklaring van Welter roept de vraag op waarom hij dan wel zij-aan-zij met Gerbrandy tijdens het strafproces een voor De Geer een belastende verklaring aflegde.
6 Verhoor Van Kleffens, strafdossier De Geer, CABR.
7 D.J. de Geer, *Een voorlopige correctie* (Soest 1946), p. 2.
8 De Geer, *Verantwoording*, p. 21.
9 Idem, p. 38.
10 A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag* (Assen 1978), p. 1.
11 Idem, p. 3.
12 Idem, p. 28.
13 Idem, p. 30.
14 De Jong, *Koninkrijk*, deel XII, p. 521. De Jong schreef overigens 'procureurs-generaal'.
15 J. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003), p. 185.
16 Gerbrandy, *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid*, p. 16.
17 Tenkink werd pas op 1 november 1945 officieel weer SG. In de praktijk kwam hij meteen na de bevrijding op die positie. In 1941 had hij in die functie ontslag genomen.
18 Requisitoir van advocaat-fiscaal Bakhoven, bij strafzaak tegen De Geer, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 238.
19 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 189.
20 Op 1 januari 2010 is er een onafhankelijk onderzoek gestart naar de zogeheten Velser Affaire. In deze zaak wordt Sikkel er van verdacht dat hij eerst als BS-commandant en later als procureur-fiscaal verschillende mensen heeft beschermd die op het eind van de oorlog verschillende criminele activiteiten zouden hebben gepleegd. Een daarvan is de moord op communiste Hannie Schaft.
21 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 451. Van Osch meent dat Wilhelmina achter het strafproces tegen De Geer zat. Voor die stelling voert hij aan dat het eerste kabinet rechtstreeks door Wilhelmina was benoemd. Het kan zijn dat Wilhelmina haar best heeft gedaan om De Geer vervolgd te krijgen, maar haar rechtstreekse benoeming van het kabinet is daarvoor niet het goede argument. Dat eerste (nood)kabinet zag juist helemaal niets in vervolging van De Geer, omdat er vele andere strafzaken waren die prioriteit

hadden. Zij legden het verzoek van Gerbrandy om een strafrechtelijk vooronderzoek expliciet naast zich neer. De uiteindelijke strafrechtelijke vervolging was een initiatief van het parket van Amsterdam.

22 De niet verstuurde brief aan De Geer van 13 april 1942 was ondertekend door Tets van Goudriaan. Integraal afgedrukt in: Van der Ham, *Wilhelmina in Londen*, p. 44.

23 *Het proces Mussert* (Den Haag 1948), p. 84. Het requisitoir in de strafzaak tegen Mussert hield Zaaijer op 28 november 1945.

24 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 101.

25 Brief van Zaaijer aan procureur-fiscaal Sikkel van 14 februari 1946. Strafdossier De Geer, CABR.

26 Instructie van Bakhoven aan de rechercheurs Posthuma en Heyink, april 1946, strafdossier De Geer, CABR.

27 P. de Rooy (red.), *Waakzaam in Amsterdam* (Amsterdam 2011), p. 404.

28 Proces Verbaal van Posthuma en Heyink met onderzoeksresultaten van 31 maart 1947.

29 Het bewuste dossier over De Geer is in het archief van het ministerie van justitie (Nationaal Archief) niet teruggevonden.

30 Verantwoording bewijsvoering Posthuma en Heyink aan advocaat-fiscaal Bakhoven, 31 maart 1947, strafdossier De Geer, CABR.

31 Zie de paragraaf 'Compromisvrede' in hoofdstuk 18.

32 *Handelingen Tweede Kamer* 1965-1966, p. 1924.

33 Notitie voor de minister-president van 22 december 1948, ondertekend door v. N. Archief Algemene Zaken, inv.nr. 5079, Nationaal Archief.

34 Correspondentie over de zoektocht naar de notulen in archief van Algemene Zaken, inv.nr. 5081, Nationaal Archief.

35 Dit meldde de directeur van het Kabinet van de Minister-president aan de secretaris van de ministerraad in een brief van 7 november 1947. Archief van Algemene Zaken, inv.nr. 5081, Nationaal Archief.

36 Notitie van Vriessendorp, secretaris van de ministerraad aan Drees, zonder datum. Archief Algemene Zaken, inv.nr. 5081, Nationaal Archief.

37 J.A. van Hamel, *Nederland tusschen de mogendheden*. (Amsterdam 1918), p. v in voorwoord.

38 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, p. 31.

39 Zie voor meer biografische gegevens over J.A. van Hamel en zijn nauwe relaties bij het Koninklijk Huis: H. Daalder, *Drees en Soestdijk* (Amsterdam 2006) en C. Fasseur, *Juliana & Bernhard* (Amsterdam 2008).

40 De Jong, *Koninkrijk*, deel V, eerste helft, p. 72-75.

41 C. Smit in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde*, jaargang 1966, p. 82.

42 Agenda van Van Hamel. Op 26 februari 1947: 'mevr. Gerbrandy jarig'. Op 16 april 1947: 'minister Gerbrandy jarig'. Gerbrandy was jarig op 13 april, maar vierde die dat jaar kennelijk drie dagen later. Het impliceert dat Van Hamel naar die verjaardag is gegaan, of in elk geval daarvoor was uitgenodigd. Archief Van Hamel.

43 Agenda van Van Hamel van 1947. De ontmoetingen van Van Hamel met advocaat-fiscaal Bakhoven waren op 22 april, 5 mei en 13 mei (hier stond ook 'De Geer' bij) 1947.

44 *Het Parool*, 9 mei 1947.

45 D.J. de Geer, *Uit de nevelen* (Den Haag 1947), p. 3.

46 *De Nieuwe Nederlander*, 12 mei 1947, p. 1.

47 Brief van J.M. Kaub-Meesters aan Bakhoven van 8 mei 1947. Strafdossier De Geer, CABR.

48 Proces-verbaal van Posthuma bij brief Kaub-Meesters, strafdossier De Geer, CABR.

49 *De Nieuwe Nederlander*, 12 mei 1947.

50 Verhoor Van Walsum, strafdossier De Geer, CABR.

51 Brief van Van Walsum aan De Geer van 12 februari 1941. Archief De Geer, inv.nr. 18.

52 Proces-verbaal van de terechtzitting, strafdossier De Geer, CABR.

53 Het requisitoir is integraal afgedrukt in *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, p. 238 t/m 255.

54 Idem, p. 239.

55 Verhoor Jan Schouten, strafdossier De Geer, CABR.

56 Requisitoir Bakhoven, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, p. 245.

57 Voor meer over de biografische methode zie: G.A.M. Strijards, *Facetten van dwaling in het strafrecht* (Arnhem 1983).

58 Bakhoven erkende tijdens zijn requisitoir dat De Geer als minister zich nimmer tegen de door minister van defensie gewenste uitgaven heeft verzet, maar dat kwam eerder door zijn 'zeer geringe belangstelling voor militaire aangelegenheden' dan dat hij overtuigd was van versterking van de defensie. Voor internationale politiek interesseerde De Geer zich immers ook niet.
59 Brief van De Geer aan Han de Bie van 18 mei 1947. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
60 Zijn pleitrede is later integraal uitgegeven onder de titel *Uit de nevelen*.
61 Brief van De Geer aan Han de Bie, 18 mei 1947. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
62 Brief Haga aan Van Hamel, 5 augustus 1947. Archief NIOD.
63 'Traditie De Geer', *Trouw*, 27 mei 1947.
64 'Moreele veroordeling', *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1947.
65 Zie paragraaf 'De rol van Gerbrandy' in dit hoofdstuk.
66 Van Hamel stond bekend als een onversneden Oranje-aanhanger. Over zijn diensten voor Wilhelmina zie paragraaf 'Het bijzonder gerechtshof' in dit hoofdstuk.
67 Zie noot 21 van dit hoofdstuk.
68 Van der Ham, *Wilhelmina in Londen*, p. 44.
69 Brief van De Geer aan De Bie van 24 juni 1947. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
70 Idem. In het citaat staat een moeilijk leesbaar woord, waarschijnlijk staat daar 'vonnis'.
71 Brief van De Geer aan Donner van 2 juli 1947. Archief Donner.
72 De andere leden van de Bijzondere Raad van Cassatie waren prof. Van Brakel, prof. Pompe, Van Berckel en vice-admiraal Heeris.
73 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 448. Langemijer verklaarde dit in een interview dat Meihuizen in 1982 met hem had.
74 Brief van Langemeijer aan Donner, van 11 augustus 1947. Archief Donner.
75 Idem.
76 Kuijk, *Het averechts handelen*, p. 113.
77 Pleitnota Nysingh in strafdossier De Geer, CABR.
78 Idem.
79 Koninklijk Besluit van 12 november 1948.
80 Besluit tot het ontnemen van de orden van de Nederlandse Leeuw en van Oranje-Nassau. *Staatsblad* nr. G 261.
81 Conceptartikel voor een onbekende publicatie van de hand van Van Hamel, inv.nr. 118. Archief Van Hamel.
82 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 467.
83 *Nieuw Rotterdamsche Courant*, 25 mei 1950.
84 Brief van de Kanselarij der Nederlandse Orden aan De Geer, van 6 mei 1950. Archief De Geer, inv.nr. 28.
85 Brief van Tilanus aan De Geer van 31 december 1947. Archief De Geer, inv.nr. 19.
86 *De Nieuwe Nederlander*, 9 juli 1948.
87 CHU 1908-1948. *Jubileumboek veertig jaar* CHU. Juli 1948.
88 De eerste van Mackay-Katz aan De Geer was van 12 december 1950 en de tweede van 6 juli 1947. Archief De Geer, inv.nr. 16.
89 *De Nieuwe Nederlander*, 12 mei 1947.
90 Brief van De Geer aan De Bie, 6 december 1949. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
91 M. van Blankenstein, 'De Geer voor de rechter', *Stem van Nederland*, 24 mei 1947.
92 Brief van De Geer aan De Bie, 8 juli 1946. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
93 Brief van De Geer aan De Bie, 19 juni 1948. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
94 Brief van De Geer aan De Bie, 8 juli 1946. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.

95 Brief van De Geer aan Bolkestein. Archief Bolkestein.
96 Brief Tilanus aan De Bie, 2 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
97 Brief van Tilanus aan De Bie, 7 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
98 Idem.
99 Brief van Han de Bie jr. aan Eddy de Geer, 4 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
100 Brief De Bie aan Tilanus, 25 september 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
101 Brief van Eddy de Geer aan De Bie, 27 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
102 Brief van Jetty Boon-De Geer aan De Bie, 13 november 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
103 Brief van Eddy de Geer aan De Bie, 27 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
104 Brief die bij de cadeaus ingesloten zat, waarschijnlijk getypt door De Bie. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
105 Brief van Van Boetzelaer van Dubbeldam aan De Bie, 14 november 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
106 Brief van De Geer aan De Bie, 18 december 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
107 Minister van koloniën in De Geer 1.
108 De Ruiter, *Jan Donner jurist*, p. 259.
109 Brief van Patijn aan De Geer, 30 december 1953. Archief De Geer, inv.nr. 80.
110 Brief van Donner aan De Geer, 23 juli 1946. Archief De Geer, inv.nr. 14.
111 Brief van Donner aan De Geer, 10 mei 1955. Archief De Geer, inv.nr. 14.
112 Brief van De Geer aan Donner, 19 september 1952. Archief De Geer, inv.nr. 14.
113 Brief van Donner aan De Geer, 10 november 1960, reactie op boekje van De Geer, *Evenwicht of rechtsgemeenschap* (Rotterdam 1960). Archief De Geer, inv.nr. 81.
114 Rekening van Van Stockum. Archief De Geer, inv.nr. 73.
115 Brief van Bolkestein aan De Geer, 27 december 1950. Archief De Geer, inv.nr. 80.
116 Brief van Albeda aan De Geer, 21 december 1950. Archief De Geer, inv.nr. 80.
117 Brief van De Monchy aan De Geer, 6 juni 1953. Archief De Geer, inv.nr. 80.
118 Brief van Welter aan De Geer, 15 juni 1953. Archief De Geer. Ook Bolkestein herhaalde naar aanleiding van *Hou en trouw tot het einde* zijn stelling dat 'het oordeel door de rechtbank u toebediend onverdiend was'. Brief van Bolkestein aan De Geer, 28 mei 1953. Archief De Geer, inv.nr. 80.
119 De Geer, *Evenwicht of rechtsgemeenschap*, p. 18.
120 Brief van Eddy de Geer aan zijn vader van 3 januari 1958. Archief De Geer, inv.nr. 84.
121 *Trouw*, 28 november 1960.
122 'Teraardebestelling jhr. De Geer', *Trouw*, 1 december 1960.
123 Brief van Eddy de Geer aan Donner, zie De Ruiter, *Jan Donner jurist*, p. 261.
124 Brief van Donner aan Frida Mackay-Katz, 12 december 1960. Archief Frida Mackay-Katz.

Noten bij 22 Nabeschouwing

1 Brief van Eddy de Geer aan Han de Bie, 17 oktober 1950. Deze documenten zijn tijdens het onderzoek in mijn bezit gekomen en zullen worden overgedragen aan het Nationaal Archief.
2 Verhoor Tilanus voor strafzaak De Geer, CABR.
3 De Geer, *Uit de nevelen*, p. 17.
4 Interview met J.M. Kan, 15 april 1997.
5 Brief Van Nispen aan Ruijs, 23 juli 1923. Archief Ruijs.

6 De Jong, *Koninkrijk*, deel 1, p. 615.
7 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 491.
8 Idem, p. 200.
9 De Jong, *Koninkrijk*, deel 1, p. 614.
10 *Algemeen Nederlandsch Weekblad*, 25 april 1940.
11 Brief van Fabius aan Rutgers, 4 augustus 1925, in Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie*, deel 11, p. 70.
12 Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, p. 65.
13 De Jong, *Koninkrijk*, deel 1, p. 613. Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 496.
14 De Geer, 'Een christelijk-nationaal ministerie', *Onze Eeuw*, eerste jaargang, oktober 1901, p. 868-891.
15 *Handelingen Tweede Kamer* 1926-1927, p. 582.
16 Ten Hooven en De Jong, *Gezag en vrijheid*, p. 73.
17 G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland, 1933-1941* (Utrecht 1973), p. 104.
18 Suttorp, *Alexander Frederik de Savornin Lohman*, register op p. 374.
19 G. Puchinger, *Nederlandse minister presidenten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1984), p. 140 t/m 156. Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, p. 229 t/m 238.
20 P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002), p. 193.
21 Langeveld, *Schipper naast God*. Het gaat bijvoorbeeld om de argumentatie van De Geer om in 1923 als minister van financiën af te treden en in 1939 zijn tweede kabinet te formeren.
22 Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw*, p. 150.
23 De positievere houding van Puchinger blijkt vooral uit zijn portret van De Geer in het boek *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* dat hij in 1984 schreef, p. 155.
24 K. Koch, *Een kleine geschiedenis van de grote oorlog 1914-1918* (Amsterdam 2010), p. 14.
25 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, p. 396.
26 Jkvr. Mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, p. 207.
27 Hoek, *Herstel en vernieuwing*, p. 189.
28 Van de Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, p. 102.
29 R. Self, *Neville Chamberlain: a biography* (Burlington VS 2006), p. 1.
30 Idem.

Summary
A lonely statesman. Dirk de Geer (1870-1960)

The politician Dirk de Geer lives on in the memory of the majority of Dutch as someone who stood on the wrong side during the Second World War. They see him as a collaborator who was after peace with Hitler. Proof for this *foute* attitude was the fact that he was convicted in a special war court in 1947 during a notorious trial to a suspended sentence of one year and a considerable fine. His age of 76 was seen as a mitigating circumstance, otherwise he would have been sent to prison, the judge declared afterwards.

Prior to this he could look back on a very successful career in politics and public administration. He was born in 1870 in a protestant noble family and had a protected upraising. After his law study he accepted a job at the newspaper *De Nederlander*. In the mean time he finished his PhD (cum laude). As a teenager he obviously loved to write. De Geer published articles about Dutch politics, one even appeared in the national newspaper *De Standaard*, run by the famous politician Abraham Kuyper. At the age of 18 he wrote, anonymously, a brochure which got good reviews in national newspapers.

At *De Nederlander* he had to work for long hours. In the fourteen years he spent at the newspaper he was in fact the only journalist. Nevertheless, he enjoyed his lonesome work as a journalist. His editor, A.F. de Savornin Lohman, was also leader of a small protestant party which ended up with the name CHU, had little time to help De Geer out. Later in his career De Geer would often looked back with some melancholy at his time at *De Nederlander*.

De Savornin Lohman, convinced of his qualities, pushed De Geer into politics. First he became member of the city counsel of Rotterdam en later, in 1907, of Dutch parliament. In parliament he worked his way up. De Savornin Lohman saw him as his successor as party leader and after the election of 1918 he suggested that De Geer had to become minister. He declined, after a fierce personal attack of fellow party member De Visser, someone he used to have high regards for. A year later De Geer said yes to a request to become mayor of Arnhem, this to surprise and disappointment of colleagues.

After a little more than a year De Geer was asked again to become member of the government, this time as minister of finance. He agreed and had some success. That's why he held his position in the next cabinet with Ruijs de Beerenbrouck as prime-minister. But in 1923 he stepped back because he objected to a very costly plan to revive the marine, called the *Vlootwet*. His resignation was a big surprise tot outsiders who concluded that this was a case of desertion from the difficulties he had as minister of finance with balancing the budget.

But evidence shows that insiders such as his colleagues in the cabinet and his fellow party members, knew for a long time of his vast objections to such enormous government spending. De Geer hoped he could convince the protagonist of the *Vlootwet* of the unsoundness of this plan. He was not the only one who thought that this kind of investing in the marine would ruin the country. After the war historians suggested that his objection against the *Vlootwet* was rooted in his pacifism, which was not the case for two simple reasons: he was not a pacifist and he never used these kind of arguments in the cabinet. A couple months after his resignation parliament voted against the *Vlootwet*. A majority agreed with De Geer that the spending of 150 million guilders would ruin the budget.

In 1925 De Geer was again asked to become minister, this time by Colijn, leader of the other protestant party ARP. Within a year his cabinet fell because a majority in the *Tweede Kamer* voted in favor of the cancellation of the legation in Rome. The catholic members of the cabinet resigned. This legation in Rome has always been a political sensitive matter because anti-papism was still wide spread in protestant parts of The Netherlands. For four months several attempts were made to revive the old cabinet. Some politicians also tried to form a new cabinet one. De Geer succeeded at last in forming an extra-parliamentary cabinet, after a short secret attempt. This stealthy attempt was necessary, said De Geer afterwards, because Colijn and his catholic counterpart Nolens did everything to prevent the forming of a new cabinet. They had high hopes to reinstall the old Colijn-cabinet. Colijn could not appreciate De Geer becoming the new prime-minister. It reinforced the conviction Colijn had of De Geer that he could not be trusted.

After three years being prime-minister he became in 1929 minister of finance in the new cabinet of Ruijs de Beerenbrouck. In a few years The Netherlands would also be struck by the world wide economic crisis. De Geer spent most of his time on balancing the budget in order to uphold the golden standard, even when Great Britain gave up this standard in 1931. Afterwards the English step had been the right moment for the Netherlands to leave this standard also, but De Geer refused to do so. The result was growing unemployment and rising government spending. De Geer had a hard time to find the budget cuts and ways to increase the income for the state. A couple of times he had to threat with his resignation in order to make the parliament approve of his plans. A short time before the elections the cabinet fell.

De Geer declined an offer to become the highest adviser of the government – a highly honorable position – because he didn't want to leave active politics. At his 63rd he became the leader of his party CHU in the *Tweede Kamer*, the Dutch parliament. He entered a relative tranquil and untroubled period of his life. During two cabinets of Colijn, which he supported wholeheartedly, his esteem in Dutch politics grew. He was known for his independent but also sometimes unexpected assessment of political situations. The highpoint of his power arrived in 1939 when the *Tweede Kamer* decided to sent home the fifth cabinet of Colijn, after only two days after its installment.

Almost all parties agreed that De Geer was the right person to form a new government. At that time he was seen as a very experienced politician with a good reputation. The only party that distrusted him was Colijn's party ARP. They accused De Geer of being chicanery. They brought back the memory of 1926 when he formed a new cabinet behind the back of Colijn.

Because of the tense international situation De Geer wanted to build a broad coalition. That enabled him to realize one of his old ideals: giving governmental responsibility to the social-democratic party (SDAP). He also tried to get the ARP on board and he even asked Colijn for the position of prime-minister. De Geer thought Colijn's broad international network and experience could be very useful during the years of international strains. Colijn refused because he was convinced that De Geer somehow wanted to play a trick on him.

The Dutch were reasonably happy with the second cabinet of De Geer. The support for his government in the *Tweede Kamer* grew steadily. All went well till the German armies invaded The Netherlands on May 10th in 1940. Within a couple of hours the defense was critically harmed by the fierce attack of the well trained German soldiers. After four days he and his cabinet had to acknowledge that it was a matter of time till The Netherlands had to capitulate. The question at that moment was: do we stay or do we go in exile? After a emotional en chaotic meeting in which De Geer did poorly in leading it, they decided to go into exile in London. Queen Wilhelmina was already on her way to London when the cabinet took that decision. She tried successfully to evade any contact with the cabinet. Afterwards nobody asked why she did things on her own. Some suggested that she hoped that the cabinet would stay, so she could organize the resistance from England on her own without being hampered by politicians who she resented.

In London things went wrong for De Geer. Wilhelmina was clearly unhappy with him. She thought he was not determined enough to fight the Nazis and, again, she probably wanted to lead the Dutch in exile herself. She forced De Geer to resign under the threat of abdication of the throne. He and his ministers didn't want a constitutional crisis, so they gave in. De Geer was replaced by Gerbrandy, till then minister of Justice, who was close to Wilhelmina. A deeply disappointed De Geer decided to go to the Dutch indies – what is now Indonesia – where several of his children and their families lived. On his stop over in Lissabon he decided to return to his wife in The Netherlands. For this he had to turn tot the Nazis for help.

Back in The Hague he was treated as an outcast. Prior to his return the government in London had released a statement in which his return to occupied territory was depicted as an act of betrayal. A majority of the Dutch agreed with the government in London that the return of a former prime-minister could be regarded as an sign of surrender. In an attempt to explain his return he wrote the brochure *Synthese in den oorlog*, which made it all worse for him. To be able to publish this he, again, had ask the German for help. The content of that brochure, he pleaded for a syntheses between fascism and democracy, upset many in the resistance movement.

After the war the Dutch people was still mad at him. Wilhelmina and Gerbrandy on the other hand were greeted with a lot appraisal for their role in London. A majority of the people regarded them as hero's and that formed a stark contrast with De Geer who was blamed for his return and his brochure. Gerbrandy advised the new minister of justice to prosecute De Geer because of his return to occupied territory and his brochure with the help of the Nazis. The new government refused, because there were 100.000 detainees waiting for a trial, which was more important then a time consuming investigation into the behavior of De Geer. A year later the prosecution of De Geer was nevertheless started on instigation of special prosecutor Sikkel, a brother in law of Gerbrandy.

On May 9th and 10th the trial was hold in Amsterdam in which De Geer was held accountable for weakening the resistance of the Netherlands by helping the German occupiers. Leading judge was J.A. van Hamel, a huge admirer of Wilhelmina en a friend of Gerbrandy. At the time De Geer arrived at home in The Hague his oldest son Lodo was executed by the Germans because of espionage activities. Van Hamel declared De Geer guilty and only because of his age he escaped a severe jail sentence. In cassation De Geer's verdict was reaffirmed. Taking in consideration the circumstances of the trial the conclusion can be that De Geer didn't get a fair chance.

After the war he immediately continued his quest for rehabilitation for the accusations Gerbrandy had made in his statement in 1941 after De Geer's return to the Netherlands. He published a lot of brochures which had the war and its aftermath as theme. He also wrote two autobiographies. But it didn't help him much. On the contrary. Sometimes it seemed that the louder he said his return had anything to do with his approval of Nazism, the more the Dutch were inclined to disbelieve him.

How did historians assess De Geer's role in Dutch politics? In have noticed a striking difference between the way his achievements were described before and after the war. Before 1940 journalists and historians recognized his independency and his knowledge of politics. They were positive about his hard work for the common good. They also saw him as a good administrator. The basis for that was amongst other things the law that changed the relationship between city's and the central government, which is still in place.

That changed after 1945. As we already stated, many historians reviewed his resignation because of the Vlootwet as a case of desertion. They accused him of having sympathy for the Nazi's or being a pacifist, but for both allegations there is no proof. On the contrary. He often stated that pacifism is dangerous en that the Dutch Nazi party NSB is detestable.

But they also underestimated the importance of his role in Dutch politics. Firstly he put together a cabinet in 1926 after a government crisis which lasted for four months in a time when already some sound of discontent about the democratic system could be heard. His cabinet showed the Dutch that a government could act energetic. He did the same in 1939 when democracy was even more scrutinized then in 1926. And last but not least, he succeeded in introducing the social-democrats in national government.

But never got the credit for this. After the war nowhere in the Netherlands a street was called after him. His own political party CHU tried to keep his achievements silent. How different everything would have been when he hadn't decided to return to occupied territory. The well known journalist Jan Blokker once mused about how we our memory of Dirk de Geer would have been if he had died of a heart attack right after the German armies invaded the Netherlands. We would think of him as one of the finest but also loneliest politicians of the interbellum period.

Bibliografie

Archieven

Archief Utrechts Studentencorps

Gelders Archief, Arnhem
Handelingen gemeenteraad Arnhem
Stedelijk Gymnasium Arnhem

Gemeentearchief Rotterdam
Van Walsum-Quispel
Handelingen Rotterdamse gemeenteraad
Nederlands hervormde kerk

Gemeentearchief Utrecht
Familiearchief De Geer
Universiteit van Utrecht

Groninger Archief, Groningen
Heeren Sociëteit
Burgerlijke Stand

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Amsterdam
H. Colijn
ARP Tweede Kamerfractie

Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis, Amsterdam (IISG)
J.W. Albarda
H. Verkouteren

Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen
W.H. Nolens
P.J.M. Aalberse

Koninklijk Huisarchief, Den Haag

Nationaal Archief, Den Haag

Personenarchieven

W. Drees
D.J. de Geer
L. de Geer
B.J. Gerretson
F.C. Gerretson
J.A. van Hamel
C.F. Katz
C.P.M. Romme
Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck
A.F. de Savornin Lohman
B.C. de Savornin Lohman
J.W. Schokking
M.P.L. Steenberghe
H.W. Tilanus
J.Th. de Visser
A.I.M.J. van Wijnbergen

Overheidsarchieven

Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)
Kabinet van de Koningin
Ministerie van algemene zaken
Ministerie van financiën
Ministerie van justitie
Ministerie van koloniën
Raad van ministers

The National Archives, Londen

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (NIOD)
G. Bolkestein
D.J. de Geer
L. de Jong

Politisches Archiv, Auswärtiges Amt, Berlijn

Interviews

D.J. de Geer jr. op 29 juli 2006
L. de Geer op 18 september 2006

Literatuurlijst

Aalbers, J. en M.R. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel 1987).

Aalberse, P.J.M., *De dagboeken van P.J.M. Aalberse* (Den Haag 2006).

Ahamed, L., *Lords of Finance* (London 2009).

Albers, P., *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden* (Nijmegen 1904).

Algra, H., *Mijn werk, mijn leven* (Assen 1970).

Arlott, J. (ed.), *The Oxford Companion to Sports & Games* (Oxford 1975).

As, G.G. van, *Novemberalarm. De revolutiedreiging in Nederland. November 1918* (Kampen 1919).

Bakker, A. en M.M.P. van Lent, *Pieter Lieftinck 1902-1989* (Utrecht 1989).

Balen, C.C. van, *God in de Nederlandse politiek* (Den Haag 2005).

Bardoel, J. e.a. (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002).

Barger, G. en B.J.L. de Geer van Jutfaas, *De moderne predikanten en het leeraarambt* (Utrecht 1896).

Beaufort, J.A.A.H. de, *Vijftig jaar uit onze geschiedenis, 1868-1918* (Amsterdam 1928).

Beaufort, W.H., *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, 2 dln. (Den Haag 1993).

Beelaerts van Blokland, G., *Belevenissen te Londen 1940-1945* (Amsterdam 1997).

Belinfante, A.D., *In plaats van bijltjesdag* (Assen 1978).

Berg, C. van, *Onderzoek naar de werking van de Wet tot herziening van de financiële verhouding tussen rijk en gemeenten* (Alphen aan den Rijn 1929).

Berg, J.Th.J. van den, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1840-1970* (Weesp 1983).

Beunders, J.G., *Weg met de Vlootwet!* (Bergen NH 1984).

Beyen, J.W., *Spel en de knikkers. Kroniek van vijftig jaren* (Rotterdam 1968).

Bezemer, K.W.L., *Zij vochten op de Zeven Zeeën* (Utrecht 1954).

Blei, K., *De Nederlandse Hervormde Kerk, haar geschiedenis en identiteit* (Kampen 2000).

Blok, B., *Veertig jaar op de tribune. Parlementaire indrukken en herinneringen* (Den Haag 1901).

Blom, J.C.H., *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975).

Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel* (Den Haag 1989).

Bonenkamp, B.J., 'De elf griffiers van de Eerste Kamer der Staten-Generaal', in: *Handelingen van Adriaan. Liber amicorum t.g.v. het afscheid van drs. A. Sprey als griffier van de Eerste Kamer, 23 maart 1993.*

Boogman, J.C., 'Die Holländische tradition in die Niederländische Geschichte' in: G.A.M. Beekelaar, G.A.M., *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1975).

Boogman, J.C. e.a., *Nederland, Europa en de wereld. Ons buitenlands beleid in discussie* (Amsterdam 1970).

Booth, E.C., *Gulden schooven van Gods akker* (Wageningen 1937).

Bornebroek, A., *Een heer in een volkspartij. Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van justitie* (Amsterdam 2006).

Borrie, G.W.B., *F.M. Wibaut. Mens en magistraat* (Amsterdam 1968).
Bos. D., *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999).
Bosmans, J., *Staatkundige vormgeving in Nederland* (Assen 1990).
Bosmans, J., *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991).
Bosscher, D., *Om de erfenis van Colijn* (Alphen aan den Rijn 1980).
Bouman, P.J. en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad* (Assen 1952).
Braakman, A.F.U., *Heimwee naar het koninkrijk* (Gorinchem 2007).
Brandhof, J.C.E. van den, *De besluitvorming van de kabinetten De Geer en Gerbrandy* (Deventer 1986).
Bremmer, C. (red.), *Pieter Sjoerds Gerbrandy* (Franeker 1985).
Brouwer, J., *Het binnenste naar buiten: beginselen en activiteiten van Mr. J.J.L. van der Brugghen (1804-1863)* (Zutphen 1981).
Bruijn, J. de, *Een land nog niet in kaart gebracht* (Amsterdam 1987).
Bruijn, J. de, *Het boetekleed ontsiert de man niet. Abraham Kuyper en de lintjesaffaire (1909-1910)* (Amsterdam 2005).
Bruijn, J. de, *Wilhelmina formeert. De kabinetscrisis van 1907-1908* (Amsterdam 2011).
Bruijn, J. de, en H. Langeveld (red.), *Colijn, bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994).
Bruins Slot, J.A.H.J.S., *...en ik was gelukkig* (Baarn 1972).
Buytendijk, S.H., *Bladen uit mijn levensboek* (Nijkerk 1905).
Churchill, W. en M. Gilbert (eds.), *The Churchill War Papers: Never Surrender. Vol. 2. May 1940-December 1940* (London 1994).
Colenbrander, H.T., *Studiën en aantekeningen over Nederlandsche politiek (1909-1919)* (Den Haag 1920).
Colijn, H., *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam 1940).
Corduwener, J., *Riemen onder de kin! Biografie van mr. Dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart* (Amsterdam 2011).
Daalder, H., *Politiek en historie* (Amsterdam 1990).
Daalder, H., *Drees en Soestdijk* (Amsterdam 2006).
Davids, C.A., W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid* (Amsterdam 1996).
Deinse, F.J.H. van, *Het vraagstuk der venerische ziekten bij de marine* (Leiden 1918).
Diepen, R. van, *Voor Volkenbond en vrede: Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde, 1919-1946* (Amsterdam 1999).
Diepen, R. van, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam 2004).
Dijxhoorn, A.Q.H., *Antwoord van A.Q.H. Dijxhoorn, luitenant-generaal van den generale staf, oud-minister van defensie* (Den Haag 1946).
Doedens, A., *Nederland en de Frans-Duitse oorlog* (Amsterdam 1973).
Doolaard, A. den, *Londen en de zaak Van 't Sant* (Amsterdam 1980).
Drie, R.J.F. van e.a. (red.), *Nederland's adelboek 1903-1987* (Den Haag 2001).
Drie, R.J.F. van e.a. (red.), *Nederlands patriciaat 1910-1997* (Den Haag 2000).
Drion, F.J.N., 'De Christelijk-Historischen', *Vaderlandsche Jaarboeken 1937* (Zeist 1938).
Dubois, O.W., *Reddende liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten, 1847-2010* (Hilversum 2011).
Duffhues, T., Generaties *en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19de en 20ste eeuw* (Baarn 1991).
Dulst, A.J. van, *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden* (Barneveld 1980).
Elout, C.K., *De heeren in Den Haag* (Amsterdam 1909).
Elout, C.K., 'Het Kameroverzicht', in: *Mededelingen van de Nederlandsche Journalistenkring* (februari/maart 1911).

Elout, C.K., *Onze staatkundige partijen* (Amsterdam 1913).
Elout, C.K., *Figuren en momenten uit de politiek van koningin Wilhelmina's tijd* (Amsterdam 1938).
Elzinga, D.J. en G. Voerman, *Om de stembus, verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2002).
Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, delen 1a, 1b, 2a,2b, 2c (Den Haag 1949).
Fasseur, C., *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998).
Fasseur, C., *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001).
Fasseur, C., *Juliana & Bernhard* (Amsterdam 2008).
Fieret, W., *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1940. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990).
Gaay Fortman, W.F. de, *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman, 29 mei 1837-11 juni 1924* (Kampen 1987).
Galbraith, J.K., *De crash van 1929* (Amsterdam 2009).
Galen, J.J. van e.a., *Het moet, het kan! Op voor het Plan!* (Amsterdam 1985).
Geer, D.J. de, *Politiek Panorama* (Arnhem 1891).
Geer, D.J. de, *De grenslijn tusschen opzet en schuld* (Utrecht 1895).
Geer, D.J. de, *Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman. Mannen en vrouwen van betekenis* (Haarlem 1909).
Geer, D.J. de, *Hoe te stemmen. Voordracht op algemene vergadering van CHU 1918* (Den Haag 1918).
Geer, D.J. de, *Een voorloopige memorie van antwoord* (Arnhem 1923).
Geer, D.J. de, *De staatsfinanciën. Voordracht op algemene vergadering van CHU 1924* (Den Haag 1924).
Geer, D.J. de, *Nieuwe stromingen getoetst aan het oude beginsel. Rede algemene beschouwingen in Tweede Kamer op 9 november 1933* (Den Haag 1933).
Geer, D.J. de, *De toekomst van den Volkenbond. Redevoering tijdens vergadering van Vereeniging voor Volkenbond en Vrede van 12 november 1938* (Leiden 1938).
Geer, D.J. de, *Religie en staatkunde. Rede als voorzitter bij algemene vergadering van CHU in 1939* (Den Haag 1939).
Geer, D.J. de, *De synthese in den oorlog: overwin het kwade door het goede*, Romeinen 12-21 (Rotterdam 1942).
Geer, D.J. de, *Een voorloopige correctie* (Soest 1946).
Geer, D.J. de, *Verantwoording* (Den Haag 1946).
Geer, D.J. de, *Uit de nevelen. Pleitnota bij bijzonder gerechtshof* (Den Haag 1947).
Geer, D.J. de, *Aan den eindpaal* (Den Haag 1948).
Geer, D.J. de, *Van lang vervlogen dagen* (Den Haag 1949).
Geer, D.J. de, *Avondmijmering* (Den Haag 1950).
Geer, D.J. de, *Collectieve veiligheid of collectieve zelfmoord* (Den Haag 1950).
Geer, D.J. de, *Hou en trouw tot het einde* (Den Haag 1953).
Geer, D.J. de, *Als de avondklok luidt* (Den Haag 1955).
Geer, D.J. de, *Herinneringen* (Den Haag 1958).
Geer, D.J. de, *Evenwicht of rechtsgemeenschap* (Rotterdam 1960).
Geer, L. de, *De arbeidersvraag en hare oplossing vanuit kristelijk oogpunt* (Groningen 1870).
Gerbrandy, P.S., *Eenige hoofdpunten van regeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* (Den Haag 1946).
Gerretson, F.C., *Verzamelde werken*, deel VI (Baarn 1976).
Goes van Naters, M. van der, *Met en tegen de tijd. Herinneringen* (Amsterdam 1980).
Goslinga, A. (red.), *De Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs* (Wageningen 1935).
Gribling, J.P., *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961).
Gribling, J.P., *Willem Hubert Nolens 1860-1931* (Assen 1978).
Griffiths, R.T., *The Netherlands and the Gold Standard* (Amsterdam 1987).
Groen, K., *Fout en niet goed: de vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2009).
Groenewold, C.A., *H.P. Marchant* (Groningen 1992).

Groenewold, C.A., *Christelijk en sociaal: biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne* (Hilversum 2007).
Gunning J.Hz., J.H., *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1941).
Ham, G. van der, *Wilhelmina in Londen, 1940-1945: documenten van een regering in Ballingschap* (Haarlem 1981).
Ham, W. van der, *Verover mij dat land. Lely en de Zuiderzeewerken* (Amsterdam 2007).
Hamel, J.A. van, *Nederland tusschen de mogendheden* (Amsterdam 1918).
Hans, D., *Parlementsfilm* (Scheveningen 1924).
Hans, D., *Thorbecke* (Den Haag 1932).
Harinck, G. e.a. (red.), *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980* (Hilversum 2001).
Hart, G.H.C., *Het dagboek van dr. G.H.C. Hart, Londen mei 1940-mei 1941* (Den Haag 1976).
Hartendorff, G., *De Velser affaire* (Haarlem 2001).
Have, W. ten, *De Nederlandse Unie* (Amsterdam 1999).
Heering, G.J., *De zondeval van het christendom* (vierde druk, Utrecht 1953 (oorspr. 1928)).
Heering, G.J., *Militia Christi*. Arnhem, 1936.
Heering, G.J., *Kurios Christos*.
Heijden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).
Heitink, G., *Biografie van een dominee* (Baarn 2001).
Heldring, E., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954*, 3 dln. (Utrecht 1970).
Hellema, D.A., *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999).
Hen, P.E. de, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland* (Amsterdam 1980).
Hermans, H., *Parlementaire geschiedenis van jaar tot jaar, 1938-1939* (Hilversum 1939).
Hertog, J. den, *Cort van der Linden (1846-1935) Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007).
Herwaarden, J. van, *Vijftien fragmenten uit de geschiedenis van Rotterdam* (Rotterdam 1997).
Hirschfeld, H.M., *Herinneringen uit de jaren 1933-1939* (Amsterdam 1959).
Hirschfeld, H.M., *Actieve economische politiek in Nederland in 1929-1934* (Amsterdam 1946).
Hoek, J., *Herstel en vernieuwing. De Nederlandse politiek in de jaren 1945-1955* (Alphen aan den Rijn 1979).
Hoop, L. de en A. Bornebroek, *De rode dominee, A.S. Talma* (Amsterdam 2010).
Hooven, M. ten en R. de Jong, *Gezag en vrijheid. Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* (Amsterdam 2008).
Horst, J.J. van der, *Onze premiers 1901-2001: hun weg naar de top* (Amsterdam 2007).
Houwink ten Cate, J.Th.M., *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939* (Den Haag 1995).
Jamin, H., *Kennis als opdracht* (Utrecht 2001).
Jansen, E.J., *De kerk in het midden* (Velp 1967).
Janssen, ds. H., 'De Antirevolutionaire Partij en de toekomst', in: *Schrift en Historie. Gedenkboek der Antirevolutionaire Partij 1878-1928* (Kampen 1928).
Jong, L. de, *Koningin Wilhelmina in Londen, 1940-1945* (Amsterdam 1966).
Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1 tot en met 13 (Den Haag 1969-1988, de niet-wetenschappelijk editie).
Jong, L. de, *Tussentijds. Historische studies* (Amsterdam 1977).
Jong, L. de, *Herinneringen*, deel 1 (Den Haag 1993).
Jonge, A.A. de, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland, Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968).
Kaam, B. van, *Parade der mannenbroeders. Protestants leven in Nederland 1918-1938* (Wageningen 1964).
Kadt, J de, *Het Plan van de Arbeid. Ja of neen* (Rotterdam 1936).
Keizer, M. de, *Verzetsblad in oorlogstijd. Het Parool 1940-1945* (Amsterdam 1991).
Kennedy, P., *The realities behind diplomacy* (London 1981).

Kerkkamp, H., *Historie van Velp en Rozendaal* (Velp 1938) [Fotomechanische herdruk Arnhem 1965].
Kirkels, C., *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein, 1871-1956* (Amsterdam 2008).
Kleffens, E.M. van, *De overweldiging van Nederland* (Londen 1941).
Kleffens, E.M. van, *Juggernaut over Holland*, (New York 1941).
Kleffens, E.M. van, *Belevenissen*, deel I (1894-1940) (Alphen aan den Rijn 1980) en deel II (1940-1958) (Alphen aan den Rijn 1983).
Klemann, H., *Nederland 1938-1948* (Amsterdam 2002).
Knegtmans, P.J., *Socialisme en democratie* (Amsterdam 1989).
Knippenberg, H. en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
Koch, J., *Abraham Kuyper, een biografie* (Amsterdam 2006).
Koers, N.H. (red.), *Vier eeuwen domineesland* (Utrecht 1997).
Koetsveld, C.E. van, *Onze politieke partijen* (Rotterdam 1904).
Kok, A., *De verrader. Leven en dood van Anton van der Waals* (Amsterdam 1995).
Kooij, P., *Groningen, 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*. Dissertatie (Groningen 1986).
Kooij, P., *Groningen, 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen 1987).
Kooiman, D., *De parlementaire geschiedenis van de wet herziening van de financiële verhouding rijk en gemeenten* (Alphen aan den Rijn 1929).
Kossman, E.H., *De lage landen bij de zee 1780/1980* (Amsterdam 1989).
Kranenburg, B.W., *De hartslag van ons buitenlands beleid* (Assen 1949).
Kuiper, D.Th., *De voormannen* (Meppel 1972).
Kuiper, R., *Herenmuiterij: vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894* (Leiden 1994).
Kuiper, Y.B. e.a. (red.), *Twee eeuwen Friese adel, 1814-2000* (Heerenveen 2000).
Kuyper, dr. A., *Ons Program* (vierde druk. Amsterdam 1880).
Kuyper, dr. A., *Starrenflonkering, verzamelde driestarren van Kuyper* (Amsterdam 1932).
Lammers, G.J., *De kroon en de kabinetsformatie* (IJmuiden 1952).
Langeveld, H., *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I, 1869-1933* (Amsterdam 1998).
Langeveld, H., *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel II, 1933-1944* (Amsterdam 2004).
Lidt de Jeude, O.C.A. van, *Londense dagboeken van Jhr. Ir. O.C.A. van Lidth de Jeude, januari 1940-mei 1945*, twee delen (Den Haag 2001).
Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (vierde druk. Amsterdam 1982 (oorspr. 1968)).
Loor, H.D. de, *Nieuw Nederland loopt van stapel: de Oxford Groep* (Kampen 1986).
Loots, J., *Voor het volk, van het volk* (Amsterdam 2004).
Mak, G., *De eeuw van mijn vader* (tweeëndertigste druk, Amsterdam 2006 (oorspr. 1999)).
Malsen, H. van, *Alexander Frederik de Savornin Lohman: ontwikkelingsgang van zijn denken en handelen* (Haarlem 1931).
Margry, P.J., *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum 2000).
Meeuwen, J. van, *Lijden aan eenheid. Hilversum, 1998. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht, 1897-1929* (Hilversum 1998).
Meihuizen, J.P., *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).

Meulen, D. van der, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002).
Moeyes, P., *Buiten schot. Nederland tijdens de 1914-1918 Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).
Moeyes, P., *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2005).
Monchy, S.J.R. de, *Twee ambtsketens: herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem 1946).
Mooij, A., *Geslachtsziekten en besmettingsangst: een historisch-sociologische studie, 1850-1900* (Amsterdam 1993).
Mulder, A.M., *Denken over beleid, de Nederlandse economische politiek in het interbellum* (Delft 1994).
Netscher, F.C.J., *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889).
Neuman, H.J., *Impasse te Londen. Nederlands veiligheidsbeleid 1940/1945* (Utrecht 1990).
Niftrik, G.C. van, *De boodschap van Karl Barth* (Den Haag 1940).
Niftrik, G.C. van, *Een beroerder Israëls. Enkele hoofdgedachten in de theologie van Karl Barth* (Nijkerk 1948).
Osch, H. van, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007).
Oud, P.J., *Het jongste verleden*, deel I tot en met VI (tweede druk, Assen 1968 (oorspr. 1950)).
Oud, P.J., *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940* (achtste druk. Assen 1982 (oorspr. 1946)).
Oud, P.J., 'Van Ellis tot Patijn', *De Opbouw, democratisch tijdschrift*, jaargang 1923/1924 (Den Haag 1924).
Perry, J., *Roomsche kinine tegen de roode koorts* (Amsterdam 1983).
Peters, A.A.G., *Opzet en schuld in het strafrecht* (Utrecht 1966).
Plasse, J. van de, *Kroniek van de Nederlandse dagbladpers* (Amsterdam 1999).
Pos, H. en J. Kuijk, *Het averechts handelen. De Geer in Lissabon* (Haarlem 1997).
Posthumus Meyes, H.C., *De enquêtecommissie is van oordeel... Een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem/Amsterdam 1958).
Pous-De Jonge, H. de, *Reiken naar de nieuwe wereld. Van Oxfordgroep via Morele Herbewapening naar initiatives of change* (Kampen 2005).
Proces Mussert, Het, Bronnenpublicaties / Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie No. 4 Processen No. 3 (Den Haag 1948).
Puchinger, G., *Persoonlijkheden* (Goes 1956).
Puchinger, G., *Colijn. Momenten uit zijn leven* (Kampen 1962).
Puchinger, G., *Gesprekken over Rome-reformatie* (Delft 1965).
Puchinger, G., *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966).
Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie. Deel I. De geschiedenis van kabinetsformaties 1918-1924* (Kampen 1969).
Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie. Deel II. De geschiedenis van kabinetsformaties 1925-1929* (Kampen 1980).
Puchinger, G., *Ontmoetingen met anti-revolutionairen* (Zutphen 1981).
Puchinger, G., *Ontmoetingen met de jaren dertig*, deel I en II (Zutphen 1982).
Puchinger, G., *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1984).
Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie. Deel III. De geschiedenis van kabinetsformaties 1933-1939* (Leiden 1993).
Raak, R. van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2000).
Raalte, E. van, *Staatshoofd en ministers* (Zwolle 1971).
Rameckers, S.J.R., *ASC Wallis (Adèle Opzoomer)* (Heerlen 1947).
Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Amsterdam 2004).
Rehwinkel, J.P., *De minister-president* (Zwolle 1991).
Reijnders, I.H., *De wisseling in het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940* (Den Haag 1945).
Riel, H. van, *Geschiedenis der Provinciale Staten van Zuid-Holland 1850-1914* (Den Haag 1979).

Riel, H. van (bew.), *Handelingen van de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Deel IV 1901-1914* (Den Haag 1979).
Rogier, J., *De geschiedschrijver des rijks* (Nijmegen 1979).
Romein, J. en A. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving* (dertiende druk, Amsterdam 1971 (oorspr. 1938)).
Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Groningen 1989).
Roon, G. van, *Protestants Nederland en Duitsland, 1933-1941* (Utrecht 1973).
Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979).
Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).
Ros, B. (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland* (Kampen 1993).
Ruitenbeek, H.M., *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955).
Ruiter, J. de, *Jan Donner jurist* (Amsterdam 2003).
Rulof, B.B.J., *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek, 1918-1940* (Amsterdam 2007).
Rüter, A.J.C., *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1978 (oorspr. Leiden 1935)).
Savornin Lohman, A.F. de, *Onze constitutie* (tweede druk, Utrecht 1907 (oorspr. 1901)).
Savornin Lohman, A.F. de, *Gedachten over oorlog en vrede* (Den Haag 1914).
Savornin Lohman, A.F. de, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie* (Den Haag 1932).
Schaper, J.H.A., *Een halve eeuw van strijd*, twee delen (Groningen 1933 en 1935).
Scheffer, H.J., *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968).
[Scheps, J.H.], *Jhr. Mr. D.J. de Geer's De synthese in den oorlog beantwoord* (s.l. 1942).
Scheps, N., *Weersta vanaf het begin maar slechts met het geesteszwaard. Het verzetswerk van J.H. Scheps 1940-1945* (Amsterdam 2011).
Schmidt, C., *Om de eer van de familie: het geslacht Teding van Berkhout* (Amsterdam 1986).
Schouten, M., *De zaak Oss* (Amsterdam 1982).
Schutte, G.J., *Mr. G. Groen van Prinsterer* (Goes 1976).
Schuursma, R.L., *Een onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de publieke opinie* (Utrecht 1975).
Schuursma, R.L., *Vergeefs onzijdig, Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005).
Self, R., *Neville Chamberlain: a biography* (Burlington VS 2006).
Slingenberg, M. (red.), *Meeningsuitingen en beschouwingen naar aanleiding van de totstandkoming der wet, houdende herziening van de financieele verhouding tusschen het rijk en de gemeenten en wijziging van eenige bepalingen der provinciale wet der gemeente* (Alphen aan den Rijn 1929).
Spanning, H. van, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, twee delen (Leiden 1988).
Spanning, H. van (red.), *Veertien brieven aan J.R. Snoeck Henkemans* (Alblasserdam 1982).
Stassen, M.J.L.A., *Charles Ruys de Beerenbrouck, edelman-staatsman 1873-1936*. Dissertatie (Maastricht 2000).
Stassen, M.J.L.A., *Charles Ruys de Beerenbrouck, edelman-staatsman 1873-1936. Een leven lang een vaste waarde* (Maastricht 2005).
Stevers, Th.A., 'Begrotingsnormen 1814-1939', *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek 1976* (Den Haag 1976).
Stokvis, P., *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005).
Strijards, G.A.M., *Facetten van dwaling in het strafrecht* (Arnhem 1983).

Suttorp, L.C., *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924: zijn leven en werken* (Den Haag 1948).
Tanja, E., *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer 1866-1940* (Amsterdam 2011).
Teitler, G. (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984).
Telders, B.M., *Nederlands onzijdigheid. Grondslagen en gevolgen* (Den Haag 1939).
Tempel, J. van den, *Nederland in Londen* (Haarlem 1946).
Troelstra, P.J., *Gedenkschriften*, vier delen (Amsterdam 1927).
Tromp, B., *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van* SDB, SDAP *en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002).
Verhagen, J.A.H., *De kabinetscrisis van 1923* (Eindhoven 1960).
Vermeulen, W.H., *Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1901-1914* (Den Haag 1950).
Vonhoff, H.J.L., *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. Mr. P.J. Oud* (Alphen aan den Rijn 1969).
Voorhoeve, J. H. Czn., *In Memoriam J.H.C. Voorhoeve* (Rotterdam 1931).
Voorhoeve: J.J.C., *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Den Haag 1979).
Vree, F. van, *De Nederlandse pers en Duitsland, 1930-1939* (Groningen 1989).
Vries, H. de, 'Colijn en de Nederlandse economisten', in: P. Boomgaard (red.), *Exercities in het verleden: twaalf opstellen* (Arnhem 1981).
Wallis, A.S.C. [Adèle Opzoomer], *In dagen van strijd* (vierde druk, Rotterdam 1889 (oorspr. 1878)).
Weenink, W.H., *Johan Willen Beyen 1897-1976: bankier van de wereld, bouwer van Europa* (Amsterdam 2005).
Wentholt, C. (red.), *De Nieuwe of Littéraire Sociëteit de Witte 200 jaar* (Den Haag 2002).
Wesseling, H.L., *Zoon en vader – vader en zoon* (Amsterdam 2008).
Wiardi Beckman, J.H., 'Kabinet De Geer: keerpunt in Nederlandse staatkundig leven', *Socialisme en democratie 1939* (Amsterdam 1939).
Wibaut, F.M., *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam 1936).
Wiedijk, C.H., *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, integratie: een biografische studie, 1891-1940* (Groningen 1986).
Wielenga, F., *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).
Wieten, J., *Dagblad en doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986).
Wijfjes, H.B.M., *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).
Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959).
Winkler Prins, A., *Willem Albert Scholten: herinneringen uit het leven van een industrieel* (Groningen 1892).
Woltjer, J.J., *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005).
Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).
Wttewaall van Stoetwegen, Jkvr. Mr. C.W.I., *De freule vertelt* (Baarn 1973).
Zanden, J.L. van, *De dans om de gouden standaard: economisch beleid in de depressie van de jaren dertig* (Amsterdam 1988).
Zanden, J.L. van en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20ste eeuw* (Utrecht 1989).
Zee, H. van der, *In ballingschap* (Amsterdam 2005).
Zee, N. van der, *De oorlog na de oorlog: herinneringen van een politieman* (Kampen 2006).
Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen: 1899-1969. Verzorgd door het Centraal Bureau voor de Statistiek (Den Haag 1970).
Zuthem, J., *'Heelen en halven': orthodox-protestantse voormannen en het politiek anti-papisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001).
Zwan, A. van der, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht, biografie* (Amsterdam 2004).
Zwan, A.C. van der, *Het Londens archief: het ministerie van Buitenlandse Zaken tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).

Persoonsregister

Aalbers, J. 439, 440, 449
Aalberse, P.J.M. 100, 119, 121, 128, 135, 136, 140-142, 145-147, 149, 151-153, 161, 162, 166, 167, 190, 215, 249, 254, 265-267, 270 271, 294, 297, 303, 397, 427, 453-457, 461, 467, 469, 473, 474, 487
Albarda, H. 302
Albarda, J.W. 215, 218, 248, 265, 286, 299, 300, 303, 304, 306, 312, 315, 329, 333, 336-338, 340, 343, 346, 350, 351, 365, 386, 387, 393, 399, 421, 431, 471, 474-477, 479, 481, 482, 484, 489, 491
Alting von Geussau, G.A.A. 118, 122, 134, 451
Algra, H. 297, 341, 481
Anema, A. 155, 208, 213
Ankerman, J. 110, 129
Asch van Wijk, A.M.C. van 329, 343, 391
Attlee, C. 341
Bakhoven, W.P. 360, 371, 374, 393, 401, 402, 404-406, 408-412, 436, 485, 490-493
Bakker, A. 472
Bakker, B. 341, 370, 371, 435, 485
Bakker, J.A. 110, 187, 216, 246
Bakker, W. 491
Banning, W. 308
Barents, J. 264
Barth, K. 278-281, 429, 471
Beaufort, W.H. de 99, 101, 448-450, 459
Beckeringh, D.J. 36, 440
Beckeringh, P.E. 26, 27, 82
Beeck Calkoen, A.J.L. van 301, 443
Beelaerts van Blokland, F. 175, 214, 218, 253, 293, 294, 298, 302, 349, 351, 356, 377, 384, 385, 470, 482, 488
Belinfante, A.D. 400, 491, 492
Bentinck, S.P. baron 417
Bergh, G. van den 319
Bergh, S. van den 75
Bernhard, prins 348, 352, 394, 405, 482, 491, 492
Beumer, E.J. 110, 139, 207, 454
Beunders, H.J.G. 380, 456, 457, 458, 487
Beus, J.G. de 365, 485
Beyen, J.W. 143, 144, 157, 209, 332, 356, 454, 456, 462, 463, 479, 480
Bie, H. de 376, 418, 486, 493-495
Bierema, S.E.B. 291, 293, 310, 389
Bijleveld, H. (1848-1918) 37, 442
Bijleveld, H. (1185-1954) 122, 159
Birnbaum, D. 356
Blankenstein, M. van 356, 365, 393, 394, 434, 483, 485, 490, 494
Blok, B. 444
Blom, J.C.H. 467, 477
Blom, J. van 199, 461
Boeijen, H. van 275, 304-306, 311, 315, 333, 337, 343, 344
Boetzelaer van Dubbeldam, C.W.Th. baron van 175, 187, 418, 468, 494
Böhme, J. 24
Bolkestein, G. 304, 305, 315, 324, 325, 329, 333, 335-338, 343, 346, 351, 387, 391, 394, 396, 404, 406, 417, 421, 474, 468, 480, 481, 491, 494
Bomans, J.B. 122, 158
Bongaerts, M.Ch.E. 149, 191, 192, 202
Boogman, J.C. 319, 477
Boon, G.A. 241, 253
Boon, J. 107, 124, 363, 417, 418
Boon-De Geer, J. 417, 494
Booth, W. 45, 46

Borch van Verwolde, A.Ph.R.C. baron van der 61, 445
Bormann, M. 407
Borrie, G. 230,464
Bosboom Toussaint, A.L.G. 44
Bosmans, J. 5, 15-17, 302, 379, 392, 432, 474, 490
Boven, J. van 51, 53, 54, 56, 58
Braakensiek, J. 213
Brandhof, J.C.E. van den 332, 348, 479, 482
Bronsveld, ds. A.W. 40, 42, 56, 57, 63, 64, 68, 69, 445
Bruggen, J. van 262
Brugghen, J.J.L. van der 42
Bruins, G.W.J. 294
Bruins Slot, J.A.H.J.S. 422
Burger, J.A.W. 401
Buytendijk, ds. S.H. 39, 40, 52, 63
Bylandt, W.K.F.P. graaf van 88, 90, 103, 449
Chamberlain, A.N. 288, 289, 313, 334, 410, 429, 432, 437, 438, 473, 495
Churchill, W. 19, 289, 313, 328, 334-336, 394, 395, 434, 438, 480
Citters, jhr S. van 125,126
Colijn, H. 18, 20, 59, 91, 113, 123, 135, 136, 138, 142, 144, 147-154, 158, 160, 162, 169-173, 175-184, 186-194, 196-204, 206-211, 215-217, 220, 225, 229, 233-236, 238, 239, 242, 246, 248-250, 254, 255, 257-261, 264-267, 270-278, 281-286, 288-302, 305-313, 316, 317, 321, 329, 338, 341, 342, 346, 353, 355, 361, 367, 370, 378, 379, 383, 384, 388-390, 392, 393, 419, 425-427, 430-432, 434, 435, 449-463, 465-481, 486-489
Colijn, H.A. 210
Colijn, P.A. 210
Cort van der Linden, P.W.A. 16, 20, 93, 105, 107, 108, 111, 118, 160, 186, 197, 201, 235, 284, 316, 325, 327, 354, 430, 440, 450, 451, 483
Couperus, L. 72, 284
Couvée, J. 80, 418
Daalder, H. 388, 389, 392, 446, 480, 489, 490, 492
Deckers, L.N. 250, 253, 283, 286, 293-297, 299, 301, 310, 346, 382, 384, 385, 473
Dedem, A. baron van 90, 98
Deyssel, L. van 44
Deursen, A. van 446
Diepen, R. van 289, 319, 469, 470, 473, 478
Dijk, J.J.C. van 136, 147, 162, 164, 166, 169, 172, 261, 264, 271, 300, 301, 304, 311, 316, 341
Dijxhoorn, A.Q.H. 302, 304, 305, 316, 317, 324, 328-330, 333, 336, 337, 348, 363, 386-390, 396, 399, 479, 489, 491
Does, G.W. van der 262, 263
Donner, J. 6, 198, 199, 200-203, 208, 211, 214, 221, 222, 228, 236, 251-253, 255, 305, 413, 418-420, 423, 437, 461, 463, 467, 493, 494
Doorn, W.Th.C. van 134
Doorninck, A. van 255, 467, 468
Douwes Dekker, E. (Multatuli) 284, 472
Dresselhuys, H.C. 106, 122, 128, 141, 142, 176, 177, 185
Drion, F.J.W. 308, 475, 476
Drost, J. 75
Duijs, J.E.W. 102, 103, 169, 171, 450
Dun, F.J. 87, 88
Duymaer van Twist, L.F. 52, 121, 187, 287, 443
Eden, A. 336
Edward VIII, koning van Engeland 370, 435
Eland, K. 119
Eliot, G. 44
Elout, C.K. 59, 60, 66, 67, 78, 94, 105, 139, 162, 166, 171, 219, 220, 444, 445, 447, 449, 457, 458
Elout van Soeterwoude, P.J. 35
Embden, D. van 211, 308, 382, 469, 476
Emma, koningin-moeder 46, 142, 144, 147, 347, 422, 453, 454, 455
Essen, J.L.C. van 131
Fasseur, C. 5, 16, 17, 135, 147, 294, 331, 345, 346, 349, 351, 353, 380, 384, 385, 386, 389, 397, 433, 435, 449-451, 453, 455, 461, 462, 473, 476, 477, 480-483, 487-492
Ferares jr., J. 76
Fockema Andrea, J.P. 294
Fockema Andrea, W.H. 312
Franz Ferdinand 105
Fritschy, W. 173, 456, 458, 467
Gangel, 'mijnheer' 38

Geelkerken, N.G. 288
Geer, Anthony Gustaaf de 26
Geer, Barthold de (broer) 37, 65, 83
Geer, Betsy de 37, 65
Geer, Coba de 37, 65
Geer, D.J. jr. de 6, 22, 23, 439
Geer, Egbert Lintelo de 26, 27, 34
Geer, Gus de 33, 441, 442
Geer, Heddy de 82, 107, 124
Geer, Jan Jacob II de 24, 26
Geer, Jan Jacob III de 25
Geer, Jan Lodewijk Willem de 26, 440
Geer, Johanna de 37
Geer, Lex de 37, 107, 124, 277
Geer, Lizzy de 107, 124
Geer, Louis de 22- 25, 210, 439
Geer, Lodewijk de (vader) 26-37, 40, 44, 65, 82, 441, 442, 452
Geer, Lodewijk de (kleinzoon) 6, 22, 23, 439, 471
Geer, Lodewijk de (broer) 6, 83, 447
Geer, Marie de 37
Geer, Willem Carel Pieter de 25, 26
Geer van Oudegein, Eddy 22, 23, 107, 124, 368, 384, 405, 406, 413, 415, 418, 420, 422-485, 488, 494, 495
Geer-Voorhoeve, R. de 16, 81, 82, 106, 107, 116, 123, 124, 237, 258, 323, 357, 359, 366, 368, 410, 422, 447, 483
Geer de – Röell, A.H. 369, 483
Gerbrandy, P.S. 17, 19-21, 275, 300, 304-306, 320, 326, 329, 332, 324, 335, 337-339, 341, 343-354, 356-358, 361-363, 365, 379, 381, 384, 385, 387, 390-394, 396, 398-406, 409-412, 414, 419, 421, 422, 433-437, 470, 475, 476, 479-484, 488-493
Gerretson, B.J. 72, 75, 90, 114, 115, 129, 176, 453, 454, 472
Gerretson, F.C. 115, 138, 183, 191, 213, 271, 306, 389, 390, 428, 451, 454, 459, 475
Gleichman, J.G. 119
Genechten, R. van 288, 472
George VI, koning 288, 313, 396
Geyl, P.C.A. 299, 314, 321, 489
Gijn, A. van 153, 234
Goedewaagen, T. 371, 376, 406
Goedhart, H. 129, 132
Goedhart, F. J. (Pieter 't Hoen) 367, 368, 389, 485
Goeman Borgesius, H. 97
Goes van Naters, M. van der 15, 21, 289, 308, 389, 394, 437, 439, 490, 495
Gooszen, A.F. 160, 161, 164, 165, 456
Göring, H. 339
Goseling, C.M.J.F. 267, 274, 277, 284, 290-292, 298, 302, 303, 305, 319, 341, 473
Goudriaan, J. 320
Graaff, S. de 153, 237, 253
Graeff, A.C.D. de 260
Gribling, J.P. 149, 250, 455, 461, 467
Griffiths, R.T. 173, 458
Grinten, J.H.P.M. van der 230, 464
Groenewold, C.A. 216, 463
Groen van Prinsterer, G. 28, 30, 31, 34, 42, 48, 49, 55, 58, 63, 68, 219, 281, 314, 463
Gunning, ds. J.H. 30, 40, 41, 442
Gustaaf II Adolf, koning van Zweden 24
Haar jr., J. ter 115, 117, 118, 183
Haakon, Noorse koning 166, 379, 487
Haga, H. 411, 413, 493
Halifax, E.F.L. Wood lord 313, 335, 336, 338-340, 480
Hamel, J.A. van 404-408, 410-415, 436, 492, 493
Hans, D. 16, 70, 128, 183, 235, 439, 452, 454, 459
Harte van Tecklenburg, J.J.I. 224
Hazeu, G.A.J. 38, 41
Heemskerk, Th. 89, 90, 94, 96-98, 102, 114, 116, 117, 120, 135, 138, 140
Heemstra, A.J.A.A. baron van 126, 425, 465
Heemstra, S. baron van 62
Heering, ds. G.J. 252, 315, 381, 383, 428, 467, 487, 488
Heijden, C. van der 342, 477, 481, 490
Heitink, G. 440, 441
Heldring, E. 231, 255, 313, 462, 463, 468
Heldring, O.G. 30, 441
Heldering-Star Numan, D. 418
Hendrik, prins 120
Hess, R. 15
Heuvel, Ch. van den 239
Heuven Goedhart, G.J. van 389
Heyink, J.H. 402-404, 406, 407, 492

Hirschfeld, H.M. 325, 329, 330, 465, 469, 478, 479
Himmler, H.L. 407
Hitler, A. 268, 269, 288, 317, 336, 338, 340-342, 360, 367, 372, 386, 388, 389, 391, 394-396, 399, 407, 411, 432, 436, 437, 483
Hoedemaker, ds. P.J. 39, 57, 86, 415
Hoek, J. 437, 439, 495
Hoeven, A. van der 183, 210, 462
Hofstede de Groot, P. 29, 31
Hoogstraten, ds. G. van 38
Hoogstraten, M. van 81
Hoogstraten-Schoch, A. 19, 38, 45, 418
Hooven, M. ten 6, 445, 468, 482, 487, 495
Horst, H. van der 16, 439
Houten, H. van 286, 382, 383
Houten, S. van 28, 95, 220
Houwink ten Cate, J. 319, 320, 478
Hoyningen-Huene, O. baron von 359
Hudig, J. 77
Hugo, V. 44
Huizinga, J. 418
Idenburg, A.F.W. 111-113, 145, 182, 197, 254, 451, 457-459, 467
Idenburg, Ph.J. 262, 278
Idsenga, J.W.H.M. van 90, 109, 450
IJsselsteyn, ir. H.A. van 122, 145-147, 159, 160
Jacob, F.B. s' 75, 447
Janssen, ds. H. 280, 471
Joekes, A.M. 290, 298, 305, 473
Jong, A. de 75, 77
Jong, L. de 5, 15-17, 21, 294, 315-317, 320, 321, 324-326, 331-333, 336, 342, 345-347, 349, 350, 353-356, 359, 361, 363, 365, 380, 385, 386, 389, 390, 395, 401, 425-427, 429, 433, 435, 473-491
Jong, R. de 445, 468, 482, 487, 495
Jonge, A.A. de 472
Jonge, B.C. de 117, 118, 342, 351
Jonker, A. 229
Jonker, ds. A.J. Th. 32, 44
Josephus Jitta, A.C. 294
Kaam, B. van 144, 454
Kadt, J. de 308, 314, 476, 477
Kan, ds. A. 44, 47, 56, 85
Kan, J.B. 164, 186, 192, 195, 197, 200, 201, 208, 211, 214, 221, 222, 224, 227, 229, 248, 419, 425, 431, 461-463
Kan, J.M. 425, 495
Kappeyne van de Coppello, J. 35, 39, 41, 48, 63, 443, 447
Karnebeek, H.A. van 145, 161, 180, 181, 186, 193, 195, 197, 198, 201, 208, 121-214, 221, 250, 390, 463
Kasteel, P.A. 365, 381, 488
Kater, K. 34
Katz, C.F. (later Mackay-Katz) 150, 251, 252, 261, 265, 292, 416, 418, 423, 428, 485, 493, 494
Kaub-Meesters, J.M. 407, 492
Kersten, ds. G.H. 146, 185-187, 190, 250, 277, 284, 290, 291
Kesper, L.A. 325
Ketelaar, Th. M. 185
Kielstra, J.C. 259, 260, 468
Kleffens, E.N. van 304, 305, 314, 316-320, 323, 326, 328, 331, 333, 335-340, 343, 344, 349, 350, 351, 356, 361, 365, 386, 387, 388, 390, 392-395, 399, 432-434, 437, 475, 780, 481, 483, 484, 489-491
Klerk, L. de 77
Knottenbelt, H.J. 255
Koch, J. 41, 440-445, 448, 495
Kolkman, M.J.C.M. 100, 101, 142, 151, 225
Koningsberger, J.Ch. 201, 208, 217, 419
Koolen, D.A.P.N. 101, 145, 149, 175, 179, 181, 191, 192, 196, 201, 202, 215, 254, 293, 294, 449, 461
Kolkman, M.J.C.M. 100, 101, 142, 151, 225
Kooij, P. 440
Kooij, J. van der 57, 444
Kraemer, H. 278
Kranenburg, B.W. 388, 489
Kranenburg, R. 243
Krijger jr., J.M. 187, 190, 191, 249, 260
Kuijk, J. 21, 481-485, 493
Kuyper, A. 18, 20, 28, 30-34, 38-42, 47-49, 52, 54, 55-58, 60-63, 65-68, 72, 73, 79, 87, 88, 91, 93-95, 97, 98, 113-114, 117, 138, 179, 188, 210, 224, 249, 258, 275, 280, 284, 381, 427, 429, 431, 440-449, 458, 472, 475, 476
Laar, A.R. van de 133, 156
Lambooy, J.M.J.H. 202, 207, 208, 212, 221

Langemeijer, G.E. 413, 493
Langeveld, H. 151, 154, 210, 211, 311, 312, 313, 341, 342, 379, 431, 455, 456, 458, 462, 463, 470, 476, 481, 487, 490, 495
Langman, J. 187
Lehmann, R. 93
Lennep, F.K. van 90, 102
Lidth de Jeude, O.C.A. van 332, 333, 248, 353, 354, 356, 479, 481-483
Lieftinck, P 262, 263, 278, 281, 282, 309, 429, 472
Lijphart, A. 19, 222, 463, 502
Limburg, J. 90, 96-98, 189, 193-196, 201, 203, 204, 213, 421, 449, 460, 461
Limburg Stirum, O.J.H. graaf van 87
Lingbeek, ds. C.A. 180, 207
Lintelo baron de Geer van Jutphaas, B. (oom) 17, 23, 25, 26, 30, 34, 35, 37, 38, 41, 47, 48, 51, 56, 65-67
Lion Cachet, F. 32
Lloyd George, D. 268
Loeff, J. 43, 45, 375, 442, 486
Lovink, H.J. 191, 234
Lynden van Sandenburg, F.A.C. graaf van 141, 225, 226, 228, 229, 231, 232, 253, 257, 373, 374
Maarseveen, J.H. van 401, 413
Mackay, A. van 41, 42, 63, 234, 292, 416
Malsen, H. van 67, 68, 445
Marchant, H.P. 90, 110, 111, 119, 120, 122, 128, 134, 139-141, 154, 170, 181, 187-190, 196, 197, 206, 242, 248, 259, 460, 470
Marchant et d'Ansembourg, M.V.E.H.J.M. 285, 287
graaf de Marees van Swinderen, jhr R. de 265
Mendels, M. 211, 464
Michiels van Verduynen,E.F.M.J. baron 218, 328, 335, 359, 365, 395, 437, 463, 479, 480
Middelberg, G.A.A. 101
Mohr, E.G. 366, 369, 485
Molen, G. van der 373, 408
Monchy, S.J.R. de 130, 131, 421, 453, 494
Monté verLoren, F.H. de 139, 154
Mulder, A.M. 465, 466
Mulder, G.J. 48, 441
Muller Hzn, S. 77
Mussert, A.A. 212, 213, 285-288, 371, 390, 391, 402, 472, 492
Mussolini, B.A.A. 268, 391
Naudin ten Cate, W. 158
Netscher, F. 34, 441, 442
Niftrik, G.C. van 279, 471
Nispen van Sevenaer, O.F.A.M. van 102, 103, 113, 128, 190, 192, 196, 250, 426, 453, 454, 460, 461, 467, 495
Nolens, W.H. 101, 111-114, 135, 145-153, 155, 161, 171, 180-182, 185-188, 190-195, 198, 201, 202, 204, 208, 213, 215, 219-221, 234-237, 243, 248, 250, 251, 254, 303, 427, 433, 455, 459, 461-463, 467
Noothoorn, P.A. van 371, 485, 486
Nysingh, A.E.J. 413, 414, 493
Oliphant, E.W. 45, 46
Oorthuys, G. van 116, 220
Opzoomer, C.W. 43-45, 441, 443
Osch, H. van 5, 16, 17, 217, 354, 376, 395, 347, 412, 415, 426, 429, 433, 435, 439, 444, 446, 454, 462, 463, 468, 480, 482, 483, 486, 491-493, 495
Oster, H. 317
Oud, P.J. 17, 20, 93, 118, 120, 133, 141, 154, 161, 162, 164, 165, 175, 180, 183, 185, 215, 218, 226, 229, 233, 238, 239, 240, 242-249, 254, 255, 266, 267, 269, 275, 276, 287, 290, 291, 293, 294, 297, 298, 300-302, 309, 310, 379, 425, 426, 430, 442, 446, 448-460, 462, 463-474, 476, 487, 488
Pallandt, F.C.A. van 361
Patijn, C.L. 278, 403, 469, 485
Patijn, J.A.N. 197, 198, 201, 286, 289
Patijn, R.J.H. 164-166, 168, 171, 197, 385, 419, 457, 488, 494
Pelt, A. 364, 365
Plesman, A. 247, 339, 340, 480
Pols, S.M. van der 51
Pompe, W. 413, 493
Pop, W.F. 134, 136, 156, 160
Pos, H. 21, 481
Posthuma, J.L. 402-404, 406, 407, 492
Posthumus, J. 83
Posthumus Meyes, H.C. 478, 479, 490
Prak, M.R. 434, 440
Princip, G. 105

Puchinger, G. 20, 111, 113, 138, 148, 150, 151, 154, 163, 164, 169, 178, 180, 182, 187, 190-192, 197, 199-202, 204, 209, 253, 257, 258, 270, 293, 294, 298, 311, 384, 431, 449-451, 453-463, 465-471, 473-476, 485-489, 495
Quarles van Ufford, jhr. J.H.J. 61, 63
Raak, R. van 48, 441, 443
Raalte, E. van 266, 341, 353, 354, 477, 482, 483
Raalte, M. van 59
Randwijk, H. van 401, 408
Rappard, W.F. van 89
Regout, E.R.H. 89
Reijers, J. 416
Remecker, S.J.G. 43, 44
Reymer, P.J. 253
Reynders, I.H. 316, 317, 320, 477
Rhijn, A.A. 279, 306, 328, 330, 331, 336, 338, 343, 365, 369, 391, 397, 433, 434, 471, 479, 480, 485
Ribbentrop, U.F.W.J. von 364, 385, 387, 484
Ridder, Q.U. de 444
Riel, H. van 84, 95, 96, 440, 447, 449, 490
Ringelberg, J. 46, 443
Rink, P. 211, 223
Röell, C. 85
Röell, W. 341
Roijen, L.A. van 201, 207, 221, 462
Romein, Annie en Jan 23, 24, 439
Romme, C. 20, 286, 292, 302, 303, 385, 474, 475, 488
Roodhuyzen, A. 127, 128
Rooy, P. de 243, 431, 466, 495
Rost van Tonningen, M.M. 285, 287, 390, 391, 472
Ruijs de Beerenbrouck, Ch.J.M. 20, 101, 110, 113-122, 128, 132, 134-136, 140, 141, 143, 145-153, 155, 159, 161-167, 169, 170, 174-176, 178-181, 185, 190-195, 197-204, 209, 212, 215, 219, 222, 228, 232-240, 243-246, 249-258, 271, 284, 300, 301, 378, 379, 382, 426, 453, 454, 457, 458, 460-465, 467, 47R, 487, 495
Ruitenbeek, H.M. 308, 429, 471, 476, 485, 495
Ruiter, J. de 6, 199, 214, 419, 461, 463, 467, 494
Rutgers, V.H. 138, 139, 166, 175, 181, 182, 427, 454, 495
Rutgers van Rozenburg, J.W.H. 185, 251, 416
Sant, F. van 't 348, 482, 499
Sas, G.J. 317-321
Savornin Lohman, A.F. de 18, 20, 23, 34, 41, 42, 47, 48, 49, 51, 53-58, 60-68, 70, 71, 73-75, 78, 84-91, 93, 94, 97-99, 101-105, 108-116, 128, 129, 135, 143-148, 150-152, 155, 156, 177-184, 186-188, 191, 207, 210, 249, 250, 254, 262, 263, 268, 273, 280, 281, 314, 352, 361, 415, 431, 441, 443-451, 453-456, 458-450, 463, 469, 471, 487, 495
Savornin Lohman, B.C. de 182-184, 187, 191, 216, 217, 281, 341, 451, 459, 460, 463, 471
Schaepman, Th.F.M. 250, 361
Schaik, J.R.H. van 149, 171, 193-195, 293, 294, 297, 298, 325, 326, 384, 392, 393, 461, 473
Schaper, J.H.A. 93, 99, 134, 459, 468
Scheps, J.H. 373, 436, 486
Schermerhorn, W. 398, 401, 487
Scheurer, J.G. 139
Schimmelpenninck van der Oye, A. 34
Schmidt, C. 366, 439, 441
Schmal, J.J.R. 416
Schoch, C.F. 38, 45
Schokking, J. 86, 90, 91, 110, 121, 122, 136, 147, 150, 152, 156, 163, 167, 168, 177, 180-182, 188, 190, 199, 233-235, 249, 415, 448, 453, 455, 457, 459, 478
Schokking, ds. P. 88
Scholten, W.A. 5, 28, 29, 440, 455
Schouten, J. 168, 266, 267, 271, 293-295, 310, 311, 408, 469, 473, 493
Schuursma, R.L. 319, 462, 463
Serrarens, P.J.S. 389
Seyss-Inquart, A. 342, 364, 366, 367, 369, 376, 484
Sijn, D. van 372, 376, 420, 486
Sikkel, N.J.G. 400-402, 404, 436, 491, 492
Sillem, J.G. 354, 406
Simpson, W. 370, 435
Slingenberg, M. 228, 229, 231, 464
Slotemaker de Bruïne, G.H. 281
Slotemaker de Bruïne, J.R. 101, 156, 190, 193, 195, 198, 201, 208, 215, 216, 221, 259, 262,

263, 274, 275, 281, 283, 376, 431, 461, 463, 501
Sluyser, M. 332
Smeenk, Ch. 389
Smiles, S. 28
Sneevliet, H.J.F.M. 469
Snijders, C.J. 117, 118, 354, 451
Snoeck Henkemans, J.R. 90, 109, 110, 121, 150, 168, 179, 183, 187, 207, 210, 216, 234, 236, 249, 251-253, 259-261, 263, 270, 283, 459
Snouck Hurgronje, A.M. 330, 331, 339, 366, 479, 480
Spanning, H. van 6, 85, 445, 447, 448, 450, 453, 459, 467, 468, 470, 471, 495
Speyart van Woerden, E.L.M.H. baron 290
Spiekman, H. 79, 80, 96
Sprenger, J. 80
Stassen, M.J.L.A. 379, 457, 487
Staveren, W.B. van 76
Steenberghe, M.P.L. 301-304, 306, 312, 315, 319, 326, 328, 330, 333, 337, 339, 348, 350, 351, 354, 361, 365, 387, 397, 399, 434, 475, 479, 482, 484
Stevers, Th. A. 244, 466
Stokvis, P. 442, 447
Suttner, B. von 382
Suttorp, L.C. 66, 68, 431, 445, 447, 448, 495
Swart, H.N.A. 164
Sweerts de Landas Wyborgh, E.C. baron 129
Tak van Poortvliet, J.P.R. 49, 55-57, 62, 91, 109
Talma, A.S. 89, 90, 98-100, 105, 178, 215
Teding van Berkhout, P. 22, 439
Tellegen, M.A. 415
Tempel, J. van den 140, 225-227, 229, 244, 246, 303, 304, 320, 324, 327, 328, 333, 334, 337, 341, 343, 344, 351, 357, 365, 386, 388, 391, 395, 397, 431, 475, 478, 480, 481, 483
Tets van Goudriaan, G.C.W. van 197, 198, 331, 350, 356, 482, 492
Terpstra, J. 253, 301
Thackeray, W.M. 44
Thorbecke, J.R. 16, 34, 128, 220, 275, 314, 452
Tideman, P. 93
Tienhoven, G. van 49
Tilanus, H.W. 150, 155, 156, 167, 182, 190, 191, 236, 249, 252, 253, 260-262, 264, 270, 273, 275, 279, 289, 375, 380, 384, 386, 389, 415-419, 423, 425, 429, 432, 455-57, 459, 460, 465, 467-471, 473, 485-489, 493, 494, 495
Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, A.W.L. 345
Treub, M.W.F. 101, 108, 140, 144, 225-227
Trip, E. 24
Trip, L.J.A. 18, 116, 136, 143, 144, 153, 164, 165, 171, 245, 246, 265, 454, 463, 466, 486
Troelstra, P.J. 93-95, 97-99, 103, 105, 107, 108, 118-120, 139, 154, 156, 160, 170, 176, 382, 472, 448-452, 458
Tromp, B.A.G.M. 303, 308, 474-476
Vegte, H. van der 199, 200, 208
Verkouteren, H. 64, 85, 183, 444, 445
Verschuur, T.J. 238, 253, 293, 294
Versteeg, H.J. 88
Vessem, A.J. van 318
Visscher, H. 187
Visser, ds. J.Th. de 53, 64, 66, 68, 69, 76, 85, 86, 109, 113-117, 136, 147, 163, 180-182, 187, 189-193, 196, 197, 201, 204, 216, 219, 210, 250, 263, 277, 415, 426, 445, 447, 448, 450, 460, 462, 467
Visser van IJzendoorn, A.C. 84
Vissering, G. 245
Vliet jr., P. van 98
Vlijmen, B.R.F. van 90
Vollenhoven, C. van 267, 318
Voorhoeve, A. 81
Voorhoeve, Elly 81
Voorhoeve, Ernst 371, 485
Voorhoeve, J.J.C. 319, 478
Voorhoeve, J.M. 81
Voorhoeve, Ria (zie ook R. de Geer-Voorhoeve)
Voorhoeve H.Czn, J. 81, 447
Voorst tot Voorst, J.J.G. baron van 320
Vorrink, J.J. 289, 308, 408, 473-475
Vos, I.H.J. 277
Vos van Steenwijk, W.L. baron de van 182-184, 187, 188, 191, 194, 196, 198, 201, 204, 205, 216, 217, 293, 294, 312, 341, 390, 428, 437, 459-461
Vries Czn, S. de 117, 120-123, 125, 132-143, 172, 210, 301, 452-454

Vuuren, A.C.A. van 101, 134, 140, 178, 194, 219-221, 231, 241-243, 254, 433, 499
Waal Malefijt, J.H. de 168, 209, 457, 458
Waals, A. van der 373, 374, 486
Wagenaar, G. 408
Wagenaar, W. 302
Wallis, A.S.C. (pseudoniem van Adèle Op-zoomer) 43-45, 375, 441, 443
Walsum, G.E. van 262, 264, 277-280, 309, 310, 368, 369, 375, 407, 417, 429, 444, 446, 448, 468, 469, 471, 472, 476, 485, 586, 492, 493
Waszink, M.A.M. 193, 195, 198, 200-202, 208, 212, 215, 375, 463
Welter, Ch.J.I.M. 202, 220, 234, 239, 244, 250, 251, 302, 304, 312, 326, 328, 333, 337, 340, 348, 350, 351, 357, 358, 362-364, 386-388, 394, 406, 418, 421, 463, 481, 482, 489, 491, 494
Wentholt, J. 160, 473, 487
Westerveld, E.P. 164, 166
Westhoff, J.Th. 283
Westmeijer, M. 93
Wiardi Beckman, H.B. 281, 308, 309, 476
Wibaut, F.M. 99, 193, 227, 229, 301, 302, 242, 243, 464
Wieten, J. 20, 60, 263, 264, 278, 444, 445, 447-469, 471, 472, 468
Wijnbergen, A.M.I.J. baron van 191, 193, 196, 202, 254, 259-262, 467
Wijnkoop, D.J. 290
Winkelman, H.G. 317, 324, 326, 328, 329, 331, 332, 341, 390-393, 481
Wilde, J.A. de 225, 228, 229, 283, 292
Wilhelmina, koningin 17, 19-21, 61, 96, 101, 105, 112, 113, 116, 118, 120, 134-136, 142, 143, 147, 148, 150-153, 169, 175, 181, 188-193, 197, 198, 200-202, 210, 214, 233, 234, 236, 237, 244, 259, 271, 272, 274, 290, 292-295, 297, 298, 302, 304, 307, 314, 316-318, 327, 330-332, 337, 343-355, 358, 359, 365, 367, 373, 374, 384-386, 389, 392-397, 399, 400, 402, 404, 405, 412, 415, 421, 422, 432-436, 448-451, 453-456, 458. 561, 462, 470, 473, 476, 477, 479, 481-483, 486-493
Willem III koning 41, 331
Wimmer, F. 371, 372, 485, 486
Winkler, J. 308, 440
Winkler Prins, A. 28
Witlox, mgr. J.H.J.M. 266, 294, 299, 303, 469, 473, 474
Woltjer, J.J. 309, 476
Woltjer, R.H. 236, 301
Wttewaall van Stoetwegen, Ch.W.I. 387, 416, 437, 489, 495
Zaaijer, J. 401, 402, 492
Zanden, J.L. van 173, 240, 246, 440, 458, 465, 466
Zandt, P. 277
Zech-Burkersroda, J. Graf von 360, 389
Zee, H. van der 332, 393, 479, 490
Zimmerman, A.R. 175
Zuyderhof, R. 164

Curriculum Vitae

Meindert van der Kaaij werd geboren op 2 augustus 1959 in Leiden. Hij haalde voor de volgende opleidingen een diploma: lavo (1974), leao (1976), mavo (1977), havo (79) en vwo (1981). In 1983 slaagde hij voor het kandidaatsexamen politicologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Vervolgens stapte hij over naar de Rijksuniversiteit Leiden (heden Universiteit Leiden) waar hij in 1988 zijn doctoraal haalde. Intussen was hij in 1987 in dienst getreden bij het *Leidsch Dagblad* als journalist. Die krant verliet hij in 1993 om drie jaar lang in New York als freelance-journalist stukken te schrijven voor onder meer *de Volkskrant* en *De Morgen*. Vanaf 1967 werkte hij behalve als freelancer ook met tijdelijke contracten voor *de Volkskrant* en de *VPRO*. Vanaf 1999 tot heden is hij in dienst van dagblad *Trouw*. Samen met Janet van Dijk schreef hij *O.J. Simpson. Het proces van de eeuw.* (1995). Andere boeken van hem zijn *Louis van Gaal* (1997) en *Een vuile oorlog* (1998).

Februari 1941 zette Dirk de Geer weer voet op Nederlandse bodem. Negen maanden daarvoor was hij met zijn kabinet uitgeweken naar Londen om te ontkomen aan het Duitse leger. De terugkeer naar bezet gebied en het schrijven van een dubieuze brochure zijn hem nooit vergeven en hij werd in 1947 hiervoor gestraft. In korte tijd in de oorlogsjaren wierp hij een zwarte schaduw over zijn zo rijke politieke carrière. Hij zat voor de chu twintig jaar in de Tweede Kamer, was in totaal elf jaar minister en leidde twee kabinetten.

Na de oorlog kreeg hij een lawine van verwijten over zich heen. sdap-Kamerlid Van der Goes van Naters noemde hem een 'zwakkeling', iemand met een 'zeldzame imbeciliteit'. Waren de beschuldigingen gebaseerd op feiten? Kreeg De Geer een eerlijk strafproces? *Trouw*-journalist Meindert van der Kaaij laat in zijn biografie zien, dat het historische beeld van De Geer aan bijstelling toe is.

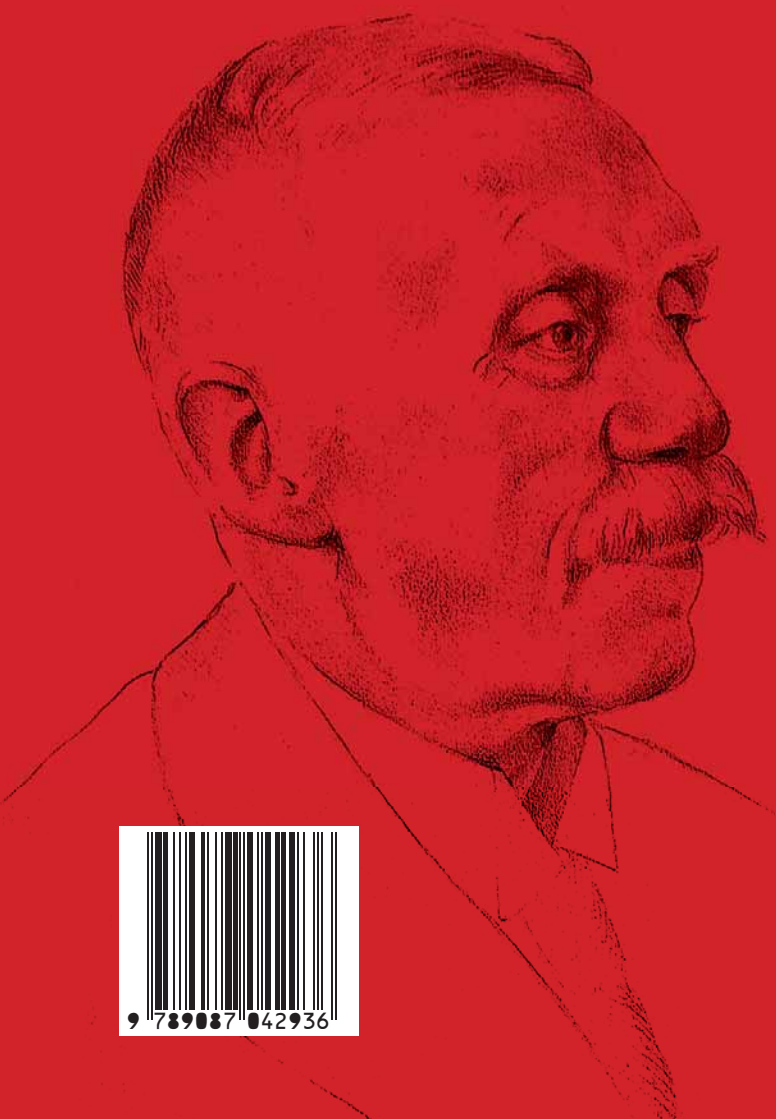

9 789087 042936

Meindert van der Kaaij

Een eenzaam staatsman

Dirk de Geer (1870-1960)